

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
STATE HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT
«UZHGOROD NATIONAL UNIVERSITY»
FACULTY OF HISTORY AND INTERNATIONAL RELATIONS

ISSN 2523-4498 (Print)
ISSN 2786-6513 (Online)

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія: ІСТОРІЯ

SCIENTIFIC HERALD OF UZHGOROD UNIVERSITY

Series: HISTORY

Засновник і видавець ДВНЗ
«Ужгородський національний університет».
Виходить з 1995 року

Founder and publisher – State higher educational establishment
«Uzhhorod National University».
Published since 1995

ВИПУСК 1 (54)
ISSUE 1 (54)

Ужгород 2026
Uzhhorod 2026

**Рекомендовано до друку Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет» 31 березня 2026 р., протокол №5**

Наказом Міністерства освіти і науки України збірник включено до КАТЕГОРІЇ «Б»

Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук у галузі «ІСТОРИЧНІ НАУКИ» (Наказ МОН України № 1301 від 15.10.2019 р., додаток 8).

Науковий вісник проіндексовано в науково-репозитарних базах, наукометричних базах даних та наукових пошукових системах: Google Scholar, Index Copernicus International, Наукова періодика України, Open Ukrainian Citation Index (OUCI), Scilit, Sciencegate, BASE (Bielefeld Academic Search Engine), WorldCat, Crossref, SciSpace, Research Bible.

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор) та ін.]. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2026. Вип. 1 (54). 262 с.

Головний редактор:

Данилець Юрій – кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри археології, етнології та культурології, заступник декана з міжнародної співпраці Факультету історії та міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет», Ужгород, Україна.

Заступник головного редактора:

Прохненко Ігор – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент; доцент кафедри археології, етнології та культурології Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет», Ужгород, Україна.

Редакційна колегія:

Галемба Агнешка, доктор габілітований, професор Інституту археології та етнології Польської Академії Наук, Варшава, Польща; **Голець Роман**, PhD, DrSc., професор Філософського факультету Університету Коменського в Братиславі, науковий співробітник Інституту історії Словацької академії наук, Братислава, Словацька Республіка; **Губеній Давид**, PhD, науковий експерт Відділу архівних фондів 1918–1992 років Національного архіву Чеської Республіки, Прага, Чеська Республіка; **Гудек Адам**, PhD, заступник директора Інституту історії Словацької академії наук, Братислава, Словацька Республіка; **Гутька Мирослав**, магістр, PhD, доцент, завідувач кафедри історії Філософського факультету Католицького університету в Ружомберку, Ружомберок, Словацька Республіка; **Де Грегоріо Лаура**, PhD, доцент кафедри права та релігії Факультету юридичних наук Флорентійського університету, Флоренція, Італія; **Ізак Штефан**, PhD, викладач кафедри етнології та світових студій Університету Святих Кирила і Мефодія в Трнаві, Трнава, Словацька Республіка; **Калішевська Івона**, доктор габілітований, доцент, заступник директора Інституту етнології та культурної антропології з міжнародної співпраці Варшавського університету, Варшава, Польща; **Леньо Павло**, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет», Ужгород, Україна; **Лець Роберт**, PhD, професор, заступник завідувача кафедри історії та дидактики історії педагогічного факультету Університету Коменського в Братиславі, Братислава, Словацька Республіка; **Марек Павел**, PhD, професор, керівник Центру історії християнської політики кафедри історії Факультету мистецтв, почесний професор кафедри історії Університету Палацького в Оломоуці, Оломоуц, Чеська Республіка; **Мойжес Володимир**, кандидат історичних наук, доцент; завідувач кафедрою археології, етнології та культурології Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет», Ужгород, Україна; **Немеш Ярослав**, магістр, PhD, доцент; доцент кафедри історії Педагогічного факультету Університету Коменського в Братиславі, Братислава, Словацька Республіка; **Олексак Петер**, PhD, доцент, університетський професор кафедри історії Філософського факультету Католицького університету в Ружомберку, Ружомберок, Словацька Республіка; **Пекар Мартін**, PaedDr, PhD, професор, завідувач кафедри історії Філософського факультету Університету імені Павла Йозефа Шафарика в Кошице, Кошице, Словацька Республіка; **Поклудова Андрея**, PhD, професор кафедри історії, науковий співробітник Центру економічної та соціальної історії Філософського факультету Остравського університету, Острава, Чеська Республіка; **Шмід Марек**, доцент PhD, доцент кафедри історії церкви та історії літератури Католицького теологічного факультету Карлового університету, доцент інституту історії Філософського факультету Південночеського університету в м. Чеське Будейовіце, Прага, Чехія; **Юзвяк Ігнацій**, доктор, дослідник Центру досліджень міграції Варшавського університету, Варшава, Польща.

Засідання Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 19/2178 від 27.06.2024 р.

Ідентифікатор медіа R30-04770 у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа.

Раніше – Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: серія KB № 7972 від 9 жовтня 2003 р.

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів. За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання <http://visnyk-ist.uzhnu.edu.ua/>
Адреса редакції: ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Факультет історії та міжнародних відносин, пл. Народна, 3,
м. Ужгород, 88000, e-mail: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua

УДК 001:94 (100) + 94 (477)

У 33

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(54\).2026](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(54).2026)

Recommended to publication by the Scientific Council of Uzhhorod National University, record № 5 from Mart 31, 2026.

Under the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine, the collection is included in CATEGORY «B» of the List of electronic professional publications of Ukraine authorized to publish theses of applicants for the degree of doctor and candidate of sciences in the field «HISTORICAL SCIENCES» (Order of the MES of Ukraine № 1301 on 15.10.2019, Appendix 8).

Scientific Herald is indexed in: Google Scholar, Index Copernicus International, Наукова періодика України, Open Ukrainian Citation Index (OUCI), Scilit, Sciencegate, BASE (Bielefeld Academic Search Engine), WorldCat, Crossref, SciSpace, Research Bible.

Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History / Ministry of Education and Science of Ukraine; State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University», Faculty of History and International Relations; [Editorial board: Y. Danylets (editor-in-chief) and other]. Uzhhorod: Publisher of Uzhhorod National University «Hoverla», 2026. Issue 1 (54). 262 p.

Editor-in-chief:

doc. **Iurii Danylets**, Candidate of History, ThDr., Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies, Deputy Dean for International Cooperation of the Faculty of History and International Relations of State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University», Uzhhorod, Ukraine.

Deputy Editor:

doc. **Igor Prokhnenko**, Candidate of History, Senior Research Fellow, Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies of the Faculty of History and International Relations of the Faculty of History and International Relations of State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University», Uzhhorod, Ukraine.

Editorial board:

dr hab. **Agnieszka Halemba**, Profesor of the Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland; prof. PhDr. **Roman Holec**, DrSc., Professor at the Faculty of Philosophy, Comenius University in Bratislava, Research Fellow at the Institute of History, Slovak Academy of Sciences, Bratislava, Slovak Republic; PhDr., **David Hubeny**, Ph.D., scientific expert, Department of Archival Funds 1918–1992, National Archives of the Czech Republic, Prague, Czech Republic; **Adam Hudek**, PhD, – Deputy Director of the Institute of History of the Slovak Academy of Sciences, Bratislava, Slovak Republic; doc. Mgr. **Miroslav Hutka**, PhD – Head of Department of History of the Faculty of Arts and Letters, Catholic University in Ruzomberok, Ruzomberok, Slovakia; doc. **Laura De Gregorio**, Ph.D., Associate Professor of Law and Religion Faculty of Legal Sciences at the University of Florence, Florence, Italy; **Stefan Izak**, Ph.D., Assistant Professor of the Department of Ethnology and World Studies, University of SS. Cyril and Methodius in Trnava, Trnava, Slovak Republic; dr hab. **Iwona Kaliszewska**, Assistant Professor, Deputy Director (International Collaboration) of the Institute of Ethnology and Cultural Anthropology University of Warsaw, Warsaw, Poland; **Pavlo Leno**, Candidate of History, Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies of the Faculty of History and International Relations of the Faculty of History and International Relations of State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University», Uzhhorod, Ukraine; prof. PhDr. **Róbert Letz**, Ph.D., Professor, Deputy Head of the Department of History and Didactics of History, Faculty of Pedagogy, Comenius University in Bratislava, Bratislava, Slovak Republic; prof. PhDr. PaedDr. **Pavel Marek**, Ph.D., Professor, Head of the Center for the History of Christian Politics of the Department of History of the Faculty of Arts, Emeritus Professor of the Department of History, Palacký University Olomouc, Olomouc, Czech Republic; doc. **Volodymyr Moyzhes**, Candidate of History, Associate Professor; Head of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies of the Faculty of History and International Relations of State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University», Uzhhorod, Ukraine; doc. Mgr. **Jaroslav Nemeš**, Ph.D., Docent of the Department of History of the Faculty of Education Comenius University in Bratislava, Bratislava, Slovakia; doc. PhDr. **Peter Olexák**, Ph.D., university professor of the Department of History of the Faculty of Arts and Letters, Catholic University in Ruzomberok, Ruzomberok, Slovak Republic; prof. PaedDr. **Martin Pekár**, Ph.D., Professor, Head of the Department of History at the Faculty of Arts of Pavol Josef Šafárik University in Košice, Košice, Slovak Republic; prof. PhDr. **Andrea Pokludová**, Ph.D., Professor of Department of History, Researcher at the Centre for Economic and Social History of the Faculty of Arts of University of Ostrava, Ostrava, Czech Republic; doc. PhDr. et PaedDr. **Marek Šmíd**, Ph.D., Docent of the Department of Ecclesiastical History and Literary History of the Catholic Theological Faculty, Charles University, Docent of the Institute of History of the Faculty of Arts, University of South Bohemia České Budějovice, Prague, Czech Republic; dr **Ignacy Jozwiak**, Ph.D., researcher at the Center for Migration Studies, University of Warsaw, Warsaw, Poland.

Meeting of The National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine No. 19/2178 of 27.06.2024.
National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine. Media identifier R30-04770 in the Register of media.
Before – Certificate of state registration of the printed mass media: series KB № 7972 from October 9, 2003.

The editorial board publishes materials without sharing author's views in some cases. The author is responsible for the content of publication, credibility of the facts, quotations, dates etc. The Peer-reviewed Journal.

All electronic versions of articles in the collection are available on the official website edition <http://visnyk-ist.uzhnu.edu.ua/>
Editorial Board Address: SHEE «Uzhhorod National University», Faculty of History and International Relations,
3 Narodna-sq., Uzhhorod, 88000, e-mail: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Соколова Наталія, Попова Оксана, Олексин Ігор Студентська наука в Харківському університеті (1804 – 1917 рр.)	8
Славик Юрій «Єврейське питання» в українофільській та русофільській пресі Підкарпатської Русі в міжвоєнний період.....	20
Січ Ванесса Становище репресованих священничих сімей Мукачівської греко-католицької єпархії під час радянських переслідувань (1947 – 1989)	30
Паска Богдан Роль КДБ в організації арештів і слідчих дій проти українських дисидентів під час хвилі репресій 1965 – 1966 рр.....	42
Вітюк Олександр Регулювання етноміграційних процесів на Закарпатті: регіональний аспект діяльності територіальних органів міграційної служби (2001 – 2004)	49

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Фенич Володимир «Віра, що шукає розуміння»: інтелектуальне відродження та поява перших університетів у Європі (XII – XIII ст.)	56
Ільницький Дмитро Заснування Карлом IV Люксембургом університету в Празі та його розвиток у 50 – 70-ті роки XIV століття	79
Куштан Наталія Протистояння Вацлава IV із Сигізмундом Люксембургом (кінець XIV – початок XV ст.)	89
Бевзюк Євгеній Національна інтерпретація гуситського руху: від середньовічної релігійної ідеології до модерної чеської ідентичності	95
Марек Павел До ролі словацьких соціал-демократів у політичній системі Першої Чехословацької Республіки (1918 – 1939) (англійською).....	107
Циганок Іван Центральна Азія після розпаду СРСР: інтерпретація імперської системи та військово-політична трансформація регіону (1991 – 1996).....	120
Шелемба Михайло Китай і Росія в Центральній Азії після 2022 року: асиметрія впливу та керована конкуренція.....	130

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Євтушенко Дмитро

Образ Дмитра Івановича Яворницького в історіографії у 1940 – 1950-хх рр. 142

Ферков Оксана

Наукова спадщина Антала Годинки (1864 – 1946) у контексті розвитку краєзнавчих досліджень Закарпаття (до 80-річчя з дня смерті вченого)..... 148

Ліхтей Ігор

Історія сіл Закарпаття в науковій спадщині Миколи Лелекача 160

Алешкевич Ярослав

Племінний світ іллірійців та римсько-іллірійські відносини в дослідженнях Даніеля Джіно 168

АНТРОПОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ, УСНА ІСТОРІЯ

Нікітчук Олександр

Етнографічні мотиви в монументально-декоративному мистецтві Закарпаття 1959 – 1970 рр. 178

Зубко Ольга

Збірник Українського воєнно-історичного товариства «За державність» як місце пам'яті 204

Коцан Василь

Гуня як етнокультурний маркер Закарпаття: локальні особливості, обрядова роль і практики відновлення традиції..... 211

Леньо Павло

Автобіографічні рефлексії про магію й магічні ритуали як елемент світогляду та соціальні практики сучасного населення Закарпаття 224

АРХЕОЛОГІЯ

Мойжес Володимир, Гуцул Володимир

Шабля угорсько-польського типу з поховання в Ужгородській замковій церкві 233

ВІДГУКИ, ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ

Тодоров Ігор

Між державністю та війною наративів: рецензія на перші два томи Щорічника Центру досліджень України 252

НЕКРОЛОГ

Олашин Микола

Пам'яті професора В.Є. Задорожного 254

ПОРЯДОК ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОДАННЯ ПУБЛІКАЦІЇ

CONTENT

HISTORY OF UKRAINE

Sokolova Nataliia, Popova Oksana, Oleksyn Igor Student science at Kharkiv University (1804 – 1917).....	8
Slavik Yuriy «The Jewish question» in the Ukrainophile and Russophile press of Subcarpathian (Pidkarpatska) Rus during the interwar period	20
Sich Vanessa The status of repressed priestly families of Mukachevo Greek catholic eparchy under soviet persecution (1947 – 1989)	30
Paska Bohdan The role of the KGB in organizing arrests and investigative actions against Ukrainian dissidents during the wave of repressions of 1965 – 1966	42
Vitiuk Oleksandr Regulation of ethnic migration processes in Transcarpathia: regional aspect of the activities of territorial bodies of the migration service (2001 – 2004)	49

WORLD HISTORY

Fenych Volodymyr « <i>Faith that Seeking Understanding</i> »: Intellectual Renaissance and the Emergence of the First Universities in Europe (12th – 13th Centuries).....	56
Ilnytskyy Dmytro The founding of the University of Prague by Charles IV of Luxembourg and its development in the 1450s – 1470s	79
Kushtan Nataliia The Confrontation Between Wenceslaus IV and Sigismund of Luxembourg at the End of the 14th Century	89
Bevziuk Yevhenii National interpretation of the Hussite movement: from medieval religious ideology to modern Czech identity	95
Marek Pavel Slovak Social Democrats in the Political Order of the First Czechoslovak Republic (1918 – 1939)	107
Tsyhanok Ivan Central Asia after the Collapse of the USSR: The Inertia of the Imperial System and the Military-Political Transformation of the Region (1991 – 1996).....	120
Shelemba Mykhailo China and Russia in Central Asia after 2022: asymmetry of influence and managed competition	130

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDY AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Yevtushenko Dmytro

The Image of Dmytro Ivanovych Yavornytskyi in Historiography in the 1940s – 1950s..... 142

Ferkov Oksana

The Scientific Heritage of Antal Hodynka (1864 – 1946) in the Context
of the Development of Local History Research in Transcarpathia
(To the 80th Anniversary of the Scientist's Death) 148

Likhtei Ihor

History of Transcarpathian Villages in the Scientific Heritage of Mykola Lelekach 160

Aleshkevych Yaroslav

The Tribal World of the Illyrians and Roman-Illyrian Relations in the Research
of Danijel Džino 168

ANTROPOLOGY, ETHNOLOGY, ORAL HISTORY

Nikitchuk Oleksandr

Ethnographic Motifs in the Monumental and Decorative Art of Transcarpathia,
1959 – 1970 178

Zubko Olha

Collection of the Ukrainian Military-Historical Society “For Statehood”
as a Place of Memory 204

Kotsan Vasyl

Hunia as an Ethnocultural Marker of Transcarpathia: Local Features, Ritual Role,
and Practices of Tradition Restoration 211

Leno Pavlo

Autobiographical reflections on magic and magical rituals as an element of the worldview
and social practices of the modern population of Transcarpathia 224

ARCHEOLOGY

Moizhes Volodymyr, Hutsul Volodymyr

A Sabre of the Hungarian-Polish Type from a Burial in the Castle Church of Uzhhorod 233

REVIEWS

Todorov Ihor

Between Statehood and the War of Narratives: A Review of the First and Second Volumes
of the Yearbook of the Center for Ukrainian Studies 252

OBITUARY

Olashyn Mykola

In memory of Professor Volodymyr Zadorozhnyi 254

SUBMISSION REQUIREMENTS AND FORMATTING GUIDE

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 378.4(477.54)"1804/1917":001.891-057.87

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(54\).2026.353884](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(54).2026.353884)

СТУДЕНТСЬКА НАУКА В ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (1804 – 1917 РР.)

Наталія Соколова¹

кандидатка історичних наук, доцентка кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету фізичного виховання і спорту України, Київ, Україна

E-mail: sokolik_n@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-5393-8567>

Оксана Попова

кандидатка філософських наук, доцентка кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету фізичного виховання і спорту України, Київ, Україна

E-mail: popovaob9@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-0457-4883>

Ігор Олексин

кандидат філософських наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету фізичного виховання і спорту України, Київ, Україна

E-mail: igoroleks@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-6650-627X>

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі становлення та розвитку студентської наукової діяльності в Харківському університеті у період з 1804 по 1917 рр., виявленні основних організаційних форм наукової роботи студентів та оцінці їхнього внеску в інтелектуальний потенціал університету. Методологічну базу дослідження становлять принципи історизму, об'єктивності та системності. Застосовано комплекси методів: аналітичний, описовий, історичний. Актуальність теми зумовлена необхідністю наукового переосмислення витоків та еволюції студентської дослідницької практики. Аналіз діяльності наукових осередків Харківського університету (1804 – 1917 рр.) дає змогу адаптувати історичний досвід взаємодії викладачів і студентів для вдосконалення сучасних моделей залучення молоді до науки. Визначено роль університетських статутів у стимулюванні інтелектуального пошуку молоді. Доведено, що наукова діяльність студентства у першій половині XIX ст. мала фрагментарний характер і переважно обмежувалася функціонуванням нечисленних гуртків та стихійною самоорганізацією у формі приватних зібрань («на квартирах»). Визначено, що якісний рівень перших студентських доробків залишався недостатньо високим: значна частина робіт мала виразно компілятивний характер або являла собою переклади праць іноземних авторів. Науковий пошук тогочасного студента частіше тяжів до реферативного викладу вже відомих фактів, аніж до самостійних теоретичних чи експериментальних досліджень. З'ясовано, що імперська влада та університетська адміністрація тривалий час стримували процеси наукової самоорганізації студентства. Державні чиновники вбачали у корпоративному згуртуванні молоді загрозу поширення революційних ідей, тоді як частина професури висловлювала побоювання щодо відволікання вихованців від опанування обов'язкових навчальних курсів. Встановлено, що лише на межі XIX – XX ст. відбулася остаточна інституціоналізація студентської науки, що ознаменувалася появою мережі профільних гуртків під патронатом провідних професорів. Діяльність цих осередків була орієнтована на підготовку аналітичних рефератів, проведення наукових дискусій та апробацію результатів перших самостійних досліджень. Виявлено тенденцію трансформації студентських гуртків початку XX ст. у повноцінні наукові осередки, діяльність яких була зосереджена на комплексному дослідженні Харківського краю. Констатовано, що наукове життя Харківського університету мало вагомий суспільний резонанс: воно викликало стійку зацікавленість міської громади, а місцева преса регулярно висвітлювала інтелектуальні здобутки студентства, сприяючи популяризації знань.

Ключові слова: Харківський університет, студентська наука, наукові гуртки, конкурс, інституціоналізація.

Постановка проблеми. У сучасних умовах трансформації вищої освіти України особливої ваги набуває пошук ефективних моделей залучення молоді до науково-дослідної роботи. Харківський університет, як один із найстаріших інтелектуальних центрів,

накопичив унікальний досвід формування наукового потенціалу студентства протягом 1804 – 1917 рр. Проте в історико-педагогічному дискурсі цей досвід часто розглядається фрагментарно, без належної уваги до внутрішніх суперечностей: від компілятивного

¹ © Соколова Н., Попова О., Олексин І.

характеру перших праць та адміністративного тиску імперської влади до інституціоналізації гурткового руху на межі століть. Вивчення того, як студентська наука еволюціонувала від приватних зустрічей на квартирах до потужного інструменту відтворення академічної еліти, є необхідним для розуміння неперервності розвитку деяких університетських традицій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання становлення та розвитку студентської науки в Харківському університеті від часу його заснування до сучасності висвітлено у працях А. Парфіненка та С. Посохова. Особливу увагу харківські дослідники приділяють процесам формування студентських наукових осередків на історичному факультеті, аналізуючи їхню роль у професійному становленні майбутніх фахівців [Парфіненко, 2002]. Слід звернути увагу на монографію С. Посохова «Студентство університетів Російської імперії XIX – початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури». Залучення значного масиву архівних документів дозволило автору виокремити етапи розвитку та специфічні ознаки субкультури студентства. У роботі проаналізовано механізми вироблення корпоративних норм поведінки, систему взаємин із викладачами та владою, а також продемонстровано вагомий культурний потенціал університетської молоді [Посохов, 2013]. У дослідженні М. Григор'євої комплексно проаналізовано еволюцію студентських об'єднань Наддніпрянської України та визначено їхню роль у формуванні інтелектуальної еліти. Праця є важливою для розуміння правового та соціального контексту, у якому відбувалася трансформація наукових гуртків Харківського університету в умовах імперської політики [Григор'єва, 2010]. Монографія «Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років» стала вагомим внеском у розроблення історіографії закладу. В роботі висвітлено науково-педагогічну і суспільну діяльність професорів, а також склад і умови навчання студентства [Харківський, 2004]. Вагоме значення для розуміння початкового етапу діяльності закладу має праця Л. Яновського «Харківський університет на початку свого існування (1805 – 1820)». Автор детально реконструює процес формування академічного середовища та перші кроки університетської корпорації. Для даного дослідження особливу цінність становлять наведені автором факти про організацію навчального процесу та ранні спроби залучення студентства до інтелектуальної праці через систему публічних іспитів і літературних спроб. Водночас зосереджуючись на загальній історії університету, Л. Яновський лише опосередковано торкається питання власне студентської наукової самоорганізації, що створює підґрунтя для більш детального вивчення цього аспекту в межах цієї роботи [Яновський, 2004].

Важливим для розкриття генезису студентської науки є дослідження Ю. Феська. Автор аналізує науково-викладацьку діяльність іноземних фахівців, які заклали фундамент вищої освіти в Харкові. Дослідник акцентує на перенесенні західно-європейської традиції поєднання навчання з науковим пошуком, що стало передумовою виникнення

майбутніх наукових шкіл. Зокрема, висвітлення діяльності німецьких вчених допомагає пояснити переважання перекладів та компіляцій у ранніх студентських роботах як результат адаптації іноземного досвіду до місцевого ґрунту та подолання мовного бар'єра [Фесько, 2004]. Київська історикиня Н. Соколова на основі мемуарних джерел намагається реконструювати реальний стан залученості молоді до інтелектуальної праці, що часто залишався поза офіційними звітами. Авторка підтверджує тезу про те, що на ранніх етапах розвитку університету саме індивідуальне наставництво, а не інституційні форми, було головним рушієм наукового пошуку студентів [Соколова, 2019].

Однак, поза увагою дослідників залишається питання системного поступу студентської науки як цілісного інституційного явища впродовж усього дореволюційного періоду. Зокрема, недостатньо вивченим є прямий зв'язок між змінами в університетських статутах та динамікою виникнення студентських наукових осередків. Малодослідженим залишається механізм переходу від реферативно-компілятивного до оригінального дослідницького рівня студентських праць у другій половині XIX ст. Крім того, вимагає детальнішого аналізу роль місцевої періодики у формуванні суспільного іміджу студента-науковця та специфіка конфлікту між академічними прагненнями молоді й адміністративним контролем з боку імперської влади.

Мета статті полягає у системному дослідженні процесу становлення та інституціоналізації студентської науки в Харківському університеті впродовж 1804 – 1917 рр.

Виклад основного матеріалу. У 1805 р. розпочав роботу Харківський університет як заклад вищої освіти, заснований із метою підготовки молоді до державної служби у різних званнях [Устав, 1805, с. 225]. Уряд намагався залучити до навчання представників дворянства, обіцяючи їм швидке кар'єрне просування. Випускникам університету гарантували цивільний чин колезького секретаря (X клас за «Табелем про ранги»), а також отримання офіцерського звання через шість місяців після початку служби [Харьковский, 1841, с. 12]. Попри привабливість пропозицій, чисельність студентів Харківського університету збільшувалася повільно. Помічник попечителя Харківського навчального округу К. Фойгт зазначав, що в рік відкриття закладу лави студентства поповнили 54 особи, а через одинадцять років (1816 р.) їхня кількість зросла до 122 осіб. Посадовець пояснював низький рівень зацікавленості у вищій освіті обмеженою кількістю середніх навчальних закладів у регіоні, а також упередженим ставленням місцевої еліти до значення науки [Историко-статистические, 1859, с. 6]. Згідно зі спогадами професора Харківського університету К. Д. фон Роммеля, серед студентства перших років переважали особи зрілого віку, які вступали до закладу переважно для складання іспиту, необхідного для підвищення в чинах. Серед молоді викладач виокремлював донських козаків; він відзначав їхню здібність до навчання та сприйняття університетського курсу як засобу для подальшого кар'єрного

просування на державній службі [Роммель, 2001, с. 114].

Доцільно акцентувати увагу на проблемі недостатнього рівня підготовки абітурієнтів до опанування університетського курсу. Згідно з § 93 статуту Імператорського Харківського університету 1804 р., обов'язковою умовою зарахування було успішне складання вступних екзаменів [Устав, 1805, с. 255]. Претенденти мали продемонструвати знання з латинської та принаймні однієї іноземної мови, основ географії, історії та математики.

Однак, на практиці низька якість середньої освіти в регіоні та відсутність розгалуженої мережі гімназій призводили до того, що значна частина вступників не володіла необхідною базою. Це змушувало адміністрацію університету шукати компромісні рішення: знижувати екзаменаційні вимоги, щоб забезпечити мінімальний контингент слухачів для функціонування факультетів. Професор Т. Степанов у спогадах характеризував тогочасні вступні випробування як такі, що зводилися переважно до перевірки знання латини та навичок стилістики. Володіння латинською мовою було критично важливим для тогочасного студента, оскільки значна частина дисциплін, які викладали запрошені іноземні професори, читалася саме нею. Мемуарист критично оцінював рівень власної базової підготовки, зазначаючи, що його зарахуванню до лав харківського студентства посприяло особисте прихильне ставлення ректора Т. Осиповського [Степанов, 2011, с. 40]. Етап становлення Харківського університету характеризувався низкою деструктивних чинників, що суттєво гальмували розвиток студентської наукової діяльності. Ключовою перепорою стала незадовільна базова підготовка абітурієнтів, яка не дозволяла більшості слухачів одразу інтегруватися у складний дослідницький процес. Ситуація ускладнювалася специфічним ставленням університетської адміністрації, яка в перші роки функціонування закладу часто виявляла певну інертність щодо стимулювання наукових ініціатив студентства. Студент медичного відділення Л. Нічпаєвський, який навчався в університеті у 20-х рр. XIX ст., зауважував низький рівень академічної сумлінності серед студентства, особливо з-поміж казеннокоштных вихованців. За його свідченнями, як навчальна, так і науково-дослідна діяльність молоді залишалася поза належним контролем та інтересом з боку адміністрації чи професорського складу [Ничпаевский, 2011, с. 59].

Попри зазначені системні труднощі, адміністрація Харківського університету прагнула продемонструвати високу якість підготовки вихованців у публічному просторі. Важливим інструментом такої стратегії стала популяризація кращих студентських доробків. Зокрема, упродовж 1809 – 1810 рр. праці слухачів з'являлися на сторінках офіційного часопису «Періодичні твори про успіхи народної освіти», що видавався при Департаменті народної освіти.

Помітною стала публікація у 1811 р. окремої збірки «Твори вихованців війська Донського в Імператорському Харківському університеті». Продовженням цієї видавничої політики став 1817 р., коли за ініціативи та сприяння професорсько-викладацького

складу словесного відділення було опубліковано збірник творів студентів та вільних слухачів, виданий казенним коштом [Историко-филологический, 1908, с. 54]. Зазначені заходи були спрямовані на стимулювання інтелектуальної ініціативи молоді.

Виданий у 1818 р. збірник студентських праць репрезентує доробок вихованців університету в галузях літературознавства, філософії та історії. Критичний розгляд зазначених праць засвідчує відсутність глибокого наукового аналізу в більшості з них. Переважна частина творів має радше реферативний або описовий характер, що свідчить про початковий етап наукової творчості. Зокрема, праця студента М. Склабовського, присвячена генезису монархічного ладу в Давньоруській державі, значною мірою зводиться до компілятивного переказу літописних відомостей. Спроби автора висвітлити дискусійні аспекти (наприклад, щодо історичної постаті Гостомисла) мають декларативний характер і залишаються без належної аргументації. Текст містить низку панегіричних характеристик київських князів («мудрий», «хоробрий» тощо), що підмінюють собою критичний аналіз їхньої державної діяльності. Автор послідовно дотримується офіційної імперської історіографічної традиції, екстраполюючи назву «Росія» на терени Давньоруської держави [Сочинения, 1818, с. 10–36]. Праця студента М. Левицького мала філософське спрямування та була присвячена етико-моральним проблемам. Автор намагався проаналізувати погляди французького натураліста й мислителя Ж.-Л. Леклерка де Бюффона, водночас насичуючи текст дифірамами на адресу монархів Російської імперії. Окрім того, М. Левицький акцентував на пріоритетній ролі релігійного складника у виховному процесі, що цілком відповідало тогочасним офіційним ідеологічним установкам [Сочинения, 1818, с. 44–59].

У першій половині XIX ст. в Харківському університеті простежувався процес становлення та інституціоналізації перших неформальних студентських гуртків. З 5 січня 1819 р. при університеті функціонувало «Товариство аматорів вітчизняної словесності», засідання якого проходили щотижня в гуртожитку казеннокоштных студентів. Діяльність цього об'єднання координували професор російської історії Г. Успенський та професор філософії А. Дудрович. До складу об'єднання входило семеро студентів, а також учитель Львовського повітового училища М. Савостьянов [Труды, 1819]. Товариство підготувало та опублікувало доробок своїх членів окремим збірником, до якого увійшли три розвідки етико-морального спрямування, низка повістей та поетичних творів. Перша стаття М. Левицького, опублікована у збірнику, присвячена теологічним та натурфілософським проблемам. Спираючись на праці швейцарського державного діяча й філософа К. Л. фон Галлера, нідерландського природознавця Г. Бургава та англійських проповідників, автор прагне визначити роль Божественного промислу та місце природи як невід'ємної частини божественного порядку [Труды, 1819, с. 1–15]. Студент А. Пафнутьєв у своїй розвідці досліджував суперечливість людської природи та притаманне особистості прагнення до альтруїзму. Автор не обмежував поняття благодійності лише

матеріальною допомогою, акцентуючи на важливості таких моральних якостей, як співчуття, терпимість та етичність поведінки. Як взірць доброчинності у праці представлено постать імператора Олександра I, чий образ автор наділив апологетичними характеристиками, підкреслюючи його роль як втілення монаршого милосердя [Труды, 1819, с. 23–32].

Один із найактивніших членів «Товариства аматорів вітчизняної словесності» О. Склабовський, обійнявши посаду ад'юнкта, подав ректору університету клопотання про заснування «Студентського товариства суспільних наук при Харківському університеті». Ця ініціатива свідчила про прагнення колишніх вихованців інституціоналізувати наукові пошуки молоді та надати їм офіційного статусу.

Історик Д. Багалій визначає мету діяльності товариства як удосконалення в словесності через дружній безпристрасний аналіз власних і запозичених творів. Участь у гуртку мала стимулювати наукову роботу студентів, утверджуючи її пріоритет над світськими розвагами. Передбачалося видання найкращих праць, кошти від реалізації яких спрямовували на підтримку малозабезпечених учнів повітових училищ, гімназій та студентів [Багалей, 1898 – 1912, с. 894].

Склад товариства поділявся на дійсних і почесних членів, співробітників, кореспондентів та благодійників. Значні вимоги висувалися до дійсних членів – студентів, кандидатів та магістрів, які зобов'язувалися щомісяця представляти щонайменше один прозорий або віршований твір. Відсутність наукових чи літературних здобутків, а також систематичне пропущення засідань без поважних причин ставали підставою для виключення з організації.

Почесні члени не мали фіксованих обов'язків; їхня роль полягала в консультуванні, наданні матеріальної підтримки та поповненні фонду гуртка власними працями. До категорії співробітників зараховували викладачів, учнів пансіонів і гімназій, а також студентів, які не мали статусу дійсних членів. Вони сприяли популяризації товариства, залучали меценатів і надавали матеріали з історії, статистики та економіки губернії Харківського навчального округу. Благодійники забезпечували фінансову підтримку діяльності об'єднання.

Керівний склад – голова, директори (відповідальні за наукову роботу), тимчасовий голова, секретар та скарбник – обирався виключно з-поміж дійсних членів. Засідання проводилися принаймні чотири рази на місяць: учасники презентували свої доробки, які підлягали колегіальному обговоренню та критиці. Рішення про необхідність внесення правок ухвалювалося двома третинами голосів присутніх. Після цього автор був зобов'язаний доопрацювати текст і передати його секретарю. У разі великого обсягу робіт їхнє рецензування здійснював спеціальний комітет у складі голови, директорів і секретаря. Для оприлюднення результатів діяльності товариство раз на півроку або рік проводило відкриті засідання із залученням громадськості [Багалей, 1898 – 1912, с. 895–897].

У 1835 р. нагляд за науковою діяльністю студентів

було покладено на органи університетської адміністрації. Згідно з новим Загальним статутом імператорських російських університетів 1835 р., студенти мали готувати наукові праці, найкращі з яких урочисто відзначали нагородами та, за можливості, публікували в періодичних виданнях навчальних закладів (§ 105–106) [Университетский, 1914, с. 45]. Крім того, документ передбачав функціонування при університетах наукових товариств, спрямованих на поглиблене вивчення окремих дисциплін. Прикладами таких об'єднань були Товариство історії та старожитностей російських, мінералогічні товариства тощо. Для забезпечення контролю за діяльністю гуртків було запроваджено обов'язкове затвердження їхніх статутних документів Міністерством народної освіти (§ 164, 165) [Университетский, 1914, с. 46]. Запровадження обов'язкового затвердження статутів Міністерством народної освіти завершило процес інституціоналізації студентських гуртків. Це дозволило державі встановити жорсткий адміністративний контроль за інтелектуальною діяльністю молоді, перетворивши науковий пошук на регламентовану складову офіційного освітнього процесу.

Того ж року за ініціативи попечителя Харківського навчального округу Ю. Головікіна було видано циркуляр, який зобов'язував професорсько-викладацький склад проводити наукові бесіди зі студентами. У «Збірнику Харківського історико-філологічного товариства» опубліковано проєкт, що регламентував процедуру проведення зазначених заходів. Попечитель наголошував на важливості наставницьких бесід викладачів зі студентами, аргументуючи це тим, що традиційні лекції та іспити перетворюють молодь на пасивних слухачів і сприяють лише механічному запам'ятовуванню матеріалу. Для організації цього процесу університетську адміністрацію зобов'язали виділити спеціальні аудиторії, а професорсько-викладацький склад – двічі на місяць проводити зустрічі тривалістю до двох годин, присвячені обговоренню лекційного курсу та опрацюванню додаткових джерел [Головкін, 1911, с. 411–414]. Відповідально до реалізації зазначених заходів поставилися професори П. Гулак-Артемовський та М. Лунін. Водночас частина професорсько-викладацького складу висловила негативне ставлення до цієї ініціативи. Можна припустити, що скептичне ставлення частини професури зумовлювалося надмірним навчальним навантаженням студентів, які були зобов'язані готувати детальні конспекти лекцій, а також сумнівами викладачів щодо готовності молоді до самостійного наукового пошуку поза традиційною системою іспитів.

В 30-х рр. XIX ст. в Харківському університеті продовжують роботу неформальні студентські об'єднання. Мемуарист Ф. Неслуховський описував діяльність харківських гуртків під керівництвом О. Станкевича (молодшого брата фундатора московського літературно-філософського об'єднання) та М. Костомарова, а також згадував про «гурток магістрів» під керівництвом І. Срезневського. Автор наголошував, що поява цих інтелектуальних осередків

відіграла визначальну роль у пробудженні громадської думки, виводячи її зі стану тривалого застою [Неслуховский, 2011, с. 222–223].

Випускник першого відділення філософського факультету 1840-х рр. М. Де-Пуле зазначав, що на наукове життя Харківського університету визначальний вплив мала особлива внутрішня атмосфера закладу. Автор характеризував тогочасного студента як «ідеаліста із сентиментальним відтінком» – мрійливу особистість, якій бракувало прагматизму та наполегливості в систематичній науковій праці [Де-Пуле, 2011, с. 276]. Водночас це не перешкоджало ініціативній молоді проводити неформальні зібрання на приватних квартирах, де тривали дискусії навколо лекційних курсів і літературних творів. В. Пашков згадував про палкі й змістовні диспути із різних дисциплін, у яких особливу активність виявляв майбутній правознавець Д. Каченовський [Пашков, 2011, с. 271]. У цей період спостерігається інтенсифікація наукової роботи студентів, що виявлялася в написанні праць наукового та літературного характеру. Зокрема, впродовж 1842/1843 навчального року лише професорові кафедри російської словесності А. Метлинському було представлено 172 студентські роботи [Краткий, 1906, с. 158]. Варто зазначити, що за ініціативи помічника попечителя Харківського навчального округу князя М. Цертелєва впродовж 1843 – 1844 рр. у його резиденції проводилися літературні вечори. На ці заходи запрошували обраних професорами студентів перших курсів словесного та юридичного факультетів, які мали змогу презентувати власні творчі доробки. Запрошення також надсилали ректорові, деканам та іншим представникам професорсько-викладацького складу. Програма вечорів передбачала читання творів із подальшим поміркованим критичним розбором, що зазвичай переростав у фахову літературну дискусію. Провідну роль у таких обговореннях відігравали професори А. Метлинський та І. Срезневський. Водночас М. Лунін лише одного разу відвідав зібрання, оскільки дійшов висновку, що тематика розмов частіше стосувалася гастрономічних уподобань і рецептів страв, аніж літературної творчості молоді [Де-Пуле, 2011, с. 305–306].

Цю традицію продовжила університетська адміністрація, організовувачи впродовж 1851/1852 навчального року на історико-філологічному факультеті спеціальні засідання для зачитування найкращих студентських робіт. Зокрема, із січня до травня 1852 р. відбулося п'ять таких засідань [Краткий, 1906, с. 159].

У 60-х рр. XIX ст. вектор розвитку освітнього процесу змістився з академічних лекцій у бік практичної підготовки. Зокрема, «Правила для студентів і сторонніх слухачів лекцій в Імператорського Харківського університету» (1866 р.) регламентували різноманітні форми практичних занять: усні виклади матеріалу (реферати); письмові роботи, виконані в присутності викладача; критичний аналіз джерел; самостійні письмові дослідження на вільну або задану професором тему; наукові бесіди (колоквиуми), а також лабораторні роботи у спеціалізованих кабінетах [Правила, 1866, с. 17].

Варто зазначити, що попри офіційну заборону будь-яких студентських корпорацій, зафіксовану в Університетському статуті 1863 р., неформальне об'єднання життя молоді не припинилося. Студент юридичного факультету О. Воронов згадував про неформальні зібрання на приватних квартирах вихованців університету. Зокрема, студент-юрист другого курсу П. Матвеев організував гурток, до складу якого входило 15–20 осіб із різних факультетів. Метою об'єднання була організація літературно-наукових занять: учасники перекладали іноземну літературу та виголошували реферати з гуманітарних і природничих наук. Серед членів гуртка варто виокремити К. Анненкова – згодом відомого правознавця [Воронов, 2011, с. 37–39].

Адміністрація університету надавала вагомому значення письмовим працям студентів. У Харківському університеті, як і в інших вищих навчальних закладах Російської імперії, було впроваджено практику проведення конкурсів студентських наукових робіт із подальшим відзначенням найкращих авторів медалями. Традиція нагороджувати провідні наукові здобутки студентства зародилася в університетах Російської імперії ще наприкінці XVIII ст., проте в Харківському університеті вона остаточно утвердилася лише в другій половині XIX ст. Університетський статут 1863 р. регламентував процедуру проведення таких конкурсів і закріпив положення, згідно з яким студенти-медалісти отримували право на здобуття наукового ступеня кандидата без представлення додаткової розгорнутої дисертації [Общий, 1863, с. 146]. Варто зауважити, що керівництво університету скептично ставилося до наукових ініціатив студентства, надаючи пріоритет опануванню методологічних основ у межах навчальних дисциплін. Адміністрація наголошувала, що передчасна спеціалізація може зашкодити фундаментальній підготовці, оскільки схильність до вузької однобічності негативно вплине на подальшу професійну та наукову діяльність фахівців [Протоколы, 1871, с. 161]. Попри це, Рада університету щорічно пропонувала теми конкурсних робіт для кожного факультету. У виданні «Записки Імператорського Харьковского университета» публікували відомості про переможців та відгуки на праці, відзначені золотими й срібними медалями. Варто наголосити, що окремі роботи були досить ґрунтовними науковими дослідженнями, побудованими на репрезентативній джерельній базі. Зокрема, сторонній слухач юридичного факультету О. Селіванов, вивчаючи історію початкової народної освіти в Російській імперії, опрацював звіти й праці земств (Санкт-Петербурзького, Московського, Тверського, В'ятського, Бердянського), архівні матеріали духовної консисторії, а також дослідив стан шкіл у низці полків (Тамбовського, Пензенського та Воронежського). Попри отримання золотої медалі, автор не зміг опублікувати роботу через критичне ставлення попечителя до обраної теми та подальшу втрату рукопису [Селиванов, 2011, с. 174–175]. Перебіг конкурсів та їхні результати систематично висвітлювали на шпальтах місцевої газети «Южный край», де публікували переліки запропонованих тем і

відомості про переможців [Нагороди, 1894]. Систематичне висвітлення результатів студентських наукових конкурсів у харківській пресі свідчить про значний інтерес харківської громади до академічних здобутків молоді. Вихід наукового дискурсу за межі університетських стін і його популяризація в тогочасних медіа перетворювали студентські дослідження на вагомий чинник інтелектуального життя міста. О. Селіванов описує урочистості, що відбувалися в університеті з нагоди вручення нагород. Мемуарист підкреслює, що це університетське свято мало загальноміський масштаб і ставало помітною подією в культурному житті Харкова [Селиванов, 2011, с. 175].

Система стимулювання наукової діяльності студентства не обмежувалася виключно «медальними конкурсами». Вихованці Харківського університету могли подавати письмові праці для здобуття іменних стипендій. Зокрема, 6 вересня та 19 жовтня 1871 р. Рада історико-філологічного факультету розробила нормативні положення щодо регламентації таких конкурсів. Згідно з регламентом, студенти зобов'язувалися щороку подавати дві письмові праці – наприкінці кожного семестру (не пізніше 10 грудня та 1 квітня відповідно). Тематику досліджень визначав викладач, а якість їх виконання безпосередньо впливала на підсумкову оцінку під час семестрової та річної екзаменаційних сесій. При цьому участь у конкурсі не звільняла претендента від виконання поточних письмових робіт, передбачених навчальним планом дисципліни [Історико-филологический, 1908, с. 118].

Після введення в дію Університетського статуту 1884 р. вектор наукової діяльності студентства поступово зміщується від підготовки письмових робіт до роботи у студентських гуртках. Ще у 1879 р. харківська професура наголошувала на необхідності надання проректору повноважень санкціонувати створення таких об'єднань [Заключение, 1880, с. 28–29]. Водночас упродовж 80–90-х рр. XIX ст. в університеті продовжували функціонувати нелегальні та напівлегальні студентські товариства, орієнтовані на самоосвіту. Традиційно такі гуртки збиралися на приватних квартирах, де предметом обговорення ставали реферати, новинки літератури та актуальні політичні питання. Подібні зібрання нерідко поєднували інтелектуальні дискусії з неформальним дозволяям, що іноді супроводжувалося вживанням алкогольних напоїв [Стеклов, 2011, с. 203]. Український громадсько-політичний діяч Б. Мартос описує діяльність української студентської громади Харківського університету, спрямовану на залучення нових членів, популяризацію української мови та науки, а також на інтелектуальне самовдосконалення учасників. Мемуарист зазначає: «Ми читали книжки і журнали, дебатували на різні теми, намагаючись розв'язати «болючі питання» [Мартос, 2011, с. 308].

Незважаючи на прагнення академічної спільноти до організації студентських наукових гуртків, влада розцінювала будь-які форми студентської самоорганізації як потенційну загрозу політизації університетів та перетворення наукових зібрань на осередки революційної пропаганди. Пріоритетом

міністерства було збереження статусу студента як «окремого відвідувача», що унеможливлювало легальну корпоративну діяльність молоді.

Ситуація почала змінюватися у 1899 р. після видання циркуляру Міністерства народної освіти «Про влаштування в університетах студентських гуртків і товариств», метою якого було зміцнення зв'язків між студентством, професурою та адміністрацією. Урядовці санкціонували створення наукових і літературних об'єднань, учасники яких отримали право на публічне читання та обговорення рефератів. Водночас суворо заборонялася організація товариств із виборним представництвом, які розцінювалися як «шкідливі для спокійного перебігу академічного життя [Парфиненко, 2002, с. 62–64].

На виконання положень циркуляру в жовтні 1899 р. вчена рада історико-філологічного факультету затвердила статут студентського науково-літературного гуртка. Вже у листопаді аналогічний документ було ухвалено для створення відповідного об'єднання на юридичному факультеті [Парфиненко, 2002, с. 64–65].

Діяльність студентського науково-літературного гуртка при історико-філологічному факультеті була спрямована на розширення інтелектуальних об'єднань студентства та інтенсифікацію взаємодії з викладацьким складом. Робота об'єднання передбачала публічне читання й критичне обговорення рефератів, а також проведення тематичних наукових дискусій. Найбільш ґрунтовні праці рекомендували до друку в «Записках Імператорського Харківського університету» або спеціалізованих збірниках. Керівника гуртка обирали із-поміж професорів факультету з подальшим затвердженням кандидатури попечителем навчального округу. Членство в гуртку було прерогативою студентів факультету, тоді як випускники могли долучатися до засідань як гості [Парфиненко, 2002, с. 65–66].

З метою посилення контролю за діяльністю об'єднання міністр народної освіти М. Боголепов у січні 1900 р. ініціював обмеження чисельності гуртків до 50 осіб. Він також наполягав на виключно закритому форматі засідань за обов'язкової присутності керівництва університету або факультету [Парфиненко, 2002, с. 66–67]. Зазначені обмеження не задовольняли запитів ані студентства, ані професорської корпорації. Зокрема, професор М. Халанський наполягав на скороченні реферативної діяльності та запровадженні регулярних наукових дискусій (щонайменше двічі на місяць). Дослідник також рекомендував започаткувати ведення «Записок» гуртка та всіляко сприяти систематичному поповненню його бібліотечних фондів. Крім того, було запропоновано запровадити членські внески задля консолідації учасників, а також започаткувати видання власного збірника наукових праць студентства [Парфиненко, 2002, с. 67–69]. Гурток функціонував з 1901 по 1905 рр. До його роботи долучилися знані науковці – В. Бузескул, П. Буцинський, М. Сумцов, М. Дринов, М. Халанський, Г. Шульц. Згодом, гурток відновить свою роботу під керівництвом професора О. Белецького. За спогадами М. Айзенштока, гурток продовжував активну діяльність і у 1916 році. Робочі

засідання проводилися двічі або тричі на місяць; їхня програма передбачала виголошення та колективне обговорення наукових доповідей учасників [Айзеншток, 1973, с. 396].

Спроби легалізації студентських наукових об'єднань на межі століть мали амбівалентний характер. З одного боку, циркуляр 1899 р. відкрив шлях до офіційного визнання гурткової роботи як невід'ємної частини академічного процесу. З іншого – жорсткі регламентації М. Боголєпова, зокрема обмеження чисельності учасників та вимога закритості засідань, перетворювали ці осередки на суворо контрольовані структури. Такий адміністративний нагляд мав на меті попередити політизацію студентства, проте водночас він стримував розвиток наукової ініціативи, змушуючи найбільш радикально налаштовану молодь і надалі підтримувати діяльність нелегальних гуртків. Варто зауважити, що в цей період відбувається переосмислення студентами значення науки: вона розглядається не лише як засіб досягнення суспільного блага, а й як простір для незалежної інтелектуальної самореалізації. Це спонукало молодь до пошуку альтернативних шляхів поза межами суворо регламентованих університетських програм, з акцентом на прикладних знаннях, здатних сприяти соціальним трансформаціям.

У 1902 р., поряд із науково-літературним гуртком при історико-філологічному факультеті, функціонували гурток державних наук під головуванням приват-доцента А. Фатєєва, студентський економічний гурток під керівництвом професора В. Левитського [Заседание, 1902], філософсько-богословський на чолі з священником Т. Буткевичем та гурток для занять психологією художньої творчості (керівник – професор Д. Овсяннико-Куликовський). Газета «Южный край» повідомляла про високу популярність гуртка державних наук, гранична чисельність якого була обмежена 60 особами. Через значну кількість заяв від претендентів, які прагнули долучитися до роботи товариства, адміністрація була змушена оголосити конкурсний відбір [Заседание, 1903]. Формат їхньої діяльності передбачав насамперед презентацію та апробацію рефератів, підготовлених учасниками цих об'єднань [Студенческие, 1903]. Значну увагу періодичні видання приділяли діяльності економічного гуртка, систематично висвітлюючи перебіг засідань та тематику студентських доповідей. Зокрема, учасники підготували реферативні дослідження, присвячені теорії цінності, а також критичні огляди фундаментальної праці професора В. Зомбарта «Сучасний капіталізм» [Заседание, 1902a].

На юридичному факультеті з ініціативи професора І. Миклашевського та члена Харківського окружного суду Ілларіонова було порушено питання щодо організації практичних занять з правознавства. Згодом І. Миклашевський домогся дозволу адміністрації на створення юридичного товариства, метою якого був збір та опрацювання правового матеріалу. Статут об'єднання був затверджений Міністерством народної освіти у 1901 р. [Правила, 1901, с. 84–85].

У 1903 р. в Харківському університеті розпочав роботу гурток практичних занять із кримінального права для студентів-юристів під керівництвом приват-

доцента О. Кисельова. Програма засідань передбачала розгляд кримінальних справ у форматі судових дебатів із розподілом ролей суддів, захисників, обвинувачів та присяжних. Окрім моделювання судових процесів, програма діяльності гуртка включала критичний аналіз студентських рефератів [Новый, 1903].

В 1904 р. в університеті організовано студентський медичний гурток під керівництвом професора М. Мельникова-Разведенкова [Местная, 1904]. Щоденне харківське видання «Утро» активно висвітлювало роботу товариства [Математический, 1914; Математический, 1915; 1915a].

В 1906 р. за ініціативи викладачів В. Аверіна та В. Талієва було організовано студентський гурток любителі природи. Доцільно наголосити, що це об'єднання було одним із найактивніших наукових осередків університету: гурток мав власну бібліотеку, організовував польові експедиції та провадив системну видавничу діяльність [Сборник, 1901]. Відомий гідробіолог, член-кореспондент АН УРСР В. Водяницький, який навчався на фізико-математичному факультеті у 1911 – 1916 рр., у своїх мемуарах описує роботу гуртка. За його свідченнями, засідання під керівництвом В. Аверіна збирали близько 30 активних учасників. Студенти презентували доповіді, що супроводжувалися демонстрацією світлин досліджуваних об'єктів. Мемуарист наголошував, що осередок об'єднував найбільш мотивованих студентів-біологів, які поєднували підготовку до іспитів із самостійною науково-дослідною роботою на профільних кафедрах [Водяницкий, 2011, с. 415]. Згідно з мемуарами, діяльність гуртка тимчасово припинялася на кілька років через надмірну зайнятість його голови П. Сушкіна та випускний статус членів бюро. Відновлення роботи відбулося з ініціативи студента-біолога О. Ткачова: на загальні збори прийшли 50 першокурсників та 30 учасників попереднього складу. Було обрано нове бюро, до якого увійшли професор В. Арнольд, доцент М. Савенков та студенти Т. Страхов, Б. Виноградов, В. Михайловський, Я. Лепченко, О. Соколовський, О. Ткачов і В. Водяницький (згодом – видатні науковці). Під контроль бюро перейшло студентське товариство взаємодопомоги, яке надавало позики, опікувалося ідальнею, утримувало крамницю лабораторного приладдя та реактивів, а також видавало навчальні посібники. Автор зазначає, що об'єднання відіграло ключову роль у формуванні студентської громадської думки, регулярно організовуючи тематичні експедиції та наукові дискусії [Водяницкий, 2011, с. 419–420]. В 1916 р. гуртківцями створено спеціальну птахоохоронну комісію, де всі бажаючі мали змогу придбати годівниці для птахів [Баник, 1995, с. 133]. Цього ж року члени гуртка видали путівник Харківщиною, що мав на меті ознайомлення читачів із місцевою природою та актуальною науковою літературою [По окрестностям, 1916].

Висновки. Отже, розвиток студентської науки в Харківському університеті (1804 – 1917 рр.) пройшов складний шлях від поодиноких спроб репрезентації студентської наукової творчості та неформальних об'єднань студентської молоді, створених на ґрунті

зацікавлення науковою діяльністю, до офіційно визнаних студентських наукових гуртків, які мали свій регламент, фіксоване членство і т. ін, що дозволяє казати про поступовий процес інституалізації студентської наукової роботи.

У першій половині XIX ст. наукова робота молоді мала фрагментарний характер, що пояснювалося браком досвіду, мовним бар'єром (у період роботи іноземних професорів) та обмеженням діяльності неформальними зібраннями й написанням навчальних перекладів. На межі XIX – XX ст. відбулася остаточна інституціоналізація студентської науки. Створення спеціалізованих гуртків під патронатом провідних професорів трансформувало студентську працю у

фундамент для відтворення наукової еліти. Слід зазначити про високий рівень суспільної рефлексії на здобутки університетської молоді. Завдяки активному висвітленню у місцевій пресі, студентська наука стала помітним культурним чинником у житті Харкова, сприяючи популяризації знань та підвищенню статусу університету як інтелектуального центру регіону.

Перспективи подальших досліджень полягають у проведенні порівняльного аналізу досвіду організації студентської науки в Харківському університеті з аналогічними процесами в інших університетах підросійської України тогочасного періоду (Університеті Св. Володимира та Новоросійському університетах).

Список використаних джерел

- Айзеншток, И. Я., 1973. Из ранних лет научно-литературной деятельности А. И. Белецкого, *Искусство слова*, Москва, с. 395–402.
- Багалей, Д. И., 1898 – 1912. *Опыт истории Харьковского университета*, Харьков, 1240 с.
- Банник, М. В., 1995. Георгий Александрович Брызгалов и охрана птиц на Украине, *Практичні питання охорони Птахів*, Чернівці, с. 133–135.
- Водяничий, В. А., 2004. Записки натуралиста, *Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців*, У 2 тт. / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко та ін., Харків: Видавництво Сага, Т. 2, с. 413–428.
- Воронов, А. Г., 2011. Воспоминания бывшего студента Харьковского университета 60-х годов, *Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців*, У 2 тт. / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко та ін., Харків: Видавництво Сага, Т. 2, с. 25–46.
- В Харьковском университете объявлены следующие темы для сочинений на соискание медалей, 1894, *Южный край*, 17 февраля.
- Головкин, Ю. А., 1911. Проект ученых собеседничеств между студентами и преподавателями, *Сборник Харьковского историко-филологического общества*, Т. 20, с. 411–414.
- Григор'єва, М. Є., 2010. *Історія студентських організацій університетів Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.*: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2010, 18 с.
- Де-Пуле, М. Ф., 2011. Харьковский университет и Д. И. Каченовский: культурный очерк и воспоминания из 40-х годов, *Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців*, У 2 тт. / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко та ін. Харків: Видавництво Сага, Т. 1, с. 272–331.
- Заключение о правилах для студентов и об инструкции для инспекции*, 1880, Харьков, 51 с.
- Заседание студенческих научных кружков, 1902, *Южный край*, 21 ноября.
- Заседание студенческих научных кружков, 1902а, *Южный край*, 6 ноября.
- Заседание студенческих научных кружков, 1903, *Южный край*, 13 октября.
- Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805 – 1905)*. Харьковский Императорский университет. Историко-филологический факультет / под ред. М. Г. Халанского, Д. И. Багалей, 1908, Харьков: Типография Адольфа Дарре, 390 с.
- Историко-статистические записки об Императорском Харьковском университете и его заведениях от основания университета до 1859 года*, 1859, Харьков, 170 с.
- Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905)* / Д. И. Багалей, Н. Ф. Смцов, В. П. Бузескул, 1906, Харьков: Типография Адольфа Дарре, 329 с.
- Мартош, Б. М., 2011. Літа молодії. Характеристика української студентської громади в Харкові, *Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців*, У 2 тт. / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко та ін., Харків: Видавництво Сага, Т. 2, с. 304–316.
- Математический кружок, 1914, *Утро*, 9 октября.
- Математический кружок, 1915, *Утро*, 25 февраля.
- Математический кружок, 1915а, *Утро*, 31 октября.
- Местная хроника, 1904, *Южный край*, 30 сентября.
- Награды историко-филологического факультета Харьковского университета, 1888, *Южный край*, 11 февраля.
- Неслуховский, Ф. К., 2011. Из моих воспоминаний, *Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців*, У 2 тт. / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко та ін., Харків: Видавництво Сага, Т. 1, с. 208–240.
- Ничпаевский Л., 2011. Воспоминания о Харьковском университете, *Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців*, У 2 тт. / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко та ін. Х.: Видавництво Сага, Т. 1, с. 57–89.
- Новый студенческий кружок, 1903, *Южный край*, 1903, 22 октября.
- Общий устав Императорских российских университетов, 1863, *Циркуляр по Харьковскому учебному округу*, № 14, 30 июля 1863 года, Харьков, с. 135–151.
- Парфиненко, А. Ю., Посохов, С. И., 2002. *Страницы истории студенческой науки в Харьковском университете*, Харьков, 113 с.
- Пашков, В., 2011. Идеализм и идеалисты сороковых годов, Воспоминания 1882 г. о Харьковском университете 40-х и 60-х годов XIX в., *Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців*, У 2 тт. / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко та ін., Харків: Видавництво Сага, Т. 1, с. 267–271.
- По окрестностям Харькова: опыт естественно-исторического путеводителя*, 1916, Харьков, 224 с.

- Посохов, І., 2013. *Студентство університетів Російської імперії XIX – початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури*, Харків: «Раритети України», 2013, 276 с.
- Правила для студентов и посторонних слушателей лекций в Императорском Харьковском университете*, 1866, Харьков: В Университетской типографии, 25 с.
- Правила для студенческого кружка, состоящего при юридическом факультете Харьковского университета для занятий государственными науками, 1901. *Циркуляр по Харьковскому учебному округу*, №2, с. 84–85.
- Протоколы заседаний Совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним, 1871 года, 1871, № 5, с. 153–197.
- Роммель, К. Д., 2001. *Спогади про моє життя та мій час*, Харків: Майдан, 235 с.
- Сборник Студенческого кружка любителей природы при Харк. ун-те*, 1901, Харьков, Вып 1, 143 с.
- Селиванов, А. Ф., 2011. Из воспоминаний о Харьковском университете за время с 1881 г. по июнь 1885 г. постороннего слушателя, *Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців*, У 2 тт. / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко та ін. Харків: Видавництво Сага, Т. 2, с. 170–177.
- Соколова, Н., 2019. Фахова підготовка студентів у Харківському університеті в першій половині XIX ст. (за спогадами викладачів та студентів), *Часопис української історії*, Вип. 39, с. 9–16. DOI: <https://doi.org/10.17721/2522-4611.2019.39.1>
- Сочинения и переводы студентов Императорского Харьковского университета, читанные 1818 года июня 30 числа по окончании экзаменов их*, 1818, Харьков, 121 с.
- Стеклов, В. А., 2011. Воспоминания, *Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців*, У 2 тт. / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко та ін., Харків: Видавництво Сага, Т. 2, с. 199–225.
- Степанов, Т. Ф., 2011. Из «автобиографии», *Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців*, У 2 тт. / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко та ін., Харків: Видавництво Сага, Т. 1, с. 40–54.
- Студенческие кружки, 1903, *Южный край*, 10 октября.
- Труды студентов-любителей отечественной словесности в Императорском Харьковском университете*, 1819, Харьков, 80 с.
- Университетский Устав 5 ноября 1804 года. Общий Устав Императорских Российский Университетов, [высочайше утвержденный] июля 26-го 1835 года, 1914, *Соловьев, И. М. Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников*, Вып. 1, Университеты до эпохи шестидесятых годов / Общество распространения технических знаний, Историческая комиссия Учебного отдела, С.-Петербург: Книгоиздательство типо-литографии «Энергия», с. 23–46.
- Устав Императорского Харьковского университета, 1805, *Периодическое сочинение об успехах народного просвещения*, Санкт-Петербург : Имп. Акад. наук, № 10, с. 225–290.
- Фесько, Ю., 2004. Німецькі вчені та педагоги Харківського університету «першої хвилі» – динаміка наукової та викладацької діяльності (1804 – 1825), *Етнічна історія народів Європи*, Вип. 16, с. 164–172.
- Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років* / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін., 2004, Харків: Фоліо, 2004, 750 с.
- Харьковский Императорский университет, *Правила для студентов Императорского Харьковского университета*, 1841, Харьков: В Университетской типографии, 15 с.
- Яновський, Л., 2004. *Харківський університет на початку свого існування (1805 – 1820)* / пер. з пол. О. Журавльової, Харків, 508 с.

References

- Aizenshtok, I. Ya., 1973. *Iz rannikh let nauchno-literaturnoy deyatel'nosti A. I. Belet'skogo* [From the early years of the scientific and literary activity of O. I. Biletskyi], *Iskusstvo slova*, Moscow, s. 395–402 (in Russian).
- Bahalei, D. I., 1898 – 1912. *Opyt istorii Kharkovskogo universiteta* [Experience of the history of Kharkiv University], Kharkiv, 1240 s. (in Russian).
- Banyk, M. V., 1995. *Heorhyi Aleksandrovych Bryzhalyn u okhrana ptyts na Ukrayne* [Georgy Alexandrovich Bryzgalin and bird protection in Ukraine], *Praktychni pytannia okhorony ptakhiv*, Chernivtsi, s. 133–135 (in Russian).
- De-Pule, M. F., 2011. Kharkovskii universitet i D. I. Kachenovskii: kulturnyi ocherk i vospominaniia iz 40-kh hodov [Kharkiv University and D. I. Kachenovsky: a cultural essay and memoirs from the 40s], *Kharkivskiy universitet XIX – nachatu XX stolit'ia u spohadakh yoho profesoriv ta vykhovantsiv*, U 2 tt. / Uklad.: B. P. Zaitsev, V. Iu. Ivashchenko ta in. Kharkiv: Vydavnytstvo Saha, T. 1, s. 272–331. (in Russian/Ukrainian).
- Fesko, Yu., 2004. Nimetski vcheni ta pedahohy Kharkivskogo universytetu «pershoi khvyli» – dynamika naukovoї ta vykladatskoi diialnosti (1804 – 1825) [German scientists and teachers of Kharkiv University of the «first wave» – dynamics of scientific and teaching activities (1804 – 1825)], *Etnichna istoriia narodiv*, Vyp. 16, s. 164–172. (in Ukrainian).
- Holovkin, Iu. A., 1911. Proekt uchenykh sobesednichestv mezhd studentami i prepodavateliami [Project of scientific interviews between students and teachers], *Sbornik Kharkovskogo istoriko-filologicheskogo obshchestva*, T. 20, s. 411–414. (in Russian).
- Hryhorieva, M., 2010. *Istoriia studentskykh orhanizatsii universitetiv Naddniproianskoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – nachatu XX st.* [History of student organizations of the universities of Dnieper Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Kharkiv, 18 s. (in Ukrainian).
- Istoriko-filologicheskii fakultet Kharkovskogo universiteta za pervye 100 let ego sushchestvovaniia (1805 – 1905). Kharkovskii Imperatorskii universitet. Istoriko-filologicheskii fakultet* [Faculty of History and Philology of Kharkiv University for the first 100 years of its existence (1805 – 1905). Kharkiv Imperial University. Faculty of History and Philology] / pod red. M. H. Khalanskogo, D. I. Bahaleia, 1908, Kharkov: Tipografiia Adolfa Darre, 390 s. (in Russian).
- Istoriko-statisticheskie zapiski ob Imperatorskom Kharkovskom universitete i ego zavedeniiakh ot osnovaniia universiteta do 1859 hoda* [Historical and statistical notes about the Imperial Kharkiv University and its institutions from the foundation of the university to 1859], 1859, Kharkov, 170 s. (in Russian).
- Kharkivskiy natsionalnyi universitet im. V.N. Karazina za 200 rokov* [V. N. Karazin Kharkiv National University over 200 years], 2004. \ Bakirov, V. S., Dukhopelnikov, V. M., Zaitsev, B. P., Kharkiv: Folio, 750 s. (in Ukrainian).
- Kharkovskii Imperatorskii universitet. Pravila dlia studentov Imperatorskogo Kharkovskogo universiteta* [Kharkiv Imperial University. Rules for students of the Imperial Kharkiv University], 1841, Kharkov: V Universitetskoi tipografii, 15 s. (in Russian).
- Kratkii ocherk istorii Kharkovskogo universiteta za pervye sto let ego sushchestvovaniia (1805 – 1905)* [A brief sketch of the history of Kharkiv University for the first hundred years of its existence (1805 – 1905)] / D. I. Bahalei, N. F. Sumtsov, V. P. Buzeskul, 1906, Kharkov: Tipografiia Adolfa Darre, 329 s. (in Russian).

- Martos, B. M., 2011. Lita molodii. Kharakterystyka ukrainskoi studentskoi hromady v Kharkovi [Young years. Characteristics of the Ukrainian student community in Kharkiv], *Kharkivskiy universytet XIX – pochatku XX stolittia u spohadakh yoho profesoriv ta vykhovantsiv*, U 2 tt. / Uklad.: B. P. Zaitsev, V. Iu. Ivashchenko ta in., Kharkiv: Vydavnytstvo Saha, T. 2, s. 304–316. (in Ukrainian).
- Matematicheskii kruzhok [Mathematical circle], 1914, *Utro*, 9 oktiabria. (in Russian).
- Matematicheskii kruzhok [Mathematical circle], 1915, *Utro*, 25 fevralia. (in Russian).
- Matematicheskii kruzhok [Mathematical circle], 1915a, *Utro*, 31 oktiabria. (in Russian).
- Mestnaia khronika [Local chronicle], 1904, *Iuzhnyi krai*, 30 sentiabria. (in Russian).
- Nahrady istoriko-filolohycheskoho fakulteta Kharkovskoho unyversyteta [Awards of the Faculty of History and Philology of Kharkiv University], 1888, *Iuzhnyi krai*, 11 fevralia. (in Russian).
- Neslukhovskiy, F. K., 2011. Iz moikh vospominanii [From my memories], *Kharkivskiy universytet XIX – pochatku XX stolittia u spohadakh yoho profesoriv ta vykhovantsiv*, U 2 tt. / Uklad.: B. P. Zaitsev, V. Iu. Ivashchenko ta in., Kharkiv: Vydavnytstvo Saha, T. 1, s. 208–240. (in Russian/Ukrainian).
- Nichpaievskiy, L., 2011. Vospominaniia o Kharkovskom universitete [Memories of Kharkiv University], *Kharkivskiy universytet XIX – pochatku XX stolittia u spohadakh yoho profesoriv ta vykhovantsiv*, U 2 tt. / Uklad.: B. P. Zaitsev, V. Iu. Ivashchenko ta in. Kh.: Vydavnytstvo Saha, T. 1, s. 57–89. (in Russian/Ukrainian).
- Novyi studencheskii kruzhok [A new student circle], 1903, *Iuzhnyi krai*, 22 oktiabria. (in Russian).
- Obshchii ustav Imperatorskikh rossiiskikh universitetov [General Charter of Imperial Russian Universities], 1863, *Tsirkuliar po Kharkovskomu uchebnomu okruhu*, № 14, 30 iulia 1863 hoda, Kharkov, s. 135–151. (in Russian).
- Parfinenko, A. Iu., Posokhov, S. I., 2002. *Stranitsy istorii studencheskoi nauki v Kharkovskom universitete* [Pages of the history of student science at Kharkiv University], Kharkov, 113 s. (in Russian).
- Pashkov, V., 2011. Idealizm i idealisty sorokovykh hodov, Vospominaniia 1882 h. o Kharkovskom universitete 40-kh i 60-kh hodov XIX v. [Idealism and idealists of the forties, Memoirs of 1882 about Kharkiv University of the 40s and 60s of the 19th century], *Kharkivskiy universytet XIX – pochatku XX stolittia u spohadakh yoho profesoriv ta vykhovantsiv*, U 2 tt. / Uklad.: B. P. Zaitsev, V. Iu. Ivashchenko ta in., Kharkiv: Vydavnytstvo Saha, T. 1, s. 267–271. (in Russian/Ukrainian).
- Po okrestnostyam Kharkova: opyt yestestvenno-istoricheskogo putevoditelya [Around the outskirts of Kharkiv: an attempt at a natural-historical guidebook], 1916, Kharkiv, 224 s. (in Russian).
- Posokhov, I., 2013. Studentstvo universytetiv Rosiiskoi imperii XIX – pochatku XX st.: stanovlennia ta evoliutsiia subkultury [University students of the Russian Empire in the 19th – early 20th centuries: formation and evolution of subculture], Kharkiv: «Rarytety Ukrainy», 276 s. (in Ukrainian).
- Pravila dlia studencheskogo kruzhka, sostoyashchego pri yuridicheskoy fakultete Kharkovskogo universiteta dlia zanyatiy gosudarstvennymi naukami [Rules for the student circle at the Faculty of Law of Kharkiv University for the study of state sciences], 1901, *Tsirkuliar po Kharkovskomu uchebnomu okruhu*, № 2, s. 84–85 (in Russian).
- Pravila dlia studentov i postoronnikh slushatelei lektii v Imperatorskom Kharkovskom universitete [Rules for students and outsiders attending lectures at the Imperial Kharkiv University], [1866], Kharkov: V Universitetskoy tipografii, 25 s. (in Russian).
- Protokoly zasedanii Soveta Imperatorskogo Kharkovskogo universiteta i prilozheniia k nim. 1871 hoda [Protocols of meetings of the Council of the Imperial Kharkiv University and appendices to them. 1871], 1871, № 5, s. 153–197. (in Russian).
- Rommel, K. D., 2001. *Spohady pro moie zhyttia ta mii chas* [Memoirs of my life and my time], Kharkiv: Maidan, 235 s. (in Ukrainian).
- Selivanov, A. F., 2011. Iz vospominanii o Kharkovskom universitete za vremia s 1881 h. po iyun 1885 h. postoronneho slushatelja [From the memoirs of an external student about Kharkiv University from 1881 to June 1885], *Kharkivskiy universytet XIX – pochatku XX stolittia u spohadakh yoho profesoriv ta vykhovantsiv*, U 2 tt. / Uklad.: B. P. Zaitsev, V. Iu. Ivashchenko ta in. Kharkiv: Vydavnytstvo Saha, T. 2, s. 170–177. (in Russian/Ukrainian).
- Sochineniia i perevody studentov Imperatorskogo Kharkovskogo universiteta, chitannye 1818 hoda i iunia 30 chisla po okonchanii ekzamenov ikh [Essays and translations of students of the Imperial Kharkiv University, read on June 30, 1818, after their exams], 1818, Kharkiv, 121 s. (in Russian).
- Sokolova, N., 2019. Fakhova pidhotovka studentiv u Kharkivskomu universyteti v pershii polovyni XIX st. (za spohadamy vykladachiv ta studentiv) [Professional training of students at Kharkiv University in the first half of the 19th century (based on the memoirs of teachers and students)], *Chasopys ukrainskoi istorii*, Vyp. 39, s. 9–16. DOI: <https://doi.org/10.17721/2522-4611.2019.39.1>. (in Ukrainian).
- Steklov, V. A., 2011. Vospominaniia [Memories], *Kharkivskiy universytet XIX – pochatku XX stolittia u spohadakh yoho profesoriv ta vykhovantsiv*, U 2 tt. / Uklad.: B. P. Zaitsev, V. Iu. Ivashchenko ta in. Kharkiv: Vydavnytstvo Saha, T. 2, s. 199–225. (in Russian/Ukrainian).
- Stepanov, T. F., 2011. Iz «avtobiografii» [From "autobiography"], *Kharkivskiy universytet XIX – pochatku XX stolittia u spohadakh yoho profesoriv ta vykhovantsiv*, U 2 tt. / Uklad.: B. P. Zaitsev, V. Iu. Ivashchenko ta in., Kharkiv: Vydavnytstvo Saha, T. 1, s. 40–54. (in Russian/Ukrainian).
- Studencheskie kruzhki [Student circles], 1903, *Iuzhnyi krai*, 10 oktiabria. (in Russian).
- Studencheskiy kruzhok lyubiteley prirody pri Kharkovskom universitete, 1901. *Sbornik Studencheskogo kruzhka lyubiteley prirody pri Kharkovskom universitete* [Collection of the Student Circle of Nature Lovers at Kharkiv University], Kharkiv, Vyp. 1, 143 s. (in Russian).
- Trudy studentov-liubiteley otechestvennoi slovesnosti v Imperatorskom Kharkovskom universitete [Works of students-lovers of domestic literature at the Imperial Kharkiv University], 1819, Kharkov, 80 s. (in Russian).
- Universitetskii Ustav 5 noiabria 1804 hoda. Obshchii Ustav Imperatorskikh Rossiiskikh Universitetov, [vysochaishe utverzhdenyi] iulia 26-ho 1835 hoda [University Charter of November 5, 1804. General Charter of Imperial Russian Universities, [highly approved] July 26, 1835], 1914, *Soloviev I. M. Russkie universitety v ikh ustavakh i vospominaniakh sovremennikov*, Vyp. 1, Universitety do epokhi shestidesiatykh hodov, S.-Peterburh: Knigoizdatelstvo tipo-litografii «Energia», s. 23–46. (in Russian).
- Ustav Imperatorskogo Kharkovskogo universiteta [Charter of the Imperial Kharkiv University], 1805, *Periodicheskoe sochinenie ob uspekhakh narodnoho proshveshcheniia*, Sankt-Peterburh: Imp. Akad. nauk, № 10, s. 225–290. (in Russian).
- V Kharkovskom universitete objavleny sleduiushchie temy dlia sochinenii na soiskanie medalei [The following topics for essays for medals have been announced at Kharkiv University], 1894, *Iuzhnyi krai*, 17 fevralia. (in Russian).

Vodianytskyi, V. O., 2004. *Zapysky naturalysta* [Notes of a naturalist], *Kharkivskiy universytet XIX – pochatku XX stolittia u spohadakh yoho profesoriv ta vykhovantsiv*, U 2 tt. / Uklad.: B. P. Zaitsev, V. Iu. Ivashchenko ta in., Kharkiv: Vydavnytstvo Saha, T. 2, s. 413–428. (in Russian/Ukrainian).

Vospominaniya byvsheho studenta Kharkovskoho universiteta 60-kh hodov [Memories of a former student of Kharkiv University of the 60s], *Kharkivskiy universytet XIX – pochatku XX stolittia u spohadakh yoho profesoriv ta vykhovantsiv*, U 2 tt. / Uklad.: B. P. Zaitsev, V. Iu. Ivashchenko ta in., Kharkiv: Vydavnytstvo Saha, T. 2, s. 25–46. (in Russian/Ukrainian).

Yanovskyi, L., 2004. *Kharkivskiy universytet na pochatku svoho isnuvannia (1805 – 1820)* [Kharkiv University at the beginning of its existence (1805 – 1820)] / per. z pol. O. Zhuravlovoi. Kharkiv, 508 s. (in Ukrainian).

Zakliuchenie o pravilakh dlia studentov i ob instruksii dlia inspektii [Conclusion on the rules for students and the instructions for inspection], 1880, Kharkov, 51 s. (in Russian).

Zasedanie studencheskikh nauchnykh kruzhkov [Meeting of student scientific circles], 1902, *Iuzhnyi krai*, 21 noiabria. (in Russian).

Zasedanie studencheskikh nauchnykh kruzhkov [Meeting of student scientific circles], 1902a, *Iuzhnyi krai*, 6 noiabria. (in Russian).

Zasedanie studencheskikh nauchnykh kruzhkov [Meeting of student scientific circles], 1903, *Iuzhnyi krai*, 13 oktiabria. (in Russian).

Nataliia Sokolova

PhD in History, Associate Professor at the Department of Social Sciences and Humanities, National University of Ukraine on Physical Education and Sport, Kyiv, Ukraine

Oksana Popova

PhD in Philosophy, Associate Professor at the Department of Social Sciences and Humanities, National University of Ukraine on Physical Education and Sport, Kyiv, Ukraine

Igor Oleksyn

PhD in Philosophy, Associate Professor at the Department of Social Sciences and Humanities, National University of Ukraine on Physical Education and Sport, Kyiv, Ukraine

STUDENT SCIENCE AT KHARKIV UNIVERSITY (1804 – 1917)

The study aims to provide a comprehensive analysis of the formation and development of student scientific activity at Kharkiv University between 1804 and 1917, identifying the primary organizational forms of student research and assessing their contribution to the university's intellectual potential. The methodological framework is based on the principles of historicism, objectivity, and consistency. A complex of methods was applied, including analytical, descriptive, and historical approaches. The relevance of the topic stems from the need for a scholarly re-evaluation of the origins and evolution of student research practices. Analyzing the activities of scientific hubs at Kharkiv University (1804 – 1917) allows for the adaptation of historical experience in faculty-student interaction to improve modern models of engaging youth in science. The study defines the role of university statutes in stimulating intellectual inquiry among the youth. It is proven that student scientific activity in the first half of the 19th century was fragmentary, primarily limited to the functioning of a few circles and spontaneous self-organization in the form of private gatherings (at apartments). It is established that the quality of early student works remained relatively low: a significant portion of the papers was distinctly compilatory or consisted of translations of foreign authors' works. The scientific inquiry of students at that time tended toward abstract-like reporting of established facts rather than independent theoretical or experimental research. It is found that the imperial authorities and university administration hindered the processes of student scientific self-organization for a considerable period. State officials perceived corporate youth consolidation as a threat of spreading revolutionary ideas, while some faculty members expressed concerns that such activities might distract students from mastering mandatory curricula. It is established that the final institutionalization of student science occurred only at the turn of the 20th century, marked by the emergence of a network of specialized circles under the patronage of leading professors. The activities of these centers focused on preparing analytical abstracts, conducting scientific discussions, and piloting the results of initial independent research. A trend was identified in the transformation of early 20th-century student circles into fully-fledged scientific hubs dedicated to the comprehensive study of the Kharkiv region. It is noted that the scientific life of Kharkiv University had a significant public impact: it generated sustained interest from the local community, and the local press regularly covered the students' intellectual achievements, contributing to the popularization of knowledge.

Keywords: Kharkiv University, student science, scientific circles, competition, institutionalization.

Конфлікт інтересів

Автори заявляють, що не мають конфлікту інтересів щодо даного дослідження, включаючи фінансовий, особистий, авторський або будь-який інший, який міг би вплинути на дослідження, а також на результати, представлена в даній статті.

Фінансування

Дослідження було проведено без фінансової підтримки.

Доступність даних

Усі дані доступні в цифровій або графічній формі в основному тексті рукопису.

Використання штучного інтелекту

Автори підтверджують, що при створенні даної роботи вони не використовували технології штучного інтелекту.

Внесок авторів

Олексин Ігор: адміністрація проєкту, постановка проблеми, інформаційне наповнення моделей; Соколова Наталя: реалізація етапів дослідження, інформаційне наповнення моделей, реалізація моделі та методів логічного висновку, інтерпретація отриманих результатів та підготовка публікації до друку; Попова Оксана: концептуалізація проблеми, розробка підходу до моделювання проблеми, розробка методу дослідження, рецензування та редагування і підготовка публікації до друку.

Статус статті:

Отримано: 10.02.2026 Прийнято: 09.03.2026 Опубліковано: 15.04.2026
Creative Commons Attribution NonCommercial ShareAlike License (CC BY-NC-SA 4.0)
ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

УДК 94(477.87)(=411.16):070"1920/1938"

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(54\).2026.355218](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(54).2026.355218)

«ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ» В УКРАЇНОФІЛЬСЬКІЙ ТА РУСОФІЛЬСЬКІЙ ПРЕСІ ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД¹

Юрій Славик²

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, Україна

E-mail: yuriy.slavik@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-5875-8928>

У статті проаналізовано характер і трансформацію дискурсу «єврейського питання» в українофільській та русофільській періодиці Підкарпатської Русі міжвоєнного періоду. На основі матеріалів провідних партійних і суспільно-політичних видань 1920 – 1938 рр. з'ясовано особливості сприйняття єврейської громади в контексті політичного та національного протистояння, соціально-економічної конкуренції та освітньо-мовних конфліктів у краї. Дослідження показує, що в 1920-х роках критика євреїв переважно зосереджувалася на економічних аспектах (торгівля, лихварство, корчмарство) і не мала системного расового підґрунтя. Натомість у 1930-х роках, під впливом загальноєвропейської радикалізації та внутрішньополітичної дестабілізації, відбулося зміцнення акцентів у бік культурно-цивілізаційних і політичних інтерпретацій, що супроводжувалося посиленням антисемітської риторики. «Єврейське питання» дедалі частіше пов'язувалося з проблемами чехізації освіти, мовної орієнтації шкільництва, підтримки провідних партій, а також із поширенням модерних ідеологій, зокрема соціалізму та комунізму. У русофільському середовищі, особливо навколо РНАП і постаті Степана Фенцика, простежується поступова радикалізація антисемітської риторики та часткова адаптація фашистських ідей. В українофільській пресі, зокрема в середовищі Християнсько-народної партії Августина Волошина, офіційно проголошувалося засудження антисемітизму з позицій християнської етики, однак поряд із цим зберігалася амбівалентність у вигляді критики «єврейського матеріалізму» та культурної відчуженості. Зроблено висновок, що ставлення до єврейської громади формувалося в межах ширшої боротьби за національну ідентичність і політичний вплив у регіоні між Підкарпатською Русі не зводилися ані до конфлікту, ані до співпраці в чистому вигляді. Вони становили складну комбінацію конкуренції, ситуативних союзів, взаємної недовіри та прагматичного співіснування.

Ключові слова: євреї, українофіли, русофіли, Підкарпатська Русь, антисемітизм, періодика.

Постановка проблеми. Єврейські спогади про міжвоєнне Закарпаття часто характеризують цей період як час толерантності та відсутності інституційного антисемітизму, що значною мірою формувалося на тлі подальшого травматичного досвіду угорської окупації. Водночас у повсякденному житті, особливо в сільських і гірських районах, міжетнічні стосунки цього часу часто визначалися релігійними уявленнями та соціально-економічними чинниками, що не завжди сприяли міжетнічному діалогу.

Крім цього, у міжвоєнний період відбувалася інституціоналізація національної та суспільно-політичної активності русинської більшості, яка проявлялася переважно у двох конкуруючих напрямках: українофільстві та русофільстві. Гостре ідейне протистояння між цими таборами, а також їхня поступова конфронтація з центральною владою, впливали на сприйняття єврейських сусідів, які здебільшого залишалися лояльними до чехословацької держави, особливо в 1930-х роках. У зв'язку із цим «єврейське питання» дедалі частіше використовувалося в політичній риториці українофільського і русофільського таборів.

Метою статті є аналіз характеру, змісту та еволюції публікацій про єврейське населення в

українофільських і русофільських періодичних виданнях Підкарпатської Русі, виявлення спільних і відмінних рис у підходах обох таборів та з'ясування впливу суспільно-політичного контексту на формування відповідного дискурсу. Дослідження охоплює період до Мюнхенської змови 1938 року, наслідком якої стали зміни політичного режиму в Чехословаччині та умов життя єврейського населення республіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Висвітлення цієї проблематики в історіографії залишається недостатнім. Базові дослідження з історії євреїв Закарпаття лише побіжно торкаються означеної теми. Ізраїльський дослідник Є. Єлінек переважно акцентує увагу на підтримці єврейським населенням чехословацьких провідних політичних партій, а також на складному й загалом несприятливому становищі євреїв у період Карпатської України [Jelinek, 2007]. Американський історик Раз Сігал констатує виникнення напруження між євреями та карпаторусинами (саме цей термін він використовує у своєму дослідженні – *авт.*), що стало наслідком активізації національної та політичної діяльності останніх. Однак дослідник не розгортає цю тему детально. Винятком є аналіз періоду Карпатської

¹ This article was made possible thanks to the author's Virtual Scholar Ukraine Stipend Program 2025 tenure at the Jack, Joseph, and Morton Mandel Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum.

² © Славик Ю.

України, коли погіршення міжетнічних відносин, зокрема прояви насильства проти євреїв, історик пов'язує зі зростанням української ідентичності серед русинів, а також із «імпортованим» насильством з боку українських іммігрантів, які брали участь у розбудові Карпатської України [Segal, 2016].

Українська історіографія також представлена переважно дослідженнями становища євреїв у період Карпатської України та частково аналізом сприйняття євреїв українським національним рухом напередодні проголошення автономії Карпатської України [Балабан, Гайдук; Офіцинський, 2020]. Словацький дослідник Петер Шворц, який спеціалізується на міжвоєнному періоді історії Словаччини та Підкарпатській Русі, у висвітленні єврейського питання в регіоні основну увагу зосереджує на взаєминах єврейського населення з новою чехословацькою владою, внутрішніх процесах у єврейському середовищі, а також на відносинах між євреями та місцевими русинами в контексті економічної взаємодії [Švorc, 2020].

У цьому дослідженні українська періодика представлена газетами «Свобода», «Пробоем», «Українське слово», «Нова Свобода», «Вперед». Варто наголосити, що, попри виразне українське національне спрямування, ці періодичні видання репрезентували різні політичні сили з відмінними ідеологічними позиціями – від соціал-демократичних до крайніх націоналістичних. У межах дослідження враховуватимуться лише ті видання, до яких були причетні представники майбутньої політичної еліти Карпатської України – члени уряду, діячі проурядової партії та організації «Карпатська Січ».

Русофільський табір представлений передусім періодичними виданнями, афілійованими з двома ключовими політичними партіями: «Автономним Земледільним Союзом» (АЗС) на чолі з А. Бродієм та профашистською «Російською національно-автономною партією» (РНАП), очолюваною С. Фенциком. Обидва лідери в роки угорської окупації були депутатами угорського парламенту, а їхні політичні соратники обіймали провідні позиції в системі місцевої влади. Водночас до джерельної бази залучатимуться й матеріали, що походять із середовища менш впливових партій та організацій, які сповідували русофільську ідею.

Виклад основного матеріалу. Після входження Підкарпатської Русі до складу Чехословаччини єврейське населення отримало рівні громадянські права та можливості для національного розвитку. Держава офіційно визнала євреїв окремою національною меншиною, що дало змогу створювати власні політичні партії, розвивати пресу й систему освіти, а також мати представництво в органах влади. Під час переписів населення 1921 і 1930 років майже 90 % євреїв краю ідентифікували себе за національністю саме як євреї, а не як угорці чи чехи. Для порівняння: серед чеських юдеїв таку національну самоідентифікацію задекларували лише 20,3 %, у Моравії – 51,67 %, серед словацьких євреїв – 54 %. Таким чином, єврейська громада Підкарпатської Русі зберігала значно сильнішу національну ідентичність порівняно з іншими регіонами Чехословаччини.

Водночас така політика Чехословаччини на Підкарпатській Русі мала виразний політичний вимір, оскільки надавала центральній владі інструменти для послаблення позицій угорської етнічної спільноти. Вільне декларування єврейської національності та можливість створювати власні партії призвели до того, що десятки тисяч осіб більше не обліковувалися як угорці. Це зменшило частку угорського населення в офіційній статистиці, послабило електоральні позиції угорських партій і порушило традиційну лояльність єврейського населення до угорського національного проекту. У міжнародному контексті така політика обмежувала можливості Будапешта апелювати до «угорського характеру» краю, що мало значення в умовах ревізійністської політики Угорщини після Першої світової війни.

Разом із тим, значна частина старшого покоління євреїв, насамперед у містах, зберігала культурно-мовну орієнтацію на угорське середовище. У повсякденному житті вони продовжували користуватися угорською мовою й подекуди ностальгували за часами Австро-Угорщини, однак ці настрої поступово згасали на тлі зростання антисемітизму в самій Угорщині та нових можливостей, які надала ліберальна чехословацька влада [Segal, p. 47; Švorc, p. 169].

Новими політичними умовами в рамках Чехословацької республіки скористалося і місцеве русинське населення, яке активно розвивало національно-культурне та політичне життя. Водночас політична переорієнтація єврейської громади на Прагу створювала напруження у відносинах із русинськими елітами, які поступово вступали у конфронтацію з центральною владою через затримку надання автономії, мінливу мовно-національну політику та повільні економічні перетворення в регіоні, що був найбільш розвинутою частиною республіки.

Соціально-економічні протиріччя.

Соціально-економічна нерівність залишалася важливим чинником напруження у взаєминах між русинами та єврейською громадою ще з кінця XIX століття. Після встановлення влади Чехословацької республіки та запровадження відносно ліберального політичного режиму частина місцевої інтелігенції пов'язувала з новими умовами сподівання на подолання економічних диспропорцій, оскільки русини залишалися недостатньо представленими у підприємницьких і торговельних сферах [Наша господарка, 1923, с. 4. «Въ службѣ»..., 1933, с. 1]. Показовою в цьому контексті є опублікована 1923 року в газеті «Свобода» стаття «Жиди і русини», ймовірно написана А. Волошином. У ній акцентувалася увага на економічній залежності частини русинського населення від єврейських підприємців і посередників. Разом з тим наголошувалося на наявності значної кількості добросовісних представників єврейської громади та чітко підкреслювалося відмежування від антисемітських узагальнень. Автор закликав до співпраці русинської та єврейської інтелігенції й наголошував на необхідності економічної самоорганізації русинського населення як одного із засобів подолання наявних диспропорцій [Жиди і русини, 1923, с. 1].

Водночас у публічному дискурсі різних політичних і національних середовищ поширеними були звинувачення на адресу єврейських корчмарів, яким приписували значну роль у загостренні соціальних проблем регіону [Отчаянный зовъ..., 1926, с. 1]. Зокрема, у газеті «Українське слово» греко-католицький священник, член Християнсько-народної партії та активний діяч антиалкогольного руху Мукачівської єпархії Кирило Феделеш пов'язував моральний, матеріальний і фізичний занепад українського населення з практиками лихварства та поширення алкоголізму з боку єврейських шинкарів [Феделеш, 1936, с. 1]. У багатьох публікаціях також йшлося про випадки реалізації денатурованого спирту, що часто призводило до смертельних наслідків [Верховинський..., 1928, с. 2; Оравитель-корчмарь, 1922, с. 1].

У боротьбі із лихвою та алкоголізмом лідер українського руху Августин Волошин відводив важливу соціально-просвітницьку роль читальням культурно-освітнього товариства «Просвіта». Він наголошував, що читальня має стати альтернативою торговиці та корчмі, щоб селяни не відчували потреби шукати «товариство нечестивих». Прагнучи усунути корчму з-під контролю лихварів і заохотити селян до відвідування читалень, він допускав можливість продажу при них алкогольних напоїв і відкриття крамниць. Головною умовою, за його словами, мала бути висока моральна репутація управи читальні та забезпечення дотримання меж тверезості. У разі дозволу продажу алкоголю перевагу слід було надавати пиву чи вину, але не міцним напоям [Волошин, Яка праця].

У травні 1939 року в газеті «Карпаторуський Голос» було опубліковано розлогу статтю одного з провідних діячів кооперативного руху, русофіла Василя Щерецького. Як послідовник ідей Едмунда Егана та співзасновник кооперативного руху в Підкарпатській Русі ще за австро-угорського періоду, Щерецький серед практичних заходів для підвищення добробуту селян пропонував дозволяти діяльність лише так званих «дружніх» корчм». Такі заклади не мали б права продавати алкоголь у борг і водночас повинні були б пропагувати засади здорового способу життя [Организация..., 1939, с. 4].

Для реалізації таких планів головні надії покладалися на місцеву інтелігенцію, яка мала вести просвітницьку роботу на селі з метою обмеження єврейської економічної монополії [Інтелігенція..., 1933, с. 76–78]. Як зазначав словацький дослідник Петер Шворц: «Прихований антисемітизм, який зростає серед русинів до 1918 року, у міжвоєнний період зростає прямо пропорційно тому, як русини звільнялися від існуючої залежності від місцевих євреїв» [Švorc, р. 169]. Українська преса часто наводила приклади загострення міжетнічного протистояння в регіоні, пов'язаного зі створенням альтернативи єврейському бізнесу та просвітницькою, антиалкогольною діяльністю місцевої інтелігенції [Почта..., 1930, с. 2; Чи то антисемітизм? 1938, с. 2].

Проте, аналізуючи статті кінця 1930-х років, бачимо, що ці заходи за час перебування регіону у складі ЧСР так і не дали бажаного результату –

принаймні з точки зору представників обох конкуруючих таборів. Газета «Свобода» у 1938 році писала: «Признаємося, що мимо деяких дрібніших спроб, в цім огляді ми мало зробили. І до нині всі важніші ділянки торгівлі і промислу, і взагалі господарське життя далеко не в наших руках» [За господарську..., 1938, с. 1]. У русофільській пресі такий стан справ пояснювали єврейською протидією та низьким рівнем підготовки місцевих кадрів. Лунали також закиди на адресу чехословацької влади, яка, на їхню думку, була політично зацікавлена у співпраці з єврейськими лихварями [Организация экономической..., 1939, с. 4].

Мова та освіта.

Іншим важливим звинуваченням на адресу єврейського населення з боку обох національно-політичних таборів було їх залучення до чехізації системи освіти в регіоні [Чехізація і жида, 1930, с. 2]. Обидві сторони перебували у гострій конкуренції за визначення мовної орієнтації народного шкільництва, розглядаючи освіту як ключовий інструмент формування національної ідентичності. Водночас поширення чеських шкіл у регіоні відбувалося значною мірою завдяки тому, що єврейські діти їх відвідували. Серед учнів чеських шкіл вони становили від 60 до 90 %. Наприклад, серед 89 учнів чеської школи Севлюша (сучасний Виноградів) лише 17 були чехами, тоді як 67 – євреями, 3 – русинами, 2 – німцями та 1 – угорцем. Загалом, якщо на одну чеську школу припадало в середньому 67 дітей осілих тут чехів, то на одну русинську – близько 300 місцевих дітей [Закарпаття..., 2008, с. 269]. Водночас якщо сіоністи закликали віддавати єврейських дітей до єврейських гімназій, то представники ортодоксального юдаїзму, які становили більшість, надавали перевагу чеським школам, що обґрунтовувалося кращими перспективами професійного розвитку в рамках Чехословацької держави або бажанням не втручатися у мовні конфлікти місцевих русинських еліт [Шпакъ, 1938, с. 1]. Вибір школи та мови навчання (чеської замість української чи російської) перетворювався на політичне питання і сприймався як прояв недостатньої лояльності до місцевої культури та сприяння асиміляційній політиці чехословацької влади [Jelinek, р. 200].

Окрім звинувачень у сприянні чехізації, євреї зазнавали критики з боку української преси також через підтримку російськомовних підручників у русинських середніх школах – передусім у селах, де не було чеських навчальних закладів і доводилося обирати між українською та російською граматику [Допис із Студеного..., 1938, с. 2]. Газета «Свобода» пояснювала, що підтримка місцевих русофілів частиною єврейського населення була зумовлена впливом крайової влади, яка, на її думку, прагнула за допомогою євреїв послабити український рух [Корчмарі мають..., 1934, с. 3]. Попри це декларувалося бажання жити з євреями в згоді, але підкреслювалося, що ігнорування української мови та культури поширює прірву між народами. У зв'язку із цим навіть лунали погрози оголосити бойкот єврейським товарам та послугам [Чехізація і жида, 1930, с. 2].

Політичний аспект.

Провладна орієнтація більшості євреїв в умовах складної економічної ситуації в регіоні спричинила радикалізацію поглядів на «єврейське питання» навіть у середовищі місцевої Соціал-демократичної партії, серед якої було і багато євреїв. Причому критиці піддавалися як ортодокси, так і сіоністи. Соціал-демократи засуджували як економічну експлуатацію місцевих українців єврейськими корчмарями, так і надмірні релігійні податки, накладені рабинами на бідні верстви єврейського населення. Дійшло навіть до погроз: *«Жидівські провокації можуть лише прискорити рішення соціальної демократії навести порядок і в тих справах»* [Жиди на Підк..., 1931, с. 4]. У 1930 році, констатуючи загострення ставлення русинських еліт до євреїв, сіоністський опозиційний депутат чехословацького парламенту Людвіг Зінгер критикував владу за тиск на єврейських підприємців Підкарпатської Русі, яких, за його словами, під загрозою позбавлення концесій змушували підтримувати провладну партію [О єврейской..., 1930, с. 4].

Суперечності між українським рухом та єврейським середовищем загострювалися також у питаннях територіального співіснування. У 1938 році газета «Свобода» опублікувала різко критичну реакцію на повідомлення в органі Союзу чеських євреїв «Rozvoj» щодо ініціативи звернення до чехословацької влади з пропозицією створення на території Підкарпатської Русі єврейської автономної одиниці за аналогією з Біробіджанським єврейським автономним округом у СРСР. Представники українського руху розцінювали такі ідеї як провокаційні та такі, що можуть ускладнити міжнаціональні відносини в регіоні [Нахабний..., 1939, с. 3].

Водночас у середовищі українського руху переважало позитивне ставлення до сіонізму, який передбачав створення єврейської держави в Палестині та еміграцію туди єврейського населення. У публіцистиці міжвоєнного періоду це розглядалося як один із можливих шляхів розв'язання «єврейського питання» та збереження національної ідентичності євреїв. Показовим у цьому контексті є проведення в липні 1937 року конгресу сіоністів Чехословаччини в ужгородському ресторані «Корона». За повідомленням газети «Українське слово» від 15 липня 1937 року, над будівлею було піднято три прапори – чехословацький, український (синьо-жовтий) та сіоністський (біло-синій із зіркою Давида) [Жидівський конгрес..., 1937, с. 2]. Така символічна репрезентація може свідчити про відносно мирне співіснування та певний рівень взаємної толерантності між українським і сіоністським рухами в регіоні, щонайменше у другій половині 1930-х років.

Варто зазначити, що фенциківці також розглядали сіоністський рух як потенційно ближчий до себе ніж ортодоксальне середовище. Хоча ідеологія сіоністів не повністю збігалася з русофільськими мовними орієнтирами, вона залишалася національною та самостійною, а не асиміляційною. Крім того, за словами русофілів, сіоністи визнавали «карпаторосів» господарями регіону й декларували прагнення підтримувати з ними дружні відносини. Водночас

зазначалося, що провладна політика рабина Шпіри сприяла поширенню антисемітських настроїв серед «карпаторосів» [Евреи и аграры, 1935, с. 2].

Важливим актором політичного життя Підкарпатської Русі була освічена молодь, яка була вихована в умовах Чехословацької республіки. З кінця 1920-х рр. її голос набуває все більшого впливу на політичне життя регіону. Саме в її середовищі українська ідея набула чітко окреслених національних рамок і водночас певної радикалізації. Важливу роль у цьому процесі відіграла Організація українських націоналістів. Саме під її егідою в липні 1934 року в Мукачеві було проведено найбільший з'їзд народовецької (української) молоді, у якому взяли участь понад 10 тис. осіб [Росоха, 1934, с. 106–110].

Фактично цей з'їзд заклав організаційний та ідеологічний фундамент подальшого розвитку українського націоналістичного руху в краї, що згодом, у 1938 – 1939 роках, втілювалося у створенні організації «Карпатська Січ». За підсумками з'їзду було оприлюднено резолюцію, яка відображала реакцію молоді на суспільно-політичні, соціально-економічні та культурні процеси в регіоні. У документі також порушувалися національні питання, зокрема єврейська проблематика, яка прямо й опосередковано згадувалася в соціально-економічному та культурному блоках резолюції.

Зокрема, в ньому містився заклик до активнішої участі українців у торгівлі з метою *«...усунення безоглядного визиску нашого народу жидівсько-мадярсько-чеським елементом»*. Важливо підкреслити, що складне економічне становище регіону молоді націоналісти переважно пов'язували з прорахунками політики чехословацької влади, а не винятково етнічними чинниками в економіці. Окремо критикувалася практика залучення національних меншин до реалізації урядової шкільної політики як інструмент чехізації краю; при цьому очевидно, що йшлося насамперед про єврейську громаду [Другому з'їзду..., 1933, с. 100–103].

Русофільська молодь об'єднувалася переважно навколо постаті Степана Фенцика, який у 1930-х роках активно почав займатися політикою, сповідуючи ідеологію російського фашизму з антисемітським відтінком. Часто антисемітська риторика використовувалася С. Фенциком як інструмент мобілізації селянства та дрібного міщанства, насамперед через звинувачення євреїв в економічній експлуатації краю. У вересні 1933 р. газета «Карпаторуський голос» опублікувала «Протест карпаторуських корчмарів», у якому акцентувалося на «непропорційному» домінуванні євреїв у сфері торгівлі та промислів. Автори документа вимагали перерозподілу концесій на відкриття корчм відповідно до етнічної структури населення, а також перегляду старих угорських концесій, нібито наданих євреям корупційним шляхом [Протест русских..., 1933, с. 3]. У передвиборчій кампанії 1935 р. фенциківська РНАП часто вдавалася до етнізації соціально-економічних проблем. У виборчих листівках ставилося питання, чому «руські люди» на власній землі (Підкарпатській Русі) залишаються «босими та голодними», тоді як «жида,

мадяри, чехи та словаки» нібито «живуть гарно, одягнуті, обуті і ситі» [Закарпаття..., 2008, с. 256].

Попри антиєврейську риторику, фенциківці допускали політичну співпрацю з єврейськими елітами. Вони стверджували, що єдиним способом для євреїв жити в гармонії з місцевою етнічною більшістю є пристосування до «кь національному русскому движенію». Зазначалося, що така тенденція серед єврейських еліт уже проявляється, що викликало задоволення серед місцевих «русских» націоналістів [Куда направляются..., 1934, с. 1; Разговоръ..., 1934, с. 3]. Русофіли намагалися ідеологічно дистанціюватися від нацистського антисемітизму, підкреслюючи його «чужість» для Підкарпатської Русі [Почему Шпира..., 1933, с. 3]. Загалом євреїв поділяли на «шкідливу» інтернаціональну меншість і «лояльну» побутову більшість, з якою, як підкреслювалося, слід було рахуватися у питаннях господарського та суспільно-політичного життя [Єврейскій вопросъ..., 1935, с. 2]. Подібна дихотомія дозволяла формально заперечувати радикальний антисемітизм, водночас зберігаючи ієрархічний і дискримінаційний підхід до частини єврейського населення. Насправді йшлося не про відмову від антисемітських уявлень, а про їхню адаптацію до локальних умов та політичних потреб, зокрема в умовах підготовки до створення РНАП та участі на парламентських виборах у регіоні у травні 1935 року.

З оформленням партійної структури РНАП її ідеологія чітко орієнтувалася на фашизм, а антиєврейська риторика поступово радикалізувалася. У 1937 році газета Фенцика опублікувала на своїх шпальтах відверто антисемітську промову словацького праворадикального політика Кароля Сидора, виголошену в чехословацькому парламенті. У ній він закликав уряд стимулювати переселення євреїв до Палестини або Бірбіджану, стверджуючи, що вони є економічним тягарем для словаків і русинів Підкарпаття та загалом «чужорідним» у духовному сенсі елементом для місцевого населення [«Пусть идутъ...», 1937, с. 2]. Попри відсутність у газеті прямих редакційних оцінок цієї промови, сам факт її передруку може свідчити про схвалення або принаймні ідеологічну близькість редакції до висловлених позицій. Це припущення підтверджують й інші подібні за змістом публікації цього періоду [Что дѣлають евреи..., 1937, с. 4].

Подекуди антисемітська риторика видання набувала відверто абсурдного з політичної точки зору характеру. В одній із публікацій висвітлювався інцидент у Мукачеві влітку 1937 року, коли група місцевих євреїв, за твердженням автора, зневажливо вигокувала угорською мовою на адресу чехословацьких військових. Автор засуджував такі дії, як посягання на «честь и доброе имя чсл. армій», наголошуючи, що молоде покоління мукачівських євреїв, попри толерантне ставлення та 18-літнє чеське виховання, нібито «чувствуетъ съ мадярами и ненавидитъ все чехо-словацкое». Подібну поведінку він подавав як кричущий і неприйнятний випадок, підкреслюючи, що в сусідніх державах таке ставлення було б немислимим [Результаты воспитания, 1937, с. 2]. Парадоксальність цієї публікації полягає в тому,

що вже трохи більше ніж через рік С. Фенцик і його оточення підтримають Угорщину після Першого Віденського арбітражу, а кожен номер газети «Карпаторуський голос» буде насичений античехословацькою риторикою [Освобождение Карп. Руси, 1939, с. 1].

Водночас політичні опоненти Фенцика вказували на суперечність між його публічною риторикою та приватною поведінкою. Зокрема, в бродівській газеті «Русскій вѣстникъ» зазначалося, що під час вирішення особистих справ у Братиславі він звертався по підтримку до єврейських організацій, а не до слов'янських інституцій [Свой кь своему..., 1936, с. 3]. Русофільська «Народная свобода» також критикувала ранню проєврейську риторику фенциківців, риторично запитуючи: «разумно ли з точки зрения карпаторусской политики дать им (евреям – авт.) без всякого повода разгрешения»? [Московфили і жида, 1934, с. 54].

Українська «Нова Свобода» висміювала його зустріч з активом села Дубриничі, де Фенцик заявляв, що не є антисемітом і що місцеві євреї повинні мати такі самі права, як і русини, оскільки обидва народи є корінними на цій землі. При цьому журналісти ставили під сумнів щирість таких заяв, адже в його газеті «Нашъ Путь» публікувалися уривки з «Mein Kampf» [Шулем алейхем..., 1938, с. 2]. Проєврейські коливання фенциківців українською пресою оцінювалися, як спроба залучити єврейський капітал для політичної діяльності і на противагу українському руху [Московфили і жида, 1934, с. 54]. Подібні викриття підривали образ Степана Фенцика, як послідовного носія ідей «слов'янської солідарності» та використовувалися опонентами для політичної боротьби.

«Єврейське питання» у 1930-х роках.

Загалом у другій половині 1930-х років, на тлі зростання популярності фашизму й нацизму та поширення антисемітської пропаганди в Європі, у місцевій періодиці дедалі частіше з'являлися аналітичні публікації, присвячені так званому «єврейському питанню» в регіоні.

У 1935 році лідер українофільського руху А. Волошин так окреслював ідеологічні основи очолюваної ним Християнсько-народної партії (ХНП): *«Із вищих ступенів національного почуття в новіших часах много говорить про фашизм і гітлеризм. Є то пересаджений націоналізм, насичений несправедливою ненавистю проти інших націй... Свідомий християнин не сягає на висоти шовінізму, фашизму, расизму, але не опускається і в глибини нігілізму і соціалістичного матеріалізму... Християнський націоналізм потребує оборони справедливих домагань одної нації проти другої, але не дозволяє насильства, надужиття сили, ненависти одної нації проти другої лиш за те, що і тота, може, слабіша нація потребує для себе свободи, своєї культури»* [Волошин, 1935, с. 1]

У 1937 році у статті «Наша соціальна програма» А. Волошин протиставляє економічну політику ХНП як дикому капіталізму, так і радикальним ідеологіям на кшталт фашизму й агресивного націоналізму. Її основні ідеї полягали в захисті слабших верств населення шляхом боротьби з лихварством,

картелями, спекуляцією та штучним підвищенням цін; підтримці корпоративних і кооперативних форм організації (професійних, кредитних, торговельних об'єднань) на засадах солідарності. Автор акцентував на християнських цінностях в політиці, яка має ґрунтуватися на любові до ближнього, а не на ненависті чи класовій боротьбі. Як результат, піддавав критиці фашизм та крайні форми націоналізму (як приклад наводив націонал-соціалізм Гітлера), називаючи їх формами «новітнього поганства», що підмінюють релігійні цінності культом нації або сили [Наша соціальна..., 1937, с. 1].

У 1936 році на шпальтах партійної газети «Свобода» християнський підхід було задекларовано і у ставленні до євреїв: *«В нинішніх часах скоро розвивається ненависть проти жидів особливо, як реакція проти значної участі жидів в комунізмі і анархизмі... Треба знати, що Католицька церква все осудила антисемітизм... Сам Христос на кресті відпустив жидам, що його розняли... Християнське думання не знає антисемітизму»* [Антисемітизм і християнство. 1936]. Попри це, у газеті, власником якої тоді був А. Волошин, часто публікували матеріали, що різко критично оцінювали роль євреїв та національну диспропорцію в економіці краю [Не антисемітизм..., 1938, с. 2; Воскресім Еганову..., 1935, с. 1–2].

Дещо обережніше ставлення до єврейської спільноти було викладено в статті «Жидівське питання», де автор розмірковує над тим, як в умовах наростаючого в Європі антисемітизму слід ставитися до євреїв на Підкарпатській Русі. Автор (зазначений ініціалами «о. І. Ч.», які не вдалося встановити, але явно вказують на приналежність до місцевого греко-католицького духовенства – авт.) критикує, на його думку, схильність євреїв до комунізму та матеріалізму, а також згадує їхнє дотеперішнє негативне ставлення до християнства. Виходячи з цього, він робить висновок, що християнам не варто тісно співпрацювати з євреями у жодному напрямку. Водночас у підсумку публікації автор зазначає: *«Ми обороняємося від жидівського матеріалізму, який підходить до нас у комунізмі чи в іншій формі, але і супроти жидів в'яже нас вищий закон любови»* [Жидівське питання, 1936, с. 2].

Отже, програмні засади А. Волошина засвідчують його прагнення поєднати національну ідею з християнсько-соціальними принципами та дистанціюватися від фашизму й радикального націоналізму. Разом із тим, окремі публікації в редакційній газеті «Свободі» цього часу відображали вплив поширених у міжвоєнному суспільстві етноекономічних стереотипів, що створювало певну амбівалентність між задекларованими ідеалами та публічним дискурсом.

У 1937 році наближена до місцевої греко-католицької церкви русофільська газета «Неділя» опублікувала аналітичну статтю, присвячену природі антисемітизму. Автор публікації не зазначений, однак із тексту випливає, що він належав до середовища священнослужителів. У статті аналізуються причини поширення антисемітських настроїв серед християнського населення.

Автор наголошує, що антисемітизм не є явищем, притаманним виключно християнам: за його

твердженням, він існував ще до появи християнства і був характерний також для інших релігійних середовищ. Автор зазначає, що мільйони християн підсвідомо відчують загрозу з боку євреїв і вважає ці побоювання небезпідставними. На його думку, починаючи з XVIII століття, євреї часто були залучені до антицерковних рухів та ідеологій, зокрема масонства, комунізму, соціалізму й анархізму.

Окрім участі в антицерковних і антихристиянських ідеологіях, автор наводить приклади побутового характеру з Підкарпатської Русі. За його словами, у регіоні нерідко траплялися випадки зневажливого ставлення з боку місцевих євреїв до християнських священнослужителів та релігійних традицій загалом.

Таким чином, антисемітизм серед християн автор інтерпретує як свідому реакцію на антихристиянські дії з боку євреїв. При цьому він визнає, що не всі євреї поділяють такі погляди, однак, на його думку, саме антихристиянськи налаштована частина єврейського населення дискредитує тих, хто лояльно ставиться до Церкви. У підсумку автор резюмує: *«Против антисемитизма христиан наилучший способ – ликвидирование антихристианизма и борьбы против Церкви с стороны одной части жидовства»* [Антисемітизм, 1937, с. 1].

У тому ж році в газеті «Неділя» було опубліковано ще одну статтю, у якій знову наголошувалося на антихристиянській та антицерковній сутності, приписуваній частині єврейського населення, що значною мірою повторювало тези попередньої публікації. Також у цій статті автор звернувся до аналізу нацистської расової теорії. За його словами, вона не є оригінальною, а фактично копіює «жидівські теорії і практики» (зокрема, ідею вибраності та расової виключності), лише спрямовуючи їх проти самих євреїв. Автор також характеризував правлячий режим у Німеччині як «модерне поганство», позбавлене християнської сутності. Таким чином, порівнюючи нацизм із певними радикальними єврейськими рухами, він трактував обидва явища як антихристиянські за своєю ідейною природою [Рационализм великой, 1937, с. 1].

Таким чином, ці публікації відображають типову для частини католицького середовища міжвоєнної доби амбівалентність: поєднання універсалістського християнського дискурсу любові з поширеними культурно-релігійними упередженнями та страхами перед модерними ідеологіями. Водночас відчуються і певні відмінності у позиціях клерикальних кіл обох напрямків, насамперед у тональності, акцентах і способі інтерпретації антисемітизму.

У «Свободі» позиція виглядає більш нормативно-богословською та стриманою. Автори прямо наголошують, що антисемітизм суперечить християнському вченню, підкреслюють універсальний закон любові й засудження расової ненависті Церквою. Хоча в текстах присутня критика «єврейського матеріалізму», зв'язків із комунізмом та економічного домінування, вона подається радше як ідеологічне застереження, а не як виправдання ворожості.

Натомість у «Неділі» акцент зміщується з богословського принципу на соціально-політичне пояснення антисемітизму. Автори не лише конста-

тують його існування, а й намагаються раціоналізувати як реакцію християн на антицерковну діяльність частини єврейства. Тут більше узагальнень щодо участі євреїв у модерних ідеологіях і більше уваги до конфліктного виміру відносин. Хоча расова теорія нацизму також критикується як антихристиянська, сама аргументація в «Неділі» є жорсткішою й менш універсалістською.

Отже, напередодні подій 1938 року сприйняття єврейської громади серед місцевих політичних еліт зазнавало подальшого загострення, що відображало загальноєвропейську тенденцію радикалізації.

Висновки. Міжвоєнний період на Підкарпатській Русі характеризувався складною та багатовимірною динамікою взаємин між єврейськими й русинськими елітами, що формувалися під впливом політики Чехословацької держави, соціально-економічної структури регіону та загальноєвропейських ідеологічних тенденцій.

На початковому етапі (1920-ті роки) у пресі переважала соціально-економічна проблематизація єврейської присутності в торгівлі, кредитуванні та посередництві. Критика здебільшого формулювалася в категоріях економічної нерівності та залежності селянства й не супроводжувалася системною расовою аргументацією. Навіть у публікаціях, де порушувалося питання «єврейської монополії», автори часто дистанціювалися від відвертого антисемітизму, наголошуючи на необхідності розвитку кооперативного руху та уникнення міжнаціональної ворожнечі. Водночас спроби української та русофільської інтелігенції зміцнити кооперацію й зменшити економічну залежність селян мали обмежені результати. Таким чином, дискурс цього періоду можна окреслити як соціально-критичний із національним підґрунтям, але без чітко оформленої ксенофобської ідеології.

У 1930-х роках, на тлі світової економічної кризи, поживлення політичного життя та радикалізації антисемітських тенденцій у Європі, відбулося поступове зміщення акцентів від критики економічних практик до ширших культурно-цивілізаційних узагальнень. У їхніх межах євреї дедалі частіше постають як «чужорідний» або «антихристиянський»

елемент. Важливим чинником напруження залишалося шкільне питання, де вибір мови навчання набував виразного політичного значення. Орієнтація частини ортодоксального єврейства на чеські школи сприймалася проукраїнськими і проросійськими середовищами як сприяння чехізації, що ускладнювало міжетнічний діалог. Водночас навіть у цей період місцева преса обох напрямів нерідко намагалася ідеологічно дистанціюватися від біологічного расизму нацистського зразка.

Попри гостру риторику, русофільські політики інколи розглядали можливість прагматичних союзів із єврейськими елітами, хоч і з істотними застереженнями; Разом із тим, у пресі фіксується підтримка русофільського руху з боку частини єврейського населення. Натомість українська політична риторика загалом не передбачала стратегічних союзів із єврейськими партіями, а проросійські тенденції серед частини єврейства трактувала як інструмент провладної політики, спрямованої на послаблення українських позицій. Винятком було відносно лояльне ставлення до сіоністського руху, ідеологія якого передбачала виховання рідною мовою та перспективу еміграції до Палестини. Загалом українофільська преса займала поміркованішу позицію, хоча наприкінці 1930-х років її тональність також зазнала радикалізації.

Отже, аналіз українофільської та русофільської періодики засвідчує, що антисемітський дискурс у краї не був статичним явищем, а зазнав помітної трансформації – від соціально-економічної критики до політико-культурних і цивілізаційних форм протиставлення. Взаємини між русинськими (україно- та русофільськими) і єврейськими елітами Підкарпатської Русі в міжвоєнний період не зводилися ані до конфлікту, ані до співпраці в чистому вигляді. Вони становили складну комбінацію конкуренції, ситуативних союзів, взаємної недовіри та прагматичного співіснування. Радикалізація політичного поля наприкінці 1930-х років створила ідейні та соціально-політичні передумови для подальших трагічних подій, що розгорнулися вже в умовах зміни державної приналежності краю.

Список використаних джерел

- Антисемітизм і християнство, 1936, *Свобода*, 8 жовтня, с. 3.
 Антисемітизм, 1937, *Неділья*, 28 лютого, с. 1.
 Балабан, Б., Гайдук, Т. Карпатська Україна та єврейське питання (жовтень 1938 – березень 1939 рр.). [Online]. Доступно: https://uamoderna.com/images/archiv/24/24_Balaban-Haiduk.pdf.
 Верховинський корчми продають дерев'яний (денатурований) алкоголь, 1928, *Свобода*, 16 лютого, с. 2.
 Волошин, А., 1935. Наш націоналізм, *Свобода*, 9 травня, с. 1.
 Волошин, А. Яка праця нас чекає для піднесення освіти серед населення? [Online]. Доступно: <https://litopys.org.ua/volosh/volosh06.htm>.
 Воскресі Еганову акцію! 1935, *Свобода*, 1 травня, с. 1–2.
 «Въ службѣ ненависти противъ жида», 1933, *Карпаторускій голосъ*, 2 червня, с. 1.
 Допис із Студеного. Плебіцит і жида. Хто поширює антисемітизм? 1938, *Українське слово*, 27 січня, с. 2.
 Другому з'їзду народовецької молоді, 1933, *Пробоем*, червень, с. 100–103.
 Евреи и аграры, 1935, *Карпаторускій голосъ*, 8 лютого, с. 2.
 Єврейський вопрос на Подкарпатській Русі, 1935, *Карпаторускій голосъ*, 22 травня, с. 2.
 Жида на Підк. Руси хочуть провокувати працюючий нарід? 1931, *Вперед*, 15 жовтня, с. 4.
 Жидівське питання, 1936, *Свобода*, 19 листопада, с. 2.
 Жидівський конгрес в Ужгороді, 1937, *Українське слово*, 15 липня, с. 2.
 Жида и русины, 1923, *Свобода*, 4 травня, с. 1.
 За господарську незалежність, 1938, *Свобода*, 5 червня, с. 1.

- Закарпаття в етнополітичному вимірі, 2008. Київ: ІПЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 682 с.
- Інтелекція і народ, 1933, *Пробоем*, травень, с. 76–78.
- Корчмарі мають їх скріпляти! 1934, *Свобода*, 7 червня, с. 3.
- Куда направляются евреи? 1934, *Карпаторусский голос*, 27 апрѣля, с. 1.
- Москвофіли і жида, 1933, *Пробоем*, березень, с. 54.
- Нахабний жидівський апетитик, 1938, *Свобода*, 29 березня, с. 3.
- Наша господарка. Наша торгівля і нашъ промысль, 1923, *Свобода*, 13 апрѣля, с. 4.
- Наша соціальна програма, 1937, *Свобода*, 16 травня, с. 1.
- Не антисемітизм, але свята правда, 1938, *Свобода*, 7 червня, с. 2.
- О еврейской проблемѣ на П. Руси, 1930, *Русская земля*, 7 марта, с. 4.
- Организация экономической жизни нашего лучшего будущего, 1939, *Карпаторусский голос*, 24 мая, с. 4.
- Освобождение Карп. Руси отъ Попрада до Тису, 1939, *Карпаторусский голос*, 29 марта, с. 1.
- Отравитель-корчмарь. Вмѣсто паленки продають отрову – денатуральный алкоголь. 1922, *Свобода*, 1 января, с. 3.
- Отчаянный зовъ русской Верховины. Наша русская Верховина потопаетъ въ спиртныхъ напиткахъ, а крестьяне стають вѣчными рабами, 1926, *Русская земля*, 4 марта, с. 1.
- Офіцинський, Р., 2020. Євреї Карпатської України (1938 – 1939): соціально-економічне і національно-культурне становище, *EUROPA ORIENTALIS* (11), *Studia z dziejów Europy Wschodniej i państw bałtyckich*, с. 29–42.
- Почему Шпира пишетъ по-нѣмецки? 1933, *Карпаторусский голос*, 27 апрѣля, с. 3.
- Почта у жидівських руках, 1930, *Свобода*, 6 новембра, с. 2.
- Протестъ русскихъ корчмарей. 1933, *Карпаторусский голос*, 27 сентября, с. 3.
- «Пусть идутъ жида до Палестины и Биробиджана», 1937, *Нашъ Путь*, 24 мая, с. 2.
- Разговоръ съ предводителемъ ортодоксальныхъ евреевъ. 1933, *Карпаторусский голос*, 25 марта, с. 3.
- Рационализмъ великой. 1937, *Недѣля*, 1 августа, с. 1.
- Результаты воспитания. «Лояльные» евреи оскорбляютъ честь арміи, 1937, *Нашъ Путь*, 1 июня, с. 2.
- Росоха, С., 1934. Другий зїзд української народовецької молоді Підкарпаття. *Пробоем*, червень, с. 106–110.
- Свой къ своему, а Фенчикъ къ жидамъ, 1936, *Русский вѣстникъ*, 7 июня, с. 3.
- Феделеш, К., 1936. Про жидівське питання, *Українське слово*, 13 серпня, с. 1.
- Чехізація і жида, 1930, *Свобода*, 6 новембра, с. 2.
- Чи то антисемітизм? 1938, *Нова Свобода*, 4 серпня, с. 2.
- Что дѣлають евреи изъ аграрной монополіи съ нашими людьми на Маковицѣ. 1937, *Нашъ Путь*, 24 мая, с. 4.
- Шпакъ, Г., 1936. Жида и карпатороссы, *Русский вѣстникъ*, 17 мая, с. 1.
- Шулем алейхем «русские націоналісти»! 1938, *Свобода*, 29 березня, с. 2.
- Jelinek, Y. A., 2007. *The Carpathian diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848 – 1948*. Ed. Paul R. Magocsi, Boulder: East European Monographs, New York: Distributed by Columbia University Press, 498 p.
- Segal, Raz, 2016. *Genocide in the Carpathians: War, Social Breakdown and Mass Violence (1914 – 1945)*, Stanford: Stanford University Press, 196 p.
- Švorc, Peter, 2020. *Budapest or Prague? Jews in Eastern Slovakia and Subcarpathian Rus' at the turn of the 20th century*, Prešov: Universum-EU, 183 p.

References

- Antysemityzm i khrystianstvo. [Anti-Semitism and Christianity], 1936, *Svoboda*, 8 zhovtnia, s. 3. (in Ukrainian).
- Antysemityzm. [Anti-Semitism], 1937, *Nedilia*, 28 fevralia, s. 1. (in Russian).
- Balaban, B., Haiduk, T. Karpatska Ukraina ta yevreiske pytannia (zhovten 1938 – berezen 1939 rr.). [Carpathian Ukraine and the Jewish question (October 1938 – March 1939)]. [Online]. Dostupno: https://uamoderna.com/images/archiv/24/24_Balaban-Haiduk.pdf; (in Ukrainian).
- Verkhovynski korchmy prodaiut dereviani (denaturovani) alkohol. [Verkhovynski taverns sell wooden (denatured) alcohol], 1928, *Svoboda*, 16 fevralia, s. 2. (in Ukrainian).
- Voloshyn, A., 1935. Nash natsionalizm. [Our nationalism], *Svoboda*, 9 maia, s. 1. (in Ukrainian).
- Voloshyn, A. Yaka pratsia nas chekaie dlia pidnesennia osvity sered naselennia? [What work awaits us to raise the educational level among the population?] [Online]. Dostupno: <https://litopys.org.ua/volosh/volosh06.htm>. (in Ukrainian).
- Voskresim Ehanovu aktsii! [Let's revive Egan's campaign!], 1935, *Svoboda*, 1 avgusta, s. 1–2. (in Ukrainian).
- «V sluzhbi nenavisti protiv zhidov». [In the service of hatred against the Jews], 1933, *Karpatorusskij golos*, 2 iunია, s. 1. (in Russian).
- Dopys iz Studenoho. Plebistsyt i zhydy. Khto poshyriue antysemityzm? [A post from Studenyi. The plebiscite and the Jews. Who is spreading anti-Semitism?], 1938, *Ukrainske slovo*, 27 sichnia, s. 2. (in Ukrainian).
- Druhomu zizdu narodovetskoi molodi. [The second congress of the Narodovetska youth movement], 1933, *Proboiem*, cherven, s. 100–103. (in Ukrainian).
- Evrei i agrary. [Jews and agrarians], 1935, *Karpatorusskij golos*, 8 fevralia, s. 2. (in Russian).
- Evrejskij vopros na Podkarpatskoj Rusi. [The Jewish question in Subcarpathian Rus]. 1935, *Karpatorusskij golos*, 22 marta, s. 2. (in Russian).
- Zhydy na Pidk. Rusi khochut provokuvat pratsiuiuchy narid? [Do the Jews in Subcarpathian Rus want to provoke the working people?], 1931, *Vpered*, 15 zhovtnia, s. 4. (in Ukrainian).
- Zhydivske pytannia. [The Jewish question], 1936, *Svoboda*, 19 lystopada, s. 2. (in Ukrainian).
- Zhydivskiy konhres v Uzhhorodi. [The Jewish Congress in Uzhhorod], 1937, *Ukrainske slovo*, 15 lypnia, s. 2. (in Ukrainian).
- Zhidy i rusyny. [Jews and Rusyns], 1923, *Svoboda*, 4 marta, s. 1. (in Ukrainian).
- Za hospodarsku nezalezhnist. [For economic independence], 1938, *Svoboda*, 5 kvitnia, s. 1. (in Ukrainian).
- Zakarpattia v etnopolitychnomu vymiri [Transcarpathia in the ethnopolitical dimension], 2008. Kyiv: IPEND imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 682 s. (in Ukrainian).
- Inteligentsia i narod. [The intelligentsia and the people], 1933, *Proboiem*, traven, s. 76–78. (in Ukrainian).
- Korchmari maiut yikh skriplyaty! [Tavern keepers must strengthen them!], 1934, *Svoboda*, 7 chervnia, s. 3. (in Ukrainian).

- Kuda napravliaiutsia evrei? [Where are the Jews going?], 1934, *Karpatorusskij golos*, 27 aprilia, s. 1. (in Russian).
 Moskvofily i zhydy. [Moscowphiles and Jews], 1933, *Proboiem*, berezen, s. 54. (in Ukrainian).
 Nakhabnyi zhydivskiy apetytik. [The insolent Jewish appetite], 1938, *Svoboda*, 29 bereznia, s. 3. (in Ukrainian).
 Nasha hospodarka. Nasha torhovlia i nash promysl. [Our economy. Our trade and our industry], 1923, *Svoboda*, 13 aprilia, s. 4. (in Ukrainian).
 Nasha sotsialna prohrama. [Our social programme], 1937, *Svoboda*, 16 travnia, s. 1. (in Ukrainian).
 Ne antysemityzm, ale sviata pravda. [Not anti-Semitism, but the holy truth], 1938, *Svoboda*, 7 chervnia, s. 2. (in Ukrainian).
 O evrejskoj problemi na P. Rusi. [On the Jewish problem in P. Rus], 1930, *Russkaia zemlia*, 7 marta, s. 4. (in Russian).
 Organizatsiia ekonomicheskoi zhizni – osnovanie nashego luchshego budushchago. [The organisation of economic life is the foundation of our better future], 1939, *Karpatorusskij golos*, 24 maia, s. 4. (in Russian).
 Osvobozhdenie Karp. Rusi ot' Poprada do Tysu, 1939, *Karpatorusskij golos*, 29 marta, s. 1. (in Russian).
 Otravitel-korchmar. Vmisto palenki prodaiut otrovu – denaturalnyi alkohol. [The poisoner-tavern keeper. Instead of moonshine, they sell poison – denatured alcohol], 1922, *Svoboda*, 1 ianvaria, s. 3. (in Ukrainian).
 Otchaiannyi zov russkoi Verkhoviny. Nasha russkaia Verkhovina potopaet v spirtnykh napitkakh, a krestiane staiut vichnymi rabami. [The desperate cry of the Russian Verkhovyna. Our Russian Verkhovyna are drowning in alcoholic beverages, and the peasants are becoming eternal slaves], 1926, *Russkaia zemlia*, 4 marta, s. 1. (in Russian).
 Ofitsynskiy R., 2020. Yevrei Karpatskoi Ukrainy (1938 – 1939): sotsialno-ekonomichne i natsionalno-kulturne stanovyshche, [Jews of Carpathian Ukraine (1938 – 1939): socio-economic and national-cultural situation], *EUROPA ORIENTALIS* (11). *Studia z dziejów Europy Wschodniej i państw bałtyckich*, s. 29–42. (in Ukrainian).
 Pochemu Shpira pishet po-nimetski? [Why does Shpira write in German?], 1933, *Karpatorusskij golos*, 27 aprilia, s. 3. (in Russian).
 Pochta u zhydivskyyh rukakh. [The post office is in Jewish hands], 1930, *Svoboda*, 6 novembra, s. 2. (in Ukrainian).
 Protest russkikh korchmarei. [Protest of Russian innkeepers], 1933, *Karpatorusskij golos*, 27 sentiabria, s. 3. (in Russian).
 «Pust idut zhidy do Palestyny i Birobydzhana». [“Let the Jews go to Palestine and Birobidzhan”], 1937, *Nash Put*, 24 maia, s. 2. (in Russian).
 Razgovor s predvoditelem ortodoksalnykh evreev. [Conversation with the leader of the Orthodox Jews], 1933, *Karpatorusskij golos*, 25 marta, s. 3. (in Russian).
 Ratsionalizm velikoi. [The rationalism the great], 1937, *Nedilia*, 1 avgusta, s. 1. (in Russian).
 Rezultaty vospitaniia. «Loialnye» evrei oskorbliaiut chest armii. [The results of education. “Loyal” Jews insult the honour of the army], 1937, *Nash Put*, 1 iunია, s. 2. (in Russian).
 Rosokha, S., 1934. Druhyi zizd ukraïnskoi narodovetskoi molodi Pidkarpattia. [The second congress of Ukrainian nationalist youth in Subcarpathia], *Proboiem*, cherven, s. 106–110. (in Ukrainian).
 Svoi k svoemu, a Fentsyk k zhidam. [Ourselves refers to the ours, and Fentsik to the Jews], 1936, *Russkii vistinik*, 7 iunია, s. 3. (in Russian).
 Fedeles, K., 1936. Pro zhydivske pytannia. [On the Jewish question], *Ukrainske slovo*, 13 serpnia, s. 1. (in Ukrainian).
 Chekhizatsiia i zhydy. [Czechisation and the Jews], 1930, *Svoboda*, 6 novembra, s. 2. (in Ukrainian).
 Chy to antysemityzm? [Is it anti-Semitism?], 1938, *Nova Svoboda*, 4 serpnia, s. 2. (in Ukrainian).
 Chto dilaiut evrei iz agrarnoi monopolii s nashimi liudmi na Makovitsi. [What the Jews are doing with their agricultural monopoly over our people in Makovitsa], 1937, *Nash Put*, 24 maia, s. 4. (in Russian).
 Shpak, G., 1936. Zhidy i karpatorossy. [Jews and Carpatho-Russians], *Russkii vistinik*, 17 maia, s. 1. (in Russian).
 Shulem aleikhem «russkie natsionalisty»! [Shulem aleichem, ‘Russian nationalists!'], 1938, *Svoboda*, 29 bereznia, s. 2. (in Ukrainian).
 Jelinek, Y. A., 2007. *The Carpathian diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848 – 1948*. Ed. Paul R. Magocsi, Boulder: East European Monographs, New York: Distributed by Columbia University Press, 498 p. (in English).
 Segal, Raz, 2016. *Genocide in the Carpathians: War, Social Breakdown and Mass Violence (1914 – 1945)*, Stanford: Stanford University Press, 196 p. (in English).
 Švorc, Peter, 2020. *Budapest or Prague? Jews in Eastern Slovakia and Subcarpathian Rus' at the turn of the 20th century*, Prešov: Universum-EU, 183 p. (in English).

Yuriy Slavik

Candidate of History, Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies,
 SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod, Ukraine

«THE JEWISH QUESTION» IN THE UKRAINOPHILE AND RUSSOPHILE PRESS OF SUBCARPATHIAN (PIDKARPATSKA) RUS DURING THE INTERWAR PERIOD

The article analyses the nature and transformation of the discourse on the «Jewish question» in Ukrainian- and Russian-speaking periodicals in Subcarpathian Rus (Pidkarpatska Rus) during the interwar period. Based on materials from leading parties and socio-political publications from 1920 to 1938, the article identifies the peculiarities of the perception of the Jewish community in the context of political and national confrontation, socio-economic competition, and educational and linguistic conflicts in the region. The study shows that in the 1920s, criticism of Jews focused mainly on economic aspects (trade, usury, tavern keeping) and did not have a systematic racial basis. In the 1930s, however, under the influence of pan-European radicalisation and internal political destabilisation, the emphasis shifted towards cultural, civilisational and political interpretations, accompanied by an intensification of anti-Semitic rhetoric. The Jewish question was increasingly linked to the problems of Czechisation of education, the linguistic orientation of schooling, support for pro-government parties, and the spread of modern ideologies, particularly socialism and communism. In Russophile circles, especially around the RNAP and the figure of Stepan Fentsyk, there was a gradual

radicalisation of anti-Jewish rhetoric and a partial adaptation of fascist ideas. The Ukrainian press, particularly within the Christian People's Party of Augustyn Voloshyn, officially condemned anti-Semitism from the standpoint of Christian ethics, but at the same time maintained an ambivalence in the form of criticism of «Jewish materialism» and cultural alienation. It was concluded that attitudes towards the Jewish community were shaped within the broader struggle for national identity and political influence in the region between Ukrainophiles and Russophiles. Relations between the Rusyn (Ukrainian and Russophile) and Jewish elites of Subcarpathian Rus were neither purely conflictual nor purely cooperative. They were a complex combination of competition, situational alliances, mutual distrust, and pragmatic coexistence.

Keywords: *Jews, Ukrainophiles, Russophiles, Subcarpathian Rus, antisemitism, periodicals.*

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що не має конфлікту інтересів щодо даного дослідження, включаючи фінансовий, особистий, авторський або будь-який інший, який міг би вплинути на дослідження, а також на результати, представлені в даній статті.

Фінансування

Дослідження здійснено в рамках програми стипендій Virtual Scholar Ukraine Stipend Program 2025 р. у Центрі перспективних досліджень Голокосту імені Джека, Джозефа та Мортон Мандела при Меморіальному музеї Голокосту США.

Доступність даних

Усі дані доступні в цифровій або графічній формі в основному тексті рукопису.

Використання штучного інтелекту

Автор підтверджує, що при створенні даної роботи він не використовував технології штучного інтелекту.

Статус статті:

Отримано: 18.02.2026 Прийнято: 23.03.2026 Опубліковано: 15.04.2026
Creative Commons Attribution NonCommercial ShareAlike License (CC BY-NC-SA 4.0)
ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

УДК 271.4-722.53-45-055.5/.7:323.281](477.87)"194/198"
DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(54\).2026.354253](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(54).2026.354253)

СТАНОВИЩЕ РЕПРЕСОВАНИХ СВЯЩЕНИЧИХ СІМЕЙ МУКАЧІВСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЄПАРХІЇ ПІД ЧАС РАДЯНСЬКИХ ПЕРЕСЛІДУВАНЬ (1947 – 1989)

Ванесса Січ¹

аспірантка кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, Україна

E-mail: vanessa.sich@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0009-0009-9499-5507>

Дане дослідження присвячене комплексному аналізу соціального, економічного, психологічного та духовного становища репресованих священничих родин Мукачівської греко-католицької єпархії у період радянських переслідувань 1947–1989 років. Репресивна політика щодо духовенства мала системний і багаторівневий характер, поєднуючи юридичний, політичний та ідеологічний тиск: ліквідацію єпархії та заборону її діяльності, примусове зречення Апостольського Престолу й «возз'єднання» з Російською православною церквою, арешти, вбивства, заслання та судові переслідування священнослужителів. Ці процеси безпосередньо вплинули на їхні родини, спричинивши втрату соціального статусу, економічну нестабільність, обмеження у доступі до освіти й професійної реалізації та соціальну ізоляцію. Особливо відчутними стали зміни у становищі дружин і дітей священників. Дружини перебрали на себе відповідальність за матеріальне забезпечення сім'ї, виховання дітей та збереження релігійних традицій в умовах активної атеїзації суспільства. Діти стикалися з дискримінаційними практиками під час вступу до навчальних закладів, що суттєво впливало на їхню подальшу адаптацію в новому суспільстві та виборі професійної траєкторії. Незалежно від складу чи чисельності родини, репресивна система не передбачала винятків, що змушувало сім'ї виробляти власні стратегії самозабезпечення та адаптації. Одним із ключових механізмів виживання стало збереження релігійної ідентичності через катакомбне служіння та домашні богослужіння. Родини підтримували міжпоколіннєву передачу духовних цінностей, організовували взаємодопомогу, зберігали мережі солідарності та моральної підтримки. Водночас постійний нагляд і загроза переслідувань формували атмосферу страху й моральних дилем, що впливало на родинну ідентичність. Таким чином, радянські репресії мали довготривалий і багатовимірний вплив на священничі родини Мукачівської греко-католицької єпархії, позначившись на їхньому соціальному становищі, економічних умовах життя, психологічному стані та духовній формації. Наслідки переслідувань простежуються і в наступних поколіннях, що зумовлює актуальність подальших досліджень у цьому напрямі.

Ключові слова: Мукачівська греко-католицька єпархія, греко-католицькі священники, дружини священників, священничі родини, катакомбний період, репресії, переслідування, Закарпаття, радянська влада.

Постановка проблеми. Унаслідок тривалої насильницької ліквідації Мукачівської греко-католицької єпархії (далі – МГКЄ) радянською владою упродовж 1947 – 1949 рр. духовенство та їхні родини опинилися в умовах системного, адміністративного, соціального й кримінального переслідування. Цей період тривав близько сорока років і позначився не лише на членах найближчої родини – дружині та дітях, а й на наступних поколіннях, зокрема онуках. Формальна заборона діяльності єпархіальних структур, примусове «возз'єднання» з Російською православною церквою, арешти священників, конфіскація майна та обмеження громадянських прав стали складовими антирелігійної політики радянської держави. Водночас у фокусі історичних досліджень тривалий час перебувало переважно духовенство як інституційний та сакральний суб'єкт, тоді як повсякденний досвід і стратегії виживання священничих родин залишилися на периферії наукової уваги. Попри наявність праць, присвячених репресивній політиці СРСР щодо греко-католицької церкви загалом, проблема становища саме священничих сімей МГКЄ у 1947 – 1989 рр. залишається недостатньо розкритою. Мало вивченими є аспекти

суспільного відчуження сімей репресованого духовенства та зміни їхнього матеріального статусу, доступу до освіти й праці, механізмів державного контролю щодо праці та повсякденних практик пристосування, чи інколи виживання до умов підпілля. Особливої уваги потребує аналіз гендерного виміру переслідувань (роль дружин священників у збереженні релігійної традиції, вихованні дітей, підтримці підпільної мережі), а також міжпоколіннєвих наслідків репресій. Таким чином, наукова проблема полягає у необхідності комплексного історичного аналізу соціально-правового становища священничих сімей МГКЄ в умовах заборони її діяльності, з'ясування форм і масштабів переслідувань, а також реконструкції стратегій виживання та збереження конфесійної ідентичності в період 1947 – 1989 рр. Її дослідження дозволить не лише поглибити розуміння механізмів радянської антирелігійної політики на регіональному рівні, але й розкрити роль родини як ключового осередку збереження релігійної традиції в умовах тоталітарного тиску.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Оцінку стану наукової розробки цієї теми доцільно здійснювати від ширших історіографічних наративів,

¹ © Січ В.

присвячених історії Закарпаття та МГКЄ. Радянський період в історії краю отримав висвітлення в узагальнюючих працях [Вегеш, Фединець, 2010], [Пекар, 1997; 2014], [Міщанин, 2018], [Kárpátalja története, 2021], де окреслено політичні та суспільні трансформації регіону. Окремі аспекти історії Церкви на Закарпатті досліджували Атанасій Пекар [Пекар, 1967], Йозеф Ботлік [Botlik, 1997], зосереджуючи увагу на інституційних та конфесійних процесах. Проте питання повсякденного життя і соціального становища сімей репресованих священників Мукачівської греко-католицької єпархії не стали самостійним об'єктом спеціального дослідження, що зумовлює необхідність їх окремого комплексного вивчення.

Грунтовний аналіз процесу ліквідації греко-католицької церкви та репресивної політики радянської влади в Закарпатті представлений у спеціалізованих дослідженнях, присвячених безпосередньо цій проблематиці. Серед них – праці Богдана Борцюрківа [Борцюрків, 1993], Василя Маркуся [Маркус, 1962], Володимира Сергійчука [Сергійчук, 2001], Володимира Фенича [Фенич, 2006; 2007; 2009; 2010], Лариси Капітан [Капітан, 2012], Іштвана Мароші [Мароші, 2025]. У зазначених публікаціях основну увагу зосереджено на перебігу подій у Закарпатті, зокрема на арештах священнослужителів, механізмах їх переслідування та комплексі адміністративних і силових заходів, спрямованих на ліквідацію МГКЄ.

Попри докладне висвітлення репресивної політики щодо греко-католицького духовенства, наявні дослідження здебільшого концентруються на особистостях священників, їхній вірі та боротьбі за збереження церкви, тоді як становище їхніх родин, зокрема дружин і дітей, залишається поза фокусом наукового аналізу. У працях, присвячених репресованим священникам – таких як о. Даниїл Бендас, син репресованого священника [Бендас, 1998; 2000; 2002; 2008; 2021], о. Ласло Пушкеш, також син репресованого священника [Пушкеш, 2001; 2008; 2015], Атанасій Пекар [Пекар, 2001], Юрій Косей [Косей, 2000; 2001], Марія Майороші [Майороші, 2021], Іштван Мароші [Мароші, 2025], о. Костянтин Сабов [Сабов, 2021], о. Олександр Славець [Славець, 2025] – головний акцент зроблено на долі духовенства. Родини священників, зокрема дружин та діти, згадуються лише епізодично або взагалі залишаються поза увагою, що вказує на явну прогалину в дослідженнях.

Найбільш систематизовані добірки документів радянських органів державної безпеки подали у своїх працях Олексій Корсун [Корсун, 2016] та Володимир Сергійчук [Сергійчук, 2006]. Однак і в цьому випадку матеріали майже не містять інформації про дружин і дітей репресованих священнослужителів, що вказує на потребу в подальшому розширенні джерельної та аналітичної бази для повнішого розуміння наслідків репресій для церковних родин. Зібрання документів та книг, відома як спадщина Бендаса (ГКБАІБ – далі в оригіналі: BIGKKL), є основоположною в даній статті, так само як і джерела Галузевого державного Архіву Служби безпеки України в Закарпатській області,

зокрема документів фонду № 2558 (далі – ГДА СБУ) та Державного архіву Закарпатської області (далі – ДАЗО).

Унікальну складову джерельної бази становлять інтерв'ю з о. Костянтином Сабовим (онуком о. Костянтина Ковача та Олени Медведської, а також сином о. Йосифа Сабова та Олени Ковач), Олександром Мінчук (дочкою о. Івана Лелекача та Єви Іванчо). Таким чином, існує очевидна потреба у спеціалізованих дослідженнях, які б розкривали цю маловивчену сторону історії радянських репресій, зокрема через призму священничих сімей.

Метою дослідження є комплексний аналіз становища священничих родин, зокрема дружин та дітей МГКЄ 1947 – 1989 років, що включає виявлення форм і масштабів переслідувань у той період, а також спроба реконструкції на їхнього повсякденного побуту, освіти та матеріального забезпечення, стратегій виживання й підтримки релігійної ідентичності.

Виклад основного матеріалу. Перший період масових репресій щодо духовенства МГКЄ почався в 1945 – 1948 роках, коли 32 греко-католицьких священників заарештували. Після смерті єпископа Теодора Ромжі, а саме 1 листопада 1947 року, керівники-атеїсти тоталітарної держави надіялись на те, що втративши свого духовного лідера, впадуть всі ті, хто ще не піддався тиску і не здійснив перехід у православ'я. В 1949 р. розпочався другий період планомірного наступу на МГКЄ та тих, хто залишався вірним Апостольському Престолу. Врешті-решт за 5 років на території Закарпаття [Фенич, 2006, с. 232–246], з 27 червня 1950 р., коли змусили підписати останню відозву 85-річного о. Володимира Стріпського, неймовірний шантаж і примусовий перехід припинився [Бендас, 1999, с. 5–6]. На той момент вже 127 священників стали жертвами радянського тоталітарного режиму, а їхня фізична праця експлуатувалася на різних об'єктах будівництва «світлого майбутнього». На конкретних фактах розкривається підступна роль Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 травня 1947 р. «Про відміну смертної кари», що дав можливість органам МДБ під виглядом виконання вимог цього указу застосувати до різних категорій місцевого населення широкі заходи політичного переслідування та засудження на 25 років розбавлення волі в «особих таборах» горезвісної каральної системи ГУЛАГу [Корсун, 2016]. Цей етап заслання характеризувався надзвичайно важким випробуванням не лише для самих душпастирів, а й для членів їхніх родин. Зазвичай священників позбавляли волі на 10 років з поразкою в правах терміном на 5 років і конфіскацією належного йому майна, як це було у випадку з о. Іваном Лелекачем [ГДА СБУ, ф. 2558, оп. 1, спр. 1862, арк. 256], Лаврентієм Мариною, Миколою Монді, Елемиром Ортутаєм, Євгеном Ортутаєм, Діонісієм Шубою, чи арештовували та засуджували на 25 років з конфіскацією майна та виселенням цілої сім'ї з парафіяльного будинку, як це відбулося з о. Йосифом Сабовим, Андрієм Сабовим, Теодором Бачинським, Даниїлом Бачинським, Миколою Бобітою, Петром Васковом, Михайлом Данканичем,

Євменом Дулішковицем, Степаном Гладоником, Миколою Зомборі, Юлієм Іванчо, Іваном Карпинцем, Іваном Матейко, Василем Микуляком, Іваном Мінею, Стефаном Петенко, Іваном Поповичем, Василем Пушкашем, Антоном Романом, Іваном Сливкою, Михайлом Тербаном, Гаврилом Удутом, Йосифом Уйгелі, Георгієм Чурговичем [Мароші, 2025, с. 219–348], [Січ, 2025а; 2025b]. Водночас наведений перелік імен охоплює лише частину репресованого духовенства – фактично це приблизно половина від загальної кількості засуджених у зазначений період. Тому для глибшого розуміння наслідків репресивної політики не тільки для священників, доцільно перейти до конкретних прикладів, зосередивши увагу на долях жінок та дітей священнослужителів.

В момент після арештів та заслання чоловіків становище їх сімей виявилось особливо вразливим, всі вони опинилися в умовах соціальної ізоляції, постійного нагляду та переслідувань. Втрата майна, конфіскації та примусове виселення стали для родин репресованих священнослужителів не лише матеріальним ударом, а й механізмом їхньої соціальної маргіналізації. В повноті ілюструє розподіл майна між греко-католиками та православними розпорядження № 805, яким голова обласної Ради Іван Туряниця, виділив землі православним чернечим монастирям у с. Дубрівка, Ужгородського району, у с. Липча, Хустського району та в с. Угля, Тячівського району. Він також дав вказівку забезпечити священників житлом, замість парафіяльних будинків, які раніше відібрали від православної церкви. Він наголосив, що надал необхідно проконсультуватися з Обласною радою, якщо вони хочуть відібрати парафіяльну будівлю від православних. Вже в 1948 р. у греко-католиків було відібрано багато храмів, фар, парохій і передано православній церкві. Святому Престолу було важко реагувати на переслідування Церкви за «залізною завісою». За результатами виборів у Італії, 1 липня 1949 р. був опублікований декрет Верховної Священної Конгрегації Святої Канцелярії, або ж св. Офіціуму (*Suprema Sacra Congregatio pro Sancti Officii*), в якому Папа Пій XII наклав церковні санкції (кари) на членів комуністичної партії та заборонив їх активну підтримку. Церква виключила з прийняття Святого Причастя тих, хто переступив припис декрету. Радянська спецслужба стежила також за діяльністю Церкви у світі. Про це свідчить той факт, що заступник міністра МДБ УРСР генерал-майор Поперека, підготував аналіз цього декрету [Мароші, 2025, с. 193].

Позбавлення житла, господарства й засобів до існування фактично прирікало сім'ї на економічне виживання в умовах постійного адміністративного тиску та суспільної стигматизації. У такій ситуації дружини репресованих були змушені перебирати на себе повну відповідальність за утримання дітей, поєднуючи низькооплачувану працю з веденням господарства та подоланням наслідків правових обмежень. Не рідко таку функцію, утримання батьків та братів чи сестер, виконували діти репресованих, а також небайдужі сусіди, знайомі чи далекі родичі. Конкретні ситуації дозволяють наочно простежити, яким чином ця політика реалізовувалася на рівні повсякденного життя окремих родин. До прикладу

о. Андрій Азарій, на 6 років засуджений з конфіскацією майна, після суду відправлений в табори ГУЛАГу у Карелії, де його праця використовувалася на лісорозробках і будівництвах. Там захворів на важку форму туберкульозу, через що був звільнений 8 липня 1952 р., повернувшись додому прожив ще 5 років на утриманні дружини [Мароші, 2025, с. 231]. О. Микола Балтович за відмову переходу в православ'я з 1948 – 1950 рр. мав заборону виконувати душпастирську роботу та понад рік не міг влаштуватись на якусь працю, тому був на утриманні дітей. Отець Даниїл Бачинський молодший на момент арешту мав четверо дітей. Жінку Марію-Анну Іванчо було звільнено з учительської роботи за указом, відповідно утримувала та виховувала 4 дітей сама, важко працювала на низькооплачуваних роботах. Отець Юлій Бачинський звільнений із заслання по інвалідності в 1956 р., після чого переїжджає до дочки, Габрієли Маєрські, в Берегове, де разом з дружиною живуть на утриманні до смерті. Сім'ю о. Антона Бачкаря вигнали на вулицю із парохіяльного будинку (фари) з п'ятьма малолітніми дітьми. Але світ не без добрих людей. Справжню людяність проявив уже нині покійний дяк церкви Василя Великого – Василь Галас, який дав знедоленій сім'ї притулок у своїй хаті, слідуючи одній із семи християнських заповідей. На початку 1949 р. о. Антон піддався тиску і шантажу з боку влади та працівників КДБ і 1 березня 1949 р. 34-им серед греко-католицьких священників Мукачівської єпархії підписав відозву про возз'єднання з руським православ'ям. Дружина о. Івана Поповича, Емілія Тегзе, після арешту її чоловіка, з дітьми була виселена з двоповерхової парохії. На звільнене місце пароха єпископ призначив о. Петра Ороса, який свій заробіток (приноси) віддавав Емілії, а також одержував від неї платні обіди. Це допомагало їй утримувати дев'ятеро малолітніх дітей: Марію-Магдалину, Олексія-Івана, Івана-Йосифа, Анну-Ольгу, Єлизавету-Гізеллу та Емму-Ельвіру, Антонія-Левенте, Іштвана-Євгена, Сільвію [Мароші, 2025, с. 229].

Втрата майна та конфіскації були тяжким випробуванням для багатьох родин у часи політичних переслідувань. Каральна політика застосовувалася без урахування кількості дітей та сімейного стану засуджених. Багатодітного о. Миколу Зомборі (мав десятеро дітей) з сім'єю виселяють з парафіяльного будинку. Усе господарство фактично опинилося під загрозою знищення або вилучення, а тягар утримання великої сім'ї ліг на плечі його дружини – Клари Крафчик. Залишившись сама з десятьма дітьми, вона змушена була шукати будь-які можливості для економічного виживання: працювати понад силу, вести господарство, дбати про харчування й одяг для дітей в умовах постійної нестачі ресурсів і суспільного тиску. Конфіскація майна означала не лише матеріальні втрати, а й втрату стабільності, соціального статусу та впевненості в завтрашньому дні. Попри це, саме завдяки витримці й самопожертві матері родина змогла вистояти в надзвичайно складних обставинах. І це відбувалось у нашій країні, яка тоді на весь голос заявляла світу про своє найсправедливіше і найгуманніше суспільство.

Справжню людяність проявив сусід священника, Андрій Вантюх, який своїм вчинком підтвердив одну із семи християнських заповідей: дав знедоленій сім'ї притулок у своїй хаті [Бендас, 1999, с. 94–95].

Зміни в соціальному статусі дружин і дітей репресованих священнослужителів мали системний характер і проявлялися передусім у звуженні їхніх громадянських та професійних можливостей. Після арешту чоловіків родини автоматично зараховувалися до категорії «особливих», що тягло за собою обмеження у працевлаштуванні, звільнення з роботи або переведення на низькооплачувані посади. На цьому тлі особливо показовими є наведені приклади, які ілюструють конкретні механізми реалізації цієї політики щодо дружин репресованих греко-католицьких священнослужителів у 1947 р. та демонструють, як адміністративний тиск поєднувався із соціальною ізоляцією й економічними обмеженнями. Після арешту о. Андрія Бокотєя сім'я залишилась сама, дружина, Марія Чедрик, втратила роботу в м. Іршава, мусила покинути місто і переїхати з дітьми в с. Чинадієво, де їй вдалося знайти роботу. Разом з уже працюючою старшою дочкою утримувала і виховувала малолітніх дітей.

Дружина О. Михайла Данканича, Маргарета Медве, після закінчення в 1935 р. Ужгородської жіночої учительської семінарії працювала учителькою: 1935 – 1936 рр. – у с. Красношори (Красна) Тячівського р-ну, 1936 – 1945 рр. – у с. Кричево Тячівського р-ну, а з 1945 по 1947 рр. – у с. Обава. В 1947 р. як жінка священника і як така, що не забезпечує принципів радянської системи освіти, була звільнена з учительської роботи. Працевлаштуватись їй ніде не вдавалося. Після арешту чоловіка на її плечі ліг важкий тягар з утримання та виховання двох малолітніх дітей. Закінчивши бухгалтерські курси, з великими труднощами їй вдається влаштуватися в бухгалтерії артілі «Червоний шлях» у Великому Березному. Декілька разів її звільняли з роботи як жінку репресованого священника, але вона оббивала пороги у всіх інстанціях, щоб їй дали можливість прогодувати дітей, яким на час арешту чоловіка було 11 і 7 років. Дочка Магдалина так згадує про ці роки: *«А дома вона була завжди вчителькою, слідувала за навчанням дітей, була строгою, вимогливою і справедливою. Дітям вона казала: «Не маєте багатства, так майте його в голові. То ніхто не відніме». З часом мама стала головним бухгалтером меблевого комбінату, де працювала до виходу на пенсію. По виході на пенсію допомагала виховувати внука»* [Бендас, 1999, с. 65].

Дружина о. Івана Матейка, Єлизавета Худан, закінчила в 1937 р. Ужгородську учительську семінарію і працювала вчителькою початкових класів, 8 січня 1947 р. як жінка священника була звільнена. Після арешту чоловіка залишилась без роботи з чотирма малолітніми дітьми. Про цей період згадує так: *«Важко жили, свою парохію мусили покинути. Тут ми могли мати хоч деяку допомогу від вірників, а в чужому селі мало хто про нас знав і ніякої допомоги не було. Безпека мучила мене, визивали, допитували, примушували на співпрацю з ними, а так як я не згоджувалась, то звільняли з роботи. Місяцями сиділа без роботи. Все що мала цінне, продавала, щоб змогла*

утримати сім'ю» [Бендас, 1999, с. 141]. Софія Яцкович, дружина Андрія Сабова, 15 вересня 1946 р. від Ужгородського окружного відділу народної освіти одержала листа за № 420/46, який сповіщав, що відділ освіти «не рефлектує» на її роботу. Тобто її звільнили з роботи як дружину священника. Анну Ільницьку, дружину Діонісія Шуби, було позбавлено можливості працювати за фахом. Згідно з вказівкою облвн від 30 серпня 1946 р. за № 025 Севлюшський окрвн наказом № 58 від 20 травня 1947 р. звільнив з учительської роботи Анну Степанівну.

У практиці радянських репресій органи державної безпеки вдавалися також до морально-психологічного тиску на родини засуджених священнослужителів. Зокрема, дружин неодноразово змушували формально розривати шлюб із репресованими чоловіками, ставлячи це умовою збереження роботи або уникнення звільнення. Така вимога фактично перетворювала особисте й сімейне життя на інструмент адміністративного контролю. У такий спосіб держава прагнула не лише ізолювати засудженого, а й послабити родинні зв'язки та зруйнувати соціальну опору духовного середовища. Прикладом є Терезія Габел, дружина о. Івана Сливки. В 1947 р. секретною вказівкою облвн від 30 серпня 1946 р. за № 025 була звільнена з учительської роботи як жінка священника, яка не забезпечувала потрібного рівня виховання в радянській школі. Співробітники КДБ пропонували їй розлучитися з чоловіком, тоді, мовляв, зможе одержати роботу в школі. Вони намагались зруйнувати сімейні вогнища священників, щоб ослабити їх перед віруючими. Після арешту чоловіка працювала на різних тимчасових і малооплачуваних роботах, щоб прогодувати малолітніх дітей Оксану та Івана. Опісля їх повноліття проживала у своїх дітей у м. Мукачево [Бендас, 1999, с. 225]. Подібна практика стосувалася також дружин Івана Скіби – Євгенії Данкулинець та Івана Ороса – Марти Батін. Багато жінок принципово відмовлялися розлучатися, попри тиск органів безпеки, оскільки це означало б підірив авторитету чоловіка та святість обряду вінчання. Розлучення у таких умовах сприймалося як особиста і моральна зрада церкви та сім'ї. У контексті антирелігійного середовища, де знецінювалися церковні інститути, відмова жінок розлучатися ставала формою морального спротиву. Таким чином, вони оберігали духовну та соціальну цілісність родини навіть перед лицем репресій. Важливим джерелом є також повідомлення про шлюб однієї з дочок Іванчо Юлія та Гладоник Маргарети – Єви Іванчо, з Іваном Лелекачем, який також був заарештований як священнослужитель. Доля їх дочки була така, як і матері, що спіткала хвиля переслідувань і репресій [ГДА СБУ, ф. 2558, оп. 1, спр. 1862, арк. 62]. Особливо показовими є фрагменти, де дружини фігурують не лише як супутниці життя заарештованих, але і як самостійні об'єкти переслідувань. Є випадки де вони зазнавали прямих обвинувачень у неправдивих свідченнях [ГДА СБУ, ф. 2558, оп. 1, спр. 636, арк. 125–130], такі справи були щодо Марії Пушкаш, Маргарети Іванчо та Єви Лелекач [Січ, 2025b].

Діти репресованих священнослужителів часто стикалися з серйозними перешкодами у здобутті

освіти, особливо при вступі до середніх спеціальних і вищих навчальних закладів. Навіть при наявності відповідних знань та результатів, їхні родини зараховувалися до категорії «*діти священника*», що ускладнювало або відкладало вступ на декілька спроб. Такі свідчення надала в інтерв'ю Олександра Мінчук (дівоче прізвище Лелекач), дочка священника Івана Лелекача [Мінчук, 2026]. Вона тричі намагалася вступити на медичний факультет Ужгородського державного університету, складаючи іспити на відмінно, проте під час офіційного оцінювання їй систематично виставляли занижені бали. Згодом, як зазначає пані Олександра, викладач, який проводив оцінювання, звертався до її батька з поясненням причин неможливості набрати достатню кількість балів для проходження конкурсного відбору та водночас просив особисті вибачення. Ще один випадок, за свідченням о. Костянтина Сабов [Сабов, 2026], ілюструє системність подібної практики: його тітка, Габрієла, донька його бабусі Сабов Софії (Яцкович), також репресованої дружини священника, чотири рази намагалася вступити на медичний факультет, але через аналогічні дискримінаційні обмеження їй не вдалося пройти конкурс. Аналогічна ситуація спостерігалася і з дочкою о. Іштвана Бендаса: вона зазнавала серйозних перешкод під час вступу на навчання, на відміну від свого брата, Даниїла Бендаса, який подав документи в останній момент прийняття до Львівської політехніки, що дозволило йому уникнути відсіювання під час конкурсного відбору. Ці приклади демонструють, що адміністративні перешкоди у доступі до вищої освіти стосувалися не поодиноких випадків, а були характерними для дітей родин репресованих священнослужителів. Вони мусили неодноразово подавати документи та долати бюрократичні перепони, перш ніж отримати можливість навчатися у вузах. Така практика стала одним із механізмів соціальної ізоляції та контролю над родинами репресованих. Сам о. Костянтин Сабов розповідає, що після закінчення Ужгородського торгового технікуму, проходження служби в армії в якості перекладача та одруження, він з жінкою прагнув вступити до університету, проте високий конкурс ускладнював реалізацію цього наміру [Сабов, 2026].

Освітні та соціальні заклади як: духовна семінарія, півце-вчительська семінарія, жіноча греко-католицька вчительська семінарія, василіанський монастир-колегія з інтернатом, сиротинець-інтернат для хлопців, дітей священників, Ужгородська Королівська Католицька гімназія для хлопчиків та гімназія для дівчат Святої Єлизавети Угорської, де також проводилось греко-католицьке релігійне виховання, дівочий виховний заклад МГКЄ під проводом сестер василіанок та інша інфраструктура єпархії також стали жертвами радянської державної ідеології, яка утвердилася на Закарпатті після Другої світової війни [ДАЗО, ф. 151, оп. 25, спр. 358]. Заходи адміністративного характеру для забезпечення майна для радянської освітньої системи, що формувалася, здавалися достатніми причинами для конфіскації майна державних навчальних і соціальних закладів. Свою конфіскацію вони аргументували необхідністю «використання для інших цілей». Жіноча семінарія,

розташована поблизу духовної семінарії, виконувала важливу освітню функцію – у ній готували майбутніх учительок для народних шкіл краю. Просторова близькість цих двох навчальних закладів сприяла формуванню тісного середовища, у межах якого відбувалося не лише професійне, а й особисте становлення молоді: саме тут майбутні священники, частина з яких згодом зазнала репресій, нерідко знаходили собі майбутніх дружин [Січ, 2025, с. 163–164]. Водночас документи 1944 – 1947 рр. засвідчують, що державне керівництво послідовно підтримувало ідею закриття духовних освітніх інституцій як осередків формації греко-католицького духовенства і не тільки [ДАЗО, ф. Р-195, оп. 1, спр. 36, арк. 40].

У доповідях представників Ради у справах релігійних культів неодноразово порушувалося питання ліквідації Ужгородської богословської академії, пропонувалися різні механізми – від мобілізації семінаристів до армії до їхнього залучення на відбудову Донбасу. Втім, з тактичних міркувань реалізацію цього наміру певний час відкладали, що дозволило семінарійному середовищу ще деякий період функціонувати, попри наростання репресивного тиску. Духовна семінарія, що діяла в Ужгородському замку з 1775 по 1945 рік, була місцем підготовки, формації греко-католицького духовенства, і її не можна було «*перемикнути*» в інтересах держави простою зміною керівництва чи зміною ідеологічної та освітньої програми. У випадку з семінарією певною мірою можна реконструювати процес, внаслідок якого керівники державних органів дійшли до рішення про припинення процесу навчання, підготовки греко-католицького духовенства на Закарпатті [ДАЗО, ф. Р-195, оп. 1, спр. 9, арк. 62]. 29 листопада 1946 р. Територіальний виконавчий комітет Компартії України ухвалив таємне рішення № 0422 про закриття греко-католицької Богословської академії в Ужгороді, мотивуючи це тим, що вона є «розсадником унії» та в період радянської влади продовжувала освітню діяльність без дозволу Ради у справах релігійних культів [Мароші, 2025, с. 463]. Попри це, формаційний процес тривав у складних умовах: у єпископській резиденції, де навіть після мученицької смерті Теодора Ромжі здійснювалася підготовка семінаристів, бракувало належних приміщень, а студенти користувалися тісними, не пристосованими для навчання кімнатами. У резиденції проживали переважно студенти старших курсів, тоді як інші мешкали приватно в місті й відвідували єпархіальне управління лише для участі в лекціях. Богословська освіта під проводом Олександра Хіри тривала до його арешту 10 лютого 1949 р. [Бендас, 2002, с. 4]. Із середини січня 1949 р. радянська влада розпочала відкритий наступ на Мукачівську греко-католицьку єпархію, унаслідок чого семінаристи були змушені шукати цивільну роботу або інші можливості для продовження навчання в підпільних умовах. Аргументи щодо закриття семінарії в багатьох випадках також збігаються з аргументами на користь ліквідації Греко-Католицької Церкви загалом. Те саме стосується всіх вищеперерахованих навчальних греко-католицьких закладів освіти та дитячих садків.

Невдовзі ці локації стали державними та національними, які мали зовсім іншу основу та функцію, а саме викоринити все що було та сформувати новий тип особистості як «*советский человек*».

Припинення організованої єпископом Андреем Бачинським у 1775 р. греко-католицької духовної формації священників у Мукачівській єпархії, навчання, яке лише під час катакомбного служіння, в особливих умовах змогло знову відновитися. На ранніх етапах катакомбного служіння на священників висвячували тих осіб, які ще деякий час вільно навчалися й були семінаристами семінарії. А потім тих осіб, які були підготовлені до рукоположення в процесі підготовки священників, відомому, як «*школа теології однієї особи*» чи «*одноосібної теології*» або «*одноосібної богословської академії*», тобто індивідуальної підготовки кандидатів до священства. Цей термін у 1990-х роках пов'язували насамперед з доктором богослов'я Елемиром Ортутаєм, однак у період нелегального існування єпархії до цієї форми навчання були залучені й інші священники. Через постійну загрозу арештів навчання відбувалося конспіративно: зустрічі мали вигляд приватних розмов, а навчальні матеріали – особистих нотаток. До формаційної праці долучилися колишні викладачі Ужгородської богословської академії та священники підпілля, зокрема Елемир Ортутай, Олександр Марина, Микола Мурані, Микола Ляхович, Адальберт Грабар, Йосиф Васков, Іван Орос, Георгій Чургович, Павло Мадяр ЧСВВ, Мелетій Малинич ЧСВВ, Антоній Мондик ЧСВВ, а також єпископи Йосиф Головач і Іван Маргітич. Координацію освіти та формації духовенства в підпіллі здійснювали за дорученням єпископа Івана Семедія Елемир Ортутай та Йосиф Головач, і цей мандат залишався чинним і в перші роки легалізації Церкви. Всього за період підпілля було висвячено на священники 48 осіб. З них 41 дочекалися легалізації Греко-Католицької Церкви в 1989 р., а семеро померли ще до закінчення переслідувань [Мароші, 2025, с. 465].

Варто відзначити про навчання духовної освіти в підпільній семінарії та кількості покликаних до священства серед дітей та внуків з репресованих родин, адже саме вони ставали першими кандидатами. Вдалося отримати персональну інформацію від випускника такої семінарії, о. Костянтина Сабова, тому ці дані дозволяють простежити мережу підпільної підготовки греко-католицьких священників у період репресій та демонструють, як навіть за умов обмежень духовенство шукало шляхи збереження освітнього та релігійного процесу [Сабов, 2026]. Респондент зазначає, що по батьківській лінії, де його дід був репресованим священником, у родині налічувалося тринадцять онуків, із яких дев'ятеро – хлопці, однак підпільну богословську освіту здобував лише о. Костянтин. Його бабуся, дружина репресованого священника, сприйняла це як особливу радість і продовження родинної духовної традиції. По материнській лінії, де мати також була дочкою репресованого священника, один із нащадків – Павло – був висвячений на священника. Ці свідчення підкреслюють значення родинної спадкоємності у збереженні покликаних в умовах підпілля.

Репресії суттєво впливали на професійний вибір і стиль життя дітей та онуків засуджених священнослужителів, формуючи в них обережність, внутрішню дисципліну й водночас прагнення зберегти родинну традицію. Візьмемо як приклад Даниїла Бендаса – греко-католицький священник, протопресвітер (декан) округу, церковний історик, народився 6 листопада 1938 р. в Ужгороді. Його батько Іштван Бендас – греко-католицький священник, канонік, церковний історик, мати – Марія Бачинська. На його дитинство суттєво вплинуло те, що його батько протистояв тиску державних органів, не перейшов на православ'я і став священником-сповідником МГКЄ. Багато років родина жила без батька, який був у таборі, а потім на добровільному засланні. Даниїла, як дитину греко-католицького священника, не прийняли на навчання на історичний факультет університету, тож він міг закінчити лише лісотехнічний факультет. Десятки років він був викладачем механіки у Виноградівському політехнічному технікумі. В останні роки комуністичного режиму він розпочав свої богословські студії на підпільній «*одноосібній теології*». Він був серед учнів доктора Елемира Ортутая. 28 серпня 1993 р. у Виноградіві єпископ Іван Семедій висвятив його на священника. Після цього працював викладачем історії в Ужгородській Богословській Академії ім. Блаженного Теодора Ромжі та був парохом в Малій Копані. Після свого батька він опікувався та розвивав спадщину Бендаса, а також залучився до дослідження історії МГКЄ. В окремий спосіб досліджував період переслідування Церкви та історії життя священників-сповідників. Матеріали для першої своєї публікації зібрав на основі документів спадщини свого померлого батька й опублікував їх у 1994 р. у книзі під назвою «*Helytállás és tanúságtétel. A Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye hitvalló és meghurcolt papjai*». Українське видання під назвою «*Священики-мученики сповідники вірності*» та доповнене угорське видання цієї книги були опубліковані у 2014 р. На прикладі Даниїла Бендаса, простежується поєднання адаптації до вимог радянської дійсності з вірністю духовному покликанню: здобувши світську освіту та пройшовши службу в армії, він водночас не відмовився від священничого шляху [Мароші, 2025, с. 568].

Таким чином, досвід переслідувань не лише обмежував можливості, а й визначав світоглядні орієнтири наступного покоління, зміцнюючи в ньому відчуття відповідальності за збереження віри й церковної традиції. Діти репресованих священників виростали в умовах дещо обмежених освітніх і соціальних можливостей, що визначало їхню подальшу професійну траєкторію та соціалізацію. Дівчата здебільшого здобували освіту для роботи вчительками або працевлаштовувалися на заводах, у торгівлі, медичних установах як касирки, медсестрами чи санітарками. Хлопці були змушені обирати важкооплачувану фізичну працю на фабриках і заводах, працювати вантажниками, сторожами чи підсобними робітниками на будівництвах. Батьки, що зазнали репресій, часто опинялися у схожих або навіть гірших умовах – виконували низькооплачувану фізичну працю, працювали нянями, санітарками, підсобниками або машиністами, що відображало

соціальну маргіналізацію родин духовенства в радянському суспільстві. За розповіддю Олександри Мінчук, її мати, дружина Івана Лелекача – Єва Іванчо, та бабуса, дружина Юлія Іванчо – Маргарета Гладоник, працювали в оноківському санаторії «Малютко», завдяки підтримці Марії Брацайко, завідувачки центру [Мінчук, 2026]. Керівництво та органи КДБ викликали пані Марію на розмови, цікавилися цими жінками та їхньою працею в санаторії. Вона наголошувала, що таких працівниць із такими навичками, як у них, знайти вкрай важко, адже вони виконували всі види обов'язків, включно з прибиранням туалетів, нічними чергуваннями, та виходами навіть у вихідні коли це було потрібно. Завдяки її підтримці жінки могли працювати й водночас забезпечувати сім'ю, за що вони їй безмежно вдячні. Небайдужість таких людей дозволяла гарантувати матеріальну підтримку родини та пом'якшити соціальні наслідки репресій для жінок і дітей. Таким чином, духовне виховання та передача релігійних цінностей наступним поколінням поєднувалися з практичними стратегіями організації життя та виживання родини.

Стратегії прихованого здійснення релігійної діяльності дозволяли родинам репресованих священників зберігати духовне життя в умовах радянських переслідувань. На тлі націоналізації греко-католицьких шкіл і втрати роботи багатьма дружинами священників, члени церковної спільноти шукали шляхи виживання та збереження віри. Після жовтня 1944 р. тиск на духовенство поступово наростав і досяг піку 18 лютого 1949 року, коли єпархіальне управління припинило діяльність, а державна влада трактувала це як ліквідацію Церкви [ДАЗО, ф. Р-195, оп. 4с, спр. 36, арк. 29]. Арешти священників тривали до 5 червня 1952 р., останнім був Василь Похил. Перед духовенством стояли два основні варіанти: приєднатися до Російської православної церкви, зберігши парафію та родину, або відмовитися й залишитися вірними Католицькій Церкві, ризикуючи переслідуванням, ув'язненням або навіть смертю. Такі обставини змушували перейти на рівень повної конспірації священників, їхні родини, учителів-дяків та мирян, що працювали в церковних установах, та приймати життєво важливі, екзистенційні рішення [Szabó, Marosi, 2021, р. 207–224]. За розповіддю Олександри Мінчук [Мінчук, 2026], у період, коли вдома не було репресованих батьків-священників, родини разом із надійними мирянами намагалися збиратися та організовувати домашні підпільні літургії, сповідалися й підтримували віру. Якщо доступ до греко-католицького священника був обмежений, духовну опору шукали у римо-католицьких храмах. Провідником «священників, які переховувалися», був Петро Орос, який також став рушієм катакомбного служіння. На перших етапах фактичного переслідування Церкви багато священників, що залишилися вірними, розпочали таємну душпастирську діяльність. У листі від 14 квітня 1951 р. Іштван Бендас називає «священниками, що переховувалися» групу, яка проживала в околицях Іршави та Великої Чингави (Боржавське), серед них Іван Маргітич, Петро Орос, Іван Ченгері, Іван

Горінецький та Іван Роман. Організатором групи, ймовірно, був Іван Маргітич, пізніше єпископ, а духовним провідником – Петро Орос, убитий 27 серпня 1953 р. Отці Маргітич і Роман стали сповідниками віри, Горінецький і Ченгері залишилися вірними священниками. Ті, хто «залишався вдома», під час перебування священників-сповідників у таборах продовжували таємну душпастирську діяльність, до них долучалися й ті, хто повертався з таборів. Після 1956 р. з цих груп єпископ Олександр Хіра організував катакомбну Церкву. У таємно надісланому листі 1953 р. Іштван Бендас писав: «Я сподівався, що з відходом Сталєвого Йовики (Сталіна – ред.) більше нема таких свинств, які були, але ти пишеш, що з наших священників, які переховувалися, схопили Ченгері та Петра Ороса. Відпустили, правда, але здається, що все ще відбувається по-старому» [Мароші, 2025, с. 454]. Після повернення батьків із заслання життя родин дещо спростилося: недільні та святкові літургії вдома проводив батько, а на Пасху сім'я намагалася відвідувати родичів, освячувати кошики та відзначати свято у колі близьких. До першого причастя п. Олександру готував особисто Георгій Чургович. Те саме підтверджує о. Костянтин Сабов: ранкові пасхальні літургії відбувалися вдома ще до початку шкільних занять, після чого сім'я споживала освячені страви й діти йшли до школи, щоб не пропустити організовані там заходи, щоб не виділятися серед інших. Він згадує, що у школах навіть створювали спеціальні заходи, які частково замінювали традиційне святкування Пасхи, пристосовуючи його до радянського освітнього середовища.

Особливо важливими залишалися стосунки між родинами греко-католицьких священників: вони підтримували зв'язок і служили навіть у роки комуністичного режиму. Олександр Хіра регулярно відвідував родини під час своїх приїздів додому, що давало змогу обговорити церковні справи. За свідченням о. Костянтина Сабова, саме ті священники, які «переховувалися», надавали деяку матеріальну підтримку родинам репресованих, крім цього допомагали їм організовувати передачі й посилки для священників, що перебували на засланні [Сабов, 2026]. Це було таким щомісячним «завданням» для родини. У посилках складали найнеобхідніше: сушений часник, цукор, цигарки, родзинки, заправку, одяг та харчові продукти. Такі передачі мали не лише матеріальний, а й моральний елемент солідарності підпільного духовенства, сімей та мирян, сприяючи збереженню єдності церковної спільноти в умовах переслідувань. «Я отримав пакунок від священників, що переховуються, і про це докладно написав у 35-му листі. Він містив сало, печиво, чорнослив, кукурудзяне борошно, сушене тісто та фасолі. Надісланий був із села Боржавське під іменем Бобіта Юрїївна» (Караганда, 25 травня 1952 р., 36-й (15) таємно надісланий лист Іштвана Бендаса) [Мароші, 2025, с. 454].

Цікаво звернути увагу на інші листи, які Іштван Бендас, репресований священник, надсилав до своєї дружини. Вони не лише свідчать про умови його перебування на засланні, а й показують турботу про родину, організацію передач і моральну підтримку, яку

він намагався забезпечити маючи змогу тільки на папері: «Мені шкода тебе, моя Бобіка (Бабука)! І дуже болить думка про те, що через мене ви живете в такому жалюгідному становищі і в постійному страху перед виселенням. Це мені болить, моя мила Бобіка! Але я не міг вчинити інакше. Я не міг стати апостатом, зректися віри. Якби я це таки зробив, я б вам не допоміг, а сам був би живим мерцем і муки совісті давно б звели мене в могилу. А на наших дітей колись показували б пальцем: «У них теж був батько, який зрікся віри, зрадник, і їхній батько також не хотів страждати за свою віру». Хоча мої страждання великі, вони не можуть зламати мене, я духовно сильний. Я так вчинив, і так само вчинив би і сьогодні. Навіть якщо я загину, я знаю, що не залишив плями ні на собі, ні на вас. А вас нехай розрадить свідомість того, що ви є частиною мого сповідництва віри. Також жахливо думати і про те, що мої діти більше не зможуть навчатися, тому що їхній батько відмовився стати віровідступником. Чи не дорікаєте ви за це? Не робіть цього! Бог добрий, він все виправить. Напишіть, чи сповідаєтеся і де? Куди мама ходить до церкви? Тобто, іншими словами, чи йде вона за своїм сином апостатом (Мігай (Михайлом) Бендасом – ред.) чи за сином сповідником? Дуже зворушлива турбота Бийли (іншого брата Іштвана Бендаса – ред.) і Монці за мене, ви пишете, що «Бийло вклав би і своє серце в пакет-передачу». Я постараюся і їм написати в цей же спосіб і подякувати за їхню доброту. Ви, моя Бобіка, (тут у тексті угорське прислів'я: «addig nyújtózkodjatok, ameddig a takarótok ér» дослівно: «протягайтеся настільки, наскільки вистачає вашої ковдри» – ред.), іншими словами, допомагайте мені лише настільки, так, щоб ви самі не страждали від нестачі. Бачиш! І це мені також болить: я повинен утримувати Вас, а Ви утримуєте мене. І вночі, і вдень я думаю тільки про вас, про вас, кого так люблю, навіть якщо і по-своєму, не виказуючи, але я дуже-дуже любив тебе і люблю Вас. Я дуже любив Вас, але також дуже любив Бога. Мені важко було визначитися, але я вирішив на користь Бога, ви також повинні це порозуміти... Діти мої! Любіть Бога і не відрікайтеся від Нього. Остерігайтеся організацій, які включили заперечення Бога до своєї програми. Багато молись, уникайте гріха, намагайтеся якомога частіше сповідатися у вірних католицьких священників. Будьте слухняними і поважайте Маму, хоча б цим полегшить Її великий біль, і мені цим принесете радість! Караганда, 27 вересня 1951 р. (28-й лист з табору). Просячи Божого благословення на вас незліченну кількість разів з любов'ю цілує вас усіх – Тато». Уривок з 28-го, таємно пересланого листа Іштвана Бендаса. Можна чітко ствердити, що його контакт із родиною був не просто емоційною підтримкою, а формою взаємного співпереживання і спільного несення тягаря репресій. Через листи він продовжував бути чоловіком і батьком, намагався захистити дітей від моральної стигматизації, підтримати дружину словом і молитвою. У цьому епістолярному діалозі простежується глибока солідарність родини, яка фактично розділяє його «сповідництво віри». Листування постає свідченням того, як у тоталітарних

умовах сім'я ставала простором збереження гідності, віри й взаємної любові.

Ще один лист з табору від Іштвана Бендаса, написаний 24 листопада 1951 року, який варто виділити як ключовий для подальшого аналізу: «Це була Твоя чудова ідея відправити сухарі у тертому вигляді, частково легше пакувати, а частково легше їсти через мої проблеми з зубами. Питаєш, як я харчуюся? Ось так: ми снідаємо о 6 годині, я це з'їдаю і виношу з собою свою сніданкову порцію хліба, додаю 10–15 дкг сала та цибулі чи часнику з пакунку, і це з'їдаю на робочому місці близько 10-ої години. Обід приблизно о 2 годині на роботі і складається з 20 дкг каші та 20 дкг хліба – я це там з'їдаю. Вечеря о 9 годині, їжу я з'їдаю, а хліб з жиром або варенням, або з чимось іншим з пакунку з'їдаю, як добавку, а потім випиваю чашку чаю з тертими сухарями. Окрім цього, щодня кладу в кишеню 4-5 шматків печива і трохи сухофруктів і жую їх. Я споживаю еквівалент 4–5 кубиків цукру на день, тричі на день з кашею, а решту з чаєм або чорною кавою, які тут дають. Ти знаєш, що я завжди був заощадливим і досі задіяно все так, що дотепер ще ніколи не залишався без домашнього. Це мій щоденний раціон, окрім п'ятниці, коли я, окрім цукру, не їм нічого з пакунку, і так дотримуюся цього пісного дня. Кімната в нашому бараці 8х10 метрів, і в ній спимо 100 чоловік на дерев'яних ярусних нарах. У нас, правда, немає матраців, але є солом'яний мішок, набитий тирсою, і ковдра. У мене ще є домашній трикотаж і моя маленька подушка, і, таким чином, в мене є панське спальне місце. Знаєш, найкращий кухар – це голод, а найкраща постіль – це втома. Апетит у мене хороший, і з вересня минулого року, слава Богу, не мав ані найменших проблем зі шлунком і не можу покаржитися на безсоння. У нашому бараку не холодно, бо хоч би погано опалювали, але 100 людей його нагріє, і хоч «трохи смердить, але добре» [Мароші, 2025, с. 358]. Таким чином, цей лист є цінним джерелом для дослідження повсякденної історії ув'язнення: він дозволяє реконструювати не лише матеріальні умови існування, але й психологічні механізми пристосування, релігійність, культуру оцідності та стратегії підтримання контакту з сім'єю та гідності в умовах репресивного режиму.

Висновки. Радянські репресії мали системний і комплексний вплив не лише на духовенство МГКЄ, а й на їхні родини. У певній міві можна констатувати, що жертвами комунізму стали всі священники та священничі родини, але були значні відмінності стосовно віктимізації. Ліквідація єпархії та заборона її діяльності у 1947 р. супроводжувалися примусовим «возз'єднанням» з Російською православною церквою, арештами священників, допитами, судовими переслідуваннями та засланнями. Для їх родин це означало втрату суспільного статусу, обмеження доступу до освіти та професійної діяльності, соціальну ізоляцію й психологічний тиск. Діти та дружини священників часто ставали непрямими жертвами репресій, опиняючись у моральних дилемах і страху. Основну відповідальність за виживання родини, виховання дітей та збереження релігійних традицій несли дружини. Вони організовували побут, приховані богослужіння, навчали дітей релігії та створювали

мережі взаємної підтримки. В умовах переслідувань священники змушені були приймати складні екзистенційні рішення: залишитися вірними Католицькій Церкві, що часто означало арешт та страждання, або приєднатися до Російської православної церкви для збереження парафії та сім'ї. Такі рішення мали довготривалі наслідки для їхніх особистих і родинних долей. «Розломи» траплялися навіть у священничих династіях: одні члени родини залишалися вірними, інші ставали апостатами, що призводило до конфліктів і соціального відторгнення. Це стосувалося працевлаштування дружин та подальшої освіти для їх дітей. Репресії негативно впливали на професійний розвиток дітей і дружин священників: вони втрачали можливість працювати за фахом або вступати до навчальних закладів. Наявність

багатодітних сімей не захищала від обмежень і переслідувань. Незважаючи на це, родини священників розробляли стратегії виживання: підтримували один одного, отримували допомогу від підпільних священників, організовували передачі та посилки для засланих. Завдяки цьому духовне виховання та релігійні цінності зберігалися навіть у складних умовах атеїзації суспільства.

Підсумовуючи, становище репресованих священничих родин МГКЄ у 1947 – 1989 роках можемо стверджувати про комплексний вплив політичних репресій на соціальне, матеріальне та духовне життя родин. Порушення та висвітлення глибоких тем, підкреслює важливість проведення подальших досліджень щодо стратегії виживання та адаптації духовенства і їхніх сімей у тоталітарному суспільстві.

Список використаних джерел

Bendász, I., Bendász, D., 2000. *Helytállás és tanúságtétel. A Munkácsi GörögKatolikus Egyházmegye hitvalló és meghurcolt papjai*, Budapest: Kairosz Kiadó, 529 old.

Kárpátalja története. Örökség és kihívások. Monográfia. Історія Закарпаття. Спадіщина та виклики. Наукове видання (колективна монографія) Закарпатського угорського інституту ім.Ференца II Ракоці, Редколег.: Л. Брензович (голова); Д. Чотарі (гол. ред.), М. Орбан, Ш. Добош (відп. ред.); І. Самборовські-Нодь, І. Сакал та Л. Браун (члени ред. колег.); Автори: А. Рац, А. Шушлик, Б. Кейс, Е. Молнар Д., І. Самборовські-Нодь, І. Орос, І. Сакал, І. Часар, К. Дорчі, К. Гіresh-Ласлов, Л. Браун, Н. Вароді, Н. Севлеші, Ш. Добош, І. Молнар Д., Ф. Молнар, Д. Данч, Д. Чотарі, 2021, Ungvár: RIK-U Kft., 788 old.

Marosi, I., 2020. *BENDÁSZ-HAGYATÉKSOROSAT 3. A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye 1945. évi sematizmusa*, Beregszász. 66-67,71. röv. 340 old.

Szabó, Konstantin – Marosi, István: "To die for Christ means to live forever": Blessed Tódor Romzsa and the martyrs and confessors of the faith of the greek catholic eprachy of Mukachevo, Fejérdy, András - Wirthné Diera, Bernadett (edit): *The Trial of Cardinal József Mindszenty from the Perspective of Seventy Years. The Fate of Church Leaders in Central and Eastern Europe*, Rome, Libreria Editrice Vaticana, 2021, old. 207–224.

Бендас Д., 2000. Репресії радянської влади проти греко-католицького духовенства на Закарпатті в 1944 – 1949 роках, *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії*. За ред. Гудзяка Б., Скочилися І., та Олега Турія О. Львів: Інститут історії церкви Львівської богословської академії, Число 2, с. 290–299.

Бендас, Д., 2002. Легальна і нелегальна підготовка священників у Мукачівській єпархії, *Благовісник*, 1, Ужгород, Мукачівська греко-католицька єпархія, с. 4–8.

Бендас, С., 2008. *П'ять років за колючим дротом. Щоденник священника, написаний в ГУЛАЗі*, Ужгород: Карпати, 264 с.

Бендас, С., Бендас, Д. 1999. *Священники-мученики, сповідники вірності*, Ужгород: Закарпаття, 412 с.

Бендас, Стефан, Мученики та Ісповідники. [Online]. Доступно: <https://mgce.uz.ua/blog/muchenyky-ta-ispovidnyky/bendas-stefan>. (дата візиту: 20.09.2025).

Боцюрків, Б., 1993. Українська греко-католицька церква в катакомбах (1946 – 1989), *Ковчег*. Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету імені Івана Франка, Інститут історії церкви 1993. Число І, с. 113–152.

Галузевий державний архів служби безпеки України в Закарпатській області (далі – ГДА СБУ), ф. 2558, оп. 1, спр. 636, на 210 арк.

ГДА СБУ, ф. 2558, оп. 1, спр. 1862, на 394 арк.

Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф. 151, оп. 25, спр. 3358. Єпархіальні документи про націоналізацію будинків Конвіктус (Konviktus) і Алумнеум (Alumneum). (з 19 лютого 1945 року по 18 лютого 1948 року), на 377 арк.

ДАЗО, фонд Р-195, оп. 1, спр. 36, на 112 арк.

ДАЗО, фонд Р-195, оп. 1, спр. 9, на 62.

Капітан, Л., 2012. Ліквідація Греко-Католицької Церкви у Закарпатті, 1945 – 1949 рр.: Ідеолого-пропагандистська складова, *Краєзнавство*, вип. 3, с. 71–83.

Майороші, М., 2021. *Мукачівська єпархія та Галицька митрополія: інституційні та особистісні взаємини між греко-католицькими провінціями та їхнім кліром (1919 – 1991)*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 274 с.

Макара, М., 1997. Питання релігійної політики в діяльності Народної Ради Закарпатської України (XI. 1944 – I. 1946 рр.), *Ужгородській унії – 350 років*. Матеріали міжнародних наукових конференцій (Ужгород, квітень 1996 р.) / Редкол.; відп. за вип. І. М. Гранчак, Ужгород: «Патент», с. 127–130.

Маркусь, В., 1962. Нищення Греко-Католицької Церкви в Мукачівській єпархії в 1945 – 50 рр., *Відбитка із Збірника, присвяченого пам'яті З. Кузеля, Записки НТШ*, Париж, 23 с.

Мароші, І., 2025. *Катакомбне служіння на Закарпатті. Мукачівська греко-католицька єпархія під час комуністичного переслідування Церкви (1944 – 1989)*, Берегове – Будапешт, 575 с.

Мароші, І., Мароші, А., 2023. *Іменний довідник священників історичної Мукачівської Греко-Католицької Єпархії. Серія: спадщина Бендаса, Берегове-Ужгород: Видавництво «Карпати», 1092 с.*

Мінчук, О., 2026. Усне інтерв'ю. Записала В. Січ, 22 лютого, Архів дослідника.

Міщанин, В., 2018. *Радянізація Закарпаття 1944 – 1950 рр.: монографія*, Ужгород: Рік-У, 644 с.

Пекар, А., ЧСВВ., 1967. *Нариси Історії Церкви Закарпаття*, Т:І, Єпархічне оформлення, Рим, 241 с.

Пекар, А., ЧСВВ., 1997. *Нариси історії Церкви Закарпаття*, Т:ІІ, Внутрішня історія, Рим–Львів: Місіонер, 492 с.

- Пекар, А., ЧСВВ., 2001. *Ісповідники віри нашої сучасності. Причин до мартиролога Української Католицької Церкви під совітами*, Вид. друге. Львів: Вид-во отців василіан «Місіонер», 288 с.
- Пекар, А., ЧСВВ., 2014. *Нариси історії Церкви Закарпаття*, Т:ІІІ, Монаше життя, Ужгород: Ужгородська міська друкарня, 220 с.
- Пушкеш, Л., 2001. *Кир Теодор Ромжа: життя і смерть єпископа*, Львів, 244 с.
- Сабов, К., 2026. Усне інтерв'ю. Записала В. Січ, 20 лютого, Архів дослідника.
- Сергійчук В., 2006, *Ліквідація УГКЦ (1939 – 1946). Документи радянських органів державної безпеки*, К.: ПП Сергійчук М.І., Т. І, 920 с.
- Сергійчук, В., 2001. *Нескорена церква: подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу*, Дніпро, 492 с.
- Січ, В., 2025а. Дружини репресованих священників Мукачівської греко-католицької єпархії, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, Вип. 1 (52), Ужгород, с. 162–175. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(52\).2025.330100](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(52).2025.330100).
- Січ, В., 2025б. Дружини репресованих греко-католицьких священників в матеріалах Галузевого архіву Служби безпеки України в Закарпатській області, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, Вип. 2 (53), Ужгород, с. 18–24. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(53\).2025.341247](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(53).2025.341247).
- Славець, О., 2025. *Отець Іван Лелекач – ісповідник віри, парох кафедрального собору в Ужгороді*, Ужгород: ТДВ «Патент», с. 160.
- Фенич, В., 2006. Греко-католики, православні і влада на Закарпатті (осінь 1944 – зима 1946 рр.), *Carpatica – Карпатика*, Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», Вип. 35: Європейські цінності та конфесійнонаціональна ідентичність населення Українських Карпат, с. 232–246.
- Фенич, В., 2007. «Чужі» серед своїх, «свої» серед чужих. Греко- католики Мукачівської єпархії під час та після «возз'єднання» Закарпаття з Радянською Україною. Мукачівська греко-католицька єпархія, Ужгород, 107 с.
- Фенич, В., 2007. Еклезіальне становище греко-католиків до встановлення комуністичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи, *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику: матеріали міжнародної наукової конференції* (Свидник, 23–24 червня 2006 р.). Вип. 24: Словацько-українські взаємини в області історії, культури, мови та літератури Свидник: *Múzeum ukrajinskej kultúry vo Svidniku*, с. 95–117.
- Фенич, В., 2009. Між опором, асиміляцією і пристосуванням: адаптація греко-католиків Мукачівської єпархії в умовах радянського тоталітаризму (1949 – 1989), «*Катакомбна церква*» (двадцятиліттю виходу Української Греко-Католицької Церкви з підпілля присвячується), Львів: Видавництво Львівського музею історії релігії «Логос», с. 23–29.
- Фенич, В., 2010. Возз'єднувачі: московський вояж православних русофілів і початки еклезіоциду греко-католиків Закарпаття (листопад–грудень 1944 р.), *Закарпатська Україна: перспективи та реалії розвитку : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 65-й річниці возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною* (Ужгород, 24 червня 2010 року), Ужгород: Видавництво «TIMPAN», с. 49–63.
- Фенич, В., 2010. Посередник чи пристосуванець? Церква перед викликом націоналізму (сумний досвід грекокатоликів Мукачівської єпархії), *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику: матеріали міжнародної наукової конференції* (Свидник, 19–20 червня 2009 р.). Вип. 25: Східно-християнські сакральні пам'ятки на словацько-польсько-українському пограниччі, Свидник: *Múzeum ukrajinskej kultúry vo Svidniku*, с. 61–77.

References

- Bendas, D., 2000. Represii radianskoi vldy proty hreko-katolytskoho dukhovenstva na Zakarpatti v 1944 – 1949 rokakh [Repressions of the Soviet Authorities against the Greek Catholic Clergy in Transcarpathia in 1944 – 1949], *Kovchek. Naukovyi zbirnyk iz tserkovnoi istorii*, ed. by Gudziak B., Skochyliak I., and Turii O., Lviv: Instytut istorii tserkvy Lvivskoi bohoslavskoi akademii, Issue 2, pp. 290–299. (in Ukrainian).
- Bendas, D., 2002. Lehalna i nelehalna pidhotovka sviashchenykyv u Mukachivskii yeparkhii [Legal and Illegal Training of Priests in the Mukachevo Eparchy], *Blahovisnyk*, 1, Uzhhorod: Mukachivska hreko-katolytska yeparkhiia, s. 4–8. (in Ukrainian).
- Bendas, S., 2008. Piat rokov za kolychum drotom. Shchodennyk sviashchennyka napisany v GYLAG [Five Years Behind Barbed Wire: A Priest's Diary Written in the GULAG], Uzhhorod: Karpaty, 264 s. (in Ukrainian).
- Bendas, S., Bendas, D., 1999. *Sviashchenyky-muchenyky, spovidnyky virnosti* [Priests-Martyrs, Confessors of Faithfulness], Uzhhorod: Zakarpattia, 412 s. (in Ukrainian).
- Bendas, Stefan. Muchenyky ta Ispovidnyky [Bendas Stefan, Martyrs and Confessors]. URL: <https://mgce.uz.ua/blog/muchenyky-ta-ispovidnyky/bendas-stefan/> (date of visit: 20.09.2025). (in Ukrainian).
- Bendász, I., Bendász, D., 2000. *Helytállás és tanúságtétel. A Munkácsi GörögKatolikus Egyházmegye hitvalló és meghurcolt papjai*, Budapest: Kairosz Kiadó, 529 old. (in Hungarian).
- Botsiurkiv, B. 1993. Ukrainska hreko-katolytska tserkva v katakombakh (1946–1989) [The Ukrainian Greek Catholic Church in the Catacombs (1946 – 1989)], *Kovchek*. Lviv: Instytut istorichnykh doslidzhen Lvivskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka, Instytut istorii tserkvy, Issue I, pp. 113–152. (in Ukrainian).
- Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi oblasti (hereafter – DAZO), f. 151, op. 25, spr. 3358. – Yeparkhialni dokumenty pro natsionalizatsiiu budynkiv Konviktus (Konviktus) i Alumneum (Alumneum) (19 liutoho 1945 roku – 18 liutoho 1948 roku). (in Ukrainian).
- DAZO, f. R-195, op. 1, spr. 36, na 112 ark. (in Ukrainian).
- DAZO, f. R-195, op. 1, spr. 9, na 62 ark. – Yeparkhialni dokumenty pro zakryttia Uzhhorodskoi Seminarii. (in Ukrainian).
- Fenych, V. 2006. Hreko-katolyky, pravoslavni i vldna na Zakarpatti (osin 1944 – zyma 1946 rr.) [Greek Catholics, Orthodox and the Authorities in Transcarpathia (Autumn 1944 – Winter 1946)], *Carpatica – Karpatyka*, Uzhhorod: Vydavnytstvo UzhNU “Hoverla”, Issue 35: Yevropeiskii tsinnosti ta konfesionalno-natsionalna identychnist naselennia Ukrainykh Karpat, pp. 232–246. (in Ukrainian).
- Fenych, V. 2007. “Chuzhi” sered svoikh, “svoi” sered chuzhykh. Hreko-katolyky Mukachivskoi yeparkhii pid chas ta pislia “voziednannia” Zakarpattia z Radianskoiu Ukrainoiu [“Strangers” among Their Own, “Their Own” among Strangers. Greek Catholics of the Mukachevo Eparchy during and after the “Reunification” of Transcarpathia with Soviet Ukraine], *Mukachivska hreko-katolytska yeparkhiia*, Uzhhorod, 107 p. (in Ukrainian).
- Fenych, V. 2007. Ekleziialne stanovyshche hreko-katolykyv do vstanovlennia komunistychnykh rezhymiv u krainakh Tsentralno-Skhidnoi Yevropy [The Ecclesial Situation of Greek Catholics before the Establishment of Communist Regimes in the Countries of

Central and Eastern Europe], *Naukovyi zbirnyk Muzeiu ukrainskoi kultury u Svydnyku: materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii* (Svydnyk, 23–24 chervnia 2006 r.), Issue 24: Slovatsko-ukrainski vzaiemyny v oblasti istorii, kultury, movy ta literatury, Svydnyk: Muzeum ukrainskoi kultury vo Svidniku, pp. 95–117. (in Ukrainian).

Fenyh, V. 2009. Mizh oporom, asimiliatsiieiu i prystosuvanniam: adaptatsiia hreko-katolykiv Mukachivskoi yeparkhii v umovakh radianskoho totalitaryzmu (1949–1989) [Between Resistance, Assimilation and Adaptation: The Adaptation of Greek Catholics of the Mukachevo Eparchy under Soviet Totalitarianism (1949–1989)], *“Katakombna tserkva” (dvadsialittiu vykhodu Ukrainskoi Hreko-Katolytskoi Tserkvy z pidpillia prysviachuetsia)*, Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoho muzeiu istorii religii “Lohos”, pp. 23–29. (in Ukrainian).

Fenyh, V. 2010. Poserednyk chy prystosuvanets? Tserkva pered vyklykom natsionalizmu (sumnyi dosvid hrekokatolykiv Mukachivskoi yeparkhii) [Mediator or Conformist? The Church Facing the Challenge of Nationalism (The Sad Experience of Greek Catholics of the Mukachevo Eparchy)], *Naukovyi zbirnyk Muzeiu ukrainskoi kultury u Svydnyku: materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii* (Svydnyk, 19–20 chervnia 2009 r.), Issue 25: Skhidno-khrystyianski sakralni pamiatky na slovatsko-polsko-ukrainskomu pohranychchi, Svydnyk: Muzeum ukrainskoi kultury vo Svidniku, pp. 61–77. (in Ukrainian).

Fenyh, V. 2010. Vozziednuvachi: moskovskiy voiazh pravoslavnykh rusofiliv i pochatyky ekleziysydu hreko-katolykiv Zakarpattia (lystopad–hruden 1944 r.) [Reunifiers: The Moscow Voyage of Orthodox Russophiles and the Beginnings of the Ecclesiocide of Greek Catholics in Transcarpathia (November–December 1944)], *Zakarpatska Ukraina: perspektyvy ta realii rozvytku*. Materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii, prysviachenoï 65-y richnytsi vozziednannia Zakarpatskoi Ukrainy z Radianskoïu Ukrainoiu (Uzhhorod, 24 chervnia 2010 roku), Uzhhorod: Vydavnytstvo “TIMPANI”, pp. 49–63. (in Ukrainian).

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy v Zakarpatskii oblasti (hereafter – HDA SBU), [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine in Zakarpattia Region], f. 2558, op. 1, spr. 636, na 210 ark. (in Ukrainian).

HDA SBU, f. 2558, op. 1, spr. 1862, na 394 ark. (in Ukrainian).

Kapitan, L., 2012. Likvidatsiia Hreko-Katolytskoi Tserkvy u Zakarpatti, 1945 – 1949 rr.: Ideolocho-propahandystska skladova [Liquidation of the Greek Catholic Church in Transcarpathia, 1945 – 1949: The Ideological and Propaganda Component], *Kraieznavstvo*, Issue 3, pp. 71–83. (in Ukrainian).

Kárpátalja története. Örökség és kihívások. Monográfia. Istoriiia Zakarpattia. Spadshchyna ta vyklyky [History of Transcarpathia. Heritage and Challenges]. Naukove vydannia (kolektyvna monohrafiia) Zakarpatskoho uhorskoho instytutu im. Ferentsa II Rakotsi. Ungvar: RIK-U Kft., 788 p. (in Hungarian and Ukrainian).

Maioreshi, M. 2021. *Mukachivska yeparkhiia ta Halytska mytropoliia: instytutsiini ta osobystisni vzaiemyny mizh hreko-katolytskymy provintsiiamy ta yikhnim klirom (1919 – 1991)* [The Mukachevo Eparchy and the Galician Metropoliia: Institutional and Personal Relations between the Greek Catholic Provinces and Their Clergy (1919 – 1991)]. PhD dissertation in History (07.00.01 “Istoriiia Ukrainy”). Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, Lviv, 274 p. (in Ukrainian).

Makara, M., 1997. Pytannia relihiinoï polityky v diialnosti Narodnoi Rady Zakarpatskoi Ukrainy (XI. 1944 – I. 1946 rr.) [Issues of Religious Policy in the Activity of the People’s Council of Transcarpathian Ukraine (Nov. 1944 – Jan. 1946)], *Uzhhorodskii unii – 350 rokiv. Materialy mizhnarodnykh naukovykh konferentsii* (Uzhhorod, kviten 1996 r.), ed. I. M. Hbranchak, Uzhhorod: “Patent”, pp. 127–130. (in Ukrainian).

Markus, V., 1962. *Nyshchennia Hreko-Katolytskoi Tserkvy v Mukachivskii yeparkhii v 1945 – 50 rr.* [Destruction of the Greek Catholic Church in the Mukachevo Eparchy in 1945–50], Offprint from *Zapysky NTSH* (Paris), dedicated to the memory of Z. Kuzelia, 23 p. (in Ukrainian).

Maroshi, I., 2025. *Katakombne sluzhinnia na Zakarpatti. Mukachivska hreko-katolytska yeparkhiia pid chas komunistychnoho peresliduvannia Tserkvy (1944 – 1989)* [Catacomb Ministry in Transcarpathia. The Mukachevo Greek Catholic Eparchy during the Communist Persecution of the Church (1944 – 1989)], Berehove–Budapest, 575 p. (in Ukrainian).

Maroshi, I., Maroshi, A., 2023. *Imenniyi dovidnyk sviashchennykiv istorichnoi Mukachivskoi Hreko-Katolytskoi Yeparkhii* [Biographical Directory of Priests of the Historical Mukachevo Greek Catholic Eparchy], Series: Spadshchyna Bendasa, Berehove–Uzhhorod: Vydavnytstvo “Karpaty”, 1092 p. (in Ukrainian).

Marosi, I., 2020. *Bendas-Hagyateksorosat 3. A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye 1945.évi sematizmusa*, Beregszász. 66-67,71. röv. 340 röv. (in Hungarian).

Minchuk, O., 2026. *Usne intervju*. Zapys V. Sich, 22 liutoho, Arkhiv dosvidnyka. (in Ukrainian).

Mishchanyin, V. 2018. *Radianizatsiia Zakarpattia 1944 – 1950 rr.: monohrafiia* [Sovietization of Transcarpathia 1944 – 1950: A Monograph], Uzhhorod: Rik-U, 644 p. (in Ukrainian).

Pekar, A., ChSVV, 1967. *Narysy Istorii Tserkvy Zakarpattia*, Vol. I: Yerarkhichne oformlennia [Essays on the History of the Church of Transcarpathia, Vol. I: Hierarchical Formation], Rome, 241 p. (in Ukrainian).

Pekar, A., ChSVV, 2001. *Ispovidnyky viry nashoi suchasnosti. Prychynok do martyroloha Ukrainskoi Katolytskoi Tserkvy pid sovityamy* [Confessors of Our Contemporary Faith. A Contribution to the Martyrology of the Ukrainian Catholic Church under the Soviets], 2nd ed., Lviv: Vyd-vo ottsiv vasyliian “Misioner”, 288 p. (in Ukrainian).

Pekar, A., ChSVV, 2014. *Narysy istorii Tserkvy Zakarpattia*, Vol. III: Monashe zhyttia [Essays on the History of the Church of Transcarpathia, Vol. III: Monastic Life], Uzhhorod: Uzhhorodska misla drukarnia, 220 p. (in Ukrainian).

Pushkash, L., 2001. *Kyr Teodor Romzha: zhyttia i smert yepyskopa* [Bishop Theodore Romzha: Life and Death of a Bishop], Lviv, 244 p. (in Ukrainian).

Sabov, K. 2026. *Usne intervju*. Zapys V. Sich, 20 liutoho, Arkhiv dosvidnyka. (in Ukrainian).

Sabov, K., Marosi, I., 2021. “To Die for Christ Means to Live Forever”: Blessed Tódor Romzsa and the Martyrs and Confessors of the Faith of the Greek Catholic Eparchy of Mukachevo, in: Fejérdy, András – Wirthné Diera, Bernadett (eds.), *The Trial of Cardinal József Mindszenty from the Perspective of Seventy Years. The Fate of Church Leaders in Central and Eastern Europe*, Rome: Libreria Editrice Vaticana, pp. 207–224. (in English).

Serhiichuk, V., 2001. *Neskorena tserkva: podvyzhnytstvo hreko-katolykiv Ukrainy v borotbi za viru i derzhavu* [The Unconquered Church: The Struggle of Ukrainian Greek Catholics for Faith and State], Dnipro, 492 p. (in Ukrainian).

Serhiichuk, V., 2006. *Likvidatsiia UHKTs (1939 – 1946). Dokumenty radianskykh orhaniv derzhavnoi bezpeky* [Liquidation of the UGCC (1939–1946). Documents of the Soviet State Security Bodies], Vol. I, Kyiv: PP Serhiichuk M. I., 920 p. (in Ukrainian).

Sich, V., 2025a. *Druzhyny represovanykh sviashchennykiv Mukachivskoi hreko-katolytskoi yeparkhii* [Wives of the Repressed Priests of the Mukachevo Greek Catholic Diocese], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii Istoriiia – Scientific Herald*

of Uzhhorod University. Series: History, Issue 1 (52), Uzhhorod, p. 162–175. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(53\).2025.341247](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(53).2025.341247). (in Ukrainian).

Sich, V., 2025b. Druzhyny represovanykh hreko-katolytskykh sviashchennykiv v materialakh Haluzevoho arkhivu Sluzhby bezpeky Ukrainy v Zakarpatskii oblasti [Wives of repressed priests of the Mukachevo Greek Catholic Diocese in the materials of the Sectoral Archive of the Security Service of Ukraine in Zakarpattia Region], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya Istoriiia – Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, Issue 2 (53), Uzhhorod, p. 18–24. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(53\).2025.341247](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(53).2025.341247). (in Ukrainian).

Slavets, O., 2025. *Otets Ivan Lelekach – ispovidnyk viry, parokh kafedralnoho soboru v Uzhhorodi* [Father Ivan Lelekach – Confessor of the Faith, Parish Priest of the Cathedral in Uzhhorod], Uzhhorod: TDV “Patent”, 160 p. (in Ukrainian).

Vanessa Sich

PhD-student, of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod, Ukraine

THE STATUS OF REPRESSED PRIESTLY FAMILIES OF MUKACHEVO GREEK CATHOLIC EPARCHY UNDER SOVIET PERSECUTION (1947 – 1989)

This study provides a comprehensive analysis of the social, economic, psychological, and spiritual condition of the repressed priestly families of the Mukachevo Greek Catholic Eparchy during the period of Soviet persecution from 1947 to 1989. The repressive policy directed against the clergy was systemic and multi-layered, combining legal, political, and ideological pressure, including the liquidation of the eparchy and prohibition of its activity, the forced renunciation of the Apostolic See and “reunification” with the Russian Orthodox Church, as well as arrests, killings, deportations, and judicial persecution of clergy. These processes directly affected their families, resulting in the loss of social status, economic instability, restricted access to education and professional advancement, and social isolation. Particularly significant were the changes in the status of priests’ wives and children. Wives assumed primary responsibility for the material support of the family, the upbringing of children, and the preservation of religious traditions within the context of active state atheization. Children faced discriminatory practices in access to educational institutions, which substantially influenced their adaptation to the new social environment and shaped their professional trajectories. Regardless of family composition or size, the repressive system allowed no exceptions, compelling families to develop their own strategies of self-sufficiency and adaptation. One of the key mechanisms of survival was the preservation of religious identity through clandestine ministry and domestic liturgical practices. Families ensured the intergenerational transmission of spiritual values, organized mutual assistance, and maintained networks of solidarity and moral support. At the same time, constant surveillance and the threat of persecution created an atmosphere of fear and moral dilemmas that profoundly affected family identity. Thus, Soviet repression exerted a long-term and multidimensional impact on the priestly families of the Mukachevo Greek Catholic Eparchy, shaping their social position, economic conditions, psychological well-being, and spiritual formation. The consequences of these persecutions extended to subsequent generations, underscoring the relevance of further research in this field.

Keywords: Mukachevo Greek Catholic Eparchy, Greek Catholic clergy, priests’ wives, priestly families, catacomb period, repression, persecution, Transcarpathia, Soviet authorities.

Конфлікт інтересів

Авторка заявляє, що не має конфлікту інтересів щодо даного дослідження, включаючи фінансовий, особистий, авторський або будь-який інший, який міг би вплинути на дослідження, а також на результати, представлені в даній статті.

Фінансування

Дослідження було проведено без фінансової підтримки.

Доступність даних

Усі дані доступні в цифровій або графічній формі в основному тексті рукопису.

Використання штучного інтелекту

Авторка підтверджує, що при створенні даної роботи вона не використовувала технології штучного інтелекту.

Статус статті:

Отримано: 29.01.2026 Прийнято: 15.03.2026 Опубліковано: 15.04.2026

Creative Commons Attribution NonCommercial ShareAlike License (CC BY-NC-SA 4.0)

ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

РОЛЬ КДБ В ОРГАНІЗАЦІЇ АРЕШТІВ І СЛІДЧИХ ДІЙ ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ ПІД ЧАС ХВИЛІ РЕПРЕСІЙ 1965 – 1966 РР.

Богдан Паска¹

кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри історії України і методики викладання історії
Карпатського національного університету імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ, Україна

E-mail: bohdan.paska@cnu.edu.ua

Scopus Author ID: 58690014200

Web of Science ResearcherID: AAR-6870-2020

<https://orcid.org/0000-0002-5452-5254>

У даній статті розглядається проблема участі Комітету державної безпеки (КДБ) в організації арештів і проведенні слідчих дій проти українських дисидентів під час хвилі репресій 1965 – 1966 рр. Дослідження присвячене актуальному на сьогодні питанню переосмислення механізмів функціонування радянської репресивної системи в умовах післясталінських десятиліть. Обґрунтовується ідея про те, що арешти 1965 – 1966 рр. не були спонтанною реакцією на прояви інакомислення, а становили результат цілеспрямованої оперативної розробки та стратегічного планування. Дискусійним продовжує залишатися питання про співвідношення ініціативи республіканських органів держбезпеки та директив союзного центру, що також знаходить відображення у статті. Дослідження присвячене комплексному аналізу організаційних, правових і пропагандистських аспектів діяльності КДБ у зазначений період. Метою статті є аналіз вивчення форм і методів реалізації репресивної кампанії, а також з'ясування механізмів координації оперативно-слідчих заходів. У статті розкриваються процеси підготовки та проведення масових обшуків, вилучення самвидавних матеріалів, кваліфікації обвинувачень за статтями кримінального законодавства УРСР. Особливу увагу приділено практикам морально-психологічного тиску, організації «профілактичних» заходів і публічних кампаній засудження, що супроводжували слідство. У статті узагальнено новий матеріал із досліджуваної теми, вводяться в науковий обіг окремі документи із розсекречених архівів КДБ, що розширюють уявлення про масштаби операції. Обґрунтовується думка про те, що саме в цей період було закладено модель подальших репресивних кампаній 1970-х рр. Автор приходить до висновку, що діяльність КДБ у 1965 – 1966 рр. поєднувала оперативні, судові та інформаційно-пропагандистські інструменти впливу на український дисидентський рух. У статті розглядаються ключові етапи розгортання кампанії та узагальнюється практичний досвід функціонування спецслужби в умовах ідеологічного протистояння. Стаття підводить деякі підсумки вивчення ролі КДБ у системі радянських політичних репресій та окреслює перспективи подальших досліджень. Такий погляд буде цікавий фахівцям у галузі історії України другої половини ХХ ст., історії спецслужб та дослідникам дисидентського руху.

Ключові слова: Комітет державної безпеки (КДБ), український дисидентський рух, шістдесятники, радянський режим, політичні репресії, слідство.

Постановка проблеми. Хвиля арештів 1965 – 1966 рр. стала першим масштабним ударом радянської влади по українському дисидентському середовищу після періоду «відлиги» та засвідчила перехід від переважно профілактичних заходів до відкритих репресивних дій. У центрі цих подій перебував Комітет державної безпеки (КДБ), який здійснював оперативну розробку, координував затримання, провадив слідство та формував доказову базу для судових процесів. Водночас у науковій літературі роль КДБ часто окреслюється загально – як інструмента партійно-державної політики – без належної конкретизації його функціональних механізмів, внутрішньої логіки дій та взаємодії з партійними органами й прокуратурою. Це зумовлює необхідність спеціального дослідження інституційної ролі КДБ у розгортанні арештів і слідчих дій проти українських дисидентів у 1965 – 1966 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Хвиля арештів 1965 – 1966 рр. знайшла своє відображення на сторінках узагальнюючих монографій з історії

українського дисидентського руху авторства Георгія Касьянова [Касьянов, 2019, с. 62–81], Анатолія Русначенка [Русначенко, 1998, с. 165–166], Юрія Данилюка й Олега Бажана [Данилюк, Бажан, 2000, с. 187–189], Бориса Захарова [Захаров, 2003, с. 95–99]. Найбільш всебічною спробою систематизації наявного фактологічного матеріалу й концептуального осмислення репресій цього періоду є стаття Ярослава Секо [Секо, 2015]. Регіональний аспект переслідувань українських дисидентів 1965 – 1966 рр. простежив Богдан Паска у своїх розвідках, присвячених судовому процесу в Луцьку [Паска, 2016] та арештам на території Івано-Франківщини [Паска, 2021]. Проте наявні напрацювання науковців, як правило, спираються на джерела партійного походження, праці, мемуари й спогади дисидентів, майже не залучаючи розсекречені архіви КДБ.

Джерельну базу дослідження складають матеріали доповідних записок, спеціальних та інформаційних повідомлень керівництва КДБ при Раді Міністрів (РМ) Української Радянської Соціалістичної Республіки

¹ © Паска Б.

(УРСР) із Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), які містять відомості про репресивну діяльність спецслужби різного характеру – від власне ведення слідства й підготовки судових розправ до здійснення т. зв. «профілактичних заходів» із пропагандистською метою. Наукова новизна статті визначається з'ясуванням місця й функцій КДБ у механізмах репресивного впливу радянської влади на шістдесятницьке середовище в середині 1960-х рр., а також уведенням до наукового обігу раніше маловідомих архівних матеріалів спецслужби.

Метою статті є комплексне з'ясування ролі КДБ в організації арештів і проведенні слідчих дій проти українських дисидентів під час хвилі репресій 1965–1966 рр., а також визначення механізмів реалізації цієї репресивної кампанії. До завдань дослідження відносимо аналіз передумов та загальної ролі КДБ у розгортанні арештів; характеристику масштабів і перебігу оперативно-слідчих заходів (обшуки, вилучення, кваліфікацію обвинувачень); вивчення застосування морально-психологічного тиску та практики «профілактичних» заходів; з'ясування пропагандистського супроводу переслідувань.

Виклад основного матеріалу. Вагомими факторами, які вплинули на перехід КДБ до судових репресій, стало значне зростання мережі самвидаву в Україні у 1964–1965 рр. в порівнянні з попереднім періодом, поширення чималої кількості літератури, виданої за кордоном політичними організаціями української еміграції, а також передача окремих самвидавних матеріалів для публікації за кордоном. Зокрема, саме в 1964 р. у самвидаві з'явилися й набули широкого поширення анонімні статті Євгена Сверстюка «З приводу процесу над Погужальським», Євгенії Кузнецової «Уроки історії», «Націоналіст?», «Мої роздуми», Святослава Караванського «Клопотання прокуророві УРСР про серйозні помилки і проголошення русифікації міністром вищої та середньої освіти УРСР Ю. М. Даденковим», «Про одну політичну помилку», а в 1965 р. – памфлет Євгена Пронюка «Стан і завдання українського визвольного руху» [Обертас, 2010, с. 99–109]. Протягом першого півріччя 1965 р. у середовищі українських шістдесятників фіксується розповсюдження виданих еміграційним видавництвом «Пролог» збірки документів «Вивід прав України. Документи і матеріали до історії української політичної думки», праці Івана Кошелівця «Сучасна література в УРСР» та ін. [Паска, 2018, с. 51–52].

На думку КДБ, такі прояви свідчили про посилення співпраці антирадянського спрямування між українськими дисидентами й діаспорними структурами. У пізнішій довідці керівництво КДБ звітувало про те, що «дехто намагався налагодити зв'язки із зарубіжними націоналістичними центрами, передавати наклепницьку інформацію для публікації в зарубіжній пресі через громадян, які приїжджали в республіку». Під час обґрунтування необхідності хвилі активних репресій керівництво КДБ всіяло наполягало саме на нібито тісних зв'язках середовища українських інакодумців із емігрантськими організаціями. Також керівництво спецслужби було

стурбоване «зростанням кола осіб, які мали спілкування з вороже налаштованими елементами або їх контактами» (під «вороже налаштованими елементами» тут малися на увазі прихильники національного руху, які боролися проти політики русифікації, за українську мову і культуру) [ГДА СБУ, ф. 16, спр. 944, арк. 2]. Непокоїло КДБ також поступове збільшення протягом першої половини 1960-х рр. кількості молоді й службовців серед учасників національного руху: у 1959 р. їх було 22 %, 1962 р. – 47 %, 1964 р. – 59 %, а в 1965 р. – аж 75 %. Керівництво спецслужби звертало увагу на те, що «якщо кількість відомих органам держбезпеки осіб, які допускають антирадянські дії, невелика, то коло осіб, які погоджуються з ними на ґрунті незгоди із окремими аспектами національної політики, порівняно широке» [ГДА СБУ, ф. 16, спр. 948, арк. 184–185].

Зрештою, наприкінці серпня – на початку вересня 1965 р. з ініціативи КДБ було проведено масштабну репресивну акцію проти українського шістдесятницького середовища, яка фігурує в історіографії як перша хвиля арештів. Каральні органи затримали 34 особи, із яких під варту взяли 24 особи в Києві, Львові, Івано-Франківській, Тернопільській і Волинській областях; усі вони тою чи іншою мірою були причетні в першу чергу до мережі поширення самвидавної літератури. Станом на 31 серпня заарештували 10 осіб: Євгенію Кузнецову (Київ), Івана Геля, Михайла Косіва, Богдана Гориня, Михайла Гориня, Ярославу Менкуш, Мирославу Зваричевську, Степана Бутурина, Михайла Осадчого (Львів) [ГДА СБУ, ф. 16, спр. 952, арк. 212], Михайла Озерного (Івано-Франківськ); затримали 13 осіб: Ярослава Геврича, Олександра Мартиненка, Івана Русина, Миколу Гриня, Ольгу Борбот, Володимира Переденка (Київ), Теодозія Старака (Львів), Василя Турецького, Опанаса Заливаху, Володимира Іванишина (Івано-Франківськ), Ігоря Герету, Олега Герету, Методія Чубатого (Тернопіль). У ході скоординованої серії обшуків працівники КДБ вилучили кілька сотень одиниць матеріалів самвидавної літератури, а також документів чи книг діаспорного походження. 31 серпня до ЦК КПУ було скеровано цілий архів українського самвидаву, серед яких статті «Про сучасне і майбутнє України (неповні тези для обговорення)», «Класова та національна боротьба на сучасному етапі розвитку людства», «Сучасний імперіалізм», «Зауваження», «Мета статті не та...», «12 запитань для тих, хто вивчає суспільство-знавство», «Література і псевдолітература на Україні», «Радянізація «Павла Тичини»», «Відповідь матері В. Симоненка – Щербань Г. Ф.», «Забувайте українську мову», «Відкриття Києва», «З приводу процесу над Погужальським», «Українська освіта в шовіністичному зашморзі», «Лист до письменниці Ірини Вільде та її земляків, які не бояться правди», «Мої роздуми», «Націоналіст?», «Уроки історії» та ін. (усього 21 позиція на 127 аркушах) [ГДА СБУ, ф. 16, спр. 944, арк. 12–14]. Основним лейтмотивом цих праць було викриття різних проявів національного гніту українського народу в умовах радянського панування [ГДА СБУ, ф. 16, спр. 948, арк. 190].

До 3 вересня арешту було піддано О. Мартиненка, М. Гриня, І. Русина, Я. Геврича (Київ), О. Заливаху та Валентина Мороза (Івано-Франківськ), І. Герету і М. Чубатого (Тернопіль), Д. Іващенко (Луцьк) [ГДА СБУ, ф. 16, спр. 944, арк. 173–174; Паска, 2016, с. 55–56]. Четвертого вересня взяті під варту Іван Світличний (Київ) [ГДА СБУ, ф. 16, спр. 944, арк. 264] і Михайло Масютко (Львів) [ГДА СБУ, ф. 16, спр. 946, арк. 282]. За ґратами опинилися також киянин Петро Моргун та житель Івано-Франківщини Володимир Іванишин [ГДА СБУ, ф. 16, спр. 952, арк. 156]. Дещо пізніше, 17 вересня, у Львові працівники КДБ заарештували Ганну Садовську, яку, зважаючи на часті робочі виїзди до Польщі і Чехословаччини, вважали зв'язковою між дисидентським середовищем в УРСР і «закордонними націоналістичними центрами» [ГДА СБУ, ф. 16, спр. 945, арк. 2–3]. Короткі довідки на всіх взятих під варту дисидентів керівництво КДБ скерувало до Центрального комітету (ЦК) Комуністичної партії України (КПУ) [ГДА СБУ, ф. 16, спр. 944, арк. 176–200]. Реакція українського партійного керівництва на доповідні записки КДБ із приводу арештів була досить млявою і невиразною. Це може свідчити про те, що репресивна хвиля 1965 р. значною мірою все-таки скеровувалася з Москви від нового неосталіністського загальносоюзного керівництва. Зокрема, перший секретар ЦК КПУ Петро Шелест повністю ознайомився із розлогою доповідною запискою про початок арештів і вилучені матеріали самвидаву від 31 серпня 1965 р. тільки у січні наступного року [ГДА СБУ, ф. 16, спр. 944, арк. 1]. Хоча чергове повідомлення від КДБ від 4 вересня лідер української компартії переглянув того ж таки дня, якихось особливих приміток, вказівок чи резолюцій на документі не виявлено [ГДА СБУ, ф. 16, спр. 944, арк. 173].

У перші тижні після арештів каральні органи ретельно стежили за всіма проявами суспільного незадоволення репресіями. Працівники КДБ задокументували акцію протесту 4 вересня 1965 р. за участі Івана Дзюби, В'ячеслава Чорновола і Василя Стуса в кінотеатрі «Україна» на прем'єрі фільму «*Тіні забутих предків*». Спеціальне повідомлення про цю подію лягло на стіл П. Шелеста вже за два дні, 6 вересня [ГДА СБУ, ф. 16, спр. 944, арк. 253–254]. Більше як місяць знадобилося оперативникам для того, щоб установити прізвище особи кіноглядача, який по завершенню сеансу вигукнув «*Де ж правда? Чому не дають говорити правду? Це неподобство!*»; тільки 20 жовтня один зі співробітників 6 відділу 2 Управління КДБ при РМ УРСР з'ясував, що ним був поет В. Стус [ГДА СБУ, ф. 16, спр. 944, арк. 255]. У подальшому всіх 3-х активних учасників акції було позбавлено місця роботи або навчання.

У перші тижні вересня в КДБ надійшли дані, що серед студентів Київського державного університету поширюється лист до влади із вимогою роз'яснити причини здійснених арештів [ГДА СБУ, ф. 16, спр. 944, арк. 280–281]. 10 вересня керівництво спецслужби повідомляло ЦК КПУ про підготовку окремими представниками творчої інтелігенції Києва листа протесту проти репресивної хвилі [ГДА СБУ, ф. 16, спр. 944, арк. 282]. У жовтні працівники КДБ

зафіксували та надіслали вищому партійному керівництву тексти двох протестних заяв проти здійснених арештів і на підтримку ув'язнених – датоване 27 вересня клопотання «До керівників комуністичних партій світу» авторства одеського дисидента Святослава Караванського [ГДА СБУ, ф. 16, спр. 945, арк. 134–139] і заяву до Президії ЦК КПРС киянки Валентини Драбатої від 28 вересня [ГДА СБУ, ф. 16, спр. 945, арк. 143–145]. У відповідь 13 листопада 1965 р. С. Караванського за поданням Генерального прокурора СРСР без суду і слідства було відправлено досиджувати 8 років і 7 місяців колоній суворого режиму із попереднього терміну [Секо, 2015, с. 63] (раніше дисидент уже був жертвою репресій за участь в оунівському підпіллі та контакти з румунською розвідкою).

Задля попередження можливих акцій на підтримку ув'язнених та їх дискредитації очільники спецслужби пропонували опублікувати в газетах повідомлення про ймовірний зв'язок шістдесятників з іноземцями, що займалися «підривною діяльністю» на території СРСР. У проєкті тексту відповідної статті було наступне формулювання: «*Деякі із цих іноземців у свою діяльність втягували окремих громадян республіки. Вжито заходів для припинення згаданої підривної діяльності і попередження завдання шкоди інтересам Радянської держави*» [ГДА СБУ, ф. 16, спр. 944, арк. 277–278]. Захисників української мови та культури в КДБ намагалися подати громадськості як мало не шпигунів, що передавали за кордон небезпечну інформацію. Згодом цей наратив успішно використовувався для обґрунтування в очах радянського суспільства другої хвилі арештів – генерального погрому 1972 – 1973 рр. (т. зв. справи Добоша).

Керівництво КДБ в перші місяці після арештів було стурбоване тим, що окремі представники дисидентського середовища відвідували польське і чехословацьке консульства в Києві, намагаючись повідомити представників відповідних країн соціалістичного табору про репресивну хвилю й отримати можливу підтримку чи посилити міжнародний резонанс. Відповідну бесіду з консулом Чехословаччини мав С. Караванський, який залишив йому своє клопотання «До керівників комуністичних партій світу», присвячене в т. ч. викривленням національної політики радянського уряду в Україні. Письменник Борис Антоненко-Давидович після арешту С. Караванського рекомендував його дружині Ніні Строкатій також відвідати чехословацьке консульство. Аспірант Київського державного університету Михайло Мушинка, представник української діаспори у Чехословаччині, заявляв серед дисидентів про отримане ним доручення від консула своєї країни роздобути більш детальну інформацію про арешти. КДБ вживав заходів для попередження спроб українських дисидентів налагодити комунікацію із консульствами інших держав. Закордонним дипломатам представники радянської влади надавали дезінформацію, що репресії нібито «здійснюються щодо колишніх амністованих фашистів» [ГДА СБУ, ф. 16, спр. 945, арк. 344–345].

Паралельно працівники КДБ займалися веденням

слідства у кримінальних справах на заарештованих осіб. Усім без виключення дисидентам висувалися обвинувачення за ст. 62, ч. I КК УРСР («антирадянська агітація і пропаганда»), а проти 7-ми із них – М. і Б. Горинів, І. Геля, М. Масютка, М. Озерного, В. Мороза та Д. Іващенко – також за ст. 64 КК УРСР («організаційна діяльність, спрямована до вчинення особливо небезпечних державних злочинів»). Ув'язненим представникам інтелігенції інкримінувалося в першу чергу зберігання, розмноження і поширення «націоналістичної» літератури, «ідейно шкідливих» документів, а також розмови «антирадянського» характеру із друзями й знайомими. У ході обшуків у помешканнях заарештованих та їх знайомих було вилучено досить значні масиви нелегальної літератури (усього – понад 900 примірників), а також 13 друкарських машинок, на яких вона розмножувалася. Літературу умовно можна поділити на три групи: діаспорні видання, опубліковані за кордоном; документи українського самвидаву; матеріали оунівського та дорадянського походження.

У ході слідства було встановлено конкретні факти виготовлення та розповсюдження нелегальної літератури заарештованими дисидентами. Найбільш «небезпечною» в очах КДБ була література, видана українськими діаспорними організаціями за кордоном і нелегально переправлена на територію УРСР. Проаналізувавши тексти всіх судових вироків, пізніше винесених представникам інтелігенції за матеріалами слідства в ході першої хвили арештів, вдалося виявити 41 позицію згадуваних у них самвидавних матеріалів, 37 позицій літератури закордонного походження, і тільки 10 позицій оунівських документів і літератури дорадянського видання (часто це одні й ті самі документи).

Окрім випадків поширення літератури слідчим вдалося з'ясувати окремі факти усної «антирадянської пропаганди» з боку заарештованих дисидентів. Зокрема, було встановлено, що історик В. Мороз озвучував думки щодо відокремлення України від СРСР за підтримки західних держав, схвалював діяльність оунівського підпілля [ГДА СБУ, ф. 16, спр. 952, арк. 163]. Педагога М. Озерного звинувачували в тому, що він у ході приватної розмови виступав за створення самостійної України, декламував «Марш українських націоналістів», а також під час роботи в школі продикував учням 11 класу двадцять правил, взявши їх із пізніше вилучених під час обшуку «44 правил життя» українських націоналістів [ГДА СБУ, ф. 16, спр. 952, арк. 182–184]. Художник О. Заливаха, відповідно до матеріалів слідства, зберігав магнітофонні бобіни з віршами та піснями націоналістичного змісту, намалював на подарунковій фанерній табличці тризуб, під час розмов із колегами позитивно оцінював діяльність Організації українських націоналістів (ОУН) і Української повстанської армії (УПА) [ГДА СБУ, ф. 16, спр. 952, арк. 178]. Киянину М. Гриню інкримінували зберігання листівки з інструкцією щодо виготовлення самвидавної літератури [ГДА СБУ, ф. 16, спр. 952, арк. 198].

Основним завданням слідчих КДБ було домогтися особистого зізнання заарештованих дисидентів у

веденні «антирадянської діяльності». Для цього використовувалися різноманітні методи морального тиску. Протягом кількох місяців тривали затяжні й майже щоденні допити. Зокрема, В. Мороза було допитано 17 разів, а М. Озерного – аж 46 разів. Слідчі спеціально робили допити якомога більш тривалими в часі для виснаження заарештованих. М. Озерний, відповідаючи на уточнююче запитання судді на своєму процесі заявив наступне: «...я був на допиті 6 годин 46 хвилин. Мої покази тут правдиві. Я це казав і слідчому. Він мене так стомив, що я сказав: "Пушіть, як хочете". Підписав» [Чорновіл, 2003, с. 264; Paska, 2021, р. 73]. Свідка у справі М. Озерного викладачку Київського державного університету Антоніну Матвієнко піддавали допитам протягом 4-х днів з 9:00 до 19:00 год. Капітан КДБ, на прізвище Рудий, який вів допити, задля посилення морального терору щодо А. Матвієнко, вживав нецензурні слова, погрожував викладачці згвалтуванням. Задля додаткового тиску на М. Озерного до Івано-Франківська приїжджав голова КДБ при РМ УРСР Віталій Нікітченко, який 30 листопада 1965 р. мав зустріч з ув'язненим [Paska, 2021, р. 73].

Абсолютна більшість невідповідальних до відкритого протистояння із владою дисидентів змушені були в ході допитів визнати власну «провину», окремі з них детально розповідали працівникам КДБ про свою громадську активність і поширення самвидаву. Винятком можна вважати М. Масютка, який уже мав досвід протистояння із радянським режимом, адже піддавався репресіям ще в сталінські часи. Як свідчить довідка КДБ по його справі від 17 лютого 1966 р., в'язень винним себе не визнав, намагався виправдовувати власні дії та стверджував, що вилучена в нього література не є антирадянською. Під час допитів він сміливо заявляв, що «...існуючий на Україні уряд, на мою думку, не здійснює незалежної внутрішньої і зовнішньої політики, а також, на мій погляд, не розпоряджається повністю економікою своєї республіки. А оскільки Український уряд, на мою думку, знаходиться в залежності від загальносоюзного уряду, то я вважаю, що український народ не може бути повністю вільним» [ГДА СБУ, ф. 16, спр. 946, арк. 282–284].

Після завершення слідства з оперативних та інших міркувань у КДБ було вирішено звільнити з-під варті шість раніше заарештованих дисидентів – П. Моргуна, І. Світличного (Київ). В. Іванишина (Івано-Франківськ), Г. Садовську, С. Бутурину, М. Косіва (Львів). Щодо них було проведено профілактичні заходи, окремі з яких оцінювалися спецслужбою як досить успішні. Зокрема, педагог В. Іванишин після значних зусиль працівників КДБ щодо його «ідеологічного роззброєння», за матеріалами доповідних записок, «правдиво розповів про свою ворожу діяльність і засудив її» [ГДА СБУ, ф. 16, спр. 946, арк. 249]. Учителя вирішили не притягувати до кримінальної відповідальності, а натомість провести показову профілактику за участю громадськості. 28 січня 1966 р. у його рідному с. Дуба владою було підготовлено та проведено загальні збори жителів села для публічного шельмування ув'язненого дисидента.

У справі Г. Садовської поряд із веденням слідства працівники КДБ здійснювали активну роботу у справі «ідейного роззброєння» арештантки. У результаті, не витримавши тиску, дисидентка змушена була «правдиво розповісти про свою ворожу діяльність» та звернулася із письмовою заявою в КДБ і до колективу будівничого сектору Львівського проєктного відділу інституту Центросоюзу, де вона працювала до затримання. Каральні органи організували профілактичні заходи за участі Г. Садовської. Зокрема, за погодженням зі Львівським обкомом КПУ 15 лютого 1966 р. було проведено збори її трудового колективу. На них зачитано заяву підслідної, з інформацією по суті справи виступив слідчий КДБ. Сама Г. Садовська під час виступу «правдиво розповіла про свою антирадянську діяльність», просила присутніх повірити в щирість її розкаяння і взяти на поруки колективу. Також на зборах виступило 7 співробітників відділу, які засудили діяльність дисидентки [ГДА СБУ, ф. 16, спр. 946, арк. 326–328]. У підсумку збори ухвалили рішення: «Осудити Садовську за скоєний нею злочин, за який вона заслуговує бути притягнена до суворой кримінальної відповідальності, але враховуючи, що Садовська... чистосердечно визнала свою вину, усвідомила свій злочин, засуджує його і обіцяє в своєму житті не допускати подібних вчинків і чесним трудом виправдати довіру колективу – просити слідчі органи Комітету державної безпеки передати Садовську Ганну Вікторівну на поруки нашого колективу на перевиховання». 17 лютого її було звільнено з ув'язнення, надалі з боку КДБ вживалися заходи щодо вивчення її поведінки [ГДА СБУ, ф. 16, спр. 946, арк. 329–330].

У справі І. Світличного керівництво КДБ, «виходячи із оперативних міркувань», наприкінці березня 1966 р. запропонувало не передавати ув'язненого під суд, а звільнити з-під варти. Очевидно, за задумом спецслужби, вихід літературного критика на волю в той час, коли більшість інших заарештованих піддавалися судовим репресіям, мав значною мірою скомпрометувати його серед дисидентів, а також за кордоном. Надалі матеріали щодо громадської активності дисидента, які були зафіксовані в процесі слідства, мали використовуватися для широкої профілактики всього середовища інакодумців-шістдесятників. До органів державної безпеки планувалося запросити керівників і секретарів парторганізацій тих установ, де працював І. Світличний, а також особи з-поміж його близького оточення, які фігурували в матеріалах справи для ознайомлення із позицією слідства [ГДА СБУ, ф. 16, спр. 946, арк. 429–430]. Перебуваючи під значним тиском зі сторони працівників КДБ, І. Світличний визнав свою роль у поширенні самвидавної літератури, «засудив здійснені ним злочини» та написав власноручну покайну заяву. Зрештою, 30 квітня 1966 р. кримінальну справу було припинено, а її фігурант опинився на волі. Серед літераторів звільнення І. Світличного сприймалося «ударом по

тих, хто намагався підняти його на щит як мученика, як прапор». Більшість письменників схвалювали цей крок КДБ як спрямований на компрометацію дисидента в середовищі українських еміграційних структур [ГДА СБУ, ф. 16, спр. 947, арк. 122–125].

Висновки. Таким чином, проведений аналіз засвідчує, що перехід до хвилі арештів 1965 – 1966 рр. був результатом цілеспрямованої ініціативи КДБ, обґрунтованої тезою про «зв'язки» дисидентів із зарубіжними націоналістичними центрами та реакцією на стрімке зростання мережі самвидаву. Саме спецслужба виступила організатором скоординованої операції щодо затримання кількох десятків дисидентів наприкінці серпня – на початку вересня 1965 р., що охопила кілька регіонів УРСР і супроводжувалася масовими обшуками та вилученням понад 900 примірників нелегальної літератури та 13 друкарських машинок. Зміст інкримінованих матеріалів – 41 позиція самвидаву, 37 закордонних видань і лише 10 оунівських документів – свідчить про свідоме акцентування слідством зв'язків із діаспорою як доказу особливої небезпечності обвинувачених. Кваліфікація дій за ст. 62 КК УРСР, а для частини фігурантів – і за ст. 64, демонструє прагнення КДБ надати справам характеру боротьби з організованою «антирадянською діяльністю». Водночас порівняно млява реакція республіканського партійного керівництва дає підстави припускати вагому роль союзного центру в санкціонуванні кампанії.

Слідчі дії КДБ характеризувалися системним застосуванням морально-психологічного тиску, який включав багаторазові й тривалі допити, залякування свідків, особисте втручання голови республіканського КДБ у «проблемні» справи. Основною метою було домогтися зізнань і публічного каяття, що підтверджується прикладами звільнення окремих заарештованих із подальшою організацією показових пропагандистських зібрань (В. Іванишин, Г. Садовська). Тактика вибіркового непередання справ до суду, як у випадку І. Світличного, використовувалася для внутрішньої дискредитації дисидентів і розколу середовища. Паралельно КДБ здійснював інформаційно-пропагандистський супровід репресій, готуючи наратив про «підривну діяльність іноземців» і надаючи дезінформацію дипломатичним представництвам. Таким чином, у 1965 – 1966 рр. КДБ виступив як ключовий слідчий орган, стратег і координатор комплексної репресивної операції, що поєднала оперативні, судові, профілактичні й пропагандистські механізми впливу на український дисидентський рух.

Перспективними напрямками подальших досліджень є ретельний аналіз усіх архівно-кримінальних справ дисидентів, заарештованих у ході хвилі репресій 1965 – 1966 рр., простеження особливостей і специфіки слідчих дій у їх рамках, комплексне вивчення судових процесів над політв'язнями, аналіз результатів і наслідків спецоперації КДБ для українського руху спротиву радянському режиму.

Список використаних джерел

- Paska, B., 2021. Arrests of Ukrainian Intellectuals in 1965 in Ivano-Frankivsk Region. *The scientific, cultural and educational local history journal "Halychyna"*, № 34, p. 68–76. DOI: <https://doi.org/10.15330/gal.34.68-76>.
- Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 16, спр. 944, на 362 арк.
- ГДА СБУ, ф. 16, спр. 945, на 348 арк.
- ГДА СБУ, ф. 16, спр. 946, на 476 арк.
- ГДА СБУ, ф. 16, спр. 947, на 355 арк.
- ГДА СБУ, ф. 16, спр. 948, на 408 арк.
- ГДА СБУ, ф. 16, спр. 952, на 409 арк.
- Данилюк, Ю., Бажан, О., 2000. *Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX століття)*, Київ: Рідний край, 616 с.
- Захаров, Б., 2003. *Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956 – 1987)*, Харків: Фоліо, 144 с.
- Касьянов, Г., 2019. *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 1980-х років*, Київ: Кліо, 248 с.
- Обертас, О., 2010. *Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років)*, Київ: Смолоскип, 300 с.
- Паска, Б., 2016. Луцький судовий процес над Валентином Морозом та Дмитром Іващенко у 1965 – 1966 роках, *Гілея: науковий вісник*, вип. 104 (1), с. 54–59.
- Паска, Б., 2018. *Валентин Мороз: прапор українського дисидентства*, Івано-Франківськ: Фоліант, 366 с.
- Русначенко, А., 1998. *Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років*, Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 720 с.
- Секо, Я., 2015. Арешти 1965 р. в УРСР як засіб боротьби комуністичної партії з інакودумством, *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, т. 4, № 2, с. 57–66.
- Чорновіл, В., 2003. *Твори: У 10 т. Т. 2. «Правосуддя чи рецидиви терору?»*. «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966 – 1969 рр., Київ: Смолоскип, 906 с.

References

- Chornovil, V., 2003. *Tvory: U 10 t. T. 2. «Pravosuddia chy retsydyvy teroru?»*. «Lykho z rozumu». *Materialy ta dokumenty 1966 – 1969 rr.* [Works: In 10 volumes. Vol. 2. "Justice or Relapses of Terror?". "Woe from Wit". Materials and Documents 1966 – 1969], Kyiv: Smoloskyp, 906 s. (in Ukrainian).
- Danyliuk, Yu., Bazhan, O., 2000. *Opozytsiia v Ukraini (druga polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX stolittia)* [Opposition in Ukraine (second half of the 1950s – 1980s)], Kyiv: Ridnyi kraj, 616 s. (in Ukrainian).
- Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU), f. 16, spr. 944, na 362 ark. (in Russian).
- HDA SBU, f. 16, spr. 945, na 348 ark. (in Russian).
- HDA SBU, f. 16, spr. 946, na 476 ark. (in Russian).
- HDA SBU, f. 16, spr. 947, na 355 ark. (in Russian).
- HDA SBU, f. 16, spr. 948, na 408 ark. (in Russian).
- HDA SBU, f. 16, spr. 952, na 409 ark. (in Russian).
- Kasianov, H., 2019. *Nezghodni: ukrainska intelihtentsiia v rusi oporu 1960 – 1980-kh rokiv* [Dissenters: Ukrainian intelligentsia in the resistance movement of the 1960s–1980s], Kyiv: Klio, 248 s. (in Ukrainian).
- Obertas, O., 2010. *Ukrainskyi samvydav: literaturna krytyka ta publitsystyka (1960-i – pochatok 1970-kh rokiv)* [Ukrainian samizdat: literary criticism and journalism (1960s – early 1970s)], Kyiv: Smoloskyp, 300 s. (in Ukrainian).
- Paska, B., 2016. *Lutskyi sudovy protses nad Valentynom Morozom ta Dmytrom Ivashchenkom u 1965 – 1966 rokakh* [Lutsk trial of Valentyn Moroz and Dmytro Ivashchenko in 1965 – 1966], *Hileia: naukovyi visnyk* [Gileia: scientific bulletin], vyp. 104 (1), s. 54–59. (in Ukrainian).
- Paska, B., 2018. *Valentyn Moroz: prapor ukrainskoho dysydentstva* [Valentyn Moroz: the flag of Ukrainian dissidence], Ivano-Frankivsk: Foliant, 366 s. (in Ukrainian).
- Paska, B., 2021. Arrests of Ukrainian Intellectuals in 1965 in Ivano-Frankivsk Region. *The scientific, cultural and educational local history journal "Halychyna"*, № 34, p. 68–76. DOI: <https://doi.org/10.15330/gal.34.68-76>. (in Ukrainian).
- Rusnachenko, A., 1998. *Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini: seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv* [National liberation movement in Ukraine: mid-1950s – early 1990s], Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 720 s. (in Ukrainian).
- Seko, Ya., 2015. *Areshty 1965 r. v URSR yak zasib borotby komunistychnoi partii z inakodumstvom* [Arrests in 1965 in the Ukrainian SSR as a means of the Communist Party's struggle against dissent]. *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istoriia* [Scientific notes of the Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University. Series: History], t. 4, № 2, s. 57–66. (in Ukrainian).
- Zakharov, B., 2003. *Narys istorii dysydentskoho rukhu v Ukraini (1956 – 1987)* [A brief history of the dissident movement in Ukraine (1956 – 1987)], Kharkiv: Folio, 144 s. (in Ukrainian).

Bohdan Paska

Candidate of Historical Sciences, Associate professor;
Associate professor at the Department of History of Ukraine and Methods of Teaching History, Vasyl Stefanyk
Carpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine

THE ROLE OF THE KGB IN ORGANIZING ARRESTS AND INVESTIGATIVE ACTIONS AGAINST UKRAINIAN DISSIDENTS DURING THE WAVE OF REPRESSIONS OF 1965 – 1966

This article examines the problem of the role of the State Security Committee (KGB) in organizing arrests and conducting investigative actions against Ukrainian dissidents during the wave of repressions of 1965 – 1966. The study is devoted to the currently relevant problem of rethinking the mechanisms of functioning of the Soviet repressive system

in the post-Stalin decades. The idea is substantiated that the arrests of 1965 – 1966 were not a spontaneous reaction to manifestations of dissent, but were the result of purposeful operational development and strategic planning. The question of the correlation of the initiative of the republican state security bodies and the directives of the union center continues to be debatable, which is also reflected in the article. The study is devoted to a comprehensive analysis of the organizational, legal and propaganda aspects of the KGB's activities during the specified period. The purpose of the article is to analyze the study of the forms and methods of implementing the repressive campaign, as well as to clarify the mechanisms for coordinating operational and investigative measures. The article reveals the processes of preparing and conducting mass searches, seizing self-published materials, and qualifying charges under articles of the criminal legislation of the Ukrainian SSR. Particular attention is paid to the practices of moral and psychological pressure, the organization of “preventive” measures, and public condemnation campaigns that accompanied the investigation. The article summarizes new material on the topic under study, introduces into scientific circulation individual documents from the declassified KGB archives that expand the understanding of the scale of the operation. The idea is substantiated that it was during this period that the model for subsequent repressive campaigns of the 1970s was laid. The author concludes that the activities of the KGB in 1965 – 1966 combined operational, judicial, and information and propaganda tools of influence on the Ukrainian dissident movement. The article examines the key stages of the campaign's deployment and summarizes the practical experience of the special service's functioning in conditions of ideological confrontation. The article summarizes some of the results of studying the role of the KGB in the system of Soviet political repressions and outlines the prospects for further research. This view will be of interest to specialists in the field of the history of Ukraine in the second half of the 20th century, the history of special services, and researchers of the dissident movement.

Keywords: Committee for State Security (KGB), Ukrainian dissident movement, sixties, Soviet regime, political repressions, investigation.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що не має конфлікту інтересів щодо даного дослідження, включаючи фінансовий, особистий, авторський або будь-який інший, який міг би вплинути на дослідження, а також на результати, представлені в даній статті.

Фінансування

Дослідження було проведено без фінансової підтримки.

Доступність даних

Усі дані доступні в цифровій або графічній формі в основному тексті рукопису.

Використання штучного інтелекту

Автор підтверджує, що при створенні даної роботи він не використовував технології штучного інтелекту.

Статус статті:

Отримано: 20.02.2026 Прийнято: 19.03.2026 Опубліковано: 15.04.2026

Creative Commons Attribution NonCommercial ShareAlike License (CC BY-NC-SA 4.0)

ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

РЕГУЛЮВАННЯ ЕТНОМІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ЗАКАРПАТТІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ ДІЯЛЬНОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ОРГАНІВ МІГРАЦІЙНОЇ СЛУЖБИ (2001 – 2004)

Олександр Вітюк

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України,
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Вінниця, Україна
E-mail: voo_32@ukr.net
<https://orcid.org/0009-0007-1749-507X>

У статті аналізується діяльність територіальних органів міграційної служби Закарпаття щодо регулювання етноміграційних процесів при реалізації державної міграційної політики у 2001 – 2004 рр. Специфіка Закарпатської області як поліетнічного прикордонного регіону, що на початку ХХІ століття став ключовим вузлом у системі управління міграційними потоками та захисту прав національних меншин в умовах євроінтеграційних прагнень України, зумовили актуальність досліджуваної проблеми. Вводяться у науковий обіг неопубліковані архівні документи, які розкривають практичний бік взаємодії територіальних органів міграційної служби регіону з представниками етнічних громад та шукачами притулку. Особливу увагу приділено імплементації програм соціальної адаптації найчисельніших національних меншин, подоланню бар'єрів у культурно-освітній та духовній сферах, зміцненню історико-традиційної атмосфери міжетнічної толерантності. Простежено становлення національно-культурних товариств національних меншин, закладів культури та освіти, їх участь у політичному житті регіону. Окрему увагу приділено забезпеченню освітньо-мовних потреб національних меншин для збереження їх етнокультурної ідентичності. З'ясовано особливості та детально проаналізовано створення і функціонування пункту тимчасового розміщення біженців для осіб, які подали заяву про надання статусу біженця. Проаналізовано механізм надання статусу біженця, взаємодію з міжнародними та неурядовими організаціями, які опікуються питаннями міграційної політики, щодо запобігання порушенням прав шукачів притулку. Обґрунтовується думка про те, що ефективній реалізації державної політики щодо забезпечення прав національних меншин та біженців у регіоні перешкоджали недосконалість міжвідомчої координації, дефіцит фінансових ресурсів та брак кваліфікованих кадрів відповідних спеціальностей. Досвід діяльності територіальних органів міграційної служби Закарпаття став базовим для формування національної системи притулку в Україні. Водночас дана проблема є маловивченою та потребує подальших досліджень для вироблення практичних рішень для удосконалення національної міграційної політики.

Ключові слова: біженці, Закарпаття, мігрант, міграційні процеси, національні меншини, територіальні органи міграційної служби.

Постановка проблеми. На межі тисячоліть Україна опинилася в епіцентрі складних геополітичних трансформацій, що супроводжувалися інтенсифікацією міграційних потоків та переосмисленням засад співіснування етнічних спільнот у межах суверенної держави.

Закарпатська область у цьому процесі посідала унікальне місце. Будучи «західним форпостом» держави на шляху міграційних потоків до Європейського Союзу та найбільш багатонаціональним регіоном України, у регіоні перетинаються інтереси корінних етнічних груп та постійно зростаючі запити біженців. Особливістю краю є стабільність його соціокультурного ландшафту, яка безпосередньо залежала від якості управління міграційними процесами та спроможності державної влади балансувати між інтересами місцевих громад та новими міграційними викликами, пов'язаними з перебуванням іноземців та шукачів притулку, запобігаючи соціальній напруженості.

Актуальність дослідження полягає у необхідності критичного переосмислення історичного досвіду регіонального управління етноміграційними процесами, що є фундаментом для удосконалення сучасної

державної міграційної політики України в умовах євроінтеграції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відзначимо зростаючий інтерес дослідників та науковців до проблематики становлення національної міграційної політики та її реалізації в умовах геополітичних змін. Однак, на сьогодні немає комплексного історичного наукового дослідження з питань діяльності територіальних органів міграційної служби Закарпаття щодо регулювання етноміграційних процесів. Надзвичайно важливими є праці колишніх працівників та очільників державних органів міграційної служби України, які дають змогу глибше проаналізувати їх діяльність у всіх напрямках реалізації міграційної політики на рівні регіонів. Зокрема, науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України О. Малиновська [Малиновська, 2010; 2018] досить системно розглядає історичні етапи становлення національної міграційної політики та висвітлює проблеми її законодавчого та інституційного забезпечення, що є важливим джерелом для розуміння стратегічних векторів розвитку державної політики у сфері міграції. Провідний етносоціолог

України, колишній Міністр України у справах національностей та міграції В. Євтух [Євтух, 2000], який глибоко аналізує теоретичні аспекти етнічності та формування груп української діаспори, їх взаємодію з історичною батьківщиною.

Провідний науковець Інституту історії України НАН України С. Віднянський [Віднянський, 2020] відзначав, що Україна та українці мають досить тісні історичні, економічні та культурні зв'язки з багатьма європейськими державами і народами, а тому цілком закономірним є налагодження співпраці з ними.

Фундаментальна праця колективу науковців Інституту історії України НАН України «25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави» [Боряк та ін., 2016] висвітлює цілісну парадигму розвитку української державності крізь призму етапності національного відродження. Міграційні, етнічні та демографічні процеси протягом тривалого часу поступово, але неухильно змінювали соціальну структуру України. За багато віків її населення набувало дедалі більшої поліетнічності. Кількість етнічних спільнот, які населяли Україну, збільшувалася, одночасно зростала величина частки кожної етнічної спільноти в загальній кількості населення [Боряк та ін., 2016, с. 50].

Особливої уваги заслуговує наукове видання «Україна крізь віки» за редакцією директора Інституту історії України НАН України академіка В. Смолія [Смолій, 1999; 2000], значний масив репрезентованого матеріалу якого присвячено процесам інституціоналізації української незалежності.

Відзначимо науковий доробок В. Пекарчука [Пекарчук, 2013; 2014; 2016], у статтях якого розкриваються історичні аспекти формування міграційної політики в Україні та аналізується діяльність державних органів у сфері міграції. Дослідник наголошував, що демократичні перетворення в державі сприяли зростанню етнічної самосвідомості, зумовили рух національних меншин до самоорганізації та етнічної ідентифікації, визначення свого місця в суспільстві, культурного відродження, вивчення рідної мови, створення національно-культурних товариств та об'єднань [Пекарчук, 2013, с. 204].

Джерельною базою дослідження стали раніше неопубліковані документи, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Надзвичайно інформативним є фонд 5252 «Державний комітет України у справах національностей та релігій та його попередники: Державний комітет України у справах національностей та міграції, Державний комітет України у справах релігій (об'єднаний фонд), м. Київ», який містить значну кількість документів щодо становлення та діяльності державних органів міграційної служби України, їх повноваження та особливості роботи у регіонах.

Метою дослідження є аналіз діяльності територіальних органів міграційної служби Закарпаття щодо регулювання етноміграційних процесів при реалізації державної міграційної політики у 2001 – 2004 роках.

Виклад основного матеріалу. Географічне розта-

шування, соціально-економічні умови та демографічний стан, у яких знаходиться населення Закарпаття не тільки суттєво впливають на міграційні процеси у регіоні, а й визначають пріоритетні напрями діяльності територіальних органів міграційної служби краю.

Закарпаття – один з регіонів Українських Карпат, де історично склалася своєрідна спільність різних національностей, які споконвіку живуть у мирі та злагоді. Згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року у регіоні проживало 1 257 700 чол., з них: українців 1010,1 тис. або 80,5 %, 151,5 тис. угорців (12,1 %), 32,1 тис. румун (2,6 %), 31,0 росіян (2,5 %), 14 тис. ромів (1,1 %), 5,6 тис. словаків (0,5 %), 3,5 тис. німців (0,3 %), а також, 1540 білорусів, 565 євреїв, 518 поляків, 490 вірмен, 320 чехів, 231 азербайджанець [ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 5, спр. 12, арк. 76].

Нижня хронологічна межа дослідження обґрунтовується прийняттям нової редакції Закону України «Про біженців» від 21 червня 2001 року № 2557 – III (далі – Закон) та проведенням Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Верхня хронологічна межа дослідження характеризується зміною статусу та підпорядкованості територіальних органів міграційної служби Закарпаття, а також, завершенням частини регіональних програм розвитку національних меншин та утворенням пункту тимчасового розміщення біженців (далі – ПТРБ).

Одним із пріоритетних завдань територіальних органів міграційної служби Закарпатської області у взаємодії з органами місцевого самоврядування є зміцнення історично-традиційної атмосфери міжетнічної злагоди, толерантності та високого рівня взаєморозуміння між представниками різних національностей. У регіоні за час незалежності було напрацьовано значний досвід у справі гармонізації міжетнічних відносин, чимало зроблено щодо активізації життя національних спільнот та їх громадських об'єднань.

Для забезпечення прав угорської і словацької національних меншин в Україні та української в Угорщині й Словаччині, функціонували Змішані міжурядові Українсько-Угорська та Українсько-Словацька комісії. Метою їх діяльності було вироблення спільних Протоколів щодо спільного вирішення питань забезпечення етнокультурних потреб етнічно споріднених спільнот [ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 5, спр. 12, арк. 77]. Слід відзначити, що при розв'язанні проблем соціально-економічного розвитку, подальшій організації міжнаціональних та етнічних відносин, активну участь брали громадські об'єднання національних меншин.

Станом на 1 січня 2003 року у регіоні діяло близько 600 об'єднань національних меншин, з них одне товариство – Демократична спілка угорців України, 46 національно-культурних товариств з обласним статусом, у тому числі 10 – угорської спільноти, 14 – ромської, 4 – словацької, 4 – російської, 3 – румунської, 2 – німецької, 2 – єврейської, польської, вірменської, білоруської та азербайджанської національних меншин [ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 5, спр. 12, арк. 77]. Національно-культурні товариства регіону виступали провідниками відродження і розвитку мов,

звичаїв, традицій, культурно-мистецьких надбань національних меншин. З їхньої ініціативи створювались національно-культурні центри, театри, школи, організовувались фестивалі, огляди і конкурси художньої творчості.

Відповідно до Конституції України та Закону України «Про національні меншини в Україні», представники національних меншин на рівних правах обираються до органів виконавчої влади та місцевого самоврядування. До прикладу зазначимо, що серед 1107 депутатів Закарпатської обласної, міських, районних, селищних і сільських рад 134 (12,1 %) є угорці за національністю. У Рахівському районі румунів серед депутатів 10,9 %, а ромів в Ужгородському районі – 0,9 % [ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 5, спр. 12, арк. 78].

У регіоні для задоволення потреб національних меншин, за сприяння та підтримки територіальних органів міграційної служби, створена широка мережа освітніх та культурно-мистецьких закладів. З 494 дошкільних закладів, які діють в області, у 70 з них виховання ведеться на мовах національних меншин, зокрема, у 55 – угорською мовою, 1 – російською, 11 – угорською та українською, 2 – російською, українською, німецькою та угорськими мовами. Крім того, функціонують 703 загальноосвітні навчальні заклади, з яких у 128 навчання проводилось мовами національних меншин: 69 – угорською, 3 – російською, 11 – румунською, 3 – українською та угорською, 12 – російською та українською мовами, 2 – російською, угорською, українською та румунською, 1 – українською та словацькою мовами навчання, а також, 1 гімназія та 2 ліцеї з угорською мовою навчання [ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 5, спр. 12, арк. 78].

З метою розвитку й відродження культур національних меншин в області розроблена регіональна Програма розвитку культур і мистецтва на 2003 – 2004 роки, де окремим розділом передбачено заходи, спрямовані на розвиток культур національних меншин. Культурно-мистецькі потреби національних меншин задовольняють 5 центрів, 98 будинків культури, при яких діє 520 колективів художньої самодіяльності. Серед клубних закладів 82 обслуговують угорське населення, 7 – представників румунської національної меншини, 6 – словацької, 3 – німецької. Крім того, в області працюють 123 бібліотеки з книжковим фондом в 4,4 млн примірників, у тому числі 3,9 млн примірників російською, 435 тис. – угорською, 13,5 тис. – румунською, 6,1 тис. – словацькою, 4,9 тис. – німецькою мовами. У місцях компактного проживання етнічних спільнот функціонує 20 музичних шкіл, діють угорський драматичний театр в м. Берегове та ромський музичний театр в м. Ужгород [ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 5, спр. 12, арк. 80].

За фінансової підтримки територіальних органів міграційної служби Закарпаття, Центром культур національних меншин регіону спільно із національно-культурними товариствами, розроблена і реалізується програма «Кордони єднання», метою якої є поглиблення взаємодії та співпраці з різними національними групами, що проживають в прикордонних районах Словаччини, Угорщини,

Румунії та Польщі. Встановлено контакти з місцевими органами самоврядування і громадськими об'єднаннями національних меншин, які там проживають, вивчено проблеми української діаспори. Підсумком такої співпраці стало проведення Міжнародної науково-практичної конференції та першого міжнародного фестивалю культур національних меншин Карпатського регіону «Мелодії солоних озер» [ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 5, спр. 12, арк. 80].

В області створено відповідний інформаційний простір для висвітлення культурно-мистецького життя національних меншин. В обласній телерадіокомпанії виходять в ефір передачі угорською (21 год на квартал), румунською (6 год на квартал), німецькою (6 год на квартал), словацькою (12 год на квартал) мовами, радіопередачі угорською (27 год на квартал), румунською (6 год на квартал), словацькою (15 год на квартал) мовами. Крім того, мовами національних меншин виходить 34 періодичне видання, з них 16 – угорською, 1 – російською, 1 – ромською та 2 словацькою мовами. Ромське товариство видає всеукраїнський тижневик «Романі Яг» українсько-угорською та ромською мовами. Також розпочато випуск газети румунською мовою «Мараморошана» та «Дачія». Обласна газета «Новини Закарпаття» періодично друкувала сторінки національно-культурних товариств, а газета «Вісті Ужгородщини» подавала інформацію словацькою мовою [ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 5, спр. 12, арк. 81].

Національні меншини, їх громадські об'єднання мають можливість вільно, за підтримки територіальних органів міграційної служби, встановлювати та підтримувати зв'язки з особами своєї національності за межами України, брати участь у діяльності міжнародних неурядових організацій. В прикордонних районах області діють 17 пунктів перетину кордону, з яких 7 – міжнародні, 4 – міждержавні та 6 пунктів спрощеного переходу. Доволі продуктивною є діяльність «Об'єднання прикордонних органів самоврядування Закарпаття», до якого увійшли 54 населені пункти компактного проживання угорців, налагоджено прямі зв'язки з державними органами управління сусідніх областей Угорщини, Словаччини, Румунії та Польщі. Під час взаємодії із сусідніми областями країн Європи, було укладено і підписано рамкові угоди про співробітництво у сфері культури та освіти [ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 5, спр. 12, арк. 81]. Гармонізації міжнаціональних відносин та забезпеченню прав національних меншин сприяли поглиблення зв'язків і співробітництва міст та районів області з відповідними партнерами сусідніх країн.

Одним із пріоритетних завдань територіальних органів міграційної служби Закарпаття у регулюванні етноміграційних процесів залишалась робота з біженцями, яка була тісно пов'язана з нелегальною транзитною міграцією. Перш за все увага зосереджувалась на системному аналізі нелегальних міграційних процесів, налагоджені взаємодії з іншими підрозділами виконавчої влади, правоохоронними органами та прикордонною службою, співробітництві у вирішенні окремих питань із представниками міжнародних і неурядових організацій, привернення

уваги до міграційних проблем засобів масової інформації, формуванні толерантної громадської думки щодо захисту прав різних категорій мігрантів.

Варто зазначити, що територіальні органи міграційної служби регіону у зазначений період мали подвійне підпорядкування – обласній державній адміністрації та Державному комітету України у справах національностей та міграції (далі – Держкомнацміграції України), що часом викликало неузгодженість дій та позицій щодо реалізації міграційної політики на місцях.

Процедура розгляду заяв про надання статусу біженця на виконання Закону, була розпочата на Закарпатті у грудні 1997 року [ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 4, спр. 2, арк. 127]. За час проведення процедури в регіоні прийнято до розгляду 31 заяву про надання статусу біженця. Статус біженця надано 15 особам, на утриманні яких перебувало 18 неповнолітніх дітей, відмовлено у наданні статусу біженця 16 особам, з якими перебувало 8 дітей. Територіальними органами міграційної служби регіону було відпрацьовано механізм прийому заяв від шукачів притулку через посадову особу Прикордонних військ.

Важливим є аспект сприяння територіальних органів міграційної служби регіону у влаштуванні дітей біженців до дошкільних та шкільних закладів, організації для них безкоштовного харчування. Також здійснювалась робота щодо сприяння у працевлаштуванні біженців, однак, в умовах високого безробіття в Україні, вона мала незначні результати. Завдяки плідній співпраці територіальних органів міграційної служби регіону з міжнародними та неурядовими організаціями (Агентство ООН у справах біженців, Міжнародна організація з міграції), у м. Ужгород здійснював свою діяльність пункт розміщення для осіб, які подали заяву про надання статусу біженця [ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 4, спр. 2, арк. 129].

Створення пунктів для розміщення осіб, які подали заяву про надання статусу біженця та виконання вимог Закону, стало чи найпершим завданням керівництва Держкомнацміграції України. Держкомнацміграції України, відповідно до статті 6 Закону, з метою забезпечення правової бази для створення та утримання ПТРБ, видано наказ від 05 вересня 2002 року № 31, яким було затверджено Положення про ПТРБ та Правила проживання у ПТРБ [ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 5, спр. 2, арк. 31].

Після офіційного нормативного врегулювання утворення ПТРБ, наказом Держкомнацміграції України від 23 грудня 2003 року № 68, було утворено ПТРБ у Закарпатській області як самостійну юридичну особу, керівництво яким здійснюється Держкомнацміграції України через територіальний орган міграційної служби (відділ у справах національностей та міграції обласної державної адміністрації) [ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 5, спр. 8, арк. 173]. Після утворення ПТРБ у Закарпатській області, наказом Держкомнацміграції України від 23 липня 2004 року № 34 було затверджено Положення про ПТРБ у Закарпатській області (далі – Положення) [ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 5, спр. 19, арк. 92].

ПТРБ у Закарпатській області є державною установою для тимчасового розміщення осіб, які подали заяву про надання статусу біженця, стосовно яких прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо надання статусу біженця та яким надано в Україні статус біженця в установленому порядку. Відповідно до Положення, основними завданнями ПТРБ у Закарпатській області є приймання й тимчасове розміщення на строк не більше трьох місяців, впродовж терміну розгляду справ осіб, які подали заяву про надання статусу біженця, стосовно яких прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо надання статусу біженця та яким надано в Україні статус біженця в установленому порядку. Основними функціями ПТРБ у Закарпатській області є: створення особам, розміщеним у ПТРБ, житлових умов, необхідних для тимчасового перебування у ньому; організація харчування, надання соціально-побутових послуг та першої медичної допомоги; забезпечення дотримання вимог санітарно-гігієнічного та санітарно-протиепідемічного режимів; сприяння цим особам у тимчасовому працевлаштуванні чи навчанні; щомісячне подання до місцевого органу міграційної служби та Держкомнацміграції України даних про наявність вільних місць; організація своєчасного від'їзду із ПТРБ, розміщених у ньому осіб [ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 5, спр. 19, арк. 94]. Фінансування діяльності ПТРБ у Закарпатській області здійснюється Держкомнацміграції України безпосередньо за рахунок коштів, передбачених державним бюджетом на виконання програми допомоги біженцям, а також, за рахунок інших джерел фінансування, що не заборонені чинним законодавством.

Підставою для розміщення у ПТРБ є направлення відділу у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації та документ, що посвідчує особу прибулого. Дане направлення у ПТРБ дійсне протягом 5 діб з дня його видачі. Водночас термін чинності направлення може бути продовжений до одного місяця за наявності поважних причин. Термін перебування у ПТРБ встановлюється направлення відділом у справах національностей та міграції до трьох місяців, з продовженням його на час розгляду справи. Особа, яка отримала відмову в оформленні документів для вирішення питання щодо надання статусу біженця чи відмову у наданні такого статусу, залишає ПТРБ протягом доби [ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 5, спр. 19, арк. 95]. Оскільки багато шукачів притулку прибували з зон конфліктів та епідеміологічно небезпечних регіонів, ПТРБ здійснювали первинний медичний огляд та скринінг захворювань, надання психологічної допомоги та сприяли мовній адаптації і ознайомленню з правовим полем України.

Тривалий досвід мирного співіснування різних етносів знижує ризики ксенофобії щодо біженців. Діяльність ПТРБ сприяє соціальній адаптації біженців для подальшої їх інтеграції в українське суспільство, однак, відсутність дієвих програм для працевлаштування змушує приймати регіон як тимчасову зупинку на шляху до країн Європи. Для України така неврегульованість призводить до

витрачання ресурсів на первинний прийом, медицину та охорону кордону, а на заміну ми отримуємо втрачений людський капітал, який міг би працювати на національну економіку. Наявність державних програм сусідніх країн, зокрема, у частині спрощеного набуття громадянства, призводять до відтоку активної частини етнічних меншин із Закарпаття, що створює загрозу депопуляції окремих районів.

Діяльність міжнародних організацій на Закарпатті стала визначальним чинником, що компенсував інституційну слабкість та обмеженість ресурсів української держави, міжнародні донори фактично фінансували та координували створення національної системи притулку у регіоні та продовжують її підтримку до сьогодні.

Висновки. Період 2001 – 2004 років у діяльності територіальних органів міграційної служби Закарпаття став етапом остаточного оформлення цілісної державної системи управління етноміграційними процесами. На прикладі регіону було продемонстровано, що ефективність управління в поліетнічному прикордонні прямо залежить від централізації стратегічного планування при збереженні оперативної автономії територіальних підрозділів.

Через своє географічне розташування Закарпатська область у досліджуваній період перетворилася на основний реципієнт міграційного тиску на західному кордоні України. Це зумовило специфіку діяльності територіальних органів міграційної служби, яка полягала у відпрацюванні механізмів ідентифікації та надання притулку особам, які його потребують та розбудові пунктів тимчасового розміщення, що стали об'єктами пильної уваги міжнародних правозахисних інституцій.

Діяльність територіальних органів міграційної

служби Закарпаття була тісно інтегрована у міжнародний контекст. Співпраця з Агентством ООН у справах біженців та Міжнародною організацією з міграції виступала не лише джерелом додаткового фінансування для облаштування кордонів та пунктів прийому мігрантів, а й потужним чинником професійної соціалізації державних службовців. Моніторинг з боку міжнародних спостерігачів змушував територіальні органи дотримуватися вищих стандартів прозорості та дотримання прав людини, що сприяло формуванню позитивного іміджу України на шляху до євроінтеграції.

Водночас попри успіхи в інституційному будівництві, дослідження виявило низку деструктивних чинників, що нівелювали ефективність регулювання міграційних процесів у регіоні. Більшість гуманітарних програм реалізовувалися за кошти міжнародних донорів, що робило систему притулку нестійкою. Територіальні органи міграційної служби були змушені оперативним чином адаптуватися до викликів нелегальної міграції та потреб багатонаціонального соціуму в умовах обмежених ресурсів.

Досвід регулювання етноміграційних процесів на Закарпатті у досліджуваній період залишається актуальним і сьогодні. Він доводить, що ефективність міграційної політики в прикордонні залежить від таких факторів як злагоджена координація між державними органами влади, активна співпраця з неурядовим сектором та міжнародними організаціями, успішна адаптація біженців у громади. Саме цей досвід є фундаментом для сучасної системи міграційного управління України та підтверджує необхідність поєднання жорсткого адміністративного контролю з гнучкими гуманітарними механізмами захисту прав людини.

Список використаних джерел

- 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави, 2016. Г. В. Боряк (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України, Київ: Ніка-Центр, 796 с.
- Віднянський, С., 2020. *Україна в історії Європи XIX – початку XXI ст.: історичні нариси*, Київ, 814 с.
- Євтух, В., 2000. *Про національну ідею, етнічні меншини, міграції...*, Київ: Стило, 239 с.
- Малиновська, О., 2010. *Міграційна політика України: стан і перспективи розвитку*, К.: НІСД, 32 с.
- Малиновська, О., 2018. *Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії*, Київ: НІСД, 472 с.
- Пекарчук, В., 2014. Роль зв'язків з етнічною батьківщиною та міжкультурного діалогу у відродженні та розвитку культур етноменшин: зміни 1990 – 2000-х років, *Грані*, 11, с. 130–136.
- Пекарчук, В., 2013. Державна етнонаціональна політика як чинник відродження і розвитку культур етноменшин України (1990 – 2000-і роки), *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 36, с. 203–206.
- Пекарчук, В., 2016. Розподіл повноважень органів державної влади України у сфері культури етноменшин: основні тенденції 1990–2000-х років. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Збірник наукових праць*, 1 (80), с. 36–45.
- Смолій, В., 1999. *Україна крізь віки*: У 15 т. Т. 15, Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 352 с.
- Смолій, В., 2000. *Україна крізь віки*: у 15 т. Т. 14, Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 360 с.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 5252, оп. 4, спр. 2, на 149 арк.
- ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 5, спр. 12, на 102 арк.
- ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 5, спр. 19, на 330 арк.
- ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 5, спр. 2, на 126 арк.
- ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 5, спр. 8, на 212 арк.

References

- 25 rokiv nezalezhnosti: narysy istorii tvorennia natsii ta derzhavy [25 years of independence: essays on the history of nation and state building], 2016. H. Boriak (holova) ta in.; NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy, Kyiv: Nika-Tsent., 796 s. (in Ukrainian).
- Malynovska, O., 2018. *Mihratsijna polityka: hlobal'nyj kontekst ta ukraïns'ki realii* [Migration policy: global context and Ukrainian realities], Kyiv: NISD, 472 s. (in Ukrainian).
- Malynovska, O., 2010. *Mihratsijna polityka Ukrainy: stan i perspektyvy rozvytku* [Migration Policy of Ukraine: Status and Development Prospects], Kyiv: NISD, 32 s. (in Ukrainian).

Pekarchuk, V., 2013. Derzhavna etnonatsional'na polityka iak chynnyk vidrozhennia i rozvytku kul'tur etnomenshyn Ukrainy (1990 – 2000-i roky) [State ethnic and national policy as a factor in the revival and development of the cultures of ethnic minorities in Ukraine (1990s – 2000s)], *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*, 36, s. 203–206. (in Ukrainian).

Pekarchuk, V., 2014. Rol' zv'iazkiv z etnichnoiu bat'kivschynoju ta mizhkul'turnoho dialohu u vidrozhenni ta rozvytku kul'tur etnomenshyn: zminy 1990 – 2000-kh rokiv [The role of ties with the ethnic homeland and intercultural dialogue in the revival and development of ethnic minority cultures: changes in the 1990s and 2000s], *Hrani*, 11, s. 130–136. (in Ukrainian).

Pekarchuk, V., 2016. Rozpodil povnovazhen' orhaniv derzhavnoi vlady Ukrainy u sferi kul'tury etnomenshyn: osnovni tendentsii 1990 – 2000-kh rokiv [Distribution of powers among Ukrainian state authorities in the sphere of ethnic minority culture: main trends in the 1990s and 2000s], *Naukovyj visnyk Dnipropetrovs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav: Zbirnyk naukovykh prats'*, 1 (80), s. 36–45. (in Ukrainian).

Smolii, V., 1999. *Ukraina kriz viky: u 15 t. T. 15* [Ukraine through the ages: in 15 vols], Kyiv, 352 s. (in Ukrainian).

Smolii, V., 2000. *Ukraina kriz viky: u 15 t. T. 14*. [Ukraine through the ages: In 15 vols], Kyiv, 360 s. (in Ukrainian).

Tsentrálny derzhávnyi arkhív výshchykh órhaniv vlády ta upravління Ukraíny (TsDAVO Ukrainy) [The Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine]. f.5252, op.4, spr.2, na 149 ark. (in Ukrainian).

TsDAVO Ukrainy. f.5252, op.5, spr. 2, na 126 ark. (in Ukrainian).

TsDAVO Ukrainy. f.5252, op.5, spr. 8, na 212 ark. (in Ukrainian).

TsDAVO Ukrainy. f.5252, op.5, spr.12, na 102 ark. (in Ukrainian).

TsDAVO Ukrainy. f.5252, op.5, spr.19, na 330 ark. (in Ukrainian).

Vidnianskyi, S., 2020. *Ukraina v istorii Yevropy XIX – pochatku XXI st.: istorychni narysy: monohrafiia* [Ukraine in the history of Europe in the 19th and early 21st centuries: historical essays], Kyiv, 814 s. (in Ukrainian).

Yevtukh, V., 2010. *Pro natsionalnu ideju, etnichni menshyny, mihratsii...* [On the national idea, ethnic minorities, migration...], Kyiv, 239 s. (in Ukrainian).

Oleksandr Vitiuk

Ph.D (in History), Senior Lecturer, Department of Ukrainian History,
Mykhailo Kotsyubynsky Vinnytsia State Pedagogical University, Vinnytsia, Ukraine

REGULATION OF ETHNIC MIGRATION PROCESSES IN TRANSCARPATHIA: REGIONAL ASPECT OF THE ACTIVITIES OF TERRITORIAL BODIES OF THE MIGRATION SERVICE (2001 – 2004)

The article analyzes the activities of the territorial bodies of the migration service of Transcarpathia in regulating ethno-migration processes in the implementation of state migration policy in 2001 – 2004. The specificity of the Transcarpathian region as a multi-ethnic border region, which at the beginning of the 21st century became a key hub in the system of migration flow management and protection of the rights of national minorities in the context of Ukraine's European integration aspirations, determined the relevance of the problem under study. Unpublished archival documents are introduced into scientific circulation, revealing the practical side of the interaction between the territorial bodies of the region's migration service and representatives of ethnic communities and asylum seekers. Particular attention is paid to the implementation of social adaptation programs for the most numerous national minorities, overcoming barriers in the cultural, educational, and spiritual spheres, and strengthening the historical and traditional atmosphere of interethnic tolerance. The formation of national cultural societies of national minorities, cultural and educational institutions, and their participation in the political life of the region are traced. Particular attention is paid to ensuring the educational and linguistic needs of national minorities in order to preserve their ethno-cultural identity. The peculiarities of the creation and functioning of temporary accommodation centers for persons who have applied for refugee status were identified and analyzed in detail. The mechanism for granting refugee status and cooperation with international and non-governmental organizations involved in migration policy issues to prevent violations of the rights of asylum seekers were analyzed. The opinion is substantiated that the effective implementation of state policy on ensuring the rights of national minorities and refugees in the region was hampered by imperfect interagency coordination, a shortage of financial resources, and a lack of qualified personnel in relevant specialties. The experience of the territorial bodies of the migration service in Transcarpathia became the basis for the formation of a national asylum system in Ukraine. At the same time, this issue has been little studied and requires further research to develop practical solutions for improving national migration policy.

Keywords: refugees, Transcarpathia, migrants, migration processes, national minorities, territorial bodies of the migration service.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що не має конфлікту інтересів щодо даного дослідження, включаючи фінансовий, особистий, авторський або будь-який інший, який міг би вплинути на дослідження, а також на результати, представлені в даній статті.

Фінансування

Дослідження було проведено без фінансової підтримки.

Доступність даних

Усі дані доступні в цифровій або графічній формі в основному тексті рукопису.

Використання штучного інтелекту

Автор підтверджує, що при створенні даної роботи він не використовував технології штучного інтелекту.

Статус статті:

Отримано: 07.02.2026 Прийнято: 06.03.2026 Опубліковано: 15.04.2026

Creative Commons Attribution NonCommercial ShareAlike License (CC BY-NC-SA 4.0)

ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(4)"11/12": 378.4

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(54\).2026.354316](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(54).2026.354316)

«ВІРА, ЩО ШУКАЄ РОЗУМІННЯ»: ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ТА ПОЯВА ПЕРШИХ УНІВЕРСИТЕТІВ У ЄВРОПІ (XII – XIII СТ.)

Володимир Фенич¹

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, Україна

E-mail: volodymyr.fenych@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-0003-8511>

В анонсованій статті автор продовжує розгляд історії освіти та освіченості в Європі з часів античної Греції та Риму і до нині. Даною публікацією автор намагається привернути увагу до такої теми як Інтелектуальне відродження та поява Університетів у Європі в добу «високого» Середньовіччя (XII – XIII ст.). У статті зроблено спробу розкрити наступні питання: 1) висвітлити особливості Інтелектуального відродження XII ст.; 2) розкрити значення Парижу в успадкуванні античної спадщини для Європи; 3) показати місце і роль Шартру та шартрського духа ученості в європейському інтелектуальному житті; 4) представити роль монастиря в Сіто та цистерціанців в інтелектуальному «бродінні» часу; 5) висвітлити учительську діяльність та наукові погляди П'єра Абеляра – першого європейського інтелектуала-професора без університетського диплому; 6) розкрити схоластичний метод пізнання Бога, світу і людини; 7) розповісти про появу ремісника-інтелектуала та його майстерню (цех); 8) описати заснування перших університетських корпорацій в Європі у XII – XIII ст. – Болонья, Париж, Оксфорд та інших містах; 9) розповісти про вищу школу філософії та права в Константинополі (Пандідактеріон); 10) описати стан освіти та освіченості на Русі у XII – XIII ст. Університет, що виник у XII – XIII ст. як цехова корпорація майстрів та їхніх учнів – «universitas magistrorum et scholarum» з власним правом і академічною свободою, мав право безперешкодного пересування професорів і студентів країнами Європи без кордонів («peregrinatio academica»), користувався безперешкодним правом на страйк за порушення своїх корпоративних прав і свобод включно із правом на вільний перехід на інше місце викладання та навчання (secesio), мав право «ubiique docendi», згідно з яким випускник університету, удостоєний науковим званням доктора, міг читати лекції не лише у власному, а й у будь-якому іншому університеті, куди бажав перейти, а жив професор за рахунок грошової плати студентів за навчання та плати за дипломи про наукові ступені. Починаючи з XII ст. освічені люди, особливо в містах, стають видимою ознакою середньовічної Західної Європи. Визначальна заслуга в цьому належала Інтелектуальному відродженню та Університетам.

Ключові слова: освіта, освіченість, Європа, Середньовіччя, сім вільних мистецтв, інтелектуальне відродження, Париж, Шартр, П'єр Абеляр, майстерня-цех, ремісник-інтелектуал, Університет, Болонья, Оксфорд, Пандідактеріон, Русь.

Вступ.

Постановка проблеми. Останні вісім століть місцем, де можна було отримати універсальні теоретичні знання та практичні навички досліджень, були Університети (і Академії – наукові товариства, про які в цій статті не йдеться). В історіографії університетів станом на сьогодні утвердилися три базові моделі Університету, що змінювали одна одну упродовж століть. Умовно їх названо «докласична, класична і посткласична». 1) *Докласична модель* тривала у «високому» Середньовіччі та ранньому Новому часі включно з епохою Просвітництва, тобто з XII/XIII до XVIII ст. 2) *Класична модель* виникла в німецьких Університетах Берліна і Геттінгена на початку XIX ст. та поширилася до середини XX ст. фактично по всьому світі. 3) *Посткласична модель* існує після останньої світової війни до нині як синергія деяких елементів перших двох моделей з домішками різних модерних та постмодерних новацій у системі

вищої освіти [Андрєєв, 2005, с. 77].

Мета і завдання даної публікації буде, на основі перевірених у світовій історіографії фактів, подій і явищ, описати такі феномени в європейській історії як: 1) інтелектуальне відродження XII ст., 2) значення Парижу в успадкуванні античної спадщини для Європи, 3) місце і роль Шартру та шартрського духа ученості в європейському інтелектуальному житті, 4) роль монастиря в Сіто та цистерціанців в інтелектуальному «бродінні» часу, 5) діяльність та погляди П'єра Абеляра – першого європейського інтелектуала-професора без університетського диплому, 6) схоластичний метод пізнання Бога, світу і людини, 7) поява ремісника-інтелектуала, його майстерні (цеху) та його інструментів, 8) заснування перших університетських корпорацій в Європі у XII – XIII ст. – Болонья, Париж, Оксфорд та в інших містах, 9) вища школа філософії та права в Константинополі (Пандідактеріон), 10) стан освіти та

¹ © Фенич В.

освіченості на Русі у XII – XIII столітті.

Основним аргументом звернутися до витоків Інтелектуального відродження та класичного Університету в Європі у XII – XIII ст. служить визнаний неурядовими експертами факт кризи вітчизняної вищої освіти та науки (*Studia Generalis*), невідповідності «національних університетів» родоначальній ідеї та місії Університету, управлінська криза рідного Ужгородського національного університету тощо.

Стан дослідження. У попередніх публікаціях ми зробили спробу висвітлити розвиток освіти та освіченості в Європі починаючи з перших учителів-софістів у давній Греції до монастирських і кафедральних шкіл в ранньому Середньовіччі (V ст. до н. е. – XII ст. н. е.) [Фенич, Алешкевич, 2025, Вип. 1 (52), с. 43–58; Фенич, Алешкевич, 2025, Вип. 2 (53), с. 95–125]. В даному дослідженні буде зроблено спробу продовжити ознайомлення зі станом вищої освіти та освіченості в Європі в класичну університетську добу, що охоплює період від заснування перших цехових інтелектуальних корпорацій у XII ст. і до гуманізації освіти в XV ст.

Дана публікація за жанром буде радше компілятивною, ніж дослідницькою, тому нами використано праці авторитетних дослідників, чий внесок та висновки у вивченні анонсованої теми не піддаються сумніву світовою академічною спільнотою за «методом ножиць і клею». Цей давній метод так назвав у 1920-х рр. британський історик Робін Джозеф Колінгвуд, щоб *«зшити історію, мов ковдру, з різноманітних шматків – матеріалів, у взятих від «авторитетів»»*. Цей метод *«полягає у запозиченні уривків потрібного матеріалу в письменників, чию працю неможливо перевірити на геродотівських засадах, тому що свідків, які допомагали в тій роботі, уже не має серед живих»* [Колінгвуд, 1996, с. 87–88].

Дотримуючись «принципу конуса», запропонованого званою українською історикинею Наталею Яковенко при розгляді історіографії питання [Яковенко Н., 2007, с. 317–319], наукові праці авторів різних національних історіографій спробуємо «розсортувати» за ієрархією трьох рівнів. Такий підхід найкраще дозволяє ознайомитися із станом дослідження теми / проблеми.

На найвищому ієрархічному рівні (*«верхівці конуса»*) розмістимо авторитетні підсумкові праці з історії та культури епохи Середньовіччя. Такими на мою думку є наративи британського історика Нормана Дейвіса [Дейвіс, 1996/2020, с. 307–486], французького історика Жака Ле Гоффа [Гофф, 2003/2007, с. 186–211], німецького історика Фердинанда Зайбта [Зайбт, 2009], британського історика Ієна Мортімера [Мортімер, 2018, с. 39–141] тощо.

Посередині конуса розмістимо праці присвячені вузловим аспектам досліджуваної проблеми. Такими на думку автора є наративи з історії середньовічної культури відомого в СРСР та на Заході історика-медієвіста Арона Гуревича [Гуревич, 1972/1984/2007, с. 17–244; Словарь средневековой культуры, 2003], історії середньовічної Церкви британського історика Джозефа Г. Лінча [Лінч, 1994, с. 326–334], глосарій ужгородської університетської викладачки Надії

Керецман [Керецман, 2013. 125 с.; 2015. 301 с.], історії середньовічних інтелектуалів відомого французького історика-медієвіста Жака Ле Гоффа [Гофф, 1957 / 2003, с. 57–152], історії середньовічного мистецтва та суспільства відомого французького історика Жоржа Дюбі [Дюбі, 1966–1967/1976/2003], нарис про повсякденне життя середньовічної людини молодшої української історикині Стефанії Демчук [Демчук, 2024] тощо.

Найнижчий рівень (*«підніжжя конуса»*) становлять розвідки про конкретні сюжети в межах досліджуваної теми / проблеми, а саме праці з історії середньовічних університетів XII – XV століть. Такими на мою думку є праці Артура О. Нортон [Norton, 1909], Н. Шашнера [Schachner, 1938.], Ф. Повіцке [Powicke, 1949, р. 149–179], А. Коббана [Cobban, 1965; Cobban, 1975], Л. Ілека [Historical compendium of European Universities, 1983], П. Уварова [Уваров, 2003, с. 544–552], Я. Гента [Hunt, 2008] та інших авторів. У шкільній літературі з історії Середніх віків дана тема добре висвітлена, наприклад, у підручнику І. Ліхтея [Ліхтей, 2007, с. 106–112].

Підсумовуючи огляд історіографії теми, варто зазначити, що узагальнених праць про інтелектуальні та інфраструктурні передумови появи Університетів у Європі і їхнього становлення як ідеї та інституції з дозволу папи, імператора та/або комун, є дуже мало у світовій гуманітаристиці.

Методологічні зауваги щодо розуміння середньовічної культури. «Каролінгський ренесанс», хай і фрагментарно, але успадкував від римської Античності для Середньовіччя скелет шкільництва у вигляді семи «вільних мистецтв». Монастирські та кафедральні (єпископські) школи також частково, але зберегли та «транспортували» сім «вільних мистецтв» як фундамент освітнього процесу в добу «Інтелектуального ренесансу XII ст.» та його основного методу пізнання Бога, світу і людини – схоластики. *«Те, що на противагу «старій школі» з її сімома вільними мистецтвами (граматикою, риторикою, діалектикою, арифметикою, геометрією, астрономією, музикою) протягом якихось ста років постав університет із чотирма факультетами (філософії, богослов'я, права й медицини), ставши взірцем для наслідування, – на думку сучасного німецького історика Ф. Зайбта, – пов'язано не лише з пожевленням інтелектуального життя». «Не можна вбачати причину й у зрослій просторовій та соціальній мобільності...» суспільства «високого Середньовіччя». «Перемогу над старою школою, – підкреслює німецький медієвіст, – радше завдячуємо нововинайденій «схоластичі» – геніальній грі в питання й відповіді, у якій поєднувалося дослідження та викладання, яка розвивалася в неперервній дискусії». Цей «науково-педагогічний здобуток, який приваблював безліч учнів і захоплював їх на довгі роки», – цитує Ф. Зайбт Йозефа Коха, – не лише ліг в основу відчуття вчителями й учнями спільноти, universitas, а й став виявом тієї єдності викладання та дослідження, яку відстоюють і нинішні університети. Він служив ключем до всього навчального процесу, адже становив собою мистецтво критикувати читані під час лекції книги: або письмово – у глосах і*

коментарях, або в диспутах, що відбувалися там-таки, в аудиторії. Отак середньовічний університет перетворився в дискусійний форму, де вироблялося вміння аргументувати, уточнювати, критикувати». «Тож, – продовжує свої роздуми Ф. Зайбт, – перед суспільством відкривалися широкі, як ніколи, можливості застосовувати аргументацію: за чітко встановленою схемою – на вчених кафедрах; у вигляді вільного, невимушеного діалогу – у популярних навчальних трактатах і в публічному житті». «Отож схоластика закликала кожного до спільного обдумування проблем, водночас закладаючи підвалини дискусійної спільноти вчителів та учнів». Прямим наслідком «Ренесансу XII ст.» (термін Г. Решдел) і схоластики стало постання перших університетів у світі: Болоньї 1088 р., Парижу бл. 1150 р., Оксфорда 1167 р., Салерно 1173 р., Паленсії бл. 1176 р. та Реджоді-Калабрії 1188 р. Основу навчання в цих міських, інтернаціональних корпораціях майстрів і учнів («світовий майстерні») склали ті такі сім «вільних мистецтв», що міцно укорінилися на базовому, т. зв. підготовчому факультеті (невдовзі він стане філософським факультетом). Схоластика не заперечила, не відмінила, а правдоподібно «удосконалила» античний «баласт» семи «вільних мистецтв» (вислів Ф. Зайбта) та надала йому нове дихання. Той античний інтелектуальний спадок, як загально відомо, дожив до XIX ст. на філософських факультетах: «Як на те пішло, – супитись німецький історик, – філософські факультети змушені були тягнути його аж до XIX століття, а їхня організаційна недолугість донині є предметом обговорення в університетах» [Зайбт, 2009, с. 222–225].

Останнє методологічне зауваження: схоластика та університети, за влучним висловом Ф. Зайбта, прийняли вчення «Філософа з великої літери». Частково через арабське і єврейське посередництво, частково через переклади з грецької текстів, які збереглися у візантійському культурному просторі, під час хрестових походів XII – XIII ст. Захід відкривав для себе Арістотеля. «Один із найвеличніших мислителів-філософів (поруч із Сократом і Платоном), засновник класичної філософської традиції Заходу» (Гельмут Кун) прийшов у європейську схоластику та університети разом зі своїм сонмом інтерпретаторів. Ними передусім були: перський науковець-енциклопедист, філософ, лікар і астроном Ібн Сіна (латинізов. Авіценна), юдейський поет і філософ Шломо Ібн Гвіроль (арабізов. Ібн Езра, латинізов. Авіцеброн) та арабський філософ, лікар і правник Ібн Рушд/Рошд (латинізов. Аверроес) [Зайбт, 2009, с. 227].

Схоластика та університети прийняли цей інтелектуальний виклик: відтепер доводити єдність Бога, світу і людини за допомогою віри (Біблії) і знання (Арістотеля) стало головним завданням європейської освіти та науки. При цьому, однак, не слід забувати, що з точки зору офіційної ідеології тих часів – Католицької церкви (=Римського престолу), філософія розглядалася лише як «служанка богослов'я», а Церква (=папство), принаймні до епохи Просвітництва, як відомо, зберігала за собою «останнє слово» у

визначенні «істинності» вчення про Бога, світ і людину. В таких умовах формувалися інтелектуали XII ст., науковий метод схоластика та університетські навчально-наукові цехи-корпорації.

Виклад основного матеріалу.

Середньовічне розуміння «семи вільних мистецтв»: Гуго Сен-Вікторський (1120-ті рр.). На початку XII ст. в монастирській навчальній традиції відбувається певний зсув, пов'язаний зі збільшенням ролі схоластики в культурному житті суспільства [Сім вільних мистецтв, 2014, с. 126]. Нове розуміння значення і змісту предметів циклу семи вільних мистецтв знайшло розгорнуте відображення у творі Гуго Сен-Вікторського «Didascalion» (1120-ті рр.). Либонь, вперше в середньовічній традиції він чітко пояснює, чому ці «мистецтва» називаються «вільними»: вони повернуті до вільних, шукаючих душ, здатних проникати в причини речей; в давнину їх вивчали вільні та шляхетні люди, тоді як плебеї займалися «механічними мистецтвами», які яких він також налічує сім. Предмети трівіума складають: логіку – одну з чотирьох частин філософії; це необхідний засіб для пізнання іншої частини філософії – теорії, яку складає квадрівіум. Принцип переходу навчання від трівіума до квадрівіума проявляється на думку Гуго в тому, що предмети трівіума є науки про слова, які суть зовнішньою формою речей, а дисципліни квадрівіума – науками про поняття, які складають їх внутрішню суть. Таким чином, згідно з Гуго Сен-Вікторським, засвоєнні «семи вільних мистецтв» було необхідною і частково достатньою умовою при підготовці філософа, оскільки «без них філософія нічого не може і не здатна ні пояснити, ні визначити». Повнота і якість знань філософії напряду залежать від послідовного і повного засвоєння змісту «семи вільних мистецтв» настільки, що не знаючи хоч би однієї науки / мистецтва, не можна вважатися філософом. Говорячи про важливість цих предметів, Гуго ставить їх на один рівень зі знанням св. Письма. Гуго продовжує традицію пояснення виникнення «семи вільних мистецтв», яка йшла від св. Августина, говорить про відкриття законів і правил, вважає, що джерелом «мистецтв» є божественна мудрість, оскільки смисл і кінцева мета їх – допомогти людям осягнути божественну подобу (відповідати Божому задуму – бути його образом і подобою – авт.). Предмети квадрівіума складають, на його думку, математику, що має справу з абстрактною кількістю; кількість ототожнюється із формою. А оскільки форми діляться на величини та множинності, величини – на рухомі й нерухомі, множинності – на самостійні й відносні, то арифметика займається самостійними множинами (повними цифрами), музика – відносними (дробами), геометрія – нерухомими величинами, а астрономія – рухомими. Подібний четвертинний поділ знаходить аналогію в четвертинності душі та тіла. Гуго подає і власну інтерпретацію етимології предметів квадрівіума. На його думку, назва арифметики походить від грецьких слів «доблесть» і «число», позаяк в основі всього лежать числа; астрономія отримала свою назву від «закоу зірок», а музика – від слова «вода», позаяк без рідкого початку неможливе існування евфонії (благозвуччя). В методиці

викладання «семи вільних мистецтв» Гуго пропонує суворий порядок походження дисциплін і читання необхідної літератури, яка повністю відповідає традиції (граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія, музика): кожний наступний предмет за змістом наче витікає із попереднього [Тимофеев, 2003, с. 466].

Думки Гуго Сен-Вікторського щодо «семи вільних мистецтв» невдовзі сприйняли й Іоанн Солсберійський у його творі «Poligratic», і Рішар Сен-Вікторський. Додатково вони звертали увагу на необхідність врахувати вікові та соціальні особливості учнів. Так, Рішар не рекомендував учням церковних шкіл слухати фізику і вивчати світське право [Тимофеев, 2003, с. 467].

У XIII ст. тлумачення інтелектуалами «семи вільних мистецтв» не зазнало значних змін. Егідій Колонна багато в чому слідує Гуго Сен-Вікторському при визначенні змісту, «шляхетності» і практичної користі предметів циклу, з єдиним відхиленням – акцентом на їх значенні для політиків та людей практичних професій. Однак, на його думку, «сім вільних мистецтв» як теоретичні дисципліни важливі в першу чергу для теології, але інші науки – метафізика, природознавча філософія, етика, політика, домогосподарство – в повсякденному житті важливіші. Вивчення «семи вільних мистецтв» Егідій Колонна радить вивчати з семи років, роблячи при цьому опір на предмети трівіума, а з 14 років – поглиблено вивчати не тільки їх, але й всі інші науки, включаючи квадрівіум [Тимофеев, 2003, с. 467].

Вчися і тремти: школа «високого» Середньовіччя. До XII ст. знання можна було здобути в трьох типах шкіл: парафіяльних (у містах), монастирських та кафедральних (при єпархіальних соборах у містах). Такі школи зазвичай мали тільки одного вчителя, якого сучасники називали *магістром*. З кожним школярем він проходив увесь цикл навчання. Проте, за змістом навчання це були школи цілком не схожі на сучасні. Середньовіччя, як відомо, успадкувало від Античності основу, на якій будувалася вся освіта. Це були сім вільних мистецтв (наук), що склалися із двох блоків дисциплін: гуманітарного циклу *трівіуму* і природничого циклу *квадрівіуму*. Перший, початковий рівень, передбачав засвоєння трьох предметів – граматики, риторики та діалектики. На заняттях із граматики учні вивчали алфавіт, різні визначення, правила, отримували знання із латини, після чого читали твори латинських авторів. *ГраMATика* була нелегким предметом і вважалася «матір'ю всіх наук»: можливо саме тому її змальовують у вигляді грізної королеви з ножом для підчищування помилок у правій руці та з батоном – у лівій. Опановуючи діалектику, учні вчилися мислити, будувати докази й вести дискусії. *Діалектика* давала формально-логічні знання, основи філософії та логіки. *Риторика* вчила на своїх заняттях правильно і виразно говорити, вести діловодство, писати твори, листи тощо. Другий рівень називався квадрівіум і передбачав вивчення чотирьох предметів: арифметики, геометрії, астрономії та музики. На заняттях з *арифметики* навчали додавати й віднімати (множенням і діленням займалися менше, бо римські цифри ускладнювали ці

дії). На уроках *геометрії* вивчали поняття про фігури (коло, трикутник, прямокутник, квадрат тощо), а також окремі елементи географії. На *астрономії* вивчали рух небесних тіл. На уроках із *музики* учні засвоювали нотну грамоту, розвивали вміння складати та співати церковні пісні. «Математичні дисципліни» – *арифметика, музика, геометрія та астрономія* мислились як природничі науки про числові співвідношення, що лежали в основі світової гармонії [Уколова, 1990, с. 446; Фенич, Алешкевич, 2025, Вип. 2 (53), с. 105–106, 108–115].

Звичайні загальнодоступні школи, що припадають на період високого і пізнього Середньовіччя, це т. зв. граматичні школи. В них навчали за програмою «семи вільних мистецтв». Учні могли залишати школу на декілька днів під час Паски, Трійці і Різдва. Терміни навчання в граматичній школі тривав протягом 5–6 років: зазвичай учні поступали до школи в 11–12 років, а 18–19-річний вік був верхньою межею для навчання [Парамонова, 2003, с. 590–592].

З XI ст. помітним є стійке піднесення середньовічних шкіл. Школи поділяються на монастирські, кафедральні (при міських соборах/храмах) та парафіяльні, які всі тотально контролює Церква. З ростом міст, появою містян та виникненням цехів з'являються світські, міські приватні, а також гільдійські та муніципальні школи, непадвладні прямому диктату Церкви. Учнями цих секулярних чи напівсекулярних шкіл були часто школярі-волоцюги – ваганти або голіарди, які походили із міського, сільського, рицарського середовища та низького кліру. Їхня назва походить від лат. «clerici vagantes» («бродячих кліриків») або від пізньолатин. *goliardi* (голіарди – від імені Голіафа, «чортового племені»). «Clerici, monachi vagantes» або «gyrovagi» називались священники, без приходу і монахи, які бродили від монастиря до монастиря. Спочатку це були найнижчі культурні низи духовного прошарку, але в XII ст. їхнє становище змінюється до навпаки: змінюючи кафедральні школи, а відтак Університети один за одним вони стають культурними верхами суспільства, так що під кінець століття спостерігається криза «перевиробництва» інтелектуальних людей. Їхнім найбільшим твором була анонімна «Carmina Burana», а трьома найяскравішими фігурами були Гугон, Прімас Орлеанський, Архіпіта Кельнський і Вальтер Шатільйонський [Гаспаров, 2003, с. 59–62].

Навчання в школі доби «високого» Середньовіччя велось тільки латинською мовою, і лише в XIV – XV ст. з'явилися перші школи з викладанням на народних мовах. Середньовіччя не знало стійкого поділу школи на початкову, середню і вищу, а отже ігнорувався принцип дитячого та підліткового сприйняття і психології учнів. Релігійне за змістом навчання, за формою мало словесно-риторичний характер, а початки математики та природничих наук викладалися частково, описово, часто з фантастичною інтерпретацією. Своєрідною компенсацією набуття цих знань стали цехи – центри навчання навичкам різного ремесла у XII ст. [Уколова, 1990, с. 446]. Одним із таких цехів став Університет.

Загальновідомо, що в Середньовіччі поширеним «стимулом» навчання школярів було фізичне

покарання. Педагогічні теоретики та практики, послідовники пізньоримського риторика грека Лібанія / Ліванія [Демчук, 2024, с. 193–194; Фенич, Алешкевич, 2025, Вип. 2 (53), с. 104], намагалися пояснити, чим шмагання може бути корисним дітям. Для прикладу звернемося до кількох авторитетів. Робер Мелетенський, англійський схоласт, який отримав своє прізвище за назвою французького міста Мелетен, де учителював. Він був учнем П'єра Абеляра і вчителем Іоанна Солсберійського. На його думку, навчання й біль нерозривно пов'язані та є наслідками гріхопадіння: навчаючись і зносячи удари, школяр відбуває покарання за гріхи Адама та Єви в Едемі, бо лише в такий спосіб людина має шанс спокутувати гріх, відновити первісні відносини з Богом й дорости до раю [Демчук, 2024, с. 196–197]. Таких або подібних думок трималися багато середньовічних інтелектуалів [Тілесні кари у школі, 2014, с. 129]. Деякі з них зібрала у своїй книжці Стефанія Демчук.

Так, англійський теолог і педагог Іоанн Солсберійський у своєму творі «Metalogicon» (1159) стверджує, що шлях до справжньої мудрості складний і пролягає через страх, породжений знанням і досвідом болю, та прагнення до нагороди за послух. Тож, правильні судження формуються лише через страх нового болю [Демчук, 2024, с. 197–198]. Італійський учений, філософ та історик Бонкомпаньйо (пом. після 1240) у творі «Rhetorica novissima» писав, що страх докорів («timor improprietii») покращує пам'ять, адже люди (діти) краще пам'ятають тих, хто їх бив або над ними знущався [Демчук, 2024, с. 197]. Автор енциклопедії «De proprietatibus rerum» (бл. 1245) Бартоломео Англійський пише, що вік від семи до тринадцяти років – *pueritia* – особливо вразливий і нестійкий стан. У зв'язку з цим хлопчиків треба бити різками саме в цей вік, коли вони податливі плоттю і розумом для того, аби насадити їм дисципліну до навчання та виховання [Демчук, 2024, с. 198]. Теолог-спірітуаліст П'єр-Жан Оліє вважав, що фізичне биття – має бути обов'язковим елементом умертвіння плоті [Демчук, 2024, с. 198].

У XII–XIII ст. Європа (Західна) переживала економічне та культурне піднесення, розвиток міст, як центрів ремесла і торгівлі, знайомство з культурою Сходу, перш за все візантійською і арабською під час та в результаті хрестових походів, розширення світогляду європейців послужили стимулами удосконалення середньовічної освіти і науки. Ця зміна стала помітною з перетворенням кафедральних шкіл у великих міських центрах в загальні вищі школи (*studia generalis*), а потім в університети (від лат. слова *universitas* – сукупність, спільність) [Уколова, 1990, с. 446–447].

Інтелектуальне відродження XII ст. виростає із перших двох попередніх відроджень: каролінгського та оттонського. Однак, якщо вони починалися з освічених реформ імператорів, то основою інтелектуального відродження є розквіт кафедральних шкіл, суперечка між «авторами» (*auctores*) орлеанської школи та «науковцями» (*artes*) паризької школи, верхньою межею чого є виникнення нових освітніх і наукових установ – Університетів (*Universitas*) [Андрєєв, 2003, с. 94–96]. Значний вплив на

інтелектуальне відродження XII ст. мала греко-римсько-арабська культура, що потрапила на Захід Європи передусім через Італію та Іспанію.

Ученість, як і інші товари та ремесла, на дикий Захід (у Європу) приходила із цивілізованого Сходу – Візантії, Дамаска, Багдада, Кордови. Разом із прянощами та шовком на християнський Захід прийшли рукописи, що несли багату греко-римсько-арабську культуру. Арабська культура на цьому шляху була, перш за все, посередницею. Праці Арістотеля, Евкліда, Птолемея, Гіппократа, Галена зберігали на Сході християни-«єретики» – монофізити, несторіяни та переслідувані у Візантії євреї. Від них ці грекомовні твори перейшли до бібліотек мусульманських шкіл і були там добре збережені. Під час Хрестових походів (з 1095 р.) латинського Заходу проти ісламського Сходу в XII ст. антична спадщина потрапила в Європу через Італію (найперше Сицилію – греко-латинсько-арабську канцелярію норманського короля Фрідріха II в Палермо і Калабрію) та Іспанію (найперше Толедо – скрипторій християнських перекладачів архієпископа Раймонда) [Дюбі, 2003, с. 116–117; Гофф, 2003, с. 14–15; Андрєєв, 2003, с. 94–96].

Захід, на той час, уже не знав грецької мови: його науковою мовою була латина, причому не римська, класична, а народна, вульгарна. Тому грецькі оригінали, арабські оригінали або арабські версії грецьких текстів треба було перекласти на цю латину. Зробити це християнам Заходу допомагали іспанські християни, які жили під владою мусульман (мозарабів), євреї та навіть самі мусульмани. Найбільш відомою такою «командою» перекладачів була група вченого-абата Ключійського монастиря Петра Превелебного, скрипторій якого в складі християн Роберта Кетенського, Германа Далматського, Петра із Толедо та сарацина Мохаммеда перекладав Коран (завершили роботу у 1142 р.). Крім них, видатними перекладачами XII ст. були: Яков Венеціанський, Бургундіо Пізанський, Мойсей Бергамський, Леон Тускус у Візантії й на півночі Італії, Арістипп Палермський, Аделяр Батський, Платон Тівольський, Герман Далматський, Роберт Кеттенський, Гуго Сантальський, Гундісальво, Герард Кременський в Іспанії... Їм належать переклади математики Евкліда, астрономії Птолемея, медицини Гіппократа і Галена, фізики, логіки та етики Арістотеля. До перекладів грецьких авторів слід додати переклади арабів: арифметика з алгеброю Аль-Хорезмі, яка знайомила Захід з арабськими цифрами (насправді індійськими, які прийшли на Захід через арабів) на початку XIII ст. завдяки перекладам Леонардо із Пізи; медицина Разі, якого християни прозвали Разесом, Ібн-Сіні, або Авіценни, чия медична енциклопедія, або «Канон», стала настільною книгою західних лікарів; філософія Аль-Фарабі та Авіценни... Від арабів разом із манускриптами на християнський Захід прийшли найменування цифр, нуль, алгебра, комерційна лексика (базар, фон-дук – склад товарів, чек тощо). Таким чином, Італія, а особливо Іспанія, стали першим «європейським трансфером» отримання греко-арабських матеріалів – центром праці невтомних перекладачів [Гофф, 2003, с. 15–19; Дейвіс, 2020, с. 364].

XII ст. – це ключовий період перетворення християнської Європи в інтелектуальний хаб. З XII ст. медицина, усупереч офіційній доктрині Церкви про невтручання у Боже творіння людину (Григорій Турський, Бернард Клервоський), стає альтернативою лікування європейців. До 1100 р. місто Салерно на півдні Італії стало першим містом медичного навчання у Європі [Мортімер, 2018, с. 52–59]. Починаючи з XII ст. в Європі стає популярною давня східно-антична тема про ідентифікацію людського організму із Всесвітом: тіло людини – із землі, кров – із води, дихання – із повітря, а тепло – із вогню. Кожна частина людського тіла відповідає частині Всесвіту: голова – небесам, груди – повітрю, живіт – морю, ноги – землі, кістки – камінням, жили – гілкам, волосся – травам, а почуття – тваринам [Гуревич, 2007, с. 63]. Людина вважалася вінцем творіння, створеним по образу і подобию Божою; всі інші творіння були створені заради неї. «Всі творіння світу, – писав Ален Лілльський, – «є для нас наче книга, картина і дзеркало» («*Omnis mundi creatura / Quasi liber et pictura / Nobis est et speculum*») [Цит. за вид.: Гуревич, 2007, с. 65]. Наукою, яка мала пояснити знання про Бога, світ і людину, тепер стала схоластика.

Схоластика. Слово схоластика (походить від грец. *σχολή* – «школа» і *σχολαστικός* – «шкільний»; від лат. *Cholastica*) – це тип релігійної філософії, яка походить від пізньоантичного неоплатоніка V ст. Прокла. Рання середньовічна схоластика (IX – XII ст.) має свій соціокультурний ґрунт – монастирі та монастирські школи [Аверинцев, 2003, с. 516]. Схоластичний метод полягав у підпорядкуванні думки авторитету догми. Він походить від знаменитої формули Петра Даміана – «філософія – служанка богослов'я» («*philosophia ancilla theologiae*»). Схоласти вважали Арістотеля «предтечею Христа у всьому, що стосується природних речей» («*praecursor Christi in naturalibus*») [Аверинцев, 2003, с. 517].

Схоластика це сукупність методів і праць, тобто інтелектуальна продукція з XII ст. пов'язана зі школою та університетом. Схоластика народилася з розвитку діалектики – однієї з наук трівіума, – яка була «мистецтвом аргументації за допомогою запитань і відповідей в ситуації діалогу». Батьком середньовічної схоластики вважається Ансельм Кентерберійський, для якого діалектика була головним методом осмислення та досягнення віри: «*credo, ut intelligam*» («вірю, щоб розуміти»). Цей метод виражається формулою: віра, яка шукає розуміння, тобто звертається до розуму. Ансельм доповнив вчення фразою: «вільна думка сумісна з благодаттю». Схоластику можна розглядати як встановлення та обґрунтування згоди між Богом і людиною, доказом існування Бога за допомогою розуму [Аверинцев, 2003, с. 516; Гофф, 2007, с. 199–200; Зайбт, 2009, с. 224–225].

Схоластика, отже, є методом ремісника-інтелектуала. Мислення – це ремесло, яке керується своїми законами. Перш за все це закони мови. Мислителі та професори Середньовіччя прагнули знати про що вони говорять. Схоластика будувалася на фундаменті граматики. Схоласти були послідовниками Бернарда Шартрського та П'єра Абеляра. Потім

слідують закони доводів, які випливають із діалектики. Тут йдеться не лише про зміст слів, але й про зміст думки. В цьому плані університетські професори були послідовниками Іоанна Солсберійського, який говорив: «*Логіка сама по собі безкровна і безплідна, вона не родить думку, якщо не зачне її десь на стороні*». Ще одним методом схоластики є книга-авторитет. Цими авторитетами є Біблія, трактати Арістотеля, Платона, арабів, твори Отців Церкви. Послідовники Бернарда Шартрського на плечах тих гігантів бачили далі. Теологія, яка звертається до розуму, стає наукою. Досягнути віри розумом, закликали послідовники Гільйома Овернського, і прагнули розуму, просвітленого вірою («*ratio fide illustrata*»). Глибока формула Ансельма Кентерберійського – «вірю, щоб розуміти» (*fides quaerens intellectus*), проявляється, коли Тома Аквінський підносить її в принцип: «благодать природу не скасовує, а завершує» (*gratia non tollit naturam sed perficit*). Фундаментом схоластики служить коментар до тексту, *lectio*. Це глибокий аналіз, який починається з граматичного розбору букви (*littera*), відтак логічного аналізу смислу (*sensus*), що закінчується екзегезою, яка відкриває науковий та ідейний зміст думки (*sententia*). Коментар породжує дискусію, лекція розвивається в питання (*questio*), а результатом питання є *determinatio* – формулювання власної думки [Гофф, 2003, с. 84].

Висока схоластика (XIII – початок XIV ст.) розвивалася і змінювалася в контексті заснованих по всій Європі Університетів. Взірцями схоластики цього періоду є творчість Сігера Брабантського, Томи Аквінського, Бонавентура, Іоанн Дунс Скот [Аверинцев, 2003, с. 516].

Глава схоластичної школи (*doctor*) завжди до прізвища мав заслужений своїми знаннями титул: Тома Аквінський – «ангельський наставник» («*doctor angelicus*») або «загальний наставник» («*doctor communis*»), Бонавентура – «серафічний наставник» («*doctor seraphicus*»), Дунс Скот – «тонкий наставник» («*doctor subtilis*»), Роджер Бекон – «дивовижний доктор» («*doctor admirabilis*»), Вільям Оккам – «непереможний наставник» («*doctor invincibilis*») або «незрівнянний наставник» («*doctor singularis*») [Аверинцев, 2003, с. 518].

Так розвивалася схоластика, учителька строгості, натхненниця оригінальної думки, яка підпорядковувалася лише законам розуму. На XIII ст. припадає період її зрілості. В кінці XIII ст. університетські метри заволоділи високими посадами в церковній та світській ієрархії. Вони стали єпископами, архidiaконами, каноніками, радниками, міністрами. Настала ера докторів, богословів, законників.

Париж і Шартр: Франція – перша спадкоємниця античної Греції та Риму в Європі. Першими центрами засвоєння перекладеного античного матеріалу та його мистецького вплетення в християнську культуру стали два французькі міста – Шартр і Париж, оточені містами Лаоном, Реймсом і Орлеаном між Лаурою і Рейном, місць, де до ярмарків Шампані стікалися велика торгівля і гроші (банки). Ця обставина, на думку Жака Ле Гоффа, зробила «Францію першою спадкоємницею Греції і Рима, як

передбачав Алкуїн і як осідував Кретьєн де Труа» [Гофф, 2003, с. 20]. Цю високу марку Франція буде тримати довго.

Париж, королівське місто, перше в середньовічній Європі, яке ставало по-справжньому столицею, чим Рим уже давно перестав бути. Столицею не імперії й не різновиду якогось християнства, а певного царства – Королівства [Дюбі, 2003, с. 95. Пор.: Ададунов, 2002, с. 60–89]. Париж у XII ст. мав безперервну традицію вищої освіти, яку давали в кількох незалежних одна від одної школах, сконцентрованих на відносно невеликій території на лівому березі Сени та на острові посеред річки: Кафедральна школа при соборі Паризької Богоматері, школа чорних каноніків при церкві св. Віктора, школа монастиря св. Женев'єви та школа незалежних магістрів [Лінч, 1994, с. 326]. Згаданий тут Іоанн Солсберійський у 30–40-х рр. XII ст. змінив у Парижі 11 шкіл, де вивчав логіку, граматику, математику, астрономію і теологію. Цікаво, що в перервах між відвідуванням магістрів, він сам устиг завести собі учнів [Уваров, 2003, с. 544].

В Парижі виникають і успішно діють школи метрів-професорів: при соборі в Сіті; при церкві Сен-Жюльєн-ле-Повр; каноніків у церкві Сен-Віктор; при монастирі св. Женев'єви; капели Нотр-Дам. Крім них з'являються незалежні метри-професори *атраже*, які дістали від свого єпископа та з рук глави школи *licentia docendi* – «право на викладання». Париж своєю славою зобов'язаний, перш за все, розквіту теологічної освіти, яка становила вершину шкільних дисциплін, через яку тогочасний інтелектуал, звернувшись до аристотелизму та сили судження, дійде до діалектики. Париж поступово став сучасним Вавилоном, з якого св. Бернард Шартрський закликав учителів-кліриків і студентів тікати, щоб спасти свої душі. Але вони його не послухали. В листі одному своєму учневі абат Філіпп Арвенський назвав Париж «Єрусалимом, якого прагнуть багато. Це дім Давида..., дім мудреця Соломона... Щасливе те місто, в якому з таким бажанням читають священні книги, де найскладніші тайнства вирішуються по милості Св. Духа, де стільки знаменитих професорів, де така богословська вченість, що можна назвати його містом вільних мистецтв!» [Цит. за вид.: Гофф, 2003, с. 21–22. Пор.: Уваров, 2003, с. 545].

В основі християнського гуманізму лежить людина, створена за образом і подобою Божою. Символом цього образу був принижений і смиренний Іов (Йов), образ, який запропонував ще Григорій Великий у VI–VII столітті. Нове бачення людини було визначено у видатній теологічній праці Ансельма Кентерберійського «Чому Бог вочоловічився» («*Cur Deus Homo*»). Спираючись на твори св. Августина, Ансельм звертається до двох понять сприйняття світу: природи та розуму. Він пропонує християнам концепцію «*fides quaerens intellectum*» («*віра, що шукає розуміння*»). Гуманізм тієї епохи був, за словами Роберта І. Мура, «першою європейською революцією» [Цит. за вид.: Гофф, 2007, с. 127–130].

На початку XII ст. французький філософ-платонік Бернар/Бернард Шартрський/Карнутський, магістр школи в Шартрі з 1114 р. і канцлер з 1119 до 1124/1126 рр., стверджував, що середньовічні

мислителі могли бачити далі, ніж учені стародавнього світу лише тому, що вони «були гномами, які стоять на плечах гігантів, тому сприймали набагато більше речей не завдяки гострішому зору чи вищому зросту, а тому, що були піднесені вище завдяки гігантським розмірам своїх попередників» [Цит. за вид.: Мортімер, 2018, с. 128; Цит. за вид.: Гофф, 2003, с. 13]. За свідченням свого учня Іоанна Солсберійського, метр Бернард вчив, що прообразом усіх мистецтв є: Граматика і Поезія, які «покривають увесь простір уявлюваного»; Логіка – «приносить блиск золота розумних доводів»; Риторика – «силою переконливості і красномовства подібна світлу срібла»; Математика – «рухається по слідах інших мистецтв і залишає безкінечне багатоманіття кольорів та відтінків»; Фізика – «вносить зачарування своїх нюансів»; Етична Філософія – «піднімається над іншими гілками», «переважає всі інші тією гідністю, яку вона надає твору» [Цит. за вид.: Гофф, 2003, с. 11]. Інтелектуали XII ст., за словами Бернарда Шартрського, визначили свою місію в часі: «*Veritas, filia temporis*» («*Істина – дочка часу*»), Авл Геллій).

Париж у XII – XIII ст. також був містом голіардів – інтелектуальних волоцюг, для яких характерними рисами були імморалізм та критика суспільства, найкраще виражених у творі «Схильність мужчин», поезії Рютблфа, «Романі про Троянду» Жана де Мена, засуджених в Парижі 1277 р. [Гофф, 2003, с. 22–30]. Їхні погляди були надто радикальні та християнський гуманізм їх не прийняв.

Шартр і шартрський дух ученості. Французьке місто Шартр було великим науковим центром освіти та освіченості. В ньому не ігнорували мистецтвами тріумфу: граматику, риторикою, логікою. Це видно по викладанню Бернарда Шартрського. Тут надавали перевагу вивченню *слів* (*voces*) над вивченням *речей* (*res*), які були предметом мистецтв квадрівума: арифметики, геометрії, музики, астрономії. Дух допитливості, спостережень, досліджень, підживлюваний джерелами греко-арабської науки, визначив шартрський дух ученості. Цей дух великий популяризатор XII ст. Гонорій Отенський резюмував такою формулою: «*Невігластво – вигнання людини, його батьківщина – наука*». Абсалон Сен-Вікторський обурювався, що тут, у Шартрі, «*вивчають будову шара, природу елементів, розташування зірок, природу тварин, силу вітра, життя рослин і коріння*». Гільйом із Сен-Тьєррі скаржиться св. Бернарду на людей із Шартру, які пояснюють творіння першої людини «*не від Бога, а від природи, від розуму і від зірок*». Гільйом із Конша на це їм буцімто відповідав: «*Не знаючи сил природи, вони хочуть, щоб ми трималися на прив'язі в їх невігластва, відмовляють за нами право на дослідження і осуджують нас на те, щоб ми залишалися селяками, які вірять без розуму*» [Гофф, 2003, с. 42–43].

Математичні науки – це ще одна християнська перемога над культурою переможеного ісламу. В Іспанії, Південній Італії клірики відкрили в арабських книгах не тільки філософію древніх греків, а і їхню науку. Для шкіл Шартра було перекладено твори Евкліда, Птолемея, трактати з алгебри. Серед кваліфікацій знань, які поступово замінювалися в

схемі давнього *trivium*, геометрія та арифметика посідають чільне місце. У своєму «*Dodascalicon*» паризький учитель Гуго де Сен-Віктор ставить біля вільних мистецтв механічні мистецтва. «*Грунтуючись на кафедральній школі, – зауважує Ж. Дюбі, – мистецтво Франції любить, щоб у цю школу її церков фігурували сім вільних мистецтв*». Крім того, з кінця XII ст. існувало мистецтво фахівця з логіки: воно невдовзі стане інженерним мистецтвом [Дюбі, 2003, с. 118–119].

В Шартрі захоплювалися та популяризували наступних мудреців і вчених: Соломона – учителя всякої східної та єврейської вченості, мудреця Старого Завіту і герметичної науки, з його іменем пов'язують енциклопедію магічних знань; Александра – дослідника, учня Арістотеля, знавця чудес Індії, який, на жаль, не залишив опису своїх спостережень; Вергілія, – який передбачив появу Христа у своїй четвертій еклозі, у своїй «Енеїді» він зібрав суму знань античного світу, на його могилі молився апостол Павло, перші шість книг «Енеїди» св. Бернард Шартрський коментує як науковий твір нарівні з Книгою Буття Старого Завіту [Гофф, 2003, с. 43].

Словом у Шартрі вірили розумом. Гільом із Конша, Арно із Бонневаля і Тьєррі Шартрський були натуралістами. Коментуючи Книгу Буття, вони науково (за допомогою фізики) десакралізували природу, довівши божественне творіння світу в природний спосіб. Шартрці отець Шеню, автор книги «*Sur Deus homo*», Гонорій Отенський і Аделард Батський були гуманістами: вони розвивали думку св. Ансельма Кентерберійського про те, що ідея людини з самого початку входила в план Творця і для якої, власне, був створений цей світ. Людину шартрці розглядають, в першу чергу, як раціональну істоту, в якій відбувається активне об'єднання розуму і віри, тому вони завжди зверталися до авторитетних аргументів діалектики Арістотеля. Шартрці Бернард Сільвестрійський, Алан Лілльський розвивають давній образ людини-мікрокосма, зв'язок між світом і людиною. Велика наукова енциклопедія Аделарда Батського поширюється на анатомію і фізіологію людини. Про це пише й абатиса Хільдегарда Бінгенська у незвичних для того часу творах «*Liber Scivias*» і «*Liber divinorum operum*». Шартрці Герхольд Рейхерберський, Гільом із Конша, Іоанн Солсберійський, Гуго Сен-Вікторський, Гонорій Отенський розвинули метафору стоїків від «світ-майстерні» до «вселенської майстерні» (*mundi fabrica*), в якій *homo faber* – є співробітником Бога і природи у творінні. Розвиваючи свою знамениту формулу «невігластво – вигнання людини, його батьківщина – наука», Гонорій Отенський додав, що «початком є вільні мистецтва, які являють собою міста-етапи». Перше місто – це граматика, друге – риторика, третє – діалектика, четверте – арифметика, п'яте – музика, шосте – геометрія, сьоме – астрономія. До цих традиційних наук він додає восьмим етапом фізику, дев'ятим – механіку, десятим – економіку. Словом у Шартрі сформувалися першопроходці [Гофф, 2003, с. 42–52. Пор.: Уваров, 2003, с. 544].

Вчителі Шартра починаючи з 1100 р. провадили свої уроки на рідкісних творах Платона, що були їм

доступні, деяких уривках із «Тімеї». Поширені Шартром концепції платонівського натхнення, які спонукали менше до логічних розмірковувань, ніж до зв'язування почуттів, укорінилися трохи згодом в іншій міській школі в тому самому Парижі – в монастирі Сен-Віктор. Клірики вікторіанці показували своїм учням-аскетам августинський шлях до споглядання і не засуджували недвозначно діалектичний інструмент. Рішар де Сен-Віктор захищає гуманістів та філософів собору Паризької Богоматері та гори Сент-Женев'єви. Душа, каже він, повинна послуговуватися всіма своїми вміннями, в т. ч. і розумом, і любов'ю. Гуго де Сен-Вікторський запрошує своїх учнів, згідно з настановами св. Августина, до поступового духовного вознесіння: хай вони вирушать від *cogitatio* (мислення), від дослідження матерії та відчутного світу, на що конче має спиратися абстрактна думка, до *meditatio* – інтроспективного повернення душі до самої себе, і нарешті дістатися до *contemplatio*, що є інтуїцією правди [Дюбі, 2003, с. 121–122].

Таким чином, інтелектуальні пошуки теологів, що репрезентували кафедральні школи Шартру й Парижу зводилися до того аби пояснити Святе Письмо вже не лише з позицій беззастережної віри, а й з позицій розуму. Відкинувши зневажливе ставлення Церкви до людини, представники паризької кафедральної школи наголошували, що «людина є створена за образом і подобою Бога», а отже, спроможна збагнути розумом те, що дане їй від самого Творця. Відштовхуючись від цієї тези, теологи обґрунтували ймовірність новацій у християнському вченні й заперечували беззастережне дотримання концепцій Отців Церкви. «*Ми – карлики, що сидять на плечах велетнів. Ми бачимо краще й далі за них, але не тому, що маємо гостріший зір чи вищий зріст, а тому, що вони піднесли нас настільки високо*», – ще смиренно, але вже впевнено виступав за перегляд концепцій представників патристики Бернард Шартрський [Цит. за вид.: Ададуров, 2002, с. 140. Пор.: Уваров, 2003, с. 544].

Сіто і цистерціанці. Серйозним опонентом єпископським школам були монахи чернечого ордену цистерціанців (від назви міста Сіто – лат. *Cistercii*), перша обитель якого виникла в 1098 р. у французькій Бургундії, де 60 миль на північ від монастиря в Кліюні. Його засновником став абат Роберт із Молезмі та 21 чернець. Орден Сіто став популярним і впливовим, коли до нього у 1112 р. вступив аристократ Бернар / Бернард Клервоський і близько 30 осіб, звідки походить друга назва цистерціанців – бернардинці. У 1118 р. 25-літній Бернар став абатом у Клерво (дочірній монастир Сіто), заснувавши орден цистерціанців – перший орден у Католицькій церкві. Завдяки зусиллям св. Бернара у 1145 р. орден мав понад 350 монастирів, розпорошених на всьому Заході Франції, та по всій Західній Європі так що сучасник міг вигукнути: «Світ став цистерціанським!». На відміну від чорного одягу ченців-бенедиктинців, монахи-цистерціанці носили білий одяг. Худючий, гнівний, сповнений Божої люти Бернард до смерті боровся проти П. Абеляра, заохочував хрестові походи проти катарів у Альбі, за що його обирають архієпископом Реймса, але він відмовляється, залишається монахом і стає головним поборником ересі в Французькому

королівстві. Найдорожчий для короля Людовіка Святого монастир – Руайомон – був цистерціанським [Лінч, 1994, с. 265–274; Дюбі, 2003, с. 119–120. Пор.: Усков, Монашество, 2003, с. 326–327], і це про щось говорить.

Ченці монастиря Сіто повставали проти міст, із яких вони колись повтікали, проти кліриків, яких вважали нижчими в ордені духовними ієрархами, проти схоластичного навчання непотрібного для учнів, проти Парижа – цього нового Вавилону, де втрачаються таланти юнацтва. У 1140 р. св. Бернард особисто приїхав до Парижа з єдиною метою: обернути в іншу віру школярів, розбестити їх, відвернути від схоластичного навчання. Проповідь «Про навернення до іншої віри», яку склав спеціально для них св. Бернард, пропонувала, на противагу Вавилону, прихисток, «пустелю», єдиний шлях до порятунку. *Хіба уроки вчителя, – запитував він, – уже не мають «безкорисливої перетинки між душею та Христом?».* Тоді навіть їх відвідувати? *«Ти знайдеш більше в лісі, ніж у книгах; дерева й скелі навчать тебе більше речей, що про них жоден учитель тобі не розповість».* Для св. Бернарда дискутувати з приводу Святого Письма – це непростимий гріх. Більше нічого не є таким шкідливим, як діалектика, як медитація – ці марні зусилля зробити віру зрозумілою. Він немилосердно громив викладачів, що з великими труднощами зібралися на церковний собор у Сансі, щоб засудити логіку П'єра Абеляра, і на церковний собор у Реймсі, щоб засудити логіку Жільберта з Порей. Як і П'єр із Селли, св. Бернард достоту вважав, що «справжньою школою є тільки школа Христа», адже в людині віддзеркалення Бога відбувається не в розумі, а в любові: *«Розум – це та сама любов»* [Цит. за вид.: Дюбі, 2003, с. 120–121].

У своїх проповідях про «Пісню пісень», що стали великим твором св. Бернарда, він не терпить діалектиків (Абеляра, Сюжера, Жільбера), які ставлять під питання єдність Святої Трійці. Тільки перемігши своє тіло, лише подолавши 12 ступенів покірності, очищена в такий спосіб людина може сподіватися нарешті пізнати себе як образ Божий, – часто твердив Бернард [Дюбі, 2003, с. 122–123].

IV-й Латеранський собор 1215 р. заборонив створення духовних орденів на основі нових статутів, після чого всі, крім францисканців, приймали устав св. Августина. В його основі лежала містична категорія християнського віровчення – любов (лат. caritas): вища любов до Бога вимагала жертвової любові до ближнього, а ідеалом монахів стає «vita apostolica» («апостольське життя»). У 1274 р. II-й Ліонський собор залишив лише чотири найбільші духовні ордени (домініканців, францисканців, августинців і кармелітів), а інші розпустив [Усков, 2003, с. 327, 328].

П'єр Абеляр (1079 – 1142): перший професор без університету. Славою паризького інтелектуального середовища в першій половині XII ст. безсумнівно був голіард П'єр Абеляр. *«Абеляр – це перший професор»*, – пише Жак Ле Гофф [Гофф, 2003, с. 31], а Ієн Мортімер називає його *«провідним ініціатором змін у XII ст.»*, який справив значний вплив на розвиток мислення, увівши в практику пізнання Бога, світу і людини діалектичний метод та поняття *теологія* з

однойменними факультетами, де ставили під сумнів геть усе [Мортімер, 2018, с. 64]. Про цього архіфілософа поза очі казали, що він дошукуються не лише істини, а й успіху та прибутку – *laus et pecunia* («хвали та грошей») [Зайбт, 2009, с. 215], і це є також правдою.

Бретонець із під Нанта П. Абеляр народився в Пале 1079 р. в родині дрібного рицаря-шляхтича. В юності він відмовився від військової кар'єри та, озброєний своїми глибокими знаннями, в 15 років подався в «хрестовий похід» до Парижу з єдиною метою – розбити ідола того часу, найвідомішого паризького метра (майстра/магістра) Гільйома із Шампо, що навчав у школі св. Женев'єви [Гофф, 2003, с. 31]. Покинувши двір Марса (бога війни) Абеляр обрав Мінерву (богиню мудрості), щоб *«воювати на полях учених диспутів, а не на тих, де проливається кров. Отож я мандрував світом і брав участь у диспутах повсюди, де процвітало це мистецтво, наслідуючи перипатетиків»* [Цит.: Лінч, 1994, с. 323] (так називали учнів Арістотеля в Лікеї/Ліцеї – авт.). Абеляр вивчав логіку в Лопі та в Парижі, а викладав логіку в Мельоні та в Корбейлі [Лінч, 1994, с. 324]. Вперше з часів панування християнської теології в пізнанні світу середньовічні інтелектуали повернулися до Арістотеля. В той день, коли Абеляр зрозумів, що не здатний воювати чи розробляти землю, а жебракувати йому було соромно, він повертається до викладання (*scolarum regimen*): *«Я повернувся до знайомого мені ремесла, не маючи здібностей працювати руками і примушений працювати своїм язиком»* [Цит. за вид.: Гофф, 2003, с. 54]. Певно саме звідси походить життєва аксіома: не здібні працювати руками – примушені працювати язиком.

В диспуті Абеляр стає метром, відбирає від Гільйома із Шампо учнів, веде їх за собою в Мельон, а потім в Корбейль, де формує свою школу. Далі через хворобу він на кілька років віддалився на батьківщину в Бретань. Вдруге повернувшись на диспут із Гільйомом, старий метр був переможений, його залишають всі учні та він залишає викладання. Абеляр зайняв почесне місце метра в монастирі на пагорбі св. Женев'єви. Тоді він обіцяє собі стати богословом, стає студентом і поспішає на лекції до найбільш видатного богослова того часу Ансельма Лансського. Але Абеляр скоро розчарувався і повернувся до Парижу. Слава 39-річного інтелектуала була безжалісно перервана романом із племінницею каноніка Фулберта 17-річною інтелектуалкою Елоїзою, що в деталях описано П'єром в його «Історії моїх страждань» («Historia Calamitatum»). В результаті у них народився син, якому дали чудне ім'я Астролябій. Щоб спокутувати свій гріх Абеляр був готовий запропонувати Фулберту одружитися з Елоїзою, але як вірно зауважив історик Етьєн Жільсон, Абеляр боявся, що завівши сім'ю (він був кліриком, а не священником, тому міг це зробити), підірве свою кар'єру викладача і стане посміховиськом для школярів. Розумна Елоїза, розуміючи, що інтелектуалу для самореалізації потрібна радість плоті жінки, відмовляє його на ній женитися. Абеляр відкидає її жертву, наважується на шлюб, але не публічний, а таємний. Довідавшись про його наміри, Фулберт

благословляє шлюб, але він не знав, що в плани Абеляра входило відправити Елоїзу в монастир в Аржантейле, а самому продовжити кар'єру метра. Тоді Фулбрайт прагнув публічної сатисфакції. Люди каноніка вночі увірвалися в будинок Абеляра і поглумилися над ним: вони його кастрували. Абеляр спробував сховати свій сором євнуха в абатстві Сен-Дені. Його відчай цілком зрозумілий: чи може євнух бути загалом людиною? Єдине, що його врятувало від повного безчестя – це інтелектуальна спрага. Юрба учнів просить метра-євнуха повернутися до викладання, і він погоджується. Для них він пише свій перший богословський трактат [Гофф, 2003, с. 31–37].

З ініціативи єпископа Шартрського, скликаний собор в Суассоні у 1121 р. засуджує погляди Абеляра, спалює книгу, а його прирікає на монастирське життя до кінця земних днів. Тоді Абеляр віддаляється в монастир Сен-Дені, звідки через рік тікає і знаходить притулок у єпископа Труа. Він будує собі капличку Св. Трійці та живе там самотнім євнухом. Його знаходять учні й навколо виростає село, а капличка отримує назву Втішник. Спокійне життя Абеляра порушують св. Норберт, засновник ордена премонстрантів, і св. Бернард Клервський, реформатор цистерціанського ордена з абатства Сіто в Бургундії. Тоді Абеляр подумує втекти із християнського світу на Схід до поганів, сарацинів, «щоб там, серед ворогів Христа, під умовою сплати якої-небудь данини, спокійно жити по-християнськи». Але невдовзі його обирають абатом одного монастиря в Бретані, де місцевий люд знає тільки нижньобретонську мову. Постійні конфлікти з неотесаними монахами приводять до того, що в 1132 р. Абеляр звідти тікає. У 1136 р. історія знаходить його в Парижі на пагорбі св. Женев'єви, де він знову навчає і має ще більше слухачів, ніж коли-небудь. Тут до Абеляра приєднується вигнанець з Італії Арнольд Брешианський. У 1140 р. на Абелярові трактати знову нападають вороги. Тепер їх очолює Бернард Клервський, абат із Сіті, селянин зроду, проповідник хрестових походів, який знав тільки одну зброю боротьби з інтелектуалами – фізичну силу. Це був по суті вже підготовлений інквізитор. Ворожі сторони зійшлися на тому, щоб провести в Сансі диспут перед зборами теологів і єпископів. Але св. Бернард таємно змінює диспут на собор, а його опонента – в обвинувачуваного. Поки до Риму «летіло» прохання від людей св. Бернарда зі звинуваченням проти Абеляра, Абеляр ховається в абатстві Клюні. На цей раз П'єр був зламаний. Настоятель Клюні Петро Високоповажний приймає Абеляра з милосердям, примиряє з Бернардом Клервським, домагається від Рима зняття з нього відлучення від Церкви та розміщує його в монастирі Сен-Марсель в Шалоні. Тут 21 квітня 1142 р. П'єр Абеляр помер. Видатне абатство Клюні посилає йому письмове відпущення гріхів і передає його прах Елоїзі, абатисі у Втішнику [Гофф, 2003, с. 37–39]. Таким було і так закінчилося життя класичного середньовічного інтелектуала.

Подібно всім великим філософам П'єр Абеляр був насамперед логіком, який першим ділом зайнявся питанням про метод. «Він був чемпіоном діалектики», – пише Жак Ле Гофф. Своїм «Підручником логіки для початківців» («Logica ingredientibus») і своєю книгою

«Так і ні» («Sic et Non», 1122 р. або бл. 1135 р.) «він дав західній думці перші Роздуми про метод». Отці Церкви настільки заплуталися в Абелярових формулюваннях, що не узгоджувалися між собою по жодному питанні: там, де одні бачили «біле», другі бачили – «чорне». У зв'язку з тим, що слова створені для того, аби щось означати (номіналізм), виникла необхідність науки про мову [Гофф, 2003, с. 40]. Елоїзі Абеляр говорив: «Більше піклуючись про вченість, ніж про красномовство, я стежу швидше за ясністю викладу, ніж за побудовою слів, за буквальним смислом, ніж за риторичними прикрасами» [Цит. за вид.: Гофф, 2003, с. 51].

«Ми йдемо в пошуки, сумніваючись, – пише Абеляр у творі «Так і ні», – і за допомогою пошуку проникаємо в правду». Він зіставляє місця Святого Письма, що не узгоджуються між собою, аби зменшити, либонь, їхню неузгодженість. Послідовність його методу є приблизно наступною: виклад відокремлених один від одного текстів, тлумачення, обговорення, диспут і, нарешті, висновки – «вирок». Таким є метод, що його експериментує Абеляр і доводить до перемоги. Перед своїми опонентами він виправдовувався: «Мої студенти вимагали людських і філософських доказів, їм було потрібно зрозумілих пояснень більше, ніж стверджень; вони казали, що марно говорити, якщо не даєш зрозуміти свої слова, і що ніхто не повірить у те, чого спершу не зрозумів» [Цит. за вид.: Дюбі, 2003, с. 116].

Книга П. Абеляра «Так і ні» є нервом і совістю епохи інтелектуального відродження XII ст. Поварварськи кастрований людьми настоятеля собору Нотр-Дам каноніка Фулберта за щире кохання з його племінницею Елоїзою, яка завагітніла і народила від Абеляра сина, у своїй книзі дослідив 158 очевидних суперечностей у працях Отців Церкви. Абеляр сформулював вислів: «сумнів породжує питання, а питання приводить до істини», назвавши таке застосування логіки до релігії «теологією», або богослов'ям, термін, який він першим увів у вжиток. У наступному XIII ст. теологія стане наукою Церкви та всіх Університетів. П. Абеляр вважав, що задоволення від статевого акту було однаковим як в шлюбі, так поза ним. Тому, якщо отримувати задоволення від статевого акту поза шлюбом гріховно (як цього офіційно вчила Церква), то так само гріховно отримувати його і в шлюбі, бо поняття шлюбу не применшує гріховність. Але оскільки сексуальні стосунки в шлюбі мали важливе значення для продовження людської раси, то Бог не зробив би продовження людського роду залежним від гріха. Отже, гріховність позашлюбних стосунків перебувала під питанням. Ще більш суперечливим було твердження Абеляра про те, що люди, які розіп'яли Ісуса Христа, не були винними, адже вони жодним чином не могли знати про його божественну природу і діяли так, як вважали за правильне відповідно до своєї доби та законів часу [Мортімер, 2018, с. 49–52; Гофф, 2007, с. 121–122, 232]. У трактаті «Так і ні» П. Абеляр запевняв: «Можна вірити тільки в те, що ми вже збагнули розумом». Автор твору пройшовся майже усіма суперечливими твердженнями християнської доктрини, спробувавши пояснити їх за допомогою

нового методу, який назвав теологією, термін, який відтоді почали вживати для позначення нової науки про канонічні тексти [Ададуrow, 2002, с. 140].

Логік П'єр Абеляр також був моралістом. Це впливає із його твору «Етика, або Пізнай самого себе» («*Ethica seu Scito to ipsum*»). У ній він, замість гріха та розкаяння за нього, головної формули того часу щодо каяття, запропонував головне покарання за гріх – сердечне розкаяння. Така філософія йшла повністю в розріз з офіційною доктриною Церкви, яку останнім чітко виклав св. Бернард Шартрський: «*Народжені в гріхові грішники, ми породжуємо, грішників ... Ми неповноцінні вже при появі в цьому світі, поки живемо в ньому і залишаємо його; з ніг до голови в нас нема нічого незіпсованого*» [Цит. за вид.: Гофф, 2003, с. 40–41].

Ніхто більше за Абеляра не говорив про союз розуму і віри. Він пішов далі знаменитої формули Ансельма Кентерберійського про віру в пошуках розуму: «*Вірю, щоб розуміти*» («*fides quaerens intellectum*») [Цит. за вид.: Гофф, 2003, с. 41]. Після Абеляра цю формулу можна продовжити таким чином: «віра, що розуміє, і розум, що вірує», – найкращий метод, на мою думку, пізнання Бога, світу і людини.

Власну методикку критики канонічних творів П. Абеляр застосував під час аналізу «заново відкритих» для культури латинського Заходу творів видатного античного мислителя Арістотеля, зокрема, його «Логіки». Теолог виробив принципи логічного мислення, оформлені в схоластику, яка стане інтелектуальною основою викладання в середньовічних університетах [Ададуrow, 2002, с. 140–141]. Абеляр, один із головних попередників університетських схоластів, особливо виділив головний урок, отриманий від Арістотеля: «*Перший ключ до мудрості – постійна допитливість*». Арістотель говорив, що корисно піддавати сумніву будь-яку думку: той, хто сумнівається, схильний до пошуку, а хто шукає – знаходить істину. В останні місяці свого життя в монастирі в Клоні Абеляр написав трактат «Діалог Філософа (язичника), Юдея і Християнина». У творі є такі слова: «*Яким би не був предмет суперечки, розумні доводи мають більшу вагу, ніж поклик на цілий список авторитетів*» [Цит. за вид.: Гофф, 2007, с. 203]. Він доводив, що ні первородний гріх, ні боговплочення не були абсолютними розривами в історії людства. Сума людської думки повинна бути спільною для всіх трьох релігій, що дозволить визнати кожному людину сином Божим. Його заклик до віротерпимості ґрунтується на думці, що в «*домі Отця мого багато обителей*» [Цит. за вид.: Гофф, 2003, с. 42].

П. Абеляр написав дидактичну поему «Вірші до Астралабія» («*Carmen ad Astralabium*»), присвячену його єдиному синові, що незаконно народився від гріха з Елоїзою. Батько розпочинає із настанов щодо навчання, яке вважає найважливішим у житті. «*Твоєю турботою має бути навчання, а не викладання*», – пише батько синові, бо викладати потрібно тоді, коли людина вже навчилася всього й осмислила цей досвід, а не коли вона повинна вигадувати все на ходу. Стосунки з учителями батько рекомендує синові вибудовувати з належною повагою, але без

поклоніння, намагаючись розгледіти сутність за гарними словами та не боятися поставити під сумнів авторитети: «*Тебе має хвилювати не хто, а що було сказано. Добре сформульована думка зробить ім'я своєму автору. Ні ти не маєш клястися словами улюбленого вчителя, ні вчитель утримувати тебе на прив'язі своєю любов'ю. Плодами, не листями яблука харчується людина. Тому й сенсу маєш віддавати перевагу над словами*» [Цит. за вид.: Демчук, 2024, с. 40].

Далі П. Абеляр присвячує увагу покірливості Богу і скромності, що проходить червоною ниткою через усю поему. В якості наочного прикладу він згадує відому античну історію про Дедала та Ікара, щоб указати на згубність бажання слави та висот: «*Дедал повернувся до батьківщини безпечним шляхом; Ікар, шукаючи висоти, стрімко впав до безодні*». Коментуючи цей епізод, Стефанія Демчук слушно зауважує, що поради щодо скромності та необхідності пошуку Божої слави, а не своєї, трохи дивно чути від Абеляра, «який був суперзіркою за тодішніми масштабами й не проминав нагоди публічно розгромити своїх супротивників – навіть колишніх учителів – у теологічних диспутах» [Демчук, 2024, с. 41].

П. Абеляр залишає синові Астралабію ще ряд настанов на різні життєві ситуації: «*Справжній друг перевищує всі інші Божі дари*»; «*Нема нічого кращого за добру жінку й нічого гіршого за погану*»; «*Якщо небагато їсти та помірно спати, то життя буде довгим і безпечним для тебе*» [Цит. за вид.: Демчук, 2024, с. 41]. Говорячи про потребу покаяння П. Абеляр пише про Елоїзу, свою кохану й матір Астралабія як приклад людини, що не може покаятися: «*Є ті, кому звершені гріхи принесли стільки задоволення, що вони ніколи до кінця в них не розкаються, бо насолода була настільки великою, що жодної виконаної за це покути не буде досить. Це часта скарга нашої Елоїзи...*» [Цит. за вид.: Демчук, 2024, с. 41–42]. Астралабії жив і виховувався без материнського виховання, адже Елоїза за свій гріх з Абеляром перебувала в монастирі.

Як відомо, засновник науки теології П. Абеляр був двічі звинувачений Церквою на соборах в Суассоні (1121) і Сансі (1140) у відступі від християнської віри й прихильності до філософії Арістотеля. Осуд Абелярового вчення як єретичного на соборі в Сансі поклав кінець його викладацькій діяльності в Парижі на пагорбі св. Женев'єви. Осуд Церкви був несправедливим. В одному зі своїх листів до коханої Елоїзи П. Абеляр писав: «*Я не хочу бути учнем Арістотеля, якщо для цього я мушу розлучитися з Христом... Щоб розвіяти твій неспокій і втихомирити всі тривоги твого серця, [додати]: знай, що я заснував своє знання на наріжному камені, на якому Христос збудував свою Церкву*» [Цит. за вид.: Ададуrow, 2002, с. 141].

Незважаючи на офіційний осуд з боку Римської церкви, вчення П. Абеляра змінили епоху. Після 1150 р. для Жана Салісбурійського, який здобув освіту в Парижі, Арістотель став філософом, а діалектика – королевою *trivium*. «*На неї, – зазначає Ж. Дюбі, – спираються всі поступи духу, який за допомогою ratio випереджає й робить зрозумілим досвід сенсу, відтак*

за допомогою *intellectus* ставить речі на їхню божественну основу й схоплює порядок створення, щоб зрештою дістатися до справжніх знань, до *sapientia*» [Дюбі, 2003, с. 117].

У Парижі, оговтуючись після радикальних поглядів «революціонера» П. Абеляра, помірковані вчені почали включати в традиційну церковну освіту все, що тільки можна було запозичити від новаторів. Найперше цим займалися єпископ П'єр Ломбар/Ломбарський, який у «Книзі Сентенцій» викладає в королівському місті перший логічний аналіз біблійного тексту, та П'єр Едок, від якого походить термін *educationes* (освіта / освіченість). «Книги сентенцій» першого і «Церковна історія» другого – представляють собою систематичний виклад філософських істин та історичних фактів, що містилися в Біблії. Ці книги стануть першими базовими підручниками для університетів у наступному (XIII) столітті [Дюбі, 2003, с. 117; Гофф, 2003, с. 52]. Біля них П'єр із Пуатьє проштовхує вперед сміливі думки: «Хоч би яка була певність, нам належить, однак, сумніватися в статтях про віру й дошукуватися та дискутувати» [Цит. за: Дюбі, 2003, с. 117]. Тьєррі Шартрський здійснює перше тлумачення тексту Книги Буття, котре ґрунтується не на якійсь символіці, а на науці фізиці. Він зводить створіння Боже до гри чотирьох елементів космосу та концентричних куль: вогню, води, зірок і тепла [Дюбі, 2003, с. 118]. Кафедральні єпископські школи ширяться із північної частини Французького королівства від Тура до Реймса, графства Шампань та Бургундії. Біля паризьких владик сформувалися єпископи Німеччини та Англії: у цих двох країнах нові кафедральні собори – Кентербері та Бамберг наслідують собори Франції [Дюбі, 2003, с. 126–128]. Усі ці приклади свідчать про беззаперечний вплив П. Абеляра, але найбільше присутність його поглядів буде помітною в діяльності університетів, історія яких почнеться одразу по його смерті.

Інтелектуал-ремісник у міській / світовій майстерні та його інструменти – розумний язык і здорові руки. Всі люди фізичної та інтелектуальної праці в містах Європи об'єднувалися в ремісничі товариства, які називалися *цехами*. Цех буквально означає «*мистецтво*», оскільки латинське слово *ars* – «мистецтво», означало також і «ремесло», «цех». Вперше і найбільш досконало цехова система діяла на півдні Європи у Флоренції, а відтак на півночі Фландрії [Гофф, 2007, с. 168–169]. Справжній тип інтелектуала міг розвинутися тільки в міських стінах. В XIII ст. міста з населенням 10 тис. осіб і площею 40 га вважалися великими [Ястребицкая, 2003, с. 114]. Аббат Сен-Женев'єв Етьєн із Турне в кінці XII ст. скаржився, що в теологію прямо втрутилася «*disputatio*»: в порушення всього святого «*ведуть публічні суперечки... Неподільну Трійцю ріжуть на частини на кожному перехресті. Скільки докторів, стільки оман, скільки аудиторій, стільки скандалів, скільки площ, стільки богохульства*». Він називає паризьких метрів «торговцями слова» (*venditores verborum*), а нинішні міста – воскреслими Содомою і Гоморрою! [Цит. за вид.: Гофф, 2003, с. 52].

Завдання інтелектуала, такого ж майстра й

ремісника як інші професії в місті, полягає у вивченні та навчанні вільним мистецтвам. Мистецтво це не лише наука, а й техніка (*ars e techna*). Слідом за Гуго Сен-Вікторським Тома Аквінський у наступному XIII ст. виведе всі наслідки із цього положення. Згідно з ним, мистецтво є всякою раціональною діяльністю, яку застосовують для фабрикації як матеріальних, так і інтелектуальних інструментів: це розумна техніка, призначена для творіння: *ars est recta ratio factibilium*. «Серед інших наук вони [вільні мистецтва] називаються мистецтвами, оскільки передбачають не тільки пізнання, але також виробництво, котре прямо витікає із розуму: такі функції побудови (граматика), силлогізма (діалектика), мови/бесіди (риторика), чисел (арифметика), міри (геометрія), мелодій (музика), розрахунки руху зірок (астрономія)» [Цит. за вид.: Гофф, 2003, с. 53–54].

Як людина ремесла, інтелектуал усвідомлює, що його професія вимагає підготовки. Він визнає необхідний зв'язок між наукою і викладанням: накопичені знання слід пускати на ринок і конвертувати на прожиток. Школи – це такі самі майстерні як і інші, звідки виходить товар. Інтелектуал стає таким самим ремісником і торгівцем, як і представники інших міських професій. Як писав одному зі своїх друзів Герман Далмацій: «Якщо я зумів написати цю книгу, то лише тому, що в громадських школах повинен був захищатися від хитромудрих нападів противників» [Цит. за вид.: Гофф, 2003, с. 54]. У великій світовій майстерні (фабриці) в інтелектуала є тільки один інструмент – його власний розум. В ранньому Середньовіччі переважало усне навчання, коли інтелектуал говорив, а учні слухали. Інструментами для клірика-інтелектуала є лише рукописні книги, які в кращому випадку можна було собі так само вручну переписати. Тепер цьому ремісникові духа залишається організуватися у свій цех, корпорацію. Такими корпораціями (цехами) викладачів і студентів у XII – XIII ст. стануть Університети. Тож первісно під терміном «університет» розумівся цеховий термін корпорація [Лінч, 1994, с. 327].

Доба університетів: Болонья, Париж, Оксфорд... Міські університетські корпорації (цехи) виникли на плідному ґрунті інтелектуального відродження між серединою і кінцем XII ст. в Італії, Північній і Південній Франції, Англії та Іспанії. Ці корпорації не були призначені для чернечого життя, ані не ставили перед собою економічних цілей. Попервах вони здебільшого розміщалися при кафедральних (єпископських) школах, однак мали власну форму організації. То були спільноти, подібні до купецьких гільдій; їхніми членами зазвичай були не місцеві, а прибульці, мандрівники, переважно юнаки різного соціального статусу, з базовою освітою, загалом достатньою для церковної кар'єри; їхніх учителів ніщо не зв'язувало, адже вони жили з учнівських пожертв. «Членів новостворених спільнот, – зауважує Ф. Зайбт, – пов'язував своєрідний етос, в основі якого лежало не «учительство» та «учнівство», а взаємні запитання й відповіді. Спочатку цим і обмежувалися, однак невдовзі з цього розвинулася повноцінна шкільна програма: питання

цілеспрямовано ставили до тих текстів, які досі мали непорушний авторитет у роз'ясненні Біблії та поясненні світу» [Зайбт, 2009, с. 214–215].

Наприкінці XII – початку XIII ст. передова і «найсучасніша» освіта зосередилася в кількох містах / країнах Європи: Болоньї (Італії), Парижі (Франції) та Оксфордї (Англії), де виникли перші нові ремісничі корпорації, ім'я яким – Університет [Powicke, 1949, р. 149–179]. Університети народжуються зі стрімким розвитком міст. Для захисту своїх прав від міської влади та вищого духовенства учителі-бакалаври та школярі-спудеї організовувалися у своєрідні цехові корпорації. Такі корпорації й стали першими університетами. Перші вищі школи склалися в XII – XIII ст. в Болоньї, Монпельє, Палермо, Парижі, Оксфордї, Салерно та інших містах.

Об'єднання викладачів і студентів одного міста мало дві назви: *universitas* – університет і *studium generale* – вища школа. На середину XIII ст. можна говорити про формування системи університетів, які поступово самоорганізувалися і за підтримки папства відстояли свою автономію перед світською та єпископською владами [Уваров, 2003, с. 544; Керецман, 2015, с. 249]. Норман Дейвіс вважає, що велику роль у зародженні університетів відіграли жебручі ченці. «Ренесанс XII ст. визначив принцип, що світська освіта має вартість незалежно від теології». Однак без дозволу церкви годі було засновувати освітні заклади. Звідси й ідея *Studium generale*, університету, поділеного на чотири чи п'ять факультетів – теології, права, медицини, мистецтва або філософії та музики; університети мали свої статuti, а керували ними самоврядні академічні органи. Після Болонського (1088 р., перезаснованого 1215 р.) відкрились університети в Парижі (бл. 1150 р.) та в Оксфордї («найвидатніший у Європі університет», 1167 р.). Станом на 1300 р. у Європі функціонували кільканадцять університетів: Італії, Франції, Англії та Іспанії [Дейвіс, 2020, с. 376. Пор.: Hunt, J., 2008].

Самі університетські діячі оцінювали себе надзвичайно високо: вони називали Університети «рікою, що живить світ», «охоронцем ключів від християнства», «вартовим на вежі християнського світу», «старшою дочкою короля». Самі Університети бажали походити від легендарних королів: часто можна було почути, що Паризький університет заснував Карл Великий, Кембріджський – король Артур, а Оксфордський – король Альфред [Уваров, 2003, с. 544]. Звісно, це не відповідало дійсності.

Університети постали на основі інтелектуального розвитку попереднього століття. Болонья у 1076 р., після знайдення тут копії «Дигести» збірника законів часів Римської імперії (частини більшого «Зводу цивільного права», створеного за часів візантійського імператора Юстиніана у VI ст.), стає основним центром дослідження закону. Блискучим їхнім коментатором на початку XII ст. є Ірнерій – автор трактату «Питання про тонкощі закону». Саме з юридичної школи Ірнерія бере свої витоки Болонський університет. Близько 1130 – 1140 рр. монах цієї школи на ім'я Граціан уклав збірку під назвою «Угода про неузгоджені закони», більш відому під назвою «Декрет», ставши основним джерелом канонічного

права у Католицькій церкві. Саме від нього походить назва папських законів декреталії (від лат. *decretum* – указ, постанова). На цій основі формувалося церковне право [Мортімер, 2018, с. 59–61; Гофф, 2007, с. 114]. У 1158 р. у відповідь на прохання студентів болонська юридична школа потрапила під захист імператора Фрідріха Барбаросси, який передав їй під особливу юрисдикцію місцевого єпископа [Уваров, 2003, с. 545]. Завдяки цій школі до кінця XII ст. римське право стало міжнародною юридичною нормою всієї континентальної Європи. В рамках традиції, що розвинулася в Болонському університеті у XII – XIII ст. в Італії, Франції та Німеччині поширилася школа права глосаторів (від грец. слова *Glossa* – юристи, доктори права та студенти), що займалися римським правом в середньовічній Європі [Мортімер, 2018, с. 59–61, 77; Гофф, 2007, с. 114].

Багато студентів Болонського університету вже мали вчений ступінь «магістра мистецтв» і були, зазвичай, старші, ніж студенти Паризького університету. Багато магістрів мали громадянство Болоньї. В Болоньї гільдію організовували самі студенти, які створили два «університети» – один для італійців, а другий для студентів із-за альпійських країн. Студенти обирали собі ректорів, вели переговори з містом та магістрами. Болонська модель студентського університету згодом дістала широке поширення в Південній Європі, пізніше в Латинській Америці [Лінч, 1994, с. 331], а віднедавна стала моделлю сучасного Університету в Європі та Америці.

Загальновідомо, що термін «Університет» (*universitas*) спочатку означав будь-які спільноти, що були пов'язані взаємною присягою, мали корпоративний вигляд об'єднання людей, для яких були характерні горизонтальні зв'язки, на відміну від тих, що засновувалися на вертикальних взаєминах панування і підпорядкування. *Universitas* були і вся міська комуна, та інші корпорації як в її складі, так і поза її межами. Однак з часом термін «Університет» закріпився лише за корпораціями викладачів і учнів, наприклад: «Університет магістрів і студентів міста Парижа», або інша назва об'єднання наставників і студентів – «*studium generale*» – загальна (вища) школа. До середини XIII ст. перші Університети в Болоньї, Парижі, Оксфордї та Саламанці сформували первісну систему вищої університетської освіти в Європі. Оскільки Університети виникли в християнському світі католицьких монархів, їхня легітимність визначалася лише папою Римським та імператором Священної Римської імперії. Отже, Університет виник як корпорація інтелектуалів для захисту прав майстрів та студентів свого цеху [Уваров, 2003, с. 544]. У 1200 р., аналогічно до Болонського університету 1158 р., грамоту видав паризьким магістрам і студентам французький король Філіп II Август. Обидва університети вважають ці події датами свого заснування [Уваров, 2003, с. 545].

Найдавніші університети, і серед них Паризький, народилися радше із суспільної потреби, а не з книг. Ключ до розуміння цього дає саме значення слова «університет»: тоді як у наші дні його застосовують і розуміють виключно в значенні установи вищої освіти, в Середньовіччі, власне тоді, коли з'явилися, вони

мали ширше значення. Воно означало сукупність або корпорацію і спочатку було цеховим терміном на позначення групи людей для захисту своїх, передусім економічних, інтересів. Університетські гільдії були такими самими як і інші гільдії з своїми майстрами (лат. *magister*), підмайстрами (бакалаврами) та учнями (студентами) [Лінч, 1994, с. 326–327].

На сьогодні не існує однозначної відповіді на питання, коли, хто і де вперше використав термін «університет». З цього приводу між науковцями «гуляють» дві версії. Перше офіційне використання слова «*universitas*» для опису закладу вищої освіти зустрічається 1215 р. в декреті папського легата Робера де Курсона, спрямованому на вирішення суперечки, пов'язаної з Паризьким університетом [Мортімер, 2018, с. 77]. Суперечки були не рідкістю: так, Кембриджський університет було створено внаслідок страйку 1208 р., на який вийшли майже всі члени Оксфордського університету [Мортімер, 2018, с. 77]. У іншій версії термін «університет» вперше з'явився в Парижі 1221 р. для позначення спільноти паризьких викладачів і студентів («*universitas magistrorum et scholarium*»), а отже, набагато пізніше, ніж виникли такі перші корпорації. В паризькій моделі викладачі та студенти складали одну академічну спільноту, а в болонській моделі до спільноти *universitas* входили тільки студенти. До сьогоднішнього дня збереглася паризька модель. Університетський професор поєднував викладання і працю, пов'язану з роздумами та писанням (те, що ми сьогодні називаємо дослідницькою діяльністю). Викладачами керували ректори, яких вони собі обирали. Ректори знаходилися під наглядом канцлера, якого як правило призначав місцевий єпископ. До 1260–1270-х рр. вивчати праці Арістотеля «Метафізику», «Етику» і «Політику», перекладених на латинь саме у XIII ст., було модним у всіх університетах Європи. Особливим пропагандистом вчення Арістотеля був домініканець Тома Аквінський [Гофф, 2007, с. 186–188], який помер 1274 року.

Більшість паризьких (та інших) вчителів і учнів були чужинцями і їх в столиці Франції не любили. Ведучи галасливий спосіб життя, чужинці, без прав та без привілеїв, раз у раз вступали в сутички з містянами. Їм також не подобалося, що школи розташовувалися близько до резиденції єпископа, а його канцлер мав канонічне право давати дозвіл-ліцензію на право вчителювання (за відповідну плату), наглядати за змістом навчальних програм і надавати вчені ступені. В боротьбі за свої права шляхом апеляцій до вищих властей і проведенням страйків (*cessatio*) народився Паризький університет [Лінч, 1994, с. 327–328].

Університети, корпорації міських фахівців вчителів і їхніх учнів студентів, Римський престол підпорядковував владі місцевих єпископів та капітулі. Стати автономними університети могли лише в боротьбі з церковною та світською владами. Викладання було функцією Церкви, викладачами університетів були клірики, яких місцевий єпископ вважав своїми підданими. В якості глави всіх шкіл, розташованих на території конкретного дієцезу, єпископ здавна делегував свою владу комусь із помічників, яких у XII ст. стали називати *scolasticus*, а

невдовзі – канцлерами. Канцлер собору Нотр-Дам брав високу плату за видачу «ліцензій», вимагаючи при цьому від магістрів васальної присяги. Магістрів обурювала легкість, а не висока плата, з якою можна було купити «ліцензію», не маючи для цього достатніх знань [Уваров, 2003, с. 545]. У 1200 р. в одній із таверн в студентському кварталі Парижу сталася бійка, під час якої кількох студентів було вбито містянами та королівськими службовцями. Король Філіпп II Август став на бік студентів [Лінч, 1994, с. 328–329].

У 1213 р. в Парижі канцлер практично втратив привілей вручати *licence*, тобто право на викладання. Це право після 1219 р. повністю переходить до університетських метрів. Під час великого страйку 1229–1231 рр. університет виходить з-під юрисдикції місцевого єпископа. У 1231 р. король Людовік IX та папа римський Григорій IX надали магістрам Паризького університету самоуправління, якого вони вимагали. Зокрема мова йде про папську енцикліку, відому за її першими двома словами «*Parens scientiarum*» («Батько знання»). Магістри утворили самоврядну корпорацію, яка встановлювала власні закони, приймала у свої ряди нових членів і надавала вчені ступені своїм студентам [Лінч, 1994, с. 329–330].

Магістри Паризького університету погоджували між собою, які книжки слід рекомендувати студентам для читання, як мають відбуватися екзамени та скільки треба років навчатися студентів, щоб він здобув право на звання магістра. Більшість паризьких студентів були дуже юні, вони мали той самий вік, що сьогоднішні учні середньої школи. Попри юний вік магістри повністю брали управління університетом на себе. Паризький університет згідно зі статутом папського легата кардинала Робера де Курсона від 1215 р. був цеховою гільдією вчителів, а не студентів. Саме ця модель була згодом запозичена (з певними варіаціями та модифікаціями) північноєвропейськими університетами, а згодом і університетами Північної Америки [Лінч, 1994, с. 330–331].

У 1301 р. канцлер перестає бути офіційним главою школи. В Оксфорді університет очолює єпископ із Лінкольна через свого канцлера на віддалі 120 миль від нього, тоді як абат монастиря Осеней і пріор Фрайдсвайда мають лише почесні звання. Але невдовзі канцлера поглинає університет, його починають обирати й він стає офіційним представником уже не єпископа, а університету. В Болонії ситуація була ще більш складнішою. Церква тривалий час не цікавилася викладанням в університеті права, вважаючи його справою світською. Тільки в 1219 р. главою університету (ректором) стає архідиякон Болонії, функції якого схожі на функції канцлера. Однак його влада обмежувалася лише тим, що він головував на захистах і розбирався зі скаргами членів університету [Гофф, 2003, с. 58–60].

На фоні конфліктів університети знайшли собі могутнього захисника в особі папство. В Парижі папа Целестин III у 1194 р. дарував університетській корпорації перші привілеї, а Інокентій III та Григорій IX затвердили його автономію. У 1215 р. кардинал і папський легат Роберт де Курсон дав університету перші статuti для «*universum magistrum et scholarium*». Це було зроблено, як пише Ж. Дюбі, «щоб *linhe*

панувати над асоціацією і щоб тісніше пов'язати її з папською справою». Одразу ж над нею було встановлено суворий контроль: вчення Аморі де Бене було засуджено, було спалено десять університетських викладачів, які пристрасно пропагували його ідеї; з навчальної програми вилучили «згубні читання»: наприклад, паризьким учителям заборонили знайомити своїх учнів з філософією Арістотеля, його метафізикою та коментарями Авіценни; нарешті було вирішено, що ордени жєбраків (домініканці та францисканці) можуть постачати надійних викладачів: їх ввели до складу університету. Підтримувані папою, вони прилаштувалися на більшості кафедр теології [Дюбі, 2003, с. 143]. Чи бажали собі професори та студенти такої «автономії», навряд чи.

В Оксфорді університет отримав свої перші свободи в 1214 р., скориставшись занепадом влади відлученого від влади короля Іоанна Безземельного. Серія конфліктів у 1232, 1238 і 1240 рр. між університетом і королем закінчилася капітуляцією його наступника Генріха III, який налякався підтримки частини університету, наданої Симону де Монфору. В Болоньї, де в 1158 р. імператор Фрідріх Барбаросса особисто дарував привілей викладачам і студентам університетської корпорації, до 1278 р. комуна безроздільно правила містом, нав'язувала професорам позитивний контракт і втручалася в присвоєння наукових ступенів. Коли ж частина викладачів і студентів відійшли до Віченци, Арєццо, Падуї, Сієни комуна Болоньї пішла на поступки. Після останнього зіткнення з університетом у 1321 р. комуна більше не втручалася в його справи. Як бачимо з наведених прикладів, єдиною зброєю в руках всіх університетів, які отримали автономію від світської влади, були страйк і відхід в інший університет [Гофф, 2003, с. 60–61].

Оскільки університети та викладачі перебували в містах якогось конкретного королівства, влада яких бачила в них багатство і престиж, то стати автономними вони могли лише звільнившись від її опіки. В Парижі автономність університету була остаточно здобута після кривавих сутичок студентів з королівською поліцією у 1229 р., коли декілька студентів було вбито. На цей раз королівська влада і канцлер стали на боці містян. Тоді університетська корпорація в повному складі залишила Париж. Магістри та студенти оголосили страйк і розсіялися по різним учбовим закладам, в тому числі – в землі англійського короля, лютого ворога короля Франції. Велика частина університету віддалилася в Орлеан. Майже два роки в Парижі не було занять. І лише в 1231 р. Людовік Святий і Бланка Кастильська, за посередництва папи Григорія IX, зажуреного, що *«висохла ріка знань, яка зрошувала райський сад всесвітньої церкви»*, урочисто признали незалежність університету, відновили і розширили ті привілеї, які були визнані Філіпом-Августом у 1200 р. [Гофф, 2003, с. 60; Уваров, 2003, с. 545–546].

У 1229 р. папа визнав, що викладання вільних мистецтв у Парижі занепадо. Тому в 1231 р. Григорій IX засудив паризького єпископа і примусив короля Франції та його матір піти на поступки: своєю буллою *«Parens scientiarum»*, яку часто згадують як «Велику

хартію університетів», він дарував Паризькому університету нові статuti про автономію. Закріплені в папській буллі права університетської корпорації полягали у визнанні права Університету на самоуправління і повний контроль над присвоєнням вчених ступенів, право на «сецесію» (страйк, відхід в інше місто) в разі порушення університетських свобод [Уваров, 2003, с. 546]. В Оксфорді початок незалежності університету також був забезпечений легатом папи Інокентія III кардиналом Ніколою Тускуланським. Його наступник Інокентій IV виступає проти короля Англії Генріха III та бере університет під захист св. Петра і папи, доручає єпископам Лондона і Солсбері захищати його від короля. В Болоньї папа Гонорій III ставить архidiaкона на чолі університету, щоб той оберігав його від всевладної комуни. Остаточоно університет звільняється, коли місто в 1278 р. признає папу сеньйором Болоньї. В результаті всі університети опинилися під опікою папи (=Церкви), від яких тепер залежала незалежність викладання та дослідження інтелектуалів. Особливою була залежність Тулузького університету, який був створений у 1229 р. за сприяння папи для боротьби з єрессю [Гофф, 2003, с. 61–62].

Багатьом славетним школам XII ст. не вдалося стати Університетами – в занепад приходять викладання в Шартрі, Лане, Салерно. Більшість Університетів виникли не самі по собі, а результати «сецесії» із сусіднього освітнього центру. Так виникли Університети в Віченці, Арєццо, Падуї, Кембріджі, Анжері. Інші були засновані церковними або світськими властями. Так, кастильські королі засновують Університети у Валенсії (1214) і Саламанці (1220), у 1224 р. імператор Фрідріх II засновує Університет у Неаполі, а в 1229 р. виникає Університет в Тулузі [Уваров, 2003, с. 546].

Париж став у першій половині XIII ст. величезною машиною прямолінійних роздумів. На підготовчому факультеті мистецтв, де формувалися майбутні теологи, діалектика заповонила все. «Урок», прямий контакт з авторами, відступив перед «диспутом», формальною вправою дискусії, здатною зміцнювати дух у науковій боротьбі. Коментар текстів повільно поступався перед чистими іграми силіогізму. Граматика перестала проникати в прекрасне письменство, вона набула вигляду структурної лінгвістики, спекулювала на словесній логіці й намагалася аналізувати способи виразу залежно від механізмів, що їх розмірковування накидає мові нові смисли. Схоластична думка позбулася будь-яких прикрас, поступово сповзла до формалістичного виснаження. Принаймні вона підштовхнула в Парижі та в інших університетах, в Оксфорді, в Тулузі, теологічну побудову, цілком спрямовану проти єресі, які вельми швидко набули поширення. На схоластику спиралася проповідь правди. В містах вона втілювалася насамперед за допомогою слова – слова передусім домініканців та францисканців [Дюбі, 2003, с. 143–144].

Саме в Парижі, в університеті, виковувалася найкраща бойова зброя проти єресі. Всі духівники християнського світу приходили туди навчатися. Парижеві протегували скандинавські єпископи,

єпископи Угорщини, Моравії, Сен-Жан-д'Акра, Нікозії, папи та їхні учні. Студенти разом з усім населенням міста йшли попереду тріумфального кортежу, який доставляв з Бувіна в клітках бранців свого переможного короля [Дюбі, 2003, с. 161].

Таким чином, першим університетом у Європі був Болонський: 1154 (1158) р. імператор Фрідріх Барбаросса надав охоронний привілей для захисту корпорації болонських професорів і студентів (в іншому місці – школярів), яка існувала з 1088 року. У XII ст. був заснований університет у Салерно. Так само у XII ст. (1180 р.) був заснований університет у Монпельє (Франція), що перебував поза межами королівського домену і був присвячений передусім медицині. Тамтешні викладачі були, зокрема, вихідцями з давньої медичної школи в Салерно, де, як відомо, шукав зцілення «бідний Генріх» Гартмана фон Ауе, та єврейські лікарі з Іспанії. Після того як Салерно підготувало ґрунт своїми перекладами, саме в Монпельє медицина стала визнаною книжною наукою, факультетом. Як в Салерно, в Монпельє навчання на факультеті медицини було тісно пов'язане зі шпиталем, тож разом із медичним факультетом народилася й університетська клініка [Зайбт, 2009, с. 216, 219].

У 1215 р. Болонський університет був перезаснований і лише у 1252 р. отримав свій статус від папи римського. Наступним університетом вважається Паризький, який був відкритий як корпорація професорів бл. 1150 р., привілей отримав від папи римського Целестина III у 1174 р., а від короля Франції Філіпа II Августа – у 1200 році. Статус університету отримав від папського легата Робера де Курсона у 1215 році. У 1167 р. корпорація під назвою університет виникла в англійському містечку Оксфорд, хоч підтвердження свого статусу він отримав лише на початку XIII ст.: від нього невдовзі відбрунькувався університет в Кембриджі. Кембриджський університет був заснований у 1208/1209 році. У 1202 р. король Кастилії Альфонс VIII визнав перший іспанський університет у Валенсії (1212/1214). 1216 р. папа римський Гонорій III назвав юриспруденцію та богослов'я «прибутковими науками», що дало неабиякий стимул для розвитку цих двох університетських наук. У 1224 р. імператор Фрідріх II заснував у Неаполі університет для своїх службовців, а в 1288 р. був заснований Ліссабонський університет. Університет у Саламанці був заснований королем Альфонсом IX Леонським у 1218/1219 рр. як королівський навчальний заклад. Вищим навчальним закладом він став лише згідно з «Carta magna» (вважається найдосконалішим університетським статутом) короля Кастилії Альфонса X Мудрого. У 1255 р. папа римський Александр III дозволив його випускникам «викладати повсюду» (*licentia ubique docendi*) [Дейвіс, 2020, с. 376; Мортімер, 2018, с. 85; Гофф, 2007, с. 186–190; Зайбт, 2009, с. 219–221; Уваров, 2003, с. 546].

Студенти «циркулювали» містами середньовічної Європи у пошуках кращих знань. Про атмосферу «блукаючих» студентів-кліриків – голіардів – в кінці XII ст. залишив добрий запис один монах: «Вони хочуть блукати світом і відвідати всі його міста,

поки не зійдуть з розуму від надміру вчення; у Парижі студіюють вільні мистецтва, в Орлеані – класиків, у Салерно – медицину, у Толедо – магію, але ніде не вчать манер і моралі» [Цит. за вид.: Демчук, 2024, с. 203]. Найвідоміша збірка студентів-голіардів – «Codex Buranus» (бл. 1230 р.) [Демчук, 2024, с. 204–205].

До 1300 р. університети були засновані в багатьох містах Європи: Іспанія – у Саламанці (1227/1228/1243), Севільї (1254 р.?) та Льейді/Леріда (1300); Португалія – у Ліссабоні (1290 р., у 1308 р. переміщений до Коїмбри); Англія – в Оксфорді та Кембриджі; Франція – у Тулузі, Монпельє, Анже (1229/1337) та Парижі; Італія – у Верчеллі (1228), Болоньї, Віченці (1204), Падуї, П'яченці (1248), Реджіо, Аретцо (1216), Сієні, Неаполі та Салерно (XII ст.) [Мортімер, 2018, с. 77–78; Зайбт, 2009, с. 216, 221, 223–224]. Серед європейських монархів першим заснував Університет король Фрідріх II Гогенштауфен: це був університет в Неаполі, заснований у 1224 р. [Лінч, 1994, с. 333].

Близько 1300 р. на захід від Рейну й на південь від Альп діяло приблизно 15 університетів і жодного не було на німецьких землях до 1360-х років. Чому? Шукаючи відповідь на це питання історики сходяться на двох причинах: по-перше, в Німеччині потреби інтелектуального життя цілком задовольняли кафедральні (єпископські) школи; по-друге, у Центральній Європі, як зауважує Ф. Зайбт, суспільство загалом було «важчим на підйом», ніж на заході чи півдні. У Німеччині міське середовище навіть близько не було готове прийняти мандрівних студентів. Проте в другій половині XIV ст. завдяки хвилі нових заснувань Університетів, ініційованих імператором Карлом IV, їхня кількість подвоїлася. Тоді були засновані перші університети в Центральній Європі: Празі, Відні, Кракові, Гейдельберзі, Ерфурті, Кельні [Зайбт, 2009, с. 217–218]. До них німецький історик забув додати угорські університети в Пейчі та Буді.

В українській історіографії вважається, що розрізи країн університети виникли в наступній послідовності: в Італії – в Болоньї (1119), Неаполі (1224) і Римі (1303); в Англії – в Оксфорді (XII ст.), Кембриджі (1202); у Франції – Монпельє (1180), Парижі (Сорбона) (1257); в Іспанії – Сієна (1240). Згодом виникли університети в Польщі – в Кракові (Ягелонський), Австрії – у Відні, Німеччині – в Гайдельберзі, Лейпцигу, Кенігсберзі [Микитась В., 1994, с. 15]. Однак Василь Микитась випустив з уваги заснування багатьох університетів в XIV столітті.

Фердинанд Зайбт виділяє п'ять етапів «хвиле-подібного» заснування університетів у Європі: 1) спонтанно і лише приблизно датовані об'єднання учителів та учнів у Болоньї, Салерно, Парижі та Оксфорді в XII ст.; 2) наступні спалахи активності спостерігаються в Західній і Південній Європі близько 1200 р.; 3) чергова хвиля припадає на другу половину та кінець XIII ст.; 4) у Центральній Європі університети почали з'являтися в другій половині XIV ст.; 5) заснування німецьких «князівських» університетів спостерігається в XV ст. напередодні Реформації [Зайбт, 2009, с. 221]. В довідниковій літературі вважається, що в Європі існували два основні типи університетської організації: 1) південний, де управляли студенти (класичний приклад

Болонья), і 2) північний, де керували магістри (класичний приклад Париж) [Керецман, 2015, с. 249]. Університети володіли трьома основними привілеями: 1) правом на статут (юридична автономія з правом звернення до папи); 2) правом на страйк (*secesio* – відхід); 3) монополією правом присвоювати наукові ступені: бакалавра, магістра, професора [Керецман, 2015, с. 250].

В кінці XIII ст. в Болоньї, Парижі, Оксфорді припиняється ріст чисельності студентів і викладачів, а університетський метод – схоластика – вже не створить більш таких глибоких трактатів як «Сумми» Альберта Великого, Александра Галльського, Роджера Бекона, св. Бонавентури та св. Томи Аквінського [Гофф, 2003, с. 58]. В кінці століття (XIII), пише домініканець Тома Ірландський, «місто Париж, подібно Атенам, поділене на три частини: перша з них складається із торгівців, ремісників і простолюду, її називають великим містом; до другої належать шляхетні, в ній знаходиться королівський двір і кафедральний собор, її іменують *Сіте*; третю частину складають студенти та колеги, вона називається університетом» [Цит. за вид.: Гофф, 2003, с. 65]. Цей опис може правити за канонічний портрет середньовічного міста.

Середньовічний університет – це в першу чергу церковна корпорація. Всі викладачі були кліриками, навіть якщо вони не прийняли духовного сану, а значить на них поширювалася юрисдикція і канони Церкви, а попросту – єпископа Риму. З іншого боку університетські корпорації були залежні від королів та міського самоврядування: Паризький університет від росту могутності Капетингів; Оксфордський – від посилення англійської монархії; Болонський – від життєдіяльності комуни. Середньовічні Університети – інтернаціональні, його члени, викладачі та студенти, приходять із всіх країн, наука не має (і не знає) кордонів, тому вони санкціонують «*licentia ubique docendi*» – «право викладання повсюди». На відміну від інших корпорацій, в Університетів не має монополії на місцевому ринку праці, бо її «ринок» – увесь християнський світ. Університети, його викладачі та студенти, є першими корпораціями, які виходять за межі міських стін і мурів, в яких вони народилися. Це їхня велика перевага над іншими цехами, але це водночас і їхня слабкість. Університети – для всіх зрадники: для міста, для Церкви, для держави, бо мають право на страйк та право на відхід в інше місце. Це такий собі «троянський кінь», який не вміщається в жодний кластер середньовічного суспільства [Гофф, 2003, с. 63–65].

Університет мав юридичну, адміністративну та фінансову автономію, яка дарувалася йому спеціальними документами державця та/або папи Римського. Зовнішня незалежність університету поєднувалася з суворою регламентацією та дисципліною внутрішнього життя. Університет поділявся на факультети. «Молодшим» або «нижчим» факультетом, обов'язковим для всіх студентів, був артистичний факультет або факультет мистецтва (від лат. слова *art / artes* – мистецтво), на якому в повному обсязі вивчалися сім вільних мистецтв / наук. Відтак йшли юридичний, медичний, богословський (теологічний)

факультети, які, втім, існували не у всіх університетах [История средних веков, т. 1, 1990, с. 447]. Отже, предписані ще св. Августином сім «вільних мистецтв» (трівіум і квадрівіум) як обов'язкові науки для пізнання Бога, світу і людини, стають у XII – XIII ст. основою університетської освіти на підготовчому, базовому факультеті, який називали ще «факультетом мистецтв» [Гофф, 2007, с. 27].

Пандідактеріон: вища школа філософії та права в Константинополі. Вищі навчальні заклади існували й поза Європою, наприклад, в Константинополі (Візантійській імперії). Тут у 1045 р., на основі школи заснованої ще міністром Бардою Склером і ученим Левом Математиком у 855/856 р. в імператорському палаці Магнаура (відомої як Магнаурська вища школа) [Острогорський, 2002, с. 210, 279, прим. 50; Фенич, Алешкевич, 2025, Вип. 2 (53), с. 117–118], було засновано вищу школу – Пандідактеріон (*Pandidacteron*).

В оточенні імператора Візантії Василя II Македонського перебували такі світлі голови як Константин Ліхуд, перший міністр-правник Йоанн Ксифілін, відомий філософ Михаїл Пселл – великий шанувальник античної філософії та перший великий гуманіст [Острогорський, 2002, с. 304–305]. Задум відродити вищу школу виник у радників імператора Василя II Михаїла Пселла, Йоанна Ксифіліна, Константина Ліхуда, а також учителя Пселла, вченого-поета Йоанна Мавропуса. В результаті у 1045 р. в Константинополі з'явилася Вища школа філософії й права – Пандідактеріон (*Pandidacteron*). Вищий навчальний заклад мав два відділення (факультети?): філософії та права. Філософське відділення сформувалося на основі семи вільних мистецтв: *trivium* і *quadrivium*. На нижчому рівні вивчалися граматики, риторика і діалектика, а на вищому рівні – арифметика, геометрія, музика та астрономія. Філософія була синтезом усіх знань, вивченням якої завершувалося навчання на правничому відділенні. Відділення права очолював Йоанн Ксифілін, що носив титул сторожа права (*nomophylaks*), а філософське відділення та всю вищу школу очолював Михаїл Пселл, який носив пишний титул консула (*hypatos*) філософів. «Так утворився, – пише Георгій Острогорський, – новий центр грецької освіти і науки римського права» [Острогорський, 2002, с. 305]. Вища школа готувала для держави майбутніх правників та філософів. Константинопольська вища школа філософії та права, хоч і не називалася університетом, втім мала всі ознаки класичного середньовічного Університету, і проіснувала до падіння Візантійської імперії (1453). Крім неї в Константинополі також діяли вища богословська школа (під егідою патріархату) та вища медична школа [Mesarites, 1962, р. 167–202; Удальцова, 1990, с. 464; Острогорський, 2002, с. 279, прим. 50].

Успішний розвиток Вищої школи філософії та права в Константинополі був перерваний у 1204 р.: 13, 14, 15 квітня латинські християни грабували й вбивали грецьких християн. Після цієї зустрічі двох християнських світів візантійський хроніст Нікіта Хоніат залишив запис: «Навіть ісмаїліти «людяні й лагідні» порівняно з цими «чоловіками, що носять на плечах хрест Ісуса Христа»» [Цит. за вид.:

Острогорський, 2002, с. 377–378]. Проте жодний із вищих навчальних закладів поза межами Європи не мав головного, що становить сутність ідеї Університету: академічних свобод! «Формування європейських академічних свобод відбувалося і «зверху», і «знизу»», – зауважує Ф. Зайбт, у зв'язку з чим лише європейські вищі навчальні заклади можна називати Університетами [Зайбт, 2009, с. 221–222].

Освіта та освіченість на Русі. У східній частині Європи, де у XII–XIII ст. доживала свої останні десятиліття велика держава Русь зі столицею в Києві, ще довго годі буде говорити про якесь «інтелектуальне відродження» та Університети, хоча певні ознаки освіченості серед незначного числа руського люду були помітними. Як зауважив на початку XX ст. відомий російський історик церкви Євген Голубінський, у випадку Русі йдеться про письменність, а не про освіту чи тим більше освіченість. «Філософів» і «книжників» у повному розумінні слова, тобто безумовно освічених інтелектуалів, подібно до західноєвропейських, про яких йшла мова вище, Русь знала не багато. До них зазвичай відносять: 1) князів Ярослава Мудрого – автора «Руської Правди» (1016); Ізяслава, Святослава та Всеволода Ярославичів – авторів «Правди Ярославичів» або «Устава Ярославичів» (1072); Святослава Ярославича – автора «Ізборника» (1073, 1076); Володимира Мономаха – автора «Повчання дітям» (1117); володимирського й берестейського князя Володимира Васильковича (пом. 1288), якого літописець охарактеризував, що «був книжник великий і філософ, якого ото не було в усій землі і після нього не буде»; 2) обох київських митрополитів-русичів – Іларіона – автора «Слова про закон і благодать» (1051) та Кліма Смолятича – автора «Послание, написано Климентом, митрополитом руским, Фоме прозвиту, истолковано Афонасием мнихом» (1147), якого літописець називає «бысть книжник и философ так, якоже в Руской земле не бьашеть»; 3) єпископа Кирила Туровського – автора «Житія» та «Слова на Антипаску» (XII ст.); 4) агіографів та літописців Нестора, Никона й Сильвестра – авторів «Повісті минулих літ» (1113) тощо [Яковенко, 2005, с. 78–79; Федака, 2014, с. 314–321].

Серед творів «власного виробництва» найбільшу увагу привертає наскрізь дидактичний текст освіченого князя Володимира II Мономаха «Повчання дітям». Як випливає із Лаврентіївського списку «Повісті минулих літ», єдиного джерела, в якому збереглося «Повчання», твір був написаний у 1099–1117 рр., тобто коли Мономах був Переяславським і Великим Київським князем. Мономах залишив наступні неоригінальні поради дітям: «А найголовніше – убогих не забувайте, а скільки можете по змозі годуйте і подайте сироті, і вдовицю оправдуйте самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винуватого не бивайте і не велить убивати його. Якщо навіть заслуговуватиме смерті, і то не погубляйте жодного християнина» [Цит. за вид.: Демчук, 2024, с. 45]. На погляд глави держави станом на початок XII ст. найбільш зловбодними питаннями були: убогі, голодні, сироти, удови, безправ'я, погани. Як і найбільший інтелектуал

XII ст. в Західній Європі П. Абеляр, Володимир Мономах наголошує на важливості навчання: «Не забувайте того доброго, що вмієте, а чого не вмієте, тому навчайтеся, як батько мій [Всеволод Ярославич – перший князь Переяславський, Великий князь Київський, князь Чернігівський, перший правитель, який використовував титул «князь всієї Русі» – авт.], дома сидючи, вивчив п'ять мов, у тому честь мав від інших країн. Лінь-бо – мати всьому: що уміє, те забуде, а чого не вміє, того не навчається» [Цит. за вид.: Демчук, 2024, с. 45].

З-поміж історичних творів «власного виробництва», завдяки яким знаємо про минуле Київської держави, вартими уваги є наступні літописи: «Київський звід», упорядкований 1198 р. ігуменом київського Видубецького монастиря Мойсеєм; «Повість минулих літ», яку закінчив і упорядкував у 1113 р. монах Києво-Печерського монастиря Нестор; та «Галицько-Волинський літопис» XIII ст., завершений після 1292 р. [Яковенко, 2005, с. 79–80]. Що ж до легендарної історичної поеми «Слово о полку Ігоревім» від «1185 р.», в якій йдеться про невдалий похід на половців новгород-сіверського князя Ігоря Святославича та його брата Всеволода, під час якого князя вбили і за ним «плакала вся Окраїна» (Україна), то цей глорифікований українськими науковцями пам'ятник літератури, видається підrobкою значно пізнішого часу. На початку 2000-х рр. це переконливо довів авторитетний знавець давньоруських текстів американський історик Едвард Кінан. Професор російської історії Гарвардського університету вважає автором «Слова» богемського ученого славіста, отця єзуїта Йозефа Добровського, який склав романтичний твір-вигадку не раніше, ніж у серпні 1792 р. [Кінан, 2001, с. 256–272].

Русь, хоч і стала офіційно християнською державою досить рано (у 988 р.), проте ані своїх «семи вільних мистецтв», ані своєї схоластики, ані своїх П'єра Абеляра і Томи Аквінського, ані своїх Університетів не матиме аж до XVI–XVII століть.

Висновки. В анонсованій статті автор продовжує розгляд історії освіти та освіченості в Європі з часів античної Греції та Риму і до нині. Даною публікацією я намагався привернути увагу до теми Інтелектуальне відродження та поява Університетів у Європі в добу «високого» Середньовіччя (XII–XIII ст.). В результаті наведеного вище фактичного матеріалу можна дійти до наступних висновків: 1) основою шкільної освіти в добу високого Середньовіччя продовжували залишатися «сім вільних мистецтв», які вивчалися здебільшого в містах у кафедральних (єпископських) та монастирських школах, а поширеним «стимулом» навчання школярів залишалося фізичне покарання. Своє розуміння «семи вільних мистецтв» у 1120-ті рр. залишив Гуго Сен-Вікторський у творі «Didascalion»; 2) наслідком освіченого суспільства стало Інтелектуальне відродження XII ст., основою якого були перекладені з грецької та арабської мов на латину твори античних авторів, та схоластика. Її відомий метод, – підпорядкування думки авторитету догми, – походив від формули Петра Даміана, за якою «філософія – це служанка богослов'я», та батька середньовічної схоластики Ансельма Кентербе-

рійського. Для нього діалектика була головним методом осмислення та осягнення віри («вірую, щоб розуміти», який виражається у формулі: віра, яка шукає розуміння, тобто звертається до розуму; 3) першими культурно-освітніми осередками у Європі, які «перетравили» античну спадщину Греції та Риму стали школи метрів-професорів Парижу (при соборі в Сіті, при церкві Сен-Жюльєн-ле-Повр, каноніків у церкві Сен-Віктор, при монастирі св. Женев'єви, капели Нотр-Дам) та Шартру. Шартрський дух ученості був представлений такими іменами як Бернар/Бернард Шартрський/Карнутський, його учень Іоанн Солсберійський, Герхох Рейхерберський, Гільом із Конша, Гуго Сен-Вікторський, Гонорій Отенський та десяток інших визначних імен; 4) серйозним опонентом єпископським школам були монахи чернечого ордену цистерціанців (від назви монастиря Сіто) та особисто аристократ Бернар / Бернард Клервоский, котрий став абатом у Клерво – дочірньому монастирі Сіто; 5) першим європейським професором без університетського диплому став П'єр Абеляр (1079 – 1142), автор кількох трактатів, між якими чільне місце в інтелектуальній історії людства посів твір «Так і ні», чемпіон діалектичного методу, автор терміну «теологія», мислитель, який став провідним ініціатором змін у XII ст. та здійснив великий вплив на подальшу інтелектуальну історію Європи; 6) бурхливий розвиток міст сприяв появі у XII – XIII ст. у міській / світовій майстерні-цеху нового «виду» майстрів – інтелектуалів-ремісників та їхніх інструментів – розумних мов і здорових рук; 7) після появи у 1088 р. першого Університету в італійській Болоньї, університетські корпорації-цехи майстрів (професорів) і учнів (студентів) з'явилися в Парижі, Оксфорді, Салерно, Паленсії, Монпельє, Реджо-ді-Калабрії. Згідно з отриманими від пап, імператорів, королів та міських комун правами університети володіли трьома привілеями: 1) правом на статут (юридична автономія з правом звернення до

папи); 2) правом на страйк (*secesio* – відхід в інше місто); 3) монополічним правом присвоювати наукові ступені бакалавра, магістра, професора; 8) у 1045 р. в Константинополі з'явилася перша в східнохристиянському світі Вища школа філософії та права – Пандідактеріон (*Pandidacterion*), що мала два відділення (факультети?): філософії та права; 9) Київська Русь, що досить рано стала християнською державою (офіційно у 988 р.) і мала чимало освічених мужів як серед князів, так і серед духовенства, не знала ніякого інтелектуального відродження та вищих закладів освіти й науки аж до кінця XVI – першої половини XVII століття.

Сім вільних мистецтв, монастирські та кафедральні (єпископські) школи, схоластичний метод пізнання Бога, світу і людини, Париж і Шартр, Інтелектуальне відродження та П'єр Абеляр заклали міцний підмурівок для появи нового цеху-корпорації. Університет, що виник у XII – XIII ст. як цехова корпорація майстрів та їхніх учнів – «*universitas magistrorum et scholarum*» з власним правом і академічною свободою, мав право безперешкодного пересування професорів і студентів країнами Європи без кордонів («*peregrinatio academica*»), користувався безперешкодним правом на страйк за порушення своїх корпоративних прав і свобод включно із правом на вільний перехід на інше місце викладання та навчання (*secesio*), право «*ubique docendi*», згідно з яким випускник університету, удостоєний науковим званням доктора, міг читати лекції не лише у власному, а й у будь-якому іншому університеті, куди бажав перейти, а жив професор за рахунок грошової плати студентів за навчання та плати за дипломи про наукові ступені. Починаючи з XII ст. освічені люди, особливо в містах, стають видимою ознакою Західної, а невдовзі й Центральної Європи. Визначальна заслуга в цьому належала Інтелектуальному відродженню та Університетам.

Список використаних джерел

- Cobban, A. B., 1965. *The Medieval Universities: Their Development and Organisation*, London: Methuen, 272 p.
 Cobban, A. B., 1975. *The Medieval Universities: Their Development and Organization*, London: Methuen, 264 p.
Historical compendium of European Universities, 1983, Ed. L. Jilek, Geneva, 346 p.
 Hunt, J., 2008. *The University in Medieval Life, 1179 – 1499*, McFarland & Co, 218 p.
 Mesarites, J., 1962 *The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century (Continuation)*. *Byzantion*, Eds.: Mesarites, J., Mesarites, N. and Browning, R., Vol. 32, p. 167–202.
 Norton, A. O., 1909. *Readings in the History of Education: Mediaeval Universities*, Cambridge: Harvard University Press, 174 p.
 Powicke, F. M., 1949. Bologna, Paris, Oxford: Three «*Studia Generalia*», *Ways of Medieval Life and Thought*, London, p. 149–179.
 Schachner, N., 1938. *The Medieval Universities*, London, 388 p.
 Аверинцев, С. С., 2003. Схоластика, *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 515–520.
 Ададуrow В., 2002. *Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття)*, Львів: Видавництво Українського католицького університету, 412 с. + іл.
 Андреев, М. Л., 2003. Возрождения средневековые, *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 91–96.
 Андреев, А., 2005. «Національна модель» університетської освіти: проблеми виникнення та розвитку в Західній Європі та Російській імперії, *Схід – Захід. Історико-культурологічний збірник*, Випуск 7. Спеціальне видання. *Університети та нації в Російській імперії*, За ред. В. Кравченка. Харків – Київ: «Критика», с. 75–107.
 Гаспаров, М. Л., 2003. Ваганти, *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 59–62.
 Гофф, Ж. Л., 2003. *Интеллектуалы в Средние века*, Пер. с франц. А. М. Руткевича. 2-е изд., Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 160 с.

- Гофф, Ж. Л., 2007. *Рождение Европы*, Пер. с франц. А. Поповой; предисл. А. О. Чубарьяна, Санкт-Петербург: ALEXANDRIA, 398 с.
- Гуревич, А. Я., 2007. *Избранные труды. Средневековый мир*, Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 560 с.
- Дейвіс, Н., 2020. *Європа. Історія*, Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко, Київ: Основи, 1464 с. + іл. [1496 с.].
- Демчук, С., 2024. *Доба постів і карнавалів. Як жили, пили і кохалися у середньовіччі*, Київ: Віхола, 335 с.
- Дюбі, Ж., 2003. *Доба соборів. Мистецтво та суспільство 980 – 1420 років*, Пер. з франц. Г. Філіпчук та З. Борисюк; наук. ред. Д. Степовик, Київ: «Юніверс», 320 с.: іл.
- Зайбт, Ф., 2009. *Блиск і вбогість Середньовіччя. Історія з початком і кінцем*, Пер. з нім.: Хр. Назаркевич, Львів: Видавництво Українського католицького університету, 512 с.
- История средних веков. В 2 т. Т. 1: Учеб. для вузов по спец. «История»*, 1990, Л. М. Брагина, Е. В. Гутнова, С. П. Карпов и др.; под ред. З. В. Удальцовой и С. П. Карпова, Москва: Высш. шк., 495 с.
- Історія середніх віків. Тематична хрестоматія*, 2014, Упоряд. Добролюбська Ю. А., Одеса: ПНПУ, 232 с.
- Касьянов, Г., 1999. *Теорії нації та націоналізму: Монографія*, Київ: Либідь, 352 с.
- Керецман, Н. П., 2013. *Середньовічна церква в термінах і назвах: Глосарій*, Ужгород: ФОП А. Е. Бреза, 126 с.
- Керецман, Н. П., 2015. *Середньовічна церква в іменах, термінах і назвах: Глосарій*, Ужгород: Видавництво УЖНУ «Говерла», 302 с.
- Кінан, Е., 2001. *Російські історичні міфи*, Пер. з англ. В. Шовкуна; наук. ред. Н. Яковенко, Київ: Критика, 283 с.
- Колінгвуд, Р. Дж., 1996. *Ідея історії. Переглянуте видання. З лекціями 1926 – 1928 рр.*, Пер. з англ. О. Мокровольський; Упоряд. та передм. Я. В. Д. Дуссена, Київ: Основи, 615 с.
- Лінч, Д. Г., 1994. *Середньовічна церква. Коротка історія*, Пер. з англ. В. Шовкуна, Київ: Основи, 492 с.
- Ліхтей, І. М., 2007. *Історія Середніх віків: Підруч. для 7-го кл.*, Київ: Грамота, 296 с.: іл.
- Микитась, В., 1994. *Давньоукраїнські студенти і професори*, Київ: Абрис, 288 с. іл.
- Мортімер, І., 2018. *Століття змін. Яке століття бачило найбільше змін і чому це важливо для нас*, Пер. з англ. Я. Машико, Харків: Ранок; Фабула, 448 с.
- Острогорський, Г., 2002. *Історія Візантії*, Вид. 3-є, доповнене; пер. з нім. А. Онишко, Львів: Літопис, 608 с.
- Парамонова, М. Ю., 2003. *Школа, Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 588–593.
- Сім вільних мистецтв, 2014. *Історія середніх віків. Тематична хрестоматія*, Упоряд. Добролюбська Ю. А. Одеса: ПНПУ, с. 126.
- Словарь средневековой культуры*, 2003, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, 632 с.
- Тимофеев, М. А., 2003. «Свободные искусства», *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 461–467.
- Тілесні кари у школі, 2014. *Історія середніх віків. Тематична хрестоматія*, Упоряд. Добролюбська, Ю. А., Одеса: ПНПУ, с. 129.
- Уваров, П. Ю., 2003. *Университет, Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 544–552.
- Удальцова, З. В., 1990. *Культура Византии V – XV вв., История средних веков: В 2-х томах*, Т. I: Учебн. для вузов по спец. «История», Л. М. Брагина, Е. В. Гутнова, С. П. Карпов и др.; под ред. З. В. Удальцовой и С. П. Карпова, Москва: Высшая школа, с. 462–470.
- Уколова, В. И., 1990. *Средневековая культура Западной Европы V – XV вв., История средних веков: В 2-х томах*, Т. I: Учебн. для вузов по спец. «История», Л. М. Брагина, Е. В. Гутнова, С. П. Карпов и др.; под ред. З. В. Удальцовой и С. П. Карпова, Москва: Высшая школа, с. 437–461.
- Усков, Н. Ф., 2003. *Монашество, Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 320–331.
- Федака, С. Д., 2014. *Історія України з найдавніших часів до 1648 року: Навчальний посібник*, Київ: Видавництво «Знання», 282 с.
- Фенич, В., Алешкевич, Я., 2025. Від перших учителів-софістів до «семи вільних мистецтв»: освіта та стан освіченості в Античному Середземномор'ї у V ст. до н. е. – VI ст. н. е., *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, Редкол.: Ю. В. Данилець (гол. ред. та ін.), Ужгород: Вид-во УЖНУ «Говерла», Вип. 1 (52), с. 43–58. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(52\).2025.330056](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(52).2025.330056).
- Фенич В., Алешкевич Я., 2025. «Сім вільних мистецтв»: як навчалися, як писали і як ставали освіченими інтелектуалами в середньовічному суспільстві кліриків, воїнів та трудівників до появи університетів (VII – XII ст.), *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, Редкол.: Ю. В. Данилець (гол. ред. та ін.), Ужгород: Вид-во УЖНУ «Говерла», Вип. 2 (53), с. 95–125. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(53\).2025.341619](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(53).2025.341619).
- Яковенко, Н., 2005. *Напис історії середньовічної та ранньомодерної України*, 2-ге вид., перероблене та розшир., Київ: Критика, 584 с.: іл.
- Яковенко, Н., 2007. *Вступ до історії*, Київ: Критика, 376 с.
- Ястребицкая, А. Л., 2003. *Город, Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 113–120.

References

- Adadurov, V., 2002. *Istorija Francziji. Korolivsjska derzhava ta stvorennja nacziji (vid pocatkov do kinczja XVIII stolittja)* [History of France. The monarchy and the creation of the nation (from the beginning to the end of the 18th century)], Ljviv: Vydavnyctvo Ukrajinsjkoho katolyczskoho universytetu, 412 s. + il. (in Ukrainian).
- Andrjejev, A., 2005. «Naczionaljna modelj» universytetskoho osvity: problema vynykennja ta rozvytku v Zachidnij Jevropi ta Rosijskij imperiji ["National model" of university education: the problem of creation and development in Western Europe and the Russian Empire], *Schid – Zachid. Istoryko-kuljturolohicsnyj zbirnyk*, Vypusk 7. Speczialjne vydannja. *Universytety ta nacziji v Rosijskij imperiji*, Za red. V. Kravcsenka, Charkiv – Kyjiv: «Krytyka», s. 75–107. (in Ukrainian).

- Andrzejew, M. L., 2003. Vozrozhdenije srednjevekovyje [Renaissance Medieval], *Slovarj srednjevekovoj kuljuty*, Pod obscej red. A. J. Hurjevicsa, Moskva: Rosijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 91–96. (in Russian).
- Averincev, S. S., 2003. Scholastika [Scholasticism], *Slovarj srednjevekovoj kuljuty*, Pod obscej red. A. J. Hurjevicsa, Moskva: Rosijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 515–520. (in Russian).
- Cobban, A. B., 1965. *The Medieval Universities: Their Development and Organisation*, London: Methuen, 272 p. (in English).
- Cobban, A. B., 1975. *The Medieval Universities: Their Development and Organization*, London: Methuen, 264 p. (in English).
- Dejvis, N., 2020. *Jevropa. Istorija* [Europe. History], Per. z anhl. P. Tarascuk, O. Kovalenko, Kyjiv: Osnovy, 1464 s. + il. [1496 s.]. (in Ukrainian).
- Demcsuk, S. 2024. *Doba postiv i karnavaliv. Jak zhyly, pyly i kochalysja v serednjovicsci* [The days of fasting and carnivals. How people lived, drank and made love in the Middle Ages], Kyjiv: Vichola, 335 s. (in Ukrainian).
- Djubi, Zh., 2003. *Doba soboriv. Mystecztvo ta suspiljstvo 980 – 1420 rokiv* [The Age of Councils: Art and Society 980–1420], Per. z francz. H. Filipcsuk ta Z. Borysjuk; nauk. red. D. Stepovyk, Kyjiv: «Junivers», 320 s.: il. (in Ukrainian).
- Fedaka, S. D., 2014. *Istorija Ukrajiny z najdavnychy chasiv do 1648 roku: Navcsaljnij posibnyk* [History of Ukraine from Ancient Times to 1648: Textbook], Kyjiv: Vydavnyctvo «Znannja», 282 s. (in Ukrainian).
- Fenycs, V., Aleshkevycs, Ja., 2025. Vid pershych ucysteliv-sofistiv do «semy vilnych mystecztv»: osvita ta stan osvicsenosti v Antycsnomu Seredzemnomorji u V st. do n. e. – VI st. n. e. [From the first sophist teachers to the “seven liberal arts”: education and the state of enlightenment in the Ancient Mediterranean in the 5th century BC – 6th century AD.], *Naukovyj visnyk Uzhhorodjskoho universytetu. Serija: Istorija*, Redkol.: Ju. V. Danyleczy (hol. red. ta in.), Vyp. 1 (52), Uzhhorod: Vyd.-vo UzhNu «Hoverla», s. 43–58. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(52\).2025.330056](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(52).2025.330056). (in Ukrainian).
- Fenycs, V., Aleshkevycs, Ja., 2025. «Sim vilnych mystecztv»: jak navcsalysja, jak pysaly i jak stavaly osvicsenymy intelektualamy v serednjovicsnomu suspiljstvi klirykiv, vojnyv ta trudivnykiv do pojavy universytetiv (VII–XII st.) [“The Seven Liberal Arts”: How People Learned, How They Wrote, and How They Became Educated Intellectuals in a Medieval Society of Clerics, Warriors, and Workers Before the Rise of Universities (7th–12th Centuries)], *Naukovyj visnyk Uzhhorodjskoho universytetu. Serija: Istorija*, Redkol.: Ju. V. Danyleczy (hol. red. ta in.), Vyp. 2 (53), Uzhhorod: Vyd.-vo UzhNu «Hoverla», s. 95–125. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(53\).2025.341619](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(53).2025.341619). (in Ukrainian).
- Hasparov, M. L., 2003. Vahanty [Vagrants]. *Slovarj srednjevekovoj kuljuty*, Pod obscej red. A. J. Hurjevicsa, Moskva: Rosijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 59–62. (in Russian).
- Historical compendium of European Universities*, 1983, Ed. L. Jilek, Geneva, 346 p. (in English).
- Hoff, Zh. Lje, 2003. *Intjelijektualy v Srednije veka* [Intellectuals in the Middle Ages], Per. s francz. A. M. Rutkevicsa. 2-je izd., Sankt-Petjeburg: Izd.-vo Sankt-Petjeburgskoho uiniversitjeta, 160 s. (in Russian).
- Hoff, Zh. Lje., 2007. *Rozhdjenje Jevropy* [The Birth of Europe], Per. s francz. A. Popovoj; prjedisl. A. O. Csubarjana, Sankt-Petjeburh: ALEXANDRIA, 398 s. (in Russian).
- Hunt, J., 2008. *The University in Medieval Life, 1179 – 1499*, McFarland & Co, 218 p. (in English).
- Hurjevics, A. Ja., 2007. *Izbrannyje trudy* [Selected Works. The Medieval World], Sankt-Peterburg: Izd.-vo S.-Peterb. un-ta, 560 s. (in Russian).
- Istorija serednich vikiv. Tematycsna chrestomatija* [History of the Middle Ages. Thematic reader], 2014, Uporjad. Dobroljubsjka, Ju. A., Odesa: PNP, 232 s. (in Ukrainian).
- Jakovenko, N., 2005. *Narysy istoriji serednjovicsnoji ta rannjomodernoji Ukrajiny* [An outline of the history of medieval and early modern Ukraine], 2-he vyd., pereroblene ta rozshyr., Kyjiv: Krytyka, 584 s.: il. (in Ukrainian).
- Jakovenko, N., 2007. *Vstup do istoriji* [Entry before history], Kyjiv: Krytyka, 376 s. (in Ukrainian).
- Jastrebieczkaja, A. L., 2003. Horod [City]. *Slovarj srednjevekovoj kuljuty*, Pod obscej red. A. J. Hurevicsa, 2003, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 113–120. (in Russian).
- Kasjjanov, H., 1999. *Teoriji naciziji ta nacjonalizmu: Monohrafija* [Theories of Nation and Nationalism: Monograph], Kyjiv: Lybig, 352 s. (in Ukrainian).
- Kereczman, N. P., 2013. *Serednjovicsna czerkva v terminach i nazvach: Hlosarij* [Medieval Church in Terms and Names: Glossary], Uzhhorod: FOP A. E. Breza, 126 s. (in Ukrainian).
- Kereczman, N. P., 2015. *Serednjovicsna czerkva v imenach, terminach i nazvach: Hlosarij* [Medieval Church in Names, Terms and Titles: Glossary], Uzhhorod: Vydavnyctvo UzhNu «Hoverla», 302 s. (in Ukrainian).
- Kinan, E., 2001. *Rosijski istorycsni mify* [Russian historical myths], Per. z anhl. V. Sovkuna; nauk. red. N. Jakovenko, Kyjiv: Krytyka, 283 s. (in Ukrainian).
- Kolinhvud, R. Dsh., 1996. *Ideja istoriji* [The idea of history]. *Perehljanute vydannja. Z lekczijamy 1926–1928 rr.*, Per. z anhl. O. Mokrovolskyj; Uporjad. ta peredm. J. V. D. Dussena, Kyjiv: Osnovy, 615 s. (in Ukrainian).
- Lichte, I. M., 2007. *Istorija Serednich vikiv: Pidruc. dlja 7-ho kl.* [History of the Middle Ages: Textbook for 7th grade.], Kyjiv: Hramota, 296 s.: il. (in Ukrainian).
- Lincs, D. H., 1994. *Serednjovicsna czerkva. Korotka istorija* [Middle Church. Brief history], Per. z anhl. V. Shovkuna, Kyjiv: Osnovy, 492 s. (in Ukrainian).
- Mesarites, J., 1962 The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century (Continuation), *Byzantion*, Eds.: Mesarites, J., Mesarites, N. and Browning, R., Vol. 32, p. 167–202. (in English).
- Mykycs, V., 1994. *Davnjokrajinsjki studenty i profesory* [Ancient Ukrainian students and professors], Kyjiv: Abrys, 288 s. il. (in Ukrainian).
- Mortimer, I., 2018. *Stolittja zmin. Jake stolittja bacsylo najbiljshe zmin i csomu cze vazhlyvo dlja nas* [A Century of Change. Which Century Saw the Most Change and Why It Matters to Us], Per. z anhl. Ja. Mashyko, Charkiv: Ranok; Fabula, 448 s. (in Ukrainian).
- Norton, A. O., 1909. *Readings in the History of Education: Mediaeval Universities*, Cambridge: Harvard University Press, 174 p. (in English).
- Ostrogorskyj, G., 2002. *Istorija Vizantiji* [History of Byzantium], Vyd. 3-je, dopovnene; per. z nim. A. Onyshko, Ljviv: Litopys, 608 s. (in Ukrainian).
- Paramonova, M. Ju., 2003. Shkola [School], *Slovarj srednjevekovoj kuljuty*, Pod obscej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 588–593. (in Russian).
- Powicke, F. M., 1949. Bologna, Paris, Oxford: Three «Studia Generalia», *Ways of Medieval Life and Thought*, London, p. 149–179. (in English).

- Schachner, N., 1938. *The Medieval Universities*, London, 388 p. (in English).
- Sim viljnych mystecztv [Seven liberal arts], 2014. *Istorija srednich vikiv. Tematyčna chrestomatija*, Uporjad. Dobroljubjska, Ju. A., Odesa: PNP, s. 126. (in Ukrainian).
- Slovarj srednjevekovoj kuljuty*, Pod obscej red. A. J. Hurjevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, 632 s. (in Russian).
- Timofejev, M. A., 2003. «Svobodnyje isskustva» ["Liberal Arts"], *Slovarj srednjevekovoj kuljuty*, Pod obscej red. A. J. Hurevicsa, 2003, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 461–467. (in Russian).
- Tilezni kary u shkoli [Corporal punishment at school], 2014. *Istorija srednich vikiv. Tematyčna chrestomatija*, Uporjad. Dobroljubjska, Ju. A., Odesa: PNP, s. 129. (in Ukrainian).
- Udaljczova, Z. V., 1990. Kuljtura Vizantiji V – XV vv. [Byzantine culture 5th–15th centuries], *Istorija srjednich vekov: V 2-ch tomach*, T. I: *Ucseb. dlja vuzov po speczialjnosti «Istorija»*, L. M. Brahina, Je. V. Hutnova, S. P. Karpov i dr.; pod. red. Z. V. Udaljczovoj i S. P. Karpova, Moskva: Vysshaja shkola, s. 462–470. (in Russian).
- Ukolova, V. I., 1990. Srjednjevekovaja kuljtura Zapadnoj Jevropy V – XV vv. [Medieval culture of Western Europe V–XV centuries], *Istorija srjednich vekov: V 2-ch tomach. T. I: Ucseb. dlja vuzov po speczialjnosti «Istorija»*, L. M. Brahina, Je. V. Hutnova, S. P. Karpov i dr.; pod. red. Z. V. Udaljczovoj i S. P. Karpova, Moskva: Vysshaja shkola, s. 437–461. (in Russian).
- Uskov, H. F., 2003. Monashestvo [Monasticism], *Slovarj srednjevekovoj kuljuty*, Pod obscej red. A. J. Hurevicsa, 2003, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 320–331. (in Russian).
- Uvarov, P. Ju., 2003. Universitet [University], *Slovarj srednjevekovoj kuljuty*, Pod obscej red. A. J. Hurjevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 544–552. (in Russian).
- Zajbt, F., 2009. *Blysk i vbohistj Srednjovicscsja. Istorija z pocsatkom i kinczem* [The splendor and poverty of the Middle Ages. A story with a beginning and an end], Per.. z nim.: Chr. Nazarkevyts, Ljviv: Vydavnytstvo Ukrajinsjkocho katolyczykchoho universytetu, 512 s. (in Ukrainian).

Volodymyr Fenych

Candidate of History Sciens, Docent of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod, Ukraine

«FAITH THAT SEEKING UNDERSTANDING»: INTELLECTUAL RENAISSANCE AND THE EMERGENCE OF THE FIRST UNIVERSITIES IN EUROPE (12TH – 13TH CENTURIES)

In the announced article, the author continues to examine the history of education and enlightenment in Europe from the times of ancient Greece and Rome to the present day. With this publication, the author tries to draw attention to such a topic as the Intellectual Renaissance and the emergence of Universities in Europe during the "High" Middle Ages (12th–13th centuries). The article attempts to address the following questions: 1) to highlight the features of the Intellectual Renaissance of the 12th century; 2) to reveal the importance of Paris in inheriting the ancient heritage for Europe; 3) to show the place and role of Chartres and the Chartres spirit of scholarship in European intellectual life; 4) to present the role of the monastery in Soto and the Cistercians in the intellectual "fermentation" of the time; 5) to highlight the teaching activities and scientific views of Pierre Abelard, the first European intellectual-professor without a university degree; 6) to reveal the scholastic method of knowing God, the world, and man; 7) tell about the emergence of the artisan-intellectual and his workshop (workshop); 8) describe the founding of the first university corporations in Europe in the 12th – 13th centuries – Bologna, Paris, Oxford and other cities; 9) tell about the higher school of philosophy and law in Constantinople (Pandakterion); 10) describe the state of education and enlightenment in Russia in the 12th–13th centuries. The university, which emerged in the 12th – 13th centuries as a guild corporation of masters and their students – "universitas magistrorum et scholarum" with its own law and academic freedom, had the right to unhindered movement of professors and students across European countries without borders ("peregrinatio academica"), enjoyed the unhindered right to strike for violation of its corporate rights and freedoms, including the right to freely move to another place of teaching and learning (secesio), had the right "ubique docendi", according to which a university graduate, awarded the academic title of doctor, could lecture not only at his own, but also at any other university he wished to move to, while the professor lived off the students' tuition fees and fees for diplomas of academic degrees. Starting from the 12th century, educated people, especially in cities, became a visible sign of medieval Western Europe. The decisive credit for this belonged to the Intellectual Revival and the Universities.

Keywords: education, enlightenment, Europe, Middle Ages, seven liberal arts, intellectual renaissance, Paris, Chartres, Pierre Abelard, workshop, artisan-intellectual, University, Bologna, Oxford, Pandakterion, Rus.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що не має конфлікту інтересів щодо даного дослідження, включаючи фінансовий, особистий, авторський або будь-який інший, який міг би вплинути на дослідження, а також на результати, представлені в даній статті.

Фінансування

Дослідження було проведено без фінансової підтримки.

Доступність даних

Усі дані доступні в цифровій або графічній формі в основному тексті рукопису.

Використання штучного інтелекту

Автор підтверджує, що при створенні даної роботи він не використовував технології штучного інтелекту.

Статус статті:

Отримано: 15.02.2026 Прийнято: 14.03.2026 Опубліковано: 15.04.2026

Creative Commons Attribution NonCommercial ShareAlike License (CC BY-NC-SA 4.0)

ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

ЗАСНУВАННЯ КАРЛОМ IV ЛЮКСЕМБУРГОМ УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ ТА ЙОГО РОЗВИТОК У 50 – 70-ТІ РОКИ XIV СТОЛІТТЯ

Дмитро Ільницький¹

аспірант кафедри Античності, Середньовіччя та історії України домодерної доби,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, Україна

Email: dmytro.ilnytskyi@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0009-0000-0734-8163>

У статті висвітлено заснування Карлом IV Люксембургом (1316 – 1378) університету в Празі та його розвиток у 50 – 70-ті роки XIV століття. Наукова новизна полягає в комплексному дослідженні генезису університету через призму його інституційного становлення. Перша спроба заснування університету в чеських землях була здійснена королем Вацлавом II (1271 – 1305), яка завершилася невдачею через опір знаті. Ситуація змінилася з приходом до влади Карла VI. Зійшовши на престол Богемії, а далі й Священної Римської імперії, Карл IV прагнув звеличити Прагу та забезпечити розвиток своїх земель. Було проведено успішні переговори з папою Климентом VI (1291 – 1352), який видав буллу з дозволом на відкриття університету у Празі. Далі Карл IV видав дві грамоти, якими надали університету відповідний юридичний статус та привілеї. Навчання в університеті розпочалося в 1347 році, за участю як місцевих, так і запрошених з з-за кордону викладачів. Викладачі самостійно забезпечували навчальний процес та облаштовували місце проведення навчання. Згодом були створені більш організовані форми освітніх інституцій – колегіуми, найвідомішими з яких є Кароліnum та колегіум Всіх Святих. Модель організації Празького університету сформувалася шляхом синтезу Паризької та Болонської моделей устрою середньовічних університетів. В 1360 році за ініціативою Арношта з Пардубиць (1297 – 1364) було створено перший статут Празького університету, який визначав повноваження ректора, загальних зборів університету, ради університету, порядок обрання ректора та членів ради, визначав поділ на нації. Університет складався з чотирьох факультетів, які регламентували порядок навчання профільного предмету. Факультетами управляли декани та їх ради. На усіх факультетах можна було здобути дві вчені ступені – бакалавр та магістр – підставою для здобуття яких було складання відповідних іспитів. Магістри могли отримати право на ведення викладацької діяльності. В 1372 році на базі юридичного факультету Празького університету було створено незалежний юридичний університет. Празький університет став першим в Центрально-Східній Європі та відігравав значну роль в історичному розвитку чеських земель.

Ключові слова: Празький університет, Карл IV Люксембург, Арношт з Пардубиць, статут університету, Кароліnum.

Постановка проблеми. Перші університети з'явилися в Європі в XI – XII століттях в Болоньї, Парижі, Модені та інших містах Європи. Першим та найстарішим університетом (Alma Mater Studiorum) Європи є Болонський університет, який почав своє фактичне функціонування у 1088 році з декількох приватних шкіл юриспруденції. Він поклав початок Болонській моделі устрою університетів, яка справила визначальний вплив на розвиток вищої освіти в середньовічній Європі. На Латеранському соборі в Римі (1215), рішенням папи Інокентія III (1161–1216) було постановлено, що при кожному кафедральному соборі повинен бути присутній хоча б один магістр вільних наук, який викладатиме свої предмети священникам цього храму. На виконання цього рішення в Празі при церкві Святого Віта існувала школа (stadium generale minus), де викладалися предмети факультету вільних мистецтв. Перша спроба заснування закладу вищої освіти була здійснена за правління Вацлава II (1271 – 1305). Зійшовши на престол, Вацлав II став оточувати себе освіченими представниками духовенства та інтелігенції. Він бачив потребу у заснуванні власного університету в Празі, оскільки навчання в іноземних університетах не могло дати необхідну кількість освічених людей для

розвитку держави та наповнення освіченими людьми державного апарату. Однак чеська знать, яка мала на той час велику вагу в управлінні державою, бачила загрозу в тому, що Вацлав II почне замінювати представників знаті й таким чином відтіснить їх від прийняття рішень. Вацлав II також закріплював особливий статус свого правління (dominium speciale), що також стало чинником спротиву шляхти появі університету, оскільки вона вважала його джерелом нових правових відносин, які могли зруйнувати привілеї шляхти. Заснування університету також могло посилити владу духовенства, яке було для короля противагою знаті. Саме тому на сеймі в 1294 році, пропозиція Вацлава II щодо заснування закладу вищої освіти в Празі не знайшла підтримки. Тільки з приходом до влади в чеських землях Карла IV (1291 – 1352), виникла ситуація коли заснування університету стало можливим. Карл IV навчався у Паризькому університеті та усвідомлював значення освіти й науки для процвітання країни. Втілюючи своє бачення держави, він перейшов до заснування університету як до однієї з ключових інституцій країни [Betts, 1948, p. 61; Chaloupecký and Univerzita Karlova, 1948, s. 21–24; Havránek et al., 1986, s. 5; Havránek, Kavka and Univerzita Karlova, 1964, s. 8; Kalousek, 1878,

¹ © Ільницький В.

s. 60; Kavka and Univerzita Karlova, 1962, p. 7; Patzak, 1939, p. 83; Spěvák, 1988, s. 1–3; Štemberková, Plohyar. and Univerzita Karlova, 1995, s. 6; Tomek, 1849, s. 1–6, Ткаченко, 2015, с. 105].

Метою дослідження є висвітлення процесу заснування університету в Празі та дослідження становлення його організаційної структури та особливостей функціонування.

Для досягнення поставленої мети потрібно виконати такі завдання:

- Простежити отримання необхідних дозволів для заснування університету.
- Розглянути основні типи університетів тогочасної Європи та обґрунтувати вибір моделі для Празького університету.
- Дослідити ранні етапи формування організаційної структури університету.
- Описати специфічні риси структури Празького університету.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія Празького університету є важливим напрямком досліджень у чеській та західноєвропейській історіографії через його значний вплив на суспільно-політичний розвиток чеських земель.

У 1849 р. Вацлав Томек опублікував фундаментальну працю «Історія Празького університету», присвячену п'ятсотліттю цього навчального закладу. Учений став першим дослідником, який системно вивчив університетські архіви та зіставив їх з іншими джерелами, що дозволило більш повно розкрити історію Празького університету. Дослідження В. Томека є першою спробою комплексної реконструкції ранньої історії Празького університету [Chaloupecký and Univerzita Karlova, 1948, s. 132].

Відтак через сто років після появи праці В. Томека медієвіст Вацлав Халоупецький оприлюднив монографію про історію Празького університету, у якій докладно висвітлив його розвиток упродовж XIV ст. Серед іншого, в цьому виданні опубліковано та проаналізовано правові акти створення університету: була папи Климента VI від 26 січня 1347 року, грамоти Карла IV від 1348 та 1349 років, а також найдавніше свідчення про присвоєння вченого ступеня від 1359 р. [Chaloupecký and Univerzita Karlova, 1948].

Вагомим є внесок у вивчення окресленої проблеми Їржі Спєвачека, який комплексно дослідив процес заснування університету. На думку вченого, при його створенні Карл IV керувався передусім чеськими державними інтересами. Авторитет монарха було використано радше як допоміжний засіб для надання закладу необхідного юридичного статусу та привілеїв [Spěvák, 1988].

Сучасні напрацювання чеських істориків представлені комплексним дослідження історії університету, яке підготували Івана Чорнейова та Міхал Сватош [Čornejová & Svatoš and Univerzita Karlova, 1995], а також Франтішек Шмагель [Šmahel, 2016]. Використовуючи широкий спектр джерел доступних на сучасному етапі, автори представляють сучасну інтерпретацію заснування та розвитку університету, створюючи цілісну картину його історії.

Західна історіографія представлена статтями

Р. Беттса [Betts, 1948] та В. Патцака [Patzak, 1939], в яких описується стан вищої освіти на момент появи Празького університету та ранні етапи його розвитку. В українській історіографії заснування Празького університету стисло розглядається у статті О. Антонової та О. Дубасенюк [Антонова & Дубасенюк, 2015], в контексті розвитку закладів вищої освіти в Центрально-Східній Європі.

Джерельною основою дослідження стали установчі документи, які заклали юридичне підґрунтя створення університету, та свідчення про випуск студентів: була папи Климента VI про заснування університету у Празі [Clemens VI et al, 1948, s. 113–115], грамота Карла IV, як короля Богемії, про заснування Празького університету [Karel IV et al, 1948a, s. 117–119], грамота Карла IV, як імператора Священної Римської Імперії, про заснування Празького університету [Karel IV et al, 1948b, s. 121–122], Свідчення Арношта з Пардубиць про здобуття Ідржихом Янумом ступеня магістра [Arnost z Pardubic et al, 1948, s. 124–125].

Виклад основного матеріалу. Після сходження на престол, Карл IV прагнув зробити Прагу інтелектуальною столицею імперії, а це не було б можливим без заснування університету. Для заснування університету потрібен був дозвіл папи, оскільки без нього бакалаври та магістри не були б визнані іншими університетами. Карл IV та його соратник Арношт з Пардубиць провели переговори з папою Климентом VI щодо відкриття університету в Празі обґрунтовуючи необхідність його відкриття відсутністю в його королівстві та сусідніх землях закладів вищої освіти. Основою успішного завершення переговорів ймовірно були хороші стосунки Карла IV та Климента VI, який був наставником Карла IV під час його навчання у Паризькому університеті [Čornejová, Svatoš and Univerzita Karlova, 1995, s. 32–35; Havránek et al., 1986, s. 6; Kavka and Univerzita Karlova, 1962, p. 7; Spěvák, 1988, s. 7; Tomek, 1849, s. 7–9].

Заснування університету було здійснено за допомогою трьох документів. Першим з них була була папи Климента VI (П'єр де Розьєр) видана від 26 січня 1347 року в Авін'йоні, яка дозволяла відкриття університету (studium generale) у Празі. В булі було вказано, що саме Карл IV звернувся з проханням про заснування університету. Була дозволила також викладання усіх наук (медицина, право, теологія, вільні мистецтва), студенти та викладачі мали користуватися всіма правами та свободами прийнятими для університетів того часу, право викладання для магістрів (licentiam docendi). Для відкриття університету та надання йому належної легітимності та підтримки було потрібне також схвалення сейму. В лютому 1348 року Карл IV провів загальний сейм, який схвалив створення університету. Рішення сейму було закріплене 7 квітня 1348 року грамотою Карла IV як короля Богемії, яка стала другим документом, що засновував університет. В грамоті вказано, що заснування університету призначене для забезпечення освіти для мешканців чеських земель вдома, гарантує юридичний захист та підтримку студентам та викладачам, визначає Болонський та Паризький університети зразками для новоствореного

закладу вищої освіти. Останнім документом, що підтвердив заснування Празького університету, була грамота Карла IV як німецького короля та імператора Священної Римської Імперії, видана 14 січня 1349 року в місті Айзенах. Грамота підтверджує заснування Празького університету та надає йому всі права та свободи, якими користувалися університети, зокрема в Італії, під владою німецьких королів та імператорів, та додає звільнення від податків студентів, викладачів та їх слуг [Betts, 1948, p. 61–62; Chaloupecký and Univerzita Karlova, 1948, s. 26–28, 31–32, 47; Clemens VI et al, 1948, s. 113–115; Čornejová, Svatoš and Univerzita Karlova, 1995, s. 34–36; Havránek et al., 1986, s. 7–9; Havránek, Kavka and Univerzita Karlova, 1964, s. 8–11; Kalousek, 1878, s. 60–61; Karel IV et al, 1948a, s. 117–119; Karel IV et al, 1948b, s. 121–122; Kavka and Univerzita Karlova, 1962, p. 8–9; Patzak, 1939, p. 84–86; Rashdall, 1895, p. 214; Šmahel, 2016, s. 43; Spěvák, 1988, s. 7, 10, 18; Štemberková & Ployhar and Univerzita Karlova, 1995, s. 6, 8; Tomek, 1849, s. 7–11; Антонова & Дубасенюк, 2015, с. 3].

Погляди істориків щодо того, який документ заснував Празький університет, різняться: деякі вчені вважають таким документом буллу папи Климента VI. Автор статті в цьому питанні поділяє думку Їржі Спєвачека, який вважає, що це саме грамота Карла IV як короля Богемії. Папська булла не була необхідною умовою заснування університету, оскільки був прецедент заснування університету в Неаполі, який був створений і тільки згодом отримав папську буллу. Грамота Карла IV як німецького короля та імператора Священної Римської Імперії тільки підтверджувала привілеї в рамках імперії та констатувала фактичне створення університету [Spěvák, 1988, s. 8, 13].

Навчання в Празькому університеті розпочалося в 1347 році, після того, як перші викладачі, почали читати лекції та проводити диспути. На думку автора статті, початок фактичного функціонування університету, ще до оголошення засновницької грамоти Карл IV, спричинений саме зусиллями короля та його соратників, спрямованих на успішне заснування університету. Навчання почали як місцеві викладачі з монастирів та і залучалися закордонні викладачі, які викладали у монастирях францисканців та домініканців та у соборі святого Віта. Перші вчені ступені були надані вже в 1349 році. Крім магістра Микулаша з Лоуна з ордену святого Августина, який почав читати лекції з теології в 1347 році в загальному залі августинського монастиря святого Томи в Празі, були ще магістри теології, які читали лекції у своїх монастирях – домініканці Ян з Дамбаха та Ян Моравець. Теологію викладали також випускник Паризького університету Адальберт Блудоніс та Петр з Білини. В 1350 році для викладання церковного права прибув Буонсінйоре де Буонсінйоріні (Buonsignore de Buonsignorini) з Болонського університету. Церковне право також викладав канцлер архієпископа Арношта з Пардубиць – магістр Стефан. Медицину викладав Бальтазар із Домжаліц. Магістр Вальтер, магістр вільних наук та бакалавр філософії, який був лікарем Яна Люксембурзького та самого Карла IV, за дорученням Карла IV почав викладати медицину та інші вільні науки. До Праги також було запрошено для

викладання медицини Бальтазара де Марцеллініса з Тоскани. Ці викладачі поклали початок навчання в Празькому університеті [Betts, 1948, p. 63; Chaloupecký and Univerzita Karlova, 1948, s. 49–50, 55; Čornejová & Svatoš and Univerzita Karlova, 1995, s. 39–40, 135, 164; Havránek et al., 1986, s. 13–14; Havránek & Kavka and Univerzita Karlova, 1964, s. 11–12; Kavka and Univerzita Karlova, 1962, p. 9–10; Šmahel, 2016, s. 25–26, 94, 232; Spěvák, 1988, s. 20–22; Thomson, 1950, p. 6; Tomek, 1849, s. 7–9, 11–13].

Початкове фінансування викладання в університеті здійснювалося за власні кошти Карла IV. В 1352 році було запроваджено спеціальний податок з духовенства за дорученням архієпископа Арношта з Пардубиць. На зібрані кошти в 1357 році були придбані села та майно, які надалі повинні були приносити постійний дохід для забезпечення безперервного фінансування потреб університету. Королівський привілей від 1 березня 1358 року надавав університету звільнення від усіх податків і бути у юрисдикції тільки королівського суду [Chaloupecký and Univerzita Karlova, 1948, s. 45–46; Čornejová, Svatoš and Univerzita Karlova, 1995, s. 39–40; Havránek et al., 1986, s. 9; Havránek & Kavka and Univerzita Karlova, 1964, s. 12; Kavka and Univerzita Karlova, 1962, p. 9; Spěvák, 1988, s. 18; Štemberková & Ployhar and Univerzita Karlova, 1995, s. 8; Tomek, 1849, s. 13–15].

На початку свого існування університет не мав якоїсь центральної будівлі, адже для заснування університету наявність фізичного місця проведення не була обов'язковою. Головною умовою було отримання офіційних документів наділяли університет правами та привілеями, що давали змогу навчати та надавати вчені ступені та гарантували його автономію та авторитет у світі. Всі визначні події в житті університету проводилися в резиденції архієпископа або соборі святого Віта [Chaloupecký and Univerzita Karlova, 1948, s. 51; Patzak, 1939, p. 87; Tomek, 1849, s. 45–47].

Магістри, які планували викладати, мали самостійно забезпечити приміщення для занять. З початку існування університету, тільки магістр теології Стефан, який викладав церковне право, мав місце викладання у соборі Святого Віта, та магістр Вальтер, який отримав в управлінні Тинську школу та викладав там. Деякі викладачі, будучи монахами, викладали у своїх монастирях, інші викладачі засновували школи у своїх власних оселях. Школи подібного типу називалися бурсами (bursy), а їхніх студентів бурсаками (bursarii або combursales). Студенти не тільки навчалися в бурсах, а й проживали та харчувалися, сплачуючи за ці послуги своєму викладачу. Пізніше в статуті було встановлено заборону студентам на проживання окремо від своїх наставників. Утримувачі бурс не могли приймати до них не членів університетської спільноти [Chaloupecký and Univerzita Karlova, 1948, s. 51, 73; Kavka and Univerzita Karlova, 1962, p. 10; Patzak, 1939, p. 87; Spěvák, 1988, s. 21; Tomek, 1849, s. 45–46].

Ще одним видом організації навчання були колегіуми. На відміну від бурс, де викладач організовував навчання, а студенти лише оплачували його послуги, колегіуми являли собою зібрання магістрів, організоване королем чи іншою особою, яке було зобов'язане

проводити лекції відповідно до мети колегіуму. Для забезпечення свого функціонування, колегіум отримував фінансування вигляді майна чи доходу. Студенти колегіуму мали дотримуватися цілібату. Колегіумом керував ректор, який опікувався щоденним життям колегіуму та майном, який обирався на щорічній основі. Колегіум мав статус незалежної структури, яка мала власний статут та не була залежною від університету та факультетів у повсякденному управлінні. Оскільки колегіуми належали до університету, то не могли приймати на навчання не членів університету, у викладачі колегіуму були зобов'язані дотримуватися встановлених факультетами правил викладання [Kavka and Univerzita Karlova, 1962, p. 10; Tomek, 1849, s. 47–48].

30 липня 1366 року Карл IV заснував перший колегіум названий на його честь Кароліну (Collegium Caroli) та призначений для потреб факультету вільних мистецтв. Грамоту про заснування колегіуму було підписано у присутності Оттона маркграфа Бранденбурга, Рудольфа принца Саксонського, архієпископа Праги, єпископа Оломоуцького та інших знатних осіб. Основною метою створення колегіуму було забезпечення викладачів та студентів освітнім простором з безкоштовним проживанням та харчуванням, що мало особливе значення для представників бідних верств населення. Існування колегіуму також слугувало зменшенню міграції викладацького складу до інших університетів. Карл IV та архієпископ Микулаш ще до заснування колегіуму призначили перших шість магістрів, які своєю чергою обрали ще шістьох магістрів і спільно підготували статут колегіуму. Відповідно до статуту в колегіумі повинні були викладати дванадцять магістрів вільних мистецтв, два з яких мали мати ступені в теології, а інші були зобов'язані її вивчати. Керував колегіумом ректор, якого обирали поміж себе магістри строком на один рік. До його повноважень входило управління колегіумом та його підрозділами. Колегіум керувався власним статутом. Оскільки колегіум був духовною інституцією, то всі магістри були пов'язані обітницею безшлюбності. З самого початку існування колегіум розміщувався у будинку єврея Лазаря, який знаходився біля центру Праги та був подарованим колегіуму Карлом. Для фінансування зарплат викладачів, утримання гуртожитку та бібліотеки, а також інших фінансових витрат, колегіуму було надано у власність село Почерніце та п'ять копів річного доходу з села Чртусі, а також села Драгельціце, Унебузи, Неначовіце і Голоноги з усіма приналежними землями, придбаними у празького міщанина Йордана Рехцера. Згідно з привілеєм від 23 липня 1367 року землі колегіуму було звільнено від усіх податків крім земельного, а мешканців від усіх податків крім королівських. З метою підвищення престижу випускників колегіуму та їх працевлаштування, Карл IV видав акт про те, що вільні посади каноніків Церкви Всіх Святих, яка була церквою чеських королів з тринадцятого століття, надалі можуть займати тільки випускники Каролінума. 10 листопада 1366 року було отримано буллу папи Урбана V (1310–1370) на підтвердження заснування колегіуму та його привілеїв. В 1370 році Карл IV придбав для бібліотеки Каролінума за 100 гривень срібла бібліотеку

померлого Вілема з Лесткова [Chaloupecký and Univerzita Karlova, 1948, s. 74; Čornejová & Svatoš and Univerzita Karlova, 1995, s. 42–45; Havránek et al., 1986, s. 9; Havránek & Kavka and Univerzita Karlova, 1964, s. 13; Kavka and Univerzita Karlova, 1962, p. 10; Patzak, 1939, p. 87; Rashdall, 1895, p. 218–219; Šmahel, 2016, s. 94, 232; Spěvák, 1988, s. 22, 32; Štemberková & Ployhar and Univerzita Karlova, 1995, s. 8; Tomek, 1849, s. 48–49].

30 липня 1366 року одночасно з заснуванням колегіуму Карла було створено колегіум Всіх Святих, який також називався колегіумом Ангелів (Collegium Omnium Sanctorum alias Angelorum). Каплиця Всіх Святих, яка була приватною каплицею чеських королів, в 1340 році стала церквою. Каноніки каплиці були посадовцями королівської канцелярії та двору. В 1342 році Карл IV заснував при каплиці Всіх Святих у Празькому граді капітул, до якого входив пробст, декан та одинадцять каноніків. Король зберігав за собою право призначати пробста та каноніків, а декан обирався самими каноніками поміж себе. Король представляв магістра, що отримав посаду каноніка, а декан приводив його до сану. Після заснування колегіуму Всіх Святих, Карл IV постановив, що пребенда каноніка капітулу має надаватися виключно найстаршому магістру Карлового колегіуму відповідно до часу вступу. Декан капітулу присягав, що буде надавати пребенди тільки відповідно до постанови Карла IV. З метою спільного проживання членів колегіуму, Карл IV віддав передав колегіуму Всіх Святих будинок каноніка Богути, який знаходився напроти парафії Святого Миколая у Старому Місті Праги. Каноніки мали здійснювати викладацьку діяльність у цьому будинку. Пробст та декан були звільнені від викладання. Для полегшення викладацької роботи каноніків, Карл IV дав їм право зменшити час, відведений на меси та урочисті процесії. 1 січня 1367 року папа Урбан V видав буллу, яка підтверджувала створення колегіуму та вимоги встановлені Карлом IV до членів капітулу. Основною відмінністю між колегіумом Всіх Святих та Каролінумом було те, що колегіум Всіх Святих призначався для старших магістрів вільних мистецтв. Його слухачами були представники королівського двору, шляхетних сімей та високопосадовців Празької єпархії [Chaloupecký and Univerzita Karlova, 1948, s. 58, 75; Čornejová & Svatoš and Univerzita Karlova, 1995, s. 47–49; Havránek et al., 1986, s. 9; Havránek & Kavka and Univerzita Karlova, 1964, s. 14; Patzak, 1939, p. 87; Rashdall, 1895, p. 219; Šmahel, 2016, s. 95; Spěvák, 1988, s. 32; Štemberková & Ployhar and Univerzita Karlova, 1995, s. 9; Tomek, 1849, s. 49–51].

Згодом було створено медичний та юридичний колегіуми (1373), які були призначені виключно для навчання студентів цих напрямків [Chaloupecký and Univerzita Karlova, 1948, s. 76]

Частинку від доходу, який передав ректору Вінцент Нідек з Жорельце 7 серпня 1379 року, було направлено на купівлю будинку біля парафії святого Валентина в Старому Місті. Ця споруда була призначена для проживання нужденних студентів Празького університету і вона отримала назву Будинок бідних студентів або Колегія бідних (*domus pauperum*)

studentium, collegium pauperum) [Chaloupecký and Univerzita Karlova, 1948, s. 76; Rashdall, 1895, p. 219; Šmahel, 2016, s. 97; Spěváček, 1988, s. 32; Tomek, 1849, s. 54].

Середньовічні університети спиралися на одну з двох існуючих моделей: Болонської, у якій студенти мали значний вплив управління університетом, а провідним предметом була юриспруденція та Паризької, де керували викладачі, а провідними предметами були теологія та філософія. При створенні університету Карл IV спирався на організацію по Паризькій моделі, але не встановив чіткої форми університету, прагнучи аби викладачі та студенти дійшли до тієї форми організації, яка б найбільше їм підходила. У Празькому університеті фактично функціонувала модель, яка була по середині між Паризькою та Болонською моделями, схилившись більше до Паризької. Основними правами, якими користувалися середньовічні університети були наступні права: члени університету були під судовою юрисдикцією університетських судів та були невідчужимі світським судам, були звільнені від податків, університет мав право приймати власні статuti, які регулювали його функціонування як самостійної одиниці. Судова юрисдикція та право на звільнення від податків були визначені у привілеї Фридриха Барбароси (1122 – 1190) від 1155 року під назвою Authentica Habita [Chaloupecký and Univerzita Karlova, 1948, s. 53, 61; Čornejová, Svatoš and Univerzita Karlova, 1995, s. 30–31; Clemens VI et al, 1948, s. 115; Karel IV et al, 1948b, s. 121–122; Tomek, 1849, s. 16–18].

Статут був важливою ознакою автономії університету. Перший статут, відомий як Ordinationes Arnesti, був виданий 10 квітня 1360 року за ініціативою Арношта з Пардубиць, який був канцлером університету та архієпископом Празьким. До створення статуту, не було ніяких органів управління, крім загальних зборів університету, згідно з рішенням яких ректор виконував свої обов'язки. Для збалансування Паризької та Болонської моделей всередині університету, було постановлено, що ректор та проректор мають походити з різних факультетів – юридичного та факультету вільних мистецтв. Це правило не стосувалося ректорів з медичного та теологічного факультетів. Статут визначав повноваження ректора, його ради та загальних зборів університету та те, що є тільки один університет та один ректор. Статут, печатка та перстень були частиною регалій ректора. На замовлення Карл IV нюрнберзькими ювелірами близько 1350 року було створено срібну печатку університету. На ній зображено Карла IV, який передає святому Вацлаву документ, що символізує передачу університету під опіку святого. Ректор мав знати статут та оголошував його при вступі на посаду. Студенти, які долучалися до університету, давали присягу дотримання статуту. Текст статуту доповнявся рішеннями ректора, його ради або загальних зборів університету. Згодом було створено перші статuti факультетів, які були системно переглянуті тільки в 1385 році [Betts, 1948, p. 62; Chaloupecký and Univerzita Karlova, 1948, s. 43–44, 56–57, 72; Čornejová & Svatoš and Univerzita Karlova, 1995, s. 16, 37, 41, 164; Havránek et al., 1986, s. 11; Havránek

& Kavka and Univerzita Karlova, 1964, s. 12; Šmahel, 2016, s. 45–46, 237; Spěváček, 1988, s. 22; Tomek, 1849, s. 18–19, 25–27].

Статут передбачав збір загальних зборів університету два рази на рік. Для того аби не збирати часто загальні збори університету, статутом була передбачена рада університету (concilium universitatis), яка мала складатися з представників всіх націй університету та вирішувати другорядні питання без скликання загальних зборів університету. Рада складалася з вісьмох радників (conciliarii) – по два від кожної нації та переобиралася разом з ректором. Статут не визначав хто може бути радниками. Авторитет магістрів був таким високим, що разом з механізмом обрання радників, давав їм змогу утримувати постійне представництво в раді, тому невдовзі раду почали називати радою магістрів (congregatio magistrorum consilii universitatis). Піст авторитету ради призвів до того, що вона почала ухвалювати рішення не тільки щодо другорядних питань, а й більш важливих. Рішення загальних зборів університету називалися статутом (statuta), а рішення ради – конклуса (conclusa) [Chaloupecký and Univerzita Karlova, 1948, s. 64, 67; Havránek & Kavka and Univerzita Karlova, 1964, s. 12, 17–18; Tomek, 1849, s. 27–29].

Відповідно до статуту університету, в ньому було чотири нації, які визначалися за географічним походженням членів університету: чеська нація, куди входили мешканці чеських земель та Угорщини, Трансильванії та інших сусідніх країн; баварська нація, що включала мешканців Баварії, Франконії, Швабії, Каринтії, Тиролю, Австрії, Швейцарії, південну Німеччину та Нідерланди; польська нація включала мешканців Польщі, Литви, Пруссії, Силезії, Лужиці, Майсена, Тюрингії та Верхньої Саксонії; саксонська включала мешканців Померанії, частково Ганноверу та Вестфалії, Бранденбургу, Скандинавії. Поділ на нації було запозичено від Паризького та Болонського університетів. Всі студенти та викладачі належали до цих націй. Університетські нації надавали членам правову, матеріальну та особисту допомогу у випадку необхідності [Chaloupecký and Univerzita Karlova, 1948, s. 61–62; Čornejová & Svatoš and Univerzita Karlova, 1995, s. 64–65; Havránek et al., 1986, s. 13; Kavka and Univerzita Karlova, 1962, p. 11; Patzak, 1939, p. 88; Rashdall, 1895, p. 217; Spěváček, 1988, s. 22, 24; Štemberková & Ployhar and Univerzita Karlova, 1995, s. 13; Tomek, 1849, s. 20–21].

Канцлером університету, який мав наглядати за діяльністю університету, за дорученням папи та короля було призначено архієпископа Празького. Першим канцлером університету був Арношт з Пардубиць. До його функцій входило здійснення церковного нагляду за університетом, роль вищої інстанції для апеляції над ректорським судом, надання права на викладання магістрам. Фактичне виконання всіх функцій було доручено віцеканцлеру про, що свідчить статут Каролінума [Chaloupecký and Univerzita Karlova, 1948, s. 54–55, 57; Čornejová & Svatoš and Univerzita Karlova, 1995, s. 64–65; Thomson, 1950, p. 6; Tomek, 1849, s. 16].

Ректор був головою ради та всього університету та до його повноважень відносилися зовнішні зв'язки,

нагляд за дотриманням статуту університету, управління фінансами та майном університету. Влада ректора обмежувалася статутом, а в нерегульованих ним питаннях ustalеними звичаями. Фактична влада належала самому університету, тобто загальним зборам університету (*generalis congregatio universitatis*), що складалися з усіх студентів та магістрів університету. Всі студенти університету мали підкорятися наказам ректора під страхом штрафу або виключення з університету. Він міг також накладати штрафи та не міг їх списувати без явної неспроможності платника оплатити їх. Дохід ректора складався з третини всіх штрафів та податків, третини плати за реєстрацію нових студентів та третину оплати за листи, на які накладалася печатка ректора. Протягом всього часу на посаді ректор не міг залишати Прагу без спеціального дозволу університету. Також ректор мусив залишатися у Празі деякий час після залишення посади аби бути доступним для суду у випадку виявлення якихось порушень під час його діяльності на посаді ректора [Chaloupecký and Univerzita Karlova, 1948, s. 66; Havránek & Kavka and Univerzita Karlova, 1964, s. 12; Štemberková & Ployhar and Univerzita Karlova, 1995, s. 11; Tomek, 1849, s. 25–27].

Ректор обирався за допомогою вповноважених представників від членів університету один раз на рік, а пізніше на пів року. Механізм вибору вповноважених представників складався з декількох етапів відбору для мінімізації махінацій. Самі вибори були регламентовані по часу та містили штрафні санкції для учасників у випадку порушення їх порядку. Посаду ректора міг отримати тільки доброчесний член університету віком не менше 25 років, який мав хоча б найменший ступінь духовного сану, не був жонатим, не був монахом. Якщо обраний ректор не відповідав критеріям відбору, то проводилися перевибори. Після обрання, новий ректор отримував печатку, був представленим університету у якості ректора, отримував в управління фінанси та звіт про стан університетських фінансів від попередників, після чого отримував всю повноту влади [Chaloupecký and Univerzita Karlova, 1948, s. 65; Havránek et al., 1986, s. 12; Havránek & Kavka and Univerzita Karlova, 1964, s. 12; Spěváček, 1988, s. 24, 26; Tomek, 1849, s. 22–24].

Ректор опікувався загальним управлінням університетом як автономною одиницею, в той час, як декани займалися внутрішнім функціонуванням університету. Виключенням були тільки іспити на звання магістра, де вони підлягали владі канцлера та архієпископа. Відповідно вимог університету, факультети були зобов'язані не допускати до навчання тих то не став членом університету та не визнав його юрисдикцію. Оскільки підпорядкування деканів було більше формальним, то з часом вони ставали все більш незалежними від влади ректора [Chaloupecký and Univerzita Karlova, 1948, s. 69; Tomek, 1849, s. 31–32].

Празький університет складався з чотирьох факультетів: теології, юридичного, медичного та факультету вільних мистецтв. Кожен факультет мав виключне право на викладання профільного предмету навчання і був під юрисдикцією університету. Втім факультети самі визначали порядок викладання своїх предметів та необхідний кваліфікаційний рівень

викладачів. На початку функціонування університету ректор безпосередньо керував всіма факультетами, опікуючись як адміністративними справами факультетів та визначаючи склад магістрів факультету. З 1367 року кожен факультет вже мав власного декана [Betts, 1948, p. 63; Chaloupecký and Univerzita Karlova, 1948, s. 68; Havránek et al., 1986, s. 11–12; Spěváček, 1988, s. 22, 24, 26; Tomek, 1849, s. 30–31].

Кожен факультет функціонував відповідно власного статуту, який був розроблений відповідно розпорядження Арношта з Пардубиць у 1360 році. Статуту факультетів зачитувалися у визначені дні аби всі студенти їх знали. Лише статут факультету вільних мистецтв зберігся до інших днів у редакції від 1366 року, тоді як інші статуту було втрачено [Tomek, 1849, s. 32–33].

До обов'язків декана факультету входило управління майном факультету, нагляд за поточною діяльністю факультету та дотримання порядку, проведення зборів викладачів, ведення фінансової звітності та обліку кореспонденції, нагляд за випуском студентів. У виконанні своїх функцій декан спирався на допомогу спеціально визначених магістрів: двох збирачів податків (*collectores*) для управління майном та двох оцінщиків (*assessors ad audiendum computum*) для фінансових потоків. Ймовірно ці посади разом з посадами екзаменаторів існували до прийняття статутів факультетів. В 1370 році були визначені чотири магістри з різних націй, які мали разом з деканом видавати дозволи на ведення приватних уроків та контролювати листи, які видає декан від імені факультету [Chaloupecký and Univerzita Karlova, 1948, s. 69; Šmahel, 2016, s. 241; Tomek, 1849, s. 34–35].

Всі питання, що не були врегульовані статутом, декан мав вирішувати спільно зі своєю радою або на загальних зборах факультету. Відповідно до найстаріших статутів до ради факультету входили тільки магістри, що читали лекції – магістри-викладачі (*magistri actu regentes*). У виняткових випадках залучалися також інші магістри. Магістри, що входили до ради складали присягу дотримуватися статуту та слухатися декана. Відвідування засідань ради було обов'язком магістрів членів ради. Вони не могли залишати засідання раніше ніж передбачено регламентом або без спеціального дозволу декана. Невідвідування або дострокове залишення засідання могло тягти за собою накладення штрафу. Спеціально призначені магістри готували пропозиції, які підлягали розгляду на засіданні ради. Рішення приймалися більшістю голосів. Зазвичай засідання проводилися в суботу [Chaloupecký and Univerzita Karlova, 1948, s. 70; Tomek, 1849, s. 36–37].

Декан обирався викладачами факультету, які читали лекції, два рази на рік шляхом голосування. Були три способи голосування: публічне голосування (*publica inductio per nuntium*); таємним голосуванням, яке проводили вповноважені особи (*scrutinium*) або декількома голосуючими (*compromissum*). Після обрання декан складав присягу сумлінно виконувати свої обов'язки найстарішому маістру. Після цього йому присягали члени факультету. Заступник декана обирався тільки у випадку, якщо декан не міг

виконувати свої функції [Chaloupecký and Univerzita Karlova, 1948, s. 68–69; Spěváček, 1988, s. 26; Tomek, 1849, s. 33–36].

На усіх факультетах було визначено тільки два учені звання: вищий рівень – магістри або доктори, та нижчий рівень – бакалаври. У Празькому університеті не існувало різниці між статусом магістра та доктора. Відмінність було тільки у тому, що звання магістра надавалося факультетом теології (*magistri in sacra theologia*) та факультетом вільних мистецтв (*magistri in artibus*), а звання доктора отримувалося на медичному та юридичному факультетах [Chaloupecký and Univerzita Karlova, 1948, s. 69; Clemens VI et al, 1948, s. 115; Spěváček, 1988, s. 27; Tomek, 1849, s. 37].

Підставою для отримання вченого ступеня бакалавра чи магістра було успішне складання іспиту на відповідний ступінь. Іспит приймали спочатку два екзаменатори (1369 рік), далі три екзаменатори (1371 рік), аз 21 квітня 1378 року кількість екзаменаторів зросла до чотирьох з різних націй на чолі з деканом. Іспити на ступінь бакалавра проводилися чотири рази на рік. Кваліфікаційною вимогою до статусу екзаменатора була ступінь магістра та дворічний досвід читання лекцій та проведення диспутів. Для проходження іспиту на ступінь бакалавра, студент повинен був підтвердити, що прослухав книги, які факультет визначив як необхідні для ступеню бакалавра. За підсумками іспиту, екзаменатори більшістю голосів приймали рішення щодо присудження ступеню (*admission ad gradum*), а також ранжували тих хто отримав звання залежно від рівня їх знань (*locatio*). Результати іспиту оголошувалися окремо тільки здобувачам, які пройшли іспит, а з 15 вересня 1377 року всім здобувачам для уникнення маніпуляцій. Декан записував всіх хто здобував ступінь бакалавра до своєї реєстраційної книги. Зарахований на бакалаврський ступінь студент мав оплатити визначену вартість протягом п'ятнадцяти днів після іспиту. Підтвердженням отримання факультетом плати був знак (*signetum*), який видавав декан. Оплата ступеню могла бути відтермінована у випадку доведення студентом своєї тимчасової неплатоспроможності. Після успішного складання іспиту студент міг зареєструватися на церемонію випуску. На церемонії здійснювалося введення в ступінь бакалавра, що включало, зокрема, також одягання бакалаврського вбрання та присягу сприяти своєму факультету та університету, не отримувати бакалаврський ступінь в інших університетах та навчання в університеті ще протягом мінімум двох років [Tomek, 1849, s. 37–41].

Іспит на отримання ступеня магістр проводився один раз на рік. Для допущення до іспиту здобувач повинен був підтвердити, що прочитав визначені факультетом книги для здобуття ступеня магістра та присягнути, що він народжений у шлюбі, брав участь у призначених диспутах та розраховувався з наставниками. Іспит приймали чотири екзаменатори, які були затверджені віцеканцлером університету, під головуванням самого віцеканцлера або уповноваженої ним особи, найчастіше деканом факультету [Arnost z Pardubic et al, 1948, s. 124–125; Chaloupecký and Univerzita Karlova, 1948, s. 55; Tomek, 1849, s. 42].

Відповідно до установчої булли Климента VI, право на викладання (*licentia docendi*) магістри отримували від архієпископа Празького, який був канцлером університету. Найчастіше архієпископ делегував це повноваження віцеканцлеру, який здебільшого був особою з високим духовним статусом [Chaloupecký and Univerzita Karlova, 1948, s. 55; Clemens VI et al, 1948, s. 115; Spěváček, 1988, s. 27; Tomek, 1849, s. 42].

У випадку успішного складання іспиту, екзаменатори направляли до канцлера рекомендацію щодо надання випускнику ліцензії на викладання. Умовою отримання ліцензії була попередня присяга виконання обов'язків ліцензіата та оплата визначеної суми після отримання ліцензії. Після випускнику надавалася ліцензія, яка включала право на викладання всіх предметів що належали до цього факультету. Статус ліцензіата дозволяв тільки викладати, тоді як магістр мав право впливати на управління факультетом. Часто аби заощадити кошти, випускники отримували статус ліцензіата не отримуючи ступеня магістра [Spěváček, 1988, s. 27; Tomek, 1849, s. 43–44].

Особливий статус в університеті мали студенти та викладачі, які навчалися та викладали в університеті, при цьому будучи монахами. Такі студенти були звільнені від юрисдикції ректора і не складали йому присягу. Вони також не могли обіймати посаду ректора університету. Студенти окремих релігійних орденів могли складати іспити тільки з дозволу керівництва свого ордену [Tomek, 1849, s. 51–52].

Для залучення до викладання ченців орденів Францисканців, Домініканців, Августинців та Кармелітів, Карл IV здобув буллу папи Урбана V, яка зобов'язувала ці ордени тримати в празьких монастирях магістрів теології, які б там викладали. На прохання Карла IV в домініканському монастирі святого Климента в 1347 році було створено школу *studium generale*, яку було доручено організувати Яну з Дамбаха. Подібна школа існувала також при францисканському монастирі святого Якова. Згідно з рішенням генерального капітулу ордену Домініканців, в 1383 році монастир святого Климента стане головним навчальним закладом ордену Домініканців. Було також укладено угоду щодо включення школи святого Климента до Празького університету між генералом ордену Домініканців Раймондом Капуанським (1330–1399) та ректором Празького університету [Chaloupecký and Univerzita Karlova, 1948, s. 76; Čornejová & Svatoš and Univerzita Karlova, 1995, s. 135; Štemberková & Ployhar, J. and Univerzita Karlova, 1995, s. 6; Tomek, 1849, s. 52–53].

Карл IV також досяг домовленості з папою та керівництвом ордену Бернардинців про те, що всі богемські абати цього ордену мають відправляти по два брати в Прагу для вивчення теології та забезпечили їх утримання. З метою полегшення побуту прибулих братів до Праги, Карл IV подарував ордену будинок у Старому Місті, відомий під назвою будинку святого Бернарда [Tomek, 1849, s. 53].

В 1372 році виник спір між юридичним факультетом та магістрами Каролінума, що права власності на будинок Екарта Сапієнція (*Ekarta Sapientia*), який було передано Каролінуму в дар від короля. Юридичний

факультет стверджував, що будинок належав їм поки магістр Каролінума Ян Дрштка не перешкодив їх володінню. Ректор Микулаш з Колобржега вирішив цей спір на користь юридичного факультету і наказав звільнити будинок. Ян Дрштка не підкорився рішенням і подав апеляцію до канцлера університету та архієпископа празького Яна. Рішення архієпископа в цій справі не відоме, але це стало початком розколу університету [Čornejová & Svatoš and Univerzita Karlova, 1995, s. 165; Tomek, 1849, s. 55–56].

В день святого Георгія в 1372 році було проведено вибори нового ректора. 23 квітня 1372 року попередній ректор Микулаш з Колобржега разом з членами юридичного факультету відмовився визнавати ці вибори. Вже 25 квітня члени юридичного факультету обрали собі ректора, яким став граф Ян Пернштейн. Отримавши дозвіл короля вони створили юридичний університет, який надалі очолювався власним ректором (rector universitatis juristarum studii Pragensis) [Betts, 1948, p. 62; Chaloupecký and Univerzita Karlova, 1948, s. 58, 72; Čornejová & Svatoš and Univerzita Karlova, 1995, s. 60–61, 165; Havránek et al., 1986, s. 15; Havránek & Kavka and Univerzita Karlova, 1964, s. 14; Kavka and Univerzita Karlova, 1962, p. 11; Patzak, 1939, p. 87; Rashdall, 1895, p. 216, Šmahel, 2016, s. 46–47; Spěvák, 1988, s. 32; Štemberková & Ployhar and Univerzita Karlova, 1995, s. 11; Thomson, 1950, p. 7; Tomek, 1849, s. 56].

Надалі в Празі функціонували два університети – загальний з трьома факультетами, який слідував паризькій моделі устрою та вважав себе справжнім університетом, та юридичний, який схилявся до болонської моделі устрою. Обидва університети були під юрисдикцією канцлера в особі архієпископа [Patzak, 1939, p. 87].

В 1372 році було розроблено статут юридичного університету, який був проголошеним вже 1374 році. Відповідно до статуту університет було поділено на чотири нації, ректор обирався один раз на рік в день святого Георгія, обмежень по науковому ступеню на посаду ректора не було, одна особа могла бути ректором декілька разів, до повноважень ректора входило управління щоденною діяльністю університету та майна. Керувати ректору допомагала його рада, яка, як і в загальному університеті, ймовірно, складалася з восьми представників. Оскільки юридичний університет складався з одного факультету, то ректор виконував і функції декана. На прохання ректора Яна Гранзойського та доктора Вільгельма, Карл IV у 1373 році подарував будинок, придбаний у свого камергера Пешліна, для створення юридичного колегіуму [Chaloupecký and Univerzita Karlova, 1948, s. 76; Čornejová & Svatoš and Univerzita Karlova, 1995, s. 165–167; Havránek et al., 1986, s. 10; Havránek & Kavka and Univerzita Karlova, 1964, s. 14, 17; Tomek, 1849, s. 57–58].

Статус Праги як імператорської резиденції робив

Празький університет найкращим вибором для навчання синів німецької знаті та духовенства. Чеська знать та духовенство так само обирали Прагу для навчання та здобуття вчених ступенів, особливо за сприяння Карл IV та архієпископа Арношта з Пардубиць. Студентами були люди різного віку та суспільного статусу. Багато студентів, які вивчали теологію та церковне право, мали вже поважний вік та високий соціальний статус – серед них зустрічалися священники, каноніками та абатами монастирів. Звісно серед студентів були також представники чеської та іноземної буржуазії, синів купців. Крім того, в університеті навчалися сини бідної знаті, сільські жителі та навіть мандрівні студенти [Chaloupecký and Univerzita Karlova, 1948, s. 78–80].

Студенти, бакалаври та магістри носили спеціальний одяг, який відрізняв їх від інших жителів Праги. Кожен член університету носив вбрання відповідного свого рангу згідно зі статутом університету [Chaloupecký and Univerzita Karlova, 1948, s. 83].

Празький університет налічував близько 7000 членів, що відносило його до найбільших за чисельністю тогочасних університетів. Болонський університет тоді налічував близько 10000 членів. Празький університет користувався особливим авторитетом серед інших університетів через те що належав до трьох європейських університетів – разом з Паризьким та Оксфордським, – які мали у своєму складі теологічний факультет [Chaloupecký and Univerzita Karlova, 1948, s. 83, 85].

Висновки. Празький університет став першим університетом в Центрально-Східній Європі. Його було засновано відповідно до всіх тогочасних канонів, що передбачали дозвіл від папи римського, імператора, короля та сейму Богемії. Карл IV сприяв розвитку університету, надаючи йому фінансові ресурси та політичну підтримку. Навчання в університеті проводили видатні викладачі свого часу. Створення колегіумів сприяло збереженню викладацького складу та забезпечило належні умови для проживання та навчання студентів. Статут університету, розроблений за ініціативою Арношта з Пардубиць, визначив засади функціонування університету як незалежної інституції. Університет мав значний ступінь автономії від держави і всі викладачі та студенти університету утворили окремий прошарок суспільства зі своїм особливим менталітетом. Таке ядро освічених людей мало велику питому вагу в Празі та сприяло якісній зміні самого суспільства, що й проявилось надалі в гуситському русі зокрема.

Подальші наукові дослідження доцільно зосередити на дослідженні навчального процесу в університеті, впливі університету на розвиток чеських земель.

Список використаних джерел

- Arnost z Pardubic., et al, 1948. *Forma magistrorum (Praha, 12. června 1359)*, Chaloupecký, V. and Univerzita Karlova, 1948. *Karlova universita v Praze: její založení, vývoj a ráz v XIV. století*, Praha: Orbis, s. 124–125.
Betts, R. R., 1948. The University of Prague: 1348, *The Slavonic and East European Review*, 27, no. 68, p. 57–66.

- Chaloupecký, V. and Univerzita Karlova, 1948. *Karlova universita v Praze: její založení, vývoj a ráz v XIV. století*, Praha: Orbis, 140 s.
- Clemens VI., et al, 1948. *Zakládací bula Univerzity Karlovy v Praze (Avignon, 26. ledna 1347)*, Chaloupecký, V. and Univerzita Karlova, 1948. *Karlova universita v Praze: její založení, vývoj a ráz v XIV. století*, Praha: Orbis, s. 113–115.
- Čornejová, I., Svatoš, M. and Univerzita Karlova, 1995. *Dějiny Univerzity Karlovy, I, 1347/48 – 1622*, Praha: Univerzita Karlova, 322 s.
- Havránek, J. et al., 1986. *Universitas Carolina 1348 – 1984*, Praha: Univerzita Karlova, 78 s.
- Havránek, J., Kavka, F. and Univerzita Karlova, 1964. *Stručné dějiny University Karlovy*. Praha: Universita Karlova ve Státním pedagogickém nakladatelství, 345 s.
- Kalousek, J., 1878. *Karel IV. otec vlasti: ku pětistoleté památce jeho úmrtí, jejíž oslava dne 29. listopadu 1878 pojí se s otevřením nového mostu v Praze*, V Praze: Tiskem a nákladem Jos. R. Vilímka, 223 s.
- Karel IV., et al, 1948a. *Zakládací listina Univerzity Karlovy v Praze (Praha, 7. dubna 1348)*, Chaloupecký, V. and Univerzita Karlova, 1948. *Karlova universita v Praze: její založení, vývoj a ráz v XIV. století*, Praha: Orbis, s. 117–119.
- Karel IV., et al, 1948b. *Zakládací listina Pražské univerzity (Eisenach, 14. ledna 1349)*, Chaloupecký, V. and Univerzita Karlova, 1948. *Karlova universita v Praze: její založení, vývoj a ráz v XIV. století*, Praha: Orbis, s. 121–122.
- Kavka, F. and Univerzita Karlova, 1962. *The Caroline University of Prague a short history*, Praha: Universita Karlova, 99 p.
- Patzak, V., 1939. The Caroline University of Prague, *The Slavonic and East European Review* 19, no. 53/54, p. 83–95.
- Rashdall, H., 1895. *The Universities of Europe in the Middle Ages*, Vol. 2, Part 1, Oxford: Oxford University Press, 315 p.
- Šmahel, F., 2016. *Alma mater Pragensis*, Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum, 614 s.
- Spěváček, J., 1988. *Založení Univerzity Karlovy*, Praha: Melantrich, 40 s.
- Štemberková, M., Ployhar, J. and Univerzita Karlova, 1995. *Universitas Carolina Pragensis*, Praha: Karolinum, 140 s.
- Thomson, S. H., 1950. Learning at the Court of Charles IV, *Speculum* 25, no. 1, p. 1–20. Available at: <https://doi.org/10.2307/2850000>.
- Tomek V., 1849. *Wacslava Wladiwoje Tomka Děje university pražské*, 320 s.
- Антонова, О. Є., Дубасенюк, О. А., 2015. Становлення й розвиток університетів центрально–східної Європи як культурно–освітніх та наукових осередків, *Науковий вісник Кременецької обласної гуманітарно–педагогічної академії ім. Тараса Шевченка : Серія: Педагогіка*, Вип. 5, с. 3–10.
- Ткаченко, М., 2015. Болонський університет: історія, традиції, сьогодення, *Освітологія*, с. 104–109.

References

- Arnost z Pardubic., et al, 1948. *Forma magistrorum (Praha, 12. června 1359)*, Chaloupecký, V. and Univerzita Karlova, 1948. *Karlova universita v Praze: její založení, vývoj a ráz v XIV. století*, Praha: Orbis, s. 124–125. (in Czech).
- Betts, R. R., 1948. The University of Prague: 1348, *The Slavonic and East European Review*, 27, no. 68, p. 57–66. (in English).
- Chaloupecký, V. and Univerzita Karlova, 1948. *Karlova universita v Praze: její založení, vývoj a ráz v XIV. století*, Praha: Orbis, 140 s. (in Czech).
- Clemens VI., et al, 1948. *Zakládací bula Univerzity Karlovy v Praze (Avignon, 26. ledna 1347)*, Chaloupecký, V. and Univerzita Karlova, 1948. *Karlova universita v Praze: její založení, vývoj a ráz v XIV. století*, Praha: Orbis, s. 113–115. (in Czech).
- Čornejová, I., Svatoš, M. and Univerzita Karlova, 1995. *Dějiny Univerzity Karlovy, I, 1347/48 – 1622*, Praha: Univerzita Karlova, 322 s. (in Czech).
- Havránek, J. et al., 1986. *Universitas Carolina 1348 – 1984*, Praha: Univerzita Karlova, 78 s. (in Czech).
- Havránek, J., Kavka, F. and Univerzita Karlova, 1964. *Stručné dějiny University Karlovy*, Praha: Universita Karlova ve Státním pedagogickém nakladatelství, 345 s. (in Czech).
- Kalousek, J., 1878. *Karel IV. otec vlasti: ku pětistoleté památce jeho úmrtí, jejíž oslava dne 29. listopadu 1878 pojí se s otevřením nového mostu v Praze*, V Praze: Tiskem a nákladem Jos. R. Vilímka, 223 s. (in Czech).
- Karel IV., et al, 1948a. *Zakládací listina Univerzity Karlovy v Praze (Praha, 7. dubna 1348)*, Chaloupecký, V. and Univerzita Karlova, 1948. *Karlova universita v Praze: její založení, vývoj a ráz v XIV. století*, Praha: Orbis, s. 117–119. (in Czech).
- Karel IV., et al, 1948b. *Zakládací listina Pražské univerzity (Eisenach, 14. ledna 1349)*, Chaloupecký, V. and Univerzita Karlova, 1948. *Karlova universita v Praze: její založení, vývoj a ráz v XIV. století*, Praha: Orbis, s. 121–122. (in Czech).
- Kavka, F. and Univerzita Karlova, 1962. *The Caroline University of Prague a short history*, Praha: Universita Karlova, p. 99. (in English).
- Patzak, V., 1939. The Caroline University of Prague, *The Slavonic and East European Review* 19, no. 53/54, p. 83–95. (in English).
- Rashdall, H., 1895. *The Universities of Europe in the Middle Ages*, Vol. 2, Part 1, Oxford: Oxford University Press, 315 p. (in English).
- Šmahel, F., 2016. *Alma mater Pragensis*, Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum, 614 s. (in Czech).
- Spěváček, J., 1988. *Založení Univerzity Karlovy*, Praha: Melantrich, 40 s. (in Czech).
- Štemberková, M., Ployhar, J. and Univerzita Karlova, 1995. *Universitas Carolina Pragensis*, Praha: Karolinum, 140 s. (in Czech).
- Thomson, S. H., 1950. Learning at the Court of Charles IV, *Speculum* 25, no. 1, p. 1–20. Available at: <https://doi.org/10.2307/2850000>. (in English).
- Tomek V., 1849. *Wacslava Wladiwoje Tomka Děje university pražské*, 320 s. (in Czech).
- Antonova, O. Ye., Dubaseniuk, O. A., 2015. Stanovlennia y rozvytok universytetiv tsentralno–skhidnoi Yevropy yak kulturno–osvitnikh ta naukovykh osередkiv [The formation and development of universities in Central and Eastern Europe as cultural, educational and scientific centers], *Naukovyi visnyk Kremenetskoï oblasnoï humanitarno–pedahohichnoï akademii im. Tarasa Shevchenka : Serii: Pedahohika*, Vyp. 5. c. 3–10. (in Ukrainian).
- Tkachenko, M., 2015. Bolonskyi universytet: istoriia, tradytsii sohodennia [University of Bologna: history, traditions, nowadays], *Osvitoholohiya*. c. 104–109. (in Ukrainian).

Dmytro Ihnytskyi

Post-graduate student of the Department of Ancient, Middle Ages and Premodern History of Ukraine,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod, Ukraine

THE FOUNDING OF THE UNIVERSITY OF PRAGUE BY CHARLES IV OF LUXEMBOURG AND ITS DEVELOPMENT IN THE 1450S – 1470S

The article highlights the founding of the University of Prague by Charles IV of Luxembourg (1316 – 1378) and its development in the 1450s – 1470s. The scientific novelty lies in the comprehensive study of the genesis of the university through the prism of its institutional formation. The first attempt to found a university in the Czech lands was made by King Wenceslas II (1271 – 1305), which ended in failure due to resistance from the nobility. The situation changed with the coming to power of Charles VI. Having ascended the throne of Bohemia, and then of the Holy Roman Empire, Charles IV sought to glorify Prague and ensure the development of his lands. Successful negotiations were held with Pope Clement VI (1291 – 1352), who issued a bull with permission to open a university in Prague. Then Charles IV issued two charters, which granted the university the appropriate legal status and privileges. Education at the university began in 1347, with the participation of both local and invited teachers from abroad. Teachers independently provided the educational process and equipped the place of study. Later, more organized forms of educational institutions were created – colleges, the most famous of which are the Carolinum and the College of All Saints. The model of organization of the University of Prague was formed by synthesizing the Paris and Bologna models of the organization of medieval universities. In 1360, at the initiative of Arnost of Pardubice (1297 – 1364), the first statute of the University of Prague was created, which determined the powers of the rector, the general assembly of the university, the university council, the procedure for electing the rector and members of the council, and determined the division into nations. The university consisted of four faculties, which regulated the procedure for teaching a specialized subject. The faculties were managed by deans and their councils. All faculties offered two academic degrees – bachelor's and master's – which were awarded by passing relevant examinations. Masters could obtain the right to teach. In 1372, an independent law university was established on the basis of the law faculty of the University of Prague. The University of Prague was the first in Central and Eastern Europe and played a significant role in the historical development of the Czech lands.

Keywords: University of Prague, Charles IV of Luxembourg, Arnost of Pardubice, university statute, founding of the university, Carolinum.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що не має конфлікту інтересів щодо даного дослідження, включаючи фінансовий, особистий, авторський або будь-який інший, який міг би вплинути на дослідження, а також на результати, представлені в даній статті.

Фінансування

Дослідження було проведено без фінансової підтримки.

Доступність даних

Усі дані доступні в цифровій або графічній формі в основному тексті рукопису.

Використання штучного інтелекту

Автор підтверджує, що при створенні даної роботи він не використовував технології штучного інтелекту.

Статус статті:

Отримано: 16.02.2026 Прийнято: 14.03.2026 Опубліковано: 15.04.2026

Creative Commons Attribution NonCommercial ShareAlike License (CC BY-NC-SA 4.0)

ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

ПРОТИСТОЯННЯ ВАЦЛАВА IV ІЗ СИГІЗМУНДОМ ЛЮКСЕМБУРГОМ (КІНЕЦЬ XIV – ПОЧАТОК XV СТ.)

Наталія Куштан¹

аспірантка кафедри Античності, Середньовіччя та історії України
домодерної доби факультету історії та міжнародних відносин,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, Україна
E-mail: nataliia.kushtan@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-1783-3570>

Кінець XIV та початок XV ст. стали для Чеського королівства та Священної Римської імперії часом глибоких випробувань, зумовлених не лише зовнішніми загрозами, а й гострою системною кризою всередині правлячої династії Люксембургів. 20 серпня 1400 р. четверо рейнських курфюрстів позбавили Вацлава IV Люксембурга німецького трону. Наступного дня вони обрали німецьким королем – Рупрехта III Пфальцьського. У статті зосереджено увагу на подіях, що відбувалися в цей період у Чехії та мали також вплив на відносини між Вацлавом IV та німецькими князями. Можна стверджувати, що погіршення цих відносин, зрештою, відіграло важливу роль в усуненні Вацлава IV з німецького трону. Вирішальне ж значення при цьому мало переплетіння інтересів між представниками династії Люксембургів, опорою для яких служили землі Чеської Корони. У такий спосіб вони прагнули задовольнити власні владні амбіції. Суттєвий вплив на події, які розгорталися в цей неспокійний період (1396 – 1404 рр.) і були пов'язані з протистоянням між Вацлавом IV та його братом, угорським королем Сигізмундом, мала ситуація, що склалася в Європі внаслідок внутрішнього розколу Церкви й катастрофічної поразки хрестоносців у битві під Нікополем, яка змінила баланс сил на Балканах. Не останню роль відіграли також амбіції вищої чеської аристократії. Поки Вацлав IV намагався втримати контроль над державою, укладаючи союзи з фаворитами та вдаючись до дипломатичних маневрів у Європі, Сигізмунд, використовуючи слабкість брата й підтримку чеської Ліги панів, послідовно втілював стратегію перехоплення влади. Стаття присвячена системному аналізу форм і методів політичної боротьби між представниками династії Люксембургів – Вацлавом IV та Сигізмундом – у межах хронологічного зрізу 1396 – 1404 рр. Обрана тема мало вивчена і вимагає подальших досліджень.

Ключові слова: Вацлав IV Люксембург, Сигізмунд Люксембург, династичний конфлікт, Ліга панів, Чеське королівство, політична криза, Центральна Європа, Європа.

Постановка проблеми. Кінець XIV – початок XV ст. в історії Центральної Європи позначені системною кризою інституту монархічної влади. Протистояння Вацлава IV із його братом Сигізмундом Люксембургом не було лише приватним династичним конфліктом; воно стало епіцентром політичної дестабілізації, що охопила землі Чеської Корони та Священну Римську імперію. Дослідження цієї проблеми є критично важливим для розуміння трансформації середньовічного державотворення, де особисті амбіції правителів вступали у суперечність із консолідованими інтересами станово-представницьких органів. Вивчення механізмів боротьби за владу в період 1396 – 1404 рр. має вагоме значення для аналізу причин подальшого занепаду престижу династії Люксембургів та підготовки ґрунту для соціально-релігійного вибуху гуситського руху.

Аналіз останніх досліджень і публікацій дозволяє комплексно розглянути політичну кризу, в якій опинилася династія Люксембургів наприкінці XIV ст. Для з'ясування правових і дипломатичних аспектів конфлікту між її представниками доцільно використати збірник документів «Deutsche Reichstagsakten unter König Wenzel» [DRTA, 1877], який містить матеріали засідання імперських зібрань (рейхстагів) доби правління Вацлава IV. Для дослідження нашої теми безперечний інтерес

становить третій том цього видання, що охоплює період із 1397 по 1400 роки. Тут задокументовано процес наростання незадоволення курфюрстів, що призвело до укладення союзних договорів проти Вацлава IV.

Важливе значення має «Золота булла Карла IV» [Золота булла Карла IV, 2011] 1356 р., яка становить юридичне підґрунтя для функціонування колегії курфюрстів і визначення їхнього статусу. Тож з огляду на цей документ, 1397 р. між Вацлавом IV та його двоюрідним братом Йоштом Моравським велися торги за Бранденбурзьке маркграфство, володар якого належав до колегії курфюрстів.

Історіографію презентують праці провідних медієвістів, які розглядають конфлікт у різних ракурсах. Складні політичні передумови ворожнечі Вацлава IV із Сигізмундом розкрито в монографії Їржі Спєвачека [Spěvák, 1986]. Спираючись на джерельний матеріал, дослідник серед іншого простежив перебіг конфронтації між братами та з'ясував її наслідки для чеського суспільства. Йдеться про соціальні потрясіння, що виникли через неспроможність Вацлава IV врівноважити інтереси курфюрстів та власної родини. Відтак на фоні внутрішньої ситуації в Чеському королівстві діяльність Сигізмунда Люксембурга та його відносини з братом Вацлавом IV аналізує чеський історик Вацлав

¹ © Куштан Н.

Дршка [Drška, 1996].

Німецький дослідник Вільгельм Баум [Baum, 1996] докладно висвітлює правління Сигізмунда Люксембурга, спрямоване на створення сильної держави задля протистояння експансії Османської імперії. В цьому контексті він розглядає зусилля Сигізмунда щодо подолання Великої схизми, висвітлює його діяльність в імперії та Італії, аналізує політику щодо Речі Посполитої й Тевтонського ордену, а також розглядає чеське питання.

Провідний фахівець з історії Моравії доби пізнього Середньовіччя Ярослав Мезнік у праці [Mezník, 1999], присвяченій цьому регіону за правління династії Люксембургів (1310 – 1423), розкриває критичну роль маркграфів Йошта та Прокопа під час протистояння Вацлава IV із Сигізмундом. Учений, зокрема, докладно простежив використання маркграфом Йоштом арбітражних функцій для зміцнення власної влади за рахунок послаблення позицій Вацлава IV.

Широку панораму кризи в Чехії наприкінці XIV ст. демонструє Франтішек Шмагель [Šmahel, 1993]. Він, зокрема, розглядає боротьбу представників династії Люксембургів як частину загальноєвропейського хаосу, спричиненого папською схизмою та неспроможністю середньовічних інституцій адаптуватися до нових викликів.

Завершальний етап конфлікту (з 1402 р.) між Вацлавом IV та Сигізмундом висвітлює Петер Чорней [Čornej, 2000]. На думку дослідника, відкрита ворожнеча братів, а відтак і полон Вацлава IV призвели до деградації авторитету чеського короля.

Наявні джерела та література дають підстави стверджувати, що протистояння 1396 – 1404 рр. було зумовлене взаємозалежністю трьох факторів: військової поразки Сигізмунда під Нікополем 1396 р., інституційної недієздатності Вацлава IV як римського короля й активного втручання у чеські справи моравських Люксембургів (Йошта та Прокопа).

Метою статті є комплексний аналіз етапів та методів протистояння Вацлава IV та Сигізмунда Люксембурга в період із 1396 по 1404 рр.

Для досягнення поставленої мети визначено такі **цільі**:

- з'ясувати вплив зовнішньополітичних факторів (поразка під Нікополем, папський розкол) на зміну балансу сил між братами;
- проаналізувати механізми політичного тиску Сигізмунда на чеський державний апарат та формування опозиційних королів рад;
- дослідити дипломатичні спроби Вацлава IV відновити суверенітет через зближення з Францією та моравською гілкою Люксембургів;
- реконструювати події, що призвели до відкритої фази конфлікту – арешту Вацлава IV та його подальшої боротьби за повернення легітимності до 1404 р.

З початку 90-х рр. XIV ст. шляхи всіх Люксембургів почали розходитися, коли утворилися дві центральноевропейські коаліції. З одного боку, король Вацлав IV, маркграф Прокоп та король Польський Владислав, а з іншого – король Угорщини Сигізмунд, маркграф Моравії Йошт та герцог Австрії Альбрехт III. Напруженість між братами, очевидно, посилювалася через нездатність чи небажання Йошта

виплатити Прокопу його частку спільного володіння Бранденбургом, яка була закладена моравським маркграфом їхнім двоюрідним братом, королем Угорщини Сигізмундом.

У 1390-х рр., під час правління Сигізмунда Люксембурга в Угорщині, було укладено дві угоди, які мали вплинути на долю Чеського королівства. Перша угода була ініційована Альбрехтом III Габсбургом і була спрямована проти Вацлава IV. У цій угоді також брав участь маркграф Йошт Моравський, який згодом став одним з головних ініціаторів ув'язнення Вацлава. Друга угода, яка мала більший вплив на майбутнє правління Сигізмунда, – це угода про спадкоємство з Вацлавом. Після підписання цієї угоди однією з його цілей усього життя стало отримання корони Святого Вацлава. Це було вираженням його бажання піти слідами батька, що також нерозривно пов'язане з отриманням імператорської корони [Baum, 1996, s. 44].

Після цих подій політика Сигізмунда почала зосереджуватися на землях Чеської Корони. Проте, він був зайнятий і в Угорщині, де мав зміцнити свої позиції. Він також намагався відбити турецький натиск, чого йому не вдалося зробити. У 1396 р. відбулася битва під Нікополем, яку він програв [Baum, 1996, s. 48].

Сигізмунд вже усвідомлював турецьку загрозу і в 1389 – 1395 рр. здійснив шість військових кампаній на території, контрольовані турками. Однак жодна з експедицій не була успішною, і тому Сигізмунд вирішив організувати міжнародний хрестовий похід, щоб покласти край турецькій загрозі. Він був настільки захоплений цим планом, що, найімовірніше, не був присутній на похороні своєї дружини Марії, яка померла, впавши з коня в травні 1395 р. [Baum, 1996, s. 43].

Папа Боніфаций IX Римський також нарешті закликав до хрестового походу проти турків. Його заклик був адресований польським, французьким, німецьким, чеським і навіть іспанським лицарям. Іоанн Неверський, як головнокомандувач французької та бургундської армій, оголосив, що всі учасники повинні прибути до Діжона до 20 квітня 1396 р. Правила, яких мали дотримуватися учасники експедиції, були чітко встановлені, щоб уникнути будь-яких порушень дисципліни. У липні Іоанн Неверський зустрівся із Сигізмундом, а на початку серпня зібралися всі учасники походу, яких налічувалося близько тридцяти п'яти тисяч. Головними були лицарі, чисельністю яких уже захоплювалися сучасники. Серед полководців було багато відомих імен: крім Іоанна Неверського, наприклад, маршал Жан де Бусіко чи Філіп д'Артуа. Пам'ятна битва відбулася 25 вересня 1396 р. поблизу Нікополя. Сигізмунд хотів розділити кінноту на два крила, а потім розмістити в центрі піхоту, яка першою вступила б у бій. Однак бургундські полководці на чолі з Іоанном Неверським були принципово проти цього. Іоанн хотів, щоб його армія атакувала першою. Зрештою, бургундці перемогли, але саме їхня та французька недисциплінованість стала причиною остаточної поразки [Baum, 1996, s. 47]. Турки перемогли завдяки чисельній перевазі, чудовій тактиці, якісному командуванню та дисципліні. Велика кількість лицарів була захоплена турками, які

були набагато ціннішими для турків, ніж звичайні піхотинці. Навіть серед лицарів, однак, обирали лише найважливіших і найшляхетніших, за яких могли отримати високий викуп. Решту безжально стратили. Нищівна поразка під Нікополем показала, що угорський король Сигізмунд Люксембурзький не був і, ймовірно, не буде рішучим і мужнім воєначальником. Втікши з битви, він обрав безпечний шлях додому, спочатку попливши до Константинополя на венеціанському кораблі, а потім обійшовши Балканський півострів до свого дому, куди нарешті прибув через кілька місяців [Drška, 1996, s. 43–48].

Цей інцидент показує, що Сигізмунд не був добрим воєначальником, але був чудовим політиком. Про це також свідчить прохання про допомогу у виправленні ситуації, яке виникло після першого викрадення його брата Вацлава та призвело до другого. Ця можливість принесла Сигізмунду 2000 флоринів, але важливішим фактом є те, що договір про спадкоємство було підтверджено [Baum, 1996, s. 45].

На початку свого правління Сигізмунд очікував більше розчарувань, ніж успіхів. Цьому сприяли ще дві фундаментальні обставини. Першою була вже згадана османська експансія, а другою – складна внутрішня ситуація в державі, якою правив новокоронований юнак. Вирішальною умовою легітимності коронації була згода впливових аристократичних кланів, за яку тепер потрібно було платити. Протягом наступних кількох років Ліга панів придбала половину королівського майна, переважно нерухомості. Сигізмунд не зміг завоювати прихильність панів і таким чином, оскільки вони з самого початку мали застереження щодо його правління. Перш за все, їм не подобалася зовнішня політика нового монарха. У 1399 р. Сигізмунд швидко виїхав до Богемії, де вже розпочався третій етап люксембурзької родинної війни між Йоштом і Прокопом, у яку Сигізмунд втрутився на боці першого [Mezník, 1999, s. 271]. З огляду на напружену ситуацію в Імперії та втрату римської корони, Сигізмунд провів наступний 1400 р. практично весь у Богемії, тим самим несвідомо спричинивши собі чимало клопоту в самій Угорщині. Однак, попри великі труднощі, з якими Сигізмунду довелося зіткнутися в Угорщині, він не переставав стежити за подіями в Богемії, а також в Імперії. Позбавлення Вацлава римського престолу здивувало його, і він вважав це ганебним вчинком, який потрібно було якомога швидше спокутувати. Він усвідомлював, що династія втратить своє провідне становище в Центральній Європі, якщо римський престол не займе представник династії Люксембургів.

Після його повернення знову стало зрозуміло, що угорська знать не розуміє його зовнішньої політики. Її турбувала не лише його тривала відсутність в країні, але й те, що він не виконав вимог виборчої капітуляції та інших обіцянок. Причиною сварки, однак, було те, що на важливих посадах залишалися іноземці (чехи, поляки, італійці), які в результаті здобули великий вплив в Угорщині. Серед найвідданіших людей Сигізмунда були поляк Стібор зі Стіборжиць або флорентієць Філіппо Сколарі, відомий як Піпо Спано.

У квітні 1401 р. речник угорської опозиції, архієпископ Естергома Ян Каніже, з'явився перед

Сигізмундом у Будаїському замку та дорікнув йому за те, що він надає перевагу іноземцям, не поважає дворянські привілеї, а також за попередні довільні обіцянки спадкоємства в Угорщині Йошту та Вацлаву IV, які король дав у скрутні часи. Однак, замість того, щоб перевірити свою совість та шукати виходу, він вчинив рішучий опір та мужньо підтримав архієпископа та його озброєних послідовників у Будаїському замку. Оскільки ми знаходимося в Угорщині, а гарячі люди тут завжди спочатку діють, а потім думають, майже одразу спалахнула серйозна сутичка. Однак на бік Сигізмунда став лише лицар Лаврентій Тарський, якого озброєні люди швидко заспокоїли та також відрізали йому носа «на згадку». Таким чином, Сигізмунд опинився в полоні, угорська дворянська опозиція утримувала його з кінця квітня до кінця жовтня 1401 р. [Baum, 1996, s. 52].

Спочатку його тримали у Вишеграді, пізніше в замку Шиклош. Фактично, Сигізмунд пережив те, що пережив його брат деякий час тому, але з тією різницею, що деякі угорські вельможі одразу запропонували угорську корону польському королю Владиславу та Анжуйцям. Хоча могло здатися, що дні Сигізмунда в Угорщині полічені, все було навпаки. Наполегливий король жодним чином не піддавався повстанцям і практично не намагався принижувати себе благаннями про милосердя. Він добре знав, що час на його боці. Стібор Стіборжицький, тодішній герцог Трансильванії, одразу виступив на його підтримку, яка звернулася за допомогою до Богемії. І інші люксембурзькі втрутилися. Поки Йошт та його брат Прокоп військово окупували територію сучасної західної Словаччини, чеський король зв'язався з ватажком повстанців Міклошем Гарою Молодшим і запропонував йому не лише щорічну ренту в розмірі 1000 флоринів за звільнення Сигізмунда, а й прийняття до свого дворового наказу [Baum, 1996, s. 53].

Шляхта, яка ув'язнила Сигізмунда в замку Шиклош, поступово вийшла на перший план. Власником замку був Мікулаш Гара, а граф Герман Цельський також мав великий вплив. Обидва вирішили використати ситуацію на свою користь, і тому Люксембург була звільнена через вісімнадцять тижнів. Звичайно, це було недарма. Сигізмунд мав пообіцяти одружитися з дев'ятирічною дочкою Германа, Барбарою. З цим шлюбом Сигізмунд також мав стати зятем Мікулаша Гари, дружиною якого була старша сестра Барбари, Анна. Однак заслуга у звільненні Сигізмунда також належала його зведеному брату Вацлаву IV, який наполягав на його звільненні. Зрештою, він пообіцяв Миколі Гару щорічну ренту в тисячу гульденів і навіть прийняв його до свого дворового ордену Точениці [Baum, 1996, s. 54].

20 серпня 1400 р. архієпископ Йоганн Майнцський (діяв бл. 1360 – 1419) проголосив від імені чотирьох рейнських курфюрстів ухвалене ними в Оберланштайні усунення короля Вацлава (1361 – 1419). Вони [курфюрсти], мовляв, «на допомогу святій церкві, на втіху християнству та на честь і користь святій імперії вирішили повністю змістити та усунути вищезгаданого пана Вацлава як недбайливого, такого, що роз'єднує, і негідного Священної імперії, а також позбавити його всієї гідності, що їй належить» [DRTA,

1877, nr. 204–207, 257 f.).

21 серпня 1400 р., четверо курфюрстів та їхня свита переправилися через річку до протилежного міста Ренс, зійшли на Кенігштуль і тут, на стародавньому королівському троні, обрали Рупрехта III Пфальцького королем римлян. Оскільки його могли обрати лише меншістю, маючи три голоси від архієпископів Майнца, Кельна та Тріра, Рупрехт III віддав свій четвертий голос архієпископу Майнца, Яну II Нассавському [DRTA, 1877, nr. 208–211, 266–271 f.]. Курфюрст Рудольф Саксонський і, звичайно ж, Люксембурги, власники двох інших виборчих голосів, Богемія та Бранденбург, не брали участі у виборах. Зрозуміло, що обрання Руперта III Пфальцького королем Риму суперечило принципам імперського кодексу 1356 р., який називався Золотою буллою Карла IV [Золота булла Карла IV, 2011, с. 295–296.]. Три рейнські архієпископи поспішили оголосити як про детронізацію Вацлава IV, так і про обрання нового короля Риму Папі Боніфацію IX, римським кардиналам та сенату міста Риму. Про це свідчить документ від 24 серпня 1400 р., в місті Бахарах на Рейні [DRTA, 1877, nr. 219–223, 279–282 f.]. У документі, адресованому Папі, рейнські архієпископи виправдовували детронізацію Вацлава IV головним аргументом його бездіяльності та нібито непотрібністю та просили підтвердження обрання Руперта III Пфальцького. Новообраний римський король сам звернувся до римського Папи з Гейдельберга на початку вересня 1400 р., оголосивши про своє обрання та надіславши спеціальне послання до Папи [DRTA, 1877, nr. 222, 282 f.]. Оскільки відповіді не отримав, він знову написав до Риму 9 листопада 1400 р., заявивши, що 26 жовтня він виступив з армією до Франкфурта-на-Майні та має намір бути тимчасово коронованим там 25 листопада 1400 р. римським королем. Він також оголосив про своє рішення надіслати своє послання до Папи [DRTA, 1877, nr. 223, 282–283 f.]. Папа також не відповів на цей лист.

Король Сигізмунд вирішив остаточно ліквідувати багаторічні чвари та воєнні конфлікти між моравським маркграфом Прокопом та його братом Йоштом за верховенство. Оскільки він був зацікавлений у зближенні з Йоштом, він вирішив викупити всі маєтки маркграфа Прокопа в Богемії та Моравії на користь короля Вацлава IV. В обмін на відступлені маєтки він мав отримати герцогство Свідницьке та Яворське, графство Кладське та Франкенштайнське (Зомбковіце Сілезьке) з усім регіоном, із заставою 50 тисяч копійок празьких грошей. Тут він мав правити за своєю волею.

Усі ці революційні рішення, що перевернули колишній політичний декрет Карла IV про спадкові маєтки членів династії Люксембургів, могли б бути дуже ефективними, як здається, якби вони були реалізовані та не зустріли жорсткого опору з боку тих, хто відчував себе якимось чином постраждалим або враженим новими заходами. Ці рішення описані в листі короля Сигізмунда від 28 лютого 1402 р., який він надіслав як імператорський вікарій міланському герцогу Джангалеаццо Вісконті з Праги [DRTA, 1877, nr. 150, 190–192 f.]. У ньому Сигізмунд оголосив, що через заворушення (*aliquot querelancium casus*) з деякими богемськими лордами, які він заспокоїв,

уклавши угоду з маркграфом Прокопом, він має намір вирушити разом з Вацлавом IV з військом до Угорщини, звідки Вацлав IV вирушить до Італії. Маркграф Прокоп мав забезпечити своїм військом безпеку кордону з Баварією. Запланована поїздка Вацлава до Угорщини мала відбутися після урочистого введення маркграфа Прокопа у володіння його новими сілезькими ленами. Сигізмунд, очевидно, також розраховував на те, що зможе краще військово підтримати Вацлава IV в Угорщині.

Добре продумане відокремлення обох членів родини, Вацлава IV та маркграфа Прокопа, від їхніх спадкових володінь мало сприяти повному захопленню Сигізмундом влади в Чеській державі та, після угоди з Йоштом, стати справжнім та необмеженим володарем країни. Великою підтримкою для нього в той час була широка солідарність чеської знаті та церковної ієрархії, об'єднаних єдиною метою – встановити в країні сильний уряд та ефективно усунути гнітючого, слабого короля та його помічника у розпалюванні невдоволення, маркграфа Прокопа.

Герцог Міланський Джангалеаццо Вісконті тоді надіслав Вацлаву IV цікаву пропозицію: він висловив свою підтримку богемському королю у разі його римської експедиції. Успішна імператорська коронація повернула б Вацлаву IV чільне місце у Священній Римській імперії. Однак Вацлав знову потребував допомоги Сигізмунда [Čornej, 2000, s. 74]. Вацлав IV наївно думав, що Сигізмунд із задоволенням допоможе йому з вдячності за порятунок з угорського полону. Однак Сигізмунд вирішив максимально використати ситуацію для себе та поставив умови, на які Вацлав IV зрештою погодився. У лютому 1402 р. Вацлав і Сигізмунд зустрілися в Кутній Горі та уклали фундаментальну угоду на майбутнє, яку кожен з них згодом інтерпретував зовсім по-різному. Вацлав письмово передав виконавчу владу в Богемії Сигізмунду в обмін на обіцянку допомогти йому отримати імператорську корону. З імператорською діадемою на голові Вацлав хотів продовжувати бути главою всієї династії та зберігати верховну владу над Богемією та Імперією, поки Сигізмунд керуватиме його землями. Він призначив Сигізмунда адміністратором Чеського королівства та в лютому 1402 р. передав йому для захисту всі замки та міста в Богемії та Імперії. Через кілька тижнів він передумав, але було вже пізно. 6 березня Сигізмунд наказав заарештувати свого брата та доставити його до Празького Граду [Spěváček, 1986, s. 334–339]. Спочатку в Празькому Граді, але пізніше переправив його до Відня, де довірив нагляду габсбурзьким герцогам. Згодом він назвав себе «губернатором Чеського королівства» і за допомогою вірних дворян почав займати королівські міста та замки. Однак значна частина королівства чинила опір, і тому Сигізмунд був змушений поспішно скликати армію.

Опір пообіцяв продовжувати боротьбу, доки законний король не буде звільнений. Згодом Сигізмунд наказав відвезти Вацлава до замку Шаумбург поблизу Лінца, а в листопаді 1402 р. передав його габсбурзьким герцогам Альбрехту та Вільгельму. Сигізмунд вважав себе переможцем і єдиним правителем Богемського королівства. Однак у

Богемії проти нього спалахнуло повстання, учасники якого заступилися за ув'язненого Вацлава IV. Зворушення спалахнули й в Угорщині, знову під керівництвом Яна Каніжського та Теодориха Бубека. Через це Сигізмунд покинув Богемію влітку 1403 р. Вацлаву IV вдалося втекти з Відня під маскуванням у листопаді того ж року і повернутися до Богемії [Spěvák, 1986, s. 334–339]. На той час Сигізмунд вже давно покинув неспокійні чеські землі. Однак на прощання він забрав із Кутної Гори королівські скарби Вацлава та коронний архів. Його жорсткий підхід і низка відвертих хитрощів призвели до того, що він повністю зруйнував свою попередню репутацію в Богемії та значно заглушив ті голоси у дворянській спільноті, які вважали його державним діячем і здібним правителем рівня Карла IV. Він навіть ув'язнив свого двоюрідного брата Прокопа, який тяжко захворів внаслідок жорстокого поводження та помер у вересні 1405 р. Щобільше, трагічний анабазис у Богемії серйозно ускладнив становище Сигізмунда в Угорщині. Його щільний графік та віддаленість від Угорщини вміло використав король Неаполя Владислав, син убитого Карла Молодшого, який за підтримки Папи Боніфатія IX та опозиційних угорських магнатів вдерся до Угорщини з армією. Його намір був очевидним – скинути Сигізмунда з угорського престолу [Baum, 1996, s. 57].

Ситуація в Угорщині була дуже серйозною. Повстанці запропонували угорську корону неаполітанському королю Владиславу Анжуйському, якого сильно (і фінансово) підтримував Папа Боніфатій IX. У королівстві спалахнула війна. Про події в Угорщині Сигізмунд був поінформований Мікулашем Гарою. Тим часом 5 серпня 1403 р. в Задарі Владислав Анжуйський коронувався королем Угорщини. Однак ця коронація відбулася не за традиційним ритуалом, оскільки його коронував архієпископ Естергома, але він не мав у своєму розпорядженні корони Святого Стефана, і церемонія не відбулася в Белградській єпархії, яку контролювали прихильники Сигізмунда. Люксембург боровся за своє становище в королівстві. Деякі повстанці здалися йому восени 1403 р., але бої тривали в деяких районах наступного року (наприклад, у Трансильванії), а на узбережжі Далмації навіть до 1409 р. [Šmahel, 1993, s. 206].

Сигізмунд зрештою переміг і зміцнив своє становище, знову помилувавши учасників повстання, продемонструвавши таким чином свою щедрість.

Зрештою, його поважали всі, і він почав запроваджувати низку нових заходів для зміцнення своєї влади. Він уже відреагував на те, що Святий Отець також підтримував повстання проти нього, і тому в серпні 1403 р. наказав призупинити всі платежі Римській курії, а у квітні 1404 р. видав документ *placetum regium*, який забороняв публікацію та виконання папських декретів без попередньої згоди угорського короля. Таким чином він чітко дав зрозуміти, що світська влада в управлінні державою переважає духовну [Baum, 1996, s. 58].

Висновки. Поразка армії хрестоносців під Нікополем 25 вересня 1396 р. суттєво послабила позиції Сигізмунда Люксембурга, тимчасово виключивши його з активної центральноєвропейської політики. Проте це не зупинило його експансію, а лише змінило методи впливу: відкрито використовуючи статус імперського намісника, він став чинити тиск на Вацлава IV щодо критичної ситуації, яка склалася у внутрішньому управлінні Чехією. При цьому Сигізмунд Люксембург ефективно використовував конфлікт Вацлава IV з Лігою панів для обмеження королівського суверенітету. Встановлено, що призначення королівської ради у 1396 р. відбулося під безпосереднім тиском Сигізмунда, що фактично створило паралельний центр влади в країні.

Протистояння Вацлава IV із Сигізмундом було ускладнене амбіціями їхніх двоюрідних братів – маркграфів Йошта та Прокопа. Якщо Йошт виступав прагматичним посередником, який отримувал територіальні вигоди (Лужиця, Бранденбург) за свою лояльність, то Прокоп залишався ключовим військовим союзником Вацлава IV у боротьбі проти експансії Сигізмунда.

Наприкінці XIV ст. спроби Вацлава IV знайти підтримку у Франції та вирішити проблему папського розколу виявилися неефективними через протидію рейнських курфюрстів та Боніфатія IX. Архівні документи періоду правління Вацлава IV Люксембурга підтверджують остаточний розрив між королем та імперською елітою, що призвело до його офіційного усунення з римського престолу.

Період завершився глибокою кризою легітимності Вацлава IV. Попри спроби опору, Сигізмунд зумів перейти до радикальних дій (арешт брата), що продемонструвало повну деградацію особистої влади Вацлава та підготувало ґрунт для масштабних соціально-політичних потрясінь майбутньої гуситської епохи.

Список використаних джерел

- Baum, W., 1996. *Císař Zikmund: Kostnice, Hus a války proti Turkům*. Překlad Danuše Martinová a Pavel Kocck, Praha: Mladá fronta, 405 s.
- Čornej, P., 2000. *Velké dějiny zemí Koruny české*. 5., V. svazek 1402 – 1437. Vyd. 1, Praha: Paseka, 796 s.
- Deutsche Reichstagsakten unter König Wenzel, 1877 (далі – DRTA), hrsg. von Julius Weizsäcker, Bd III, Abt, 1397 – 1400, München, 335 f.
- Drška, V., 1996. *Zikmund Lucemburský: liška na trůně*, Praha: Epoque, 87 s.
- Mezník, J., 1999, *Lucemburská Morava: 1310 – 1423*, Praha: Lidové noviny, 560 s.
- Šmahel, Fr., 1993. *Husitská revoluce. 1, Doba vymknutá z kloubů. Karolinum*, Praha: Univerzita Karlova, 454 s.
- Spěvák, J., 1986. *Václav IV. (1361 – 1419): k předpokladům husitské revoluce*. Vyd. 1, Praha: Svoboda, 774 s.
- Золота була Карла IV, 2011. *Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя)*: навч. Посібник / упоряд. В. І. Яровий, С.М. Мотрук, В. П. Шумило та ін.; за ред. В. І. Ярового, К.: Либідь, с. 295–296.

References

- Baum, W., 1996. *Císař Zikmund: Kostnice, Hus a války proti Turkům*. Překlad Danuše Martinová a Pavel Kocek, Praha: Mladá fronta, 405 s. (in Czech).
- Čornej, P., 2000. *Velké dějiny země Koruny české*. 5., V. svazek 1402 – 1437. Vyd. 1, Praha: Paseka, 796 s. (in Czech).
- Deutsche Reichstagsakten unter König Wenzel, 1877 (далі – DRTA), hrsg. von Julius Weizsäcker, Bd III, Abt, 1397 – 1400, München, 335 f. (in Deutsch).
- Drška, V., 1996. *Zikmund Lucemburský: liška na trůně*, Praha: EPOCH, 87 s. (in Czech).
- Mezník, J., 1999, *Lucemburská Morava: 1310 – 1423*, Praha: Lidové noviny, 560 s. (in Czech).
- Šmahel, Fr., 1993. *Husitská revoluce. I, Doba vymknutá z kloubů. Karolinum*, Praha: Univerzita Karlova, 454 s. (in Czech).
- Spěváček, J., 1986. *Václav IV. (1361 – 1419): k předpokladům husitské revoluce*. Vyd. 1, Praha: Svoboda, 774 s. (in Czech).
- Zolota bulla Karla IV [The Golden Bull of Charles IV], 2011. Khrestomatiia z istorii zakhidnykh ta pivdennykh slov'ian (Davnia doba, Serednovichchia): navch. Posibnyk / uporiad. V. I. Yarovyi, S. M. Motruk, V. P. Shumylo ta in.; za red. V. I. Yarovoho, K.: Lybid, s. 295–296. (in Ukrainian).

Nataliia Kushtan

Post-graduate student of the Department of Ancient, Middle Ages and
Premodern History of Ukraine,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod, Ukraine

THE CONFRONTATION BETWEEN WENCESLAUS IV AND SIGISMUND OF LUXEMBOURG AT THE END OF THE 14TH CENTURY

The late 14th and early 15th centuries were a time of profound trials for the Kingdom of Bohemia and the Holy Roman Empire, driven not only by external threats but also by a severe systemic crisis within the ruling Luxembourg dynasty. On August 20, 1400, four Rhenish electors deposed Wenceslaus IV of Luxembourg from the German throne. The following day, they elected Rupert III of the Palatinate as the King of Germany. This article focuses on the events occurring in Bohemia during this period, which also influenced the relationship between Wenceslaus IV and the German princes. It can be argued that the deterioration of these relations ultimately played a significant role in Wenceslaus IV's removal from the German throne. Crucial to this process was the intertwining of interests among members of the Luxembourg dynasty, who relied on the lands of the Bohemian Crown as their power base to satisfy their own political ambitions. The events of this turbulent period (1396 – 1404), centered on the confrontation between Wenceslaus IV and his brother, King Sigismund of Hungary, were substantially influenced by the broader European context: the Western Schism within the Church and the catastrophic defeat of the crusaders at the Battle of Nicopolis, which shifted the balance of power in the Balkans. The ambitions of the high Bohemian aristocracy also played a significant role. While Wenceslaus IV attempted to maintain control over the state by forming alliances with favorites and resorting to diplomatic maneuvers across Europe, Sigismund – exploiting his brother's weakness and the support of the Bohemian League of Lords – consistently pursued a strategy to seize power. This article is devoted to a systemic analysis of the forms and methods of political struggle between these two representatives of the Luxembourg dynasty – Wenceslaus IV and Sigismund – within the chronological framework of 1396 – 1404. The chosen topic remains understudied and requires further research.

Keywords: Wenceslaus IV of Luxembourg, Sigismund of Luxembourg, dynastic conflict, League of Lords, Kingdom of Bohemia, political crisis, Central Europe, Europe.

Конфлікт інтересів

Авторка заявляє, що не має конфлікту інтересів щодо даного дослідження, включаючи фінансовий, особистий, авторський або будь-який інший, який міг би вплинути на дослідження, а також на результати, представлені в даній статті.

Фінансування

Дослідження було проведено без фінансової підтримки.

Доступність даних

Усі дані доступні в цифровій або графічній формі в основному тексті рукопису.

Використання штучного інтелекту

Авторка підтверджує, що при створенні даної роботи вона не використовувала технології штучного інтелекту.

Статус статті:

Отримано: 23.01.2026 Прийнято: 27.02.2026 Опубліковано: 15.04.2026

Creative Commons Attribution NonCommercial ShareAlike License (CC BY-NC-SA 4.0)

ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

НАЦІОНАЛЬНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ГУСИТСЬКОГО РУХУ: ВІД СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ІДЕОЛОГІЇ ДО МОДЕРНОЇ ЧЕСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Євгеній Бевзюк¹

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій,

ДВНЗ Ужгородський національний університет, Ужгород, Україна

E-mail: evbevzuk@gmail.com

Web of Science ResearcherID: G-1062-2019

<https://orcid.org/0000-0003-0191-7905>

У статті аналізується трансформація гуситського руху від середньовічної релігійної ідеології до складника модерної чеської національної ідентичності. Гуситство інтерпретується не лише як конфесійний феномен XV ст., а як форма етнорелігійної мобілізації, у межах якої релігійні символи, мова та історична пам'ять стали чинниками формування колективної самосвідомості. Методологічною основою дослідження є етносимволістський підхід, що дозволяє розглядати гуситський рух як поєднання конфесійної реформи із сакралізацією історичного досвіду та символічним утвердженням чеської спільноти як носія «Божої правди». Проаналізовано еволюцію концепту «Божої правди» від морально-богословського принципу у вченні Яна Гуса до інституціоналізованого маркера колективної ідентичності у програмних і хронікальних текстах XV ст. Показано, що поєднання релігійної ідеї з політико-територіальним простором Чеського королівства сприяло політизації релігійного дискурсу та формуванню межі між «своїми» і «чужими». Наголошено на ролі мовного чинника в ідеології гуситства: використання чеської мови у проповідях і богословських текстах постає як свідомий ідеологічний вибір та механізм культурної й соціальної самоідентифікації. Доведено, що мовна програма гуситського руху сформувала стійку модель мовно-релігійної ідентичності, закріплену в історичній пам'яті чеського суспільства. Проаналізовано рецепцію гуситської спадщини у добу чеського національного відродження XVIII – XIX ст. та показано, що інтелектуали-будителі (Ф. Пельцель, Й. Добровський, Й. Юнгман, П.-Й. Шафарик, Ф. Палацький) інтегрували гуситську традицію до національного історичного наративу як символ історичної спадкоємності, мовно-культурної автономії та духовної суб'єктності чеського народу. У цьому контексті постає Ян Гуса була переосмислена як національний герой і репрезентант ідеї свободи віри, мови та культури. Зроблено висновок, що трансформація гуситської ідеології відображає механізм переходу від середньовічної релігійної до модерної національної ідентичності через сакралізацію історичного досвіду, політизацію символів і мовний чинник. Гуситський рух став важливим чинником формування чеської національної ідентичності та прикладом взаємодії релігійних і національних наративів у європейській історії.

Ключові слова: гуситський рух, Ян Гус, «Божья правда», етносимволізм, національна ідентичність, чеське національне відродження, історична пам'ять, релігійна ідеологія, мовний чинник, націєтворення, освіта, університет, Європа, слов'яни, імперія, політика.

Постановка проблеми. Проблема дослідження полягає у з'ясуванні механізмів трансформації гуситського руху від середньовічної релігійної ідеології до складника модерної чеської національної ідентичності. У XV ст. гуситство функціонувало як конфесійний і соціально-політичний рух, зорієнтований на утвердження «Божої правди», тоді як у XVIII – XIX ст. воно було переосмислене як символ історичної спадкоємності, мовно-культурної автономії та духовної суб'єктності чеського народу.

Актуальність цієї проблеми зумовлена сучасними процесами формування та переосмислення української національної ідентичності в умовах війни та боротьби за культурно-цивілізаційну суб'єктність. Український досвід засвідчує, що історичні та релігійні символи минулого відіграють важливу роль у консолідації суспільства й конструюванні колективної пам'яті. У цьому контексті чеський приклад трансформації гуситської традиції в національний міф дозволяє виявити універсальні механізми інтеграції релігійних ідей у модерний національний історичний наратив, що має як наукове, так і практичне значення для сучасної

української гуманітаристики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних дослідженнях гуситський рух розглядається як складний соціально-релігійний і політичний феномен пізньосередньовічної Богемії, що мав тривалі наслідки для конфесійної та культурної історії Центральної Європи. В українській історіографії проблема гуситства представлена низкою публікацій, доступних у відкритих електронних базах, які охоплюють як подієвий вимір гуситських війн, так і питання ідеологічної та історіографічної інтерпретації руху.

Історіографічну рецепцію постаті Яна Гуса та його послідовників висвітлено у праці І. Ліхтея, присвяченій аналізу наукового доробку В. Новотного [Ліхтей, 2021]. Узагальнюючий огляд сучасних напрямів дослідження гуситського руху подає А. Бортнікова, окреслюючи ключові тематичні вектори сучасної гуситознавчої проблематики [Бортнікова, 2025], тоді як С. Прудивус аналізує сучасний стан історіографії гуситського руху, акцентуючи на еволюції підходів до його інтерпретації

¹ © Бевзюк Є.

[Прудивус, 2019]. Подієвий аспект гуситського руху висвітлено у праці Р. Потапенко та О. Лукашевича, де систематизовано основні етапи та особливості його розвитку в Чехії [Потапенко, Лукашевич, 2024].

Важливий контекст для розуміння трансформації гуситської традиції у XVI ст. формують дослідження, присвячені чеській Реформації та конфесійній ситуації в землях Корони чеської. Зокрема, Т. Волошин аналізує особливості розвитку реформаційних течій на початку XVI ст. [Волошин, 2011], тоді як В. Любащенко розглядає чеську Реформацію у ширшому конфесійному контексті, зокрема у співвідношенні з православ'ям, а також інтерпретацію постаті Яна Гуса у богословському дискурсі [Любащенко, 2012; Любащенко, 2017]. Окремі аспекти еволюції гуситської традиції простежуються у дослідженні В. Босака, присвяченому чашництву та руху Чеських братів як формам церковного реформаторства [Босак, 2019].

Політичний і династичний контекст ранньомодерного періоду, необхідний для розуміння становища Богемії після 1526 р., відображено у праці О. Звягіної, присвяченій боротьбі Ягеллонів і Габсбургів за імператорську корону [Звягіна, 2014].

Узагальнюючим методологічним і концептуальним тлом для сучасних інтерпретацій гуситського руху залишається класична праця Й. Мацека, у якій гуситство осмислюється як багатовимірний соціально-релігійний і політичний феномен пізньосередньовічної Богемії. Запропонована дослідником інтерпретаційна модель, що поєднує аналіз конфесійних трансформацій, соціальної структури та політичної динаміки, зберігає евристичний потенціал і надалі використовується як базове історичне узагальнення у сучасній гуситознавчій проблематиці [Масек, 1952].

Отже, наявні публікації охоплюють подієвий, конфесійний та історіографічний аспекти гуситського руху й ранньомодерного розвитку Богемії. Водночас недостатньо дослідженим залишається питання довготривалої трансформації гуситської релігійної ідеології – від середньовічного реформаторського руху до складника ширших конфесійних і соціокультурних процесів ранньомодерної Європи.

Метою статті є дослідження механізмів історичної трансформації гуситської ідеології в контексті формування модерної чеської національної ідентичності на основі аналізу релігійно-символічних концептів та історіографічної рецепції гуситської спадщини у XVIII – XIX ст.

Для досягнення мети визначено такі **завдання**:

- охарактеризувати основні релігійно-символічні концепти гуситської ідеології;
- простежити їх еволюцію у середньовічному та ранньомодерному дискурсах;
- проаналізувати особливості рецепції гуситської спадщини в добу чеського національного відродження;
- визначити роль гуситського міфу у формуванні модерної чеської національної ідентичності

Виклад основного матеріалу доцільно розпочати з аналізу соціально-конфесійного та мовно-культурного середовища Богемії кінця XIV – початку XV ст., у межах якого формувалися передумови гуситського руху та відбувалася первинна сакралізація

колективної ідентичності. Саме структура міського населення, інституційні механізми самоврядування та конфесійні практики створювали підґрунтя для трансформації релігійних ідей у форму суспільної мобілізації.

З огляду на відсутність у XV ст. систематичних демографічних обліків, етносоціальну та конфесійну структуру Богемії можливо реконструювати лише опосередковано, на основі інституційних і соціальних індикаторів, зафіксованих у міських привілеях, актах самоврядування та матеріалах релігійного життя. Дослідження пізньосередньовічних богемських міст засвідчують структурну присутність і співіснування чесько- та німецькомовних громад у міському середовищі.

У конфірмаційній грамоті, виданій імператором Карлом IV для міста Бєроуна 8 серпня 1356 р., якою було підтверджено давні міські привілеї, пов'язані з правлінням короля Вацлава II, зафіксовано норму щодо складу міської ради: з дванадцяти радців щонайменше шість мали походити «з богемської (чеської) нації» (*de natione Bohemica*) [Čelakovský, 1895, s. 530]. У цьому контексті термін *natio* слід розуміти не в модерному національному значенні, а як станово-міський та етномовний маркер належності в межах міської громади, що відображав структурну диференціацію міського населення Богемії за мовною ознакою та її правову інституціоналізацію в системі міського самоврядування.

У дослідженнях з історії міського самоврядування Богемії, зокрема у праці Ф. Г. Ейманна, на підставі аналізу іменних списків міських радців і матеріалів міських книг простежується тенденція до зростання частки чеськомовного елементу в складі міських рад уже в середині XIV ст. За спостереженням автора, подібна практика була характерною і для Нового Міста Праги, де від 1356 р. формувалася більшість радців, що належали до «чеської нації» (*of Czech nationality*), що відображало поступовий процес чехізації міського управління та посилення ролі чеськомовного бюргерства в соціально-політичній структурі міста [Neumann, 1969, p. 336].

Аналіз пізньосередньовічної міської релігійності дозволяє залучати кількісні індикатори заповітної практики та матеріальних пожертв як непрямі маркери конфесійних пріоритетів міщанства. Так, за підрахунками К. Горнічкової, виконаними на матеріалі заповітів Нового Міста Праги (у контексті співіснування утравістських і католицьких інституцій у післявоєнний період), пожертви на користь утравістських церков переважали приблизно «на чотири п'ятих» (*prevail by four fifths*). Водночас авторка фіксує зростання обсягу дарів у вигляді літургійних посудин у заможних міських центрах: зокрема, в Кутній Горі парафіяни передали церквам «не менше тридцяти шести» чаш у 1467 – 1512 рр., що інтерпретується як прояв економічної спроможності срібловидобувного міста та активності мирянського патронату [Horníčková, 2009, s. 172].

Отже, наведені кількісні показники відображають не лише співіснування різних конфесійних практик у межах одного соціального простору, а й стійку структурну диференціацію міських громад за

релігійною ознакою. За таких умов конфесійна приналежність набувала значення не лише богословської позиції, а й соціального маркера групової належності. Таким чином, соціально-конфесійна структура Богемії XV ст. створювала об'єктивні передумови для формування конфліктних ліній ідентифікації та мобілізації населення за релігійною та етнокультурною ознакою. У зв'язку з цим подальший аналіз має бути спрямований на дослідження ідейних механізмів, за допомогою яких гуситський рух трансформував ці структурні відмінності у форму релігійно-національної мобілізації.

Загалом, інтерпретація гуситського руху як етноконфесійного протистояння передбачає звернення до теоретико-методологічних підходів, здатних пояснити механізми формування колективної ідентичності в домодерних суспільствах. У цьому контексті методологічно продуктивним є застосування парадигми етносимволізму, розробленої Е. Смітом. На відміну від радикальних модерністських концепцій (Е. Геллнер, Б. Андерсон, Е. Гобсбаум), що трактують нації як продукт виключно індустріальної доби, етносимволістський підхід Сміта виходить із визнання ключової ролі передмодерних етнічних спільнот (*ethnies*), їхніх міфів, історичної пам'яті, релігійних традицій у процесі формування колективної самосвідомості [Сміт, 2010, с. 23–45]. У такій теоретичній перспективі гуситський рух може бути інтерпретований як поєднання конфесійної реформи із сакралізацією чеської спільноти як носія «Божої правди», що зумовило надання релігійному конфлікту виразного етнополітичного змісту.

Означений теоретичний підхід є особливо релевантним для богемського матеріалу, де конфесійна мобілізація поєднувалася з маркерами мови та історичної пам'яті. Деякі етносимволістські дослідники, зокрема Дж. Агню, розглядають формування чеської національної свідомості як репрезентативний приклад домодерних етнічних процесів, у межах яких релігійні уявлення та історичні міфи відігравали роль ключових маркерів колективної ідентичності [Agnew, 1993]. Отже, застосування етносимволістського підходу дозволяє інтерпретувати гуситський рух не як ізолюваний богословський феномен, а як форму етнорелігійної мобілізації, що заклала підвалини подальшої історичної пам'яті та національної рефлексії чеського суспільства.

У межах цієї методологічної перспективи принципового значення набуває аналіз конкретних символічних концептів, за допомогою яких відбувалося наділення спільноти релігійно-символічним статусом та конструювання образу колективного «ми». Центральним таким концептом у гуситській ідеології виступає поняття «Божої правди» (*pravda Boží*). У гуситській ідеології поняття «Божої правди» трансформувалося з універсальної богословської істини в інструмент колективної ідентифікації та політичної мобілізації чеської спільноти. Ця трансформація не була одномоментною, а відбувалася поступово, проходячи низку концептуальних етапів, які фіксуються у корпусі гуситських першоджерел.

Застосування етносимволістського підходу дозво-

ляє розглядати цю еволюцію як процес релігійно-символічної трансформації символу, що виконував функцію маркера колективної ідентичності. Початковий етап трансформації поняття «Божої правди» зафіксований у костницьких листах Гуса. В одному з них він формулює власну позицію як він проголошує безумовну відданість релігійно-символічній істині, проголошуючи: «...що стоятиму в Божій правді аж до смерті» [Hus, 1415]. Ця формула поєднує богословську категорію «правди» з особистим моральним прикладом Гуса, який набуває нормативного характеру для його послідовників. Отже, на першому етапі «Божя правда» функціонує як індивідуально-моральний і водночас релігійно-символічний принцип, що поступово набуває колективного значення.

Подальша трансформація цього концепту в релігійно-символічний маркер простежується у військово-політичних текстах таборитів, де «Божя правда» набуває чітко вираженої ідентифікаційної та мобілізаційної функції. У листі Яна Жижики до мешканців Прахатиць «свята правда» постає критерієм належності до гуситської громади: «коли приймете цю святу правду, будете нашими братами», тоді як ті, хто її не приймає, оголошуються «ворогами Божими та всіх таборитських братів» [Žižka z Trocnova, J., n.d. List Prachatickým]. Таким чином, поняття «Божої правди» виконує роль маркера колективної ідентичності, що чітко розмежовує категорії «своїх» і «чужих». На цьому етапі релігійний концепт перетворюється на інструмент політичної та військової мобілізації.

Подальша інституціоналізація цього уявлення відбувається у «Військовому статуті Жижики», у якому закріплюється норма життя «в правді та Божому законі» й водночас утверджується уявлення про релігійно-символічну істину як незмінний регулятивний принцип: «Правда Господа Ісуса Христа перебуває навіки» [Žižka z Trocnova, J., n.d. List Prachatickým]. У цьому документі «Божя правда» вже постає не лише символом віри, а нормативним принципом внутрішньої організації гуситської громади. Таким чином, концепт, наділений релігійно-символічним значенням, набуває політичного змісту, статусу соціальної норми.

Завершального програмного оформлення трансформації поняття «Божої правди» набуває у «Чотирьох празьких статтях» (1420), які сформулювали альтернативну модель християнської регіональної спільноти в межах Чеського королівства. У першому артикулі проголошувалося: «Слово Боже має вільно проповідуватися в Чеському королівстві» та «Закон Божий має бути вищим за всі людські постанови» [Čtyři artikuly pražské, 1420]. У такий спосіб універсальний богословський принцип було безпосередньо поєднано з конкретним політико-територіальним простором, що засвідчувало його політизацію та набуття етноконфесійного змісту. Поєднання релігійно-символічно осмисленої істини з конкретним політико-територіальним простором зумовлювало трансформацію релігійного дискурсу у форму колективної ідентифікації, де «Божя правда» починала сприйматися як ознака належності до певної спільноти.

Релігійно-символічно окреслений простір «Божої правди» пов'язувався з чеським (слов'янським) середовищем Богемії та протиставлявся імперсько-католицькому контексту з його універсалістською моделлю церковної ортодоксії. У цьому протиставленні релігійний принцип набував водночас культурного й політичного виміру, формуючи символічну межу між «власною» та «чужою» моделями християнської спільноти. Саме на цьому етапі «Божої правди» перетворюється на символ регіональної спільноти та засіб легітимації її політичної суб'єктності. Однак для закріплення цього символу в масовій свідомості необхідні були форми його повсякденної та емоційної трансляції, здатні охопити широкі верстви населення. Одним із таких інструментів стала пісенна та літургійна традиція гуситського руху.

Важливу роль у процесі масового наділення цієї ідеї релігійно-символічним значенням відіграв гуситський хорал «Ті, що є воїнами Божими» (*Ktož jsú boží bojovníci*), який поєднував релігійні та мобілізаційні функції. Уже перший рядок літургії формує образ спільноти, наділеної релігійно-символічним значенням, як «Божих воїнів і закону Його», друга строфа містить заклик до самопожертви «за Його правду», а третя апелює до Божої допомоги [*Ktož jsú boží bojovníci*]. Таким чином, богословське поняття істини перетворюється на символ колективної місії та засіб емоційної мобілізації мас. Хорал виконує функцію транслятора ідеології на рівень масової культури та релігійної практики. Через пісенну традицію концепт виходив за межі програмних документів і військово-політичних текстів, закріплюючись у сфері повсякденного релігійного досвіду.

Цей символічний образ, закріплений у гуситській пісенній традиції, був згодом інституціоналізований у хронікальному наративі XV ст., який остаточно пов'язав поняття «Божої правди» з історичною місією чеської спільноти. У «Хуситській хроніці» Лаврентія з Бржезової зазначається, що «за Божу правду багато чехів поклали свої життя», а також що «чехи стояли при Божій правді проти своїх ворогів» [*Vavřinec z Březové, 1419–1420*]. У цьому дискурсі «Божої правди» постає складником історичної пам'яті та морально-історичного образу чеського народу як носія істини. Таким чином, концепт, наділений релігійно-символічним значенням, інтегрується в історичний наратив як елемент колективної пам'яті та ідентичності.

Водночас саме ця сакралізація власної спільноти та нормативне розмежування між «правдивою» і «хибною» вірою зумовили специфіку рецепції гуситського руху поза межами чеського середовища. Те, що в межах гуситського дискурсу інтерпретувалося як утвердження «Божої правди», у зовнішньому латиномовному й німецькому хронотопі сприймалося як відхилення від універсальної церковної ортодоксії. У німецькій і латиномовній хронікальній традиції XV ст., зокрема в корпусі текстів, відомих під умовною назвою *Chronica Hussitarum*, утвердилося послідовно негативне трактування гуситського руху. У цих наративах гусити постають як носії хибної доктрини,

що підриває єдність Церкви й загрожує імперському політичному порядку.

Таке бачення зафіксоване у латиномовній *Historia Hussitica* Лаврентія з Бржезової, де події в Богемії інтерпретуються як чинник дестабілізації західно-християнського простору: «Богемці ... спричинили великий натовп і бунтівне збурення в королівствах і провінціях» [*Laurentius de Březová, 1893, p. 338*]. Таким чином, різне тлумачення «Чотирьох празьких статей» та ідеї «Божої правди» з боку гуситського й імперсько-католицького дискурсів перетворило конфесійний конфлікт на етнорелігійно-політичне протистояння. Гуситський рух постає як ранній механізм колективної ідентифікації чеської спільноти в межах Священної Римської імперії.

Таким чином, логічним наслідком наділення поняття «Божої правди» релігійно-символічним значенням стало залучення мовного чинника як ключового інструмента її комунікації та легітимації в межах гуситської спільноти. Відтак аналіз ідеології гусизму потребує попереднього окреслення мовно-соціальної та політичної ситуації в межах Священної Римської імперії кінця XIV – початку XV ст., яка створювала умови для політизації народної мови та її інтеграції в релігійний дискурс.

У зазначений період у межах Священної Римської імперії не існувало формально кодифікованої мовної політики, однак фактично функціонувала ієрархізована модель мовного вжитку. У публічному просторі співіснували три мови з різним соціальним статусом: латина (сфера Церкви й університету), німецька (адміністративна та міська комунікація) і чеська (повсякденне спілкування та народна релігійність). Така стратифікація зумовлювала нерівність доступу до освіти й знання для більшості населення Богемії. Отже, мовний поділ суспільства накладався на соціальні та конфесійні відмінності, створюючи підґрунтя для політизації мовного питання. Знаковим моментом у цій мовно-політичній конфігурації став Кутногірський декрет 1409 р., виданий королем Вацлавом IV. Згідно з ним, у Празькому університеті чеській «нації» було надано три голоси, тоді як німецькій – лише один.

Наслідком цього рішення став масовий відтік німецьких магістрів і студентів із Праги та інституційна чехізація університетського середовища. Таким чином, декрет мав не лише академічне, а й символічне мовно-політичне значення, оскільки закріплював інтерес чеського елемента в ключовій інтелектуальній інституції королівства. Саме університетське середовище стало одним із центрів формування нової мовно-релігійної ідентичності. За цих умов мовне питання перестало бути суто інструментом комунікації та набуло ідеологічного змісту, пов'язаного з проблемою доступу до релігійно осмисленого знання й визначенням меж спільноти. Саме в цьому соціально-інтелектуальному контексті мовна практика Гуса постає не як індивідуальний вибір, а як відповідь на структурні суперечності між латиномовною церковною традицією та потребами чеськомовної громади.

Прагнення Гуса донести істини «Божої правди» до простолюдів зумовило його свідоме використання

чеської мови – як у проповідях, так і в богословських трактатах. Це був не лише педагогічний, але й ідеологічний вибір: народна мова перетворювалася на носій релігійно осмисленого знання, що принципово суперечило латинській традиції релігійно-нормативної вченості.

Це викликало нерозуміння і відторгнення з боку церковної ієрархії, що виразно простежується у його листах із Констанци. Зокрема, Гус наголошував, що його чеськомовні тексти фактично не сприймалися представниками собору: «...зневажили моїх чеських священників, яких навіть не чули і не бачили, а якби й почули, то не зрозуміли б» [Hus, 1415, р. 171–173]. Це свідчить, що такі тексти не просто не визнавалися, а свідомо маргіналізувалися в офіційному релігійному дискурсі як загроза авторитету папської Церкви. У богословській концепції Гуса доступ до Святого Письма осмислювався як універсальний і не опосередкований виключно латиномовною традицією, що надавало мовній практиці реформатора значення релігійного протесту та водночас етнокультурного самоутвердження.

У трактаті «Про чеський правопис» (*De orthographia Bohemica*) Гус обґрунтовував запровадження діакритичних знаків як засобу раціоналізації та спрощення писемної мови, спираючись на фонетичний принцип відповідності між графемою та звуком [Hus, 1957]. У ширшому контексті ця мовна реформа була пов'язана з прагненням зробити релігійне знання доступним для ширшого кола вірян, що знаходило практичне втілення у переході від латини до чеської мови в літургійній діяльності. У проповідях, виголошених у Віфлеємській каплиці, реформатор послідовно користувався чеською мовою, орієнтуючись не на латиномовну освічену еліту, а на широку аудиторію мирян.

Ця орієнтація на народну аудиторію простежується і в епістолярній спадщині Гуса. У листі «Невідомій шляхтянці» (бл. 1405 р.) він, звертаючись безпосередньо до мирян, використовує зрозумілу мову та апелює до їхнього повсякденного життя: «Пані шляхетна, чую, що ти належно ведеш своє вдовинство, але не маєш обачності в тому, що на своїх маєтках допускаєш ігри та танці...». Водночас Гус підкреслює морально-релігійний вимір поведінки простою мовою, доступно широкому загалу: «...весь час, дарований їм Богом, вони проводять негідно, перебуваючи у численних смертних гріхах» [Hus, 1405, р. 9–10].

Отже, послідовне використання чеської мови у проповідях і листах постає не лише комунікативною практикою, а й свідомою стратегією формування релігійно-символічного мовного простору. У цьому контексті орфографічна реформа набуває ширшого значення і постає як складник ідеології доступності «Божої правди».

Водночас у межах гуситської ідеології чеська мова функціонує не тільки як засіб поширення релігійного знання, але й як маркер колективної ідентичності, пов'язаної з концептом «Божої правди» як історичної місії чеського народу. Саме тому мовна та релігійно-символічна програма гуситського руху виходила за межі свого історичного часу, формуючи тривку модель колективної самосвідомості та забезпечуючи

спадкоємність між середньовічною ідеологією і модерними формами національної рефлексії XVIII – XIX ст.

Таким чином, сформована гуситською традицією символічна модель мовно-релігійної ідентичності була інтегрована в інтелектуальні та політичні контексти ранньомодерної доби та в межах чеського національного відродження набула нового змісту. Поразка гуситського руху інтерпретувалася як символ розриву мовної й культурної тяглості, що перетворило гуситський міф на ідейний ресурс мовно-культурної та інтелектуальної мобілізації XVIII – XIX ст. В умовах німецько-чеської культурної конкуренції гуситська традиція функціонувала як історичний аргумент і елемент національного міфотворення, тоді як апеляція до мовного питання слугувала засобом легітимації будительського руху та критики німецького культурного впливу.

Водночас у межах націєтворчих процесів у Центральній Європі будительський дискурс переосмислив культурно-мовний антагонізм між імперсько-релігійною та чеською моделями ідентичності, сконструювавши образ німецького чинника як необхідного «іншого» у формі дихотомії «чеське – німецьке». Ця дихотомія стала структурним елементом ідеології чеського національного відродження.

У цьому контексті показовими є нотатки та узагальнення М. Погодіна, зафіксовані під час його перебування в Чехії в процесі спілкування з представниками богемського інтелектуального середовища. У листі до Міністерства народної освіти Російської імперії він передає зміст розмов, у яких чеські інтелектуали наголошували на необхідності захисту чеського народу від «недоброзичливої політики німецько-австрійського уряду» [Погодин, 1840, арк. 312]. Це свідчення відображає сприйняття австрійсько-німецького впливу як чинника підризу історичної та культурної специфіки чеського народу. Отже, національна інтерпретація гуситської спадщини формувалася як відповідь на політичні та культурні виклики імперського простору.

У річищі цієї нормативної інтерпретаційної матриці формувалися концепції ранніх діячів чеського відродження – Ф. Пельцеля, А. Фойгта, Й. Добровського, К. І. Тама, які інтегрували гуситську спадщину до наративу історичної спадкоємності та духовної автономії чеського народу як символу культурної й мовної самостійності модерної нації.

Водночас саме в доробку Ф. Пельцеля (1734 – 1801) ця тенденція набула першого концептуально цілісного оформлення, що робить його постать показовою для аналізу механізмів включення гуситської традиції до структури модерної чеської історичної пам'яті. Пельцель був одним із перших істориків, які здійснили свідому спробу інтегрувати гуситську спадщину в наратив національної історії. Методологія інтелектуала-будителя характеризується еkleктизмом пізніх ідей креаціонізму із Просвітництвом. Його історичний метод являв собою опрацювання корпусу грамот, літописів та іноземних анналів. Відповідно, його праці становили подальше накопичення чеських історичних пам'яток, з яких формувався національний

історичний наратив [Pelcl, 1791].

У Пельцеля шлях від етнічності до національності постає як історичний процес, сформований на ґрунті ранніх чеських державотворчих традицій та ідеології чеської Реформації. Тому не випадково у своєму щоденнику 16 лютого 1781 р. він занотує: «Кожний чех, який читає чеські книги й знає історію своєї батьківщини, трохи є гуситом» [Pelcl, 1956, s. 36]. На думку Пельцеля, специфіка чеського народу виявлялася в його гуманізмі та прагненні до істини, що найповніше проявилися в постаті Гуса як носія релігійних і моральних ідеалів чеської громади. Таким чином, інтеграція гуситської традиції до чеської національної парадигми постає у Пельцеля як історично аргументований та ідеологічно вмотивований проект.

Упродовж епохи Просвітництва чеські будителі не лише репрезентували європейській науковій спільноті середньовічну історію Чеського королівства, а й сформували позитивний образ ранніх чеських політичних інститутів, заклали ідеологічні підвалини модерної чеської нації на основі гуситської спадщини. У цьому контексті апеляція до гуситської традиції виконувала функцію історичного аргументу на користь самостійності чеського історичного розвитку та легітимності національного наративу.

Водночас у німецькій історіографії XIX ст. чеський і загальнослов'янський національні рухи сприймалися переважно як загроза імперському та германському культурному простору. У працях Генріх фон Трайчке, Теодор Моммзен, Константін Гефлер та Юліус Фіккер утвердилася концепція історичної вторинності слов'янських народів і критичне трактування гуситської традиції як деструктивного чинника європейського політичного та церковного порядку.

Початки такого бачення значною мірою були зумовлені попередньою традицією вивчення гуситського руху, що сформувалася ще у допросвітницький період. Майже до кінця XVIII ст. дослідження гуситства здійснювалися переважно неслов'янськими авторами, а самі чехи отримували знання про власну «національну епоху» з латиномовної та німецькомовної літератури. Зокрема, визначальний вплив мали праці Енеа Сильвіо Пікколоміні – «Історія Чехії» (*Historia Bohemica*) [Eneae Silvii, 1998] та Й. Кохлеуса – «Історія гуситських творів» (*Historia Hussitarum*) [Cochlaeus, 1549], у яких гуситський рух інтерпретувався як прояв ересі, фанатизму та дестабілізації християнського порядку.

Таким чином, критичне ставлення німецької історіографії XIX ст. до гуситської традиції спиралося на вже усталену ранньомодерну інтерпретаційну модель, що закріплювала образ гуситства як негативного історичного явища та водночас обмежувала можливість його національно-позитивного переосмислення в межах чеського історичного наративу.

Саме ця критична позиція німецької історіографії зумовила формування контрдискурсу в межах чеського національного відродження. Характерною рисою їхніх історичних праць стало використання риторики культурно-політичного протиставлення чеського та німецького чинників, що зумовило переважно критичне ставлення до німецького впливу

на чеський історичний розвиток. При цьому, заради об'єктивності, варто визнати, що процес формування нової історичної конструкції відповідно до національного принципу вимагав від будителів активного й безкомпромісного захисту власних історичних символів, що досить часто призводило до міфологізації історичних сюжетів і перебільшення окремих фактів.

У європейській історіографії XVIII ст. сформувалася тенденція інтерпретації гуситства в межах протестантської традиції, що переносила акцент із чеського національного контексту на загальноєвропейський дискурс Реформації. У такій оптиці гуситський рух трактувався передусім як передвісник німецького протестантизму, що обмежувало можливості його національного переосмислення.

Рішучим опонентом цього підходу виступив Й. Добровський, для якого інтерпретація гуситської спадщини набула ідеологічно-політичного значення в контексті формування чеського національного наративу. У межах цієї парадигми гуситство розглядалося не як завершений історичний етап, а як нереалізований потенціал національного розвитку.

Формулюючи тезу про «паралізовану й ослаблену» чеську націю, Й. Добровський пов'язував її стан із поразкою 1618–1620 рр. та ліквідацією гуситської традиції, що, на його думку, сприяло німецькій експансії та культурній асиміляції [Dobrovský, 1818, s. 113]. У листі до В. Ф. Дуріха (1795) він надавав цим подіям морально-історичного змісту, зазначаючи, що чехи «отримали божий дар», тоді як німецькому царству «загрожують нещастя» [Снегирев, 1884, с. 62].

Унаслідок такого осмислення минулого Добровський намагався компенсувати ідеологічний вакуум національними образами, що сприяло формуванню нової інтерпретаційної моделі чеської історії. У його реконструкціях Гус постає не лише як релігійний реформатор, а передусім як символ протистояння чеської ідентичності домінантному німецькому простору. З одного боку, Гус репрезентується як «невинна жертва тиранії церковних ієрархів» [Dobrovský, 1786, s. 140], а з іншого – як головний захисник «гідності співвітчизників», що відкрив «нову епоху історії чеського народу» [Dobrovský, 1936, s. 123]. Отже, у концепції Добровського гуситська спадщина осмислювалася як втрачений історичний потенціал відновлення національної безперервності.

Показовою у цьому контексті є позиція К. І. Тама (1763 – 1816), який у праці «На захист чеської мови від злісних її кривдників» (1783), апелюючи до історичного минулого свого народу, пов'язував гуситську традицію з проблемою мовної деградації та культурного занепаду. Він писав: «Якби тепер ожили милі наші предки, якби воскресли магістр Ян Гус з Гусинця, Богуслав Лобковіц з Гасіштейна, Карел Жеротін, Ян Ходейовський, Даніель з Велеславина, Ян А. Коменський, Б. Бальбін та інші, то вони надзвичайно б засмутилися, якби побачили, що їх улюблена мова ... ганебно забута і принижена» [Chalupa, 1883, s. 184]. На цій підставі, гуситська традиція в будительському дискурсі інтерпретувалася як символ культурно-мовної автономії.

Подібне осмислення гуситської спадщини не обмежувалося позицією окремих авторів, а поступово оформилося в цілісну інтелектуальну доктрину чеського національного відродження. Розвиток цієї інтелектуальної доктрини у працях Ф. Пельцеля, А. Фойгта, Й. Добровського та К. І. Тама закріпив інтерпретацію гуситського руху як останнього вияву чеської середньовічної суб'єктності перед тривалим періодом занепаду. Важливим джерелом для реконструкції цих уявлень є епістолярна спадщина діячів національного відродження. Зокрема, подібні мотиви простежуються у листуванні П.-Й. Шафарика та В. Ганки, де поразка гуситської традиції інтерпретується як символ «рабського» становища слов'янського світу [Šafařík, 1841, арк. 19].

Водночас упродовж XIX ст. історіографічна інтерпретація гуситської спадщини поступово набула виразного мовно-культурного виміру. У цьому контексті гуситська традиція була переосмислена як основа історичної спадкоємності чеського народу, а мова – як головний носій цієї спадщини. Одним із перших таку концепцію сформулював Й. Юнгман (1773 – 1847), для якого чеська мова постала не лише засобом комунікації, а фундаментальним чинником духовного буття нації.

Звертаючись до гуситської доби як до «золотого віку» чеської культури, Юнгман розглядав її мовну традицію як історичний доказ здатності чеської мови виконувати функції мови літератури, науки й богослов'я. Саме тому відродження мови трактувалося ним як відновлення перерваної гуситською поразкою лінії національного розвитку. У своїх мовно-публіцистичних працях він наголошував, що мова є головною підвалиною національної єдності та водночас носієм історичної пам'яті, у якій гуситська спадщина посідала центральне місце [Jungmann, 1820, s. XXX]. Відповідно, у концепції Юнгмана гуситство постає як мовно-культурний символ чеської історичної суб'єктності та ідеологічна основа модерного національного відродження.

Це ідейне поєднання мовного націоналізму з гуситською спадщиною отримало подальше наукове осмислення у працях П.-Й. Шафарика (1795 – 1861), який інтегрував гуситський рух у наратив історії чеської та слов'янської літератури. У праці «Історія слов'янської мови та літератури за всіма наріччями» він включає Гуса до корпусу чеської літератури гуситської доби як одного з її провідних представників. У розділі, присвяченому чеській літературі, Шафарик зазначає: «Серед письменників слід назвати Яна Гуса з Гусинця, професора в Празі та проповідника при Вифлеємській церкві (нар. 1373, †1415), який започаткував велику боротьбу чехів за релігійну та церковну свободу» [Šafařík, 1869, s. 323]. Таким чином, Гус постає не лише як богословський реформатор, а і як письменник і проповідник, чия діяльність, за оцінкою Шафарика, започаткувала масштабний рух чеського суспільства за релігійну й церковну свободу. Поряд із Гусом Шафарик називає його найближчого соратника Ієроніма Празького, підкреслюючи їхню спільність ідей та долі: «Ієронім Празький, його друг і соратник, діяв у тому самому дусі та поділив його долю» [Šafařík, 1869, s. 323–324].

У ширшому історико-літературному контексті гуситська доба трактується ним як самостійний етап розвитку чеської словесності: «Гуситський період становить окрему фазу в історії чеської літератури» [Šafařík, 1869, s. 324]. Отже, Шафарик уперше систематично включив гуситство до історії чеської літератури як визначальний етап національного культурного розвитку.

Ця концепція була розвинена у працях Ф. Палацького, що заклали підвалини модерної чеської історіографії. У праці «Історія чеського народу в Чехії та Моравії» гуситська доба постає як складова послідовної та цілісної історії чеського народу. Автор свідомо включає гуситство до ядра «середньовіччя» чеської історії, наголошуючи, що саме «з початком гуситства 1403 року (ці процеси) увійшли до публічного життя Чехії» [Palacký, 1848, s. 51]. На цій підставі, гуситська епоха інтерпретується як ключовий етап формування чеської національної ідентичності. В оцінці Палацького саме цей період став часом найвищої історичної активності чеського народу: «у цю добу наш народ досяг вершини своєї історичної значущості» [Palacký, 1848, s. 52]. У такому прочитанні гуситство постає як перший масштабний і самостійний виступ чеського народу на європейській історичній арені.

Ця історіософська концепція отримала персоніфікований вимір у трактуванні постаті Гуса. У листі до Слов'янського благодійного комітету Палацький називає його не лише «гідною постаттю та патріотом», а й «визначним європейським реформатором своєї епохи» [Палацький, 1870, с. 24]. У такий спосіб співвіднесення національної ідеї з діяльністю чеських історичних героїв – Я. Гуса та Я. Жіжки, стало ефективним механізмом конструювання символічного історичного наративу. У цьому контексті переосмислення Гуса як середньовічного реформатора і водночас символу національної свободи перетворилося на один із наріжних каменів модерної чеської ідентичності.

Наступний етап рецепції гуситської спадщини був пов'язаний із перенесенням історіографічної та мовно-культурної інтерпретації у сферу політичної публіцистики та суспільної мобілізації. Так, К. Гавлічек-Боровський (1821 – 1856), у статті «Mistr Jan Hus» свідомо відмовляється від суто конфесійної інтерпретації гуситської спадщини та пропонує принципово іншу перспективу її осмислення. Він підкреслює, що не має наміру входити у «розбір питання, чи заслужив (Гус) назву еретика» [Havlíček Borovský, 1850 – 1851], оскільки така постановка проблеми, на його думку, є методологічно редуційною. Гавлічек зауважує, що постать Гуса «досі надто однобічно розглядали з католицько-догматичного погляду», що звужує її історичне значення до площини церковної полеміки. Натомість він наполягає на необхідності іншої оптики інтерпретації, пропонуючи розглядати Гуса «з національного, політичного та літературного погляду» [Havlíček Borovský, 1850 – 1851]. Таким чином, національно-політична інтерпретація гуситства, запропонована Палацьким і Гавлічком-Боровським, створила передумови для переосмислення спадщини

Гуса не лише в мовно-культурному вимірі, а й у ширшому контексті загальноєвропейської політичної історії, вивівши гуситський рух за межі локального чеського досвіду в площину європейського історичного процесу.

У межах означеної інтерпретаційної парадигми мовна практика Яна Гуса розглядається як важливий чинник історико-культурних змін. За спостереженням В. В. Томека, мовний вибір Гуса мав не лише культурний, а й канонічно-релігійний вимір, оскільки відмова від латини у проповідницькій діяльності суперечила усталеним приписам середньовічної Церкви. У зв'язку з цим в енциклопедичній статті «Hus» дослідник зазначає, що «його твори є як чеськомовні, так і латиномовні» [Tomek, 1860 – 1870]. При цьому Томек зазначає, що Гус «проповідував чеською мовою у Вифлеємській каплиці», що дає підстави інтерпретувати його мовну практику як відхід від нормативної моделі церковної комунікації.

Таким чином, мовна діяльність Гуса набуває значення не лише релігійного жесту, а й історичного чинника формування чеської культурної традиції. Автор енциклопедичної статті розглядає мовну діяльність Гуса як вихідний етап формування чеської писемної культури. Особливо наголошується на його спробах спростити читання чеських текстів шляхом упровадження спеціальних графічних знаків: «він запровадив особливі знаки (крапки й риски) для розрізнення звуків». У підсумку зазначається, що інтелектуальна спадщина Гуса «має велике значення для формування чеської писемної норми» [Tomek,

1860 – 1870]. Отже, гуситська традиція інтерпретується як чинник мовно-культурної нормалізації та раннього національного самоусвідомлення.

Висновки. Гуситський рух у Богемії XV ст. слід розглядати не лише як конфесійне явище, а як форму ранньої етнорелігійної мобілізації, у межах якої релігійні символи, мова та історична пам'ять стали чинниками формування колективної ідентичності чеської спільноти. Центральний концепт гуситської ідеології – «Божа правда», еволюціонував від богословського принципу до маркера групової належності та інструмента політичної мобілізації. Поєднання релігійної ідеї з чеською мовною практикою та конкретним політико-територіальним простором сприяло сакралізації чеської спільноти як носія особливої історичної місії. Ця символічна модель була закріплена у хроніках і пісенній традиції та інтегрована в історичну пам'ять суспільства.

У XVIII – XIX ст. гуситська спадщина була переосмислена чеськими будителями як національний міф і включена до наративу історичної безперервності та культурної автономії. Постать Яна Гуса перетворилася з релігійного реформатора на символ мовної, культурної й політичної самостійності чеського народу. Отже, трансформація гуситської ідеології демонструє механізм переходу від середньовічної релігійної ідентичності до модерної національної, що підтверджує роль гуситського руху як фундаменту формування чеської національної ідентичності.

Список використаних джерел

- Agnew, H. L., 1993. *Origins of the Czech National Renaissance*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 350 p. Available at: https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9780822990529_A49442649/preview-9780822990529_A49442649.pdf (дата візиту: 10.01.2026).
- Čelakovský, J. (ed.), 1895. *Codex juris municipalis regni Bohemiae... Sbirka pramenů práva městského Království českého*, Prague: Tiskem knihtiskárny dra E. Grégra, Vol. II, 1335 p. Available at: <https://archive.org/details/sbrkapramenprva01kingoog> (дата візиту: 15.02.2026).
- Chalupa, F., 1883. *Obrany jazyka a národnosti české, Ruch*, 5, pp. 6–8, 20–24, 54–56, 70–71, 86–88, 119–121, 134–135, 147–150, 171–173, 182–184, 196–199. Available at: <https://kramerius5.nkp.cz/periodical/uuid:158eb360-6a01-11e0-9203-000d606f5dc6> (дата візиту: 08.01.2026).
- Cochlaeus, J., 1549. *Historiae Hussitarum libri duodecim*. Mainz: ex officina Francisci Behem, 599 p. Available at: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=ucm.5316861447&seq=6> (дата візиту: 10.02.2026).
- Čtyři artikuly pražské, 1420. Available at: https://cs.wikisource.org/wiki/Čtyři_artikuly_pražské (дата візиту: 18.01.2026).
- Dobrovský, J., 1786. *Litterarisches Magazin von Böhmen und Mähren*. Vol. 1, Prague: von Schönfeldische Buchhandlung, 182 p. Available at: <https://books.google.com.ua/books?id=d4BcAAAACAAJ> (дата візиту: 17.02.2026).
- Dobrovský, J., 1818. *Geschichte der böhmischen Sprache und ältern Literatur*, Prague: G. Haase, 408 p. Available at: <https://dn790008.ca.archive.org/0/items/geschichtederbh00dobr/geschichtederbh00dobr.pdf> (дата візиту: 10.02.2026).
- Dobrovský, J., 1936. *Dějiny české řeči a literatury v redakcích z roku 1791, 1792 a 1818* / ed. B. Jedlička. Prague: Komise pro vydávání spisů Josefa Dobrovského; Melantrich, VIII + 508 p. Available at: <https://ceskadigitalniknihovna.cz/view/uuid:78e7f632-c4a7-424a-9136-a6cdb0c9417a> (дата візиту: 12.01.2026).
- Eneae Silvii Piccolomini, 1998. *Historia Bohemica = Historie česká* / eds. D. Martínková, A. Hadravová, J. Matl; foreword by F. Šmahel, Prague: Koniasch Latin Press, CVI + 278 p. Available at: <https://www.scribd.com/document/998775569/Historia-Bohemica> (дата візиту: 23.01.2026).
- Havlíček Borovský, K., 1850–1851. *Mistr Jan Hus, Slovan*. Available at: https://cs.wikisource.org/wiki/Články_ze_Slovana/Mistr_Jan_Hus (дата візиту: 25.02.2026).
- Heymann, F. G., 1969. *Bohemian towns in the later Middle Ages*, Princeton: Princeton University Press, pp. 326–346. Available at: <https://www.medievalists.net/files/09012326.pdf> (дата візиту: 10.01.2026).
- Horníčková, K., 2009. *Church treasure in late medieval Bohemia* (Doctoral thesis), Budapest: Central European University, 288 p. Available at: <https://www.etd.ceu.edu/2009/mphhok01.pdf> (дата візиту: 22.01.2026).
- Hus, J., 1405. *Neznámé šlechticně. List český, Listy dvou Janů* / eds. A. Císařová-Kolářová, J. Daněk, Prague: Národní klenotnice, 1949, pp. 9–10, 199 p. Available at: <https://nlp.fi.muni.cz/projekty/ahisto/portal/book/949> (дата візиту: 23.01.2026).
- Hus, J., 1415. *Všem věrným Čechům, List český*. In: *Listy dvou Janů* / eds. A. Císařová-Kolářová, J. Daněk, Prague: Národní klenotnice, 1949, 199 p. Available at: <https://nlp.fi.muni.cz/projekty/ahisto/portal/book/949> (дата візиту: 22.01.2026).

- Hus, J., 1857. *Orthographia Bohemica* (in Latin) / ed. A. V. Šembera, Vienna: Typis Leopoldi Sommer, 47 p. Available at: https://books.google.com.ua/books?id=oO49AAAAAYAAJ&pg=PA2&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (дата візиту: 13.01.2026).
- Jungmann, J., 1820. *Slovesnost aneb sbírka příkladů s krátkým pojednáním o slohu*, Prague: Iosefy Fetterlové z Wildenbrunu, 447 p. Available at: <https://archive.org/details/slovesnostanebz00junggoog> (дата візиту: 11.01.2026).
- Jungmann, J., 1846. List Bodjanskému (25 June 1846). Archive of the Institute of Literature, NAS of Ukraine, f. 99, file 79, no. 116, pp. 117–119.
- Ktož jsú boží bojovníci, n.d. Available at: https://cs.wikisource.org/wiki/Ktož_jsú_boží_bojovníci (дата візиту: 09.01.2026).
- Laurentius de Březová, 1893. *Historia Hussitica*, Emler, J. (ed.), *Fontes rerum Bohemicarum*, Prague, Vol. V, VI + 559 p. Available at: <https://books.google.com/books?id=0lZFAAAAYAAJ> (дата візиту: 13.01.2026).
- Macek, J., 1952. *Husitské revoluční hnutí*, Prague: Academia, 248 p. Available at: <https://archive.org/details/husitskrevolunhn0000mace> (дата візиту: 13.01.2026).
- Palacký, F., 1848. *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě*. Vol. III, Prague, 542 p. Available at: <https://books.google.mv/books?id=gK0AAAAACAAJ> (дата візиту: 25.01.2026).
- Pelcl, F. M., 1956. *Paměti, korespondence, dokumenty*. 2nd ed., Prague: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 166 p.
- Pelcl, F., 1791. *Nowá kronyka česká: w kteréň přjběhy obywatelůw země české od počátku až do nynějších časů (do leta 1378)*. Vol. I, Prague: c. k. normální škola, 477 p. Available at: <https://archive.org/details/nowkronykaceskw01pelcgoog> (дата візиту: 15.01.2026).
- Šafařík, P. J., 1841. List Bodjanskému. Archive of the Institute of Literature, NAS of Ukraine, f. 99, op. 114, p. 19.
- Šafařík, P. J., 1869. *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*, Prague, 527 p. Available at: <https://archive.org/details/geschichtedersl02afgoog> (дата візиту: 19.01.2026).
- Tomek, V. V., 1863. Hus. In: Rieger, F. L. (ed.), *Slovník naučný: F – Chyžice*, Prague: Kober, Vol. 3, pp. 983–988. Available at: <https://books.google.com.ua/books?id=4NJNCsOQ3wcC> (дата візиту: 20.01.2026).
- Vavřinec z Březové, n.d. *Husitská kronika (1419 – 1420)*. Available at: https://cs.wikisource.org/wiki/Husitská_kronika (дата візиту: 22.01.2026).
- Výpovědi z Konstanz, 2006. *Česká literatura ve svědectvích Koncilu kostnického 1414 – 1418*, Prague: UK FF, pp. 202–203.
- Žižka z Trocnova, J., n.d. List Prachatickým. Available at: https://cs.wikisource.org/wiki/List_Prachatickým (дата візиту: 15.01.2026).
- Žižkův vojenský řád, n.d. Available at: https://cs.wikisource.org/wiki/Žižkův_vojenský_řád (дата візиту: 10.02.2026).
- Бортнікова, А., 2025. Гуситський рух у Чехії: сучасні напрями досліджень, *Літопис Волині*, 33, с. 139–143. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.23> (дата візиту: 19.02.2026).
- Босак, В., 2019. Чашництво і рух Чеських братів як форми руху за оновлення Церкви. Available at: <https://lvivmedievalclub.wordpress.com/2019/11/29/> (дата візиту: 05.02.2026).
- Волошин, Т. І., 2011. Особливості розвитку реформаційних течій в землях Корони чеської на початку XVI ст., *Історичний архів*, 7, с. 20–23. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ians_2011_7_4 (дата візиту: 08.02.2026).
- Звягіна, О. М., 2014. Ягеллони та Габсбурги: боротьба за імператорську корону (1519 р.), *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 39, с. 197–203. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2014_39_39 (дата візиту: 10.02.2026).
- Ліхтей, І. М., 2021. Життя й діяльність Яна Гуса та його послідовників у науковому доробку відомого чеського медієвіста Вацлава Новотного, *Славістична збірка*. Київ: НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 6, с. 18–36. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6382683>.
- Любашенко, В. І., 2012. Чеська Реформація і православ'я: сторінки з історії київської митрополії: проблеми взаємин у XV–XVI ст., *Проблеми слов'янознавства*, 61, с. 23–31. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ps_2012_61_4 (дата візиту: 16.01.2026).
- Любашенко, В. І., 2017. Образ Яна Гуса у богословському дискурсі: сучасний погляд, *Проблеми слов'янознавства*, 66, с. 54–68. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ps_2017_66_6 (дата візиту: 17.02.2026).
- Палацкий, Ф., 1870. Письмо в Санкт-Петербургский Славянский Благотворительный Комитет от 24 августа 1869 г., *Журнал Министерства народного просвещения*, CLI(10), с. 23–26.
- Погодин, М. П., 1840. Записка про австрійських слов'ян за результатами спостереження під час закордонної подорожі 1839 р. Архів Інституту рукопису НБУВ НАН України, ф. II, од. зб. 3217, 312 арк.
- Потапенко, Р., Лукашевич, О., 2024. Гуситський рух в Чехії, *Український літопис*, 4, с. 105–110. DOI: <https://doi.org/10.31470/2786-8583-2024-4-105-110>.
- Прудивус, С. В., 2019. Історіографія гуситського руху: сучасний стан досліджень, *Наукові записки*. Available at: <https://kuprienko.info/prudivus-s-v-istoriografiya-gusits-kogo-ruhu> (дата візиту: 10.02.2026).
- Сміт, Е. Д., 2004. *Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія* / пер. з англ. Київ: «К.І.С.», 170 с. Available at: <http://litopys.org.ua/smith/smt.htm> (дата візиту: 26.01.2026).
- Снегирев, И. А., 1884. *Иосиф Добровский, его жизнь, учёно-литературные труды и заслуги для славяноведения*. 2-е изд., Казань: Типография Императорского университета, 366 с.

References

- Agnew H. L., 1993. *Origins of the Czech National Renaissance*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press., 350 p. Available at: https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9780822990529_A49442649/preview-9780822990529_A49442649.pdf (accessed: 10.01.2026). (in English).
- Bortnikova, A., 2025. Husytskyi rukh u Chekhii: suchasni napriamy doslidzhen [The Hussite Movement in the Czech Republic: Current Research Trends], *Litopys Volyni*, № 33, p. 139–143. DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.23> (in Ukrainian).
- Bosak, V., 2019. Chashnytstvo i rukh Cheskykh bratřiv yak formy rukhu za onovlennia Tserkvy [Chastity and the Czech Brethren Movement as Forms of the Movement for the Renewal of the Church]. Available at: <https://lvivmedievalclub.wordpress.com/2019/11/29/> (accessed: 05.02.2026). (in Ukrainian).
- Čelakovský J. (ed.), 1895. *Codex juris municipalis regni Bohemiae... Sběrka pramenů práva městského Království českého*, Prague: Tiskem knihtiskárny dra E. Grégra, Vol. II. 1335 p. Available at: <https://archive.org/details/sbrkapramenprva01kingoog> (accessed: 15.02.2026). (in Czech).

- Chalupa, F., 1883. *Obrany jazyka a národnosti české*, *Ruch*, № 5, p. 6–8, 20–24, 54–56, 70–71, 86–88, 119–121, 134–135, 147–150, 171–173, 182–184, 196–199. Available at: <https://kramerius5.nkp.cz/periodical/uuid:158eb360-6a01-11e0-9203-000d606f5dc6> (accessed: 08.01.2026). (in Czech).
- Cochlaeus, J., 1549. *Historiae Hussitarum libri duodecim*. Mainz: ex officina Francisci Behem, 599 p. Available at: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=ucm.5316861447&seq=6> (accessed: 10.02.2026). (in Latin).
- Čtyři artikuly pražské, 1420. Available at: https://cs.wikisource.org/wiki/Čtyři_artikuly_pražské (accessed: 18.01.2026). (in Czech).
- Dobrovský, J., 1786. *Litterarisches Magazin von Böhmen und Mähren*. Vol. 1. Prague: von Schönfeldische Buchhandlung, 182 p. Available at: <https://books.google.com.ua/books?id=d4BcAAAAcAAJ> (accessed: 17.02.2026). (in German).
- Dobrovský, J., 1818. *Geschichte der böhmischen Sprache und ältern Literatur*, Prague: G. Haase, 408 p. Available at: <https://dn790008.ca.archive.org/0/items/geschichtederbh00dobr/geschichtederbh00dobr.pdf> (accessed: 10.02.2026). (in German).
- Dobrovský, J., 1936. *Dějiny české řeči a literatury v redakcích z roku 1791, 1792 a 1818* / ed. B. Jedlička, Prague: Komise pro vydávání spisů Josefa Dobrovského; Melantrich, VIII + 508 p. Available at: <https://ceskadigitalniknihovna.cz/view/uuid:78e7f632-c4a7-424a-9136-a6cdb0c9417a> (accessed: 12.01.2026). (in Czech).
- Eneae Silvii Piccolomini, 1998. *Historia Bohemica = Historie česká* / eds. D. Martínková, A. Hadravová, J. Matl; foreword by F. Šmahel. Prague: Koniasch Latin Press, CVI + 278 p. Available at: <https://www.scribd.com/document/998775569/Historia-Bohemica> (accessed: 23.01.2026). (in Latin).
- Havlíček Borovský, K., 1850–1851. *Mistr Jan Hus, Slovan*. Available at: https://cs.wikisource.org/wiki/Články_ze_Slovana/Mistr_Jan_Hus (accessed: 25.02.2026). (in Czech).
- Heymann, F. G., 1969. *Bohemian towns in the later Middle Ages*, Princeton: Princeton University Press, p. 326–346. Available at: <https://www.medievalists.net/files/09012326.pdf> (accessed: 10.01.2026). (in English).
- Horníčková, K., 2009. *Church treasure in late medieval Bohemia* (Doctoral thesis), Budapest: Central European University, 288 p. Available at: <https://www.etd.ceu.edu/2009/mphhok01.pdf> (accessed: 22.01.2026). (in English).
- Hus, J., 1405. *Neznámé šlechticně, List český, Listy dvou Janů* / eds. A. Císařová-Kolářová, J. Daněk, Prague: Národní klenotnice, 1949, pp. 9–10, 199 p. Available at: <https://nlp.fi.muni.cz/projekty/ahisto/portal/book/949> (accessed: 13.01.2026). (in Czech).
- Hus, J., 1857. *Orthographia Bohemica* / ed. A. V. Šembera. Vienna: Typis Leopoldi Sommer, 47 p. Available at: https://books.google.com.ua/books?id=oO49AAAAcAAJ&pg=PA2&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (in Latin).
- Jungmann, J. *List Bodjanskému* (25 June 1846). Archive of the Institute of Literature, NAS of Ukraine, f. 99, file 79, no. 116, p. 117–119. (in Czech).
- Jungmann, J., 1820. *Slovesnost aneb sbírka příkladů s krátkým pojednáním o slohu*, Prague: Iosefy Fetterlové z Wildenbrunu, 447 p. Available at: <https://archive.org/details/slovesnostanebz00junggoog> (accessed: 11.01.2026). (in Czech).
- Ktož jsú boží bojovníci*. n.d. Available at: https://cs.wikisource.org/wiki/Ktož_jsú_boží_bojovníci (accessed: 09.01.2026). (in Czech).
- Laurentius de Brezová, 1893. *Historia Hussitica*, Emler, J. (ed.). *Fontes rerum Bohemicarum*, Prague, Vol. V. VI + 559 p. Available at: <https://books.google.com/books?id=0lZFAAAAcAAJ> (accessed: 13.01.2026). (in Latin).
- Likhteĭ, I. M., 2021. *Zhyttia y diialnist Yana Husa ta yoho poslidovnykiv u naukovomu dorobku vidomoho cheskooho medievista Vatslava Novotnoho* [The Life and Work of Jan Hus and His Followers in the Scientific Achievements of the Famous Czech Medievalist Vaclav Novotny], *Slavistychna zbirka*. Kyiv: NAN Ukrainy, Instytut ukrainskoi arkheohrafiĭ ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho, № 6, p. 18–36. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.6382683>. (in Ukrainian).
- Liubashchenko, V. I., 2012. *Cheska Reformatiia i pravoslavia: storinky z istorii kyivskoi mytropolii: problemy vzaiemyn u XV – XVI st.* [Czech Reform Movement and Eastern Orthodox: Page from the History of the Kievan Metropolis], *Problemy slovianoznavstva*, № 61, p. 23–31. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ps_2012_61_4 (accessed: 16.01.2026). (in Ukrainian).
- Liubashchenko, V. I., 2017. *Obraz Yana Husa u bohoslovskomu dyskursi: suchasnyi pohliad* [The Person of Jan Hus in Theological Discourse: A Modern View], *Problemy slovianoznavstva*, № 66, p. 54–68. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ps_2017_66_6 (accessed: 17.02.2026). (in Ukrainian).
- Macek, J., 1952. *Husitské revoluční hnutí*, Prague: Academia, 248 p. Available at: <https://archive.org/details/husitskrevolunhn000mace> (accessed: 13.01.2026). (in Czech).
- Palacký, F., 1848. *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě*. Vol. III, Prague, 542 p. Available at: <https://books.google.mv/books?id=gK0AAAAcAAJ> (accessed: 25.01.2026). (in Czech).
- Palacký, F., 1870. *Pismo v Sankt-Peterburgskii Slavianskii Blagotvoritelnyi Komitet ot 24 avgusta 1869 g.* [Letter to the St. Petersburg Slavic Benevolent Committee dated 24 August 1869], *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya*, Part CLI, № 10, p. 23–26. (in Russian).
- Pelcl, F., 1791. *Nowá kronyka česká: w kteréŋ přjběhy obyvatelůw země české od počátku až do nynějších časů (do leta 1378)*. Vol. I, Prague: c. k. normální škola, 477 p. Available at: <https://archive.org/details/nowkronykaceskw01pelcgoog> (accessed: 15.01.2026). (in Czech).
- Pelcl, F., 1956. *Paměti, korespondence, dokumenty*. 2nd ed., Prague: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 166 p. (in Czech).
- Pogodin, M. P., 1840. *Zapyska pro avstriiskyykh slov'ian za rezultatamy sposterezheniia pid chas zakordonnoi podorozhi 1839 r.* [Note on Austrian Slavs based on observations during the foreign trip of 1839]. Archive of the Institute of Manuscripts of VNLU, f. II, spr. 3217, 312 ark. (in Russian).
- Potapenko R., Lukashyevych, O., 2024. *Husytskyi rukh v Chekhii*. [The Hussite Movement in the Czech Republic], *Ukrainskyi litopys*. No. 4. P. 105–110. DOI: <https://doi.org/10.31470/2786-8583-2024-4-105-110> (in Ukrainian).
- Prudyvus, S. V., 2019. *Istoriografia husytskoho rukhu: suchasnyi stan doslidzhen* [Historiography of the Hussite movement], *Naukovi zapysky*. Available at: <https://kuprienko.info/prudivus-s-v-istoriografiya-gusits-kogo-ruhu> (accessed: 10.02.2026). (in Ukrainian).
- Šafárik, P. J. *List Bodjanskému*. Archive of the Institute of Literature, NAS of Ukraine, f. 99, op. 114, p. 19. (in Czech).
- Šafárik, P. J., 1869. *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*, Prague, 527 p. Available at: <https://archive.org/details/geschichtedersl02afgoog> (accessed: 19.01.2026). (in German).
- Smith, A. D., 2004. *Natsionalizm: Teoriia, ideolohiia, istoriia* [Nationalism: Theory, Ideology, History], Kyiv: K.I.S., 170 p. Available at: <http://litopys.org.ua/smith/smt.htm> (accessed: 26.01.2026). (in Ukrainian).

Snegirev, I. A., 1884. *Iosif Dobrovskii, ego zhizn, ucheno-literaturnye trudy i zaslugi dlia slavianovedeniia* [Joseph Dobrovsky, his life, scholarly and literary works, and contributions to Slavic studies]. 2nd ed., Kazan: Tipografiia Imperatorskogo universiteta, 366 p. (in Russian).

Tomek, V. V., 1863. Hus. In: Rieger F. L. (ed.). *Slovník naučný: F – Chyžice*, Prague: Kober, Vol. 3, p. 983–988. Available at: <https://books.google.com.ua/books?id=4NJNCsOQ3wcC> (accessed: 20.01.2026). (in Czech).

Vavřinec z Březové. *Husitská kronika (1419 – 1420)*. n.d. Available at: https://cs.wikisource.org/wiki/Husitská_kronika (accessed: 22.01.2026). (in Czech).

Voloshyn, T. I., 2011. Osoblyvosti rozvytku reformatyinykh techii v zemliakh Korony cheskoj na pochatku XVI st. [Peculiarities of the development of Reformation movements in the lands of the Bohemian Crown at the beginning of the 16th century], *Istorychnyi arkhiv*, № 7, p. 20–23. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ians_2011_7_4 (accessed: 08.02.2026). (in Ukrainian).

Všem věrným Čechům, 1415. List český, Listy dvou Janů / eds. A. Císařová-Kolářová, J. Daněk, Prague: Národní klenotnice, 1949, pp. 171–173, 199 p. Available at: <https://nlp.fi.muni.cz/projekty/ahisto/portal/book/949>. (in Czech).

Výpovědi z Konstanz, 2006. *Česká literatura ve svědectvích Koncilu kostnického 1414 – 1418*, Prague: UK FF., p. 202–203. (in Czech).

Žižka z Trocnova J. List Prachatickým. n.d. Available at: https://cs.wikisource.org/wiki/List_Prachatickým (accessed: 15.01.2026). (in Czech).

Žižkův vojenský řád. n.d. Available at: https://cs.wikisource.org/wiki/Žižkův_vojenský_řád (accessed: 10.02.2026). (in Czech).

Zviahina, O. M., 2014. Yahellony ta Habsburhy: borotba za impersku koronu (1519 r.) [Jagiellonian and Habsburgs: struggle for the imperial crown (1519)], *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu*, № 39, p. 197–203. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2014_39_39 (accessed: 10.02.2026). (in Ukrainian).

Yevhenii Bevziuk

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor Department of International Studies and Social Communications, Faculty of History and International Relations, SHEI «Uzhhorod National University», Uzhhorod, Ukraine

NATIONAL INTERPRETATION OF THE HUSSITE MOVEMENT: FROM MEDIEVAL RELIGIOUS IDEOLOGY TO MODERN CZECH IDENTITY

This article analyzes the transformation of the Hussite movement from a medieval religious ideology into a component of modern Czech national identity. Hussitism is interpreted not only as a confessional phenomenon of the fifteenth century, but also as a form of ethno-religious mobilization in which religious symbols, language, and historical memory became factors in the formation of collective self-consciousness. The methodological framework of the study is based on the ethnosymbolist approach, which makes it possible to examine the Hussite movement as a combination of confessional reform with the sacralization of historical experience and the symbolic affirmation of the Czech community as the bearer of «God's Truth». The evolution of the concept of «God's Truth» is analyzed from a moral-theological principle in the teaching of Jan Hus to an institutionalized marker of collective identity in programmatic and chronicle texts of the fifteenth century. It is shown that the linkage of religious ideas with the politico-territorial space of the Kingdom of Bohemia contributed to the politicization of religious discourse and to the formation of a boundary between «us» and «others». Special emphasis is placed on the role of the linguistic factor in Hussite ideology: the use of the Czech language in sermons and theological texts appears as a conscious ideological choice and as a mechanism of cultural and social self-identification. It is demonstrated that the linguistic program of the Hussite movement shaped a stable model of language-religious identity that became embedded in the historical memory of Czech society. The reception of the Hussite legacy during the Czech National Revival of the eighteenth and nineteenth centuries is examined, showing that revivalist intellectuals (F. Pelcl, J. Dobrovský, J. Jungmann, P. J. Šafařík, and F. Palacký) integrated the Hussite tradition into the national historical narrative as a symbol of historical continuity, linguistic and cultural autonomy, and the spiritual subjectivity of the Czech people. In this context, the figure of Jan Hus was reinterpreted as a national hero and a representative of the ideals of freedom of faith, language, and culture. It is concluded that the transformation of Hussite ideology reflects a broader mechanism of transition from medieval religious identity to modern national identity through the sacralization of historical experience, the politicization of symbols, and the linguistic factor. The Hussite movement thus became a crucial factor in the formation of Czech national identity and an illustrative case of interaction between religious and national narratives in European history.

Keywords: *Hussite movement, Jan Hus, «God's Truth», ethnosymbolism, national identity, Czech National Revival, historical memory, religious ideology, linguistic factor, nation-building, education, university, Europe, Slavs, empire, politics.*

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що не має конфлікту інтересів щодо даного дослідження, включаючи фінансовий, особистий, авторський або будь-який інший, який міг би вплинути на дослідження, а також на результати, представлені в даній статті.

Фінансування

Дослідження було проведено без фінансової підтримки.

Доступність даних

Усі дані доступні в цифровій або графічній формі в основному тексті рукопису.

Використання штучного інтелекту

Автор підтверджує, що при створенні даної роботи він не використовував технології штучного інтелекту.

Статус статті:

Отримано: 13.02.2026 Прийнято: 23.03.2026 Опубліковано: 15.05.2026

Creative Commons Attribution NonCommercial ShareAlike License (CC BY-NC-SA 4.0)

ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

SLOVAK SOCIAL DEMOCRATS IN THE POLITICAL ORDER OF THE FIRST CZECHOSLOVAK REPUBLIC (1918 – 1939)

prof. PhD. PaedDr. Pavel Marek, Ph.D.¹

Professor, Head of the Center for the History of Christian Politics of the Department of History of the Faculty of Arts,
Emeritus Professor of the Department of History,
Palacký University Olomouc, Olomouc, Czech Republic
Email: pavel.marek@upol.cz
Scopus Author ID: 35178301400
<https://orcid.org/0000-0001-7578-0783>

The Slovak provincial organisation of the Czechoslovak Social Democratic Workers' Party was formed in 1918, evolving out of its pre-war existence as an autonomous section of Hungarian Social Democracy. Its integration into the organisational structures of the Czech Social Democratic Party reflected both long-standing cooperation between the two movements since the late nineteenth century and the political realities created by the establishment of the Czechoslovak state. This realignment was framed by the doctrine of Czechoslovakism, which postulated the existence of a unified Czechoslovak nation and functioned as an integrative response to ethnic nationalism and centrifugal tendencies within a multinational polity. In the early years of the Republic, Slovak Social Democrats aligned themselves closely with the defence of Czechoslovak state unity, together with the Agrarian Party and the Czechoslovak National Socialists. Although this stance initially proved electorally advantageous – most notably in the parliamentary elections of 1920 – it soon became a political liability. As Slovak political life matured, electoral support increasingly shifted towards autonomist programmes, articulated most effectively by Hlinka's Slovak People's Party. As a result, Slovak Social Democracy experienced a sustained decline in electoral support, descending from a leading political force to a marginal, albeit persistent, presence within the party system. This trajectory was further exacerbated by an internal party crisis in the early 1920s, when the secession of radical socialist factions and the establishment of the Communist Party of Czechoslovakia significantly weakened the party's organisational base. The resulting fragility constrained its ability to translate electoral representation into durable influence within executive office, despite the prominence of several individual figures at the national level. The party's final political engagements unfolded against the backdrop of the Munich crisis of 1938, when its leadership participated in negotiations over Slovak autonomy. Its initial refusal to endorse the Žilina Agreement proved short-lived; the subsequent reversal, however, failed to prevent the party's dissolution. During the Second World War, former Social Democratic activists were relegated to clandestine political activity. Beyond formal politics, Slovak Social Democrats sought to shape public discourse through the party press and affiliated organisations. Persistent financial constraints, however, rendered these initiatives structurally fragile, resulting in a volatile landscape of short-lived periodicals at provincial and local levels. In contrast to the Czech lands – where dense networks of affiliated organisations enhanced Social Democratic mobilisation – the Slovak organisation remained comparatively under-institutionalised. This dimension of Social Democratic activity in Slovakia has thus far received only limited attention in the historiography.

Keywords: Slovakia, party politics, Social Democracy, Czechoslovakism, autonomism.

Formulation of the Issue. Compared with other political parties operating within democratic party-political systems in Slovakia (1918 – 1938, 1945 – 1948), the history of the Slovak Social Democratic Party belongs among those that have been relatively well researched [Sikora, 1996; Lipták & Ruman, 1990, 1992, 1996; Malíš & Marek, 2025]. This assessment applies both to the quantity and the quality of historiographical reflections on the party's past. It is further reinforced by the fact that the party's formative period – during the constitutional incorporation of the territory of present-day Slovakia into the Habsburg Empire – as well as the years in which, following the ban on its activities in 1938, it operated illegally, have also been addressed at a solid scholarly level [Hapák; Fremal].

The sustained interest of historians and political scientists in social democracy stems primarily from the importance of the party in the modern history of Slovakia from the late nineteenth to the twentieth century. As one of

the oldest and most traditional political actors in the country, it functioned essentially as a corporative party of the working class with internationalist roots. It played a significant role in the emancipation of the proletariat and in addressing the social question generated by the emergence of industrial society. Within the party, decisive processes of ideological and political differentiation unfolded at the turn of the 1910s and 1920s, culminating in the formation of the Communist Party. During the First Republic, social democracy ranked among the backbone actors of both the party-political system and the broader political order. It served as a pillar of the democratic regime, defended the integrity of the state against destabilising forces, and promoted the principles of social and national equality and justice. Alongside the Agrarian Party and the National Socialists, it was – both in Slovakia and in Czechoslovakia as a whole – among the most consistent advocates of Czechoslovakism. The party also included figures who played a significant role in the

¹ © Marek P.

political history of the First Republic, notably Ivan Markovič (1888 – 1944) and Ivan Déer (1884 – 1973). For these reasons, the history of the Slovak provincial organisation of the Czechoslovak Social Democratic Workers' Party in the interwar period remains a subject deserving continued scholarly attention.

Study Objectives. A review of existing historiography suggests that the conditions for producing a comprehensive evaluative synthesis – one that would analyse all spheres of internal party life while simultaneously capturing the party's conduct within the broader political system – have not yet fully matured. Research remains dominated by analytically focused studies. Consequently, further work should continue to identify partial themes that have received insufficient attention, while also developing case studies capable of synthesising knowledge about individual spheres of party activity. Such efforts may serve as building blocks for a future monographic treatment. The present study therefore aims to systematise and summarise existing findings concerning the forms through which the Slovak provincial organisation of the party intervened in the political and party-political system, and to outline the fundamental characteristics of its political behaviour.

Analysis of sources and literature. As noted above, among the political parties operating at the nationwide level during the years of the First Czechoslovak Republic, the Social Democrats rank (alongside the Agrarians and the Communists) among those political actors whose history Slovak – and to some extent also Czech – historiography has addressed most frequently. Because the party represented an undesirable competitor to the Communist Party of Czechoslovakia (KSČ) in the eyes of communist historiography of the 1950s to the 1980s – a fact borne out in practice by the enforced merger of the two parties initiated and implemented by the Communists and their supporters – historians largely avoided the topic, or else approached it primarily as the cradle from which the Communist Party had emerged. Their perspective was naturally biased and critical, subordinated to the official interpretative framework of the history of the workers' and communist movement. The situation changed only after the shift in the political climate in Slovakia and the Czech lands in the early 1990s, following the so-called „Velvet Revolution“, which initiated a return to the construction of a democratic political regime. Historians were then afforded the opportunity to remedy the deficits in research on the Social Democratic Party. One product of this wave was the publication of what remains the most significant edited volume devoted to the history of social democracy in Slovakia [Sikora, 1996]. It contains seminal

contributions by leading Slovak historians (e.g. Marián Hronský, Xénia Šuchová, Peter Zelenák, Ladislav Ruman, Stanislav Sikora, among others) reflecting on the party's activities during the period under consideration. Particularly valuable are the analytical studies by Ladislav Ruman [Ruman, 1990, 1992], which focus primarily on issues of internal party development. A synthetic overview of the Slovak provincial organisation is provided by the handbook *Politické strany na Slovensku 1860–1989*, edited by Lubomír Lipták [Lipták, 1992]. In the absence of extensive archival collections offering fundamental information on the topic, printed sources constitute a valuable body of evidence. These include, first, the regularly published party press (listed in our study, with the exception of newspapers issued by trade union organisations), which has so far been underutilised by researchers, and, second, authored works produced by prominent party politicians such as Ivan Déer [Déer, 1935, 1938, 1946]. Additional sources of information used are listed in the concluding inventory of sources and literature appended to this article.

Research results. The Slovak territorial organisation of the Czechoslovak Social Democratic Workers' Party (ČSDSD) entered the party-political and political system of the First Czechoslovak Republic primarily through elections held at both the national and regional levels (county/territorial, district, municipal), through its periodical press, and also via affiliated (so-called satellite) organisations.

1. Electoral Results of the Slovak Social Democrats

In analysing electoral performance, this section focuses on the results achieved in elections to the Chamber of Deputies and the Senate of the National Assembly, as well as to the Slovak Territorial Assembly. These electoral arenas are regarded as the most relevant indicators of the party's political standing and its capacity to participate in executive power. The overall position of the Slovak Social Democrats can be most clearly assessed through a synoptic presentation of empirical data summarising their electoral performance in parliamentary elections between 1920 and 1935. The table below presents the number of votes cast for the party in Slovakia in absolute figures and percentages, the number of seats obtained in both chambers of parliament, and the ranking of the Slovak provincial organisation in competition with other political parties. The data are drawn from the official compilation published by the State Statistical Office in Prague [Výsledky parlamentních voleb, 2008].

Year of election	Votes obtained for the Chamber of Deputies	Seats in the Chamber of Deputies	Votes obtained for the Senate	Seats in the Senate	Ranking among parties in the Chamber of Deputies	Ranking in the Senate
1920	510 341	21	497 981	12	1st place	1st position
1925	60 635	2	52 104	2	6th place	6th position
1929	135 506	4	121 971	4	5th place	5th position
1935	184 389	7	163 732	3	5th place	5th position

The first parliamentary elections in the newly established republic, held in 1920, were won by the Social

Democrats. At the nationwide level, the Czechoslovak Social Democratic Workers' Party obtained 25.7 per cent

of all votes cast (a total of 1,466,958 voters), securing 74 seats in the Chamber of Deputies and 41 seats in the Senate. Within the interwar period, this represented a record electoral result [Národní shromáždění, 1928, pp. 123–190; Dérer, 1946, p. 247; Šuchová, 2004, pp. 553–554]. The party thus assumed a leading position not only within the Czechoslovak party system as a whole, but also in Slovakia. This success was undoubtedly influenced by the strong post-war revolutionary wave that swept across Czechoslovakia and much of Europe. Societies exhausted by the war were imbued with high expectations of rapid social and political change that, in reality, could not yet be fulfilled. The Social Democrats benefited from intensive agitation that capitalised on widespread social frustration and disillusionment. Their strongest results in the elections to the Chamber of Deputies were recorded in electoral districts 17 (Liptovský Svätý Mikuláš), 20 (Košice), and 15 (Trnava); in the Košice district, the party even obtained 73.9 per cent of the votes cast. By contrast, the weakest outcome was registered in district 16 (Nové Zámky).

The second parliamentary elections in Czechoslovakia, held on 15 November 1925, were won in Slovakia by Hlinka's Slovak People's Party, which secured almost 35 per cent of the votes cast [Národní shromáždění, 1928, pp. 325–328; Šuchová, 2004, pp. 559–560]. The Social Democrats suffered a severe defeat both in Slovakia and nationwide, falling from first to sixth place in the overall ranking. The principal cause lay in a deep intra-party crisis. The party had effectively split into two factions over attitudes towards communist ideology. Supporters of the radical wing initially formed a de facto „shadow party”, the so-called Marxist Left, which under the influence of the Communist International was transformed in 1921 into the Communist Party of Czechoslovakia [Bartlová, p. 238; Kocian, Marek, Rákosník, pp. 25–252].

The „old“ Social Democrats, who remained a numerical minority, managed to preserve the basic organisational structures of the party. However, they lost not only their mass membership base but also a significant number of experienced organisers and agitators. This inevitably affected both the preparation and the course of the election campaign. The most dramatic loss of votes in the Chamber of Deputies occurred in eastern Slovakia,

particularly in the Košice and Prešov electoral districts. In Prešov, for example, only 2,901 votes were cast for the party, representing merely 1 per cent of the votes in the district. Relatively stronger support was recorded in the districts of Nové Zámky (including Bratislava), Trnava, and Banská Bystrica.

Despite gradual consolidation in the subsequent years and a renewed growth in membership and electoral support, the party remained a relatively minor political force in eastern Czechoslovakia until the end of the First Republic. It lagged behind not only Hlinka's Slovak People's Party, but also the Republican (Agrarian) Party, the Hungarian Christian Socials, and the Communists. It is reasonable to assume that the party's persistent adherence to the programme of Czechoslovakism contributed to this marginalisation, as this concept increasingly encountered resistance across all social strata of Slovak society amid processes of political radicalisation and national mobilisation [Národní shromáždění, 1938, pp. 79–86, 179–185; Šuchová, 2004, pp. 564–574].

Territorial elections held in Slovakia in 1928 and 1935 largely confirmed the results achieved in parliamentary elections [Šuchová, 2004, pp. 581–590]. This occurred despite efforts by the provincial party leadership to strengthen its position through joint candidate lists with selected partner parties. In the 1928 elections, the party fielded candidates in 53 constituencies; in 16 cases it cooperated with the Czechoslovak National Socialist Party, in four cases with National Socialists and Communists, and in another four cases exclusively with the Communist Party of Czechoslovakia. The results are summarised in the table below, which presents the number of votes obtained in absolute figures and percentages, as well as the total number of seats won – both elected and appointed by the government. Even in these elections, the party's results lagged behind those of Hlinka's Slovak People's Party (the autonomist bloc), the Republicans, the Hungarian and German minority parties, and the Communist Party of Czechoslovakia. The 1935 elections, however, indicate a certain consolidation of the party following its near disintegration in the early 1920s and suggest a modest revival during the 1930s.

Year of election	Votes obtained	Total seats	Elected	Appointed
1928	96 901	4	3	1
1935	148 984	8	4	3 (4)

We shall now reflect on the results of the elections from the perspective of their intra-party personnel consequences. With regard to the elections of 1920, it may be stated that the delegation of Slovak Social Democrats in parliament was not only quantitatively substantial, but that among the deputies and senators – predominantly Slovaks from a national perspective, alongside several Czechs – we find a number of relatively capable politicians. Some of them participated in shaping its profile throughout the entire interwar period. Seats in the Chamber of Deputies were obtained, for example, by several men who had stood at the origins of the party before the war and after the establishment of the republic, such as Emanuel Lehocký [Poláčková, p. 11], Ivan Dérer [Poláčková, p. 26], Ivan Markovič, and Ján Pocisk. Among the representatives were

the educators Anna Sychravová (1873 – 1925) and Daniel Ertl (1886 – 1962), a member of the Provincial Executive Committee and a future mayor of Zvolen. Further deputies included officials of satellite organisations: the chairman of the Metalworkers' Union group, Vincenc Čunderlík (1873 – ?), from Tisovec, and the trade union official Štefan Tatlánek (1884 – 1943). Journalists and individuals with literary inclinations were also strongly represented: the editor and later minister in the Šrámek governments-in-exile Ján Bečko (1889 – 1972), the editor of *Robotnícke noviny* Ferdinand Benda (1880 – 1952), the editor, proletarian poet, and also mayor of Žilina Andrej Hvizdák (1883 – 1948), and the editor and publisher of *Trnavský kraj* Andrej Kubál (1880 – 1957). This list also includes members of the Marxist left who, after the establishment of

the faction of the Third International, left the Social Democrats and later found application among the Communists as well. From this group, one may name the long-serving pre-war official Karol Svetlík Sr. (1878 – ?), secretary of the Provincial Trade Union Council working in Ružomberok. He was among the most active founders of the Communist Party of Czechoslovakia (KSČ) in Slovakia and remained among the Communists until 1927. An active participant in the founding congress in Ľubochňa was also the railway worker based in Vrútky, Štefan Daruľa (1888 – 1951), who had already been engaged among the Social Democrats before the war. Worthy of mention is also the strongly left-oriented Herrmann Taussig (1878 – 1961). He significantly influenced the process of ideological differentiation within the Social Democratic Party and, in the course of holding his mandate, transferred to the KSČ. Within that party, he left behind the legacy of a controversial figure.

Within the Social Democratic Senate caucus, Slovak voters were represented by twelve politicians, including the Banská Bystrica inspector Juraj Babka (1868 – 1942), the smallholder from Mošovce Ján Blaho (1873 – ?), the pre-war party activist and Košice printer Alexander Dráb (1873 – 1952), the painter Karol Endlicher (1873 – ?) residing in Trnava, the founder and editor of *Hlas ľudu* in Banská Bystrica Václav Chlumecký (1861 – 1944), party secretary Jozef Cholek (1873 – 1928), the Žilina shoemaker Štefan Kada (1865 – 1949), the farmer from Vyšný Svidník and Orthodox Church activist Jurko Lažo (1867 – 1929) [Švorc], the Prešov railway worker Theodor Matuščák (1872 – 1942), the smallholder Pavol Mudroch (1872 – 1950), the civil servant František Poliak (1872 – 1933), and the Bratislava editor František Zimák (1872 – 1940). At least three of these figures – Dráb, Chlumecký, and Matuščák – later joined the Communist Party of Czechoslovakia.

The electoral defeat of 1925 had a lasting impact on the composition of Slovak Social Democratic deputies and senators throughout the 1920s and 1930s. In the Chamber of Deputies, the provincial organisation was represented until 1939 solely by Ivan Dérer and Ján Bečko [Šuchová, 2004, p. 561]. Following the 1929 elections, Ivan Markovič – Vice-President of the Chamber between 1935 and 1938 – and the former member of the Revolutionary National Assembly Ferdinand Benda (1880–1952) joined them and retained their mandates until 1939 [Národní shromáždění, 1938, pp. 845–848; Šuchová, 2004, p. 567]. After the 1935 elections, the parliamentary group was further expanded by party secretary Ignác Schulcz (1894 – 1954), the chairman of the War Invalids' Association and former Communist deputy (1925 – 1929) Jozef Kopasz (1889 – 1947), and the controversial Uzhhorod teacher Julian Révai (1899 – 1979) [Šuchová, 2004, pp. 573–574]. Révai may be regarded as a leading representative of Carpatho-Rusyn Social Democracy. During the post-Munich crisis, he served as a minister in the autonomous governments of Andrej Brody (Ukr. Brodij) and Augustin Vološin, and in 1939 he became Prime Minister and Minister of Foreign Affairs of independent Carpathian Ukraine.

Among senators repeatedly elected between 1925 and 1939 were Ján Pocisk (1870 – 1941) and František Zimák. During the 1929 – 1935 term, the Senate also included the

Košice lawyer Zoltán Farkaš (1881 – 1945), who had previously been active in the Slovak Soviet Republic, and the Košice school director Jindřich Netvich (1875 – ?), who retained his mandate until 1939.

The Slovak Territorial Assembly was established following the 1928 elections and consisted of 54 members, two-thirds elected by voters and the remainder appointed by the government from among recognised experts. In the 1928 – 1935 term, Social Democrats were represented by the elected members Rudolf Drahovský – initially a cooperative manager and later mayor of Spišská Nová Ves (1930 – 1938) – the secondary-school professor from Zvolen Ján Nešpor (1891 – 1972), and the editor Michal Korman (1897 – 1957) [Sekanina, p. 527]. Appointed members included the district health insurance director Emanuel Lehocký, who was replaced in 1930 by the Nitra mayor and lawyer Vojtech Szilágy (1881 – 1932). Following Szilágy's premature death, his seat was filled in 1932 by Jozef Kulhánek, head of the Social Department of the Territorial Workers' Insurance Office [Šuchová, 2004, p. 582].

In the 1935 Assembly, Social Democratic representation included, alongside Michal Korman, the typographer Emil Winkler from Trnava, the mayor of Turčiansky Svätý Martin Ján Fraňo (1876 – 1963), and the locksmith Ján Černický from Zvolen. Appointed representatives were the Bratislava secretary Jozef Och, the Žilina cooperative union secretary Alojz Březina, and Rudolf Drahovský. As a guest member of the Assembly caucus, the Bratislava lawyer and Zionist activist Július Reisz (1880 – 1976) also participated [Šuchová, 2004, p. 587].

Although Slovak Social Democrats were numerically underrepresented in the highest executive bodies, the party was represented by ambitious and politically capable figures who were able to influence national affairs. Ivan Dérer emerged as a key figure throughout the First Republic. In the second Tusar government (May–September 1920), he served as Minister with Full Powers for Slovak Administration. In 1921 – 1922 and again in 1926, he held the post of Minister for the Unification of Laws and Public Administration. He exerted particularly strong influence in the field of education as Minister of Education and National Enlightenment (1929 – 1932) in the second Udržal government and the first Malypetr government (1932 – 1934). By the mid-1930s, he headed the Ministry of Justice (1934) and remained in office until the end of the First Republic. In 1938, he briefly administered the Ministry of Health and Physical Education.

Ivan Markovič likewise occupied several ministerial positions. From September 1918, he served as a government secretary at the Ministry for Slovak Administration; in 1920 he briefly held the post of Minister of National Defence in the second Tusar government; between 1922 and 1925 he was Minister for the Unification of Laws and Public Administration in Švehla's first government; and from 3 October 1924 he simultaneously acted as Minister of Education and National Enlightenment during the illness of his colleague Rudolf Bechyně [Šuchová, 2004, pp. 598–607].

2. Channels of Entry into the Political System through

the Party Press

Party journalism constituted one of the principal channels through which Slovak Social Democrats sought to enter the political system and to mediate and stabilise their relationship with public life. From an analytical perspective, the party press may be understood as a mechanism of political linkage, connecting party elites, organisational structures, and broader social constituencies. Beyond its immediate informational function, it operated as an instrument of political mobilisation, ideological articulation, and organisational integration. Although a comprehensive qualitative analysis of its content lies beyond the scope of this chapter, a structured quantitative and institutional overview permits analytically relevant observations regarding the party's communicative strategies, organisational capacities, and the structural constraints under which they were implemented.

The comparatively wide range of periodicals issued by the party and by trade union organisations aligned with it – presented here in chronological order – reflects a sustained effort by the provincial party leadership to institutionalise the press as a permanent component of political activity. From a methodological standpoint, this strategy corresponds to broader patterns observable among mass-based political parties of the early twentieth century, which relied heavily on print media to maintain ideological coherence and organisational cohesion. At the same time, the predominantly short lifespan of many of these titles and the recurrent financial difficulties faced by their editorial boards reveal the structural fragility of this endeavour. Party journalism thus appears less as a stable institutional pillar than as a repeatedly renewed compensatory strategy responding to limited material and organisational resources. The rapid replacement of discontinued newspapers by new titles indicates that the party leadership consistently regarded the press as indispensable to political practice, even when its institutional foundations remained precarious [Beránková, Křivánková, Ruttkay, 1988, pp. 180–196; Dubajová, Šefčák, 1968, 1993; Beránková, Malec, 1976].

Within this fragmented media landscape, *Robotnícke noviny* occupied a central and analytically distinctive position. Published between 1909 and 1938, and appearing as a daily from 1920 onwards, it provided the Slovak Social Democratic movement with a rare element of organisational and communicative continuity. Its editorial leadership during the First Republic included figures who significantly shaped the political and ideological trajectory of Slovak socialism, among them Emanuel Lehocký, Ferdinand Benda, Edmund Borek (1880 – 1924), Michal Korman, and František Zimák (1872 – 1940). The symbolic legitimacy conferred by the support of President Tomáš G. Masaryk and the material backing of Foreign Minister Edvard Beneš further embedded the newspaper within the political culture of the republic. Methodologically, *Robotnícke noviny* may therefore be interpreted as a semi-institutionalised interface between the party and the political system, rather than merely as a partisan instrument of political communication.

By contrast, the press associated with the Marxist Left represented a more fluid and organisationally unstable segment of party-related journalism. The weekly *Hlas*

ľudu, first published on 21 December 1919, served as its principal platform. The repeated relocation of its editorial office – from Banská Bystrica to Vrútky and later to Ostrava-Přívoz – may be analytically interpreted as an indicator of both political realignment and limited infrastructural embeddedness. Following the establishment of the Communist Party of Czechoslovakia (KSČ), the paper became its official press organ between 1921 and 1926, thus transforming from a factional socialist outlet into an integrated component of a newly formed party apparatus under the editorship of Václav Chlumecký (1861 – 1944).

The organisational vulnerability of Marxist Left journalism is further illustrated by the brief existence of *Zorníčka pravdy*. Although formally published by Karol Svetlák Sr., a co-founder of the KSČ, the weekly functioned in practice as the press organ of the Executive Committee of the Sub-Tatra County and eastern Slovakia. Its publication between 18 April and 5 May 1920 exemplifies the dependence of such initiatives on fragile local organisational structures and ad hoc financial arrangements. By contrast, *Pravda chudoby*, first issued in Ružomberok on 15 September 1920, achieved a more substantial reach. Its initial circulation of up to 8,000 copies – facilitated by its dual role as the press organ of the left-wing trade union movement – underscores the importance of organisational overlap between party and trade unions. Following the thirteenth party congress, the newspaper acquired all-Slovak status within Social Democracy and, in May 1921, was elevated together with *Hlas ľudu* to the position of central press organ of Slovak Communists. This transition illustrates the process through which fragmented socialist communication structures were consolidated into a more centralised communist party system.

In the same spirit, the Provincial Executive Committee of the party, following the congress of the right wing in Prague in November 1920, supported the idea of establishing four regional weeklies to be published in all its districts. The periodical *Trnavský kraj* was issued under the auspices of the deputy Andrej Kubál (1880 – 1957) in the Bratislava district. The newspaper *Právo ľudu* was intended for the Trenčín district, and its editor Andrej Hvizdák (1883 – 1948) published it first in Žilina and later in Ružomberok. For the needs of the Banská Bystrica district of the party, the title *Rovnosť ľudu* (1921 – 1922), edited in Zvolen, was published, and for the Košice district the paper *Žiara východu* (1921 – 1922). Regardless of the fact that in all the cases mentioned the publication of the weeklies was financially subsidised by the party headquarters and that the costs were covered using funds from the proceeds of a collection organised by the American-Slovak proletariat in support of the workers' movement in Slovakia, the newspapers ceased publication relatively soon.

The weekly *Bojovník* (1922 – 1924), published in Žilina, represented an attempt to overcome these limitations through greater organisational centralisation. Initially issued by the Provincial Executive Committee and later transferred into the ownership of Ján Pocisko (1870 – 1941), the paper nonetheless failed to escape the structural constraints affecting regional party periodicals. Its collapse once again decentralised responsibility for

press initiatives, shifting it back to local party actors. Subsequent titles, including *Pohronský socialista* (1924–1925) and *Prebudenie*, edited by Member of Parliament Jozef Skotek (1892–1950), further illustrate the experimental and contingent nature of these endeavours. Skotek's later initiatives – *Slovenský pozorovateľ* (1929) and a further attempted periodical in 1933 – underscore the persistent difficulty of sustaining party journalism in the absence of strong institutional backing.

This pattern continued throughout the 1930s, when regional party newspapers existed almost exclusively as short-lived ventures. Publications such as *Ružomberské záujmy* (1935), *Nitriansky kraj* (1935), *Podtatransko* (1936), and the Bratislava-based *Pokrok* (1935) remained episodic. In the case of *Pokrok*, initiated by Member of Parliament Ján Bečko (1889–1972) and published by the Provincial Executive Committee, only fifteen issues reached readers, illustrating the persistent gap between political ambition and organisational capacity.

A partial exception to this general trend was the monthly *Nový hlas*, published in Bratislava from early February 1933 until 1937. Conceived as a review devoted to social and cultural issues, it functioned both as a forum for the Slovak Association of Social Democratic Academics and as a platform for the young oppositional left within the Social Democratic Party. Under the editorial leadership of František M. Komzala (1898–1980) and later Ferdinand Ziegler, the journal marked a shift away from mass-oriented political agitation towards a more reflective and programmatic mode of party discourse. From a methodological standpoint, *Nový hlas* may be interpreted as an attempt to create an intellectual sub-public within the party, complementing rather than replacing traditional forms of party press activity.

Finally, for the sake of completeness, it should be noted that the weekly *Naše právo*, published episodically in Košice in 1933–1934, functioned in practice as a Saturday supplement to *Robotnícke noviny*, rather than as an independent periodical.

3. Satellite Organisations in the Service of a Political Party

In the case of Slovak Social Democrats, the role of affiliated organisations as instruments facilitating the party's penetration of the public sphere remained relatively limited [Soukup, pp. 1597–1625]. This observation holds even though an overall view of the Czechoslovak Social Democratic Workers' Party (ČSDSD), with its core in the Czech lands, reveals a traditionally extensive and richly ramified network of satellite organisations, which in the past even served as a source of inspiration for other parties. A plausible explanation for this discrepancy lies in the different social and political character of Slovak society, which was more conducive to the emergence of Catholic-oriented political currents, strongly nationalist in outlook, and advocating radical forms of political action. Contributing factors may also include organisational weaknesses in the party's work in the eastern part of the state and an incomplete understanding of the local context, reflecting gaps in both contemporary practice and historiography.

In Slovakia, the largest and most institutionalised

satellite organisation of the party was the Czechoslovak Trade Union Association (Odborové združenie československé). By the 1930s, it had consolidated approximately 77 000 members (1937). Its activities were directed by the Provincial Trade Union Council (Zemská odborová rada), headquartered in Ružomberok. The association was affiliated with the International Federation of Trade Unions and functioned as an umbrella body for individual trade unions representing metalworkers, railway workers, miners, white-collar employees, and other occupational groups.

Consumer cooperatives were also among the most significant satellite organisations, particularly the Future (Budúcnosť) network, coordinated centrally by the Central Union of Czechoslovak Cooperatives (Ústřední svaz československých družstev). By the late 1930s, Future encompassed some 20 000 members and operated approximately 130 retail outlets. Closely linked to the Social Democratic Party and the trade unions in Slovakia was the health insurance system, administered by the Workers' Insurance Fund for Slovakia (Robotnícka poisťovňa pre Slovensko), based in Bratislava with branch offices throughout the regions.

Physical and educational activities were promoted through additional organisations. The Workers' Gymnastic Associations (Robotnícke telocvičné jednoty, DTJ), were relatively widespread, with the federation administering 112 local units and approximately 10 000 members by the end of the First Republic. Educational objectives were further pursued through the Workers' Academies (Robotnícke akademie), which maintained sixteen branches across Slovakia. Youth engagement was organised through the Slovak Union of Social Democratic Youth (Slovenský zväz sociálnodemokratickej mládeže), which comprised twenty-five regional units, encompassing between 3 000 and 5 000 members by the late 1930s. Leading officials included Alexander Bahurinský (1900–1984) and Jozef Dieška (1913–1995).

The left wing of young Social Democrats maintained the Association of Social Democratic Academics (Združenie sociálnodemokratických akademikov), which from 1933 published the monthly journal *Nový hlas*. Prominent members included the controversial Anton Rašla (1911–2007) and Jozef Šoltész (1909–1977), whose subsequent political careers were closely associated with the Communist Party of Czechoslovakia (KSČ). In 1935, Member of Parliament Ján Bečko founded in Bratislava the cultural and educational association Progress (Pokrok), providing a platform for the Slovak Social Democratic intelligentsia. The association promoted democratic values and the unity of the Czechoslovak Republic in opposition to autonomist, radical, and fascist currents, while also securing financial resources for the publication of party newspapers and other printed materials.

4. Fundamental Characteristics of the Politics of the Slovak Provincial Organisation of the Party

In the interwar period, the Social Democratic Party emerged as the most prominent bearer of the idea of Czech-Slovak unity. This was by no means accidental. The integration of Slovak Social Democrats into the Czech organisational structures of the party in 1918 represented

the logical outcome of long-term cooperation between the leaderships of both organisations during the period of Austria-Hungary. In the initial phase following the establishment of the republic, the continuation of this arrangement was desired by the majority of Slovak party members. These positive experiences were further reinforced by the existence of the official doctrine of Czechoslovakism, based on the concept of a single Czechoslovak nation, which was intended to facilitate the integration of the newly established multinational state.

One of the most influential spokesmen of Slovak Social Democracy, Ivan Déřer, articulated this position explicitly when he wrote: „*It is my deepest conviction that Czechs and Slovaks constitute a single nation.*”¹ [Déřer, 1934] He supported this view through his own interpretation of selected ideas of the Slovak national revivalist Ľudovít Štúr (1815 – 1856) and the writer Svetozár Hurbán Vajanský (1847 – 1916) [Déřer, 1946, p. 267; Strítecký, pp. 291–296], illustrating his argument with examples drawn from the historical development of both peoples since the period of Great Moravia (c. 833–907). At the same time, the assertion of national unity did not imply a denial of the existence of a Slovak nation. In 1934, Déřer explicitly stated: „*Czechoslovak national unity does not mean the absorption of Slovaks, but rather their strengthening.*”² [Déřer, 1934] He neither desired nor advocated the fusion of the two ethnic groups, rejected attempts at the Czechisation of Slovaks, and was convinced that historical development was naturally leading towards the gradual rapprochement of Czechs and Slovaks. He regarded this trend as advantageous for Slovaks, believing that they would follow the more advanced partner, draw inspiration from it, and strive to attain a comparable level of development. In his view, Czechoslovak unity thus guaranteed Slovaks the preservation of their own identity [Déřer, 1935, p. 89].

Nevertheless, Déřer expressed reservations concerning the idea of „*a fully sovereign, separate, independent Slovak nation*”³ [Déřer, 1935, p. 95]. He feared that such a concept would generate conflicts threatening not only national unity but the very existence of the Czechoslovak state. The prospect of a clash between Czech and Slovak nationalism caused him particular concern; recognition of the sovereignty of both nations would, in his view, inevitably lead to such a confrontation, resulting in the disintegration of national unity and the collapse of the common state. He articulated his second major concern as follows: „*An independent Slovakia, or a Slovakia striving for independence, would become nothing more than a plaything in the hands of those who have – or will have – interests in compensating themselves at Slovakia’s expense. A separate, distinct Slovak nation would not be a free nation, but rather a compensatory object of the*

powerful states surrounding us. The ideology of a distinct Slovak nation and the denial of Czechoslovak unity lead to the destruction of the Slovak national idea. [...] Only the strong unity of Czechs and Slovaks within a single nation provides the means of securing our state; it is the only possible foundation of our free life.”⁴ [Déřer, 1935, pp. 91–92] The security dimension constituted a recurring theme in Déřer’s thinking. In 1938, he wrote: „*A ten-million-strong Czechoslovak nation, with two equal branches – Czech and Slovak – cannot easily be erased from the map of Europe. But with a two-million-strong Slovak nation incited against the Czechs, the powerful will find it easy to deal with it: those who today present themselves as its friends only in order to detach it from the Czechoslovak whole, weaken it, and divide it among themselves.*”⁵ [Déřer, 1938, p. 257]

The construction and preservation of a unitary state of Czechs and Slovaks represented a fundamental priority for the Slovak provincial organisation of the Social Democratic Party, to which its approach to almost all other Slovak-related issues was subordinated. The party adopted a clearly negative stance towards the idea of Slovak autonomy and, in the initial years, also rejected a provincial (zemské) organisation of the state. This position brought it into direct opposition with Hlinka’s Slovak People’s Party, the most vocal advocate of these concepts. Social Democrats were convinced that territorial autonomy constituted merely the first step on the path towards Slovak independence and the disintegration of the Czechoslovak Republic. They evaluated this concept as leading to catastrophe and to the weakening of both Slovak national identity and Slovakia as a whole [Déřer, 1938, pp. 89–90]. As an alternative, Slovak Social Democrats proposed a project of administrative decentralisation, based on the transfer of competences and decision-making authority from Prague to Slovak provincial, county (župa), district, and other regional bodies. Déřer also advocated a fundamental reform of the system governing the selection of officials and employees appointed to positions in Slovakia. Recruitment was to be guided exclusively by the needs of the state, irrespective of political or national considerations.

A similar conceptual approach characterised the stance of the provincial organisation towards the resolution of economic and social problems in Slovakia. Its representatives correctly identified the country’s needs and publicly articulated them at party meetings and rallies. Ministers belonging to the party, as members of coalition governments, also intervened significantly in this area. For instance, in 1924 Ivan Markovič, serving as Minister for Unification, submitted to the government a catalogue of measures he deemed necessary for improving Slovakia’s economic situation. He demanded a substantial increase in

¹ Original version: „Je mojím najhlbším presvedčením, že Česi a Slováci tvoria jeden národ.“

² Original version: „Československá národná jednota znamená nie pohltienie Slovákov, ale naopak ich posilnenie.“

³ Original version: „plného suverénneho, separovaného, neodvislého národa slovenského“

⁴ Original version: „Slovensko samostatné, alebo Slovensko o svoju samostatnosť zápasiace – bude len hračkou v rukách tých, ktorí majú alebo budú mať záujmy, aby sa na úkor Slovenska odškodňovali. Samostatný, zvláštny slovenský národ nebude slobodným národom, ale kompenzačným objektom nás obklopujúcich mocných. Ideológia

zvláštného slovenského národa a negovanie československej jednoty vedú k záhube národnej myšlienky slovenskej. [...] Jedine v silnom somknutí Čechov a Slovákov v národnú jednotu je prostriedok zabezpečenia nášho štátu, je jedine možná základňa slobodného nášho života.“

⁵ Original version: „Desaťmilionový národ československý, s rovnoprávnymi dvoma vetvami, českou a slovenskou, nedá sa len tak ľahko vymazať z mapy Európy. Ale s dvojmiliónovým národom slovenským, nahuckaným proti Čechom, ľahko si pomôžu tí silní, ktorí sa dnes vydávajú za jeho priateľov len preto, aby ho odtrhnúť od československého celku, oslabili a medzi sebou podelili.“

state subsidies for industry, advocated reform of the system of public procurement so as to prioritise enterprises operating in Slovakia, and called for greater representation of qualified Slovaks within the state administration, who were to be preferred over other candidates. He identified deficiencies in the implementation of the language law and sought to ensure that the use of Slovak would reach parity with Czech. Further shortcomings were noted in the legislative sphere, which lagged behind actual needs and failed to reflect the real situation in Slovakia. The social demands of the leadership of Slovak Social Democracy were articulated at the party's provincial congress in 1931. Slovak delegates also drew attention to the causes inhibiting Slovakia's development at the 16th and 17th national party congresses in 1930 and 1933.

Nevertheless, an impression emerged that the promotion of economic and social demands lacked sufficient determination on the part of the party's central leaderships in both Bratislava and Prague [Ruman, 1996, pp. 210–212]. It must be emphasised, however, that the problem did not lie in inadequate assertiveness but rather in the adoption of a different conceptual framework. Social Democrats attributed Slovakia's relative backwardness, compared to the Czech lands, in economic and social development to deficiencies in the educational and cultural level of the population. In their interpretation, this lag resulted from the historical development of Slovaks, who had lived for several centuries under Hungarian rule. Consequently, the elimination of deficits in education, schooling, and culture, together with the development of the population's intellectual potential, was regarded as the primary priority of policy towards Slovakia. Only after these deficiencies had been addressed was it considered possible to open space for the implementation of a broader concept aimed at building a viable economy, developing industry and trade, and improving the social conditions of the broad masses. Ivan Markovič expressed this view succinctly: „*First educational lectures, and only then understanding for the needs of an intensive economy.*”¹ A similar argument was advanced by *Robotnícke noviny*: „*If we wish to raise Slovakia economically, we must прежде everything ensure that the cultural level of the Slovak working class becomes the most urgent task in the near future.*”² An important component of this rhetoric was the acknowledgement that the new state – the Czechoslovak Republic – faced numerous challenges which could not be resolved simultaneously, within a short period, or to universal satisfaction. Patience was therefore deemed necessary.

The policies of the Social Democrats and of the Prague governmental circles concerning the so-called Slovak question diverged in many respects from the views held by representatives of the majority of contemporary Slovak society. At the same time, it must be recognised that the Slovak provincial organisation of the Social Democratic Party represented a marginal force in terms of influence and its capacity to intervene decisively in the political system and to shape coalition government policy towards Slovakia. The same assessment applies to the Social

Democratic Party as a whole, despite the fact that it remained an influential coalition partner throughout most of the First Republic [Národní shromáždění, 1928, pp. 1153–1168; Národní shromáždění, 1938, pp. 838–847]. Many proposals submitted by Social Democratic ministers failed to be implemented, encountering disagreement and often outright resistance from other political parties – above all Hlinka's Slovak People's Party, the Catholic Church, and conservative political forces in Slovakia. The People's Party differed from the Social Democrats not only ideologically but also substantially in programmatic terms. Considerable political tension also existed between Social Democrats and Communists, with the split of the early 1920s remaining difficult for reformists to accept. By contrast, Slovak Social Democrats were relatively close to the National Socialists. Both parties subscribed to socialism, albeit understood in different ways, and were united by their conviction of the necessity of addressing the social question. They shared similar positions on Czechoslovakism, on the People's Party and the Communists, defended democratic values, and preferred the county (župa) system to a provincial one. Nevertheless, their mutual understanding had clear limits, and it would be inappropriate to speak of cooperation or partnership. Differences also emerged in their attitudes towards national minorities, particularly the Hungarian minority. Contacts between the two provincial party organisations were predominantly pragmatic in nature.

5. The Demise of the Social Democratic Party in 1938

As noted above, one of the core priorities of the Social Democratic Party – including its Slovak provincial organisation – was the preservation of Czechoslovakia as a unitary state and the maintenance of Czech–Slovak unity in the spirit of the theoretical concept of Czechoslovakism. Throughout almost the entire existence of the First Republic, political and social developments in Slovakia stood in tension, and often in direct contradiction, to this concept. The situation escalated dramatically in 1938 under the influence of contemporary events in Europe and beyond. Slovak autonomists took advantage of the crisis into which Czechoslovakia was plunged following the diktat imposed by the great powers in Munich and resolved to escalate the issue of Slovakia's position within the Czechoslovak Republic in order to achieve a definitive solution.

It is beyond the scope of this study to address the problem in all its broader contexts. Instead, the following outline focuses on the conduct and actions of representatives of Slovak Social Democracy in this situation, which proved critical to the very existence of Czechoslovakia, and seeks to evoke the party's role in the conclusion of the so-called Žilina Agreement of 6 October 1938. Following its adoption, Slovakia – still formally part of the Czechoslovak Republic – set out on the path towards autonomy. The Constitutional Act on the Autonomy of the Slovak Land (Ústavní zákon o autonomii Slovenskej krajiny) No. 299/1938 Sb. entered into force on 23 November 1938 [Ústavný zákon, 1938; Národní

¹ Original version: „Najskôr osvetové prednášky, a potom porozumenie pre potreby intenzívneho hospodárstva.”

² Original version: „Keď chceme Slovensko hospodársky povzniesť, musíme sa v prvom rade starať o to, aby kultúrna úroveň slovenskej

pracujúcej triedy stala sa najnaliehavejšou úlohou aj v blízkej budúcnosti.”

shromáždění, 1938, p. 867].

The principal driving force behind the events of autumn 1938 was Hlinka's Slovak People's Party, which effectively relegated the other political parties operating in Slovakia to the role of mere bystanders. Their concepts and proposals had little chance of successfully resisting the pressure exerted by the People's Party. During this period, the main spokesmen of Slovak Social Democracy were Ivan Markovič, Ivan Dérer, and Michal Korman. On 29 September 1938, Markovič represented the party in Prague at negotiations between representatives of Czechoslovak political parties active in Slovakia and Hlinka's Slovak People's Party [Bystrický, Písecká, p. 78]. In the initial phase of the talks, Markovič presented and supported the so-called Beneš Plan, which, compared to the government's earlier rejectionist stance, entailed far-reaching concessions. It essentially proposed a transformation of Czechoslovakia along the lines of an asymmetrical federation. Only the army, finances, and foreign policy were to remain common; all other matters were to fall exclusively under the authority of Slovak institutions. In the central bodies in Prague, Slovaks were to enjoy parity representation in order to ensure their equal participation in the formulation of nationwide policy. Beneš also guaranteed increased future investment in Slovak industry and infrastructure. The proposal explicitly recognised the distinctiveness of the Slovak nation. Subsequently, Markovič presented the plan of the Slovak Social Democrats, which appeared less radical when compared with Beneš's proposal. Its core aim was essentially the preservation of the status quo, combined with the legislative entrenchment of Slovak representation within state and public administration. Ivan Dérer also participated in the negotiations; his proposals focused primarily on adjustments to parliamentary competences. He envisaged the preservation of parliament in its existing form and did not exclude the possible establishment of a Slovak provincial assembly.

A new situation emerged following the Munich diktat of 30 September 1938. While President Edvard Beneš resigned in early October and the reconstructed government of Jan Syrový initiated negotiations on resolving the Slovak question, the leadership of Hlinka's Slovak People's Party decided to exploit the situation to advance its own agenda. It relocated to Slovakia and convened political parties in Žilina on 5 October to continue negotiations on Slovak autonomy.

The position of Slovak Social Democrats for the Žilina negotiations was prepared by Ivan Dérer [Lipscher, pp. 129–130]. He rejected Slovak autonomy and demanded the preservation of a unitary state with a central government and a central parliament. He opposed both the establishment of an independent Slovak assembly and the creation of a fully competent Slovak government, which he proposed to replace with a board of commissioners subordinate to the Czechoslovak government. The problem, in his view, was to be resolved through decentralisation measures. His project represented an alternative vision to the autonomy concept promoted by Hlinka's party. Dérer's proposal, however, did not escape criticism even within his own ranks. Consequently, Michal Korman – acting as the principal spokesman of the Social Democrats in Žilina, as Dérer had become persona non

grata in direct negotiations with the People's Party due to his Czechoslovakist positions – presented a revised version of the proposal. This version had been prepared during inter-party talks held in Bratislava on 4 October at the office of the provincial president Jozef Országh (1883 – 1949) [Krajčír; Bystrický, Písecká, pp. 88–91; Dérer, 1946, pp. 294–299] and was subsequently finalised by Dérer as the joint position of those political parties active in Slovakia for whom the projects of Hlinka's party were unacceptable. The core of Dérer's plan nevertheless remained essentially unchanged, differing only in details – for example, the board of commissioners was replaced by a „council of ministers for Slovak affairs” operating within the framework of the central Czechoslovak government.

The actual inter-party negotiations in Žilina on 5 October 1938 – poorly formalised and accompanied by confusion – demonstrated that the hopes of political parties to withstand the pressure exerted by Hlinka's Slovak People's Party were, in reality, illusory. In practice, no alternative to the programme of Slovak autonomy stood any chance of success. Ivan Markovič, whose personal engagement during the Žilina negotiations was extraordinary and who made genuine efforts to identify constructive solutions, attempted to salvage the position of Slovak Social Democracy through negotiations with the leader of the People's Party, Jozef Tiso (1887 – 1947), and through an attempt to merge the party with the Slovak National Party [Bystrický, Letz, Podolec, pp. 129–130; Krištofik, p. 48]. When these initiatives failed, Slovak Social Democrats withdrew from the negotiating platform and, as one of only two political parties (together with the Communist Party of Czechoslovakia), refused to sign the so-called Žilina Agreement on Slovak autonomy of 6 October 1938 [Bystrický, Písecká, p. 105; Kováč, p. 201; Falťan, pp. 290–291].

It is evident that the decision of Slovak Social Democrats to oppose the stance of the majority – however principled it may be considered and consistent with their programme orientation during the First Republic – led to their political isolation and, ultimately, to an existential threat to the party itself. The Slovak executive committee quickly recognised this reality and, at its meeting in Bratislava on 8 October 1938, expressed its approval of the agreement on Slovak autonomy. This was followed by the establishment of a new leadership of the provincial organisation, which on 10 October declared its separation from the all-state party and proclaimed the formation of the *Sociálno-demokratická strana Slovenska*. Ján Bečko was appointed as its leader. Regardless of assurances given by Tiso that the party would be allowed to continue its activities, its operations were suspended on 20 October 1938, and on 16 November 1938 the Ministry of the Interior of the Slovak Land decided to ban the party altogether [Krištofik, p. 47]. Three days later, the Žilina Agreement was approved by both chambers of the National Assembly in Prague, and the extraordinary congress of the Czechoslovak Social Democratic Party, held in Prague on 18 December 1938, resolved to terminate the activities of the Social Democratic Party throughout the entire territory of the republic [Dérer, 1946, pp. 301–303; Čarnogurský, pp. 80–127; Rychlík, 1997, pp. 143–144; Borbélyová, 2021, pp. 118n].

Research conclusions. The aim of our research on the

provincial organisation of the Czechoslovak Social Democratic Workers' Party during the years of the First Czechoslovak Republic was to examine the forms of its involvement in the political as well as the party-political system at both the nationwide and the provincial levels. We focused on an analysis of the party's participation in parliamentary, provincial, county (*župa*), and district elections, which demonstrated that, after the success achieved in the first parliamentary elections in 1920, the organisation was unable to defend its position in subsequent years and in practice ranked among the less influential political parties in Slovakia. Evidence for this claim is provided by the overview of its representation in legislative bodies and in the organs of executive power presented in this study. The decline in the party's significance was associated with a radical reduction in its membership base and a decrease in the number of party organisations, developments that were not offset even by the relatively strong trade union movement with which the party was linked. According to our findings, the erosion of the party's position was also connected with its programmatic orientation. Most notably, it lost support as a result of its consistent adherence to the idea of Czechoslovakism. The party remained loyal to this concept until the September Crisis of 1938, and we are convinced that this stance conditioned its initial rejection of the so-called Žilina Agreement on Slovak autonomy. In a subsequent phase, the party leadership did sign the agreement, albeit under the pressure of general uncertainty and fear regarding future developments. Somewhat paradoxically, the party also paid a price for its socialist

profile, despite the fact that its splinter group, the radical socialists (Communists), ranked among organisations with a large electoral base not only in Slovakia but throughout Czechoslovakia as a whole. In theory, the party declared the religious orientation of its members to be a private matter of each individual; in practice, however, it adopted an anti-Catholic stance, rejected clericalism, and supported ideas of the secularisation of society. Slovak society was, at its core, Catholic (although a number of influential actors in the public and political spheres adhered to Protestant denominations), and, moreover, from the second parliamentary elections in the mid-1920s onwards, the most significant and dominant political force within the Slovak party-political system – strongly shaping Slovak society – was Hlinka's Slovak People's Party, which was closely ideologically linked to the Catholic Church. There can be no doubt that the party's activities and position were also constrained by a lack of financial resources. Our research further addressed other forms of the Social Democrats' engagement in public life. The present study includes an inventory and basic editorial data concerning the party's relatively unstable press organs at both the national and regional levels. We have also concluded that party life in Slovakia was limited by an insufficiently developed system of recruitment (satellite) organisations. This hypothesis and finding, however, will need to be corroborated by further research in the future. The research has confirmed that the elaboration of a comprehensive account of the history of the Social Democratic Party in Slovakia in the interwar period remains a topical challenge for contemporary historians.

References

- Arpáš, R., 2011. *Autonómia: víťazstvo alebo prehra? Vyvrcholenie politického zápasu HSES o autonómiu Slovenska*, Bratislava: VEDA, 199 s.
- Balík, S., Hloušek, V., Holzer, J., Šedo, J., 2003. *Politický systém českých zemí 1848 – 1989*, Brno: Masarykova univerzita, 180 s.
- Bartlová, A., 1971. *Centralistické strany na Slovensku a ich postoj k riešeniu slovenskej otázky*, Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, Historica, 21, s. 233–241.
- Beránková, M., Krivánková, A., Ruttkay, F., 1988. *Dějiny československé žurnalistiky*, 3. *Český a slovenský tisk v letech 1918 – 1944*, Praha: Novinář, 315 s.
- Beránková, M., Malec, K., 1976. *Dějiny žurnalistiky do roku 1945*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 62 s.
- Biografický lexikón Slovenska*, 1–8, 2002, 2004, 2007, 2010, 2013, 2017, 2020, 2014, Martin: Slovenská národná knižnica, 638, 696, 739, 587, 582, 795, 718, 748 s.
- Borbélyová, D., 2017. *Osobnosť Ivana Markoviča v kontexte dejín prvej Československej republiky*, *České, slovenské a československé dějiny 20. století*, 11, Ústí nad Orlicí: Oftis, s. 331–337.
- Bystrický, V., Letz, R., Podolec, O. (eds.), 2007, 2008. *Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939. Spomienky aktérov historických udalostí*, zv. 1 a 2, Bratislava: Academic Electronic Press, 339 a 362 s.
- Bystrický, V., Písecká, B., 2006. *Žilinská dohoda 6. októbra 1938*, *Vojenská história*, r. 10, č. 4, s. 77–108.
- Čarnogurský, P., 1993. *6. október 1938*, Bratislava: Veda, 327 s.
- Dérier, I., 1934. *Československá jednota – posilnenie Slovákov!*, *Národní listy*, r. 74, č. 6, 7. ledna, s. 1.
- Dérier, I., 1935. *Československá otázka*, Praha: Orbis, 300 s.
- Dérier, I., 1938. *Naše problémy. Úvahy o základných otázkach Československa*, Praha: Orbis, 377 s.
- Dérier, I., 1946. *Slovenský vývoj a ľudská zrada: fakta, vzpomínky a úvahy*, Praha: Kvasnička a Hampl, 364 s.
- Duhajová, Z., Šefčák, L., 1968. *Prehľad dejín slovenského novinárstva v období 1918 – 1945*, Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 237 s.
- Duhajová, Z., Šefčák, L., 1993. *Dejiny slovenského novinárstva 1918 – 1948*, Bratislava: Univerzita Komenského, 238 s.
- Falt'án, S., 1968. *Slovenská otázka v Československu*, Bratislava: Nakladateľstvo politickej literatúry, 351 s.
- Ferenčuhová, B., Zemko, M., 2012. *Slovensko v 20. storočí*, zv. 3. *V medzivojnovom Československu 1918 – 1939*, Bratislava: Veda, 534 s.
- Fremal, K., 2014. *Slovenskí sociálni demokrati 1938 – 1944. Sociálnodemokratická strana na Slovensku v odboji a SNP*, Banská Bystrica: Múzeum SNP, 198 s.
- Hapák, P., 1956. *Vzťahy medzi slovenskými a českými robotníkmi v Budapešti v 2. polovici 19. storočia, O vzájemných vzťahoch Čechov a Slovákov*, Bratislava: Vydavateľstvo SAV, s. 230–238.
- Harna, J., 2005. *Stranickopolitický systém v Československu v letech 1918 – 1938*, Malíř, J., Marek, P. a kol., *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861 – 2004*, 1. *Období 1861 – 1938*, Brno: Doplněk, s. 535–552.

- Harna, J., Cabada, L., 2025. *Stranickopolitický systém v Československu*, [v letech 1918 – 1938]. Malíř, J., Marek, P. a kol., *Politické strany a stranické systémy. Encyklopedický přehled jejich historie v českých zemích a Československu 1848 – 2025*. Sv. 1: 1848 – 1938, Praha: Kauli Publishing, s. 521–540.
- Holzer, J., 2005. *Stranický systém druhé republiky*, Malíř, J., Marek, P. a kol., *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861 – 2004*. 2. Období 1938 – 2004, Brno: Doplněk, s. 1037–1056.
- Hudek, A., Kopeček, M., Mervart, J. (eds.), 2019. *Čechoslovakismus*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny a Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 487 s.
- Kocian, J., Marek, P., Rákosník, J., 2025. *Dějiny Komunistické strany Československa*, 1. (1921 – 1939), Praha: Academia, 679 s.
- Kořalka, J., 2025. *Československá sociálně demokratická strana dělnická*. [vývoj v letech 1874 – 1918], Malíř, J., Marek, P. a kol., *Politické strany a stranické systémy. Encyklopedický přehled jejich historie v českých zemích a Československu 1848 – 2025*. Sv. 1: 1848 – 1938, Praha: Kauli Publishing, s. 221–244.
- Kováč, D. a kol., 2011. *Dějiny Slovenska*, 2. vyd., Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 156–173.
- Krajčír, L., 2019. *Nazabúdajme na významného verejného činiteľa Jozefa Országha*, <https://matica.sk/jozef-orszagh/> - cit. 3. 1. 2026.
- Krajčovičová, N., 2009. *Slovensko na ceste k demokracii*, Bratislava: Prodama, 268 s.
- Křištofik, J., 2010. *Cesta od 6. októbra 1938 k prijatiu zákona o slovenskej autonómii vo svetle slovenskej a českej tlače*, Praha, 129 s. Rkp. diplomové práce na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.
- Kuklík, J., 2025. *Československá sociálně demokratická strana dělnická*. [vývoj v letech 1918 – 1938], Malíř, J., Marek, P. a kol., *Politické strany a stranické systémy. Encyklopedický přehled jejich historie v českých zemích a Československu 1848 – 2025*. Sv. 1: 1848 – 1938, Praha: Kauli Publishing, s. 677–700.
- Lipták, L. (ed.), 1992. *Politické strany na Slovensku 1860 – 1989*, Bratislava: Archa, 312 s.
- Lipscher, L. 1957. *Ludácka autonómia – ilúzie a skutočnosť*, Bratislava: Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 319 s.
- Magdolenová, A., 1991. *Emanuel Lehotský (1876 – 1930), Muži deklarácie*, Martin: Osveta, s. 150–165.
- Magdolenová, A., 1996. *Emanuel Lehotský. Zakladateľ Slovenskej sociálnodemokratickej strany Uhorska*, Sikora, S. a kol., *Kapitoly z dejín sociálnej demokracie na Slovensku*, Bratislava: T. R. I. Médium, s. 70–82.
- Máj slovenskej slobody: 20. výročie prvého revolučného prejavu na Slovensku za slobodu a samostatnosť československú a 20 rokov práce za nové Slovensko*, 1938, Bratislava: Robotnícke noviny, 16 s.
- Malíř, J., 2005. *Systém politických stran v českých zemích do roku 1918*. Malíř, J., Marek, P. a kol., *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861 – 2004*. 1. Období 1861 – 1938, Brno: Doplněk, s. 17–57.
- Malíř, J., Marek, P. a kol., 2025. *Politické strany a stranické systémy. Encyklopedický přehled jejich historie v českých zemích a Československu 1848 – 2025*. Sv. 1: 1848 – 1938. Sv. 2: 1938 – 2024, Praha: Kauli Publishing, 2095 s.
- Mésároš, J., 1992. *Slovenská sociálnodemokratická strana*, Lipták, L. (ed.), *Politické strany na Slovensku 1860 – 1989*, Bratislava: Archa, s. 83–88.
- Národní shromáždění republiky Československé v druhém desetiletí (1928 – 1938)*, 1938, Praha: Předsednictvo poslanecké sněmovny, 1001 + XV. s.
- Národní shromáždění republiky československé v prvním desetiletí. Přílohy, kartogramy mandátů a volebních výsledků*, 1928, Praha: Předsednictva Poslanecké sněmovny a Senátu, 1315 + XXX s.
- <https://www.psp.cz/eknih/1918ns/index.htm> - cit. 10. 1. 2026.
- <https://www.psp.cz/eknih/1929ns/index.htm> - cit. 10. 1. 2026.
- <https://www.psp.cz/eknih/1920ns/index.htm> - cit. 10. 1. 2026.
- <https://www.psp.cz/eknih/1925ns/index.htm> - cit. 10. 1. 2026.
- <https://www.psp.cz/eknih/1935ns/index.htm> - cit. 10. 1. 2026.
- Olivová, V., 2000. *Dějiny první republiky*, Praha: Karolinum, 355 s.
- Osyková, L. (2025). *Krajinská organizácia Československej sociálnodemokratickej strany robotníckej na Slovensku*, Malíř, J., Marek, P. a kol., 2025. *Politické strany a stranické systémy. Encyklopedický přehled jejich historie v českých zemích a Československu 1848 – 2025*. Sv. 1: 1848 – 1938, Praha: Kauli Publishing, s. 701–720.
- Osyková, L., 2012. *Volebné kampane politických stran na Slovensku počas 1. ČSR*, Bratislava: Veda, 274 s.
- Peroutka, F., 1991. *Budování státu*, sv. 3. Rok 1920, 3. vyd., Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 1128–1139, 1157–1177, 1235–1268.
- Poláčková, Z., 2018. *Úloha slovenskej sociálnej demokracie v procese etablovania sa a vzniku prvej ČSR*, Bratislava: Friedrich Ebert Stiftung, 52 s.
- Poláček, M., 2013. *Revizionisté, progresivisté, tradicionalisté. Programové debaty v Československé sociální demokracii v letech 1924 – 1938*, Praha – Brno: Fakulta sociálních věd UK a Doplněk, 227 s.
- Prokš, P., 2025. *Česká sociálně demokratická strana dělnická v Rakousku (centralisté)*, Malíř, J., Marek, P. a kol., *Politické strany a stranické systémy. Encyklopedický přehled jejich historie v českých zemích a Československu 1848 – 2025*. Sv. 1: 1848 – 1938, Praha: Kauli Publishing, s. 245–250.
- Prokš, P. (ed.), 1999. *Politické programy Československé a Československé sociálně demokratické strany dělnické 1878 – 1948*, Praha: Historický ústav, 283 s.
- Protokol XIV. řádného sjezdu Československé sociálně demokratické strany dělnické konaného v Moravské Ostravě 19.–22. dubna 1924*, 1924, Praha: Ústřední dělnické knihkupectví a nakladatelství (A. Svěcený), 227 s.
- Protokol XV. řádného sjezdu Československé sociálně demokratické strany dělnické v Praze 1927 (15. – 18. dubna)*, 1927, Praha: Ústřední dělnické knihkupectví a nakladatelství (A. Svěcený), 172 s.
- Protokol XVII. řádného a jubilejního sjezdu Čs. sociálně demokratické strany dělnické ve dnech 26. až 29. října 1933 ve Smetanově síni Obec. domu hl. m. Prahy*, 1933, Praha: Ústřední dělnické knihkupectví a nakladatelství (A. Svěcený), 206 s.
- Rataj, J., Martínek, J., 2015. *Česká politika 1848 – 1918*, Praha: Metropolitan University Prague Press, 577 s.
- Ruman, L., 1992. *Československá sociální demokracie na Slovensku*, Lipták, L. (ed.), *Politické strany na Slovensku 1860 – 1989*, Bratislava: Archa, s. 122–133.
- Ruman, L., 1990. *Československá sociální demokracie v období dočasnej stabilizácie kapitalizmu (1924 – 1929)*, Historický časopis, r. 38, č. 1, s. 28–55.

- Ruman, L., 1996. *Členstvo, organizačná výstavba a programové ciele sociálnej demokracie v medzivojnovom období (so zreteľom na podmienky Slovenska)*, Sikora, S. a kol., Kapitoly z dejín sociálnej demokracie na Slovensku. Bratislava 1996, s. 192–229.
- Ruttikay, Fraňo, 1999. *Dejiny slovenského novinárstva do roku 1918*, Bratislava: Veda, 226 s.
- Rychlík, J., 1997. *Češi a Slováci ve 20. století*, 2. díl, Česko-slovenské vztahy 1914 – 1945, Bratislava: Academic Electronic Press – Praha: Ústav T. G. Masaryka, 360 s.
- Sartori, G., 2005. *Strany a stranické systémy. Schéma pro analýzu*, Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 467 s.
- Sekanina, F. (ed.), 1927. *Album reprezentantů všech oborů veřejného života československého*, Praha: Umělecké nakladatelství Josef Zeibrdlich, 1 202 s.
- Slovenský národný archív v Bratislavě, f. Ministerstvo pre správu Slovenska, k. 332 – úradná agenda.
- Slovenský národný archív v Bratislavě, f. Torza písomných pozostalostí 1902 – 1980, inventár, 151 s. https://www.minv.sk/swift_data/source/verejna_sprava/slovensky_narodny_archiv/archivne_pomocky/torza_pisomnych_pozostalosti_1902_1980_inventar.pdf – cit. 2. 1. 2026.
- Sikora S. a kol., 1996. *Kapitoly z dejín sociálnej demokracie na Slovensku*, Bratislava: T. R. I. Médium, 499 s.
- Sjezd slovenské sociální demokracie*, 1918, Právo lidu, r. 27, č. 300, 27. prosince, s. 2–3.
- Slovenský biografický slovník*, 1 – 6, 1986, 1987, 1989, 1990, 1992, Martin: Matica slovenská, 583, 599, 484, 562, 560, 692 s.
- Slovenští socialisté v Národním shromáždění*, 1918, Právo lidu, r. 27, č. 259, 16. listopadu, s. 2.
- Soukup, F., 1938. *Revoluce práce. Dějinný vývoj socialismu a Československé sociálně demokratické strany dělnické*, sv. 2, Praha: Ústřední dělnické knihkupectví a nakladatelství, s. 829–1617.
- Střítecký, J., 2020. *Studie a stati*, 2. Ed. Jan Karafiát, Brno: Masarykova univerzita, 319 s.
- Širší výkonný výbor Československé sociálnědemokratické strany dělnické*, 1918, Právo lidu, r. 27, č. 282, 5. prosince, s. 4.
- Šolc, J., 1970. *Slovensko rozdelené*, Bratislava: Obzor, 121 s.
- Šolle, Z., *Dělnické hnutí v českých zemích koncem minulého století (1887 – 1897)*, Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 275 s.
- Šuchová, X., Ruman, L., Nižnanský, E., 1997. *Dokumenty o likvidácii politických strán v období autonómie Slovenska na príklade československej sociálnej demokracie*, Studia historica Nitriensia, r. 6, s. 217–246.
- Šuchová, X., 1992. *K vývoju stanoviska Ivana Dérera k otázke autonómie Slovenska, Slovensko v politickom systéme Československa. (Materiály z vedeckého sympózia Časť 11. – 13. novembra 1991)*, Bratislava: Slovenská národná rada, s. 133–139.
- Šuchová, X., 2004. *Prílohy II – Politický systém*. In: Zemko, M. – Bystrický, V. (eds.), *Slovensko v Československu (1918 – 1939)*, Bratislava: Veda, s. 550–607.
- Šuchová, X., 1992. *K vývoju názorov Ivana Dérera na riešenie postavenia Slovenska v republike v rokoch 1918 – 1938*, Historický časopis, r. 40, č. 3, s. 335–355.
- Švorc, P., 2018. *Od pluhu do senátorského křesla. Jurko Lažo a jeho doba (1867 – 1929)*, Prešov: Universum, 269 s.
- Tajták, L., 1986. *Vznik oblastních organizací sociálnědemokratické strany Uhorska a Slovenska a ich organizačný vývoj*, Historický časopis, r. 34, č. 6, s. 851–884.
- Ústavný zákon o autonómii Slovenskej krajiny - <https://www.aspi.sk/products/lawText/1/7357/1/2/ustavni-zakon-c-299-1938-sb-o-autonomii-slovenskej-krajiny/ustavni-zakon-c-299-1938-sb-o-autonomii-slovenskej-krajiny> - cit. 2. 1. 2026.
- Výsledky parlamentních voleb v letech 1920 – 1935: <https://csu.gov.cz/produkty/vysledky-voleb-do-poslanecke-snemovny-v letech-1920-2006-n-tgdmp17urw>, 2008 – cit. 10. 1. 2026.

prof. PhDr. PaedDr. Павел Марек, Ph.D

професор, керівник Центру історії християнської політики кафедри історії Факультету мистецтв, почесний професор Кафедри історії Університету Палацького в Оломоуці, Оломоуц, Чеська Республіка

ДО РОЛІ СЛОВАЦЬКИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИВ У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ ПЕРШОЇ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (1918 – 1939)

Словацька крайова організація Чехословацької соціал-демократичної робітничої партії постала у 1918 році, продовживши свій довоєнний розвиток як автономна складова угорської соціал-демократії. Рішення про приєднання до організації чеської соціал-демократичної партії стало кульмінацією успішної співпраці провідних діячів обох організацій наприкінці XIX століття та значною мірою було зумовлене створенням спільної держави чехів і словаків. Процеси інтеграції підтримувала ідея чехословакізму — візія існування єдиного чехословацького народу, яка як прагматичний політичний конструкт у багатонаціональній державі протистояла націоналізму, дезінтеграційним тенденціям і сепаратистським прагненням. Словацькі соціал-демократи поряд з Аграрною партією та чехословацькими соціалістами належали до найпопулярніших прихильників ідеї чехословацької єдності. Саме ця політична позиція значною мірою пояснює, чому після несподіваної переконливої перемоги на парламентських виборах 1920 року в наступні роки вони на виборах усіх рівнів зазнавали невдач, а їхні електоральні результати відсували партію з провідних позицій приблизно на п'яте-шосте місце серед політичних сил. В емансипованому словацькому суспільстві, що дедалі більше перебувало під впливом Словацької народної партії Глінки, натомість утверджувався концепт автономії Словащини в межах Чехословацької Республіки. Вагомий вплив на те, що словацькі соціал-демократи в період Першої Чехословацької Республіки (1918 – 1939) залишалися в словацькій партійно-політичній системі акторами другорядного значення, мала також внутрішньопартійна криза початку 1920-х років. Унаслідок виходу радикального крила соціалістів, яке заснувало Комуністичну партію, чисельність членської бази істотно скоротилася. Обмежене політичне становище партії відобразилося і на її представленості у виконавчій владі, хоча серед її представників траплялися окремі помітні постаті, що змогли реалізуватися і на загальнодержавному рівні. Після укладення

Мюнхенської угоди великих держав у 1938 році керівництво партії брало участь у переговорах щодо автономії Словаччини. На початковому етапі воно відмовилося підписати так звану Жилінську угоду про автономію. Під політичним тиском це рішення було оперативно переглянута, однак навіть подальше схвалення її положень не врятувало партію від заборони. У період Другої світової війни її члени здійснювали діяльність у підпіллі. У роки Першої Чехословацької Республіки словацькі соціал-демократи інтегрувалися в словацьке публічне життя та партійно-політичну систему не лише через участь у виборах і діяльність у виконавчих органах влади, але й за посередництвом партійної преси та приєднаних (сателітних) організацій. Водночас видавничі підприємства, що діяли на території Словаччини, через недостатнє фінансове забезпечення здебільшого характеризувалися низьким рівнем стабільності: періодичні видання крайового або нижчого регіонального рівня досить часто виникали та так само швидко припиняли існування. Словацькій крайовій організації не вдалося в ширшому масштабі розбудувати систему приєднаних організацій, яка, наприклад, у чеському середовищі вирізнялася значною тематичною диференціацією та дозволяла соціал-демократам ефективно виконувати функцію рекрутингової структури. Водночас слід зауважити, що ця проблематика досі не є повною мірою опрацьованою в історіографії, присвяченій території Словаччини.

Ключові слова: Словаччина, політика, соціал-демократи, чехословакізм, автономія.

Конфлікт інтересів

Павел Марек, член редакційної колегії, є автором цієї статті та не брав участі в редакційному розгляді й ухваленні рішення щодо рукопису. Опрацювання рукопису здійснювалося незалежним редактором. Рецензування відбувалося зовнішнім рецензентом. Інші члени редакційної колегії заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Фінансування

Дослідження було проведено без фінансової підтримки.

Доступність даних

Усі дані доступні в цифровій або графічній формі в основному тексті рукопису.

Використання штучного інтелекту

Автор підтверджує, що при створенні даної роботи він не використовував технології штучного інтелекту.

Статус статті:

Отримано: 10.02.2026 Прийнято: 13.03.2026 Опубліковано: 15.04.2026
Creative Commons Attribution NonCommercial ShareAlike License (CC BY-NC-SA 4.0)
ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

УДК 327(5-191.2):355.01(47+57)"1991/1996"
DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(54\).2026.355373](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(54).2026.355373)

ЦЕНТРАЛЬНА АЗІЯ ПІСЛЯ РОЗПАДУ СРСР: ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ІМПЕРСЬКОЇ СИСТЕМИ ТА ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ РЕГІОНУ (1991 – 1996)

Іван Циганок

аспірант кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, Україна
E-mail: ivan.tsyhanok@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0009-0000-9787-3438>

У статті досліджено процес формування Центральної Азії (ЦА) як окремого геополітичного регіону в умовах розпаду СРСР та початкового етапу державотворення незалежних республік у 1991 – 1996 рр. Основну увагу зосереджено на впливі імперсько-радянської спадщини на політичну, економічну та військово-безпекову трансформацію Казахстану, Узбекистану, Киргизстану, Таджикистану й Туркменістану. Показано, що становлення нових держав відбувалося в умовах збереження структурної залежності від колишнього центру, що проявлялося у кадрових, інституційних і військово-інфраструктурних зв'язках. Проаналізовано еволюцію зовнішньополітичних пріоритетів Російської Федерації початку 90-х рр. та її обмежену регіональну активність на тлі західноцентричної орієнтації дипломатії. Розкрито особливості формування національних збройних сил держав ЦА на основі радянської військової спадщини, а також асиметричний характер їх трансформації, що супроводжувався скороченням озброєнь і концентрацією стратегічних ресурсів у Росії. Окрему увагу приділено процесам ядерного роззброєння, інституційному оформленню механізмів колективної безпеки та варіативності моделей військово-політичної адаптації в регіоні. Доведено, що ранній пострадянський період слід розглядати як етап інституційної перебудови колишньої імперської системи, а не її повного розриву, що значною мірою визначило подальшу еволюцію безпекових стратегій держав ЦА. Визначено, військово-політична трансформація в азійських країнах пострадянського простору у 1991 – 1996 рр. відбувалася шляхом інституційної перебудови мілітарної системи та її часткового відтворення в новому форматі. Сформований у цей історичний період високий рівень структурної залежності від російської військово-політичної спадщини визначив подальшу еволюцію безпекових моделей і зовнішньополітичних стратегій держав регіону.

Ключові слова: Центральна Азія, розпад СРСР, пострадянський простір, військово-політична трансформація, імперська спадщина, національні збройні сили, Російська Федерація, ядерне роззброєння, безпекова політика, геополітика.

Постановка проблеми. Попри значну кількість досліджень, присвячених державотворенню в країнах Центральної Азії після розпаду СРСР, ранній етап їхньої військово-політичної трансформації досі здебільшого розглядається фрагментарно, або в межах національних історій, або через призму загальної пострадянської дезінтеграції. Натомість питання про те, якою мірою імперсько-радянська інституційна спадщина визначила характер формування збройних сил, безпекових моделей і зовнішньополітичних орієнтирів держав регіону у 1991 – 1996 рр., потребує системного узагальнення.

Особливої актуальності ця проблема набуває у зв'язку з тим, що саме в цей період були закладені базові параметри військово-інституційного розвитку ЦА, сформовано первинні механізми безпекової координації та визначено співвідношення між національним суверенітетом і збереженням зовнішнього впливу. Осмислення цих процесів є важливим для розуміння витоків сучасних безпекових моделей регіону та їхньої історичної обумовленості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна історіографія Центральної Азії характеризується значним тематичним різноманіттям і поступовим переходом до комплексного аналізу регіону, однак зберігає фрагментарність у висвітленні раннього

пострадянського періоду.

Зокрема, у праці Є. Бєвзюка та О. Котляра [Бєвзюк, Котляр, 2023] обґрунтовано важливу концепцію формування регіональної безпекової парадигми в просторі Західної Євразії, що дозволяє розглядати ЦА як частину ширшої системи міжнародної безпеки. Дослідження А. Бульвінського [Бульвінський, 2021] робить вагомий внесок у розуміння регіональних безпекових процесів через аналіз політики щодо Таджикистану, акцентуючи роль зовнішніх акторів у стабілізації регіону. У монографії «Історичні основи зовнішньополітичного курсу пострадянських країн», за редакцією А. Бульвінського [Історичні основи, 2023], узагальнено історичні засади формування зовнішньополітичних курсів пострадянських держав, що формує важливе теоретичне підґрунтя для аналізу їх подальшої еволюції.

Робота А. Гольцова [Гольцов, 2024] розкриває особливості формування геополітичного порядку в ЦА, підкреслюючи роль регіону у глобальних трансформаційних процесах. Подібну проблематику розвиває А. Парфінєнко [Парфінєнко, 2022], який обґрунтовує геостратегічне значення регіону в умовах сучасного міжнародного протистояння. Дослідження О. Деменка [Деменко, 2022] зосереджене на внутрішніх трансформаціях Казахстану, що дозволяє

глибше зрозуміти соціально-економічні передумови державотворення.

Інституційний вимір представлений у роботі Н. Микитчук [Микитчук, 2022], де проаналізовано участь країн ЦА в міжнародних організаціях і механізмах колективної безпеки. Водночас дослідження В. Константинової [Константинова, 2021] та аналітична доповідь «Держави Центральної Азії в контексті конкуренції світових акторів після початку широкомасштабного вторгнення Росії в Україну» за редакцією О. Александрова і М. Паламарчука [Держави Центральної Азії, 2024], є цінними з огляду на аналіз сучасної геополітичної конкуренції та її значення для України.

Разом з тим, попри наявні напрацювання, у дослідженнях переважає орієнтація на сучасний етап розвитку регіону або окремі аспекти його функціонування. Недостатньо дослідженими залишаються питання ранньої пострадянської трансформації (1991 – 1996 рр.), зокрема механізми розподілу військової спадщини СРСР, формування національних збройних сил, а також вплив імперської інерції на становлення безпекових систем регіону.

Отже, актуальним завданням для українських дослідників є комплексне вивчення початкового етапу трансформації ЦА із поєднанням історичного, військово-політичного та геополітичного підходів. Перспективним напрямом є також аналіз асиметрії розподілу військового потенціалу між пострадянськими державами, ролі зовнішніх акторів та впливу цих процесів на формування сучасної регіональної архітектури безпеки, що має безпосереднє значення для зовнішньополітичної стратегії України.

Мета статті полягає у комплексному аналізі процесу військово-політичної трансформації держав ЦА в перші роки після розпаду СРСР (1991 – 1996 рр.) крізь призму впливу імперсько-радянської інституційної спадщини на формування їхніх безпекових моделей, національних збройних сил і зовнішньополітичних орієнтирів.

Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання**:

- проаналізувати формування ЦА як геополітичного регіону в умовах розпаду СРСР;
- з'ясувати вплив імперсько-радянської спадщини на становлення військово-безпекових інститутів нових держав;
- дослідити процес формування національних збройних сил і особливості військово-політичної трансформації регіону у 1991 – 1996 рр.;
- охарактеризувати роль РФ у формуванні ранньої безпекової архітектури ЦА.

Виклад основного матеріалу. Після розпаду СРСР ЦА постала як новий геополітичний регіон, що відразу опинився у фокусі уваги провідних міжнародних акторів у зв'язку з появою на політичній мапі світу незалежних держав – Казахстану, Узбекистану, Киргизстану, Таджикистану та Туркменістану. Їх становлення сформувало якісно нову політичну реальність у центрі Євразії. Природні ресурси регіону, його транзитний потенціал і стратегічне розташування зумовили активізацію інтересу з боку зовнішніх сил. До політичного та економічного впливу в регіоні

передусім прагнули Росія, США та КНР. Водночас Європейський Союз у перші роки після розпаду СРСР не відігравав помітної ролі в центральноазійських процесах, поступово формуючи власний підхід до регіону.

Традиційно ЦА була сферою інтересів Росії. Це було зумовлено спільною історичною спадщиною, адже народи регіону з другої половини XIX ст. до 1991 р., тобто понад століття, перебували у складі спочатку Російської імперії, а згодом – Радянського Союзу, що сформувало стійкі політичні та економічні зв'язки.

Така історична пов'язаність об'єктивно зумовлювала збереження значного російського впливу в регіоні й після здобуття державами ЦА незалежності. Водночас на початку 90-х рр. цей імперський потенціал не був повною мірою реалізований у вигляді цілісної та послідовної регіонально-переферійної політики. Значною мірою це пояснювалося особливостями зовнішньополітичного курсу РФ періоду президентства Б. Єльцина та діяльністю міністра закордонних справ А. Козирєва. У цей час російська дипломатія була зосереджена передусім на налагодженні відносин зі Сполученими Штатами та країнами Західної Європи. Характер цієї орієнтації відображала програмна заява А. Козирєва про те, що «Сполучені Штати і Росія приречені бути партнерами. Якщо ми зможемо працювати разом, не існує такої проблеми у світі, яку неможливо було б вирішити» [Kozyrev, 1994].

Таким чином, логічним є звернення до нормативних документів, у яких були зафіксовані реальні пріоритети російської дипломатії початку 90-х рр., адже саме вони дають змогу простежити трансформацію декларованих політичних орієнтирів у концептуально оформлену зовнішньополітичну стратегію держави. У цьому контексті особливого значення набувають програмні акти, що відображали ієрархію зовнішньополітичних інтересів РФ на етапі становлення її нової державності.

Російська концентрація на західному векторі дипломатії простежується та підтверджується саме в документах того часу. Зокрема, в «Основних положеннях концепції зовнішньої політики Російської Федерації» (1993) пострадянський простір ще не був чітко визначений як окрема зона пріоритетних інтересів. Поняття «ближнє зарубіжжя», що згодом стало одним із ключових у російській зовнішньополітичній риторичі, лише формувалося в політичному дискурсі та отримало практичне закріплення в указі Президента РФ «Стратегічний курс Росії щодо держав – учасниць СНД» (1995), а остаточно інституціоналізувалося Путіним в «Концепції зовнішньої політики Російської Федерації» (2000).

Як бачимо, на початку 1990-х рр. держави ЦА ще не сприймалися Москвою як пріоритетна геополітична зона. Показовим прикладом такого характеру російської політики, зорієнтованої передусім на вирішення стратегічних питань у вузькому колі ключових слов'янських республік і без залучення ширшого пострадянського простору, стала сама процедура розпаду СРСР. 8 грудня 1991 р. у резиденції Віскулі (Білорусь) для підписання Біловезьких угод

зібралися керівники трьох союзних республік - Б. Єльцин, Л. Кравчук і С. Шушкевич. Симптоматично, що представники центральноазійських республік фактично були усунені від участі в цій зустрічі (за винятком Н. Назарбаєва, який на той момент не був залучений до переговорного процесу), унаслідок чого рішення про припинення існування СРСР і створення СНД було ухвалено без попереднього системного діалогу.

У відповідь 13 грудня 1991 р. в Ашхабаді відбулася консультативна зустріч лідерів центральноазійських республік – І. Карімова, А. Акаєва, Р. Набієва, Н. Назарбаєва, С. Ниязова. Учасники наголосили на прагненні долучитися до визначення подальшого формату міждержавних відносин на пострадянському просторі та зазначили, що «Мінська ініціатива щодо створення СНД має позитивний характер, однак сама угода стала для нас несподіванкою» [Заявление глав среднеазиатских республик СССР, 1991].

Таким чином, реакція центральноазійських республік на Біловезькі домовленості засвідчила їхню фактичну відстороненість від ухвалення ключових рішень щодо трансформації пострадянського простору, що відображало глибшу модель периферійного сприйняття регіону в системі зовнішньополітичних пріоритетів Москви.

Події початку 1990-х рр. засвідчили не лише політичну дистанційованість Москви від регіону, а й глибшу структурну інерцію імперсько-радянського бачення ЦА як периферії. Це значною мірою було зумовлено західноцентричною спрямованістю політики Єльцина. У 1991 – 1993 рр. він здійснив кілька офіційних візитів до США (близько чотирьох), Німеччини (близько трьох), а також до Франції та Великої Британії, що засвідчувало пріоритетність налагодження політичного діалогу із провідними державами Заходу. Натомість контакти з країнами ЦА мали епізодичний характер і обмежувалися переважно участю у двох ключових багатосторонніх зустрічах – в Алма-Аті (1991) та Ташкенті (1992), пов'язаних із інституційним оформленням СНД і системи колективної безпеки. Це свідчить про те, що на початку 90-х рр. регіон ще не розглядався Москвою як самостійний пріоритет зовнішньої політики.

Отже, дистанціювання Кремля від активної регіональної політики на початку 1990-х рр. виглядало як відхід від усталеної моделі центру-периферії, у межах якої ЦА тривалий час функціонувала як залежний простір. Для розуміння витоків такої структурної залежності доцільно звернутися до її історичних основ, закладених ще в імперський і радянський періоди.

Щоб пояснити інерційний характер такого периферійного сприйняття регіону, доцільно коротко окреслити демографічні, економічні та військово-інституційні підвалини залежності, сформовані в імперський і радянський періоди. Упродовж імперського та радянського періодів ЦА формувалася як залежна демографічна й економічна периферія Росії. Показовим є приклад Казахстану, де під впливом міграційної політики частка корінного населення зменшилася з близько 81 % наприкінці XIX ст. до приблизно 30 % у середині XX ст. [Tolesh, 2012, p. X.]

Господарський комплекс регіону будувався на засадах сировинно-аграрної спеціалізації та монокультурної моделі виробництва: ЦА забезпечувала до 30 % урану [Pan, 2023] та до 90 % виробництва бавовни в СРСР [Facts and Details, 2016]. За такої структури регіон виконував роль ресурсної бази, тоді як переробні галузі та управлінські функції концентрувалися поза його межами. Загалом залежність регіону не обмежувалася демографічною та економічною сферами, а поширювалася й на військово-безпекову систему, що особливо гостро проявилася після розпаду СРСР.

Подібна залежність простежувалася й у військовій сфері: після 1991 р. молоді держави зіткнулися з гострим браком власних національних кадрів. Це було зумовлено етнічною структурою радянських збройних сил, у якій на момент розпаду СРСР близько 69,2 % військовослужбовців становили представники слов'янських народів (росіяни, українці, білоруси), тоді як частка вихідців із тюркських мусульманських республік сягала лише близько 20 %, що істотно обмежувало кадрову базу для формування національних армій у регіоні [Anisin, 2022].

Найбільш показовою була ситуація в Казахстані, де на момент здобуття незалежності дислокувалося близько 200 тис. військовослужбовців колишньої Радянської армії. Формування національних збройних сил відбувалося в умовах гострого кадрового дефіциту: 97 % офіцерського корпусу становили етнічні росіяни, а на дійсній службі залишалося лише близько 3000 офіцерів у званнях від лейтенанта до генерала, чого було недостатньо навіть для укомплектування однієї дивізії через невідповідність звань і спеціальностей.

Серед цих офіцерів не було жодного казах-генерала, який обіймав би командні посади рівня дивізії, армії чи військового округу; полковників налічувалося лише близько 50, переважно на допоміжних посадах. До 1 грудня 1990 р. у радянських військових інститутах і академіях навчалося лише 99 казахських офіцерів. Водночас у Казахстані функціонували лише три військові підготовчі училища, дві військові середні школи та два вищі військові навчальні заклади - Алматинське вище загальновійськове командне училище (6 казахів серед викладачів і 84 із 1000 курсантів) і Академія прикордонної служби [GlobalSecurity.org].

У 1992 – 1995 рр. масовий відтік кадрів призвів до критичного скорочення офіцерського корпусу, що фактично позбавило країну достатньої кількості підготовлених військових спеціалістів і суттєво ускладнило процес формування національної армії.

Таким чином, Казахстан успадкував не лише значний військовий потенціал, але й глибоку структурну залежність від радянської кадрової системи, що зумовило асиметрію між матеріальними ресурсами та кадровими можливостями й стало одним із ключових викликів у процесі становлення національних збройних сил у перші роки незалежності.

Утім, кадровий дефіцит був лише одним із проявів ширшої військово-інституційної спадщини, що дісталася новим державам після розпаду СРСР. У 1991 – 1996 рр. її трансформація відбувалася

нерівномірно та за різними траєкторіями, а найчутливішим аспектом стало питання контролю над ядерним потенціалом. За узагальненими оцінками міжнародних експертних центрів, новоутворені незалежні держави колишнього СРСР успадкували понад 3000 стратегічних ядерних боєзарядів і не менше 3000 одиниць тактичної ядерної зброї [Reif, 2020].

Перспектива розповзання ядерної зброї викликала занепокоєння з боку правлячих американських еліт. Саме тому США разом із Росією зосередилися на встановленні контролю над радянським ядерним арсеналом, залучивши до процесу ядерного роззброєння Білорусь, Казахстан і Україну. Первинну міждержавну рамку врегулювання питань стратегічних сил і контролю над ядерним компонентом зафіксувала Алматинська декларація (21 грудня 1991 р.), яка передбачала збереження «союзного командування військово-стратегічними силами» та «єдиного контролю над ядерною зброєю» [The Alma-Ata Declaration, 1991]. Додаткові інституційні умови безпекової координації на пострадянському просторі були закріплені Договором про колективну безпеку, який був підписаний у Ташкенті 15 травня 1992 р.

Лісабонський протокол 1992 р. інтегрував ці держави до режиму СТАРТ-I та закріпив їхню відмову від ядерної зброї з подальшим приєднанням до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. На нашу думку, зазначений процес відобразив селективний підхід Заходу до пострадянського простору: пріоритет надавався забезпеченню режиму нерозповсюдження, тоді як питання довгострокової політичної та безпекової стабілізації регіону, зокрема держав ЦА, залишалися другорядними. Подальший розвиток подій, зокрема новий етап російської агресії проти України, продемонстрував обмеженість такого підходу та його стратегічну недалекоглядність у контексті ядерного роззброєння колишніх радянських республік.

Найбільш документально зафіксованою серед держав регіону стала трансформація ядерного стратегічного сегмента у Казахстані, що відображає масштаб і послідовність процесу демонтажу радянської військової інфраструктури. Як підкреслював Назарбаєв, після розпаду СРСР Казахстан «успадкував четвертий за величиною ядерний потенціал у світі» [Nazarbayev, 2012], що відображало масштаб військової спадщини радянської системи. У фінальному протоколі про виведення Стратегічних ракетних військ РФ, підписаному 19 серпня 1996 р. в Алмати, зазначено, що з грудня 1994 р. на території країни було розформовано 16 ракетних полків, до Росії вивезено 898 ядерних боєзарядів і 98 міжконтинентальних балістичних ракет, а також понад 18 тис. т компонентів ракетного палива; водночас демонтовано 104 бойові шахтні пускові установки для ракет типу SS-18 і дві навчальні шахти [Kazakhstan Missile Chronology, 2011]. Ці заходи засвідчили не лише технічне виконання міжнародних зобов'язань у сфері ядерного роззброєння, а й поступову втрату Казахстаном статусу території розміщення стратегічних сил колишнього СРСР. Ядерне роззброєння Казахстану мало не лише безпековий, а й геополітичний вимір. У результаті Москва консолідувала контроль над значною

частиною колишнього радянського ядерного потенціалу, а процес нерозповсюдження водночас сприяв як встановленню російської ядерної монополії, так і посиленню її стратегічних позицій.

Ядерний компонент був лише одним із вимірів загальних трансформацій. У військово-інституційній площині держави ЦА формували власні збройні сили на основі радянської спадщини. У цьому контексті логічним продовженням трансформаційних процесів стала перебудова конвенційного сегмента, яка відбувалася паралельно з ядерним роззброєнням.

Треба підкреслити, що значний обсяг конвенційного озброєння, що залишився на території Казахстану після розпаду СРСР, не був інтегрований до структури національної армії та підлягав скороченню. На початку 1990-х рр. республіка успадкувала значні запаси бронетехніки, артилерії та авіації. Водночас чисельність Збройних сил Казахстану в середині десятиліття становила близько 80–90 тис. осіб, що не відповідало масштабам успадкованого важкого озброєння [Kazakhstan – Army Equipment, 2016].

Крім того, військову політику Алма-Ати обмежували міжнародні зобов'язання, пов'язані з Договором про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСЄ, 1990) та вимогами щодо його виконання, які передбачали встановлення квот на танки, бронетехніку, артилерію, бойову авіацію та ударні гелікоптери. У межах реалізації цих обмежень і домовленостей про розподіл військового майна колишнього СРСР відбувалося поетапне виведення з території Казахстану окремих з'єднань, важкого озброєння та військової інфраструктури, що не відповідали новій структурі національної оборони [Treaty on Conventional Armed Forces in Europe (CFE), 1990].

Таким чином, ситуація в Казахстані була складовою ширшого процесу трансформації військової спадщини СРСР, який охоплював увесь пострадянський простір і визначався як внутрішніми структурними обмеженнями нових держав, так і міжнародно-правовими зобов'язаннями.

У пострадянському просторі процес трансформації військового потенціалу мав системний характер. За даними SIPRI, на 1991 р. радянські збройні сили налічували близько 20 тис. танків, понад 30 тис. бойових броньованих машин, не менше 13 тис. артилерійських систем і близько 1,5 тис. вертольотів. У подальшому, внаслідок міждержавного розподілу військової спадщини, скорочень за ДЗЗСЄ та передислокації частин, основна частина цього потенціалу була сконцентрована в Російській Федерації, яка успадкувала ключову військово-технічну інфраструктуру [Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI), 1992, p. 10–11].

Водночас розподіл цього потенціалу між новими незалежними державами відбувався нерівномірно, що безпосередньо вплинуло на масштаби та структуру їхніх національних збройних сил. У цьому контексті формування національних збройних сил окремих пострадянських держав відбувалося на основі лише частини успадкованого військового потенціалу. Зокрема, формування армії Казахстану здійснювалося на базі тих радянських з'єднань, що залишилися на

його території. За оцінками міжнародних військових довідників початку 1990-х рр., республіка успадкувала значний конвенційний ресурс: понад 2000 танків, близько 2000 бойових броньованих машин, понад 1000 артилерійських систем, а також кількості літаків тактичної авіації [Kazakhstan – Army Equipment, 2016].

Водночас трансформація цього сегмента набула виразно асиметричного характеру: поряд зі створенням національної армії Казахстан скоротив значну частину успадкованого важкого озброєння. У ширшому пострадянському вимірі це супроводжувалося концентрацією основних конвенційних резервів колишньої Радянської армії на території РФ, яка зберегла ключові бази зберігання техніки та ремонтну інфраструктуру.

Подібні процеси, однак у значно ширших масштабах, простежувалися і в Узбекистані. Республіка володіла найпотужнішою військово-інфраструктурною базою в ЦА, що зумовило значні масштаби успадкованого оборонного потенціалу. У радянський період Ташкент був штабом Середньо-азійського військового округу, який охоплював чотири республіки регіону. До його складу входили великі оперативні об'єднання, передусім 40-ва армія чисельністю до 60–70 тис. осіб, що забезпечувала південний стратегічний напрям СРСР і відігравала ключову роль в афганській кампанії 1979 – 1989 рр.

На території Узбекистану концентрувалися ключові елементи інфраструктури округу – штабні структури, навчальні центри (зокрема Чирчицьке вище танкове командне училище), тилові бази, склади, полігони та авіаційні об'єкти, включно з аеродромом Карші-Ханабад. Така концентрація створила основу для формування однієї з найбільших військових структур у регіоні. У цих умовах більшість дислокованих у республіці підрозділів була передана під національну юрисдикцію, тоді як частини «стратегічних сил» залишалися під спільним командуванням СНД. Правову основу цього процесу визначила Ташкентська угода від 15 травня 1992 р., що закріпила принцип розподілу радянських військ і техніки за місцем їх фактичної дислокації [Collective Security Treaty, 1992].

Втім унаслідок реорганізації та виведення частини військ до середини 1990-х рр. загальна чисельність збройних сил республіки суттєво скоротилася і станом на 1996 р. становила приблизно 25 тис. осіб. На цей же період арсенал звичайних озброєнь Узбекистану включав 179 основних бойових танків, 383 бронетранспортери, 323 артилерійські системи, 45 зенітно-ракетних комплексів і 15 протитанкових гармат. Порівняно з масштабами радянської присутності на початку 1990-х рр., було збережено лише близько третини кадрового складу та матеріальної бази, що свідчило про перехід від великого союзного угруповання до компактної національної армії [Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, 1997, p. 463–464].

Інституційна спадкоємність радянської військової структури забезпечила швидке формування армії Узбекистану, однак реорганізація значно скоротила її потенціал. Це свідчило як про національну адаптацію, так і про загальну пострадянську модель військової

трансформації, що супроводжувалася скороченням угруповань за збереження російського впливу.

Формування національних збройних сил Таджикистану після розпаду СРСР відбувалося в умовах, що істотно відрізнялися від інших держав ЦА. На відміну від Казахстану чи Узбекистану, які успадкували розгорнуті радянські з'єднання та військову інфраструктуру, Таджикистан фактично не став їхнім повноцінним інституційним спадкоємцем. Це було зумовлено громадянською війною 1992 – 1997 рр., слабкістю державних інституцій, кадровим дефіцитом і активною військово-політичною присутністю Росії. Водночас на момент розпаду СРСР республіка потенційно мала матеріальну базу для формування повноцінної військової структури. Так, в аналітичному досьє відкритого архіву Швейцарського федерального технологічного інституту в Цюриху (ISN/ETH Zürich) щодо 201-ї мотострілецької дивізії зафіксовано її дислокаційну структуру, зокрема розміщення 149-го гвардійського мотострілецького полку в Кулябі та 191-го мотострілецького полку в Курган-Тюбе, а також наведено кількісні показники озброєння й особового складу: близько 160 танків, 300 бронетранспортерів, майже 200 артилерійських систем і мінометів, понад 1100 одиниць транспортної техніки при загальній чисельності контингенту на рівні 6–7 тис. осіб [Ott M. J., 2001, p. 1–2].

Втім реальне формування власної армії республіка розпочала лише у 1993 р. Її початкова чисельність становила близько 3 тис. військовослужбовців. Значна частина офіцерського складу була представлена вихідцями з радянських військових структур. У матеріально-технічному вимірі Таджикистан успадкував лише обмежену кількість озброєння. Найбільш відчутною складовою радянської спадщини стала військова інфраструктура – військові містечка, казарми, склади, полігони. Однак упродовж тривалого часу значна частина цих об'єктів залишалася під контролем російського військового контингенту. Лише в середині 90-х рр. розпочався поступовий процес передачі окремих військових елементів під юрисдикцію Таджикистану. Зокрема, одним із перших прикладів стала передача 536-го зенітного ракетного полку, що дозволило частково сформувати власний компонент протиповітряної оборони. Передача прикордонної інфраструктури та об'єктів відбулася ще пізніше – фактично лише у 1998 – 2004 рр., що засвідчує тривалий і поетапний характер інституційного оформлення військового суверенітету республіки. У цілому цей процес розтягнувся більш ніж на десятиліття.

Таким чином, на відміну від інших держав регіону, Таджикистан не успадкував повноцінних радянських з'єднань, систем ППО, авіації та сформованого офіцерського корпусу. Його спадок обмежився фрагментами техніки, інфраструктурою й обмеженими кадровими ресурсами, тому національна армія формувалася не через трансформацію радянських дивізій, а поступово – в умовах громадянської війни та під значним зовнішнім військово-політичним впливом.

Станом на 1991 р. територія Киргизької РСР виконувала переважно тилові та навчальні функції у

структурі Туркестанського військового округу. У спадок незалежна держава отримала насамперед матеріально-технічну базу та обмежені залишки озброєння, але не повноцінну армійську структуру, що зумовило обмежений характер формування національних збройних сил [Allison, Jonson, 2001].

Показовим індикатором початкової військово-інституційної залежності Киргизстану стала прикордонна сфера. У середині 90-х рр. російські прикордонні війська, сформовані на основі колишніх Прикордонних військ КДБ СРСР, налічували орієнтовно 2 тис. військовослужбовців і були розгорнуті на важливих ділянках державного кордону. З огляду на загальну протяжність кордонів Киргизстану близько 4,5 тис. км, з яких приблизно 1060 км припадало на китайський напрямок, близько 970 км – на таджицький, близько 1300 км – на узбецький і близько 1200 км – на казахстанський, російська присутність охоплювала не окремі пункти, а системно критичні сегменти прикордонного простору [Military in Kyrgyzstan, 2016].

У 1992 – 1993 рр. Киргизстан фактично не мав власного прикордонного офіцерського корпусу, а підготовка національних кадрів розпочалася лише в середині десятиліття. Більшість командних посад у цей період займали російські офіцери, що засвідчувало структурну залежність від зовнішнього військово-адміністративного ресурсу. Лише наприкінці 1990-х рр., з інституційним оформленням у 1999 р. власної прикордонної служби, держава поступово перейшла до самостійного контролю над своїми кордонами [State Border Guard Service of the Kyrgyz Republic, 2025].

Міждержавна угода від 9 листопада 1992 р., відповідно до якої Росія взяла на себе функції охорони державного кордону Киргизстану, була не лише вимушеним кроком у ситуації інституційної слабкості, а й частиною ширшої стратегії Москви щодо збереження контролю над зовнішніми рубежами пострадянського простору [Military in Kyrgyzstan, 2016]. Особливе значення мали ділянки кордону на китайському напрямку, пов'язані з фактором безпеки Сінцзяну, а також на таджицькому напрямку, де відчувався вплив афганського чинника і загрози регіональної нестабільності у Ферганській долині.

У ширшому регіональному контексті Киргизстан разом із Таджикистаном став однією з небагатьох держав ЦА, де Російська Федерація безпосередньо здійснювала охорону державних кордонів у перші роки незалежності, що формувало специфічну модель безпекової залежності та інституційного впливу.

У Туркменістані трансформація радянської військової спадщини відбувалася в чітко окреслених двосторонніх договірних рамках. Її правовою основою став комплекс туркменсько-російських домовленостей початку 1990-х рр., зокрема Договір про спільні заходи щодо забезпечення безпеки (липень 1992 р.), угоди про статус російських військових формувань (1992 – 1993 рр.), передачу військового майна та частин колишньої 52-ї армії (1992 р.), а також домовленості про військово-технічне співробітництво. У межах цього пакета відбувався контрольований перехід радянської інфраструктури під юрисдикцію Туркменістану за умов збереження російського

контролю над окремими стратегічними об'єктами.

Кількісні параметри цієї трансформації, за даними досліджень Женевського центру з питань демократичного врядування сектором безпеки (DCAF), виглядають так: формування національних збройних сил здійснювалося на основі ресурсів колишньої 52-ї армії чисельністю близько 110 тис. осіб – одного з найбільших військових угруповань СРСР у Центральній Азії. З приблизно 300 військових формувань і частин, дислокованих на території республіки, близько 200 було передано під командування Туркменістану, 70 залишилися під юрисдикцією Росії, а ще близько 30 підлягали виведенню або демобілізації. Унаслідок подальшої реорганізації чисельність національних збройних сил у середині 1990-х рр. скоротилася до приблизно 40–50 тис. осіб, що відображало перехід від радянської армійської моделі до компактнішої національної військової структури [Jasutis, Steyne, Chmykh, 2020, p. 15–18].

Такий розподіл відображав компромісну модель військової трансформації: становлення національних сил відбувалося одночасно з частковим збереженням російської присутності та інституційних зв'язків. У цьому сенсі Туркменістан постає прикладом керованого двостороннього переходу, за якого масштабний матеріально-технічний ресурс колишньої 52-ї армії забезпечив відносну стабільність формування збройних сил, але на ранньому етапі звужував простір для повноцінного військово-політичного суверенітету.

Висновки. Проведений аналіз засвідчує, що розпад СРСР став визначальним чинником формування ЦА як окремого геополітичного регіону, однак цей процес відбувався в умовах потужної інерції імперсько-радянської системи, яка визначила вихідні параметри політичного, економічного та військово-безпекового розвитку нових держав. Становлення Казахстану, Узбекистану, Киргизстану, Таджикистану та Туркменістану супроводжувалося збереженням структурної залежності від колишнього центру, що зумовило характер їхньої ранньої державності та безпекової політики.

На початку 1990-х рр. регіон не сприймався Москвою як самостійний пріоритет зовнішньої політики. Західноцентрична орієнтація російського керівництва тимчасово обмежила її регіональну активність, однак не призвела до втрати структурного впливу. Інституційна спадкоємність, збереження військової присутності, кадрових зв'язків і економічної інтегрованості сприяли відтворенню моделі «центр-периферія» в нових умовах і визначили залежний характер інтеграції держав регіону до пострадянських безпекових механізмів.

Встановлено, що демографічні та економічні процеси імперського й радянського періодів, зокрема сировинна спеціалізація та кадровий дисбаланс, заклали підвалини довготривалої структурної залежності, яка істотно вплинула на формування державних і військових інститутів після 1991 р. Військово-інституційна спадщина СРСР стала ключовим чинником становлення національних збройних сил: їх формування відбувалося на базі

залишків радянських з'єднань, інфраструктури та офіцерського корпусу, водночас супроводжуючись асиметричним скороченням озброєнь і концентрацією основних ресурсів у Росії.

Особливо чутливим аспектом трансформацій став контроль над ядерним потенціалом. Процеси ядерного роззброєння, закріплені Алматинською декларацією, Ташкентським договором і Лісабонським протоколом, забезпечили інтеграцію нових держав до режиму нерозповсюдження, водночас сприяючи консолідації стратегічних можливостей РФ. При цьому міжнародні зусилля були зосереджені переважно на стабілізації ядерного виміру, тоді як формування цілісної регіональної безпекової архітектури залишалося другорядним.

Порівняльний аналіз показав варіативність моделей військово-інституційної адаптації: Казахстан і Узбекистан стали спадкоємцями значних військових угруповань і відносно швидко сформували національні армії, тоді як Таджикистан і Киргизстан робили це в умовах обмежених ресурсів і тривалого зовнішнього військового впливу. Туркменістан реалізував керовану модель трансформації на основі двосторонніх

домовленостей із Росією.

Отже, військово-політична трансформація ЦА у 1991 – 1996 рр. відбувалася не як радикальний розрив із попередньою системою, а як етап її інституційної перебудови та часткового відтворення в нових формах. Сформований у цей період високий рівень історично зумовленої структурної залежності значною мірою визначив подальшу еволюцію безпекових моделей і зовнішньополітичних стратегій держав регіону.

Перспективи подальших наукових досліджень полягають у поглибленому вивченні довготривалих наслідків раннього пострадянського етапу для сучасної безпекової архітектури ЦА, зокрема трансформації військово-політичних стратегій держав регіону в умовах нової геополітичної реальності після 2000-х рр., еволюції їхніх зовнішньополітичних орієнтацій та співвідношення національних і наднаціональних механізмів безпеки. Перспективним є також дослідження взаємозв'язку між інституційною спадщиною 1990-х рр. і сучасними моделями регіональної інтеграції, роллю зовнішніх акторів та формуванням нових центрів сили в ЦА.

Список використаних джерел

- Allison, R., Jonson, L., (eds.), 2001. *Central Asian Security: The New International Context*. Washington: Brookings Institution Press, 279 p. Available at: <https://archive.org/details/centralasiansecu0000unse/mode/2up> (дата візиту: 03.01.2026).
- Anisin, A., 2022. Military Defection During the Collapse of the Soviet Union. *Central European Journal of International and Security Studies*, Vol. 16, № 2, pp. 26–53. DOI: <https://doi.org/10.51870/UNYW3133>
- Collective Security Treaty, 1992. Signed in Tashkent, 15 May. Available at: https://en.odkb-csto.org/documents/documents/dogovor_o_kollektivnoy_bezopasnosti (дата візиту: 07.01.2026).
- Facts and Details, 2016. Cotton in Uzbekistan: Agriculture, Brezhnev-Era Corruption and Forced Labor. Last updated April 2016. Available at: https://factsanddetails.com/central-asia/Uzbekistan/sub8_3f/entry-4741.htm (дата візиту: 17.01.2026).
- Facts and Details, 2016. Military in Kyrgyzstan: Weapons, Troops, Policy. Available at: https://factsanddetails.com/central-asia/Kyrgyzstan/sub8_5d/entry-4792.html (дата візиту: 19.01.2026).
- GlobalSecurity.org, 2016. Kazakhstan – Army Equipment. Available at: <https://www.globalsecurity.org/military/world/centralasia/kazak-ground-equipment.htm> (дата візиту: 21.01.2026).
- GlobalSecurity.org, n.d. Kazakhstan – Military Personnel. Available at: <https://www.globalsecurity.org/military/world/centralasia/kazak-personnel.htm> (дата візиту: 15.01.2026).
- Jasutis, G., Steyne, R., Chmykh, E., 2020. *Mapping Study on the Security Sector of Turkmenistan*. Geneva: Geneva Centre for Security Sector Governance (DCAF), 32 p. Available at: <https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/security%20sector%20Turkmenistan%2006.07.2020.pdf> (дата візиту: 06.01.2026).
- Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan: A Country Study*, 1997. Washington, D.C.: Federal Research Division, Library of Congress, 570 p. Available at: https://tile.loc.gov/storage-services/master/frd/frdcstdy/ka/kazakstankyrgyzs000curt_0/kazakstankyrgyzs000curt_0.pdf (дата візиту: 11.01.2026).
- Kozyrev, A., 1994. The Lagging Partnership. *Foreign Affairs*, 1 May. Available at: <https://www.foreignaffairs.com/articles/russian-federation/1994-05-01/lagging-partnership> (дата візиту: 14.01.2026).
- Nazarbayev, N., 2012. Remarks by President Nursultan Nazarbayev at the International Conference “From a Nuclear Test Ban to a Nuclear Weapon-Free World”, 29 August. Available at: https://www.akorda.kz/en/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/remarks-by-president-nursultan-nazarbayev-at-the-international-conference-titled-from-a-nuclear-test-ban-to-a-nuclear-weapon-free-world (дата візиту: 17.01.2026).
- Nuclear Threat Initiative (NTI), 2011. Kazakhstan Missile Chronology. Prepared by the James Martin Center for Nonproliferation Studies (MII). Available at: https://media.nti.org/pdfs/kazakhstan_missile.pdf (дата візиту: 07.01.2026).
- Orr, M. J., 2001. *The Russian Garrison in Tajikistan: 201st Gatchina Twice Red Banner Motor Rifle Division*. Conflict Studies Research Centre (CSRC), Brief 85, 18 October. Available at: https://www.files.ethz.ch/isn/96545/01_Oct_2.pdf (дата візиту: 27.01.2026).
- Pan, Y., 2023. Analysis: The Past and Present of Kazakhstan's Nuclear Security — and Why It Matters to U.S. Interests. Washington, DC: Institute for the Study of Diplomacy, 6 September. Available at: <https://medium.com/the-diplomatic-pouch/analysis-the-past-and-present-of-kazakhstans-nuclear-security-and-why-it-matters-to-u-s-420c752dfc12> (дата візиту: 20.01.2026).
- Reif, K., 2020. The Lisbon Protocol at a Glance. Arms Control Association. Available at: <https://www.armscontrol.org/factsheets/lisbon-protocol-glance> (дата візиту: 19.01.2026).
- State Border Guard Service of the Kyrgyz Republic, 2025. *Wikipedia contributors*. Available at: https://en.wikipedia.org/wiki/State_Border_Guard_Service_of_Kyrgyzstan (дата візиту: 07.01.2026).
- Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI), 1991. *SIPRI Yearbook 1991: World Armaments and Disarmament*. Oxford: Oxford University Press, 741 p. Available at: https://archive.org/details/sipriyearbook1990000stoc_t2t7/page/n7/mode/2up (дата візиту: 23.01.2026).

- Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI), 1992. *SIPRI Fact Sheet 1992*. Stockholm: SIPRI, 24 p. Available at: <https://www.sipri.org/sites/default/files/files/FS/SIPRIFS9212.pdf> (дата візиту: 21.01.2026).
- The Alma-Ata Declaration, 1991. Signed by eleven heads of state on 21 December 1991. Available at: <https://www.bits.de/NRANEU/START/documents/alma-ata91.htm> (дата візиту: 07.01.2026).
- Tolesh, F. A., 2012. The Population History of Kazakhstan. *Proceedings of the European Population Conference (EPC 2012)*. Stockholm, 16 p. Available at: <https://epc2012.eaps.nl/papers/120586> (дата візиту: 24.01.2026).
- Treaty on Conventional Armed Forces in Europe (CFE), 1990. Organization for Security and Co-operation in Europe. Available at: <https://www.osce.org/library/14087> (дата візиту: 05.01.2026).
- Бевзюк, С. & Котляр, О., 2023. Західна Євразія: пошук регіональної безпекової парадигми, *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*, Вип. 32, с. 81–105. DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2023.32.081>.
- Булвинський, А. Г., 2021. Політика країн Центральної Азії та Середнього Сходу щодо Таджикистану, *Проблеми всесвітньої історії*, № 2 (14), с. 119–130. DOI: <http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-14-4>.
- Гольцов, А. Г., 2024. Геополітичний порядок у Центральній Азії, *Політикус*, № 5, с. 127–132. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2024-5.18>.
- Деменко, О. Ф., 2022. Проблеми та перспективи розвитку Республіки Казахстан у сучасних умовах, *Проблеми всесвітньої історії*, № 4 (20), с. 116–127. DOI: <http://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-20-7>.
- Держави Центральної Азії в контексті конкуренції світових акторів після початку широкомасштабного вторгнення Росії в Україну: аналіт. доп., 2024. / за ред. О. Александрова, М. Паламарчука, Київ: НІСД, 59 с. DOI: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2024.06>.
- Заявление глав среднеазиатских республик СССР от 13.12.1991, 1991. Available at: https://ru.wikisource.org/wiki/Заявление_глав_среднеазиатских_республик_СССР_от_13.12.1991 (дата візиту: 21.01.2026).
- Історичні основи зовнішньополітичного курсу пострадянських країн: монографія, 2023 / за ред. А. Г. Булвинського, Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 464 с. Available at: <https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/novi-vydannia-institutu/istorychni-osnovy-zovnishnopolitychnoho-kursu-postradianskykh-krain-monohrafiia-za-redaktsiieiu-kandydata-istorychnykh-nauk-dotsenta-ah-bulvinskoho.html>. DOI: <http://doi.org/10.46869/978-617-14-0120-4>. (дата візиту: 22.01.2026).
- Константинова, В. В., 2021. Геополітична боротьба світових акторів у регіоні Центральної Азії: висновки для України [Електронний ресурс]. Фонд Конрада Аденауера, 15 с. Available at: https://analytics.intsecurity.org/wp-content/uploads/2024/07/Ukr_CIS_Central-Asia.pdf (дата візиту: 22.01.2026).
- Микитчук, Н. М., 2022. Країни Центральної Азії: участь в міжнародних організаціях, проблеми систем колективної безпеки та регіональної інтеграції, *Регіональні студії*, № 28, с. 103–107. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2022.28.19>.
- Парфіненко, А. Ю., 2022. Центральна Азія як геостратегічний регіон у сучасному геополітичному протистоянні, *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Міжнародні відносини*, Вип. 15, с. 24–36. DOI: <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2022-15-03>.

References

- Allison, R., Jonson, L. (eds.), 2001. *Central Asian Security: The New International Context*. Washington: Brookings Institution Press, 279 p. Available at: <https://archive.org/details/centralasiansecu000unse/mode/2up> (accessed: 03.01.2026). (in English).
- Anisin, A., 2022. Military Defection During the Collapse of the Soviet Union. *Central European Journal of International and Security Studies*, Vol. 16, No. 2, P. 26–53. DOI: <https://doi.org/10.51870/UNYW3133>. (in English)
- Bevziuk, Ye. & Kotliar, O., 2023. Zakhidna Yevraziia: poshuk rehionalnoi bezpekovoï paradyhmy [Western Eurasia: The Search for a Regional Security Paradigm], *Mizhnarodni v'iazky Ukrainy: naukovî poshuky i znakhidky*, № 32, p. 81–105. DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2023.32.081> (in Ukrainian).
- Bulvynskiy, A. H., 2021. Polityka krain Tsentralnoi Azii ta Sereidnoho Skhodu shchodo Tadzhykystanu [Central Asian and Middle Eastern policy towards Tajikistan], *Problemy vsesvitnoi istorii*, № 2 (14), p. 119–130. DOI: <http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-14-4>. (in Ukrainian).
- Collective Security Treaty, 1992. Signed in Tashkent, 15 May. Available at: https://en.odkb-csto.org/documents/documents/dogovor_o_kollektivnoy_bezopasnosti (accessed: 07.01.2026). (in English).
- Demenko, O. F., 2022. Problemy ta perspektyvy rozvytku Respubliki Kazakhstan u suchasnykh umovakh [Problems and Prospects of Development Republic of Kazakhstan in Modern Conditions], *Problemy vsesvitnoi istorii*, № 4 (20), p. 116–127. DOI: <http://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-20-7>. (in Ukrainian).
- Derzhavy Tsentralnoi Azii v konteksti konkurentsii svitovykh aktoriv pislia pochatku shyrokomasshtabnoho vtorhnennia Rosii v Ukrainu [Central Asian states in the context of competition between global actors after the start of Russia's large-scale invasion of Ukraine]: analit. dop. / eds. O. Aleksandrova, M. Palamarchuka, Kyiv: NISS, 2024. 59 p. DOI: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2024.06>. (in Ukrainian).
- Facts and Details, 2016. Cotton in Uzbekistan: Agriculture, Brezhnev-Era Corruption and Forced Labor. Last updated April 2016. Available at: https://factsanddetails.com/central-asia/Uzbekistan/sub8_3f/entry-4741.htm (accessed: 17.01.2026). (in English).
- Facts and Details, 2016. Military in Kyrgyzstan: Weapons, Troops, Policy. Available at: https://factsanddetails.com/central-asia/Kyrgyzstan/sub8_5d/entry-4792.html (accessed: 19.01.2026). (in English).
- GlobalSecurity.org, 2016. Kazakhstan – Army Equipment. Available at: <https://www.globalsecurity.org/military/world/centralasia/kazak-ground-equipment.htm> (accessed: 21.01.2026). (in English).
- GlobalSecurity.org, n.d. Kazakhstan – Military Personnel. Available at: <https://www.globalsecurity.org/military/world/centralasia/kazak-personnel.htm> (accessed: 15.01.2026). (in English).
- Holtsov, A. H., 2024. Heopolitychnyi poriadok u Tsentralnii Azii [The Geopolitical Order in Central Asia], *Politykus*, № 5, p. 127–132. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2024-5.18>. (in Ukrainian).
- Istorychni osnovy zovnishnopolitychnoho kursu postradianskykh krain: monohrafiia [Historical foundations of the foreign policy of post-Soviet countries: monograph] / ed. A. H. Bulvinskoho. Kyiv: DU «Instytut vsesvitnoi istorii NAN Ukrainy», 2023. 464 p. Available at: <https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/novi-vydannia-institutu/istorychni-osnovy-zovnishnopolitychnoho-kursu-postradianskykh-krain-monohrafiia-za-redaktsiieiu-kandydata-istorychnykh-nauk-dotsenta-ah-bulvinskoho.html>. (дата візиту: 22.01.2026). DOI: <http://doi.org/10.46869/978-617-14-0120-4>. (in Ukrainian).

- Jasutis, G., Steyne, R., Chmykh, E., 2020. *Mapping Study on the Security Sector of Turkmenistan*. Geneva: Geneva Centre for Security Sector Governance (DCAF), 32 p. Available at: <https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/security%20sector%20Turkmenistan%2006.07.2020.pdf> (accessed: 06.01.2026). (in English).
- Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan: A Country Study, 1997. Washington, D.C.: Federal Research Division, Library of Congress, 570 p. Available at: https://tile.loc.gov/storage-services/master/frd/frdcstdy/ka/kazakstankyrgyzs00curt_0/kazakstankyrgyzs00curt_0.pdf (accessed: 11.01.2026). (in English).
- Konstantynova, V. V., 2021. Heopolitychna borotba svitovykh aktoriv u rehioni Tsentralnoi Azii: vysnovky dlia Ukrainy [Geopolitical struggle of world actors in the Central Asian region: conclusions for Ukraine] [Electronic resource]. Fond Konrada Adenauera, 15 p. Available at: https://analytics.intsecurity.org/wp-content/uploads/2024/07/Ukr_CIS_06_Central-Asia.pdf (accessed: 22.01.2026). (in Ukrainian).
- Kozyrev, A., 1994. The Lagging Partnership. *Foreign Affairs*, 1 May. Available at: <https://www.foreignaffairs.com/articles/russian-federation/1994-05-01/lagging-partnership> (accessed: 14.01.2026). (in English).
- Mykytchuk, N. M., 2022. Krainy Tsentralnoi Azii: uchast v mizhnarodnykh orhanizatsiakh, problemy system kolektyvnoi bezpeky ta rehionalnoi intehratsii [Central Asian Countries: Participation in International Organizations, Problems of Collective Security Systems, and Regional Integration], *Rehionalni studii*, № 28, p. 103–107. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2022.28.19>. (in Ukrainian).
- Nazarbayev, N., 2012. Remarks by President Nursultan Nazarbayev at the International Conference “From a Nuclear Test Ban to a Nuclear Weapon-Free World”, 29 August. Available at: https://www.akorda.kz/en/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/remarks-by-president-nursultan-nazarbayev-at-the-international-conference-titled-from-a-nuclear-test-ban-to-a-nuclear-weapon-free-world (accessed: 17.01.2026). (in English).
- Nuclear Threat Initiative (NTI), 2011. Kazakhstan Missile Chronology. Prepared by the James Martin Center for Nonproliferation Studies (MII). Available at: https://media.nti.org/pdfs/kazakhstan_missile.pdf (accessed: 07.01.2026). (in English).
- Orr, M. J., 2001. The Russian Garrison in Tajikistan: 201st Gatchina Twice Red Banner Motor Rifle Division. Conflict Studies Research Centre (CSRC), Brief 85, 18 October. Available at: https://www.files.ethz.ch/isn/96545/01_Oct_2.pdf (accessed: 27.01.2026). (in English).
- Pan, Y., 2023. Analysis: The Past and Present of Kazakhstan’s Nuclear Security – and Why It Matters to U.S. Interests. Washington, D.C.: Institute for the Study of Diplomacy, 6 September. Available at: <https://medium.com/the-diplomatic-pouch/analysis-the-past-and-present-of-kazakhstans-nuclear-security-and-why-it-matters-to-u-s-420c752dfc12> (accessed: 20.01.2026). (in English).
- Parfinenko, A. Yu., 2022. Tsentralna Azia yak heostrategichnyi rehion u suchasnomu heopolitychnomu protystoianni [Central Asia as a geo-strategic region in the modern geopolitical confrontation], *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya: Mizhnarodni vidnosyny*, № 15, p. 24–36. DOI: <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2022-15-03>. (in Ukrainian).
- Reif, K., 2020. The Lisbon Protocol at a Glance. Arms Control Association. Available at: <https://www.armscontrol.org/factsheets/lisbon-protocol-glance> (accessed: 19.01.2026). (in English).
- State Border Guard Service of the Kyrgyz Republic, 2025. Wikipedia contributors. Available at: https://en.wikipedia.org/wiki/State_Border_Guard_Service_of_Kyrgyzstan (accessed: 07.01.2026). (in English).
- Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI), 1991. *SIPRI Yearbook 1991: World Armaments and Disarmament*. Oxford: Oxford University Press, 741 p. Available at: https://archive.org/details/sipriyearbook1990000stoc_t2t7/page/n7/mode/2up (accessed: 23.01.2026). (in English).
- Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI), 1992. *SIPRI Fact Sheet 1992*. Stockholm: SIPRI, 24 p. Available at: <https://www.sipri.org/sites/default/files/files/FS/SIPRIFS9212.pdf> (accessed: 21.01.2026). (in English).
- The Alma-Ata Declaration, 1991. Signed by eleven heads of state on 21 December 1991. Available at: <https://www.bits.de/NRANEU/START/documents/alma-ata91.htm> (accessed: 07.01.2026). (in English).
- Tolesh, F. A., 2012. The Population History of Kazakhstan. *Proceedings of the European Population Conference (EPC 2012)*. Stockholm, 16 p. Available at: <https://epc2012.eaps.nl/papers/120586> (accessed: 24.01.2026). (in English).
- Treaty on Conventional Armed Forces in Europe (CFE), 1990. Organization for Security and Co-operation in Europe. Available at: <https://www.osce.org/library/14087> (accessed: 05.01.2026). (in English).
- Zaiavlenie glav sredneaziatskikh respublik SSSR ot 13.12.1991 [Statement by the heads of the Central Asian republics of the USSR, December 13, 1991], 1991. Available at: https://ru.wikisource.org/wiki/Заявление_глав_среднеазиатских_республик_СССР_от_13.12.1991 (accessed: 21.01.2026). (in Russian).

Ivan Tsyhanok

PhD Student, Department of International Studies and Public Communications,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod, Ukraine

CENTRAL ASIA AFTER THE COLLAPSE OF THE USSR: THE INERTIA OF THE IMPERIAL SYSTEM AND THE MILITARY-POLITICAL TRANSFORMATION OF THE REGION (1991 – 1996)

The article examines the process of the formation of Central Asia as a distinct geopolitical region in the context of the collapse of the USSR and the early stage of state-building in the newly independent republics in 1991 – 1996. Particular attention is paid to the influence of the imperial-Soviet legacy on the political, economic, and military-security transformation of Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan. It is shown that the establishment of new states took place under conditions of preserved structural dependence on the former center, which manifested itself in кадровых, institutional, and military-infrastructure ties. The evolution of the foreign policy priorities of the Russian Federation in the early 1990s and its limited regional activity against the background of a Western-oriented diplomatic course are analyzed. The study reveals the peculiarities of the formation of national armed forces in the

Central Asian states on the basis of the Soviet military legacy, as well as the asymmetric nature of their transformation, accompanied by arms reductions and the concentration of strategic resources in Russia. Special attention is paid to the processes of nuclear disarmament, the institutionalization of collective security mechanisms, and the variability of models of military-political adaptation in the region. It is argued that the early post-Soviet period should be considered as a stage of institutional restructuring of the former imperial system rather than its complete rupture, which largely determined the subsequent evolution of security strategies in the Central Asian states. It is determined that the military-political transformation in the Asian countries of the post-Soviet space in 1991 – 1996 took place through the institutional restructuring of the military system and its partial reproduction in a new format. The high level of structural dependence on the Russian military-political heritage formed during this historical period determined the further evolution of security models and foreign policy strategies of the states of the region.

Keywords: Central Asia, collapse of the USSR, post-Soviet space, military-political transformation, imperial legacy, national armed forces, Russian Federation, nuclear disarmament, security policy, geopolitics.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що не має конфлікту інтересів щодо даного дослідження, включаючи фінансовий, особистий, авторський або будь-який інший, який міг би вплинути на дослідження, а також на результати, представлені в даній статті.

Фінансування

Дослідження було проведено без фінансової підтримки.

Доступність даних

Усі дані доступні в цифровій або графічній формі в основному тексті рукопису.

Використання штучного інтелекту

Автор підтверджує, що при створенні даної роботи він не використовував технології штучного інтелекту.

Статус статті:

Отримано: 14.02.2026 Прийнято: 24.03.2026 Опубліковано: 15.04.2026

Creative Commons Attribution NonCommercial ShareAlike License (CC BY-NC-SA 4.0)

ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

КИТАЙ І РОСІЯ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ АЗІЇ ПІСЛЯ 2022 РОКУ: АСИМЕТРИЯ ВПЛИВУ ТА КЕРОВАНА КОНКУРЕНЦІЯ

Михайло Шелемба

кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, Україна

E-mail: mychajlo.shelomba@uzhnu.edu.ua

Scopus ID: 57325607700

<https://orcid.org/0000-0002-7207-0169>

У статті досліджується трансформація взаємодії КНР та Російської Федерації (РФ) в Центральній Азії (ЦА) після 2022 року в контексті глибоких змін регіонального та міжнародного порядку. Початок повномасштабної війни РФ проти України став каталізатором перерозподілу впливу в пострадянському просторі та актуалізував питання про характер російсько-китайської взаємодії в регіоні. Обґрунтовується теза про перехід від формально декларованого стратегічного партнерства до моделі керованої конкуренції. Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні теорії регіональних безпекових комплексів, концепції асиметричної торговельної залежності та моделі «осі доцільності», що дозволяє визначити сучасну конфігурацію ЦА як структурно асиметричну. У цій рамці регіон постає безпековою підсистемою, яка еволюціонує від моноцентричної моделі з домінуванням Росії до двовекторної структури, де військово-політичний компонент зберігається за Москвою, а економічно-інституційний – дедалі більше концентрується навколо Китаю. Показано, що Росія зберігає військово-політичну та інституційну присутність, спираючись на пострадянські інтеграційні й безпекові механізми та міграційно-трансфертні зв'язки. Водночас Китай посилює геоекономічний вплив через інвестиції, кредитування, інфраструктурні проєкти та формат «Китай – Центральна Азія», інтегруючи регіон у власну євразійську стратегію. Порівняльний аналіз торговельно-інвестиційної динаміки засвідчує формування асиметричної взаємозалежності, за якої держави регіону є більш чутливими до економічних рішень Пекіна, ніж Китай азійського до регіону. Отримані результати свідчать про формування в ЦА структурно асиметричної моделі регіонального порядку, де військово-політична присутність Росії співіснує з консолідацією геоекономічного домінування Китаю. Така конфігурація не передбачає відкритої конфронтації, однак фіксує поступову зміну балансу сил у Євразії та трансформацію архітектури регіональної безпеки в довгостроковій перспективі.

Ключові слова: Центральна Азія, Китай, Росія, керована конкуренція, безпека, геополітика, геоекономіка.

Постановка проблеми. Початок повномасштабної війни Російської Федерації проти України у 2022 р. став каталізатором глибокої трансформації міжнародного та регіонального порядку на євразійському просторі. Одним із регіонів, де ці процеси набули особливої динаміки, є Центральна Азія, яка в умовах ерозії попередніх моделей безпеки й інтеграції перетворюється на простір активної конкуренції провідних центрів сили. У цьому контексті особливої актуальності набуває аналіз трансформації відносин між КНР і РФ у ЦА, які формально зберігають статус стратегічного партнерства, але фактично дедалі більше набувають рис керованої конкуренції.

Традиційно ЦА розглядалася Росією як зона пріоритетних інтересів, тоді як Китай упродовж останніх десятиліть послідовно нарощував у регіоні економічну та інфраструктурну присутність у межах реалізації «Економічного поясу Шовкового шляху». Після 2022 р. регіон поступово трансформується з простору торговельно-інвестиційної експансії у зону стратегічних інтересів КНР, де економічні інструменти дедалі тісніше переплітаються з безпековими.

Об'єктом дослідження є система міжнародних відносин у ЦА в умовах трансформації регіонального та глобального порядку після 2022 р. Предметом дослідження є еволюція взаємодії КНР і РФ у ЦА в

безпековому, інституційному та геоекономічному вимірах у контексті формування моделі керованої конкуренції.

Метою статті є комплексний аналіз трансформації взаємодії КНР і РФ у ЦА після 2022 р. та виявлення ключових параметрів переходу від формального стратегічного партнерства до моделі керованої конкуренції. Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання: проаналізувати еволюцію російської політики в ЦА у безпеково-інституційному та економічному вимірах; дослідити зміну підходів КНР до регіону в контексті реалізації «Економічного поясу Шовкового шляху» та формування власної євразійської архітектури безпеки; здійснити порівняльний аналіз економічної присутності Китаю і Росії в державах ЦА після 2022 р.; виявити структурні чинники асиметрії впливів РФ і КНР у регіоні.

Методологічна основа дослідження поєднує структурний реалізм і геоекономічний аналіз із трьома концептуальними підходами: теорією регіональних безпекових комплексів Баррі Бузана, концепцією асиметричної торговельної залежності Альберта О. Гіршмана та моделлю «прагматична вісь» («axis of convenience») Бобо Ло. Такий синтез дозволяє інтерпретувати трансформацію російсько-китайської взаємодії в ЦА як структурну перебудову

регіонального порядку.

Безпековий вимір аналізу спирається на положення, викладені у праці Б. Бузана та О. Вевера «Регіони та великі держави: структура міжнародної безпеки» [«Regions and Powers: The Structure of International Security», 2003]. Відповідно до теорії регіональних безпекових комплексів, безпека держав формується передусім на регіональному рівні, де концентрується взаємозалежність загроз. До 2022 р. ЦА була підсистемою пострадянського безпекового комплексу з домінуванням Росії; нині формується двовекторна структура, у якій військово-політична роль Москви співіснує зі зростаючим стратегічно-економічним впливом Китаю.

Економічний вимір цієї трансформації пояснюється через концепцію А.О.Гіршмана, викладену у «Національна могутність і структура зовнішньої торгівлі» [«National Power and the Structure of Foreign Trade», 1945]. Асиметрична взаємозалежність надає перевагу менш залежному актору. Розширення китайських інвестицій і торгівлі посилює залежність держав ЦА від Пекіна при мінімальній зворотній залежності КНР.

Характер взаємодії між Москвою та Пекіном інтерпретується через концепцію Бобо Ло «Вісь доцільності: Москва, Пекін і нова геополітика» [Axis of Convenience: Moscow, Beijing, and the New Geopolitics», 2008], що трактує їхні відносини як прагматичне співіснування без глибокої стратегічної інтеграції. У ЦА це виявляється у поєднанні інституційної координації з функціональним розмежуванням сфер впливу. Поєднання цих підходів дає підстави трактувати регіон як простір керованої конкуренції, де військово-політична роль Росії співіснує з посиленням гео економічного домінування Китаю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Після 2022 р. українська наукова література щодо Центральної Азії перейшла від описової регіоналістики до осмислення трансформації геополітичного порядку в умовах російсько-української війни. У статті А. Гольцова, опублікованій у журналі *Politicus*, регіон інтерпретується як динамічна система взаємодії акторів, де фіксується ослаблення російської домінації та посилення китайського впливу [Гольцов, 2024].

Китайський напрям розроблено у працях Б. Голянич, який аналізує геостратегічні пріоритети КНР і механізми економічного проникнення в регіон [Голянич, 2023, 2024]. Подібний підхід демонструють Д. Неліпа та М. Ворона у журналі *Політичне життя* (2024), трактуючи політику Китаю як «повзучу економічну експансію» [Неліпа, Ворона, 2024]. Гео економічні та дискурсивні інструменти китайського впливу розкрито у дослідженні С. Булбенюка [Булбенюк, 2022].

Російсько-китайська взаємодія після 2022 р. осмислюється О. Микаль у журналі *Східний світ* (The World of the Orient) [Микаль, 2024] як поєднання спільних інтересів із різними стратегічними візіями, що формує приховану конкуренцію в Центральній Азії. Безпековий вимір посилює Д. Зейналов [Зейналов, 2025], який наголошує на зростанні гібридних ризиків і конкуренції за вплив. Позицію

держав регіону в умовах війни аналізують І. Лоссовський та І. Крупеня [Лоссовський, Крупеня, 2023], акцентуючи феномен «азійського нейтралітету».

Комплексну оцінку трансформації регіону подано в доповіді Національний інститут стратегічних досліджень, тоді як Є. Бевзюк та О. Котляр (2023) розглядають ширший контекст формування нової безпекової парадигми у Західній Євразії [Бевзюк, Котляр, 2023].

Отже, сучасна історіографія фіксує перехід до системного аналізу конкуренції Росії та Китаю, однак питання асиметрії їхнього впливу та типологізації нового регіонального порядку залишаються теоретично недостатньо розробленими.

Виклад основного матеріалу. Упродовж тривалого періоду існування радянської політичної системи території Центральної Азії не виступали самостійними суб'єктами міжнародних відносин, перебуваючи в межах єдиного зовнішньополітичного простору СРСР. Лише розпад Радянського Союзу наприкінці ХХ століття створив передумови для формування повноцінних державних акторів у цьому регіоні.

Унаслідок розпаду СРСР на політичній карті світу постали незалежні держави ЦА – Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан та Узбекистан. Від моменту набуття незалежності їхнє геополітичне становище та процес формування суб'єктності як регіональних акторів значною мірою визначаються безпосередньою територіальною близькістю до двох провідних центрів сили – РФ та КНР, що істотно вплинуло на еволюцію зовнішньо-політичних стратегій нових незалежних держав.

Попри декларування прагматичного партнерства, політика РФ у ЦА передусім спрямована на збереження власного геополітичного впливу, сформованого в імперській і радянській періоди. Її регіональна стратегія зумовлена прагненням утримати держави ЦА в орбіті російського політико-безпекового контролю. Такий підхід був закладений ще на початковому етапі пострадянського розвитку Росії. Зокрема, у Концепції зовнішньої політики РФ 1993 р., Б.Єльцин, простір держав-учасниць СНД було визначав як сферу життєво важливих інтересів Росії, а стабільність у ЦА «ключовим чинником забезпечення національної безпеки».

У подальшому ця логіка була не лише збережена, а й концептуально оформлена у 2008 р., коли Д. Медведєв у своїй Заяві про зовнішньополітичні пріоритети Росії від 31 серпня 2008 р. публічно закріпив тезу про існування для Російської Федерації «регіонів привілейованих інтересів» на пострадянському просторі. За президентства В. Путіна ця політична установка була додатково посилена через апеляцію до ідеї «єдиного історичного простору» та особливої відповідальності Росії за розвиток і безпеку сусідніх держав. Своє геополітичне бачення пострадянського простору Путін системно виклав у статті «Росія і мінливий світ», опублікованій у російській газеті «Московські новини» 27 лютого 2012 р. Показово, що ця публікація з'явилася напередодні президентських виборів, у зв'язку з чим

набула характеру програмного документа майбутнього глави держави та стала концептуальним обґрунтуванням подальшої зовнішньополітичної стратегії Російської Федерації щодо пострадянського простору. У сукупності все це свідчить про інституційну спадковість постімперської парадигми російської політики в ЦА – від 90-х рр. до сьогодення.

Відмінність стратегічних інтересів Росії та Китаю в ЦА особливо чітко проявляється у безпеково-інституційному вимірі регіональної взаємодії. Попри декларовану координацію зусиль у боротьбі з міжнародним тероризмом та екстремізмом, участь обох держав у відповідних механізмах відображає різні пріоритети, інструменти та бачення регіонального порядку. Саме аналіз архітектури антитерористичних структур дозволяє простежити, яким чином співпраця поєднується з прихованою конкуренцією та асиметрією впливів.

На просторі ЦА функціонує низка міжнародних та регіональних антитерористичних механізмів, зокрема в межах Організації Договору про колективну безпеку, СНД (Антитерористичний центр) та Шанхайська організація співробітництва (Регіональна антитерористична структура). Формально їхня діяльність спрямована на протидію спільним загрозам – тероризму, екстремізму та транскордонній нестабільності, однак фактично ці інституції відображають різні моделі регіонального впливу Росії та Китаю.

Практика функціонування регіональних безпекових механізмів свідчить, що для РФ вони виконують не лише оборонну, а й чітко виражену політико-контрольну функцію на пострадянському просторі. Насамперед ідеться про діяльність ОДКБ, яка в контексті ЦА дедалі більше використовується як інструмент забезпечення російської військово-політичної присутності та впливу.

Показовим проявом російської безпекової стратегії в ЦА став прецедент січня 2022 р., коли контингент ОДКБ був уперше в історії організації введений на територію Казахстану. Попри формальне багаторічне оформлення операції, її практична реалізація засвідчила домінуючу роль Росії: понад 70 % особового складу становили російські військово-службовці. Цей випадок продемонстрував можливість використання ОДКБ як інструменту втручання у внутрішньополітичні кризи держав Центральної Азії.

Безпековий вплив Росії підкріплюється фактом збереження розгалуженої мережі військових об'єктів у регіоні, зокрема 201-ї військової бази РФ у Таджикистані та авіабази «Кант» у Киргизстані. В останній чисельність російського контингенту стабільно оцінюється в межах 7–9 тис. осіб. Додатковим індикатором домінування Москви є асиметрична фінансова та кадрова структура ОДКБ. Згідно з офіційною статистикою ОДКБ за 2025 р., близько 50 % бюджету організації забезпечує РФ, тоді як внески інших держав-учасниць становлять у середньому близько 10 % кожна. Водночас частка російських військовослужбовців сягає майже 80 % від загальної чисельності збройних сил ОДКБ, яка оцінюється приблизно у 1 млн 256 тис. осіб [Global Firepower, 2022].

Це засвідчує асиметричний характер даного

безпекового формату та його використання РФ як інструменту регіонального впливу. Нормативне підґрунтя такого підходу закладене в доктринальних документах РФ: у Концепціях зовнішньої політики 2000, 2008, 2016 та 2023 років пострадянський простір, зокрема ЦА, послідовно визначається як зона пріоритетних інтересів і складова національної безпеки Росії, що легітимізує використання ОДКБ як інструменту регіонального впливу. Втім, збройні інциденти між державами-членами ОДКБ свідчать про обмежену спроможність альянсу виконувати функцію гаранта регіональної безпеки, що наочно підтверджує конфлікт між Киргизстаном і Таджикистаном.

Водночас безпеково-силовий вимір не вичерпує інструментарій російської присутності в ЦА. Паралельно з використанням військово-політичних механізмів Москва прагнула закріпити свій вплив у регіоні через економічно-інтеграційні формати. Саме в цьому контексті слід розглядати спроби РФ інкорпорувати центральноазійські держави до ширших пострадянських інтеграційних проєктів, де економічна кооперація поєднувалася з політичною та безпековою координацією.

На початку 2000-х рр. держави ЦА здійснили спробу вийти за межі усталеної гео економічної залежності від РФ та сформувати власні механізми регіональної координації. Важливим кроком у цьому напрямі стало створення у 2002 р. Організації Центрально-Азійського Співробітництва (ЦАС), що постала внаслідок трансформації Центрально-Азійського економічного співтовариства. Установчий договір нової організації було підписано 28 лютого 2002 р. в Алмати за участю Казахстану, Киргизстану, Таджикистану та Узбекистану.

За своєю політичною логікою ЦАС виконувала роль інструменту обережного балансування між потребою підтримувати координацію з Москвою та прагненням уникнути повного включення до ієрархічних російських інтеграційних структур. Втім уже у 2004 р. характер організації зазнав принципових змін унаслідок приєднання до неї РФ.

Подальша еволюція ЦАС була безпосередньо зумовлена ініціативами Москви щодо реорганізації пострадянського інтеграційного простору. У жовтні 2005 р. на саміті в Санкт-Петербурзі Путін офіційно запропонував об'єднання ЦАС з Євразійським економічним співтовариством (ЄврАзЕС), аргументуючи це необхідністю усунення дублювання інституційних функцій та підвищення ефективності економічної взаємодії.

На момент ухвалення цього рішення держави ЄврАзЕС (Росія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан і Таджикистан) концентрували основний демографічний та економічний потенціал пострадянського простору: їх сукупна чисельність населення перевищувала 170–200 млн осіб, а частка у загальному обсязі валового внутрішнього продукту країн СНД оцінювалася на рівні близько 88–90 % [Statistical Committee of the CIS, 2006]. Водночас рівень внутрішньорегіональної торгівлі залишався низьким і в середині 2000-х рр. не перевищував 5–7 % від загального зовнішньоторговельного обороту держав регіону [European Bank for Reconstruction and

Development, 2006].

Статистичні показники зовнішньої торгівлі країн Євразійського економічного співтовариства у 2005 р. додатково засвідчують обмежений характер реальної економічної інтеграції: частка торгівлі з партнерами по об'єднанню становила 55,6 % у Білорусі, 22,7 % у Казахстані, 47,2 % у Киргизстані, 7,8 % у Росії та 25,3 % у Таджикистані [Vinokurov, 2007]. Це свідчило про збереження орієнтації більшості національних економік на позарегіональні ринки та слабку взаємозалежність у межах інтеграційних структур.

У січні 2006 р. глави держав Євразійського економічного співтовариства ухвалили рішення про приєднання ЦАС до структури співтовариства, а в червні 2006 р. було юридично оформлено припинення існування ЦАС як самостійної регіональної організації. Таким чином, Центральна Азія була інституційно інтегрована у ширший євразійський формат під домінуючим політичним та економічним впливом Російської Федерації.

Попри офіційні заяви про економічну доцільність такого рішення, аналіз договірно-правових документів засвідчує переважання геополітичних міркувань у процесі ухвалення інтеграційних рішень. Зокрема, протокол про включення ЦАС до Євразійського економічного співтовариства закріплював безперервність дії міжнародних угод, раніше укладених у межах ОДКБ, з можливістю їх подальшого приведення у відповідність до правової бази Євразійського економічного співтовариства. У підсумку ця модель інтеграції інституціоналізувала домінування Росії в регіоні не лише у безпековому, а й в економічному вимірі.

Водночас початок повномасштабної агресії РФ проти України у 2022 р. став каталізатором трансформації відносин між Кремлем і державами ЦА. Регіон набув для Москви нового стратегічного значення як простір політичної підтримки та зовнішньополітичної легітимації. У цьому контексті слід розглядати зростання інтенсивності особистих контактів Путіна з лідерами держав регіону.

Так, у 2022 – 2025 рр. Путін узяв участь у низці багатосторонніх форумів, у межах яких відбувалися його очні контакти з лідерами держав ЦА. Показово, що кількість таких контактів становить не менше 20-ти очних зустрічей. Паралельно із самітною дипломатією Москва задіяла класичний інструментарій двосторонніх контактів у формі офіційних, державних та робочих візитів. Із 2022 р. сукупна кількість таких поїздок становила не менше 10-ти офіційних візитів.

Таким чином, сукупність самітних і двосторонніх контактів формує цілісну дипломатичну стратегію, спрямовану на збереження російської політичної присутності в регіоні, санкційну адаптацію російської економіки та утримання Центральної Азії в орбіті геополітичного впливу Москви.

Фактичним підтвердженням імплементації дипломатичної активності Кремля в економічну площину стали заяви російського керівництва на самітах формату «Росія – Центральна Азія». Так, виступаючи на саміті в Душанбе у жовтні 2022 р., Путін повідомив, що товарообіг Росії з п'ятьма державами ЦА перевищив 45 млрд доларів США, охарактеризувавши цей показник як «непоганий результат» і водночас наголосивши на необхідності його подальшого нарощування [Putin urges Central Asian states to step up

trade with Russia, 2025].

Зіставлення цих декларацій з офіційною статистикою засвідчує обмеженість реальної економічної присутності Росії в регіоні. У 2022 р. товарообіг Росії з країнами ЦА становив 42 млрд доларів, що майже на 40 % менше за показники Китаю, які вперше перевищили 70 млрд доларів. У 2023 р. розрив ще більше поглибився: торговельний оборот регіону з КНР майже досяг 90 млрд доларів, тоді як російський залишався приблизно вдвічі меншим. Подібна асиметрія простежується й в інвестиційній сфері: за підсумками 2022 р. обсяг накопичених інвестицій з Китаю в держави ЦА сягнув 15 млрд доларів, тоді як російські інвестиції становили лише 4,63 млрд доларів. Таким чином, попри активну політико-дипломатичну мобілізацію, Росія дедалі більше поступається Китаю в економічному вимірі, що фіксує структурні межі її впливу в регіоні [Temur Umarov, 2026, p. 2].

Необхідно сказати що напередодні повномасштабної війни проти України в експертному середовищі домінувало уявлення про те, що посилення економічної присутності Китаю стало чинником поступового витіснення Росії з господарського простору ЦА. Втім війни та масштабні санкції продемонстрували збереження тісної економічної прив'язаності між економіками Росії та держав ЦА. Санкційний тиск на російську економіку спричинив ефект доміно для країн регіону: вони зіткнулися з зростанням цін, прискоренням інфляції та девальвацією національних валют слідом за російським рублем. Ці тенденції переконливо засвідчили, що економічна взаємозалежність держав ЦА з РФ продовжує зберігати системний характер і не може бути швидко нівельована навіть за умов активного посилення економічної присутності Китаю в регіоні.

Водночас санкційна політика Заходу об'єктивно підвищила роль держав Центральної Азії як ключових реекспортних і транзитних вузлів для постачання товарів до Росії в обхід обмежувальних режимів. Показовим підтвердженням цієї тенденції слугують статистичні дані, які фіксують стрімке зростання кількості підприємств з іноземним капіталом у регіоні. Так, за даними на 2023 рік, у країнах Центральної Азії зареєстровано близько 70 тисяч підприємств з іноземною участю, з яких російські становлять 36 % (приблизно 25 тисяч), тоді як китайські – лише 8 % (близько 5,5 тисячі) [Temur Umarov, 2026, p. 6]. Здавалося б, в умовах міжнародної ізоляції та санкційного тиску Росія мала б зосередитися переважно на власному внутрішньому ринку. Однак відбувся протилежний ефект: російські підприємства фактично «відкрили» для себе ЦА як майданчик для здійснення експорту товарів, що підпадають під санкційні обмеження. Таким чином, війна та санкційний режим не лише трансформували торговельно-економічні зв'язки Росії з регіоном, а й тимчасово підживили економіки країн ЦА, водночас подовживши економічну присутність Росії в регіоні в умовах посилення конкуренції з боку КНР.

Для подальшої системно-економічної співпраці держав ЦА з Росією існує низка об'єктивних передумов. Насамперед Казахстан і Киргизстан є

членами ЄАЕС. Хоча це інтеграційне об'єднання не можна вважати високоефективним (обсяги його торгівлі поступаються масштабам торговельно-економічних зв'язків із зовнішніми партнерами) союз все ж залишається важливим для країн ЦА, оскільки спрощує доступ до російських ринків.

Для прикладу, вагомим чинником збереження економічної взаємозалежності є також колишня радянська інфраструктурна спадщина. Країни ЦА успадкували інтегровану транспортно-логістичну систему, представлену мережею Середньоазійської залізниці, магістралями Турксибу, єдиною енерготранспортною інфраструктурою та транзитними коридорами, структурно зорієнтованими на Росію як головний центр перерозподілу вантажопотоків.

Показовим аргументом на користь збереження економічних зв'язків між Росією та державами ЦА є те, що запровадження Росією у 2022 р. заборони на експорт пшениці, жита, ячменю та кукурудзи до країн ЄАЕС стало відчутним шоком для держав регіону, які суттєво залежать від імпорту продовольства з РФ [Росія ввела заборону, 2022]. Таким чином, інфраструктурна спадщина ЄАЕС і продовольча залежність від російських поставок формують стійку модель економічної прив'язаності ЦА до Росії, яка зберігається попри зростання альтернативних векторів співпраці.

Особливо вагомим аргументом на користь збереження зв'язків держав ЦА з Росією після початку повномасштабної війни РФ проти України є міграційний чинник, який виступає одним із ключових елементів економічної взаємозалежності регіону з Москвою. Росія й надалі залишається головним центром тяжіння для трудових мігрантів із ЦА, тоді як Китай залишається малопривабливим напрямом для міграційних потоків з регіону. Згідно з даними ООН, частка іммігрантів у структурі населення Китаю становить близько 0,1 %, тоді як у Росії цей показник сягає приблизно 8 %. [International Migrant Stock, 2020] Це свідчить про те, що Росія зберігає відкритість до масових міграційних потоків. Відповідно, сотні тисяч громадян країн ЦА щороку продовжують виїжджати на заробітки до Росії. Трудові мігранти щорічно переказують до своїх країн мільярди доларів. Ця обставина робить Росію не лише основним ринком праці для регіону, а й важливим фінансовим донором соціально-економічної стабільності ЦА.

Таким чином, у соціально-економічній архітектурі ЦА формується стійка структурна модель, за якої Росія намагається зберегти статус головного центру тяжіння трудових міграційних потоків, тоді як Китай, попри масштабну економічну присутність, не прагне перебрати на себе цю роль. Це зумовлює асиметричний характер російсько-китайської конкуренції в ЦА: Москва утримує соціально-демографічний та фінансово-трансфертний вимір впливу, тоді як Пекін концентрується на торговельно-інвестиційному та інфраструктурному компонентах.

У цьому контексті особливої уваги заслуговує еволюція підходів КНР до ЦА, яка чітко простежується на рівні офіційного політичного дискурсу. У 2000-х роках керівництво Китаю розглядало регіон передусім крізь призму добросусідства, регіональної стабільності

та прикордонної безпеки, що відображало обережний і переважно регіональний характер китайської політики. Зокрема, у період керівництва Ху Цзіньтао співпраця з державами ЦА в межах Шанхайської організації співробітництва розглядалася як така, що має ґрунтуватися на принципах «добросусідства і дружби», взаємної довіри та забезпечення довгострокової стабільності в регіоні [Ну, 2011, р. 2].

Після 2013 р. відбулося концептуальне переосмислення ролі Центральної Азії в зовнішній політиці КНР. У виступах голови КНР Сі Цзіньпіна регіон постає як стратегічний транзитно-інфраструктурний вузол між Китаєм і Європою. Саме в цьому контексті ЦА було визначено ключовою ланкою реалізації Економічного поясу Шовкового шляху, що означало перехід від обмеженого регіонального інтересу до системного геоекономічного залучення регіону до євразійської стратегії Китаю [Хі Їнін, 2013].

На відміну від російської моделі силової присутності, що ґрунтується переважно на військово-політичному контролі, участь КНР у регіональних форматах має переважно дипломатично-економічний характер і реалізується через ШОС шляхом координації та інфраструктурної інтеграції. На підтвердження цієї тези доцільно проаналізувати динаміку зростання співпраці між Китаєм і державами ЦА після 2022 р.

Так після 2022 р. активність КНР у ЦА набула системного та інституціоналізованого характеру й реалізується через інфраструктурні, фінансові інструменти, а не військово-політичні механізми. Відправною точкою цього процесу став державний візит голови КНР Сі Цзіньпіна до Казахстану та Узбекистану 14–16 вересня 2022 р. в межах саміту ШОС. Під час переговорів у Нур-Султані Сі Цзіньпін публічно заявив, що Китай «твердо підтримує Казахстан у справі захисту національної незалежності, суверенітету та територіальної цілісності» [Ministry of Foreign Affairs of the People's, 2022], а також наголосив на неприпустимості будь-якого втручання у внутрішні справи країни. У політичному контексті повномасштабної війни Росії проти України ця заява мала ширший геополітичний сигнал. Фактично Пекін дав зрозуміти, що не допустить повторення в ЦА сценарію воєнної агресії, подібного до російського вторгнення в Україну, і розглядає безпеку Казахстану як складову власної стратегічної відповідальності в регіоні.

Під час переговорів з Узбекистаном акцент було зроблено на прискоренні реалізації залізничного проекту «Китай – Киргизстан – Узбекистан», який, за оцінкою Держради КНР, має «посилити транспортну зв'язаність регіону й активізує нашу торгівлю» [China, Uzbekistan pledge to advance mutually beneficial cooperation, 2022]. У діалозі з Казахстаном було підтверджено його роль, як основного транзитного партнера Китаю, а обсяг задекларованих китайських інвестицій у казахстанську економіку перевищив 20 млрд дол. США [Kazakh Invest, 2023].

Ключовим етапом багатостороннього китайсько-центральноазійського діалогу став перший саміт «Китай – Центральна Азія» (Сіань, 18–19 травня 2023 р.) за участю голови КНР та лідерів п'яти держав

ЦА. Саміт інституціоналізував формат «C5+1», запуснув механізм регулярних зустрічей глав держав і зафіксував 54 ініціативи співробітництва в межах 19 багатосторонніх платформ, а також фінансову підтримку регіону обсягом близько 3,7 млрд дол. США [Xi: Central Asian leaders announce inauguration, 2023].

Подальша динаміка підтвердила переважно економічну логіку китайської присутності. На базі домовленостей вже у червні 2025 р. Казахстан і китайські компанії підписали 58 комерційних документів на суму понад 24 млрд дол. США [Kazakhstan and China, 2025], а товарообіг КНР із державами ЦА лише за січень-травень 2025 р. досяг 286,42 млрд юанів, що стало рекордним показником [Trade turnover between China and Central, 2025]. У сукупності це свідчить, що на відміну від російської моделі опори на силові механізми, Китай закріплює вплив у регіоні через інституційні формати, інвестиції, логістику та торгівлю.

Додатковим елементом дипломатичної активності КНР стали регулярні контакти на рівні МЗС. 26 квітня 2025 р. в Алмати відбулася шоста зустріч міністрів закордонних справ у форматі «Китай – Центральна Азія», де міністр закордонних справ КНР Ван Ї запропонував п'ять орієнтирів подальшої взаємодії, зокрема курс на «взаємовигідну співпрацю» та «подальший інституційний розвиток» [6th China-Central Asia, 2025].

Логічним продовженням цих домовленостей стало регіональне турне Ван Ї у другій половині 2025 р. до Киргизстану, Узбекистану та Таджикистану, спрямоване на практичну імплементацію рішень самітів 2023 р. та Астани-2025. Під час зустрічей у Бішкеку, Ташкенті та Душанбе сторони домовилися про розширення співпраці в межах ініціативи «Економічного поясу Шовкового шляху», а також домовилися про запуск механізму стратегічного діалогу. У цьому контексті Ван Ї наголосив, що новий формат має сприяти «зміцненню стратегічної взаємної довіри та координації» [The First China-Kyrgyzstan Foreign Ministers', 2025] і забезпечити «реалізацію домовленостей глав держав через практичну співпрацю в різних сферах» [China-Uzbekistan Foreign, 2025]. У сукупності ці кроки засвідчили перехід китайсько-центральноазійської взаємодії від декларативних заяв до прикладної кооперації.

Закономірним наслідком інституціоналізації формату став другий саміт «Китай – Центральна Азія» (Астана, 16–18 червня 2025 р.), за підсумками якого формат було закріплено як постійний механізм регіонального діалогу. Сторони погодили подальше поглиблення економічної кооперації, підписали Угоду про постійне добросусідство, а Китай оголосив про грантову підтримку 1,5 млрд юанів (≈ 208 млн дол. США). Паралельно зафіксовано рекордний товарообіг між Китаєм і державами Центральної Азії у 2025 р. – 286,42 млрд юанів, що підтвердило зростання економічної взаємозалежності сторін [Trade turnover between China, 2025].

Водночас ці процеси мають не лише ініціативний характер з боку Пекіна, а й виразну зустрічну динаміку. Показово, що у 2022 – 2025 рр. лідери всіх п'яти держав ЦА здійснили офіційні або робочі візити до КНР на рівні глав держав. Попри те, що частина таких поїздок відбувалася в межах багатосторонніх самітів, з формально-дипломатичної точки зору вони зараховуються як державні візити, що свідчить про усвідомлену зацікавленість центральноазійських еліт у поглибленні діалогу з Китаєм. У сукупності це підтверджує двосторонній, а не односторонній характер інституціоналізації китайсько-центральноазійських відносин.

Після 2022 р. китайсько-центральноазійські відносини увійшли в фазу прискореної інтенсифікації. Політична активізація та інституціоналізація формату «Китай – Центральна Азія» створили умови для зростання інвестиційної й інфраструктурної присутності КНР у регіоні, який перетворюється для Пекіна на ключовий транзитно-ресурсний вузол «Економічного поясу Шовкового шляху».

Зосередженість Росії на війні та санкційний тиск зумовили поступове зниження інвестиційної ролі ЦА в її зовнішньоекономічній стратегії, зберігаючи при цьому її військово-політичне значення. На цьому тлі зіставлення економічної присутності КНР і РФ у регіоні після 2022 р. дозволяє наочно зафіксувати зміну балансу сил, що відображено в таблиці нижче.

Таким чином, дані таблиці демонструють асиметрію економічної присутності КНР і РФ у Центральній Азії в 2022 – 2025 рр. Китай виступає головним інвестором і кредитором регіону, зосереджуючись на стратегічних секторах і формуючи довгострокову фінансову залежність окремих держав. Натомість російська присутність має переважно інерційний характер і спирається на проекти, реалізовані до 2022 р. У сукупності це засвідчує зміщення центру економічного тяжіння регіону у бік Китаю.

Зростання економічної присутності КНР у ЦА трансформує регіон із простору торговельно-інвестиційної експансії у зону стратегічних інтересів Пекіна. В умовах формування нового міжнародного порядку китайсько-центральноазійська взаємодія набуває виразного безпекового виміру. На відміну від Росії, для якої регіон залишається історико-геополітичною сферою впливу, Китай розглядає ЦА як сегмент глобального стратегічного суперництва зі США та ключову ланку власної євразійської архітектури безпеки.

Логіка безпекової присутності Китаю в ЦА має чітко виражений інтерес і зумовлена проблематикою Сінцзян-Уйгурського автономного району (СУАР). Як наголошується в офіційному документі Державної ради КНР, «соціальна стабільність, мир та безпека в Сінцзяні мають першочергове значення для загальних процесів. Китай і надалі буде протидіяти втручанням й підіривній діяльності з боку зовнішніх сил» [State Council Information Office, 2023].

Країна	КНР: обсяги інвестицій / проекти	РФ: обсяги інвестицій / проекти
Казахстан	Накопичені прямі інвестиції КНР – ≈ 23 млрд дол. США. У 2025 р. підписано 58 комерційних угод на понад 24 млрд дол. США (енергетика, логістика, промисловість, ВДЕ) [Kazakh Invest, 2023, p. 6–8].	Накопичені інвестиції РФ – ≈ 15 млрд дол. США (до 2022 р.). Нові великі проекти після 2022 р. – обмежені [World Bank (2023a, p. 18–20)].
Узбекистан	Портфель спільних інвестпроектів КНР – ≈ 17 –18 млрд дол. США. Проект залізниці «Китай–Киргизстан–Узбекистан» – орієнтовна вартість 4,5–5 млрд дол. США [World Bank, 2023b, p. 14–18].	Накопичені інвестиції РФ – ≈ 10 млрд дол. США. Нові проекти мають точковий характер (енергетика, фінансовий сектор) [World Bank (2023b, p. 16–18)].
Киргизстан	Сукупні кредити та інвестиції КНР – $\approx 4,5$ млрд дол. США. Частка КНР у зовнішньому боргу – близько 40 % [World Bank (2023c, p. 22–25)].	Накопичені інвестиції РФ – $\approx 1,5$ млрд дол. США. Проекти сфокусовані на енергетиці та ЄАЕС [Eurasian Development Bank, 2023, p. 27–290].
Таджикистан	Інвестиції та кредити КНР – $\approx 3,8$ млрд дол. США. Частка КНР у зовнішньому боргу – понад 50 % [CNPC, 2022, p. 4–7].	Інвестиції РФ – менше 1 млрд дол. США. Домінує безпекова, а не інвестиційна присутність [Rosstat, 2023, p. 41–42].
Туркменістан	Інвестиції КНР у газотранспортну інфраструктуру «Центральна Азія – Китай» – ≈ 8 –10 млрд дол. США. Експорт газу до КНР – понад 40 млрд м ³ на рік [State Council PRC, 2025, p. 9–11].	Прямі інвестиції РФ – мінімальні. Великі інфраструктурні проекти відсутні.

Таблиця. Інвестиції та ключові проекти КНР і РФ у країнах Центральної Азії (2022 – 2025).

Відповідно, безпекова взаємодія КНР з мусульманськими країнами ЦА розглядається Пекіном як інструмент зовнішньої стабілізації свого внутрішньодержавного простору. Показово, що ця логіка була інституціоналізована ще на етапі створення ШОС. У Шанхайській конвенції про боротьбу з тероризмом, сепаратизмом і екстремізмом від 15 червня 2001 р. прямо зазначено, що тероризм, сепаратизм та екстремізм становлять загрозу міжнародному миру і безпеці [Shanghai Cooperation Organisation, 2001]. Саме ці три явища, так звані «три злі сили», офіційно визначаються Пекіном як ключові безпекові виклики. Означена Китаєм парадигма співпраці з центральноазійськими режимами дала очікуваний результат: нові держави регіону поставилися з лояльністю до безпекових інтересів Пекіна. Показово, що перший президент Узбекистану І. Карімов надавав голові КНР Цзян Цземіню розвідувальну інформацію щодо уйгурського руху [Temur Umarov, 2026].

Про рівень зростаючої довіри держав ЦА до безпекового формату взаємодії з КНР свідчить поступове посилення військово-політичного співробітництва між сторонами. Починаючи з 2002 р., Китай провів із країнами регіону близько дванадцяти двосторонніх спільних навчань, тоді як РФ за аналогічний період організувала понад два десятки навчань за участю КНР та держав ЦА [Temur Umarov, 2026].

Паралельно Китай використовує інституційний механізм ШОС не тільки як спільний безпековий майданчик із Росією, але і як автономний інструмент

просування власних регіональних ініціатив, зокрема шляхом організації навчань у Кашгарі (2011) та Шимкенті (2013) без участі російської сторони. Для порівняння, у межах ОДКБ Росія реалізувала з державами ЦА понад п'ятдесят спільних навчань, що свідчить про її прагнення зберегти провідні позиції в військово-політичній архітектурі регіону [Yau, 2022]. Натомість динаміка безпекової активності Китаю демонструє поступовий перехід Пекіна до системної взаємодії з центральноазійськими партнерами.

Висновки. Повномасштабна війна РФ проти України у 2022 р. стала системним зламом для політичної та безпекової конфігурації ЦА. Регіон увійшов у фазу структурної перебудови, в межах якої російсько-китайська взаємодія трансформувалася від декларативного стратегічного партнерства до моделі керованої конкуренції, що поєднує обмежену координацію з поступовим перерозподілом сфер впливу.

Аналіз засвідчує, що російська присутність у регіоні зберігає інерційний характер і спирається передусім на військово-політичну інфраструктуру, інтеграційні механізми пострадянського простору та міграційно-трансфертну залежність. Водночас економічна складова російського впливу після 2022 р. демонструє структурні обмеження, що зумовлені санкційним тиском і ресурсним виснаженням. Це призводить до поступової втрати Москвою монопольного статусу ключового регіонального гаранта безпеки.

Натомість Китай перейшов від обережної геоекономічної експансії до системної інституційно-

налізації своєї регіональної ролі. Формат «Китай – Центральна Азія» та масштабування інвестиційно-інфраструктурних проєктів засвідчують формування паралельної регіональної архітектури, що функціонує поза традиційними російськими інтеграційними рамками. Зростання фінансової присутності КНР набуває не лише економічного, а й безпекового виміру, інтегруючись у китайську концепцію національної стабільності та зовнішнього поясу захисту західних кордонів.

Після 2022 р. в ЦА формується асиметрична конфігурація впливу: Росія зберігає переважно військово-політичні та соціально-демографічні важелі, тоді як Китай закріплює домінування у фінансовому, інфраструктурному та торговельному вимірах. Така структурна диверсифікація сфер впливу зменшує ризик прямої конфронтації між Москвою та Пекіном, однак одночасно фіксує зміну регіонального балансу сил на користь КНР.

Водночас ЦА після 2022 р. набула подвійного функціонального статусу: з одного боку, вона виступає транзитно-реекспортним буфером для російської економіки в умовах санкційної ізоляції; з іншого – поступово інтегрується в довгострокову геоекономічну орбіту Китаю. Цей подвійний вектор закріплює модель керованої конкуренції як стабілізуючий, але структурно асиметричний формат співіснування двох великих держав.

У стратегічній перспективі така трансформація означає перехід ЦА від пострадянської периферії до самостійного вузла євразійської конкуренції. Китай дедалі більше виступає як системний регіональний гравець, тоді як Росія змушена адаптуватися до умов поступового звуження свого економічного маневру. Саме ця динаміка визначатиме параметри регіонального порядку в середньо- та довгостроковій перспективі.

Список використаних джерел

- 6th China-Central Asia Foreign Ministers' Meeting held in Almaty, 2025. *Belt and Road Portal* (Xinhua News Agency), 27 April. URL: <https://eng.yidaiyilu.gov.cn/p/0GF94G44.html> (дата візиту: 15.12.2025).
- China, Uzbekistan pledge to advance mutually beneficial cooperation, 2022. *The State Council of the People's Republic of China*, 16 September. URL: https://english.www.gov.cn/news/topnews/202209/16/content_WS6323d76cc6d0a757729e0162.htm (дата візиту: 21.12.2025).
- China-Uzbekistan Foreign Ministers' Strategic Dialogue Held in Tashkent, 2025. *Permanent Mission of the People's Republic of China to the United Nations*, 21 November. URL: https://un.china-mission.gov.cn/eng/zgyw/202511/t20251124_11758599.htm (дата візиту: 05.12.2025).
- CNPC, 2022. *Central Asia-China Gas Pipeline*. Beijing: CNPC. URL: https://www.cnpc.com.cn/en/ca_china_gas_pipeline.pdf (дата візиту: 15.12.2025).
- Collective Security Treaty Organization (n.d.). *Учения Коллективных сил ОДКБ*. URL: <https://odkb-csto.org/training/> (дата візиту: 15.02.2025).
- Eurasian Development Bank, 2023. *Investment Overview: Kyrgyzstan*. Almaty: EDB. URL: https://eabr.org/upload/iblock/kyrgyzstan_investment_review.pdf (дата візиту: 05.12.2025).
- European Bank for Reconstruction and Development, 2006. *Regional Trade Integration in the CIS*. Working Paper No. 83. London: EBRD. URL: <https://www.ebrd.com/downloads/research/economics/workingpapers/wp0083.pdf> (дата візиту: 19.12.2025).
- Global Firepower, 2022. *Russia's military power*. URL: https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.php?country_id=russia (дата візиту: 19.12.2025).
- Hu, J., 2011. Statement at the Shanghai Cooperation Organisation Summit (Astana, June 2011). *Comparative Connections: A Quarterly E-Journal on East Asian Bilateral Relations*, 13(2), p. 2. URL: https://ciaotest.cc.columbia.edu/journals/cpc/v13i2/f_0023245_19152.pdf (дата візиту: 18.12.2025).
- International Migrant Stock, 2020. United Nations. URL: <https://www.un.org/development/desa/pd/content/international-migrant-stock> (дата візиту: 22.12.2025).
- Kazakh Invest, 2023. *Investment Cooperation between Kazakhstan and China*. Nur-Sultan: Kazakh Invest. URL: https://invest.gov.kz/upload/iblock/China_Kazakhstan_Investment_Cooperation.pdf (дата візиту: 11.12.2025).
- Kazakhstan and China signed 58 commercial documents worth over \$24 billion, 2025. *KAZAKH INVEST*, 16 June. URL: <https://invest.gov.kz/media-center/press-releases/kazakhstan-and-china-signed-58-commercial-documents-worth-over-24-billion> (дата візиту: 15.12.2025).
- Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China, 2022. *President Xi Jinping Makes a State Visit to the Republic of Kazakhstan*, 15 September. URL: https://www.mfa.gov.cn/mfa_eng/zy/jj/2022/cxshgsfwhw/202209/t20220915_10766191.htm (дата візиту: 24.12.2025).
- MFA Uzbekistan, 2023. *Uzbekistan-China Strategic Partnership*. Tashkent: MFA Uzbekistan. URL: https://mfa.uz/uploads/uzbekistan_china_strategic_partnership.pdf (дата візиту: 22.12.2025).
- Putin urges Central Asian states to step up trade with Russia, 2025. *Reuters*, 9 October. URL: <https://www.reuters.com/world/asia-pacific/putin-urges-central-asian-states-step-up-trade-with-russia-2025-10-09/> (дата візиту: 11.12.2025).
- Rosstat, 2023. *Russian Outward FDI*. Moscow: Rosstat. URL: https://rosstat.gov.ru/storage/mediabank/outward_fdi_2023.pdf (дата візиту: 20.12.2025).
- Shanghai Cooperation Organisation, 2001. *The Shanghai Convention on Combating Terrorism, Separatism and Extremism*. URL: <https://eng.sectsc.org/images/07e8/0c/17/1626723.pdf> (дата візиту: 21.12.2025).
- State Council Information Office of the People's Republic of China, 2023. *CPC Guidelines for Governing Xinjiang in the New Era: Practice and Achievements: White Paper*. Beijing. Available at: https://english.www.gov.cn/archive/whitepaper/202309/26/content_WS6512b1f0c6d0868f4e8e3b8f.html (дата візиту: 18.12.2025).
- State Council PRC, 2025. *China-Central Asia Trade Data*. Beijing. URL: https://english.www.gov.cn/archive/china_central_asia_trade_2025.pdf (дата візиту: 16.12.2025).
- Statistical Committee of the CIS, 2006. *Main macroeconomic indicators of the CIS countries 2005*. Moscow. URL: <https://cisstat.com/macroeconomics/2005.pdf> (дата візиту: 15.01.2025).

- Temur Umarov, 2026. *Exploring the Domestic Foundations of Uzbekistan's Changing Stance on China*. OSCE Academy in Bishkek. URL: https://osce-academy.net/upload/file/report_Temur_Umarov.pdf (дата візиту: 15.01.2026).
- The First China-Kyrgyzstan Foreign Ministers' Strategic Dialogue Held Successfully in Bishkek, 2025. *Mission of the People's Republic of China to ASEAN*, 20 November. URL: https://asean.china-mission.gov.cn/eng/zgwj/202511/t20251121_11757707.htm (дата візиту: 28.11.2025).
- Trade turnover between China and Central Asia hits record high in 2025, 2025. *State Service of Maritime and River Transport of Turkmenistan*. URL: <https://www.tmrl.gov.tm/en/news/article/1395> (дата візиту: 20.12.2025).
- Vinokurov, E., 2007. *The CIS, the Eurasian Economic Community and the EU: Trade and Trade Potential*. Centre for Integration Studies, EDB. URL: https://mpr.ub.uni-muenchen.de/3516/1/MPRA_paper_3516.pdf (дата візиту: 23.12.2025).
- World Bank, 2023a. *Bilateral FDI Database: Kazakhstan*. Washington. URL: <https://documents.worldbank.org/curated/en/bilateral-fdi-kazakhstan.pdf> (дата візиту: 21.12.2025).
- World Bank, 2023b. *FDI in Uzbekistan by Partner Country*. Washington. URL: <https://documents.worldbank.org/curated/en/uzbekistan-fdi.pdf> (дата візиту: 25.11.2025).
- World Bank, 2023c. *Kyrgyz Republic: External Debt Statistics*. Washington. URL: <https://documents.worldbank.org/curated/en/kyrgyz-republic-debt.pdf> (дата візиту: 28.11.2025).
- Xi Jinping, 2013. Speech in Astana, Kazakhstan, on Building a Silk Road Economic Belt (Nazarbayev University, 7 September 2013). *USC U.S.–China Institute*. URL: <https://china.usc.edu/node/21218> (дата візиту: 28.11.2025).
- Xi Jinping Holds Talks with President Kassym-Jomart Tokayev of Kazakhstan, 2022. *The State Council of the People's Republic of China*, 14 September. URL: https://english.www.gov.cn/news/202209/14/content_WS6321b5b0c6d0a757729e00b6.html (дата візиту: 28.11.2025).
- Xi: Central Asian leaders announce inauguration of China–Central Asia summit mechanism, 2023. *The State Council of the People's Republic of China*, 19 May. URL: https://english.www.gov.cn/news/202305/19/content_WS6467196ec6d03ffcca6ed313.html (дата візиту: 29.11.2025).
- Yau, N., 2022. *China's Security Management towards Central Asia*. Foreign Policy Research Institute. URL: <https://www.fpri.org/wp-content/uploads/2022/04/chinas-security-management-towards-central-asia.pdf> (дата візиту: 10.12.2025).
- Александров, О., Борділовська, О., Веселовський, А. та ін., 2024. *Держави Центральної Азії в контексті конкуренції світових акторів після початку широкомасштабного вторгнення Росії в Україну: аналітична доповідь*, Київ. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Veselovskyi_Andrii/Derzhavy_Tsentralnoi_Azii_v_konteksti_konkurentsii_svitovykh_aktoriv.pdf (дата візиту: 15.12.2025).
- Бевзюк, Є., Котляр, О., 2023. Західна Євразія: пошук регіональної безпекової парадигми, *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*, 32, с. 81–105. DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2023.32.081>. URL: <https://mzu.history.org.ua/index.php/MZU/article/view/378>. (дата візиту: 15.12.2025).
- Булбенюк, С., 2022. Geopolitical and geoeconomic ambitions and “soft power” of China: comments on the discourse on the features of promotion and approval, *Китаєзнавчі дослідження*, 2, с. 39–53. DOI: <https://doi.org/10.51198/chinesest2022.02.039>. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF%2Fkytdosl_2022_2_5.pdf&P21DBN=UJRN (дата візиту: 25.11.2025).
- Гольцов, А. Г., 2024. Геополітичний порядок у Центральній Азії, *Politicus*, 5, с. 127–132. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2024-5.18>. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/opac/search.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF%2Fpolit_2024_5_20.pdf&P21DBN=UJRN (дата візиту: 28.11.2025).
- Голянич, Б., 2024. Основні геостратегічні пріоритети КНР на пострадянському просторі, *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія: Політичні науки*. DOI: <https://doi.org/10.31558/2617-0248.2024.9.19>. URL: <https://jvestnik-politology.donnu.edu.ua/article/view/16362>. (дата візиту: 25.11.2025).
- Голянич, Б., 2023. Співробітництво Китаю з країнами Центральної Азії: сьогодення та перспективи, *Медіафорум: аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент*, 13, с. 11–23. DOI: <https://doi.org/10.31861/mediaforum.2023.13.11-23>. URL: <https://journals.chnu.edu.ua/mediaforum/article/view/511> (дата візиту: 18.12.2025).
- Зейналов, Д., 2025. Центральна Азія як потенційний простір розширення військової агресії РФ: оцінка конкуренції за вплив з Китаєм і зростаючі гібридні загрози, *Соціально-політичні студії. Науковий альманах. Праці молодих науковців*, 9, с. 73–82. URL: http://liber.onu.edu.ua/pdf/Soc_polit_studies_2025_9.pdf. (дата візиту: 15.12.2025).
- Лоссовський, І., Крупня, І., 2023. Причини азійського нейтралітету щодо російсько-української війни, *Україна дипломатична*, 24, с. 187–203. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/opac/search.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF%2Fukrdip_2023_24_16.pdf&P21DBN=UJRN (дата візиту: 15.02.2026).
- Микаль, О., 2024. Relations between Russia and China after February 2022: Common Interest but Different Values and Visions, *Східний світ (The World of the Orient)*, 4, с. 106–118. doi: <https://doi.org/10.15407/orientw2024.04.106>. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/opac/search.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF%2FskhS_2024_4_9.pdf&P21DBN=UJRN (дата візиту: 15.02.2026).
- Неліпа, Д., Ворона, М., 2024. Геополітичний вимір зовнішньої політики Китаю на пострадянському просторі: повзуча економічна експансія, *Політичне життя*, 2. DOI: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2024.2.27>. URL: <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/16112> (дата візиту: 15.02.2026).
- Укрінформ, 2022. *Росія ввела заборону на вивезення цукру та зерна*, 15 березня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3430138-rosia-vvela-zaboronu-na-vivezenna-cukru-ta-zerna.html> (дата візиту: 15.02.2025).

References

- 6th China-Central Asia Foreign Ministers' Meeting held in Almaty. (2025). Belt and Road Portal (Xinhua News Agency), April 27. Available at: <https://eng.yidaiyilu.gov.cn/p/OGF94G44.html> (Accessed: December 15, 2025). [in English].
- Aleksandrov, O., Bordilovska, O., Veselovskyi, A. et al., 2024. *Derzhavy Tsentralnoi Azii v konteksti konkurentsii svitovykh aktoriv pislia pochatku shyrokomasshtabnoho vtrornennia Rosii v Ukrainu: analitychna dopovid [Central Asian States in the Context of Competition among Global Actors after the Beginning of Russia's Full-Scale Invasion of Ukraine: Analytical Report]*. Kyiv. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Veselovskyi_Andrii/Derzhavy_Tsentralnoi_Azii_v_konteksti_konkurentsii_svitovykh_aktoriv.pdf (15.12.2025). [in Ukrainian].

Bevziuk, Ye., Kotliar, O., 2023. Zakhidna Yevraziia: poshuk rehionalnoi bezpekovoï paradyhmy [Western Eurasia: In Search of a Regional Security Paradigm], *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovy poshuky i znakhidky* [online], 32, pp. 81–105. DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2023.32.081>. URL: <https://mzu.history.org.ua/index.php/MZU/article/view/378>. (15.12.2025). [in Ukrainian].

Bulbeniuk, S., 2022. Geopolitical and geoeconomic ambitions and “soft power” of China: comments on the discourse on the features of promotion and approval. *Kytaieznachchi doslidzhennia* [online], 2, pp. 39–53. DOI: <https://doi.org/10.51198/chinesest2022.02.039>. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF%2Fkytdosl_2022_2_5.pdf&P21DBN=UJRN (25.11.2025). [in English].

China, Uzbekistan pledge to advance mutually beneficial cooperation. (2022). The State Council of the People’s Republic of China, September 16. Available at: https://english.www.gov.cn/news/topnews/202209/16/content_WS6323d76cc6d0a757729e0162.htm (Accessed: December 21, 2025). [in English].

China–Uzbekistan Foreign Ministers’ Strategic Dialogue Held in Tashkent. (2025). Permanent Mission of the People’s Republic of China to the United Nations, November 21. Available at: https://un.china-mission.gov.cn/eng/zgyw/202511/t20251124_11758599.htm (Accessed: December 5, 2025). [in English].

CNPC, 2022. *Central Asia–China Gas Pipeline*. Beijing: CNPC. URL: https://www.cnpc.com.cn/en/ca_china_gas_pipeline.pdf (дата візиту: 15.12.2025). [in English].

Collective Security Treaty Organization (n.d.). *Учения Коллективных сил ОДКБ*. URL: <https://odkb-csto.org/training/> (дата візиту: 15.02.2025). [in English].

Eurasian Development Bank, 2023. *Investment Overview: Kyrgyzstan*. Almaty: EDB. URL: https://eabr.org/upload/iblock/kyrgyzstan_investment_review.pdf (дата візиту: 05.12.2025). [in English].

European Bank for Reconstruction and Development, 2006. *Regional Trade Integration in the CIS*. Working Paper No. 83. London: EBRD. URL: <https://www.ebrd.com/downloads/research/economics/workingpapers/wp0083.pdf> (дата візиту: 19.12.2025). [in English].

Global Firepower, 2022. *Russia’s military power*. URL: https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.php?country_id=russia (дата візиту: 19.12.2025). [in English].

Holianych, B., 2023. Spivrobitnytstvo Kytau z krainamy Tsentralnoi Azii: sohodennia ta perspektyvy [China’s Cooperation with Central Asian Countries: Present and Prospects]. *Mediaforum: analityka, prohnozy, informatsiinyi menedzhment* [online], 13, pp. 11–23. DOI: <https://doi.org/10.31861/mediaforum.2023.13.11-23>. URL: <https://journals.chnu.edu.ua/mediaforum/article/view/511>. (18.12.2025). [in Ukrainian].

Holianych, B., 2024. Osnovni heostratehichni priorytety KNR na postradianskomu prostori [Main Geostrategic Priorities of the PRC in the Post-Soviet Space], *Visnyk Donetskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stusa. Seriya: Politychni nauky* [online]. DOI: <https://doi.org/10.31558/2617-0248.2024.9.19>. URL: <https://jvestnik-politology.donnu.edu.ua/article/view/16362>. (дата візиту: 25.11.2025). (25.11.2025). [in Ukrainian].

Holtsov, A.H., 2024. Heopolitychnyi poriadok u Tsentralnii Azii [Geopolitical Order in Central Asia], *Politicus* [online], 5, pp. 127–132. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2024-5.18>. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/opac/search.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF%2Fpolit_2024_5_20.pdf&P21DBN=UJRN (28.11.2025). [in Ukrainian].

Hu, J., 2011. Statement at the Shanghai Cooperation Organisation Summit (Astana, June 2011). *Comparative Connections: A Quarterly E-Journal on East Asian Bilateral Relations*, 13(2), p. 2. URL: https://ciaotest.cc.columbia.edu/journals/cpc/v13i2/f_0023245_19152.pdf (дата візиту: 18.12.2025). [in English].

International Migrant Stock. (2020). United Nations. Available at: <https://www.un.org/development/desa/pd/content/international-migrant-stock> (Accessed: December 22, 2025). [in English].

Kazakh Invest. (2023). *Investment Cooperation between Kazakhstan and China*. Nur-Sultan: Kazakh Invest. Available at: https://invest.gov.kz/upload/iblock/China_Kazakhstan_Investment_Cooperation.pdf (Accessed: December 11, 2025). [in English].

Kazakhstan and China signed 58 commercial documents worth over \$24 billion. (2025). KAZAKH INVEST, June 16. Available at: <https://invest.gov.kz/media-center/press-releases/kazakhstan-and-china-signed-58-commercial-documents-worth-over-24-billion> (Accessed: December 15, 2025). [in English].

Lossovskiy, I., Krupenia, I., 2023. Prychyny aziiskoho neitralitetu shchodo rosiisko-ukrainskoi viiny [Reasons for Asian Neutrality toward the Russian-Ukrainian War]. *Ukraina dyplomatychna* [online], 24, pp. 187–203. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/opac/search.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF%2Fukrdip_2023_24_16.pdf&P21DBN=UJRN (15.02.2026). [in Ukrainian].

MFA Uzbekistan. (2023). *Uzbekistan–China Strategic Partnership*. Tashkent: MFA Uzbekistan. Available at: https://mfa.uz/uploads/uzbekistan_china_strategic_partnership.pdf (Accessed: December 22, 2025). [in English].

Ministry of Foreign Affairs of the People’s Republic of China. (2022). President Xi Jinping Makes a State Visit to the Republic of Kazakhstan, September 15. Available at: https://www.mfa.gov.cn/mfa_eng/zy/jj/2022/cxshgsfwhw/202209/t20220915_10766191.htm (Accessed: December 24, 2025). [in English].

Mykal, O., 2024. Relations between Russia and China after February 2022: Common Interest but Different Values and Visions. *Skhidnyi svit (The World of the Orient)* [online], 4, pp. 106–118. doi: <https://doi.org/10.15407/orientw2024.04.106>. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/opac/search.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF%2FSkshS_2024_4_9.pdf&P21DBN=UJRN (15.02.2026). [in English].

Nelipa, D., Vorona, M., 2024. Heopolitychnyi vymir zovnishnoi polityky Kytau na postradianskomu prostori: povzucha ekonomichna ekspansiia [The Geopolitical Dimension of China’s Foreign Policy in the Post-Soviet Space: Creeping Economic Expansion], *Politychne zhyttia* [online], 2. <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2024.2.27>. URL: <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/16112>. (15.02.2026). [in Ukrainian].

Putin urges Central Asian states to step up trade with Russia. (2025). Reuters, October 9. Available at: <https://www.reuters.com/world/asia-pacific/putin-urges-central-asian-states-step-up-trade-with-russia-2025-10-09/> (Accessed: December 11, 2025). [in English].

Rosii vvela zaboronu na vyvezennia tsukru ta zerna [Russia Introduced a Ban on the Export of Sugar and Grain], 2022. *Ukrinform* [online], 15 March. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3430138-rosia-vvela-zaboronu-na-vivezenna-cukru-ta-zerna.html> (15.02.2025). [in Ukrainian].

Rosstat. (2023). Russian Outward FDI. Moscow: Rosstat. Available at: https://rosstat.gov.ru/storage/mediabank/outward_fdi_2023.pdf (Accessed: December 20, 2025). [in English].

Shanghai Cooperation Organisation. (2001). The Shanghai Convention on Combating Terrorism, Separatism and Extremism. Available at: <https://eng.sectso.org/images/07e8/0c/17/1626723.pdf> (Accessed: December 21, 2025). [in English].

State Council Information Office of the People's Republic of China. (2023). CPC Guidelines for Governing Xinjiang in the New Era: Practice and Achievements: White Paper. Beijing. Available at: https://english.www.gov.cn/archive/whitepaper/202309/26/content_WS6512b1f0c6d0868f4e8e3b8f.html (Accessed: December 18, 2025). [in English].

State Council PRC. (2025). China–Central Asia Trade Data. Beijing. Available at: https://english.www.gov.cn/archive/china_central_asia_trade_2025.pdf (Accessed: December 16, 2025). [in English].

Statistical Committee of the CIS. (2006). Main macroeconomic indicators of the CIS countries 2005. Moscow. Available at: <https://cisstat.com/macroeconomics/2005.pdf> (Accessed: January 15, 2025). [in English].

The First China-Kyrgyzstan Foreign Ministers' Strategic Dialogue Held Successfully in Bishkek. (2025). Mission of the People's Republic of China to ASEAN, November 20. Available at: https://asean.china-mission.gov.cn/eng/zgwj/202511/t20251121_11757707.htm (Accessed: November 28, 2025). [in English].

Trade turnover between China and Central Asia hits record high in 2025. (2025). State Service of Maritime and River Transport of Turkmenistan. Available at: <https://www.tmrl.gov.tm/en/news/article/1395> (Accessed: December 20, 2025). [in English].

Umarov, T. (2026). Exploring the Domestic Foundations of Uzbekistan's Changing Stance on China. OSCE Academy in Bishkek. Available at: https://osce-academy.net/upload/file/report_Temur_Umarov.pdf (Accessed: January 15, 2026). [in English].

Vinokurov, E. (2007). The CIS, the Eurasian Economic Community and the EU: Trade and Trade Potential. Centre for Integration Studies, EDB. Available at: https://mpira.ub.uni-muenchen.de/3516/1/MPRA_paper_3516.pdf (Accessed: December 23, 2025). [in English].

World Bank. (2023a). Bilateral FDI Database: Kazakhstan. Washington. Available at: <https://documents.worldbank.org/curated/en/bilateral-fdi-kazakhstan.pdf> (Accessed: December 21, 2025). [in English].

World Bank. (2023b). FDI in Uzbekistan by Partner Country. Washington. Available at: <https://documents.worldbank.org/curated/en/uzbekistan-fdi.pdf> (Accessed: November 25, 2025). [in English].

World Bank. (2023c). Kyrgyz Republic: External Debt Statistics. Washington. Available at: <https://documents.worldbank.org/curated/en/kyrgyz-republic-debt.pdf> (Accessed: November 28, 2025). [in English].

Xi Jinping Holds Talks with President Kassym-Jomart Tokayev of Kazakhstan. (2022). The State Council of the People's Republic of China, September 14. Available at: https://english.www.gov.cn/news/202209/14/content_WS6321b5b0c6d0a757729e00b6.html (Accessed: November 28, 2025). [in English].

Xi Jinping. (2013). Speech in Astana, Kazakhstan, on Building a Silk Road Economic Belt (Nazarbayev University, September 7, 2013). USC U.S.–China Institute. Available at: <https://china.usc.edu/node/21218> (Accessed: November 28, 2025). [in English].

Xi: Central Asian leaders announce inauguration of China–Central Asia summit mechanism. (2023). The State Council of the People's Republic of China, May 19. Available at: https://english.www.gov.cn/news/202305/19/content_WS6467196ec6d03ffcca6ed313.html (Accessed: November 29, 2025). [in English].

Yau, N. (2022). China's Security Management towards Central Asia. Foreign Policy Research Institute. Available at: <https://www.fpri.org/wp-content/uploads/2022/04/chinas-security-management-towards-central-asia.pdf> (Accessed: December 10, 2025). [in English].

Zeinalov, D., 2025. Tsentralna Aziia yak potentsiinyi prostir rozshyrennia viiskovoi ahresii RF: otsinka konkurentsii za vplyv z Kytaiem i zrostaiuchi hibrydni zahrozy [Central Asia as a Potential Space for the Expansion of Russian Military Aggression: Assessing Competition for Influence with China and Growing Hybrid Threats], *Sotsialno-politychni studii. Naukovyi almanakh. Pratsi molodykh naukotsiv* [online], 9, pp. 73–82. URL: http://liber.onu.edu.ua/pdf/Soc_polit_studies_2025_9.pdf. (15.12.2025). [in Ukrainian].

Mykhailo Shelemba

Associate Professor at the Department of International Studies & Public Communications
of the Faculty of History and International Relations,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod, Ukraine

CHINA AND RUSSIA IN CENTRAL ASIA AFTER 2022: ASYMMETRY OF INFLUENCE AND MANAGED COMPETITION

The article examines the transformation of interaction between the People's Republic of China (PRC) and the Russian Federation (RF) in Central Asia (CA) after 2022 in the context of profound changes in the regional and international order. The beginning of Russia's full-scale war against Ukraine became a catalyst for the redistribution of influence in the post-Soviet space and brought to the fore the question of the nature of Sino-Russian interaction in the region. The study substantiates the thesis of a transition from formally declared strategic partnership to a model of managed competition. The research methodology is based on a combination of the theory of regional security complexes, the concept of asymmetric trade dependence, and the «axis of expediency» model, which makes it possible to define the contemporary configuration of Central Asia as structurally asymmetric. Within this framework, the region appears as a security sub-system evolving from a monocentric model dominated by Russia to a two-vector structure, in which the military-political component remains under Moscow's influence, while the economic-institutional dimension is increasingly concentrated around China. It is demonstrated that Russia retains military-political and institutional presence by relying on post-Soviet integration and security mechanisms, as well as migration and remittance linkages.

At the same time, China is strengthening its geoeconomic influence through investment, lending, infrastructure projects, and the «China–Central Asia» format, integrating the region into its broader Eurasian strategy. A comparative analysis of trade and investment dynamics indicates the formation of asymmetric interdependence, in which the states of the region are more sensitive to Beijing's economic decisions than China is to Central Asia. The findings point to the emergence of a structurally asymmetric model of regional order in Central Asia, where Russia's military-political presence coexists with the consolidation of China's geoeconomic dominance. This configuration does not imply open confrontation; however, it reflects a gradual shift in the balance of power in Eurasia and a transformation of the regional security architecture in the long term.

Keywords: Central Asia, China, Russia, managed competition, security, geopolitics, geoeconomics.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що не має конфлікту інтересів щодо даного дослідження, включаючи фінансовий, особистий, авторський або будь-який інший, який міг би вплинути на дослідження, а також на результати, представлені в даній статті.

Фінансування

Дослідження було проведено без фінансової підтримки.

Доступність даних

Усі дані доступні в цифровій або графічній формі в основному тексті рукопису.

Використання штучного інтелекту

Автор підтверджує, що при створенні даної роботи він не використовував технології штучного інтелекту.

Статус статті:

Отримано: 14.02.2026 Прийнято: 18.03.2026 Опубліковано: 15.04.2026
Creative Commons Attribution NonCommercial ShareAlike License (CC BY-NC-SA 4.0)
ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930.1(477)

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(54\).2026.354954](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(54).2026.354954)

ОБРАЗ ДМИТРА ІВАНОВИЧА ЯВОРНИЦЬКОГО В ІСТОРІОГРАФІЇ У 1940 – 1950-Х РР.

Дмитро Євтушенко¹

аспірант історичного факультету Дніпровського національного університету ім. Олеса Гончара,
Дніпро, Україна

E-mail: dima_evtushenko1998@ukr.net

<https://orcid.org/0009-0001-1059-7141>

У 1940 – 1950-х роках ХХ століття образ Дмитра Івановича Яворницького в радянській історіографії зазнавав спроб критичної переоцінки та значного ідеологічного тиску. Незважаючи на впевнене визнання постаті Яворницького як успішного значущого дослідника запорозького козацтва, археолога, етнографа та історика, наукове поле радянщини досліджуваного періоду позиціонувало діяльність Дмитра Івановича в ракурсі критики «буржуазного націоналізму» та «козакофільства». Вчений здійснив великий вклад в деталізацію становлення історичних постатей в українському козацтві, через що дослідника було звинувачено у надмірній ідеалізації козацької історії. У даній статті розглядається проблема історіографічного відображення образу Яворницького в період 1940 – 1950-х рр. минулого століття. Простежується переважання критичного підходу радянських істориків, котрі намагались максимально протиставити творчий доробок Яворницького марксистсько-ленінській історичній концепції, зосереджуючи основну увагу на «обмеженості» дослідника, його похибках в «методології». Автор приходить до висновку, що попри смерть вченого у 1940 р. та неодмінну актуальність його праць, їх наукова інтерпретація в наступні десятиліття була суворо обмежена встановленими ідеологічними рамками. Хоча науковий і культурний доробок Яворницького став підґрунтям для популяризації історії Півдня України, саме у 1940 – 1950-х рр. активно формувалася провідний критичний образ діяльності дослідника, який суттєво відрізнявся від аполітичного оцінювання його праць у децю пізніший період, у 1960 – 1980-х рр. ХХ століття. Виділяються та описуються характерні особливості ідеологічної критики діяльності Яворницького у досліджуваній період: зокрема, автора часто звинувачували в надмірній романтизації історичних наративів періоду козацтва, що не відповідало радянським концептам історичного знання. Тогочасна влада вимагала просування наративів класового аналізу та боротьби з «феодалізмом», чому творчість Яворницького мало відповідала. У статті обґрунтовується думка про те, що у період посилення антиукраїнської векторності розвитку радянської історіографії краєзнавство залишалось нішею, що володіла потенціалом збереження фрагментів національного історичного наративу. Здобуток Дмитра Яворницького у царині історії не міг бути недооціненим навіть комуністично зорієнтованим історикам, що підтвердилось поступовим поверненням інтересу до постаті вченого у 1960-ті рр., після нетривалого фактичного зникнення з історіографічного вжитку його імені як історика в 1940 – 1950-ті рр.

Ключові слова: історіографія, Дмитро Іванович Яворницький, радянщина, козацтво, етнографія, культурна спадщина, Південь України.

Постановка проблеми. Дмитро Іванович Яворницький – видатна постать у нішах українознавства та історії, етнографії та археології, фольклористики. Будучи письменником, дослідником українського козацтва, Яворницький залишив у спадок більше півтори тисячі результатів ґрунтовних наукових досліджень. Водночас позиціонування імені постаті Яворницького на історичній арені пройшло складний буремний шлях радянського періоду та часто характеризувалось неоднозначністю.

Численні полеміки, безпідставна нещадна ідеологічна критика зі сторони комуністичної влади були спрямовані передусім на нівелювання значущості напрацювань дослідника, яким були властиві глибока національна свідомість, історична обґрунтованість та широке змістове навантаження. Поле наукових

інтересів, творчих взаємин Яворницького з неординарними особистостями, його активна громадянська позиція – усе це зумовлює багатогранність постаті вченого [Санцевич, 1984, с. 55–68]. При цьому в радянській історіографії періоду «забуття» Яворницького присутні окремі мікрообрази його постаті, що формувалися на основі суб'єктивних провідних оцінок сучасниками [Світленко, 2015, с. 205–212].

Власне, порівняльний аналіз зразків таких оцінок дає змогу сформувати узагальнюючий образ дослідника в історіографії 1940 – 1950-х рр., в час пріоритетності комуністичної ідеології та знищення «українського сліду» в історії. Зважаючи, що історія запорозького козацтва – «вічна», знакова пріоритетна тема у вітчизняній історіографії – формувала ядро діяльності Яворницького, проблема його «затінення» у

¹ © Євтушенко Д.

період розквіту радянщини потребує детальнішого розгляду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема дослідження не є новою в сучасному науковому дискурсі, водночас проблематика досліджена у науковій літературі представлена фрагментарно. Вивченню діяльності Д. Яворницького присвячені численні публікації та наукові роботи [Ващенко, 2016], [Гужвій, 1989], [Дорошенко, 1913], [Заруба, 1993], [Коваленко, 1991], [Ковальський, 1990], [Мицик, 1991].

Вагомий внесок у розвиток проблематики в межах наукового дискурсу здійснили дослідники [Журба, 2016], [Світленко, 2015], [Мерніков, 1995], [Руснак, 1995], [Санцевич, 1984], які аналізували археографічний вимір епістолярної спадщини Яворницького, розглядали її в різних аспектах. Питання генези української козащини у доробку автора досліджені низкою вчених, які зосереджували увагу та історії козацтва в контексті викладу Д. Яворницького [Смолій, 1990], [Тарасенко, 1996]. Важливий внесок до наукового дискурсу здійснили [Чабан, 2002], [Шубравська, 1972] роботи яких увиразнюють історичну постать Яворницького.

Водночас попри достатню кількість матеріалів галузевих досліджень, відчувається нестача систематизованого аналізу образу Дмитра Яворницького у період «затіннення» його постаті в радянській історіографії, що обмежує розуміння впливу цього явища на розвиток національної історичної науки в минулому столітті.

Формулювання мети, цілей статті. Метою статті є аналіз специфіки висвітлення образу Дмитра Яворницького в історіографії періоду 1940–1950-х рр.

Виклад основного матеріалу. Радянська історіографія нівелюється окремими сучасними істориками, котрі применшують значення цього етапу, зважаючи на пріоритетність її ідеологічного підґрунтя. Водночас навіть у такі буремні часи продовжували свою діяльність інакодумці, які проводили власні дослідження, не підтримуючи принципові комуністичні засади. Це зумовлює необхідність врахування різних точок зору при оцінюванні образу визначних постатей в історіографії радянських часів.

У рамках історіографічної традиції образ Дмитра Яворницького є дуалістичним та позиціюється у декількох вимірах на різних етапах історіографії, проявляючи себе у синтетичному вигляді. Так, історіографічний образ дослідника формується у рамках двох площин – загальної (із критичним образом вченого) та регіональної (з апологіетичним образом) історіографії. Регіональний образ, сформований на основі спогадів, є дещо ідеалізованим, водночас загальний вимір на основі рецензій на роботи Яворницького репрезентує ставлення сучасників-істориків [Ковальський, 1993, с. 36–41].

Не зважаючи на періоди свідомого «стертя» з поля зору радянськими історіографами постаті Яворницького, про її незмінну значущість свідчить хоча б той факт, що навіть в періоди повної тоталітарної влади комунізму авторитет історика зберігався та підтримувався державними інститутами, адже наукова

цінність та об'єктивність його праць тривали незалежно від панівної ідеології.

У пізніший період, в 60-х рр. ХХ ст. було знято перший документальний фільм «В пошуках скарбів» про Яворницького, а також сюжет у Дніпропетровську для кіножурналу «Радянська Україна», популяризувались експозиції історичного музею, визнання набули окремі невідомі раніше роботи дослідника. Проте, як і для всіх тогочасних істориків, періоду загальної «ідеологічної реабілітації» Д. Яворницького передувала «криза ідентичності» – затяжний стійкий конфлікт між змістом ідеологічної ідентичності та актуальними ідеологічними наративами [Історія Національної академії наук України 1924–1928, 1998, с. 73].

Не зважаючи на концептуальну стагнацію у періоди посилення антиукраїнського курсу радянської історичної політики саме краєзнавство позиціонувалось тією нішею, що володіла потенціалом збереження фрагментів національного історичного контексту. Саме цей факт пояснює збереження авторитету Дмитра Яворницького як активного діяча в історико-археологічній, публіцистичній, музейній, фольклорній галузях [Ченцова, 1991, с. 33–45].

Навіть вкрай прокомуністично налаштовані історики того часу не могли недооцінити доробку дослідника [Євтушенко, 2025, с. 1971]. Зокрема такий суворий критик Яворницького, як В. О. Голобуцький, оцінює напрацювання Яворницького в позитивному ключі, посиляючись у книзі «Запорізька Січ в останні часи свого існування» на зібрання документів авторства Яворницького, зокрема й на «Істочники», як на надійне першоджерело [Голобуцький, 1957].

Строкатість позиціонування образу Дмитра Івановича характерна і для післяжиттєвої історіографічної долі. Зважаючи на зростаючі тенденції централізації, контролю та регламентації діяльності науковців у радянському просторі, історики того часу починали усвідомлювати, що вплив радянщини та комунізму невпинно зростає, і щоб тривати в науковій царині їм необхідно адаптуватись до ідеологічних вимог.

Будучи ідейним народником та ідеологом козацької української державності, Д. Яворницький написав понад дві сотні ґрунтовних цінних історичних праць, котрі стали не лише базою для наступних поколінь істориків, а й полем для багатьох дискусій. Зокрема, мова йде про розвідки «Запорожская пещера над Днепром» (1885), «Раскопка Кургана в д. Вороной» (1885), «Церковные памятники Запорожья» (1893), «Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края» (1889), «Вольности запорожских казаков» (1918), «Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман запорожских низовых казаков» (1894) та багато інших [Євтушенко, 2025, с. 1973].

Від фактичного зникнення з вжитку імені Яворницького як історика в 40–50-ті рр., з поступовим поверненням інтересу до нього у 60-ті рр., можна говорити про своєрідне відродження зацікавленості постаттю українського історика, повернення з невідомості у широке використання імені дослідника [Журба, 2020, с. 100–115]. Щодо «забуття» Дмитра

Івановича у досліджувані десятиліття, не для широкого загалу історики використовували, окрім історичної козацької спадщини дослідника, збірки фольклорних записів Яворницького, а також його досягнення в археологічному, етнологічному, лексикографічному полях [Санцевич, 1984].

Це пояснюється неповторним стилем роботи Д. І. Яворницького: поруч з архівними доказами певних історичних фактів, документальними та писемними артефактами, автор залучав також інші типи джерел – етнографічні пам'ятки, історично-географічні дані, фольклор, дані топоніміки, провідні наративи народних вірувань тощо. Саме за такий неординарний підхід М. П. Ковальський найменував Д. І. Яворницького фундатором нового вектору в розвитку української історіографії, інноваційної методики використання історичних джерел [Ковальський, 1990, с. 3–10].

Істориком, який ідеалізував запорозьке козацтво, вважав Д. І. Яворницького і В. О. Голобуцький. Разом з тим, останній підкреслив також особливу джерельну цінність опублікованих Яворницьким документальних збірок [Голобуцький, 1957].

Авторству радянського критика О. М. Лазаревського належать відгуки фактично на усі роботи Яворницького, і всі вони були категорично негативними. Критик звинувачував Дмитра Івановича у низькій науковій цінності досліджень, їх невідповідності встановленій структурі, неоригінальності [Воронов, 1995, с. 36–38].

Значний вплив дослідження Д. І. Яворницького здійснювали на діяльність радянських художників. Зокрема, відоме полотно «Козаки пишуть лист турецькому султанові» було створене за посередництвом рекомендацій історика [Тарасенко, 1996, с. 10–18].

У найжорстокіші часи радянського режиму наукові досягнення Яворницького, на жаль, перебували у штучному забутті. Власне, ті якості, наукові прийоми та стилістичні особливості творчості Дмитра Івановича, які у тогочасному середовищі піддавалися гострій критиці, стали потужною конкурентною перевагою творчого доробку дослідника у широкому і різноманітному полі історичної культури [Євтушенко, 2025, с. 1977]. Необхідно також зауважити, що в даному контексті під «історичною культурою» треба розуміти власне процес виробництва, споживання, трансляції та взаємодії історичних знань, уявлень, стереотипів, різнопланових суспільних запитів, які властиві для різноманітних суспільних груп певного культурного простору [Іщенко, 2020, с. 49–59].

Значною мірою, саме високий комунікативний потенціал праць авторства Яворницького, а також виправдана репутація кращого знавця історії запорозьких козаків, дозволили зберегти зацікавленість діяльністю Яворницького серед різних суспільних груп навіть у буремні часи примусового забуття імені дослідника. Історик умів настільки просто, яскраво, образно, переконливо та ексклюзивно представити регіональну історію, що вона викликала почуття гордості та формувала місцевий патріотизм

[Перкова, 2015, с. 15].

Ще за життя Дмитро Іванович розглядав рецензії найавторитетніших істориків у контексті не лише несправедливого осуду, але і як відповідну рекламу перспективного публічного історика, розуміючи цінність незалежної та неупередженої авторської позиції, що опирається на правдиві історичні факти. Дослідницька активність, публічна діяльність та численні соціальні зв'язки із впливовими постатями того часу, розширюють розуміння впливу доробку Д. І. Яворницького як публічного історика. Успішність його дослідницького шляху підтверджується фактом перетворення авторського музею в центральну культурну інституцію Катеринослава (наразі – Дніпра), яким він, не зважаючи на всі перипетії, залишається й на сьогодні.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Вплив постаті Дмитра Яворницького на радянську історіографію володів настільки сильною амплітудою, що його напрацюваннями активно користувалися учені-історики навіть у часи примусового «стертя» образу дослідника з радянських наративів. Достовірні описи подій періоду козащини, досягнення у музейній справі, археологічних розробках та обширному дослідженні історії певних регіонів зробили творчу спадщину Яворницького неоціненною. Проте гніт тоталітарної радянської ідеології мав значний вплив на образ дослідника в 1940 – 1950-хх рр. ХХ століття.

Незначна кількість публікацій здебільшого ювілейних, щодо наукової діяльності вченого, вирізнялися характерною описовістю. У цей період характерним було фактичне зникнення з вжитку імені Яворницького як історика, і лише із 1960-хх років можна говорити про певне відродження зацікавленості до цієї неординарної постаті. Ритуальне вживання певних ярликів, зумовлених правилами радянської ідеології в цілому та дозволеної історіографії зокрема, були віддзеркаленням загальної концепції «обмеженості» немарксистських істориків, що намагались розкрити образ Яворницького в позитивному ключі.

Вплив постаті Яворницького на процес розвитку української історіографії впродовж більш як століття свідчить про важливість особистості дослідника у збереженні історичної пам'яті козацького минулого. Невтомна діяльність історика щодо збереження археологічних матеріальних пам'яток, прагнення історичного просвітництва якомога більшої аудиторії, численні тісні особисті зв'язки з представниками мистецької та наукової еліти – усе це мало значний вплив на стимулювання інтересу до козацької тематики у творчості відомих митців як за життя Яворницького, так і до сьогодні. Можна переконливо стверджувати, що не зважаючи на спроби радянської влади применшити досягнення Дмитра Яворницького та навіть примусове забуття його досягнень у 1940 – 1950-хх рр., вплив його історичних розвідок на становлення української історіографії неможливо недооцінити, а сама проблематика заслуговує більш детального вивчення і сьогодні.

Список використаних джерел

- Вашенко, В., 2016. (Українські) історики, політичні генерації та (радянська) влада: нова аналітична структура радянської історії, *Історик і Влада. Колективна монографія*, К.: Інститут історії України НАН України, с. 77–131.
- Воронов, В. І., 1995. Оцінка Лазаревським праць Д. І. Яворницького, *Регіональне і загальне в історії: Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького*, Дніпропетровськ: Пороги, с. 36–38.
- Голобущий, В. А., 1957. *Запорожское казачество*, К.: Госполитиздат УССР, 462 с.
- Гужвій, О. І., 1989. Людина повна любові і знань, *Яворницький Дмитро (30-літній ювілей наукової праці)*. Дніпрові пороги, Львів, 287 с.
- Дорошенко, Д., 1913. Дмитро Іванович Яворницький: До 30-літнього ювілею його наукової діяльності, *Літературно-науковий вісник*, т. XIV.
- Євтушенко, Д., 2025. Образ Д. І. Яворницького у радянській історіографії, *Вісник науки та освіти*, 9(39), с. 1966–1982. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-9\(39\)-1966-1982](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-9(39)-1966-1982).
- Журба, О. І., 2016. Історична культура Катеринославщини та особливості формування історичної пам'яті регіону, *Харківський історіографічний збірник*, вип. 15, с. 163–173. URL: <https://periodicals.karazin.ua/historiography/article/view/9453> (дата візиту: 01.02.2026).
- Журба, О. І., Литвинова, Т. Ф., 2020. Формування історичної культури Катеринослава /Дніпропетровська/Дніпра та становлення міського інтелектуального ландшафту, *Ab urbe condita: урбаністичний простір Південної України останньої третини XVIII – першої половини XX ст.: зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 250-й річниці м. Запоріжжя*, Запоріжжя, с. 100–115.
- Заруба, В. М., 1993. Академік Дмитро Іванович Яворницький, *Постаті (Студії з історії України. Книга друга)*, Дніпропетровськ, ВКЦ «Україна», с. 3–42.
- Історія Національної академії наук України 1924 – 1928. *Документи і матеріали*, 1998. Київ: НБУВ, 764 с.
- Іщенко, Є. О., 2020. Концепція «місць пам'яті» П'єро Нора в контексті досліджень про колективну пам'ять, *Питання культурології*, 36, с. 49–59. DOI: <https://doi.org/10.31866/2410-1311.36.2020.221044>.
- Коваленко, О. Б., 1991. Неопублікована автобіографія Д. І. Яворницького, *Питання вітчизняної та зарубіжної історії*, Чернівці, с. 58–60.
- Ковальський, М. П., 1991. Місце Д. І. Яворницького у вітчизняному історіографічному процесі, *Вчений-подвижник. Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа та етнографа Д. І. Яворницького: Матеріали наук. практ. конф., присвяченої 135-річчю від дня народження вченого*, 26–27 жовтня 1991 р. Дніпропетровськ, с. 3–10.
- Ковальський, М., 1993. Невтомний дослідник, *Козацтво*, 1, с. 36–41.
- Мерніков, Г., 1995. Риси історичної школи в творчості Д.І. Яворницького, *Регіональне і загальне в історії: Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького*, Дніпропетровськ: Пороги, с. 31–33.
- Мишик, Ю., 1991. Д.І. Яворницький і В.О. Біднов, *Вчений-подвижник*, Дніпропетровськ, с. 19–23.
- Перкова, А. І., Череднік, Н. Г., 2015. *Курінь козацького батька. Путівник по меморіальному будинку-музею академіка Д.І. Яворницького*, Дніпропетровськ: Арт-Прес, 94 с.
- Руснак, І. Є., 1995. *Літературна творчість Д. І. Яворницького і розвиток української прози початку XX століття: Автореферат дис. канд. філолог. наук*, Київ, 22 с.
- Санцевич, А. В., 1984. *Українська радянська історіографія (1945 – 1982): Навчальний посібник*, К.: Гол. вид-во видавничого об'єднання «Вища школа», 140 с.
- Світленко, С., 2015. *Дмитро Яворницький: вчений та педагог в українському інтелектуальному співтоваристві: монографія*, Дніпропетровськ: Ліра, 311 с.
- Смолій, В. А., 2006. *Історія українського козацтва: нариси: у 2-х т. Т. 1*, К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 799 с.
- Тарасенко, І., 1996. Товариш козацького батька, *Київська старовина*, 1, с. 10–18.
- Чабан, М., 2002. *Діячі Січеславської «Просвіти» (1905 – 1921): Бібліографічний довідник*, Дніпропетровськ: ІмаПрес, 245 с.
- Ченцова, Н., 1991. Д.І. Яворницький як історик Нової Січі? *Проблеми історіографії та джерелознавства історії України*, Дніпропетровськ, с. 33–45.
- Шубравська, М. М., 1972. *Д. І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність*, К.: Наукова думка, 254 с.

References

- Chaban, M., 2002. *Diiachi Sicheslavskoi "Prosvity" (1905 – 1921). Bibliohrafichnyi dovidnyk* [Figures of Sicheslav "Prosvita" (1905 – 1921). Bibliographic reference book], Dnipropetrovsk: ImaPres, 245 s. (in Ukrainian).
- Chentsova, N., 1991. D. I. Yavornytskyi yak istoryk Novoi Sichi [Yavornytsky as a historian of the New Sich], *Problemy istoriografii ta dzhерелознавства istorii Ukrainy*, Dnipropetrovsk, s. 33–45. (in Ukrainian).
- Doroshenko, D., 1913. Dmytro Ivanovych Yavornytskyi: Do 30-litnoho yuvileiu yoho naukovoї diialnosti [Dmytro Ivanovych Yavornytsky: On the 30th anniversary of his scientific activity], *Literaturno-naukovy visnyk*, 14. (in Ukrainian).
- Holobutskyi, V. A., 1957. *Zaporozhskoe kazachestvo* [Zaporizhian Cossacks], Kyev: Hospolytyzdat USSR, 462 s. (in Ukrainian).
- Huzhviy, O. I., 1989. Liudyna povna liubovi i znan. Yavornytskyi Dmytro (30-litnii yuvilei naukovoї pratsi) [A person full of love and knowledge. Dmytro Yavornytsky (30th anniversary of scientific work)], *Dniprovi porohy*, Lviv, 287 s. (in Ukrainian).
- Ishchenko, Ye. O., 2020. Kontseptsiiia "mists pamiaty" Piera Nora v konteksti doslidzhen pro kolektyvnu pamiat [Pierre Nora's concept of "places of memory" in the context of research on collective memory], *Pytannia kulturolohiy*, 36, s. 49–59. DOI: <https://doi.org/10.31866/2410-1311.36.2020.221044>. (in Ukrainian).
- Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy 1924 – 1928. Dokumenty i materialy*. [History of the National Academy of Sciences of Ukraine 1924 – 1928. Documents and materials], 1998, Kyiv: NBUV, 764 s. (in Ukrainian)
- Kovalenko, O. B., 1991. Neopublikovana avtobiohrafiia D. I. Yavornytskoho. [Unpublished autobiography of D. I. Yavornytsky], *Pytannia vitchyznianoї ta zarubizhnoї istorii*, Chernihiv, s. 58–60. (in Ukrainian).
- Kovalskyi, M. P., 1990. Mistse D. I. Yavornytskoho u vitchyznianomu istoriografichnomu protsesi [The place of D. I. Yavornytsky in the national historiographical process], *Vchenyi-podvyzhnyk. Zhyttievyi shliakh ta literaturna spadshchyna vidomoho na*

- Prydniprov'i arkeoloha, istoriohrafa ta etnohrafa D. I. Yavornytskoho*: Materialy nauk. prakt. konfer., prysviachenoï 135-richchiu vid dnia narodzhennia vchenoho, 26–27 zhovtnia 1991 r. Dnipropetrovsk, s. 3–10. (in Ukrainian).
- Kovalskyi, M., 1993. Nevtomnyi doslidnyk [Tireless researcher], *Kozatstvo*, 1, s. 36–41. (in Ukrainian).
- Mernikov, H., 1995. Rysy istorichnoi shkoly v tvorchosti D. I. Yavornytskoho [Features of the historical school in the works of D.I. Yavornytsky], *Rehionalne i zahalne v istorii: Tezy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, prysviachenoï 140-richchiu vid dnia narodzhennia D.I. Yavornytskoho*, Dnipropetrovsk: Porohy, s. 31–33. (in Ukrainian).
- Mytsyk, Yu., 1991. D.I. Yavornytskyi i V.O. Bidnov. [Yavornytsky and V.O. Bidnov], *Vchenyi-podvyzhnyk*, Dnipropetrovsk, s. 19–23. (in Ukrainian).
- Perkova, A. I., Cherednik, N. H., 2015. *Kurin kozatskoho batka: Putivnyk po memorialnomu budynku-muzeiu akademika D. I. Yavornytskoho* [Cossack Father's Kurin: Guide to the memorial house-museum of academician D. I. Yavornytsky], Dnipropetrovsk: Art-Pres, 94 s. (in Ukrainian).
- Rusnak, I. Ye., 1995. *Literaturna tvorchist D. I. Yavornytskoho i rozvytok ukrainskoi prozy pochatku XX stolittia: Avtoreferat dys. kand. filoloh. nauk* [Literary work of D. I. Yavornytsky and the development of Ukrainian prose of the early 20th century: PhD thesis abstract], Kyiv, 22 s. (in Ukrainian).
- Santsevych, A. V., 1984. *Ukrainska radianska istoriohrafia (1945 – 1982): Navchalnyi posibnyk* [Ukrainian Soviet historiography (1945 – 1982): Textbook], Kyiv: Hol. vyd-vo vydavnychoho obiednannia «Vyscha shkola», 140 s. (in Ukrainian).
- Shubravsk, M. M., 1972. *D. I. Yavornytskyi. Zhyttia, folklorystychno-etnohrafichna diialnist* [D. I. Yavornytsky: Life, folkloristic and ethnographic activity], Kyiv: Naukova dumka, 254 s. (in Ukrainian).
- Smolii, V. A., 2006. *Istoriia ukrainskoho kozatstva: narysy: u 2-kh t.* [History of the Ukrainian Cossacks: Essays: in 2 vols.], t. 1, Kyiv: VD «Kyievo-Mohylianska akademiia», 799 s. (in Ukrainian).
- Svitlenko, S., 2015. *Dmytro Yavornytskyi: Vchenyi ta pedahoh v ukrainskomu intelektualnomu spivtovarystvi.* [Dmytro Yavornytsky: Scientist and teacher in the Ukrainian intellectual community. Monography], Dnipropetrovsk: Lira, 311 s.
- Tarasenko, I., 1996. *Tovarysh kozatskoho batka* [Comrade of the Cossack Father], *Kyivska starovyna*, 1, s. 10–18. (in Ukrainian).
- Vashchenko, V., 2016. (Ukrainski) istoriky, politychni heneratsii ta (radianska) vlada: nova analitychna struktura radianskoi istorii, *Istoriia i vlada. Kolektyvna monohrafiia* [(Ukrainian) historians, political generations and (Soviet) power: A new analytical structure of Soviet history Historian and Power. Collective monograph], Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, s. 77–131. (in Ukrainian).
- Voronov, V. I., 1995. *Otsinka Lazarevskym prats D. I. Yavornytskoho* [Evaluation of D. I. Yavornytsky's works by Lazarevsky], *Rehionalne i zahalne v istorii: Tezy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, prysviachenoï 140-richchiu vid dnia narodzhennia D. I. Yavornytskoho*, Dnipropetrovsk: Porohy, s. 36–38. (in Ukrainian).
- Yevtushenko, D., 2025. *Obraz D. I. Yavornytskoho u radianskii istoriohrafii* [The image of D. I. Yavornytsky in Soviet historiography], *Visnyk nauky ta osvity*, 9(39), s. 1966–1982. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-9\(39\)-1966-1982](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-9(39)-1966-1982). (in Ukrainian).
- Zaruba, V. M., 1993. *Akademik Dmytro Ivanovych Yavornytskyi* [Academician Dmytro Ivanovych Yavornytsky], *Postati (Studii z istorii Ukrainy. Knyha druha)*, Dnipropetrovsk, 2, s. 3–42. (in Ukrainian).
- Zhurba, O. I., 2016. *Istorychna kultura Katerynoslavshchyny ta osoblyvosti formuvannia istorichnoi pamiaty rehionu* [Historical culture of Katerynoslav region and features of historical memory formation], *Kharkivskiy istoriohrafichnyi zbirnyk*, vyp. 15, s. 163–173. (in Ukrainian) URL: <https://periodicals.karazin.ua/historiography/article/view/9453> (01.02.2026). (in Ukrainian).
- Zhurba, O. I., Lytvynova, T. F., 2020. *Formuvannia istorichnoi kultury Katerynoslava/ Dnipropetrovska/ Dnipra ta stanovlennia miskoho intelektualnoho landshtafu* [Formation of historical culture of Katerynoslav/Dnipropetrovsk/Dnipro and development of the urban intellectual landscape], *Aburbe condita: urbanistychnyi prostir Pivdennoi Ukrainy ostannoï tretyny XVIII – pershoï polovyny XX st.*, s. 100–115. (in Ukrainian).

Dmytro Yevtushenko

Postgraduate student, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine

THE IMAGE OF DMYTRO IVANOVYCH YAVORNYTSKYI IN HISTORIOGRAPHY IN THE 1940S – 1950S

Soviet historiography was subjected to attempts at critical reassessment and significant ideological pressure. Despite the confident recognition of Yavornytskyi's figure as a successful and significant researcher of the Zaporozhian Cossacks, archaeologist, ethnographer and historian, the scientific field of the Soviet period under study positioned Dmytro Ivanovich's activities in the perspective of criticism of "bourgeois nationalism" and "Cossackophilism". The scientist made a great contribution to the detailed description of the formation of historical figures in the Ukrainian Cossacks, which is why the researcher was accused of excessive idealization of Cossack history. This article examines the problem of historiographical reflection of the image of Yavornytskyi in the period of 1940 – 1950s. of the last century. The prevalence of the critical approach of Soviet historians is traced, who tried to maximally contrast Yavornytsky's creative work with the Marxist-Leninist historical concept, focusing on the researcher's "limitedness" and his errors in "methodology". The author concludes that despite the scientist's death in 1940 and the indispensable relevance of his works, their scientific interpretation in subsequent decades was strictly limited by the established ideological framework. Although Yavornytsky's scientific and cultural work became the basis for popularizing the history of Southern Ukraine, it was in the 1940s – 1950s that a pro-authoritarian critical image of the researcher's activities was actively formed, which significantly differed from the apologetic assessment of his works in a somewhat later period, in the 1960s – 1980s of the twentieth century. The characteristic features of ideological criticism of Yavornytsky's activities in the period under study are highlighted and described: in particular, the author was often accused of excessive romanticization of historical narratives of the Cossack period, which did not correspond to Soviet concepts of historical knowledge. The then authorities demanded the promotion of narratives of class analysis and the fight against "feudalism", to which

Yavornytsky's work did not correspond well. The article substantiates the idea that during the period of increasing anti-Ukrainian vectority of the development of Soviet historiography, local history remained a niche that had the potential to preserve fragments of the national historical narrative. Dmytro Yavornytsky's achievements in the field of history could not be underestimated even by communist-oriented historians, which was confirmed by the gradual return of interest in the figure of the scientist in the 1960s, after the short-term virtual disappearance of his name as a historian from historiographical use in the 1940s and 1950s.

Keywords: *historiography, Dmytro Ivanovich Yavornytskyi, Soviet period, Cossacks, ethnography, cultural heritage, Southern Ukraine.*

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що не має конфлікту інтересів щодо даного дослідження, включаючи фінансовий, особистий, авторський або будь-який інший, який міг би вплинути на дослідження, а також на результати, представлені в даній статті.

Фінансування

Дослідження було проведено без фінансової підтримки.

Доступність даних

Усі дані доступні в цифровій або графічній формі в основному тексті рукопису.

Використання штучного інтелекту

Автор підтверджує, що при створенні даної роботи він не використовував технології штучного інтелекту.

Статус статті:

Отримано: 12.02.2026 Прийнято: 08.03.2026 Опубліковано: 15.04.2026
Creative Commons Attribution NonCommercial ShareAlike License (CC BY-NC-SA 4.0)
ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

НАУКОВА СПАДЩИНА АНТАЛА ГОДИНКИ (1864 – 1946) У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЗАКАРПАТТЯ (ДО 80-РІЧЧЯ З ДНЯ СМЕРТІ ВЧЕНОГО)

Оксана Ферков¹

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри археології, етнології та культурології,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, Україна

Email: oksanaferkov@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-8546-401X>

У статті розглядається наукова спадщина Антала Годинки (1864 – 1946) у контексті розвитку краєзнавчих досліджень Закарпаття. Авторка подала біографічні дані вченого, етапи формування його наукових інтересів. Проаналізовано основні праці, що репрезентують русинську тематику спадщини А. Годинки. Особливу увагу приділено використанню широкої архівної бази, а також внеску А. Годинки у введення до наукового обігу документів з історії Мукачівської греко-католицької єпархії. Авторка зауважує, що попри окремі неточності, цінність праць А. Годинки полягає у систематизації та введенні до наукового обігу значного масиву джерел і документів, що підвищує їхню актуальність для сучасних дослідників. Важливо зазначити, що вчений не ставив за мету безпосереднє вивчення господарського життя населення, а розглядав його у ширшому контексті інших історичних явищ. Його праці з тематики економіки та соціальних відносин, які він сам визначав як короткі замітки, містять цінні джерельні та статистичні дані, що можуть доповнювати вже відомі факти з історії Закарпаття та його населення. Серед усіх напрямів досліджень А. Годинки особливо яскраво і повно втілювалося його краєзнавче вивчення історії Мукачівської греко-католицької єпархії. Саме через цю працю вчений зміг комплексно відобразити специфіку історії русинських комітатів Угорщини. Наявна джерельна база та історіографічний матеріал свідчать про потребу подальшого опрацювання рукописних матеріалів А. Годинки й поглибленого аналізу його краєзнавчих та джерелознавчих підходів. Особливо варто відзначити збереження пам'яті про неординарну постать вченого: в Угорщині його ім'я носить Русинське об'єднання інтелігенції, що засвідчує визнання його ролі у розвитку русинських студій та національно-культурного життя спільноти, а в Україні з 2001 р. в місті Берегове функціонує Науково-дослідний центр мовознавства імені Антала Годинки, діяльність якого спрямована на вивчення мовних і культурних процесів регіону. Стаття підкреслює значення спадщини А. Годинки для сучасної української історичної науки, зокрема краєзнавчих і джерелознавчих студій, та демонструє її потенціал для переосмислення історії населення, культурного розвитку та соціальних процесів Закарпаття.

Ключові слова: А. Годинка, Закарпаття, краєзнавство, історіографія, Мукачівська єпархія, русини, Ужгородська унія 1646 р.

Постановка проблеми. Вивчення історії рідного краю є важливою складовою формування історичної свідомості та наукового світогляду особистості. Усвідомлений інтерес до минулого території, на якій відбувалося становлення людини, сприяє глибшому розумінню соціокультурних процесів, тягlosti історичного розвитку та особливостей регіональної ідентичності. Закарпаття становить особливий інтерес для дослідників з огляду на складність історичних процесів, що відбувалися на цій території, а також на її мультикультурний і поліконфесійний характер. Історія краю здавна привертала увагу науковців, сформувалися різноманітні дослідницькі традиції. Значний внесок у вивчення історії та культури Закарпаття зробили вчені – представники угорської історіографії XIX – початку XX ст. Серед таких дослідників виділяється постать Антала Годинки, науковий доробок якого залишається актуальним для сучасних історичних, зокрема краєзнавчих студій.

Незважаючи на значний науковий доробок Антонія Годинки, його спадщина й досі залишається недостатньо систематизованою та інтегрованою в

сучасний науковий обіг. Проблема полягає у фрагментарності досліджень, присвячених діяльності вченого, а також у відсутності комплексного аналізу його історичної концепції та краєзнавчих підходів у контексті сучасних історіографічних, краєзнавчих і джерелознавчих студій. Більшість праць А. Годинки використовуються як окремі джерела фактологічної інформації, тоді як їх методологічний потенціал, принципи роботи з архівними матеріалами та регіональне бачення історичного процесу залишаються поза належною увагою.

В контексті поступу вітчизняної історичної науки постає необхідність переосмислення внеску Антала Годинки у розвиток краєзнавчих студій Закарпаття. Його праці демонструють зразок комплексного регіонального аналізу, в якому поєднано історію, церковні студії, соціально-економічні спостереження та етнокультурні характеристики населення краю. Для сучасного краєзнавства це є важливим прикладом науково обґрунтованого підходу до вивчення локальної історії на основі широкої джерельної бази.

А. Годинка систематично вводив до наукового

¹ © Ферков О.

обігу документи з архівних фондів Відня, Риму, Ватикану, Будапешта та регіональних архівосховищ. Його публікації документів, а також підготовлені, але не оприлюднені рукописні матеріали, зокрема ті що збережені в колекції Угорської Академії наук, становлять вагомий джерелознавчий потенціал, який і сьогодні може бути використаний для ревізії окремих положень історії Закарпаття.

Метою статті є висвітлення та узагальнення краєзнавчої спадщини Антала Годинки, аналіз його підходів до вивчення аспектів історії сучасного Закарпаття, а також визначення значення його доробку для розвитку сучасних вітчизняних регіональних студій.

Стан дослідження проблеми. Дослідження наукового доробку, зокрема і праць русинської тематики, має певну історіографічну традицію.

Після смерті А. Годинки в середовищі вчених Угорщини були оприлюднені кілька біографічних нотаток про видатного вченого. Не забували про свого славетного професора й у Печському університеті [Sziklay, 1978]. Втім на території Закарпаття, якому вчений присвятив значну частину своїх досліджень, його постать тривалий час зазнавала ідеологічно зумовленої критики, а його історична концепція трактувалася неоднозначно. У радянський період праці Антала Годинки зберігалися у спецфондах, що суттєво ускладнювало їх об'єктивне осмислення. Лише у 1990-х роках дослідники повернулися до них як до цінних історичних джерел.

Вагомий внесок у реабілітацію наукової спадщини вченого здійснили угорські дослідники [Emlékkönyv, 1993], зокрема Іштван Удварі [Удварі, 1989, с. 263–303; Удварі, 1992, с. 122–125.; Удварі, 1992а; Удварі, 2000; Удварі, 2003, с. 9–10; Удварі, 2004, с. 9].

Серед українських істориків також проявився інтерес до спадщини А. Годинки, так спробу аналізу історичної концепції вченого здійснили професор Дмитро Данилюк [Данилюк, 1997] та О. Ферков [Ткачук, 1998, с. 180–183; Ткачук, 1999, с. 154–159; Ферков, 2004, с. 63–72.; Ферков, 2005, с. 41–46; Ферков, 2006, с. 95–104; Ферков, 2012, с. 238–251]. Науковий доробок А. Годинки зокрема краєзнавчої проблематики широко використовується сучасними дослідниками історії Закарпаття [Фенич, 2005, 2020, 2022; Штерр, 2012].

Отже, на сьогодні вивчення наукового доробку Антала Годинки залишається фрагментарним і внутрішньо диспропорційним. Попри те, що науковці різних країн зверталися до його спадщини та високо оцінювали внесок вченого в історіографію, лінгвістику, етнографію, рівень опрацювання окремих складових його творчості суттєво різняться. Зокрема, здобутки А. Годинки у сфері славистики отримали належне висвітлення: введено до наукового обігу значну частину рукописної спадщини, ґрунтовно проаналізовано лінгвістичні аспекти його джерелознавчих праць.

Низка важливих напрямів його наукової діяльності залишається недостатньо опрацьованою. Передусім це стосується русинської проблематики та студій з історії Мукачівської єпархії, які не стали предметом комплексного історіографічного аналізу. Відсутність

цілісного дослідження цих аспектів зумовлює наявність суттєвих прогалин у розумінні еволюції історичної концепції А. Годинки та місця його праць у розвитку регіональної церковної та краєзнавства в цілому.

Наявна джерельна база та історіографія дозволяють здійснити комплексне дослідження наукової спадщини Антонія Годинки, водночас засвідчуючи потребу подальшого опрацювання його рукописних матеріалів і поглибленого аналізу краєзнавчого та джерелознавчого аспектів його діяльності.

Окремо слід відзначити збереження пам'яті про неординарну постать Антала Годинки на сучасному етапі. В Угорщині його ім'я носить Русинське об'єднання інтелігенції (угор. Ruszin Értelmiségi Egyesület), що засвідчує визнання його ролі у розвитку русинських студій та національно-культурного життя русинської спільноти. Крім того, з 2001 року в Україні, у місті Берегове функціонує Науково-дослідний центр мовознавства імені Антала Годинки (угор. Hodinka Antal Nyelvészeti Intézet), діяльність якого спрямована на дослідження мовних і культурних процесів регіону.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці XIX – на початку XX ст. серед провідних учених Угорщини особливо вирізнялася постать Антал Годинка (1864 – 1946). Його науковий доробок став вагомим внеском не лише в угорську історіографію, але й у культурний та інтелектуальний розвиток Закарпаття. Сучасники характеризували його як одного з «наймудріших представників офіційної історіографії...». [Perényi, 1965, p. 1403].

Народився Антал (Антоній) Годинка 13 січня 1864 р. у селі Ладомірова Земплінського комітату (сучасна Словаччина) у сім'ї греко-католицького священника [Révai, 1914, p. 164].

Домашня освіта, виховання у дусі високої моральності та свідоме відстороненість від матеріальної розкоші суттєво вплинули на формування його світогляду і визначили життєві орієнтири. Подібно до батька, він прагнув присвятити себе духовному служінню, тому після завершення навчання в Ужгородській гімназії та Мукачівській семінарії у 1882 р. продовжив освіту в Будапештській Центральній Теологічній Академії [Удварі, 1992, с. 3].

Навчаючись тут, на кафедрі гуманітарних наук, він відвідував лекції з історії та слов'янської філології. Поступово його інтерес до історичної проблематики, зокрема до церковної історії, дедалі поглиблювався. Уже в 1887 р. з'явилася його перша наукова праця, присвячена боснійським богомолам [Hodinka, 1887]. Того ж року він завершив навчання у Будапешті.

Після закінчення студій майже рік А. Годинка жив у батьків у селі Сокирниця на Мараморощині. У середовищі простого народу у нього зародився інтерес до живої народної мови русинів: уважно придивлявся до мовної практики повсякденного спілкування та поглиблено вивчав літургійну традицію греко-католицької церкви.

У 1888 р. А. Годинка повернувся до Будапешта, де розпочав наукову діяльність в Угорському Національному музеї, опинившись у сприятливому середовищі для архівних і джерелознавчих пошуків. Його здібності та ерудиція привернули увагу

авторитетних учених того часу, і вже за рік він продовжив освіту у Відні, вступивши до Австрійського історичного інституту. Серед основних навчальних дисциплін він обрав дипломатику, палеографію та слов'янську філологію [Perényi, 1965, p. 1403].

Ставши учнем одного з найвизначніших славістів тієї доби – Ватрослава Ягіча, А. Годинка долучився до масштабної роботи зі збирання та дослідження джерел раннього періоду історії Угорщини. Опрацювавши значний масив слов'яномовних документів, у 1891 р. А. Годинка захистив докторську дисертацію на тему: «Джерела і перший період історії Сербії» [Hodinka, 1891].

У Відні молодий дослідник познайомився з Лайошем Таллоці, відомим угорським ученим-славістом, директором архіву Спільного Австро-Угорського Міністерства фінансів. А. Годинка вирізнявся надзвичайно широкою ерудицією: він досконало володів українською, російською, сербською, німецькою мовами, знав середньовічну церковнослов'янську та латину, а також, безперечно, угорську й русинську мови, що й забезпечило йому визнання серед фахівців. Таким чином, Л. Таллоці залучив А. Годинку до реалізації масштабного наукового проєкту, присвяченого вивченню угорсько-південнослов'янських взаємин доби середньовіччя. Уже в 1892 р. А. Годинка обійняв посаду наукового співробітника Імператорської Королівської бібліотеки у Відні, де з перервами працював до 1906 р. У 1895 – 1896 рр. на стипендію Угорської академії наук працював в архівах Риму [Удварі, 1992, с. 4]. Результатом пошуків у архівах Риму та Ватикану стала стаття про унію 1646 р., опублікована у 1896 р. [Hodinka, 1896, p. 497–499].

Вирішальним етапом у становленні А. Годинки як історика став період його співпраці з Л. Таллоці та В. Ягічем. Саме тоді він виявив і підготував до публікації слов'янські літописи – важливі першоджерела з історії угорського заселення Паннонії, а також уклав джерелознавчий збірник «Архів хорватських прикордонних фортець». У 1905 р. йому було присвоєно звання приват-доцента філософського факультету Будапештського університету. Відтоді розпочалася його систематична викладацька діяльність, яку він органічно поєднував із науковими студіями. А. Годинка досяг значних успіхів у педагогічній сфері, здобувши повагу колег і щирі прихильність студентів.

З 1906 р. він викладав у Братиславській академії права [Emlékkönyv, 1993, p. 9], а з 1912 р. читав курси угорської та загальної історії у Братиславському університеті. Як педагог А. Годинка вирізнявся ґрунтовністю, умінням захопити подати матеріал, логічною послідовністю викладу та блискучою пам'яттю. У цей час міжнародна ситуація в Європі загострювалася, і більшість держав була втягнута у вир подій Великої війни. Попри складні політичні й соціальні обставини, А. Годинка уважно стежив за розвитком подій, залишаючись відданим своїй науковій і педагогічній праці.

Після розпаду Австро-Угорської монархії восени 1918 р. постало питання про подальшу долю Братиславського університету. Заклад, що мав виразну

проугорську орієнтацію, не міг функціонувати в межах новоутвореної Чехословацької держави. А. Годинці запропонували роботу в Празькому університеті, однак він відмовився і продовжив викладацьку діяльність в Угорщині у переведеному до м. Пейч університеті. Новостворений заклад розпочав роботу у 1923 р. Тут учений зосередився на дослідженні історії міста, навколишнього регіону та південної Угорщини загалом. Результати своїх студій він публікував у місцевих виданнях (зокрема, у журналі «Dunántúl»). Окремо було видано працю, присвячену історії міста Пейч періоду 1686 – 1701 рр. [Hodinka, 1942]. У ній дослідник розглянув добу турецького панування, охарактеризував політичні умови, економічний розвиток і культурне життя міста.

У братиславський і пейчський періоди можливості для систематичних архівних досліджень були суттєво обмежені, що зумовлювалося зміною державних кордонів і політичних впливів. Спираючись на вже зібраний документальний матеріал, А. Годинка публікував статті на сторінках «Західно-угорських новин», «Греко-католицького вісника» та інших видань. Поряд із науковою та викладацькою працею він активно займався громадською діяльністю, користуючись авторитетом серед колег і студентства. У 1933 р. його було обрано дійсним членом Угорської академії наук. У 1935 р. він вийшов на пенсію та переїхав до Будапешта, де продовжив наукову роботу, зосередившись на впорядкуванні великого масиву джерел, значна частина яких так і залишилася неопублікованою.

На початку 1940-х років А. Годинка знову звернув увагу на проблематику русинів та Закарпаття. У 1941 – 1943 рр. він очолював «Підкарпатське товариство наук» та активно брав участь у його роботі. Про останні роки життя вченого збереглися часом суперечливі відомості, і особливого наукового уточнення потребує період його перебування на Закарпатті. Водночас певну ясність у висвітленні цього періоду внесли науковці, які працюють із рукописною спадщиною А. Годинки. Значна частина матеріалів зберігається у рукописному відділі бібліотеки Угорської академії наук [Emlékkönyv, 1993, pp. 67–86, 263–266, 267–272, 273–282]. Деякі матеріали зберігаються у фондах Державного архіву Закарпатської області у м. Берегове, які фіксують відносини А. Годинки з керівництвом Мукачівської греко-католицької єпархії на початку ХХ ст. та висвітлюють окремі аспекти його наукових пошуків [Emlékkönyv, 1993, pp. 121–136].

Історик помер 15 липня 1946 р. у Будапешті. У 1997 р. на будинку, де він мешкав, встановлено пам'ятну дошку, а в Ужгороді одну з вулиць названо його іменем.

Русинська проблематика займає особливе місце в науковій спадщині Антала Годинки. Його праці у цій сфері мають суттєве значення для сучасних істориків і залишаються цінним джерелом для дослідження минулого русинів. Найважливіші роботи вченого зазначені у Загальній бібліографії Підкарпатського наукового товариства. [Загальна бібліографія, 1944, с. 148].

Вчений ґрунтовно досліджував історію русинів

Закарпаття, детально виклавши свої погляди у низці фундаментальних праць. До них належать: «Історія Мукачівської греко-католицької єпархії» [Hodinka, 1909], «Місцепроживання, господарство та минуле підкарпатських русинів» [Годинка, без дати; Hodinka, 1923; Годинка, 2000], «Матеріали до історії Ужгородського замку і домінії та міста Ужгорода» [Hodinka, 1918; Hodinka, 1999], «По дешто о наших матриках» [Hodinka, 1992, с. 71–78], «Книга писаних кирилицов документом угорських русинов» [Вибранні рукописи, 1992, с. 79–81], «Бокараши ци фарканови» [Вибрані рукописи, 1992, с. 97–139], «Грамотность и ученость наших священников до епископа Бачинского» [Годинка, 1935, с. 119–123] та «Епископ Михаил Мануиль Олшавский о религиозном положеніи своей диоцезии» [Годинка, 1944, с. 177–188] та інші.

А. Годинка пропонував власні, відмінні від попередників, підходи до трактування середньовічної історії комітатів Північно-Східної Угорщини. Він аналізував процеси заселення русинами цих територій, господарське життя, соціально-економічні відносини, культурний та релігійний розвиток населення, систематизувавши знання про регіон у ширшому історичному контексті.

Головна праця Антала Годинка – «Історія Мукачівської греко-католицької єпархії» – на перший погляд, може здаватися дослідженням виключно церковного життя, проте насправді вона охоплює широку палітру історичних аспектів: культуру, соціально-економічні відносини, політичні процеси тощо. Тобто робота є ґрунтовним і комплексним дослідженням історії Закарпаття, в якому найбільш повно викладено історичну концепцію вченого.

Фактичний матеріал праці ґрунтується на документах, зібраних А. Годинкою в архівах Відня, Риму, Кошиць та Будапешта. Частина зібраних джерел була опублікована вже у 1911 р. під заголовком «Архів Мукачівської єпархії грецького обряду» [Hodinka, 1911], де подано 527 документів із періоду 1458 – 1715 рр. Матеріали для наступних томів залишилися в рукописному вигляді.

Однією з дискусійних проблем, до яких звернувся Антал Годинка, було питання заселення русинами території північно-східних комітатів середньовічного Угорського королівства. Актуалізація цієї теми була зумовлена його незгодою з поширеною серед частини місцевих авторів думкою про те, що Мукачівська єпархія нібито належала до семи єпархій, заснованих апостолами слов'ян Кирилом і Мефодієм. Така гіпотеза могла бути прийнятною лише за умови, що русини проживали на цих землях ще до приходу угорців. Хоча сучасник А. Годинки Тивадар Легоцький, спираючись на наявність у Березькому комітаті городищ та низки археологічних старожитностей, стверджував, що під час угорського завоювання краю тут уже проживали представники різних народів. Відтак А. Годинка займав обережнішу й критичнішу позицію. Заперечуючи тезу про автохтонність русинів і давність Мукачівської єпархії, стверджував, що ці припущення втрачать підстави, якщо довести незаселеність русинами краю на час угорського завоювання. Для цього він окреслював

етнографічні межі русинської території, показуючи, що русинське населення історично зосереджувалося лише в гірській смузі, яка простягалася від Мармарошини вздовж Бескидів, тоді як рівнинні райони були заселені волохами та угорцями. Отже, на його думку, русини не становили давнього автохтонного населення краю ще до приходу угорців [Hodinka, 1909, р. 59].

Антал Годинка зазначав, що твердження про заселеність краю до угорського завоювання спирається фактично лише на одне джерело – добре відомого у середовищі славистів анонімного баварського географа [Див про це: Войтович, 2009, с. 12–34]. Проте його перелік слов'янських племен із зазначенням кількості «міст» не дає підстав однозначно локалізувати їх на території пізнішого русинського розселення. Подібність окремих назв до згаданих у літописі Нестора, на думку дослідника, радше вказує на необхідність шукати їх у тих регіонах, які визначає сам Нестор. До того ж невідомими залишаються як точна дата створення джерела, так і час, до якого належать подані в ньому відомості. Відтак, навіть визнаючи можливість давнішого заселення цієї території, можна говорити лише про присутність слов'ян загалом, але аж ніяк не доводити, що ними були саме русини [Hodinka, 1909, р. 59].

Не підтримуючи теорію автохтонності русинів А. Годинка датував масове переселення на територію північно-східних комітатів із другої половини XIII ст. Прихильники ж версії про прихід русинів разом з угорцями, на його думку, спиралися переважно на *Gesta Hungarorum*, де згадується про русинів, які приєдналися до Алмоша. Історик допускав можливість існування такої групи, однак підкреслював, що її розселення мало спорадичний характер, а згодом ці поселенці стали замковими та коронними підданими [Hodinka, 1909, р. 61].

Отже, у його концепції розрізнялися два типи заселення: раннє, розпорошене – слов'янське (часів угорського завоювання), і пізніше – організоване переселення XIII ст., яке й сформувало русинський етнічний масив Закарпаття та стало важливим елементом його загальної інтерпретації історії регіону.

Свою концепцію про незаселеність Закарпаття русинами до кінця IX ст. угорський вчений підсилював цитатами з роботи візантійського імператора Костянтина, про русинські племена на східних схилах Карпат [Hodinka, 1923, р. 3]. За іншим джерелом – листом єпископа Бруно до німецького імператора Герніка II Святого (973 – 1024) за 1007 р., відомо «про рутенів... за Карпатами» [Hodinka, 1923, р. 13]. Тобто, у письмових джерелах А. Годинка не знайшов слідів проживання русинів на землях Верхнього Потисся раніше від середини XIII ст.

Таким чином, перше русинське поселення на території північно-східних комітатів середньовічної Угорщини вчений датував 1254 р. Це поселення у районі сіл Лесна та Чемерне у нижній частині етнографічної межі проживання русинів. Починаючи від правого берега річки Тиси, на лінії Вишково-Хуст, у бік північно-східної частини краю [Hodinka, 1909, р. 64]. Місце кордону території заселеної угорцями та русинами з невеликими перервами, за визначенням

А.Годинки, співпадали з місцем стику горбистої місцевості з рівниною. Русинський мовний кордон співпадав з кордонами держави за часів династії Арпадовичів.

З хроніки Аноніма відомо, що угорці оточили свої володіння оборонними спорудами. А. Годинка поза жодними сумнівами зробив висновок: «Якщо ця територія не захищалася оборонними спорудами, то не було необхідності в обороні, тобто була пустою, незаселеною» [Hodinka, 1909, p. 64]. Кордони визначив вздовж лінії Хуст-Свалява-Сторожниця і далі у Земплінському і Шаришському комітатах.

В період татарського нашествя ці укріплення були зруйновані, тому за дорученням короля Бели IV розпочалося зведення нових, кам'яних замків. Це дало початок заселенню спустошених земель. У цей час зять угорського короля, Ростислав Чернігівський отримав, у дарунок замок Фузер (Füzér) у Земплінському комітаті, куди привів своїх земляків. Тут, у районі сіл Лесна і Чемерне, за джерелами, вперше згадано русинські поховання («sepulchra ruthenorum») [Hodinka, 1923, p. 14].

А. Годинка зазначав, що стосовно північно-східних комітатів Угорщини в принципі не можна говорити про автохтонність з правом на землю, а лише про пізніших переселенців, яких угорські документи називали «hospes» (гості). Угорські королі дарували їм значні привілеї, і вони «сподівалися тут на кращу долю, ніж у старій Батьківщині...». Дослідник обмежився джерелами, що свідчили про переселення русинів із Галичини, і, ігноруючи народні перекази та археологічні знахідки, від початку XX ст., дійшов висновку про незаселеність північно-східних комітатів Угорщини до приходу угорців наприкінці IX ст. Така концепція по-різному сприймалася у наукових колах. Деякі угорські історики-наступники А.Годинки активно підтримали цю теорію. У радянській і частково пострадянській історіографії саме ця концепція дослідника зазнавала найбільше критики. Його праці поміщені до спецфонду наукової бібліотеки Ужгородського університету і дослідники мали обмежений доступ до них.

Історик детально дослідив характер заселення: воно відбувалося не від кордонів углиб країни, а від лінії укріплень до кордонів. Найдавніші поселення зосереджувалися вздовж головних транспортних шляхів. Поселенці-русини приходили не як єдина однорідна група, а як невеликі кріпосні громади з різних територій. Ці поодинокі поселення він обґрунтовував етнографічними ознаками русинів.

Таким чином, А. Годинка сформулював концепцію пізнього заселення русинами Північно-Східної Угорщини, процес поселення датував від середини XIII й до початку XVII ст. [Hodinka, 1923, p. 14]. На запитання про походження русинів у цьому краї він однозначно відповів: з-за Карпат – від бойків та лемків, оскільки серед них збереглися відповідні назви. Русини прибували не одночасно, а невеликими групами протягом століть.

А. Годинка ставив і інше питання: які причини спонукали людей переселятися в Угорщину? Він правильно припускав, що поштовхом до цього були не глобальні політичні події, а швидше за все повсякденні

відносини, що склалися з другої половини XIII ст. і до XVII ст. Переселення, на його думку, були переважно добровільними та обумовлені прагненням кращого життя. Селяни, у пошуках кращого життя, розселялися різними шляхами: одні рушили у степи, де згодом виникла Січ, інші – у незаселені карпатські ліси Угорщини. «Тут русини жили краще, мали більше свободи та привілеї, ніж у старій Батьківщині» – таку думку висловлював історик [Hodinka, 1923, p. 25].

Дискусія навколо часу й характеру заселення русинами комітатів Верхньої Угорщини породила інше питання, яке успішно дослідив А. Годинка, – соціально-економічне та господарське становище русинів у середньовіччі. Основними джерелами для нього стали урбаріальні реєстри, багаті на відомості про господарство та соціальні відносини населення.

Вчений вважав, що русини спочатку були вільними, а феодална залежність почала формуватися пізніше. Початок процесу закріпачення він датував XVI ст., коли «німецькі царі сіли на мадярський трон» і почали наполегливо вимагати від угорського сейму стягувати десятину з русинів [Hodinka, 1923, p. 20]. А. Годинка навів приклади подібних заходів: «...про русинів згадується вже у рішеннях сейму 1484 і 1495 років, ...угорські стани звільнили рутенів і волохів від сплати десятини, ...пояснюється це тим, що вони віддають десятину своїм священникам...». Процитовав також документи 1563, 1566, 1567, 1569, 1572-х рр., які подібного характеру і змісту до попереднього [Hodinka 1923, p. 21].

Вчений зауважує, що відносини між королем і станами носили досить напружений характер. Так, у 1572 р. сейм відмовився ухвалити рішення про оподаткування русинів. Король обурився: «Дуже дивно..., що угорці, справжні, природні жителі країни, мусять сплачувати «dica» і десятину, а русини й волохи – ці чужинці... звільнені від цих тягарів...» [Hodinka, 1923, p. 27]. Угорські Станові збори не надали цьому особливої уваги та обґрунтовували свої рішення законами короля Матяша та Владислава II про звільнення русинів від податків. Дослідник при цьому виправдовував угорські стани, характеризуючи їх як захисників селян-русинів, хоча це не відповідало історичній дійсності.

На основі урбаріальних списків XVII ст. А. Годинка дослідив господарське становище русинів: розвиток тваринництва, форми й види повинностей, обов'язки селян щодо власників. Він підкреслював, що тваринницьке господарство завжди було мірилом багатства русина: кожен «залежний (jobbágy) мав багато худоби, крім дрібної» [Hodinka, 1923, p. 27]. Дослідник наводив статистичні дані за 1600, 1625, 1648, 1675 та 1682 рр. по чотирьох комітатах Північно-Східної Угорщини, які засвідчують рівень життя селян.

А. Годинка зупинив свою увагу на системі оподаткування та відробітків. Основою всіх платежів і повинностей була земельна ділянка селянина (telek), за якою визначалися обсяги податків. «Усякий податок чи відробіток сплачували за земельним наділом. Телек був основою оподаткування в усіх володіннях краю, але їх величина відрізнялася по домініям. Види повинностей і податків були неоднаковими, крім

державного податку – цензусу (census). Від нього звільнялися лише священники та головні кенези (főkenéz)» [Hodinka, 1923, p. 36]. Натуральний податок часто замінювався грошима. Вчений перерахував усі види натурального податку та їхню загальну грошову вартість по Ужгородській, Мукачівській і Маковецькій домініях, включно з оранням, сівною, збором урожаю та іншими роботами на землі.

А. Годинка дослідив невеликий часовий відрізок розвитку конкретної господарської території – Ужгородської домінії. В окремії праці під заголовком «Додатки до історії Унгварського замку і домінії та міста Унгвар» [Hodinka, 1918; Hodinka, 1999.] на основі урбаріальних списків XVII ст. провів систематичний аналіз економічного життя домінії. Хоч дослідження відносно невелике за обсягом, воно стало логічним продовженням проблематики історії міст краю, започаткованої ще у першій третині XIX ст. Й. Балайті та в другій половині XIX ст. К. Мейсарошем. А. Годинка пішов далі своїх попередників, провівши дослідження на якісно новому, методологічно вищому рівні, дослідив достовірні джерела з господарського життя міста XVII ст. Хоча він не створив комплексну працю з історії міста, не ставив перед собою таку мету, втім завдяки детальному аналізу урбаріїв заповнив окремі прогалини в загальній картині минулого Ужгорода. Сучасні краєзнавці часто опираються саме на цю працю А. Годинки.

Отож, за урбаріями 1631, 1684, 1685 і 1691 рр. А. Годинка детально описав господарське становище регіону, перерахував усі млини, рибні ставки, виноградники, ліси, корчми та інші господарські об'єкти, що дозволяє відтворити повну картину життя Ужгородської домінії в XVII ст.

Дізнаємося, що в місті Ужгород у 1631 р. проживало 824 особи, не враховуючи замкових слуг та немешів (шляхтичів – *аєт.*) [Hodinka, 1918, p. 22]. За даними урбарію 1691 р. у місті налічувалося 10 вулиць та 266 будинків [Hodinka, 1918, p. 27]. Порівняння цих даних за 60 років (1631 – 1691 рр.) свідчить про збільшення кількості будинків на 60 одиниць.

Списки 1690 р. містять важливі відомості про характер господарської діяльності населення міста, зокрема про кількість худоби. Так, зазначено, що 70 жителів утримували 11 коней, 86 волів, 65 корів, 45 телят, 337 свиней, 42 поросят і 30 овець [Hodinka 1918, p. 73, 78]. Це свідчить про переважно сільсько-господарський характер зайнятості населення Ужгорода, водночас підкреслюється недостатній розвиток конярства. Основним заняттям ремісників було виготовлення знарядь праці та предметів споживання, а також їхня місцева торгівля. Характер міста А. Годинка охарактеризував як «не панський, а ремісничий... і сільськогосподарський» [Hodinka, 1918, p. 83]. Таке поєднання ремісничої та сільськогосподарської діяльності було типовим для міст середньовічної Європи. Ужгород не особливо відрізнявся від інших провінційних, приватно-власницьких містечок Угорщини.

Загалом, зауважимо, що дослідження А. Годинкою урбаріїв XVII ст. та інших джерел має важливе значення для різних галузей науки, так до прикладу на основі цих матеріалів угорські мовознавці 70–90-х рр.

XX ст. досліджували лінгвістичні особливості русинської мови XVII – XVIII ст. [Удварі, 2000].

Серед усіх напрямів наукових студій А. Годинки його краєзнавчий доробок найповніше і найвиразніше втілюється у вивченні історії Мукачівської греко-католицької єпархії. Саме через цю працю вчений зміг комплексно показати специфіку історії комітатів Угорщини заселених русинами.

А. Годинка опублікував фундаментальну працю «Історія Мукачівської греко-католицької єпархії» [Hodinka, 1909]. Це було складне та масштабне завдання, яке автор взяв на себе за підтримки Угорської академії наук, що оголосила конкурс на написання історії греко-католицької церкви в Угорщині. Для дослідження А. Годинка використав багатий масив джерел з архівів Відня, Риму, Кошиць, Будапешта та комітатських архівних сховищ. На підставі джерел А. Годинка реконструював історію, структуру єпархії, діяльність кліру, а також соціальні умови життя греко-католицького населення, що робить його працю надзвичайно актуальною для сучасних історичних і релігієзнавчих досліджень.

Виходячи з концепції пізнього заселення русинами Верхньої Угорщини, А. Годинка зазначав, що «документи 1254 р. свідчать про русинські поховання – *sepulchra ruthenorum*». З цього випливає, що хоча б одним поколінням раніше тут мали бути поселенці та вже мали б мати своїх священників...» [Hodinka 1909, p. 75]. В урбаріях другої половини XV ст. згадуються священники, яких називали «батько» (*bátykók*), проте немає повідомлень про наявність церков чи постійних вірників грецького обряду. Русини отримували духовну опіку з сусіднього Перемишльського єпископства до того часу, поки король Угорщини Матяш Корвін грамотою від 14 серпня 1458 р. не наділив особливими правами Луку, настоятеля Мукачівського монастиря.

Таким чином, А. Годинка не поділяв думку дослідників, які вважали Мукачівську єпархію давньою, і відносив її становлення до кінця XV ст. Час утворення єпархії він визначав у проміжку 1426 – 1458 рр., адже перша крайня дата відповідає створенню грамоти Ф. Корятовича, у якій ще не згадується єпархія. У грамоті короля Матяша 1458 р. Лука зазначений як «настоятель монастиря св. Миколая біля Мукачева» [Hodinka, 1911, p. 12], тоді як його наступник Іоанн уже мав звання єпископа.

Питання виникнення Мукачівської єпархії залишалося недостатньо окресленим навіть на початок XX ст., що помічаємо і в працях А. Годинки. Він наводив відомі на той час позиції щодо цього питання. Зокрема, серед істориків краю XIX ст. деякі автори (І. Лучкай, І. Дулішкович) підтримували думку про заснування єпархії подільським князем Федором Корятовичем [Hodinka, 1909, p. 90–175]. Інші вчені, серед яких І. Базилович та Ю. Жаткович, акцентували на давньому походженні єпархії та пов'язували її з семи Паннонськими єпархіями, нібито заснованими святими Кирилом і Мефодієм. Сам А. Годинка дотримувався позиції, що Мукачівську єпархію створено не раніше середини XV ст., що підтверджується наявними джерелами.

Історик пов'язував минуле єпархії зі Свято-

Миколаївським монастирем на Чернечій горі біля Мукачева, який слугував резиденцією всіх єпископів аж до 1751 р. Першим письмовим джерелом, у якому згадується монастир, була дарча грамота 1360 р., авторство якої приписували подільському князю Федору Корятівичу. У ній зазначено, що 8 березня 1360 р. князь заснував на Чернечій горі монастир на честь Святого Миколая і поселив у ньому руських монахів. На їхнє утримання князь передав села Бобовище та Лавки з правом збору податків із селян цих поселень. Хоча грамота була підтверджена 1631 р., вже наприкінці XVIII ст. її достовірність викликала сумніви. А. Годинка аргументовано доводив, що грамота Ф. Корятівича є фальшивою, створеною лише після смерті князя (1414 р.), приблизно між 1418 – 1425 рр., імовірно самими ченцями монастиря. До 1458 р. ця грамота вже існувала, проте в ній ще немає жодної згадки про Мукачівську єпархію [Hodinka, 1909, p. 173]. Відтак, заснування монастиря не слід відносити не до середини XIV ст.

Для обґрунтування підробленості грамоти 1360 р. А. Годинка додатково процитував уривки з окремих документів, що стосуються особи Федора Корятівича. Зокрема, у 1401 р. король Сигізмунд називає його «dux Podolie et dominus de Monkács», а у 1419 р. – «gubernator castri nostri Munkács» (губернатор нашого замку Мукачево) [Hodinka, 1909, p. 151]. Тобто, Корятівич не міг видати грамоту у 1360 р., якщо прибув до Угорщини не раніше кінця XIV ст. – наголошував вчений. Авторство грамоти А. Годинка приписував самим монахам, які прагнули закріпити за собою права на збір десятини та інших повинностей із селян округи.

Мукачівська єпархія, за висновком дослідника, була утворена між 1426 і 1458 рр., відтоді, як у документах з'являються згадки про єпископів монастиря. Починаючи з 1498 р. і аж до 1551 р. джерела не містять відомостей про Мукачівський монастир та його єпископів. А. Годинка припускав, що протягом цих 53 років у русинів, можливо, не було єпископів.

Тривалий час місцеве русинське населення запрошувало єпископів з інших регіонів, насамперед із Галичини. Частими були випадки, коли монахи Мукачівського монастиря вирушали до Галичини для висвячення [Hodinka, 1909, p. 236]. У деяких випадках монахи та священники могли обирати єпископом того, кого визначив наступником попередній єпископ. «Майже завжди нових єпископів мав затвердити на цій посаді король (особливо від XVII ст.), що надавало цьому процесу більшу правову вагу, ніж їх обрання чи успадкування посади від попередника», – підкреслював А. Годинка [Hodinka, 1909, p. 236].

Поступово юрисдикція Мукачівських єпископів розширювалася на більші території. Цей процес був тривалим, оскільки окремі священники та землевласники краю чинили опір діяльності єпископів. До кінця XVI ст. Мукачівська єпархія мала вплив не лише на Мукачівську домінію, а й на вісім менших землеволодінь.

Угорський дослідник неодноразово підкреслює у своєму дослідженні, що православні священники прирівнювалися до залежних селян: «Їхнє становище

дедалі погіршувалося, поки зрештою стало абсолютно неприпустимим. Уже з королівської петиції 1569 р. видно, що єпископ і монахи не могли ні проживати, ні здійснювати юрисдикцію, хоча тоді маєток ще перебував у руках короля». Мукачівський єпископ залишався без доходів і надалі залежав від волі землевласників. [Hodinka, 1909, p. 257].

Вивчаючи матеріали розслідування справи про переслідування єпископа Василя Тарасовича 1642 р., які віддзеркалюють взаємовідносини Мукачівських єпископів із володарями Мукачівського замку починаючи від 1573 р. А. Годинка підкреслив, що доля єпископів у буквальному сенсі залежала від волі магнатів. Коли ті забажали, вони виселяли єпископа з маєтку, керуючись принципом, який висловив Баллінг у листі до державного судді Другета 18 січня 1641 р.: «Хто призначив, той і може позбавити» («a ki beállatta, priválhatja is») [Hodinka, 1909, p. 257]. Тобто доля єпископа повністю залежала від волі місцевого магната або «замкового господаря». Навіть без формального судового процесу, володар замку міг «виселити» або позбавити єпископа посадових прав просто на власний розсуд, оскільки саме він його «встановив» у цьому положенні чи мав реальний контроль над маєтком і ресурсами єпископа. Це підкреслює крайню вразливість Мукачівських єпископів: формально вони мали церковний статус, але фактично – їхня влада та безпека залежали від світських господарів.

З цього становища для священників був один вихід – з'єднання із римо-католицькою церквою. Таким способом вчений обґрунтовував необхідність церковної злуки.

Бачимо, що матеріальне і духовне становище русинського духовенства у період середньовіччя було складним. Даній темі А. Годинка виділив окрему розвідку під заголовком: «Як наші духовники проживали» [Вибрані рукописи, 1992, с. 35–56]. На основі документів XVII ст. вчений описав життя русинських священників до і після унії 1646 р., перерахував усіх відомих священників краю, окремо по округах доміній Верхньої Угорщини.

Перші згадки про церковні землі (fundus) знайшов у листі короля Леопольда I (за 23 серпня 1692 р.). Наукову цінність має інформація про священників Мукачівської, Унгварської, Гуменської, Шарішської (Маковецької) доміній. Автор навіть порівняв дані про величину земельних наділів, кількість худоби з різних років XVII ст.

Безперечно, матеріальне і духовне положення русинських священників у XVII – XVIII ст. було скрутним, але відрізнялося від становища простого селянина. Якщо внаслідок змін, пов'язаних з унією 1646 р. становище священників покращилося, то кріпосні селяни залишилися у скруті. Яке ставлення А. Годинки до унії 1646 р., чи бачив він у цій події початок змін в економічному житті русинів?

Угорський історик схильний був вважати, що «для русинів унія була не метою, а тільки засобом досягнення свободи» [Hodinka, 1909, p. 255]. Докладно описав весь хід підготовки унії, перші спроби запровадження католицизму серед православних вірників Перемишльським єпископом А. Крупецьким

у 1614 р., яка завершилася цілковитою невдачею. Наголосив, що носіями ідеології уніатства стали Мукачівський єпископ В. Тарасович, виходець з Галичини, графиня Анна Якушич (вдова Яна Другета) та її брат – Егерський єпископ Георгій Якушич.

А. Годинка залишив гарний опис особи єпископа Василя Тарасовича, що доповнює відомості про процес підготовки унії. Так вчений підкреслив, що спочатку В. Тарасович видавав себе за прихильника православ'я і цим завоював прихильність князя Георгія Ракоці II, який визнав його у 1634 р. єпископом Мукачівським. Але, згодом, В. Тарасович переходить на бік уніатства, і Ракоці звинуватив його у зраді. У грудні 1640 р. єпископа арештовано, два роки був ув'язнений. А. Годинка процитував документи, які згадують В. Тарасовича вже як єпископа, а інформації з попередніх років його життя немає. Тому достовірно не можна описати всю його діяльність. У грамоті за 16 жовтня 1633 р. Ракоці пише: «...Тарасович – єпископ Мукачівської та Мараморошської грецької церкви, який...відбув до Молдови...для висвячення» [Hodinka, 1909, р. 273]. У іншому документі від 5 січня 1634 р. той же Ракоці характеризує Тарасовича, як доброго знавця латині, інших мов, «обізнаний у теології, знає мистецтво і є високоморальною людиною» [Hodinka, 1909, р. 274]. Противники боялися його, але не могли сказати нічого поганого про нього. У протоколах розслідування справи В. Тарасовича писали, що він «...був рішучим, хоробрим, не таким, як усі русини...». Звільнений В. Тарасович дав обіцянку вірно служити князю і православ'ю, проте і після цього робив усе для поширення ідей унії [Hodinka, 1909, pp. 274–294]. Урешті-решт його було замінено православним єпископом.

Позитивним є те, що вчений зазримітив неточності у працях своїх попередників стосовно дати унії. Джерела не дають однозначної відповіді на це запитання. У одних названо 1649 р., а в інших 1646 р. Зокрема, у зверненні шести вищих духівників до папи римського від 1652 р., говориться про унію 63-х священників в Унгварі у 1646 р. [Hodinka, 1909, р. 298]. Перераховуються її умови: 1) збереження грецького обряду у богослужінні; 2) рівні права та привілеї з римо-католицькими священниками; 3) священники самі обирають своїх єпископів, яких затверджує Папа римський.

Унію 1646 р. А. Годинка назвав Ужгородською, бо у цей час з'єдналися із римо-католицькою церквою православні священники комітатів Унг, Шарош, Землен, в основному піддані Другетів [Hodinka, 1909, р. 303].

Увесь період злуки православної церкви із римо-католиками на території Верхньої Угорщини А. Годинка датував з 1646 р., до першої половини XVIII ст. Другий етап унії почався 1664 р. Саме тоді, єпископ П. Партеній переніс свою резиденцію з Ужгорода до Мукачівського монастиря, з дозволу дружини покійного князя Ракоці II, Софії Баторі. Згодом, розпочався процес поширення уніатства у комітатах Берег, Угоча, Сотмар, Саболч, Південний Землен.

Яке ж значення мала унія і які були її наслідки? На думку А. Годинки унія була великою зміною у житті

русинів. Деякі дослідники вбачали в унії суто церковну подію, а за А. Годинкою, вона мала суспільні, політичні та господарські цілі, причини та наслідки. Втім, «якщо завдяки унії єпископи та священники здобули значні переваги, передусім матеріального характеру, порівняно з попереднім станом, то народ майже не відчув наслідків об'єднання з Римською церквою, оскільки для нього це майже не принесло жодної матеріальної користі. Духовний та морально-релігійний аспект унії народ фактично не усвідомлював» – підкреслює дослідник [Hodinka, 1909, р. 327].

Отже, дослідник визначив тривалий і складний характер прийняття основних положень унії серед населення краю, негативні та позитивні сторони цього акту, неприхильність православного, простого люду до чужої віри.

А. Годинка окремо зупинився на проблемі канонізації, узаконення Мукачівської єпархії, зокрема. Ця тематика відзначена в «Історії Мукачівської греко-католицької єпархії» [Hodinka, 1909, pp. 596–625], та й інших працях. Процес канонізації він розглядає, як боротьбу проти впливу Егерського єпископату і єпископів на внутрішні справи Мукачівської греко-католицької єпархії, датує цю боротьбу з 1646 до 1771 рік.

Активізацію руху за самостійність Мукачівської єпархії А. Годинка пов'язував з діяльністю єпископа М. Ольшавського, а пізніше, А. Брадача. За сприянням імператриці Марії Терезії папа Римський у 1770 р. повідомив імператрицю Марію Терезію про свою згоду на канонізацію Мукачівської єпархії [Hodinka, 1909, р. 622]. Угорський історик розповідав про тривалий і затяжний процес канонізації єпархії, про переговори між різними урядовими особами аж поки папа Климент XIV 19 вересня 1771 р. канонізував діяльність Мукачівської єпархії. У папській буллі вказано на те, що Мукачівського єпископа призначає король, так само як і інших католицьких єпископів, а папа Римський затверджує їх. Першим єпископом самостійної єпархії призначено А. Брадача, який скоро помер і його наступником став А. Бачинський. За тривалий період його діяльності упорядковано єпархію, вирішені конфлікти із римо-католиками тощо. Цього єпископа А. Годинка вважав одним з найвизначніших діячів церковного руху. Він «був удачливим, бо жив у той час, коли можна було і потрібно було пожинути плоди діяльності своїх попередників...» [Hodinka, 1909, р. 625]. Зaslугою єпископа було і те, що він у серпні 1775 р., об'єднавши книгозбірню єпископа М. Ольшавського та бібліотеку єзуїтського колегіуму, заснував єпископську бібліотеку.

Антон Годинку, як вченого, цікавила участь русинів у визвольній війні угорського народу 1703 – 1711 pp., яку очолив князь Ференц II Ракоці [Hodinka, 1918; Hodinka, 1937]. Праці на цю тематику значно доповнюють краєзнавчу історіографію Закарпаття. А. Годинка дослідив урбаріальні реєстри доміній, які належали роду Ракоці, у тому числі Мукачівської, Чинадіївської тощо і підрахував приблизну кількість селян, які стали до війська Ракоці. «Якщо на 1704 р. число оподаткованих залежних селян

становило 1170, то кожен третій з них служив під прапором свого володаря. Русини були рушійною силою армії Ракоці, завжди були вірними його слугами» – пише угорський вчений [Hodinka, 1937, p. 24].

Краєзнавчу спадщину Антоній Годинка не можна зводити лише до історичних студій. Важливе місце в його доробку посідали етнографічні дослідження русинів Угорщини. Зокрема, у збірнику «Австро-Угорська монархія у словах і картинках» опублікував етнографічний нарис про русинів [Hodinka, 1900, pp. 401–418]. Дуже шкода але, відомості про інші праці етнографічного змісту до нас не дійшли, можливо подальші дослідження ще не вивченої частини рукописної спадщини вченого, дадуть нам нові відомості. Серед рукописів вченого, які зберігаються в рукописному відділі бібліотеки Угорської Академії Наук, є зібрання русинських народних пісень, котрі він підготував до видання. У 1922 р. А. Годинка відредагував том під заголовком «Сто наших народних пісень» [Удварі, 1992, с. 122–125]. Певне уявлення про етнографічні студії А. Годинки маємо завдяки дослідженню Ю. Турянці. Він у 90-х рр. XX ст. видав збірку «Пісні наших предків» [Годинка, 1993] та біографічну працю про А. Годинку [Турянця, 1993]. Це є прямим підтвердженням багатогранності наукових зацікавлень угорського вченого. Він був наполегливим джерелознавцем, сумлінним фольклористом, критичним дослідником історії, захоплювався народними звичаями русинського населення.

Висновки. Окреслена нами палітра наукових студій Антала Годинки далеко неповна. Він був компетентним дослідником, талановитим педагогом, доброзичливою людиною, якого любили студенти та поважали колеги. Його доробок у галузі історії русинів є перлиною історіографії та краєзнавства.

Учений володів розвиненим інструментарієм наукової критики, виявляв принципову вимогливість до попередників і критично переосмислював усталені історіографічні концепції. Саме така методологічна цілісність і глибина аналізу забезпечили його працям тривалу наукову вагу та значення для історичних і краєзнавчих студій для наступних поколінь вчених. Науковий доробок А. Годинки став відправною точкою для дискусій у багатьох темах у сучасній українській та угорській історіографії. Переглядаючи краєзнавчі, особливо церковно-релігійні праці останніх десятиліть, переконалися, що автори активно використовують роботи А. Годинки та часто дискутують навколо тих питань, які порушував угорський вчений століття перед цим. Не втрачає своєї наукової цінності опублікована збірка джерел з минулого Мукачівської греко-католицької єпархії створила базу для критичного переосмислення середньовічної та ранньомодерної історії Закарпаття та суміжних регіонів. Невивчена частина рукописної спадщини вченого відкриває можливості для нових історіографічних і краєзнавчих студій, зокрема щодо формування регіональної ідентичності та міжкультурних контактів у Карпатському регіоні.

Список використаних джерел

- Hodinka Antal Emlékkönyv, 1993. Tanulmányok Hodinka Antal tiszteletére / Szerk. Udvari István, Nyiregyháza, 455 p.
- Hodinka, Antal, 1887. *Egyházunk küzdelme a boszniai bogomil eretnekekkel*, Budapest: Stephaneum, II, 114 p.
- Hodinka, Antal, 1891. *A szerb történelem forrásai és első kora*, Budapest: Atheneum, 66 p.
- Hodinka, Antal, 1896. Jelentés a rutének Uniójáról, *Akadémiái Értesítő*, № 9. p. 497–499.
- Hodinka, Antal, 1900. Die Ruthenen, *Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*. Bd.5., Ungarn 2, Wien: Hof- und Staatsdruck, p. 401–418.
- Hodinka, Antal, 1909. *A munkácsi görögkatolikus püspökség története*, Budapest: MTA, VIII+856 p.
- Hodinka, Antal, 1911. *A munkácsi görögkatolikus püspökség okmánytára*. I köt. (1458 – 1715), Ungvár, 668 p.
- Hodinka, Antal, 1918. *Adalékok az Ungvári vár és tartománya és Ungvár város történetéhez*, Ungvár: Unió ny., 101 p.
- Hodinka, Antal, 1918a. *Gens fidelissima. II Rákóczi Ferenc beregmezei rutén jobbágysai az 1703 – 1711 szabadságharcban*, Ungvár: Unió ny., 29 p.
- Hodinka, Antal, 1923. *A kárpátaljai rutének lakóhelye, gazdaságuk és multjuk*, Budapest, 48 p.
- Hodinka, Antal, 1937. *II Rákóczi Ferenc és a "Gens fidelissima"*, Pécs: Dunántul, Pécsi egyetem kiadványa, 64 p.
- Hodinka, Antal, 1942. *Adalékok Pécs város történetéhez 1686 – 1701*, Pécs: Dunántul, Pécsi egyetem kiadványa, 31 p.
- Hodinka, Antal, 1999. *Adalékok az Ungvári vár és tartománya és Ungvár város történetéhez*, Ungvár: KMKSZ, 106 p.
- Perényi, József, 1965. Emlékezés Hodinka Antalról, *Századok*, 6, p. 1403.
- Révai Nagy Lexikona: az ismeretek encyklopédiája. 1914. X köt., Budapest: Révai, p. 164.
- Sziklay, László, 1978. Hodinka Antal a magyar szlavisztika úttörője (1864 – 1946), *Filológiai közlöny*. pp. 223–226.
- Вибрані рукописи Антонія Годинки 1992* / Hodinka Antal válogatott kéziratai / Szerk. Udvari István. Vasvári Pál társaság füzetei.11, Nyiregyháza, 189 p.
- Войтович, Л. В., 2009. «Баварський географ»: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст., *Український історичний журнал*, № 5, с. 12–34.
- Годинка, А., 1941. Наши клерики в Тирнаві от 1722 до 1760 року, *Зоря – Hajnal*, Унгвар, роч. 1., ч.1/2, с. 18–19.
- Годинка, А., 1993. *Пісні наших предків* / Упорядник Турянця Ю., Будапешт-Ужгород: Інтермікс, 167 с.
- Годинка, А., 1934. Як жили давно наши русины, *Земледельській календар на год 1935*, Унгвар, с. 47–49.
- Годинка, А., 1935. Грамотность и ученость наших священников до епископа А. Бачинского, *Земледельській календар на высокосный 1936 год*, Унгвар, с. 119–123.
- Годинка, А., 1944. Епископ Михайль Мануиль Олшавский о релігійном положенню своей діоцезії, *Литературна неделя*, Унгвар, р.4., ч.10, с. 177–188.
- Годинка, А., 2000. *Утцюзнина, газдувство, прошлост южнокарпатських русинов написаув еден Сокрыницькій Сирохман*. / Підгот. І.Удварі. Репринтне вид., Ніредьгаза: IMI PRINT KFT, 103 + 33 с.
- Годинка, А., б.д. *Утцюзнина, газдувство, прошлост южнокарпатських русинов написаув еден Сокрыницькій Сирохман*, без місця, 108 с.
- Данилюк, Д. Д., 1999. *Історична наука на Закарпатті (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)*. Ужгород: Патент, 352 с.

- Загальна бібліографія Подкарпаття, 1944. Зложив Николай Лелекач и Иван Гарайда, Унгвар, 148 с.
- Загальна бібліографія Подкарпаття. 2000. Зложив Николай Лелекач и Иван Гарайда / Факс. вид. Передмова Д. Данилюка. Післямова В. Падяка, Ужгород: Вид-во В. Падяка, 214 с.
- Ткачук – Ферков, О., 2002. Невідомий Йозеф Балайті та його «Опис Мукачеве», *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, Ужгород, Вип. 7, с. 142–148.
- Ткачук, О., 1998. А. Годинка (1864 – 1946) як історик передвоєнного Закарпаття, *Українські землі в роки Другої Світової війни. Науково-методичний збірник*, Ужгород, с. 180–183.
- Ткачук, О., 1999. Проблема заселення та початковий період історії русинів Закарпаття в науковій спадщині А. Годинки (1864 – 1946), *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, Вип. 3, Ужгород, с. 154–159.
- Туряниця, Ю., 1993. *Антон Годинка – збирач народних пісень Закарпаття*, Ньиредьгаза, 40 с.
- Удварі, І., 2000. *Образчики з історії пудкарпатських русинів XVIII. Столітє*, Ужгород: Вид-во В. Падяка, 340 с.
- Удварі, І., 2004. Русинські глаголы – гунгарізми у Глаголници А. Годинки, *Русинський світ / Ruszin világ*, січень, с. 9.
- Удварі, І., 1989. Істориография Русинов XVIII століття, *Думки з Дунаю. Літопис Союзу Русинов и Українцех Горватской в Редакції Новей Думки.* / Ред. Костелник В., Вуковар, с. 263–303.
- Удварі, І., 1992. Сто карпатських діамантів, *Тиса*, № 1-2, с. 122–125.
- Удварі, І., 1992а. *Антоній Годинка – дослідник історії русинів: 1864 – 1946*, Ньиредьгаза, 14 с.
- Удварі, І., 2003. Антоній Годинка Книга кириличних документів Русинів Мадярщини, *Русинський світ / Ruszin világ*, листопад, с. 9–10.
- Фенич, В. І., 2005. Заснування Мукачівської єпархії у XV ст.: історіографічні міфи та історичні реалії, *Carpatica – Karpatika*, Вип. 32, Ужгород, с. 168–184.
- Фенич, В. І., 2020. Під юрисдикцією Егера: канонічно-правове становище Мукачівських єпископів русинів у 1491 – 1646 роках, *Науковий записки Богословсько-історичного науково-дослідного центру імені архімандрита Василя (Проніна)*, Вип. 7, Ужгород, с. 101–150.
- Фенич, В. І., 2022. Визнання Мукачівської єпархії римським престолом (1655 р.) та королем Угорщини (1659 р.) Католицькою церквою грецького обряду, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, Вип. 2 (47), Ужгород, с. 87–106. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(47\).2022.266858](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(47).2022.266858).
- Ферков, О. В., 2005. Українсько-угорські зв'язки у науковому доробку Антонія Годинки, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, Вип. 14, Ужгород: Вісник Карпат, с. 41–46.
- Ферков, О. В. 2006. Українсько-угорські зв'язки періоду середньовіччя в угорській історіографії другої половини XIX – початку XX ст., *Україна-Угорщина: спільне минуле та сьогодення*. Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 14–16 квітня 2005 р.), Київ, с. 95–104.
- Ферков, О. В. 2012. Краще дослідження північно-східних комітатів середньовічної та ранньомодерної Угорщини в угорській історіографії другої половини XIX – початку XX ст. *Науковий вісник. Одеський національний економічний університет*. Всеукраїнська асоціація молодих науковців, № 15 (167), Одеса, с. 238–251.
- Ферков, О., 2004. Духовне життя русинів у спадщині Антонія Годинки, *Історична школа професора Володимира Задорожного. Науковий збірник*. Вип. 2, *Carpatica – Karpatika*, Вип. 30, Ужгород: Вид-во «Гражда», с. 63–72.
- Штерр, Д. І. 2012. Між сакральними обов'язками і профанними можливостями: соціальні взаємини пасторів та пастви Мукачівської греко-католицької єпархії у другій половині XVIII – першій половині XX ст., *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, Вип. 28, Ужгород, с. 3–12.

Reference

- Danilyuk, D. D., 1999. *Istorična nauka na Zakarpatti (kinec XVIII – persha polovina XIX st.)* [The Study of History in Transcarpathia, Late 18th to Early 19th Century], Uzhhorod: Patent, 352 s. (in Ukrainian).
- Fenych, V. I., 2005. Zasnuvannia Mukachivskoi yeparkhii u XV st.: istoriografichni myfy ta istorichni realii. [The Establishment of the Mukachevo Eparchy in the 15th Century: Historiographical Myths and Historical Realities], *Carpatica – Karpatyka*. Vyp. 32, Uzhhorod, s. 168–184. (in Ukrainian).
- Fenych, V. I., 2020. Pid yurysdyktsiieiu Egera: kanonichno-pravove stanovyshe Mukachivskykh yepyskopiv rusyniv u 1491 – 1646 rokakh. [Under the Jurisdiction of Eger: The Canonical and Legal Status of the Ruthenian Bishops of Mukachevo (1491 – 1646)], *Naukovyi zapysky Bohoslovsko-istorychnoho nauково-doslidnoho tsentru imeni arkhimandryta Vasyliia (Pronina)*. Vyp.7, Uzhhorod, s. 101–150. (in Ukrainian).
- Fenych, V. I., 2022. Vyznannia Mukachivskoi yeparkhii rymskym prestolom (1655 r.) ta korolem Uhorshchyny (1659 r.) Katolytskoiu tserkvoiu hretskoho obriadu. [Recognition of the Mukachevo Eparchy by the Holy See (1655) and by the King of Hungary (1659) as a Greek Catholic Church], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, Vyp. 2 (47), Uzhhorod, s. 87–106. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(47\).2022.266858](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(47).2022.266858). (in Ukrainian).
- Ferkov, O. V., 2005. Ukrayinsko-ugorski zv'yazki u naukovomu dorobku Antoniia Godinki. [Ukrainian–Hungarian Relations in the Scholarly Works of Antoni Hodinka], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, Vyp. 14, Uzhhorod: Visnik Karpat, s. 41–46. (in Ukrainian).
- Ferkov, O. V., 2006. Ukrayinsko-ugorski zv'yazki periodu serednovichchya v ugorskiy istoriografiy drugoyi polovini XIX – pochatku XX st. [Medieval Ukrainian–Hungarian Relations in Hungarian Historiography, Late 19th – Early 20th Century], *Ukrayina-Ugorshina: spilne minule ta sгодennya*. Materiali mizhnarodnoyi naukovoyi konferenciyyi (Kiyiv, 14-16 kvitnya 2005 r.), Kiyiv, s. 95–104. (in Ukrainian).
- Ferkov, O. V., 2012. Krayeznavchi doslidzhennya pivnichno-shidnih komitativ serednovichnoyi ta rannonovoyi Ugorshini v ugorskiy istoriografiy drugoyi polovini XIX – pochatku XX st. [Local-Historical Research on Northeastern Counties of Medieval and Early Modern Hungary in Late 19th – Early 20th Century Hungarian Historiography], *Naukoviy visnik. Odeskij nacionalnij ekonomichnij universitet. Vseukrayinska asociaciya molodih naukovciv*, № 15 (167), Odesa, s. 238–251. (in Ukrainian).
- Ferkov, O., 2004. Duhovne zhittya rusiniv u spadshini Antoniia Godinki. [Rusyn Spiritual Life in Antoni Hodinka's Heritage], *Istorična shkola profesora Volodimira Zadorozhnogo. Naukoviy zbirnik*, Vip. 2. *Carpatica – Karpatika*, Vip. 30, Uzhhorod: Vid-vo «Grazhda», s. 63–72. (in Ukrainian).
- Godinka A., 1935. Gramotnost i uchenost nashih svyashennikov do episkopa A. Bachinskogo. [The Literacy and Learning of Our Priests before Bishop A. Bachynskyi], *Zemledelskiy kalendar na vysokosnyy 1936 god*, Ungvar, s. 119–123. (in Rusyn).

- Godinka, A., 1941. Nashi kleriki v Timavi ot 1722 do 1760 roku. [Our Clergy in Trnava from 1722 to 1760], *Zorya – Hajnal*, Ungvar, roch.1., ch.1/2, s. 18–19. (in Rusyn).
- Godinka, A., 1993. Pisni nashih predkiv [Songs of Our Ancestors] /Uporyadnik Turyanicya Yu., Budapesht– Uzhhorod: Intermiks, 167 s. (in Rusyn).
- Godinka, A., 1934. Yak zhili davno nashi rusyny.[Life of the Rusyns in the Past], *Zemledelskij kalendar na god 1935*, Ungvar, s. 47–49. (in Rusyn).
- Godinka, A., 1944. Episkop Mihail Manuil Olshavskij o religijnom polozhennju svoej diocезii. [Bishop Mihail Manuil Olshavskij on the Religious Situation of His Diocese], *Literaturna nedelya*, Ungvar, r. 4., ch.10, s. 177–188. (in Rusyn).
- Godinka, A., 2000. *Utcyuznina, gazduvstvo, proshlost yuzhnokarpatskyh rusinov napisauv yeden Sokyrnickij Sirohman* [Settlement, Economy, and History of the Subcarpathian Rusyns, Written by Yeden Sokyrnickij Sirohman] / Pidgot. I. Udvari. Reprintne vid., Niredgaza: IMI PRINT KFT, 103 + 33 s. (in Rusyn).
- Godinka, A., b.d. *Utcyuznina, gazduvstvo, proshlost yuzhnokarpatskyh rusinov napisauv yeden Sokyrnickij Sirohman*. [Settlement, Economy, and History of the Subcarpathian Rusyns, Written by Yeden Sokyrnickij Sirohman], bez miscya, 108 s. (in Rusyn).
- Hodinka Antal *Emlekkönyv*, 1993. [Hodinka Antal Commemorative Volume. Studies in Honor of Hodinka Antal]. Tanulmányok Hodinka Antal tiszteletére / Szerk. Udvari Istvan, Nyiregyhaza, 455 p. (in Hungarian).
- Hodinka, Antal, 1887. *Egyházunk küzdelme a boszniai bogomil eretnekekel*. [The Church's Struggle against the Bosnian Bogomil Heresy], Budapest: Stephaneum, II., 114 p. (in Hungarian).
- Hodinka, Antal, 1891. *A szerb tortenelem forrasai es elso kora*. [The Sources of Serbian History and Its Early Period], Budapest: Atheneum, 66 p. (in Hungarian).
- Hodinka, Antal, 1896. Jelentes a rutenek Uniojarol. [Report on the Union of the Ruthenians], *Akademiai Ertesito*, № 9, p. 497–499. (in Hungarian).
- Hodinka, Antal, 1900. Die Ruthenen. [The Ruthenians]. *Die Osterreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*. Bd.5., Ungarn 2., Wien: Hof - und Staatsdruck, p. 401–418. (in Deutsch).
- Hodinka, Antal, 1909. *A munkacsi gorogkatolikus puspokseg tortenete*. [The History of the Greek Catholic Diocese of Munkács], Budapest: MTA, VIII+856 p. (in Hungarian).
- Hodinka, Antal, 1911. *A munkacsi gorogkatolikus puspokseg okmanytara*. [The Document Archive of the Greek Catholic Diocese of Mukachevo] I kot. (1458 – 1715), Ungvar, 668 p. (in Hungarian).
- Hodinka, Antal, 1918. *Adalekok az Ungvari var es tartomanya es Ungvar varos tortenetehez*. [Contributions to the History of Ungvár Castle and Its Province, and the City of Ungvár], Ungvar: Unio ny., 101 p. (in Hungarian).
- Hodinka, Antal, 1918a. *Gens fidelissima. II Rakoczi Ferenc beregmegyei ruten jobbagyai az 1703 – 1711 szabadsagharcban*. [Gens Fidelissima: The Ruthenian Serfs of Bereg County in Francis II Rákóczi's War of Independence, 1703 – 1711], Ungvar: Unio ny., 29 p. (in Hungarian).
- Hodinka, Antal, 1923. *A karpataljai rutenek lakohelye, gazdasaguk es multjuk*. [The Habitat, Economy, and Past of the Ruthenians in Subcarpathia], Budapest, 48 p. (in Hungarian).
- Hodinka, Antal, 1937. *II Rakoczi Ferenc es a “Gens fidelissima”*. [Francis II Rákóczi and the “Gens Fidelissima”], Pecs: Dunantul, Pecs egyetem kiadványa, 64 p. (in Hungarian).
- Hodinka, Antal, 1942. *Adalekok Pecs varos tortenetehez 1686 – 1701*. [Addenda to the History of the City of Pécs, 1686 – 1701], Pecs: Dunantul, Pecs egyetem kiadványa, 31 p. (in Hungarian).
- Hodinka, Antal, 1999. *Adalekok az Ungvari var es tartomanya es Ungvar varos tortenetehez*. [Contributions to the History of Ungvár Castle and Its Province, and the City of Ungvár], Ungvar: KMKSZ, 106 p. (in Hungarian).
- Perenyi, Jozsef, 1965. Emlekezés Hodinka Antalról. [Commemoration of Hodinka Antal], *Szazadok*, 6, p.1403. (in Hungarian).
- Revai Nagy Lexikona: az ismeretek encyklopediaja. [Révai's Great Lexicon: An Encyclopedia of Knowledge]. 1914. X kot., Budapest: Revai, p. 164. (in Hungarian).
- Shterr, D. I., 2012. Mizh sakralnymy oboviazkamy i profannymy mozhlyvostiamy: sotsialni vzaemyny pastoriv ta pastvy Mukachivskoi hreko-katolytskoi yeparkhii u druhii polovyni XVIII – pershii polovyni XX st. [Between Sacred Duties and Secular Opportunities: Social Relations Between Pastors and the Flock of the Mukachevo Greek Catholic Eparchy in the Second Half of the 18th – First Half of the 20th Century], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, Vyp. 28, Uzhhorod, s. 3–12. (in Ukrainian).
- Sziklay, Laszlo, 1978. Hodinka Antal a magyar szlavisztika uttoroje (1864 – 1946). [Hodinka Antal, Pioneer of Hungarian Slavistics], *Filologiai kozlony*, p. 223–226. (in Hungarian).
- Tkachuk – Ferkov, O., 2002. Nevidomij Jozhef Balajti ta jogo «Opis Mukacheva». [The Unknown Jozsef Balajti and His “Description of Mukachevo”], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, Uzhhorod, Vip. 7, s. 142–148. (in Ukrainian).
- Tkachuk, O. 1998. A. Godinka (1864 – 1946) yak istorik peredvovennogo Zakarpattya. [A. Godinka (1864 – 1946) as a Historian of Pre-War Transcarpathia], *Ukrayinski zemli v roki Drugoyi Svitovoyi vijni. Naukovo-metodichnij zbirnik*, Uzhhorod, s. 180–183. (in Ukrainian).
- Tkachuk, O., 1999. Problema zaselennya ta pochatkovij period istoriyi rusiniv Zakarpattya v naukovij spadshini A. Godinki (1864 – 1946). [The Problem of Settlement and the Early Period of the History of the Rusyns of Transcarpathia in the Scholarly Legacy of A. Godinka (1864 – 1946)], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, Vip. 3, Uzhhorod, s. 154–159. (in Ukrainian).
- Turyanicya, Yu., 1993. *Anton Godinka – zbirach narodnih pisen Zakarpattya*. [Anton Godinka – Collector of Folk Songs of Transcarpathia], Niredgaza, 40 s. (in Ukrainian, in Rusyn).
- Udvari, I. 2004. Rusinski glagoly – gungarizmy u Glagolnici A.Godinky. [Rusyn Verbs – Hungarianisms in A. Godinka's Glagolitic Studies], *Rusinskyj svit / Ruszin vilag*, sichen, s. 9. (in Rusyn).
- Udvari, I., 1989. Istoriografiya Rusinoh XVIII stolitiya. [Historiography of the Rusyns in the 18th Century], *Dumki z Dunayu. Litopis Soyuzu Rusinoh i Ukrayincih Gorvatskoj v Redakcii Novej Dumki*. / Red. Kostelnik V. Vukovar, s. 263–303. (in Ukrainian).
- Udvari, I., 1992. Sto karpatskih diamantiv. [One Hundred Carpathian Diamonds], *Tisa*, № 1-2, s. 122–125. (in Rusyn).
- Udvari, I., 1992a. *Antonij Godinka – doslidnik istoriyi rusiniv: 1864 – 1946*. [Antoni Godinka – Researcher of Rusyn History: 1864 – 1946], Niredgaza, 14 s. (in Rusyn).
- Udvari, I., 2000. *Obrazchiki z istoriyi pudkarpatskih rusinuv XVIII. stolyitye*. [Illustrations from the History of Subcarpathian Rusyns in the 18th Century], Uzhhorod: Vid-vo V. Padyaka, 340 s. (in Ukrainian).

Udvari, I., 2003. Antonij Godinka Kniga kirilichnyh dokumentov Rusynuv Madyarshiny. [Antoni Hodinka: Book of Cyrillic Documents of the Rusyns of Hungary], *Rusynskyj svit / Ruszin vilag*, listopad, s. 9–10. (in Rusyn).

Vibrani rukopisi Antoniia Godinki, 1992 / Hodinka Antal valogatott keziratai [Selected Manuscripts of Antal Hodinka]. / Szerk. Udvari Istvan. Vasvari Pal tarsasag fuzetei.11, Nyiregyhaza, 189 p. (in Hungarian, in Rusyn).

Vojtovich, L. V., 2009. «Bavarskij geograf»: sprobа etnolokalizaciyi naselennya Centralno-Shidnoyi Yevropi IX st. [“Bavarian Geographer”: An Attempt at Ethnolocalization of the Population of Central-Eastern Europe in the 9th Century], *Ukrayinskij istorichnij zhurnal*, № 5, s. 12–34. (in Ukrainian).

Zagalna bibliografiya Podkarpattya, [General Bibliography of Subcarpathia], 1944. Zlozhiv Nikolaj Lelekach i Ivan Garajda, Ungvar, 148 s. (in Rusyn).

Zagalna bibliografiya Podkarpattya. [General Bibliography of Subcarpathia], 2000. Zlozhiv Nikolaj Lelekach i Ivan Garajda / Faks. vid. Perednova D. Danilyuka. Pisyamova V. Padyaka, Uzhhorod: Vid-vo V. Padyaka, 214 s. (in Ukrainian, in Rusyn).

Oksana Ferkov

Candidate of History, Docent; Docent of the Department of the Archaeology,
Ethnology and Cultural Studies,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod, Ukraine

THE SCIENTIFIC HERITAGE OF ANTAL HODYNKA (1864 – 1946) IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF LOCAL HISTORY RESEARCH IN TRANSCARPATIA (TO THE 80TH ANNIVERSARY OF THE SCIENTIST'S DEATH)

The article examines the scholarly legacy of Antal Hodinka (1864 – 1946) in the context of the development of local-historical research in Transcarpathia. The author provides biographical information on the scholar and traces the stages in the formation of his research interests. The main works representing the Rusyn-related themes in Hodinka's legacy are analyzed. Particular attention is given to his extensive use of archival sources as well as to Hodinka's contribution to introducing historical documents from the history of the Greek Catholic Diocese of Mukachevo into scholarly circulation. The author notes that, despite certain inaccuracies, the value of Hodinka's works lies in the systematization and incorporation of a substantial body of sources and documents into academic use, enhancing their relevance for contemporary researchers. It is important to note that the scholar did not aim at a direct study of the economic life of the population, but considered it within the broader context of other historical phenomena. His works on the economy and social relations, which he himself described as brief notes, contain valuable source-based and statistical data that can complement already known facts about the history of Transcarpathia and its population. Among all areas of Hodinka's research, his local-historical study of the history of the Greek Catholic Diocese of Mukachevo stands out as particularly vivid and comprehensive. It is through this work that the scholar was able to represent the specific characteristics of the history of the Rusyn counties of Hungary in a holistic manner. The available source base and historiographical material indicate the need for further processing of Hodinka's manuscript materials and a deeper analysis of his local-historical and source-critical approaches. Special attention should be given to preserving the memory of this extraordinary scholar: in Hungary, his name is borne by the Rusyn Association of the Intelligentsia, which acknowledges his role in the development of Rusyn studies and the national-cultural life of the community, while in Ukraine, since 2001, the Antal Hodinka Research Center for Linguistics has been operating in Berehove, focusing on the study of linguistic and cultural processes in the region. The article emphasizes the significance of Hodinka's legacy for contemporary Ukrainian historical scholarship, particularly in local-historical and source-critical studies, and demonstrates its potential for rethinking the history of the population, cultural development, and social processes in Transcarpathia.

Keywords: A. Hodinka, Transcarpathia, local history, historiography, Mukachevo Diocese, Rusyns, Uzhhorod Union of 1646.

Конфлікт інтересів

Авторка заявляє, що не має конфлікту інтересів щодо даного дослідження, включаючи фінансовий, особистий, авторський або будь-який інший, який міг би вплинути на дослідження, а також на результати, представлені в даній статті.

Фінансування

Дослідження було проведено без фінансової підтримки.

Доступність даних

Усі дані доступні в цифровій або графічній формі в основному тексті рукопису.

Використання штучного інтелекту

Авторка підтверджує, що при створенні даної роботи вона не використовувала технології штучного інтелекту.

Статус статті:

Отримано: 08.02.2026 Прийнято: 09.03.2026 Опубліковано: 15.04.2026
Creative Commons Attribution NonCommercial ShareAlike License (CC BY-NC-SA 4.0)
ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

ІСТОРІЯ СІЛ ЗАКАРПАТТЯ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ МИКОЛИ ЛЕЛЕКАЧА

Ігор Ліхтей¹

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри Античності,
Середньовіччя та історії України домодерної доби,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, Україна
E-mail: igor.likhtei@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-5458-7252>

У дослідженні проаналізовано статті доцента Ужгородського університету Миколи Лелекача з історії таких сіл Закарпаття, як Коритняни, Дравці, Середнє і Невицьке. Вчений підготував їх під час роботи в Земському архіві в Ужгороді. Впродовж травня-серпня 1937 року статті взіли світ у чотирьох числах українського часопису «Земля і Воля». Опублікований матеріал охоплює період із XIII – до кінця XIX ст., коли задані населені пункти належали до Ужанського комітату. Так, в рамках окресленого часового відрізка М. Лелекач зупиняється на висвітленні питання першої згадки кожного села в джерелах, характеризує господарство, соціальний та національний склад населення, виконання селянами тих чи інших повинностей на користь пана або ж держави, конфесійну приналежність мешканців, їх виживання в непростих реаліях тієї суперечливої доби, наводить дати зведення храмів, створення парафій і под. При визначенні найдавніших повідомлень про ці села, М. Лелекач, очевидно, використав податковий інвентар 1427 року. В процесі нашого дослідження з'ясовано, що окремі пасажі в статтях М. Лелекача мають дискусійний характер, до прикладу, наведена ним суперечлива інформація про перебування в Середньому ченців-тамплієрів та виникнення села Невицьке. Йдеться про те, чи Невицьке постало навколо замку, на чому наголошує М. Лелекач, чи, навпаки, цю оборонну споруду було зведено тоді, коли вже існувало село. Попри це, оприявнений М. Лелекачем матеріал з історії чотирьох сіл Ужгородщини не втрапив актуальності донині, він заслуговує на передрук, що нами й зроблено в додатку, а отже, його доцільно буде використовувати на заняттях з краєзнавства. Публікація М. Лелекача свідчить про розвиток на Закарпатті в 30-ті роки XX ст. такого міждисциплінарного наукового напрямку, як історична регіоналістика. В перспективі було б доцільно докладно проаналізувати праці про населені пункти краю з-під пера інших дослідників першої половини XX ст.

Ключові слова: Коритняни, Дравці, Середнє, Невицьке, Закарпаття, краєзнавство, Підкарпатська Русь.

Формулювання проблеми. В останні десятиліття поживався інтерес дослідників до вивчення наукової спадщини істориків-краєзнавців. Саме до таких учених належав і доцент Ужгородського державного університету (УжДУ; нині – Ужгородський національний університет – УжНУ) Микола Михайлович Лелекач (1907 – 1975). Науковий доробок ученого містить низку праць, присвячених історії Закарпаття доби Середньовіччя та Нового часу, чимало з яких на сьогодні потребує більш ґрунтового аналізу. До того ж, М. Лелекач є одним із фундаторів історичного факультету УжНУ. Цей, перший на Закарпатті, університет було відкрито 18 жовтня 1945 року. Тож восени 2025 року УжНУ відзначив 80-літній ювілей з часу заснування. В цьому навчальному закладі Микола Лелекач пропрацював майже чверть століття – з 1946 до 1970 року. Його ж становлення як фахового історика відбулося в міжвоєнну добу, коли Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь перебувало в складі Чехословацької Республіки, курс якої був спрямований на демократизацію суспільно-політичного й культурно-освітнього життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій спадщині М. Лелекача, серед іншого, є статті, присвячені вивченню минулого сіл Закарпаття, які він оприявнив у 1937 році. Інформація про цей напрямок його історичного чину міститься в публікаціях Д. Данилюка [Загальна бібліографія Подкарпаття,

2000, с. 11], І. Мандрика та М. Олашина [Олашин, 2002, с. 103–107; Мандрик, Олашин, 2007, с. 12; Олашин, 2010, с. 150–151]. Так, Іван Мандрик та Микола Олашин наголошують, що знанням історії міст і сіл Закарпаття ми повинні завдячувати передусім Миколі Лелекачу [Мандрик, Олашин, 2007, с. 12]. Принагідно відзначимо, що в міжвоєнну добу в періодичній пресі краю з'явилося чимало матеріалів про минуле його населених пунктів, серед яких – і наукові розвідки М. Лелекача. А загалом, як вважає Д. Данилюк, вивчення історії міст і сіл Закарпаття започаткували ще в середині XIX століття Карой Мейсарош і Тиводар Легоцький [Загальна бібліографія Подкарпаття, 2000, с. 11].

Сучасні вчені лише констатують зацікавлення М. Лелекачем у 30-ті роки XX ст. питаннями історії розвитку сільських населених пунктів, розташованих поблизу Ужгорода. Дослідження ж його напрацювань з окресленої проблематики досі не зроблено. Зауважимо, що М. Лелекач був також співавтором нарисів про Ужгород та Ясиня, підготовлених для радянського енциклопедичного видання «Історія міст і сіл УРСР. Закарпатська область», на які в майбутньому теж доцільно було б звернути увагу [Лелекач, Молдавчук, 1969; Гранчак, Куценко, Лелекач, Межберг, Хланта, 1969; Довганич, Лелекач, Молдавчук, 1982].

Мета нашої публікації полягає в тому, щоб

¹ © Ліхтей І.

проаналізувати та оприявити маловідомі статті Миколи Лелекача, присвячені історії таких населених пунктів краю, як Коритняни, Середнє, Дравці та Невицьке. **Методологічною основою роботи** є принципи історизму та наукової об'єктивності. Використано такі **методи**, як історіографічний, історико-порівняльний, історико-системний та аналітичний.

Виклад основного матеріалу. Своє дослідження з історії згаданих сіл М. Лелекач здійснив на основі архівних джерел. Як відомо, протягом 1936 – 1938 років учений працював у Земському архіві в Ужгороді, що й спонукало його до краєзнавчих пошуків. Статті взірли світ упродовж травня-серпня 1937 року в чотирьох числах українського часопису «Земля і Воля» [див. Додаток 1]. Це був господарський і суспільно-політичний тижневик, який виходив завдяки праці українського крила Республіканської хліборобської (аграрної) партії на Підкарпатській Русі.

Найбільш докладно висвітлено історію рідного для М. Лелекача села Коритняни упродовж XV – XIX ст. Передусім дослідник повідомляє про найдавнішу згадку цього населеного пункту в джерелах (1427 р.) та про його приналежність до володінь різних панів, зокрема графів Другетів і Берчені. Щоправда, сучасний словацький дослідник Фердинанд Уличний відзначає, що грамоти з коротким повідомленням про дорогу з Коритнян, які тоді належали Жигмодові Другетові, походять ще з 1416 року. До того ж Ф. Уличний припускає, що село могло бути ще давнішим і відносить час його заснування до XIII чи навіть XI століття [Uličný, 1995, s. 123].

Відтак М. Лелекач звертає увагу на соціальний і національний склад жителів села, виконання ними грошової, натуральної та відробіткової ренти на користь пана. На думку вченого, негативно позначилося на розвитку Коритнян антигабсбурзькі повстання під проводом Імре Текелі і Ференца II Ракоці (друга половина XVII – початок XVIII ст.). Тоді село майже знелюдніло, а невдовзі тут стали селитися колоністи з Верховини. Упродовж 1711 – 1848 років Коритняни входили до складу Ужгородської домонії, яка перебувала в управлінні держави. В цей період становище селян погіршилося. В Коритнянах було розміщено військових, що загалом негативно позначилося на житті місцевого населення.

З'ясував М. Лелекач і конфесійну приналежність мешканців села, наявність тут римо-католиків, які прийняли кальвінізм, а згодом померли від холери. Зрештою в Коритнянах було утворено греко-католицьку парафію з філіалами в навколишніх селах. Учений також наводить ім'я першого священника греко-католицької конфесії, акцентує на будівництві церкви, заснуванні тут руської та угорської шкіл. У підсумку, М. Лелекач характеризує демографічні зміни в селі в період із 1787 по 1898 роки й констатує, що зростання населення відбувалося повільно. Така ситуація, на його думку, була обумовлена спочатку втечами, а згодом еміграцією та поширенням холери. В цьому контексті наведено дані щодо кількості померлих від холери упродовж 1831 – 1873 років.

У нарисі про Середнє Микола Лелекач наголошує, що це село є одним із найдавніших у краї (існувало вже

в першій половині XIII ст.) й колись було містечком. Його історичний розвиток учений пов'язує із замком, який спорудили перші власники села, що належали до родини Горватів. Відтак у другій половині XVI ст. замок було оновлено, а після придушення повстання Ференца Ракоці II – зруйновано.

Уже в XII ст. у Середньому, як доводить М. Лелекач, існував монастир духовно-рицарського Ордену тамплієрів. Зауважимо, що питання про перебування в Середньому тамплієрів є дискусійним: більшість дослідників вважає, що таке твердження не має історичного підґрунтя. Та й у самій статті щодо цього спостерігаються певні невідповідності. По-перше, суперечливим є настільки раннє датування появи обителі, адже час заснування села М. Лелекач відносить до першої половини XIII ст. По-друге, Орден тамплієрів було ліквідовано буллою папи Климента V від 22 березня 1312 р., тоді як у публікації ця подія датується 1311 роком. Та якщо навіть припустити, що окремі ченці-тамплієри усякими правдами й неправдами могли забрести в наш край, то навряд чи аж у 1398 р. (тобто через 87 літ після припинення діяльності Ордену), як наведено в публікації. Ймовірно, йдеться про появу того року в Середньому монахів Ордену Паулінів. Тож, очевидно, при підготовці статті до друку в пасажі про обитель тамплієрів було допущено деякі помилки, в результаті чого й з'явилися такі неузгодженості. Хоча М. Лелекач і не пов'язує спорудження Середнянського замку з діяльністю рицарів-тамплієрів, але твердить натомість про існування в селі їхньої обителі, що в скрупульозних аналітиків безперечно викликає недовіру.

Ужгородський науковець Ігор Прохненко відзначає, що в XV ст. Середнє належало угорському роду Палоці, який 1414 р. отримав дозвіл на спорудження замку. Спираючись на археологічні дослідження його руїн, які було проведено у 2008, 2017 та 2018 роках, учений наголошує, що будівництво фортеці розпочалося наприкінці XV ст. й ця подія хронологічно збігається з датами, які зафіксовано в писемних джерелах. У підсумку, І. Прохненко впевнено відносить «тамплієрський» етап функціонування замку до категорії «туристичних міфів», що «значно спотворило реальні середньовічної історії краю» [Прохненко, 2018, с. 118–119].

У Середньому, як з'ясував М. Лелекач, здавна проживали римо-католики, потім з'явилися кальвіністи. В другій половині XVIII ст. в селі постала самостійна греко-католицька парафія, для якої згодом було зведено муровану церкву. Серед іншого, Микола Лелекач простежує негативні наслідки для населеного пункту, спричинені антигабсбурзькими повстаннями другої половини XVII – початку XVIII ст. Учений також з'ясовує особливості землеволодіння та відзначає, що жителі Середнього виконували панщину 2–3 дні на тиждень на користь кількох панів. Отже, відробіткова рента була надзвичайно обтяжливою. У підсумку, дослідник звертає увагу на отримання Середнім торгового права, розміщення тут поштової станції та військової казарми.

З опором на джерела, Микола Лелекач відзначає, що найдавніша згадка про село Дравці датується 1427 роком. Однак Ф. Уличний наводить документи за

1416 і 1422 роки – про підтвердження Лелеським конвентом виокремлення земель села Баранинці й межі між полями Минаю та Кетергена, в яких також міститься інформація про дорогу до Дравців, що пролягала через ці території [Uličný, 1995, s. 68]. В контексті висвітлення історії села, яке знаходилося у володінні Другетів, М. Лелекач констатує, що колись через нього протікала річка Уж і навіть збереглося старе пересохле русло. Він також характеризує соціальну структуру жителів Дравців XVII – XVIII ст. й виконання ними різноманітних повинностей на користь пана, а також вказує на можливості селян підзаробити. Науковець відзначає, що з XVII ст. населення Дравець було переважно руської народності. Тут проживали люди різних конфесій, але найбільше було греко-католиків, які платили коблину священникові в Радванці, а згодом оформилися у власну парафію і за допомогою держави звели кам'яну церкву. В другій половині XIX ст. село стало місцем осідку окружного начальника.

Завершує цикл нарисів стаття М. Лелекача про Невицьке. Спочатку він висвітлює історію тамтешнього замку, а потім села. Дотримуючись такого підходу, дослідник вважає, що Невицьке виникло як поселення навколо замку, який було побудовано родиною Омодеївців десь після 1290 року. Учений стисло описав історію замку в XIV – XVII ст., коли він був центром домінії графів Другетів. На думку М. Лелекача, географічне розташування замку зумовило те, що навколо нього постало не місто, а лише невелике село, адже відносно вузька долина річки Уж і стрімкі високі гори не дозволяли, щоб поселення розросталося. Відтак науковець повідомляє, що перша згадка про Невицьке як населений пункт датується 1427 роком. Давнішу дату щодо існування села наводять Володимир Неточаєв та Степан Пруниця. Дослідники стверджують, що вперше замок в історичних документах згадується 1317-го, а село – 1364-го року, хоча виникли вони, очевидно, раніше [Неточаєв, 1969, с. 663; Неточаєв, Пруниця, 1982, с. 495–496].

Натомість Ф. Уличний наголошує, що опосередковані свідчення про Невицьке датуються другою половиною XIII ст., коли згадується й замок. Однак село є давнішим, ніж замок. Своє судження Ф. Уличний обґрунтовує тим, що якби Невицьке постало пізніше, то мало б назву на зразок «Підграддя», але цього не сталося. Він припускає, що поселення існувало ще до XIII ст. Заснували ж його, як вважає Ф. Уличний, в X – XI ст. словацькі поселенці під час поступового заселення середньої частини долини річки Уж. Словацький науковець також відзначає, що перше безпосереднє свідчення про Невицьке знаходимо в податковому інвентарі за 1427 р. [Uličný, 1995, s. 155–156]. Очевидно, саме цим документом послуговувався й М. Лелекач, адже він відзначає, що Коритняни, Дравці й Невицьке вперше згадуються саме 1427 р. Однак Ф. Уличний виявив трохи давніше джерело, в якому є згадка про Дравці й Коритняни.

Цікаві судження щодо спорудження Невицького замку висловлюють сучасні українські вчені Олександр Дзембас і Йосип Кобаль, які датують

початковий етап його історії приблизно XII століттям. Вони вважають, що будівництво фортеці, «ймовірно, було пов'язане з активною “руською” політикою угорських королів і зростанням ролі гірських перевалів і шляхів, які вели через Карпати на північ і схід, до Галича та Києва». Тоді замок мав вигляд земляного городища «невеликих розмірів, укріплення якого складалося із валів, ровів, палісаду» [Дзембас, Кобаль, 2005, с. 22]. Науковці припускають, що в березні 1241 р. цю оборонну споруду зруйнували монголо-татари, які увірвалися в Угорщину через Верецький перевал. На думку О. Дзембаса та Й. Кобалі, правдоподібно також і те, що згаданий в одному з джерел 1248 року «новий замок Унг» розташовувався саме в Невицькому [Дзембас, Кобаль, 2005, с. 23–24]. Водночас, згадані автори не ставлять за мету простежити процес виникнення Невицького як поселення, тож питання про те, що з'явилося раніше – замок чи село – і досі залишається відкритим.

Висвітлюючи подальшу історію Невицького, Микола Лелекач аналізує зміни в соціальному складі населення наприкінці XVII – упродовж XVIII ст., наводить дані про кількість худоби та птиці в селі, звертає увагу на виконання його жителями відробіткових повинностей, вказує на можливості підробітку для селян. Наприкінці публікації М. Лелекач подає інформацію про існування в Невицькому парафії, про зведення тут храму (спочатку з дерева, а потім – з каменю), згадує про маляра Духновського, який розписав тамтешню церкву, та про дяка Югасевича, який мешкав у селі та склав співаник.

Висновки. Спираючись на архівні джерела, Микола Лелекач підготував чотири статті, присвячені історії таких сіл Закарпаття, як Коритняни, Дравці, Середнє і Невицьке. Їх було оприлюднено на шпальтах україномовного часопису «Земля і Воля». Через газетний формат публікації покликання на використані джерела не зроблено. Вчений стисло висвітлює історичний розвиток цих населених пунктів у період із XIII – до кінця XIX ст. В цьому контексті він, зокрема, розглядає питання першої згадки кожного села в джерелах, характеризує господарство, соціальний та національний склад населення, виконання селянами тих чи інших повинностей на користь пана або ж держави, конфесійну приналежність жителів, з'ясовує демографічні наслідки після лихоліть і под. Документальне підтвердження існування цих сіл М. Лелекач виявив, очевидно, в податковому інвентарі 1427 року. Окремі пасажі в статтях ученого мають дискусійний характер, до прикладу, наведена ним суперечлива інформація про перебування в Середньому ченців-тамплієрів та виникнення села Невицьке. Попри це, оприятнений М. Лелекачем матеріал з історії чотирьох сіл Ужгородщини не втратив актуальності донині, він заслуговує на передрук, а отже, його доцільно буде використовувати на заняттях з краєзнавства. Публікація М. Лелекача свідчить про розвиток на Закарпатті в 30-ті роки XX ст. такого міждисциплінарного наукового напрямку, як історична регіоналістика. В перспективі було б доцільно докладно проаналізувати праці про населені пункти краю з-під пера інших дослідників першої половини XX ст.

ДОДАТКИ

Додаток 1

М. Лелекач.

*Із історії наших сіл*¹
(На основі архівних джерел)

Кожний свідомий громадянин цікавиться минувиною свого села, міста, околиці, свого краю і народу.

Старі люди розповідають те, що чули від своїх батьків, додаючи нові комбінації фактів. Найчастіше питають і оповідають про заложення села, звідки прийшли їхні предки, від коли є в селі церква й школа, про давню панщину і т.д. В наступних числах «Землі і Волі» подамо про подекторі наші села деякі історичні дані й то дані з архівів, які ще в літературі не були використані.

1. Коритняни.

Село Коритняни лежить 7 км. на південь від Ужгороду. В старих письмах ім'я села писали різно: Kerednyue, Koritnya, Keretne, Keraknye. Найдавніша згадка про село є з 1427 р. В тім році вже існувало як село й було маєтком кількох панів. Всіх телеків² було тоді 40. Початком XVI віку посередництвом куплі й подруж, ціле село дісталось до власности Другетів. Від того часу Другети володіли селом і людьми аж до 1691 р. В тім році дістав село граф Берчені й його власністю було аж до року 1711. Від 1711 р. всі маєтки Берченія, між ними й Коритняни, забрала держава й управляла ними аж до 1848 р.

Якої народности було населення села до початку XVIII в., не можна точно означити. Записаний переказ з року 1795 і імена селян з 1691 р. засвідчують, що населення було по більшій часті малярське.

Дуже інтересний є цей список селян з 1691 р. З нього ми бачимо, що в селі жило 30 газдів³ і 6 желярів⁴, які мали разом 13 телеків. Опущених телеків⁵ було 12. З тих родин, про які в списку згадується, тепер живуть тільки Вайди, Товти, Береші і Ноді. Селяни повинні були заплатити панові на Михайла від телеку 1 зол., на день Юрія 1.80 зол., а спільно ціле село 30 зол., т.зв. «суху корчму»⁶. Крім того, за кожний телек річно 12 курей, 12 яєць. Півтелекові господарі платили половину. Далі давали кожний дев'ятий сніп, панщину робили 2 дні в тиждні і обробляли винницю «Дюрічко» на ужгородській горі. Ціле село мало 22 воли, 26 корів, 1 вівцю і 57 свиней. Ані одного коня не було.

Під час повстання Текелія і Ракоція, село майже вилюднилось. Був і такий рік, що в селі нікого не знайшли. Господарі повтікали на околицю Ніредьгази, а на їхні місця приходили люди з Верховини, з т. зв. Крайни. Покоління нових колоністів живуть в селі і до сьогодні. Положення селян від часу приключення їх до власности держави, дуже погіршало. До села примістили військо, яке висмоктувало селян. Від часів Марії Терезії управителі ужгородської домінії часто забирали від селян добру, родючу землю, а приділювали їм багнису й корчулясту.

Переказ каже (з 1802 р.), що в давніх віках, село мало римо-католиків, римо-кат. фару й пароха. Пізніше римо-кат. попереходили на кальвінську віру, які на чуму повимирали. Першим греко-кат. священиком був І.Дирпакович, який дав збудувати дерев'яну церкву (у роках 1700 – 1712). До Коритнян належали філії: Баранинці, Гомок, Концгаза, Кетергін і Мінай. Р. 1724 дерев'яна церква згоріла, але вірники зараз збудували собі другу. Теперішня мурована церква зачалась будувати 1781 р., а закінчено її в 1794 році. Поміг її добудувати цісар Йосиф II за підпорою 2.149 золотих.

Руська школа була заоснована в 1765 році. Діти учив дяк і то тільки в зимі. Кінцем XVIII в. була і т.зв. трівіяльна школа з окремішними учителями. Малярську школу організували в 1886 році.

Популяція села йшла дуже поволі. Ось деякі дані про населення:

	всіх	руси́нів	гр.кат.
1787	350	—	—
1797	—	—	535
1808	—	—	572
1850	624	522	538
1869	745	—	635
1881	664	509	553
1888	664	—	—
1898	668	—	—

Причини такого помалого популяційного розвитку села, були різні: утеча, а пізніше еміграція і холера. На холеру померли:

¹ Збережено мову і стиль М.Лелекача; примітки щодо пояснення історичних термінів зроблено нами.

² Телек – земельний наділ сільськогосподарських угідь, який належав селянину.

³ Газда – господар, хазяїн.

⁴ Желяри – категорія залежних селян, які володіли не більше як однією восьмою частиною земельного наділа (телека).

⁵ Покинутих земельних наділів.

⁶ Суха корчма – плата за невживання вина з панської виноробні.

1831 році	23 людей
1848-49 роках	7
1855 році	33
1872	2
1873	77

Тепер село має до 900 душ. Перший жид в селі поселився в 1799 р.

Земля і Воля. Господарський і суспільно-політичний тижневик українців-членів Республіканської хліборобської (аграрної) партії на Підкарпатській Русі, рік видання IV, Ужгород, 12 травня 1937, число 7, с. 3.

2. Середнє.

Отце село, колись було містом, є одним із найдавніших сіл на Підк. Русі. Вже 1332 р. мало свою парохію. Отже напевно існувало в першій пол. XIII в. Село називали: Oppidum Zerennye (1455 г.), Serechnya, Szerednya. Першими власниками села згадуються Горвати, які в цілій ужгородській околиці мали 15 сіл. Від XVI віка, як сім'я Горватів вимерла, село належало сім'ї Добо. В тім віці і в XVII Середнє було центром т.зв. Середнянської домонії, до якої належало декілька сіл. Хуторі села розложені були аж по Хольмець, Гейовці і Добронь. Бігом XVII і XVIII вв. і інші шляхетські сім'ї посіли маєтки в цілій домонії (між тим сім'я Добо вимерла).

Середнє записалося в історії нашого краю своїм замком, який колись грав велику стратегічну роль, але тепер тільки сліди залишилися по нім. Побудували замок ще Горвати, але обновили його в пол. XVI в. Федір Добо. Мури розширив і обвів їх каналом, в якому постійно була вода. Р. 1620 Габрієл Бетлен привів під замок 40.000 війська, яке по декілька тижневій облозі зайняло його й сильно зруйнувало. Така сама доля постигла замок і в рр. 1643 – 1655, а в 1704-ім р. під час повстання Ракоція Фр. II зайняли його наші русини. По ліквідуванні цього повстання, на розказ цесаря, німецьке військо розвалило мури.

Відносно релігійного життя в Середнім вже в XII віці був монастир темпларів. Монахи темпларів дуже були войовничі й любили вино. Здається, що вони дали початок винарству. По розв'язанні ордену темпларів (р. 1311) осіли тут монахи ордену темпларів (р. 1398). Монастир лежав 1 км. на захід від села.

Греко-кат. парохія повстала досить пізно, бо ще р. 1751 Середнє було філіялкою парохії в Ляхівцях. Тоді було в Середнім 12 господарів греко-католиків. Парохія в селі організовувалася около 1779 р. Сьогоднішня церква була вимурована р. 1810-го.

Римо-кат. було в тім віці ще менше. Р. 1781 середнянські римо-кат. належали до парохії в Йоврю. Всіх римо-кат. було 15 душ (греко-кат. 100), а кальвінів 6. Римо-кат. були слуги нямешичів, а нямеші¹ були кальвінами. Хоч римо-кат. було небагато в селі таки їх філія мала 1 цілий телек землі, а греко-кат. нічого.

При кінці XVII в. і поч. XVIII в. містечко потерпіло великі шкоди. Безперервні війни, контрибуції військові і також крадіжкі своїх і несвоїх військ, геть винищили населення. По р. 1711-ім в селі майже нікого не було, бо при поході війська з Ужгороду до Мукачеве і назад, звичайно ночували в Середнім. Харч і нічліг мусіли їм давати селяни і то задармо. Крім того, панщина була велика. Середнянчане робили панщину не одному панові, але кільком. Кожний господар робив 2–3 дні в тиждень панщину своєму панові. Податок так державний, як і панський платили готовими грошми.

Торгове право Середнє дістало ще 1732 р. Крім того вже від того часу була тут станція пошти й касарня для війська.

Земля і Воля. Господарський і суспільно-політичний тижневик українців-членів Республіканської хліборобської (аграрної) партії на Підкарпатській Русі, рік видання IV, Ужгород, 2 червня 1937, число 8, с. 5.

3. Дравці.

Darouc, Drauc, Дравці лежать на головній дорозі Ужгород – Мукачів. Сьогодні доста велике село, але давно мало о багато менше людей, як поокочичні села. Від прадавна належало Ужгородській домонії, т. є. Другетам. Як село поперше згадується р. 1427. Другети мали тут свій двір (т. зв. Майор), куди приходили працювати люди не тільки з Дравець, але із Коритнян, Баранинець, Довгого і Цигановець. Винниця на Дравецькій горі згадується вже в середині XVI віка. Обробляли її селяни з Дравець і Цигановець.

До 1684 ріка Уж плила з Ужгороду, через Дравці, Баранинці, Довго до Латориці. Під р. 1583 записано, що повинь рознесла панський водяний млин в Дравцях. Тому, що ріка цілком покинула старе дравецьке русло, поплила через Йоврю і Лекарти до Лаборця. Сего дня залишилося тільки глибоко висхле русло і тече туди вода тоді, як є зливи. Ще старше русло ріки Ужа можна прослідити з Дравець (від першого камінного мосту), через Кінчеш, Коритняни, Часлівці, Гейовці до Латориці. Цим найстаршим руслом могла протікати та ріка ще в передісторичній добі.

В списку сіл з 1691 р. є зазначено, що в селі живе 13 господарів (1 циганин) і 12 желярів. Опущених господарств було 32. Ціле село мало: 7 волів, 18 коров, 32 свині, 13 вуликів, а циган 2 коні. Панові працювали 3 дні в тиждень і платили грошовий податок. Ціле село повинно було дати річно 12 курей, 12 яєць, 1 гуску і девятину від безрог, пчіл і овець.

¹ Нямеші – дрібні шляхтичі.

Вже того списку видно, що село зачало пустіти. З 45 господарів залишилося тільки 13. Причиною спустошення села були війни і великі податки. Коли 1717 р. збирачі податків прийшли в село, не знайшли там ані одної живої душі. Всі селяни повтікали й покинули свої землі та хати. Від того часу помалі зачали приходити в село люди і поселяватись там. Вже 1720 р. в селі жило 5 господарів (Керекарто, Пайкош, Мацура, Товт і Лібурський), 1762 р. 8, 1772 р. 25, а 1789 р. 35 господарів і 6 желярів.

До 1786 р. селяни робили панщину кожний другий тиждень. А по цьому році, по урбаріальнім упорядкованні, робили кожний третій тиждень. Крім того платили грошовий податок домінії і державі, а квартировали військо. Тоді вже селяни могли дещо також заробити. З Мукачева возили сіль і за гроші копали в винницях. Жінки добре заробляли з тканням і продажу гунь в Ужгороді. Гуні і полотно від них скуповували ужгородські торговці греки, які потім вони продали в околиці Токаю. Звідтам греки скуповували вино і везли до Галичини.

В другій пол. XIX в. Дравці сталися осідком начальництва дравецького округу.

Якої народности було населення Дравець до XVII в., точно не можна означити. Але вже від XVII в. у документах зазначено, що населення є руської народности. На початку XVIII в. в селі була вже руська церква, але 1733 р. розпалася, а дзвін хтось вкрав. Вірники належали до радванської парохії і попові платили річно по 1 віку жита¹. З цілого села зібрав 5 кобликів (братиславської міри)². Р. 1752 в Дравцях було 33 греко-кат. родин, приблизно 200 душ, а 1783 р. 386 душ греко-кат. Парохія була зорганізована в 1771 році і сюди приключили Баранинці і Підгорб. Теперішня мурована церква була збудована р. 1806 при допомозі держави.

Перед 1733 роком були в селі і кальвини, але вже того року не було ані одного. Римо-кат. все було небагато, 1838 р. 43 (жидів 22, греко-кат. 596) душі і належали до Ужгородської парохії.

Земля і Воля. Господарський і суспільно-політичний тижневик українців-членів Республіканської хліборобської (аграрної) партії на Підкарпатській Русі, рік видання IV, Ужгород, 15 червня 1937, число 9, с. 3.

4. Невичьке.

Історію Невичького мусимо розглядати з двох сторін: історії Невичанського замку й історії самого села.

Замок Nevichke, Nyevice, Nyiviczke був побудований десь по році 1290 родиною Омодеївців і належав до маєтку короля. В році 1312 король Карло Роберт подарував його і всі маєтки, які туди належали Другетам. Другети зробили з цього замку центр своєї великої домінії. Крім доколичних сіл аж по замок і сам Ужгород належав до Невичького. Замок був обведений глибоким ровом а з гірських потічків зроблено водовод. Р. 1591 родина посварилася. Балінт Другет обняв замок своїми слугами і людьми з околиці. Замок тільки так міг зайняти, коли водовод зруйнував. Без води залага мусіла піддатися. В першій пол. XVII в. ще більше потерпів Невичанський замок. Другети, які були на стороні німецького цісаря, часто воювали проти Семигородських князів. 1644 року князь Юрій Ракоцій замок заняв, Другета прогнав і розказав мури порозкидати. Від того часу ніхто не поправляв стіни і тому стратегічне значіння замку упало. Коли р. 1711 дістався знов до володіння держави, з могучого замку були тільки голі стіни.

В минувшині звичайно около замку повстали великі міста. Чому під Невичанським замком повстало тільки мале село? Причиною того є географічне положення замку. Вузька долина ріки Ужа, стрімкі високі гори не дозволяли, щоби розвилася більша осада.

Невичьке як село, споминається р. 1427. Скільки село мало хат, не знати, але ще в середині XVII в. було тільки 5. В 1691 році в селі було 13 господарів, які мали по пів телека і 4 желярі. Опущених цілих телеків було 15 а пів телеків 4. Ціле село мало 9 волів, 13 коров, 49 свинь і 7 вуликів бджіл. Селяни нарікали, що земля дуже тверда: при ораню треба запрягати 4 воли. Панові робили що другого тижня і платили т. зв. дяківський гріш. В селі був і один панський млин на 2 камені. Річно могло змолотися до 150 кобликів зерна. Пізніше вода понесла млин. Р. 1720 в селі було 15 господарів, 1 желяр, 1 піп і 1 дяк. Крім того мали тут свої землі господарі з Оноковець, Ворочова і Оріховиць.

До пол. XVIII в. багато селян повтікало з села, (Горяни, Оріховиця...), але на їх місця поприходили інші з Верховини. Р. 1752 було 14 газдів, 1772 в селі вже жило 26 господарів, 5 желярів і 1 арендар жид. 20 господарів мало по ¼ телека, а 6 тільки ½. Панщину робили господарі кожного третього тижня від понеділка до суботи а желярі кожного шостого тижня.

Селяни зізнавали, що колись добре заробляли: возили сіль. Але від часу, коли сіль возять з Мукачева, невичанського хіба раз на рік візьмуть везти. Дрова з панського ліса могли рубати не тільки для себе, але і продавати в Ужгороді.

Парохія і церков була вже 1693 р. Р. 1733 деревляна церков вже настільки запустіла, що боялися до неї заходити. Розпадалася і парохія. В рр. 1733 – 1752 набудовано другу церков з дерева. Нинішня камінна церков змурована р. 1777 і то з помічю держави. Малював її маляр Духновський той самий, що і в Коритнянах і Керумлі. При кінці XVIII в. в Невичькмі жив славний дяк Югасевич, який багато і гарно переписував релігійні книжки.

Земля і Воля. Господарський і суспільно-політичний тижневик українців-членів Республіканської хліборобської (аграрної) партії на Підкарпатській Русі, рік видання IV, Ужгород, 18 серпня 1937, число 13–14, с. 5.

¹ Віко – одиниця виміру об'єму рідких тіл та сипких продуктів; дорівнює 32 літрам або 25 кг зерна.

² Коблик – міра ваги. Один братиславський (пожонський) коблик дорівнював приблизно 78 кг.

Список використаних джерел

- Uličný, F., 1995. *Dejiny osídlenia Užskej župy*, Prešov: Filozofická fakulta v Prešove Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, 358 s.
- Гранчак, І. М., Куценко, К. О., Лелекач, М. М., Межберг, Н. І., Хланта, О. В., 1969. Ужгород, *Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська область*, Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, с. 77–160.
- Дзембас, О. В., Кобаль, Й. В., 2005. *Невицький замок. Історичний нарис*, Ужгород: ВАТ “Видавництво Закарпаття”, 80 с.
- Довганич, Е. Д., Лелекач, Н. М., Молдавчук, В. С., 1982. Ясиня, *Історія городів і сіл Української ССР. Закарпатська область*, Київ: Головна редакція Української совєтської енциклопедії, с. 406–413.
- Загальна бібліографія Подкарпаття*, зложили Лелекач Н., Гарайда І., 2000. Передмова Д. Данилюка (на укр. мові); післямова В. Падяка (на укр. мові), Ужгород: Вид-во В. Падяка, 214 с.
- Лелекач, М. М., Молдавчук В. С., 1969. Ясиня. *Історія міст і сіл УРСР. Закарпатська область*, Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, с. 514–523.
- Мандрик, І., Олашин, М., 2007. Знанням історії міст і сіл краю ми завдячуємо передусім Миколі Лелекачу, *Новини Закарпаття*, № 147–148, 22 грудня, с. 12.
- Нетоцаєв, В. І., 1969. Невицьке, *Історія міст і сіл УРСР. Закарпатська область*, Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, с. 663–672.
- Нетоцаєв, В. І., Пруніца, С. Ю., 1982. Невицьке, *Історія городів і сіл Української ССР. Закарпатська область*, Київ: Головна редакція Української совєтської енциклопедії, с. 495–502.
- Олашин, М., 2002. М. М. Лелекач як дослідник історії селянства Закарпаття доби феодалізму, *Регіональні студії*, Ужгород, вип. 4, с. 103–107.
- Олашин, М. В., 2010. *Історичний факультет Ужгородського національного університету*, Ужгород: Гражда, 440 с.
- Прохненко, І., 2018. Питання датування Середнянського замку, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, вип. 1 (38), с. 117–122. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(38\).2018.159904](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(38).2018.159904).

References

- Dovganich, E. D., Lelekach, N. M., Moldavchuk, B. C., 1982. IAsinia [Yasinya], *Istoriia gorodov i sel Ukrainsoi SSR Zakarpatskaia oblast*, Kiev: Glavnaia redaktsiia Ukrainsoi sovetskoï entsiklopedii, s. 406–413. (in Russian).
- Dzembas, O. V., Kobal, Y. V., 2005. *Nevytskyi zamok. Istorychnyi narys*. [Nevytsky Castle. Historical sketch], Uzhhorod: VAT “Vydavnytstvo Zakarpattia”, 80 s. (in Ukrainian).
- Hranchak, I. M., Kutsenko, K. O., Lelekach, M. M., Mezherber, N. I., Khlanta, O. V., 1969. Uzhhorod [Uzhhorod], *Istoriia mist i sil Ukrainsoi PCP. Zakarpatska oblast*, Kyiv: Holovna redaktsiia URE AN URSR, s. 77–160. (in Ukrainian).
- Lelekach, M. M., Moldavchuk, B. C., 1969. Yasynia [Yasinya], *Istoriia mist i sil URSR. Zakarpatska oblast*, Kyiv: Holovna redaktsiia URE AN URSR, s. 514–523. (in Ukrainian).
- Mandryk, I., Olashyn, M., 2007. Znanniam istorii mist i sil kraiu my zavdiachuiemo peredusim Mykoli Lelekachu [We owe our knowledge of the history of the region's towns and villages primarily to Mykola Lelekach], *Novyny Zakarpattia*, № 147–148, 22 hrudnia, s. 12. (in Ukrainian).
- Netochaev, V. I., Prunitsa S. IU., 1982. Nevitskoe [Nevitskoye]. *Istoriia gorodov i sel Ukrainsoi SSR Zakarpatskaia oblast*. Kiev: Glavnaia redaktsiia Ukrainsoi sovetskoï entsiklopedii, s. 495–502. (in Russian).
- Netochaiev, V. I., 1969. Nevyske [Nevyske], *Istoriia mist i sil URSR. Zakarpatska oblast*, Kyiv: Holovna redaktsiia URE AN URSR, s. 663–672. (in Ukrainian).
- Olashyn, M. V., 2010. *Istorychnyi fakultet Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*. [Faculty of History, Uzhhorod National University], Uzhhorod: Hrazhda, 440 s. (in Ukrainian).
- Olashyn, M., 2002. M. M. Lelekach yak doslidnyk istorii selianstva Zakarpattia doby feodalizmu [Lelekach as a researcher of the history of the Transcarpathian peasantry during the feudal era], *Rehionalni studii*, Uzhhorod, vyp. 4, s. 103–107. (in Ukrainian).
- Prokhnenko, I., 2018. Pytannia datuvannia Serednianskoho zamku [The question of dating the Serednyansky Castle], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, vyp. 1 (38), s. 117–122. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(38\).2018.159904](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(38).2018.159904). (in Ukrainian).
- Uličný, F., 1995. *Dejiny osídlenia Užskej župy*, Prešov: Filozofická fakulta v Prešove Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, 358 s. (in Slovakian).
- Zahalna bybliohrafiia Podkarpattia [General bibliography of Subcarpathia], zlozhyly Lelekach N., Haraida Y., 2000. Peredmovia D. Danyliuka (na ukr.movi); pisliamova V. Padiaka (na ukr. movi), Uzhhorod: Vyd-vo V. Padiaka, 214 s. (in Ukrainian).

Ihor Likhtei

PhD in History, Associate Professor, Head of the Department of Antiquity,
Middle Ages and History of Ukraine before the modern age,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod, Ukraine

HISTORY OF TRANSCARPATHIAN VILLAGES IN THE SCIENTIFIC HERITAGE OF MYKOLA LELEKACH

The investigation analyzed the articles by Associate Professor of the Uzhhorod University Mykola Lelekach on the history of such villages of Zakarpattia as Korytniany, Dravtsi, Serednie and Nevytske. The scientist prepared them while working in the Zemsky Archive in Uzhhorod. During May–August 1937, the articles were published in four issues of the Ukrainian-language magazine “Zemlia i Volia”. The published material covered the period from the 13th to the end of the 19th century, when the mentioned settlements belonged to the Uzhanskyi County. Thus, within the outlined time period, M. Lelekach focused on highlighting the issue of the first mention of each village in the sources, characterized the

economy, social and national composition of the population, the performance by the peasants of certain obligations in favor of the lord or the state, the confessional affiliation of the inhabitants, their survival in the difficult realities of that controversial era, gave the dates of the construction of churches, the forming of parishes, etc. When determining the oldest reports about these villages, M. Lelekach apparently used the tax inventory of 1427. In the course of our research, it was found that some passages in M. Lelekach's articles are of a debatable nature, for example, the contradictory information he provided about the stay of Templar monks in Serednie and the origin of the village of Nevytske. The question is whether Nevytske arose around the castle, which M. Lelekach emphasizes, or, on the contrary, that defensive structure was erected when the village already existed. Despite this, the material on the history of four villages of the Uzhhorod area presented by M. Lelekach has not lost its relevance to this day, it deserves to be reprinted, which we have done in the appendix, and therefore it can be used in the school course of local history. M. Lelekach's publication affirms to the development in Zakarpattia in the 30s of the twentieth century of such an interdisciplinary scientific direction as historical regional studies. In the future, it would be advisable to analyze in details the works on the settlements of the region written by other researchers of the first half of the 20th century.

Keywords: Korytniany, Dravtsi, Serednie, Nevytske, Zakarpattia, local history, Pidkarpatska Rus.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що не має конфлікту інтересів щодо даного дослідження, включаючи фінансовий, особистий, авторський або будь-який інший, який міг би вплинути на дослідження, а також на результати, представлені в даній статті.

Фінансування

Дослідження було проведено без фінансової підтримки.

Доступність даних

Усі дані доступні в цифровій або графічній формі в основному тексті рукопису.

Використання штучного інтелекту

Автор підтверджує, що при створенні даної роботи він не використовував технології штучного інтелекту.

Статус статті:

Отримано: 11.02.2026 Прийнято: 10.03.2026 Опубліковано: 15.04.2026

Creative Commons Attribution NonCommercial ShareAlike License (CC BY-NC-SA 4.0)

ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

ПЛЕМІННИЙ СВІТ ІЛІРІЙЦІВ ТА РИМСЬКО-ІЛІРІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ДАНІЕЛЯ ДЖІНО

Ярослав Алешкевич¹

кандидат історичних наук, доцент кафедри Античності,
Середньовіччя та історії України домодерної доби,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, Україна
E-mail: yaroslav.aleshkevych@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-3042-7307>

У даній статті подана характеристика та здійснено аналіз декількох наукових публікацій одного з провідних іллірологів сучасності – Даніеля Джіно (Danijel Džino). Світова іллірологія розвивається потужними темпами, що спричинено декількома факторами: по-перше, підвищенням інтересом з боку дослідників країн західних Балкан (Словенії, Хорватії, Албанії, Чорногорії та Боснії і Герцеговини) до давньої історії; по-друге, опрацюванням нових артефактів, здобутих під час чисельних археологічних розкопок; по-третє, прагненням продемонструвати нові підходи до існуючих античних наративів щодо історії, стану розвитку та ступеня зрілості іллірійських спільнот (племен), що у давні часи мешкали у зазначеному регіоні. Окремим пунктом слід зазначити прагнення сучасного покоління іллірологів по-новому підійти до важливого та доволі дискусійного питання, яке пов'язане із причинами та перебігом давньоримської військово-політичної експансії на територію Іллірії, визначення глибини та наслідків романізації місцевого населення. Для справедливості зауважимо, що серед іллірологів не було і немає одностайності в оцінці розвитку іллірійських племен та наслідків їх контактів із римським світом, що відкриває шлях до відвертої конкуренції та чисельних історичних й політичних спекуляцій на цьому ґрунті. Класичним прикладом втілення тенденцій сучасної іллірології на практиці є наукова творчість австралійського дослідника хорватського походження Даніеля Джіно. Вчений є автором десятків монографій та наукових публікацій з історії, культури, релігійних вірувань та військової справи іллірійців. Окремим напрямком його досліджень є характеристика та аналіз прикладів та наслідків військового протистояння іллірійців та стародавніх римлян як на глобальному, так і на регіональному рівнях. Дослідник має свій авторський стиль подання інформації, демонструє глибоку аналітику та приходить до оригінальних висновків. Доволі часто він практикує застосування критичного підходу до оцінки вже існуючої інформації, вступає в коректну полеміку з авторитетними іллірологами.

Ключові слова: іллірологія, історіографія, іллірійці, римсько-іллірійські відносини, військова експансія, імперська географія.

Постановка проблеми. Констатуючи брак досліджень на іллірійську проблематику в українській історіографії, буде не зайвим познайомитися зі здобутками та тенденціями світової іллірології на сучасному етапі, яка в цьому випадку представлена науковим доробком видатного австралійського ілліролога Даніеля Джіно.

Даніель Джіно (Danijel Džino) (1971 р.н.) здобув ступінь бакалавра (з відзнакою) (2000 рр.), магістра (2001 р.) та доктора філософії (2005 р.) з класичних наук в Університеті міста Аделаїда (Австралія), де й розпочав свою науково-викладацьку кар'єру. Пізніше він перейшов до Університету Маккуорі (м. Сідней), де почав працювати викладачем факультету мистецтв, кафедри давньої історії та міжнародних досліджень (Departments of Ancient History and International Studies). Маючи хорватське походження, Д. Джіно бере участь у різних проєктах з науковцями Хорватії. Наразі він є партнером-дослідником в проєкті «Серед богів і людей – культу та населення римської Далмації згідно з вотивними написами». Він також підтримує активну співпрацю з Центром хорватських досліджень (Croatian Studies) Університету Маккуорі, зокрема є співредактором журналу «Огляд хорватських досліджень».

Сфера наукових інтересів Д. Джіно доволі різноманітна. Він спеціалізується на вивченні населення та процесів, що відбувалися на теренах західних Балкан та, частково, Середнього Подунав'я у доісторичну, античну, пізньоантичну та ранньосередньовічну епохи. Він є автором десятків наукових праць (монографічних досліджень та статей) з історії іллірійських племен, історії римської експансії на територію Балкан, історії боротьби проти римської окупації тощо. Активний учасник чисельних конференцій та симпозіумів міжнародного масштабу. Публікується переважно англійською та хорватською мовами, одноосібно чи у співавторстві.

Мета статті. На прикладі змісту профільних наукових праць Д. Джіно ми можемо побачити наскільки активно і в якому контексті досліджується та оцінюється стан розвитку іллірійських племен, ступінь їх суспільно-політичної зрілості та їх спроможності протистояти імперській військовій політиці стародавніх римлян. Також метою є висвітлення тенденцій в оцінці джерельної бази наративного характеру, зокрема, творчості античного історика Аппіана. Запропонована публікація є черговим прикладом популяризації творчості дослідників-іллірологів зі світовим ім'ям.

¹ © Алешкевич Я.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Враховуючи історіографічне спрямування даної публікації, вважаємо за недоцільне подавати характеристику праць Д. Джіно [Džino, 2012, 2016, 2018] у цьому структурному підрозділі. Але, варто зауважити, що на початковому етапі своєї науково-дослідницької кар'єри та перед переходом до вузьких профільних публікацій, Д. Джіно активно займався вивченням історії римсько-іллїрійського протистояння в контексті зіткнення двох світів: цивілізації та варварства. Свідченням такого глобального підходу стала монографія 2010 р. «Іллїрикум та римська політика 229 р. до н.е. – 68 р. н.е.» («Illyricum and Roman Politics 229 BC-AD 68») [Džino, 2010]. Ми повинні згадати про це дослідження, оскільки воно стало базою для написання цілого ряду подальших праць: дослідник доволі часто посилається на цю монографію, інтегруючи її зміст до складу своїх наступних статей та монографій.

Одна із проаналізованих у нашій статті публікацій Д. Джіно написана у співавторстві із дослідницею Алкою Доміч Куніч (Alka Domić Kunić) [Džino, Kunić, 2018]. Зауважимо, що це не перший приклад їх вдалої співпраці. А. Д. Куніч справедливо вважається однією із перспективних хорватських іллїрологів сучасності. Ця дослідниця захистила докторську кандидатську дисертацію у 2005 р. на кафедрі археології філософського факультету Загребського університету. Працює старшим науковим співробітником кафедри археології Хорватської академії наук і мистецтв у Загребі.

Оскільки у нас періодично виникала потреба порівнювати інформацію та доповнювати окремі положення, які оприлюднював Д. Джіно, то у якості додаткової літератури нами були використані дослідження низки вчених. Зокрема, використано статтю сучасного словенського іллїролога та археолога Мар'єти Шашел Кос (Marjeta Šašel Kos), яка дуже глибоко та змістовно проаналізувала творчість античного історика Аппіана [Šašel Kos, 2005]. Окрім цього не оминули нашої уваги й дослідники римської імперської зовнішньої політики. У цьому випадку дуже корисними для нас були праці Річарда Хінлі (Richard Hingley) [Hingley, 2005] – викладача римської археології в Університеті Дарема (Велика Британія) та Сюзен Маттерн (Susan Mattern) [Mattern, 1999] – професорки історії в Університеті штату Джорджія (США).

Виклад основного матеріалу. Даніель Джіно дуже продуктивний сучасний дослідник-іллїролог. Як вже зазначалося раніше, він є автором десятків праць на різноманітну проблематику, але при цьому головним (профільним) об'єктом його досліджень були і залишаються племінний світ іллїрійців та римсько-іллїрійські відносини. Для розуміння його наукового стилю та глибини оцінювання ми пропонуємо наступний формат: визначення основних напрямків досліджень та у якості характеристики аналіз трьох наукових публікацій. Отже, до основних напрямків системних досліджень Д. Джіно можна віднести наступні: аналіз джерельної бази; визначення хронології етапів римської експансії на територію іллїрійських племен; дослідження локальних

конфліктів.

Напрямок 1. Аналіз джерельної бази.

У 2016 р. в історичному журналі «*Istraživanja*» («Дослідження») була опублікована стаття Д. Джіно «*Аппіанова Іллїрика: заключний етап римського облаштування Іллїрикуму*» («*Appian's Illyrike: the final stage of the Roman construction of Illyricum*») [Džino, 2016]. В названій статті Д. Джіно аналізує зміст книги «Іллїрика», творцем якої був видатний античний історик Аппіан. Мета статті: на підставі джерельної інформації визначити історичні та географічні координати Іллїрикуму в античному світі та проаналізувати процес облаштування так званого провінційного простору в контексті римської імперської географії. Дослідник справедливо зауважив, що «новітні дослідження римської історії переконливо доводять існування зв'язків між інтелектуальними та територіальними володіннями в римських уявленнях, розкриваючи різні стратегії, що використовувалися римлянами для інтелектуального опанування просторів як поза межами, так і всередині їхнього політичного впливу» [Džino, 2016, р. 69].

Нагадаємо, що Аппіан (бл. 100 – бл. 170 pp.) – давньоримський історик грецького походження. Народився в Александрії в родині чиновника міської управи. Здійснював юридичну практику у Римі та був збирачем податків у Єгипті. Написав твір «*Римська історія*», який складався з декількох книг (24 книги, з яких частина є втраченими). Аппіан, описуючи різні території, їх населення та процес підкорення римлянами, демонстрував відверто імперські погляди. Одна зі збережених у повному обсязі книг має назву «*Іллїрика*» і присвячена опису історії західних Балкан, місцевих мешканців – іллїрійців та подій, пов'язаних із встановленням римського панування. Аппіан не жив у часи активної імперської експансії чи в часи, коли імперські завоювання трансформувалися в нові територіальні та географічні одиниці. Імператори, що правили за його життя, змінили парадигму, на якій існувала Римська імперія – це було не завоювання, а інтеграція та консенсус всередині Імперії, до яких прагнули Адріан та Антонін Пій. Імперія згорнулася всередину, вважаючи себе завершеним продуктом усіх попередніх завоювань. Аппіан, безумовно, не був застрахований від вітрів змін, що дули в його часи, будучи надто близьким до можновладців як жрець культів Венери та Роми. Нова політика римських імператорів вплинула на написання його «*Римської історії*», так само як і римська пристрасть каталогізувати Імперію як сукупність різних більших цивілізованих народів, які «платять данину та насолоджуються римським миром (*Pax Romana*)». Політика його часу впроваджувала нові погляди на Імперію як на цілісну сутність, яка мала бути саме такою, якою вона була у II ст., створюючи нові ментальні шаблони для її мешканців та інтелектуальної еліти, щоб сприймати світ та своє місце в ньому. Отже, якщо імперію розглядали як завершений проєкт, це, безумовно, стосувалося всіх її частин, провінцій та регіонів, створених римською адміністрацією. Зміна ментальних шаблонів змінила й соціальні реалії, тому не дивно, що літературні

інтелектуальні еліти Імперії відчували потребу їх описати.

У своїй статті Д. Джіно намагається проаналізувати ситуацію в регіоні Західних Балкан, які, подібно до інших територій Європи стала жертвою римської військової експансії. Римські провінції були створені як такі завдяки логіці військового завоювання [Džino, 2016, р. 70]. Пізніше римська адміністрація реорганізувала нещодавно завойовані території, вимірявши землю, підрахувавши населення та визначивши межі нових імперських володінь – від провінцій до найменших громад. Цей «другий етап» завоювання розірвав старі місцеві етнічні та культурні мережі, встановивши нові соціальні реалії для завойованих народів. Ранні імперські історики, географи та етнографи поступово вписували ці «імперські артефакти» в літературні знання, які проіснували до пізньої Античності та навіть далі [Džino, 2016, р. 70]. Обережно та з повагою вони перекомпонували існуючі знання про ці регіони, щоб вписати свої праці в новий імперський ідеологічний світогляд.

Стаття Д. Джіно складається з чотирьох блоків інформації.

Перший блок «*Illyricum*» / «Іллірик» занурює нас у дискусію з приводу ідентифікації цієї назви та прив'язки її до конкретних географічних та адміністративних орієнтирів. На підставі повідомлень Аппіана Д. Джіно приходить до наступного обґрунтованого висновку: «Іллірик був породженням римського імперіалізму; він не існував як такий в елліністичній географії чи римському політичному дискурсі до сумнозвісного *Lex Vatinia de imperio Caesaris*» [Džino, 2016, р. 71]. Нагадаємо, що «*Lex Vatinia de Imperio Caesaris*» – закон 59 р. до н.е., запропонований народним трибуном Публієм Ватінієм. Цей закон надавав Юлію Цезарю право на управління Цизальпійською Галлією та Ілліриком з трьома легіонами на 5 років. Цей закон призвів до створення Іллірика з існуючих римських союзників та громад, що сплачували данину, на східному узбережжі Адріатики та приєднав його до проконсульського командування Цезаря в Цизальпійській Галлії [Džino, 2010, р. 80]. Закон відродив термін «Іллірик», який, ймовірно, походить від *regnum Illyricum*, римського терміна для позначення місцевого утворення елліністичної епохи на південно-східній Адріатиці, яке припинило своє існування у 167 р. до н.е. На нашу думку, Д. Джіно мав на увазі славнозвісне Ардієйське царство. В контексті цього по відношенню до місцевого населення й використовується термін «ілірійці». Уявлення про населення Західних Балкан як «ілірійців» походить від кількох різних дискурсів ідентичності, що виникли в ранньомодерний та пізніший періоди, які переосмислювали давні уявлення про цю територію. У період між розпадом Іллірійського царства та прийняттям *Lex Vatinia* «Іллірик» був лише одним із термінів, що використовувалися для опису прикордонної зони, що була розташована між північною Італією, Македонією та Епіром [Džino, 2016, р. 72]. Розбудова Іллірика та його функція як адміністративного регіону Імперії були взаємодоповнюючими завданнями. Як

формування, так і розширення Іллірика на північ під час римських військових завоювань з кінця I ст. до н. е. до початку нашої ери створили ширший Іллірик – новий «імперський артефакт», який простягався аж до річки Дунай та Паннонських рівнин. Невдовзі після Батонської війни (6–9 рр. н. е.) цей простір був довільно розділений імперською адміністрацією на провінції Далмацію та Паннонію. За часів Аппіана Іллірик був нечітким терміном. Зазвичай він об'єднував в собі іллірійську податкову зону, яка включала римські провінції Ретія, Норік, Паннонія (Верхня та Нижня), Дакія, Далмація та Верхня Мезія.

Другий блок «*Predecessors*» / «Попередники» присвячено пошуку відповіді на питання про джерела інформації, які могли бути використані істориком Аппіаном для написання свого твору. Д. Джіно справедливо констатує той факт, що в античного історика не було достатнього обсягу попередньої інформації про регіон та його мешканців. Автор статті констатує наступне: «Немає потреби звинувачувати Аппіана в тому, що він не знайшов відповідних джерел. Цілком ймовірно, що раніше ніхто нічого не писав про історію Іллірика з цілком поважних причин: Іллірик не існував до Цезаря як чітко визначений політичний термін, ані до Августа як більш-менш чітко визначений просторовий термін. Тому здається розумним припустити, що попередні дослідження до створення римського Іллірика не могли розглядати цю область як єдину територію» [Džino, 2016, р. 72].

Третій блок «*Appian's composition*» / «Твір Аппіана», у якому Д. Джіно глибоко та на високому професійному рівні аналізує зміст повідомлень античного історика: «...його оповідь – це не лише каталог римських кампаній, а й спроба визначити та повністю включити регіон у корпус античних знань» [Džino, 2016, р. 74]. Д. Джіно погоджується із твердженням видатного словенського ілліролога М. Шашел Кос (M. Šašel Kos), що «Іллірика» була високоструктурованою роботою, яку можна розділити на кілька основних розділів. Для цієї роботи вирішальне значення мають наративні стратегії, використані в його етнографічному вступі, розділах з першого по п'ятий, та його описі римського Іллірика в шостому розділі» [Šašel Kos, 2005, р. 85].

У вступній частині свого твору Аппіан визначає простір, про який він збирається писати. Іллірик, ймовірно, є найштучнішим з усіх римських «колоніальних артефактів» у Європі, дуже вільним простором, для якого ми не можемо точно визначити певний політичний інститут, спільне почуття ідентичності серед місцевого населення чи чіткі географічні маркери. На заході його «ілірійці» визначаються обмеженнями, накладеними фізичними особливостями (Адріатика, Дунай, Альпи) та етнографічним виключенням (непеонці, тобто непаннонці), тоді як на сході вони визначаються лише етнографічним виключенням (нефракійці, негреки, немакедонці). Зазначені міри, такі як довгота (6000 стадій) та широта (1200 стадій) простору, який Аппіан заселяє «ілірійцями», ймовірно, походять з різних джерел – грецьких та римських. Довжина 6000 стадій, вказана для Іллірійського узбережжя, справді відповідає довжині Страбона (5800 стадій), яка,

ймовірно, була взята у Полібія. Однак ширина Іллірика Аппіана в 1200 стадій (близько 222 км) майже точно відповідає відстані між Салоною та Сервіцієм (154 римські милі, тобто 1232 стадії). Це відображає довжину між Салоною та далматинсько-паннонським провінційним кордоном у долині річки Сави, що частково збігається з дорогою Долабелли, побудованою між 14 та 20 рр. н. е. Після цього Аппіан використовує міфологію, яка дозволяє йому вписати простір, який він визначив, у найдавнішу «історію», маніпулюючи походженням легендарного Іллірія з міфу про Кадма та Гармонію, яких вважали батьками Іллірія. Поза оригінальним контекстом міф дозволяє Аппіану внести порядок в етнографічну непослідовність та хаос. Він також пов'язує гетерогенне корінне населення Іллірика зі спільним предком, образ якого гармонійно вписується у межі стародавнього міфологічного минулого.

Четвертий блок «The Conclusion» / «Висновки». На думку Д. Джіно: «Іллірійська книга Аппіана, як і інші джерела з греко-римської античності, була написана представником освіченої середземноморської еліти, соціальної групи, яка визначала письмовий дискурс протягом тривалого часу» [Džino, 2016, p. 77]. Варто погодитися із дослідником, що «знання», які він створив, були поглядом з імперського центру, де була зосереджена вся політична влада. У випадку Іллірика його робота описувала соціальні реалії періоду повної інтеграції імперських периферій – «третього» етапу римського завоювання, після військового завоювання та перебудови провінційних ландшафтів. Вона завершила завдання, розпочате за часів Цезаря, – осмислення римського політичного панування над різними спільнотами в регіоні між Македонією та північною Італією, побудувавши цей простір як нову геополітичну сингулярність – Іллірик. Це сприяло легшому політичному управлінню регіоном, коли римське панування пізніше поширилося до Дунаю, а згодом переформувалося в провінції Далмацію та Паннонію» [Džino, 2016, p. 78]. «Аппіан асимілює цю територію в середземноморський культурний та псевдоісторичний дискурс через свій етнографічний вступ, який вигадує її походження». «На відміну від Страбона, Іллірик Аппіан не крокує шляхом до цивілізації: це регіон, повністю включений у римську ідеологічну мережу – нову «уявну спільноту», яка об'єднує всі розрізнені локальні історії та географії під імперською парасолькою» [Džino, 2016, p. 78].

Напрямок 2. Визначення хронології етапів римської експансії на територію іллірійських племен.

У 2018 р. опублікована стаття Данієля Джіно та його співавторки Алки Доміч Куніч (Alka Domić Kunić) «Погляд з прикордонної зони: римське завоювання Іллірику» («A view from the frontier zone: Roman conquest of Illyricum») [Džino, Kunić, 2018]. Ця публікація увійшла до збірки матеріалів міжнародної конференції «Століття хоробрих. Римське завоювання та опір корінного населення в Іллірікумі за часів Августа та його спадкоємців» («The century of the brave. Roman conquest and indigenous resistance in Illyricum during the time of Augustus and his heirs» / «Stoljeće

hrabrih. Rimsko osvajanje i otpor starosjedilaca u Iliriku za vrijeme Augusta i njegovih nasljednika», яка була проведена у Загребі (22–26 вересня 2014 р.) за ініціативою кафедри археології факультету гуманітарних та соціальних наук Загребського університету.

Автори названої статті розглянули римську політичну та військову експансію на східне узбережжя Адріатичного моря та проаналізували процес проникнення римлян у глибинні райони західних Балкан та середнього Подунав'я. Зауважимо, що в іллірології до сих пір є поширеними традиційні інтерпретації зазначених процесів, які зводяться до наступного: починаючи з кінця III ст. до н.е. відбувався майже безперервний та поетапний процес римського завоювання іллірійського світу. В результаті кривавого придушення спротивів місцевого населення були створені оптимальні умови для встановлення римської провінційної адміністрації та інфраструктури. З хронологічної точки зору датою офіційного завершення підкорення Іллірії прийнято вважати кінець I ст. до н. е. та початок I ст. н.е. Зазначені висновки ґрунтуються на доволі докладних повідомленнях античних авторів, авторитет яких майже не піддається критиці та сумніву.

У вступних положеннях названої статті Д. Джіно та А. Куніч визначають мету свого дослідження: «Наша мета – стимулювати наукові дебати в напрямку більш теоретичного розгляду цього періоду, який здебільшого відсутній у науковому дискурсі, за винятком так званих Іллірійських війн» [Džino, Kunić, 2018, p. 77]. Таким чином була здійснена смілива заявка на альтернативний підхід в оцінюванні глибини та наслідків давньоримської взаємодії з названими територіями та їх мешканцями.

Дослідники констатують факт існування так званого «античного наративу» сприйняття розвитку подій, породженому низкою античних істориків [Džino, Kunić, 2018, p. 77]. В статті наведено цитату з творчості Веллея Патеркула, який відверто радів з перемог полководця Тиберія над корінними мешканцями Паннонії у Паннонській війні (Bellum Pannonicum), яка завершилася у 9 р. до н.е. [Džino, Kunić, 2018, p. 78]. В чергове не оминув характеристики своєї творчості й славновісний історик Аппіан, який уславив своє ім'я написанням фундаментальної праці «Римська історія», в якій 9-та книга – «Іллірика» доволі докладно відображає названий процес. Д. Джіно та А. Куніч констатують те, що історик мав намір описати перебіг подій в Іллірії, щиро зізнаючись, що у нього було не так вже й багато інформації. На думку дослідників, саме творчість Аппіана заклала «античний наратив» або «античну наративну стратегію», яка характеризувала процес римського завоювання Іллірії як тривалий та безперервний [Džino, Kunić, 2018, p. 78]. Далі дослідники наводили приклади реалізації аппіанового наративу на практиці, послідовно перераховуючи серію війн, об'єднаних під загальною назвою «Іллірійські».

Не заперечуючи досягнення античної наративної традиції, Д. Джіно та А. Куніч у своєму дослідженні вирішили підійти до перебігу подій в Іллірії з іншого ракурсу – в рамках парадигми системного аналізу

взаємин між іллірійцями та римськими завойовниками. Дослідники пропонують розглядати Рим як імперію, що є категорією аналізу для складних соціальних утворень в історії людства домодерної та модерної доби. Вони стверджують, що *«Імперії – це складні соціальні утворення (системи), які мають особливий спосіб організації часу та простору, генеруючи та проєктуючи владу далеко за межі своїх фактичних кордонів, прямо чи опосередковано через дипломатію та загрозу силою. Імперії встановлюють певний ієрархічний порядок контролю з боку метрополії по відношенню до периферії та імперськими прикордонними землями, що не завжди передбачає завоювання»* [Džino, Kunić, 2018, p. 78].

За підрахунками дослідників загалом за майже 170 років римсько-іллірійської військово-політичної конфронтації (починаючи від подій Першої Іллірійської війни 229 – 228 рр. до н.е. і закінчуючи створенням провінції Іллірик у 59 р. до н.е.) було 13 випадків конфліктів, при цьому два з них, за твердженням дослідників, не піддаються точному датуванню. Географія конфліктів буда доволі різноманітною: північно-західна Адріатика, райони, що прилягали до східних Альп, південно-східна Адріатика та Середнє Подунав'я. Ці території були доволі різноманітними з географічної, етнічної та стратегічної точок зору й тому римляни застосовували різні підходи до їх підкорення. Дослідники стверджують, що в середньому римляни воювали з іллірійцями кожні 13 років, або 11,5 років, якщо додати до переліку конфліктів дві римські війни проти племен істрів (221 р. до н.е. та 178/77 рр. до н.е.) [Džino, Kunić, 2018, p. 79]. Зазначимо, що має місце дискусія з приводу етнічної приналежності істрів, що є типовим для ідентифікації населення на стику кордонів різних етнічних ареалів.

Історія римського завоювання Іллірії розпочинається у південно-східній Адріатиці з трьох конфліктів проти Іллірійського царства (Ардієйського царства) – держави іллірійського племені ардієїв. Автори статті у стислому форматі характеризують та датують конфлікти, уникаючи полеміки щодо природи римського імперіалізму та прагнень Римської республіки до встановлення її гегемонії в акваторії Адріатичного моря та Середземномор'я. Далі йде констатація головного факту – результатом трьох Іллірійських війн не було тотальне підкорення територій в класичному розумінні цього поняття: тут не було запроваджено типової провінційної організації, не були розквартировані римські гарнізони, данина з місцевого населення не була фіксованою. Дослідники, посилаючись на античних авторів, стверджують, що війни велися не стільки проти іллірійців, скільки проти військових ватажків, які були гегемонами над місцевими громадами (Агроном/Тевтою, Деметрієм Фароським та Гентієм) [Džino, Kunić, 2018, p. 79].

Наступний етап завоювань іллірійського світу припав на період кризи Римської республіки та епоху Юлія Цезаря. Враховуючи внутрішні проблеми, Рим понизив частоту військових кампаній. Це свідчило про те, що тодішня римська еліта розглядала східну Адріатику як периферійну територію. Як справедливо

вказали Д. Джіно та А. Куніч: периферійний не означає незначний. Для складних імперських систем непрямий контроль над прикордонними районами має життєво важливе значення для успішного функціонування імперської периферії, яка безпосередньо керується метрополією [Džino, Kunić, 2018, p. 80]. Пояснюючи такий стан, автори статті наводять положення з концепції американського професора історії Гарвардського університету Чарльза Меєра (Charles S. Maier), на думку якого існував так званий «прототериторіальний кордон на околицях держави, що розширювалася» [Maier, 2006, p. 99]. На нашу думку, східна частина Адріатики до Цезаря та Октавіана Августа цілком слушно підпадала під статус «римського республіканського кордону»: зона взаємодії, що пов'язує римську провінційну адміністрацію та локальні політичні утворення за допомогою складних дипломатичних мереж та особистих зв'язків. Римські стратегії взаємодії з такими зонами базувалися на непрямому контролі через союзи з місцевими громадами та елітними родинами, а також на гарантіях їхнього військового захисту від нападів з боку інших громад. У таких випадках військові втручання були епізодичними та обмежувалися точними цілями, які або розширювали прикордонні райони, або захищали інтереси союзників.

Д. Джіно та А. Куніч приходять до висновків, що південна частина Балканського півострова, що прилягала до південно-східного узбережжя Адріатичного моря, була важливою частиною заморських володінь Риму в II ст. до н.е., однак, вона контролювалася римлянами опосередковано, через союзників [Džino, Kunić, 2018, p. 80]. Ба більше, тут були чітко визначені кордони таких держав як Епір та Македонське царство. Додамо до цього переліку й Іллірійське царство ардієїв, кордони якого були відносно фіксованими. Перераховані регіони були доволі урбанізованими та мали налагоджену систему оподаткування. Місцеві еліти могли багато втратити у разі римського втручання. Однак, інакша ситуація спостерігалася у північно-західній частині Адріатики, де поняття «кордон» було доволі умовним. До того ж східні Альпи виконували роль сухопутного коридору на Апеннінський півострів, який був центром Римської держави. Отже, тут римлянам доводилося застосовувати відмінну тактику по відношенню до місцевих іллірійців.

Дослідники припускають, що до 59 р. до н.е. римляни ще не мали чітко сформованої політики у східній Адріатиці й тому не могли проводити тут організовані військові кампанії [Džino, Kunić, 2018, p. 80]. Місцеві іллірійські громади (племена лібурнів, даорсів) та їх лідери були доволі слабкими та кровно зацікавленими у спокійних та прогнозованих відносинах з Римом, оскільки були активними учасниками регіональної торгівлі. Скоріше за все, такі громади мали певні зобов'язання перед римлянами та були провідниками римських інтересів у регіоні. Фактор опосередкованої римської присутності та відносного контролю міг зіграти на користь місцевих еліт та ватажків. Вони могли вільно маніпулювати своїм становищем, незалежно від того, наскільки

спільнота була готова провадити проримську політику.

Отже, за висновками авторів статті, мова йде не про класичну політику встановлення контролю над конкретними територіями, принаймні до 59 р. до н.е. [Džino, Kunić, 2018, p. 81]. За визначенням, процес «завоювання» – це термін, який означає повний контроль над певною територією та переосмислення її існуючої політичної та територіальної структури – нічого подібного не можна побачити у східній Адриатиці та її внутрішніх районах. Імперія там не існує ні на символічному, ні на практичному рівні. Військова сила була обмеженою та зосередженою на чітко визначених діях, які частіше траплялися в певні періоди – зазвичай у періоди політичної кризи в імперському ядрі, що характеризувалися конфліктами та боротьбою за престиж серед римської еліти. Римські відносини з трансадриатичними землями в цей період були складною політичною та культурно-економічною взаємодією, яку не можна описати як простий наратив завоювання. Це було закріплено в римській політичній традиції через градацію чужорідних груп від союзників до завойованих (*dediciti*), що дозволяло уникати будь-якого встановлення жорстко визначених кордонів навколо імперського ядра. Такий підхід змусив римську імперську систему функціонувати, створюючи прикордонні зони навколо своєї периферії. Ці кордони складалися з союзників, які функціонували як захисні буферні зони, а також як зони взаємодії із зовнішніми спільнотами. Кордон був контактною зоною між корінними громадами та імперією, що уможливлювало та артикулювало контакти, але також провокувало конфлікти.

Економічний та культурний обмін сприяв розвитку специфічних прикордонних суспільств та культур, які долали відмінності між корінними народами та римсько-середземноморськими культурними шаблонами. Беручи все це до уваги, здається, що східна Адриатика справді була імперською прикордонною зоною, де Рим не створював інструментів імперського правління, а контролював свої інтереси, встановлюючи непрямий політичний контроль, або через союзи, або через використання чи загрозу використання військової сили. Зміни в політичному мисленні римської еліти в I ст. до н. е. призвели до трансформації їхнього розуміння зовнішньої політики, їхнього ставлення до кордонів та проєкції влади на імперську периферію та прикордонні зони. Завоювання стало більш популярною стратегією пошуку рішень проблем у прикордонних зонах, що завершилося величезними територіальними розширеннями, особливо в епоху Августа. Нові завоювання призводили до формування нових прикордонних зон, якими керували місцеві системи римських держав-клієнтів. Іллірик не був винятком.

Д. Джіно та А. Куніч виділяють два етапи завоювання Іллірії. Перший – це артикуляція політично плинного простору в імперську конструкцію Іллірика Цезаря шляхом законодавства у 59 р. до н. е. як типова імперська реорганізація простору [Džino, Kunić, 2018, p. 81]. Створенням цього нового імперського фактору присутності за його межами в Динарських горах були створені нові прикордонні зони. Римляни мали незначний успіх у спробах врегулювати політичні

відносини з корінними громадами в новій прикордонній зоні. Другий етап – військова експедиція Октавіана 35 – 33 рр. до н. е., можливо, була пригодою молодого полководця, але її результати також представили вирішення проблеми, включивши більшу частину цієї нової прикордонної зони до провінційної структури Іллірика, який став новою провінцією через деякий час після 33 р. до н. е. [Džino, Kunić, 2018, p. 80]. Нова прикордонна зона була створена на території, населеній так званими паннонськими громадами, такими як політичні союзи, відомі нам як бревки, мезеї або дезітіати. Завоювання після завершення Паннонської війни 14 – 9 рр. до н. е. було повторенням того, що зробив Октавіан. Після того, як у прикордонній зоні виникла криза, імперські структури відреагували силою та анексували громади з існуючої зони, тоді як нова прикордонна зона була створена вздовж річки Драва.

Як зазначалося раніше, деякий час Рим не намагався ретельно контролювати прикордонну зону: не було ні провінційної політичної бази, ні римської символічної присутності у цьому просторі. Постійних військових гарнізонів та укріплень на східній Адриатиці не існувало до Цезаря чи навіть до походів Октавіана. Конвенти римських громадян на узбережжі Адриатики не були штучно створеними пунктами які використовувалися для проєктування римського контролю над простором або захоплення простору у корінних громад. Вони органічно з'явилися як частина Адриатичної прикордонної зони в існуючих поселеннях та емпоріях. Лише в епоху Августа вони перетворилися на ідеологічні регіональні важелі впливу Риму – осередки романізації, які були відображенням римського ідеологічного дискурсу, що поширював римськість у провінціях [Džino, 2010, p. 87].

Корінні громади майбутнього Іллірику увійшли в історичні записи як дуже неоднорідні групи, які перебували в стані постійної соціальної та політичної трансформації. З одного боку, вони зазнавали впливу латенського світу, а з іншого – впливів глобального Середземномор'я. На місцевому рівні ці громади намагалися усвідомити ці впливи та адаптувати їх до існуючих культурних середовищ, своїх традицій. Хоча процес соціальної трансформації, безумовно, розпочався раніше, римська імперська політика сприяла формуванню та реструктуризації місцевих спільнот. Кланові та сімейні інтереси почали стикатися з інтересами більших політичних утворень, відбувся процес централізації політичної влади та встановлення послідовного правління всередині державних утворень.

На думку Д. Джіно та А. Куніч «Рим через свої політичні та імперські взаємодії не лише безпосередньо сформував Іллірик як новий імперський артефакт, але й опосередковано створив корінні етноси» [Džino, 2010, p. 90]. Наші джерела щодо цих нових політичних утворень визнавали варварські «етноси», сприймаючи їх через греко-римський етнографічний дискурс про варварів та вбудовані в стереотипні уявлення про варварів як спільноти, що існують у позачасовому вакуумі. Формування корінних політичних утворень відбувалося шляхом

політизації подібних або спільних культурних звичок. Прийняття та опір – це індивідуальні стратегії та конкретний вибір корінних громад у певні моменти, і ми не можемо розглядати їх як монолітні союзи, що чинять опір римському імперському пануванню. З одного боку, корінні лідери необхідні для того, щоб імперська влада встановила або підтримувала панування, тоді як корінним елітам потрібно було прийняти складніші державні структури для зміцнення свого панування та влади.

Наприкінці статті дослідники аналізують приклади спротиву з боку місцевих громад. На їх думку найжорсткішим супротивником римлян був союз племен далматів. Вони періодично конфліктували з Римом (156/55, 118/17, 78 – 76 рр. до н. е.) – в середньому кожні чотири десятиліття [Džino, Kunić, 2018, p. 82]. Однією з причин такої великої перерви в конфліктах могла бути зміна поколінь в альянсі. 40 років – це достатній час, щоб побачити, як клан, лідер якого домовився з римлянами про мир, сходить з політичної арени. Через певний час до влади приходив новий правитель, не обтяжений зобов'язаннями. Такий правитель не дотримувався угоди з римлянами та намагався зміцнити своє панування агресивною зовнішньою політикою. Можливо, через нездатність встановити династичну владу, лідери деяких кланів змагалися між собою за панування та в рамках цієї конкуренції поводитися агресивно щодо своїх сусідів або римських інтересів. Автори статті наводять приклади таких трансформацій: іллірійський полководець Деметрій Фароський та полководець Скердилайд [Džino, Kunić, 2018, p. 83]. Обидва діячі під впливом обставин та власних розрахунків виступали у ролі союзників римлян у боротьбі проти правлячих персон, а пізніше – перетворилися на запеклих противників римлян.

Напрямок 3. Дослідження локальних конфліктів.

Прикладом третього напрямку досліджень Д. Джіно може слугувати його наукова стаття «*Bellum Pannonicum: римські армії та місцеві громади в південній Паннонії 16 – 9 рр. до н.е.*» («*Bellum Pannonicum: The Roman armies and indigenous communities in southern Pannonia 16-9 BC*») [Džino, 2012], яка була опублікована видавництвом Бухарестської бібліотеки за підсумками Міжнародного симпозіуму «Книга. Румунія. Європа» (вересень 2011 р.).

Нагадаємо, що Паннонська війна (*Bellum Pannonicum*) була важливою частиною серії конфліктів між римськими арміями та іллірійськими племенами в південній частині Паннонської рівнини, що тривали з перервами з 16 по 9 р. до н. е. і завершилися встановленням римського панування над регіоном. В характеристиці та оцінці названого конфлікту існує проблема: бракує повноцінного висвітлення паннонських подій в античних наративних джерелах. Найбільш змістовне джерело інформації – книга історика Аппіана «Іллірика» завершується описами походів Октавіана до Іллірії у 35 – 33 рр. до н.е. Така ситуація спонукала дослідників розробляти власні теорії щодо подій в Паннонії до та після римських

вторгнень на основі власних припущень та трактувань. Більшість дослідників були схильними трактувати події в Паннонії як наслідки римської імперської експансії, черговий крок у послідовній розбудові імперії. Долучився до цієї дискусії й Д. Джіно.

У преамбулі до статті автор сміливо зауважував, що «*брак джерел не повинен бути перешкодою для тих, хто намагається підійти до цих подій та інтерпретувати їх з пізніших постімперських та постколоніальних точок зору*» [Džino, 2012, p. 462]. Також автор статті акцентував увагу на тому, що дослідження зазначеної проблематики відбувається в напрямку «*нещодавніх змін парадигм у розумінні природи та рушійних сил римського імперіалізму, а також ролі кордонів у взаємодії між Римською імперією та корінними громадами*» [Džino, 2012, p. 462].

Римська політична взаємодія з цим регіоном існувала деякий час ще до Паннонської війни. Прикордонні зони функціонують як захисний буфер для імперської влади, але також стають зонами інтенсивної взаємодії, що передбачає як контакти, так і конфлікти, а також економічний та культурний обмін. Нещодавні археологічні дослідження римських прикордонних зон показують, що вони були «*пористими регіонами взаємодії*». Вони з'єднували, а не розділяли, громади з обох боків кордону, що відповідає визначенню імперської прикордонної зони. «*Звичайно, важливо пам'ятати, що римські прикордонні зони формувалися в різних політичних та культурних умовах, тому й існували значні відмінності в їхньому формуванні та соціально-політичній динаміці*» [Mattern, 1999, p. 109].

На підтвердження активних господарських та торгівельних контактів між римлянами та паннонцями до завоювання Д. Джіно наводить чисельні приклади наявності імпорту італійських бронзових виробів, зокрема, у місцевих похованнях, поширення римських монет, використання паннонцями римської зброї та виготовлення гібридних варіантів мечів: «*щось середнє між пізньореспубліканським/ранньоімперським гладіусом та пізньолатенським мечем*» тощо [Džino, 2012, p. 465]. Припускають, що римські побутові речі та зброя були наслідком союзу місцевих племен з римлянами. Не виключає Д. Джіно і те, що це стало результатом культурної взаємодії та технологічного обміну, на який не обов'язково впливали політичні відносини громади з Римом або служба їх власника в римських допоміжних силах [Džino, 2012, p. 465].

Описуючи перші приклади конфронтації часів Октавіана, Д. Джіно перераховує низку племен, по відношенню до яких й по-сьогодні застосовують універсальну назву «паннонці». В тексті статті ми зустрічаємо назви племен бревків, андизетів, дітіонів, пірустів, мезеїв та дезітіатів [Džino, 2012, p. 466]. Частина з названих племен опинилася у так званій буферній зоні, оскільки їх територію планувалося використати у боротьбі римлян проти даків. Д. Джіно констатує той факт, що паннонські племена конкурували з даками за контроль над рівниною [Džino, 2012, p. 467].

Римська історіографія надає мало інформації про

конфлікти, що відбувалися в південній Паннонії та Далмації між 16 та 9 рр. до н. е. Вочевидь причини крилися у провокаційній політиці римської адміністрації, яка зловживала збиранням податків. Д. Джіно стверджував, що історик Діон Касій не надто переймався причинами цих «повстань» і використовував їх для опису та виправдання військового римського втручання [Džino, 2012, p. 467]. Дослідник поділяє доволі поширене твердження про те, що літературна стратегія опису завоювання Паннонії постає як частина ширшого дискурсу про римське ідеологічне виправдання завоювання, як спосіб принести політичну стабільність і цивілізацію нецивілізованам «варварам» [Hingley, 2005, p. 62]. Ще однією проблемою з Діоном є хронічна відсутність деталей про місцеві громади, що були залучені до цих конфліктів. Він послідовно використовує терміни «паннонці» та «далмати». Це яскравий приклад римського колоніального наративу, що нав'язує штучні ідентичності, які були запроваджені римською провінційною адміністрацією. Лінія кордону між Паннонією та Далмацією була проведена трохи південніше від річки Сави.

На думку Д. Джіно причини римського політичного та військового вторгнення в південну Паннонію є дискусійними, і важко повірити, що вони колись будуть чітко визначені [Džino, 2012, p. 469]. На підтвердження цього зауважимо, що Д. Джіно критично ставиться до концепції деяких вчених, зокрема, угорського археолога Андраша Мочі (András Mócsy), яка пояснює активність римлян у цьому регіоні стратегічними міркуваннями – прагненням отримати сухопутний зв'язок між Італією та Грецією [Mócsy, 1974, p. 33]. Хоча ця ідея могла здатися розумною на момент її практичної реалізації, сьогодні її важко прийняти, усвідомлюючи, що римляни мали інакше сприйняття простору, ніж ми сьогодні, і що їхня імперська експансія була зумовлена сумішшю страху, жадібності та слави, ідеологічними та цивілізаційними завданнями, а не розрахованими довгостроковими стратегічними цілями.

Щодо безпосередніх військових кампаній римлян проти паннонців, то Д. Джіно наводить уривки з повідомлень Діона Кассія. Зокрема, повідомляється про залучення до процесу римського полководця Марка Агріппи [Džino, 2012, p. 470]. Також декілька разів зазначено ім'я полководця Вініція [Džino, 2012, p. 470], якому доручили приборкати паннонців. Констатується факт змішування елементів дипломатії, шантажу, підкупу та безпосередньої військової конфронтації. Після смерті Агріппи у 12 р. до н. е. до справи взявся Тиберій, який роззброює паннонців і продає чоловіків військового віку в рабство. Це не був унікальний приклад римських відносин з військовополоненими, але ми можемо вважати його досить жорстоким, якщо порівнювати з іншими прикладами римських відносин з підкореними громадами. Тиберій декілька разів повертався до Паннонії, паралельно розв'язуючи проблемні питання в інших кутках імперії.

Щодо паннонців, то навряд чи вони діяли як добре організований антиримський союз. Наприклад, представники племені амантийців мирно підкорилися

римлянам. На думку Д. Джіно представники таких громад могли розраховувати на отримання статусу *dediticii* [Džino, 2012, p. 474]. Трактатування цього статусу є двояким: по-перше, так називали підданих римлян, які були приборкані зі зброєю в руках і тому зазнавали підкорення на важких умовах; по-друге, так називали й тих, хто добровільно підкорився владі римлян (у такому випадку вони користувалися відносною свободою, але перебували у тотальній залежності від волі своїх підкорювачів). Поширення цього статусу було типовою формою відносин римлян зі своїми сусідами та ворогами. Паннонська війна в цьому випадку була не римським завоюванням незалежних груп, а радше втручанням проти тих, хто порушив свої існуючі договори з Римом.

У підсумку до статті Д. Джіно відзначає, що «Паннонська війна була великою та жахливою, але також сприймалася як небезпечно близька до Італії. Вона призвела до поширення прямої та непрямой римської влади в південній Паннонії. Хоча ми ніколи не зможемо повністю реконструювати та зрозуміти ці події, ця стаття пропонує децю інший підхід до існуючих наративів про ці події» [Džino, 2012, p. 475].

Хоча прямих доказів бракує, ми можемо припустити, що римська дипломатія активно брала участь у контролі над прикордонними зонами, встановлюючи різні дипломатичні відносини та союзи з корінними громадами. Римляни вважали ці дипломатичні відносини важливими юридичними зобов'язаннями, які підтримували їх політичне верховенство. Корінні еліти, можливо, не сприймали союз з Римом так само. Для них стосунки з римлянами могли бути інструментом, який можна було використовувати як виправдання власної влади та панування. Таким чином, поява проримських та антиримських угруповань серед цих груп була відображенням місцевої боротьби за владу, а не справжніх проримських та антиримських настроїв. Римляни, мабуть, були розчаровані, спостерігаючи за внутрішньою боротьбою за владу серед корінних народів. В перспективі вони могли розцінювати таку поведінку, які ненадійність місцевих еліт – потенційних союзників.

Висновки. Проведений історіографічний огляд декількох наукових публікацій сучасного австралійського ілліролога Даніеля Джіно дозволяє зробити наступні висновки:

1. Світова іллірологія розвивається активними темпами, що підтверджується не лише наявністю доволі великої кількості іллірологів (переважно у країнах західних Балкан), а й поширенням тенденцій до поглибленого вивчення вузького кола проблем, на кшталт – історії окремих регіонів, де в давні часи компактно проживали племена іллірійців.

2. Даніель Джіно є яскравим втіленням таких тенденцій. Починаючи свою наукову кар'єру з аналізу глобальних процесів в зазначеному регіоні, на пряму пов'язаних із римською військово-політичною експансією, він змістив акценти на дослідження окремих аспектів цього процесу, що на нашу суб'єктивну думку є цілком закономірним та позитивним процесом.

3. Досліджуючи творчість античного історика

Аппіана, Д. Джіно долучився до когорти тих, хто до сих пір намагається зрозуміти справжню мету написання твору «Іллірика», застосовуючи нові та ставлячи під сумнів традиційні підходи в тлумаченні її змісту.

4. Аналізуючи стан відносин між римлянами та іллірійцями, Д. Джіно приходять до висновків, що взаємодія Риму з іллірійським племінним простором створила складну мережу союзів з місцевими спільнотами, винагороджуючи тих, хто їх підтримував, і караючи тих, хто чинив опір. З іншого боку, корінні громади активно брали участь у взаємодії, реагуючи на римське втручання різними способами – від опору до узгодження особистих позицій у межах римської імперської системи, часто поєднуючи опір з переговорами. Місцеві іллірійські спільноти використовували своє становище в імперській прикордонній зоні, щоб активно балансувати між опором і прийняттям взаємодії та підтримки римських втручань та готовністю стати частиною імперської системи. У цьому процесі вони зазнали змін, які

зробили їх більш соціально складними, трансформували їх та конструювали їхню ідентичність, закладаючи основи майбутнього провінційного суспільства.

5. Досліджуючи перебіг такого локального конфлікту як Паннонська війна, Д. Джіно приходять до висновків, що її провідним наслідком стало посилення римської військової присутності в регіоні. З цією метою була проведена заміна антиримських еліт на про римські. Не дивно, що такі заходи спричинили значну ворожість місцевого населення до римського правління.

6. На останок зауважимо, що як дослідник Д. Джіно має право на авторську інтерпретацію історії іллірійців та їх відносин з римським світом. Окремі положення його публікацій та монографій йдуть у розріз із класичною оцінкою і відзначаються оригінальністю. В нашій статті ми не ставили за мету застосувати порівняльний аналіз поглядів та концепцій класичних та сучасних іллірологів, що, вочевидь спонукає нас до наступних публікацій.

References

- Džino, D., 2010. *Illyricum and Roman Politics 229 BC-AD 68*, Cambridge: Cambridge University Press, 242 p.
- Džino, D., 2012. *Bellum Pannonicum: The Roman armies and indigenous communities in southern Pannonia 16-9 BC*, *Bibliothèque métropolitaine de Bucarest. Actes du symposium international le livre. la Roumanie. L'Europe*. 4ème édition 20–23 Septembre 2011. Tome III Troisième section - LATINITÉ ORIENTALE. Textes réunis et présentés par Martin Hauser Ioana Feodorov Nicholas V. Sekunda Adrian George Dumitru, Bucharest, p. 461–480.
- Džino, D., 2016. Appian's Illyrike: the final stage of the Roman construction of Illyricum, *Istraživanja, Journal of Historical Researches*, (27), p. 69–83.
- Džino, D., Kunić, A., 2018. A view from the frontier zone: Roman conquest of Illyricum, *The century of the brave. Roman conquest and indigenous resistance in Illyricum during the time of Augustus and his heirs* / Stoljeće hrabrih. Rimsko osvajanje i otpor starosjedilaca u Iliriku za vrijeme Augusta i njegovih nasljednika. Department of Archaeology, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb, Zagreb, p. 77–87.
- Hingley, R., 2005. *Globalizing Roman Culture. Unity, Diversity and Empire*, London and New York, 208 p.
- Maier, C., 2006. *Among Empires: American Ascendancy and Its Predecessors*, Harvard University Press, 373 p.
- Mattern, S., 1999. *Rome and the enemy: imperial strategy in the principate*, Berkeley, Los Angeles, London, 259 p.
- Mócsy, A., 1974. *Pannonia and Upper Moesia: a history of the middle Danube provinces of the Roman Empire*, Boston, 453 p.
- Šašel Kos, M., 2005. *Appian and Illyricum*, Ljubljana: Narodni muzej Slovenije. 671 p.

Yaroslav Aleshkevych

Candidate of Historical Sciens, Docent of the Department of Antiquity,
Middle Ages and History of Pre-modern Ukraine,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod, Ukraine

THE TRIBAL WORLD OF THE ILLYRIANS AND ROMAN-ILLYRIAN RELATIONS IN THE RESEARCH OF DANIJEL DŽINO

This article presents a description and analysis of several scientific publications by one of the leading Illyrian scholars of our time, Danijel Džino. World Illyrian studies is developing at a rapid pace, which is caused by several factors: first, increased interest in ancient history by researchers from the Western Balkans (Slovenia, Croatia, Albania, Montenegro, and Bosnia and Herzegovina); second, the study of new artifacts obtained during numerous archaeological excavations; third, the desire to demonstrate new approaches to existing ancient narratives regarding the history, state of development, and degree of maturity of the Illyrian communities (tribes) that inhabited the region in ancient times. A separate point should be noted the desire of the modern generation of Illyrian scholars to take a new approach to the important and rather controversial issue related to the causes and course of the ancient Roman military-political expansion into the territory of Illyria, determining the depth and consequences of the Romanization of the local population. In fairness, we note that among Illyrian scholars there was and is no unanimity in assessing the development of the Illyrian tribes and the consequences of their contacts with the Roman world, which opens the way to open competition and numerous historical and political speculations on this basis. A classic example of the implementation of the trends of modern Illyrian studies in practice is the scientific work of the Australian researcher of Croatian origin Daniel Gino. The scientist is the author of dozens of monographs and scientific publications on the history, culture, religious beliefs and military affairs of the Illyrians. A separate area of his research is the characterization and analysis

of examples and consequences of the military confrontation between the Illyrians and the ancient Romans both at the global and regional levels. The researcher has his own authorial style of presenting information, demonstrates deep analytics and comes to original conclusions. Quite often he practices the application of a critical approach to assessing existing information, enters into a correct polemic with authoritative Illyrian scholars.

Keywords: *Illyriology, historiography, Illyrians, Roman-Illyrian relations, military expansion, imperial geography.*

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що не має конфлікту інтересів щодо даного дослідження, включаючи фінансовий, особистий, авторський або будь-який інший, який міг би вплинути на дослідження, а також на результати, представлені в даній статті.

Фінансування

Дослідження було проведено без фінансової підтримки.

Доступність даних

Усі дані доступні в цифровій або графічній формі в основному тексті рукопису.

Використання штучного інтелекту

Автор підтверджує, що при створенні даної роботи він не використовував технології штучного інтелекту.

Статус статті:

Отримано: 23.02.2026 Прийнято: 24.03.2026 Опубліковано: 15.04.2026

Creative Commons Attribution NonCommercial ShareAlike License (CC BY-NC-SA 4.0)

ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

АНТРОПОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ, УСНА ІСТОРІЯ

УДК: 7.038.53(477)"1959/1970": 930.253:930.85:655.4

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(54\).2026.354249](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(54).2026.354249)

ЕТНОГРАФІЧНІ МОТИВИ В МОНУМЕНТАЛЬНО-ДЕКОРАТИВНОМУ МИСТЕЦТВІ ЗАКАРПАТТЯ 1959 – 1970 РР.

Олександр Нікітчук¹

аспірант кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, Україна
Email: oleksandr.nikitchuk@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-6208-4487>

Дослідження присвячено аналізу етнографічних мотивів у монументально-декоративному мистецтві Закарпаття радянського періоду. У другій половині XX століття монументальні твори стали важливим елементом архітектури громадських споруд, формуючи своєрідний синтез мистецтва й архітектури. Розвиток цього напрямку був пов'язаний із переходом до інтернаціонального стилю в архітектурі та стратегією масового типового будівництва, у межах якого монументально-декоративне мистецтво виконувало функцію естетичної індивідуалізації стандартизованого урбаністичного простору. Робота має міждисциплінарний характер і знаходиться на перетині регіональної історії, історії мистецтва міжвоєнного, воєнного та радянського періодів, а також етнографічних студій. Основну увагу зосереджено на способах репрезентації етнографічних і етнічних груп у зразках монументального мистецтва регіону, зокрема на виявленні етноідентифікуючих маркерів у художніх композиціях. Джерельну основу дослідження становлять архівні матеріали із фондів Державного архіву Закарпатської області та архіву Закарпатської організації Національної спілки художників України. Методика передбачає візуально-аналітичний розбір монументальних панно на окремі складові елементи: фігури персонажів, деталі традиційного одягу, атрибути побуту та контекст зображеної діяльності. Це дозволило локалізувати етнографічні мотиви та простежити використання таких маркерів, як одягові комплекси, зразки традиційних занять і господарювання. У результаті дослідження виявлено етнографічне домінування окремих груп або, навпаки, відсутність певних етнічних спільнот у візуальному мистецькому полі та громадському просторі. Проведено типологізацію монументальних панно відповідно до ступеня наявності в них радянської ідеологічної складової – від нейтральних аполітичних композицій до відверто пропагандистських образів. Окремо проаналізовано основних замовників монументально-декоративних робіт, типи композицій і тематичні особливості творів. Узагальнено новий матеріал з досліджуваної теми та введено до наукового обігу значний масив кількісних показників, що дозволяє ширше окреслити роль етнографічних мотивів у формуванні художнього образу публічного простору Закарпаття другої половини XX століття.

Ключові слова: монументальне мистецтво, радянський модернізм, етнографія, культурна спадщина, пропаганда, ідеологія, Ужгород, Закарпаття, УРСР, СРСР.

Постановка проблеми. Друга половина XX ст. стала періодом активної інтеграції закарпатського мистецького середовища у культурну мережу УРСР, що призвело до адаптації локальних традицій до загально радянських естетичних норм. Звернення до пейзажів краю та фольклору дозволяло художникам працювати з близькими для них темами і водночас залишатися в межах, дозволених тоталітарним режимом. Етнографічні мотиви² при цьому набували форми своєрідних «оаз свободи» художнього вираження митців, і ця тематика в монументально-декоративному мистецтві Закарпаття досі залишається малодослідженим явищем. Недостатньо висвітленими залишаються й питання візуальної репрезентації окремих етносів та етнічних груп, а також факти їхнього часткового або повного ігнорування у візуальній площині.

Мета статті – виявити особливості використання етнографічних мотивів у монументально-декора-

тивному мистецтві Закарпаття 1959 – 1970 рр., простежити, як через звернення до народних образів митці зберігали регіональну ідентичність, водночас інтегруючись у радянську політику художнього висловлення.

Аналіз досліджень і публікацій. Візуальна складова в культурах тоталітарних режимів привертала увагу низку відомих дослідників, серед яких насамперед Ігор Голомшток [Голомшток, 1994]. У його праці тоталітарне мистецтво розглядається в широкій порівняльній перспективі – як інструмент ідеологічного впливу, з цілою системою символів і ритуалів, а також складовою політики пам'яті й масової мобілізації. Напрямок пошуків нашого дослідження є значно вужчим і зосередженим на аналізі творів етнографічної тематики, створених у конкретних хронологічних і географічних межах Закарпаття.

Проблематика зображень етнографічних мотивів у

¹ © Нікітчук О.

² Етнографічні мотиви – сукупність образів, сюжетів і візуальних елементів, запозичених із народної культури (побуту, фольклору, традицій, уявлень про «народний» світ).

монументально-декоративному мистецтві Закарпаття має міждисциплінарний характер і формується на перетині регіональної історії та історії мистецтва (міжвоєнного та воєнного періодів і доби УРСР), а також етнографічних студій.

Етнографічні дослідження, присвячені традиційній культурі Закарпаття, зосереджені переважно на систематизації матеріальної та нематеріальної спадщини етносів та етнографічних груп¹. Серед перших вагомих історичних досліджень народного вбрання Закарпаття повною мірою виділяється праця Юрія Жатковича [Жаткович, 2007]. Значний внесок у дослідження локальної народної культури зробив мистецтвознавець Сергій Маковський², котрий під час збирання матеріалів для виставки «Народне мистецтво та побут на Підкарпатській Русі», що відбулася в Празі у 1924 році, протягом пів року подорожував краєм, відвідуючи селище за селищем. У своїх спостереженнях він зазначав, що народний одяг із характерними для нього вишивками є однією з найбільш збережених матеріальних сфер фольклорної спадщини регіону, оскільки окремі елементи вбрання та орнаментальні мотиви виявляють значно стійкіший зв'язок із локальною традицією й місцем народження (побутування), аніж кераміка чи вироби з дерева. Саме народний одяг і мова вирізняють ту «незвичну живучість стародавніх, племінних, віцілих заповітів» [Маковський, 1925, с. 9, 29].

Традиційна художня вишивка українців регіону представлена у монографії мистецтвознавця Романа Пилипа [Пилип, 2012]. Науковий доробок етнографа Василя Коцана істотно розширює коло досліджень, поглиблюючи знання про етнографічну специфіку комплексів народного одягу та звичаїв і обрядів краю [Коцан, 2021; 2024; 2025]. Важливу фактологічну й порівняльну базу народних костюмів угорців та закарпатських верховинців, яка додатково охоплює візуалізацію етнографічних образів у площині мистецької репрезентації в картинах локальних художників розроблено мистецтвознавцем Аттілою Копривою [Коприва, 2008а; 2008b].

Досліджуючи вишивку Закарпаття, Роман Пилип підсумовує, що за своїм функціональним призначенням вона виконувала «практичну, оберегову, естетичну, етнічно- та етнографічно-ідентифікаційну, статеву-вікову диференціальну й соціальну функції» [Пилип, 2012, ст. 63]. Аналогічний функціональний комплекс був притаманний і цілісним чоловічим та жіночим народним костюмним ансамблям, які виступали також важливим «соціальним показником, підкреслювали майновий і

сімейний стан людини, її вік, територіальну належність» [Коцан, 2021, с. 6].

У мистецтвознавчих працях, присвячених закарпатському живопису ХХ століття, етнографічні мотиви та локальний пейзаж осмислюються як ключові тематичні й стилістичні складники формування регіонального мистецького колориту. Дослідники неодноразово акцентували увагу на тісному зв'язку місцевих художників із фольклорною традицією, народним побутом і образами верховинців [Гаврош, 2010; 2013; 2017]; [Манайло-Приходько, 2013]; [Приймич, 2012]; [Скляренко, 2017]. Разом з тим, ці наукові праці лише фрагментарно торкаються сфери монументально-декоративного мистецтва.

В останні роки опубліковано низку досліджень присвячених процесам радянзації краю. У першу чергу, про інтенсивну меморіалізацію «визволителів» та феномен «Ленініани» в Закарпатті проаналізовано в працях етнологів Павла Леню [Леню, 2020, 2021]. Становлення монументально-декоративного мистецтва регіону та діяльність Художнього фонду висвітлено у статті дослідника Олександра Нікітчука [Нікітчук, 2025а, с. 21–42], де окреслено хронологію розвитку інституції та подано статистику реалізованих творів із розподілом за техніками й тематичними групами. При цьому проблематика етнографічних мотивів у дослідженні не розглядається. Інша публікація автора пропонує «внутрішній» погляд на функціонування Художнього фонду, спираючись на спогади митців і архітекторів [Нікітчук, 2025b, с. 25–47]. У ній висвітлено колективні практики роботи, неофіційні замовлення, вплив партійних структур, механізми цензури й самоцензури. Етнографічні мотиви згадано побіжно, однак вони засвідчують наявність «тихого» спротиву радянській ідеологічній системі.

Джерельна база та методологія дослідження. Джерельну основу статті становлять архівні матеріали Спілки радянських художників та Художнього фонду³, а саме – Фонд Р-1544 та Фонд Р-1839⁴, які через протоколи засідань дозволяють реконструювати хронологію, встановити авторство творів, техніки виконання, замовників, локацію, а також терміни виконання мистецьких проєктів. Оскільки зазначені фонди не містять візуальних джерел (світлин, ескізів, архітектурних планів та інших проєктів) і відповідно мають обмежений характер, була необхідність залучення додаткових матеріалів.

Компенсувати брак візуальних джерел вийшло завдяки залученню архівних фондів ЗОНСХУ⁵, приватних зібрань митців і дослідників, а також фондів

¹ На території Закарпаття історично сформувалося багатоетнічне середовище: здавна тут компактно проживають українці, угорці, роми, німці, словаки, румуни та євреї. У межах українського населення регіону, відповідно до наукової етнографічної класифікації, виокремлюють три етнографічні групи – бойків, лемків і долинян, а також субетнос гуцулів.

² Урядовий уповноважений з організації виставки – Сергій Маковський (1877 – 1962), мистецтвознавець і літературний критик.

³ Спілка художників чотири рази змінювала назву за період радянської влади на Закарпатті: Ужгородське обласне правління Спілки радянських художників УРСР (1946 – 1949); Закарпатське обласне правління Спілки радянських художників УРСР (1950 – 1957); Закарпатське відділення Спілки художників УРСР (1958 – 1968); Закарпатська організація Спілки художників УРСР

(1969 – 1991). Така сама ситуація зі змінами назв стосується і крайового відділення Художнього фонду: Ужгородський «Ізокомбінат» (15.05.1946 – 24.10.1946), Ужгородські художньо-виробничі майстерні (24.10.1946 – 01.01.1947), Закарпатські художньо-виробничі майстерні (01.01.1947 – 01.01.1979), Закарпатський художньо-виробничий комбінат (01.01.1979 – 01.01.1992).

⁴ Фонд Р-1839 «Закарпатський художньо-виробничий комбінат Художнього фонду України», що зберігається в Державному архіві Закарпатської області (ДАЗО); 544 од. зб.; 1946 – 2006 рр.; Фонд Р-1544 «Закарпатське відділення спілки художників УРСР, м. Ужгород Закарпатської області»; 332 од. зб.; 1946 – 1983 рр.

⁵ ЗОНСХУ – Закарпатська організація Національної Спілки художників України, професійне творче об'єднання митців регіону.

проекту «Монументальне мистецтво Закарпаття» [Facebook]¹. Використання неінституційних і приватних джерел здійснювалося з урахуванням їхньої атрибутивної надійності та шляхом зіставлення з офіційною документацією, що дозволило мінімізувати можливі розбіжності й уточнити візуальний вигляд та особливості окремих творів.

Слід враховувати, що значна частина робіт імовірно не вийшла за межі ескізно-проектних та кошторисних етапів та не була реалізована в натурі². Одні й ті самі замовлення могли неодноразово виноситися на розгляд упродовж тривалого терміну [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 165а, арк. 74; спр. 171а, арк. 30], як на етапах коригування та уточнення ескізів, так і у випадку заміни виконавця. Це вказує на кількісну розбіжність між числом архівно зафіксованих замовлень та фактично реалізованими проєктами.

Окремою складністю є те, що одне замовлення могло передбачати виконання кількох монументально-декоративних творів в межах одного об'єкта [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 165а, арк. 50, 65]. У протоколах художньої ради такі роботи, як правило, зафіксовані узагальнено і в рамках одного замовлення. У межах цього дослідження такі твори розглядаються як самостійні художні одиниці (Табл. 1).

Ідентифікація етнічних та етнографічних груп у зразках монументального мистецтва здійснювалася на основі етнографічних досліджень Закарпаття про матеріальну та духовну культуру. Комбінація методів на основі співставлення текстових і візуальних джерел дала можливість простежити специфіку використання етнографічних мотивів, а врахування їхньої локалізації дозволило визначити репрезентативність різних етнографічних груп та етносів, а також простежити, які типи господарського і традиційного заняття найчастіше відображалися у творах (Табл. 1, 2).

В основу візуального порівняльного аналізу лягли збірки народного одягу фондів музею народної архітектури та побуту, а також обласного краєзнавчого музею, які містять широке розмаїття традиційного вбрання українських етнографічних груп Закарпаття і народний одяг угорського, словацького й румунського населення краю. Найповніше в збірках представлено комплекси одягу закарпатських гуцулів (Рахівський район) та долинян⁴.

Зображення монументально-декоративних панно

було зіставлено з етнографічною картою Закарпаття, розробленою істориком Михайлом Тиводаром [Тиводар, 2011, с. 66–67] (Іл. 11). Запропонована схема етнографічного районування загалом корелюється з висновками етнографічних досліджень Романа Пилипа [Пилип, 2012, с. 35, 62–63] (Іл. 8), та Василя Коцана [Коцан, 2021, с. 271].

З огляду на різноманіття тематичних композицій, функцій і контекстів монументально-декоративних панно, їх аналіз на предмет ідеологізації є необхідним для адекватного розуміння їхнього змісту та ролі в публічному просторі. Запропоновано поділяти панно на аполітичні, частково ідеологічні та пропагандистські⁵. Потрібно зважати, що з огляду на стилізацію, узагальнення та мистецьку інтерпретацію образів художниками у монументально-декоративних творах, така атрибуція має характер імовірнісної реконструкції.

Географічні та хронологічні межі дослідження.

Дослідження зосереджене на території сучасної Закарпатської області, при цьому до аналізу залучено й монументально-декоративні панно закарпатських митців, створені за її межами, якщо вони репрезентують етнографічну тематику регіону (Табл. 1–2).

Опрацювання протоколів художньої ради дає підстави стверджувати, що поява перших монументально-декоративних творів на території Закарпаття припадає на 1959 рік. На основі зібраних матеріалів укладено хронологічну таблицю, яка містить відомості про дату внесення запису, дані художників, короткий опис проєкту, локацію, техніку виконання та інформацію про замовника. У межах досліджуваного періоду 1959 – 1970 років у Художньому фонді зафіксовано 207 замовлень на монументально-декоративні роботи, з яких до аналізу залучено 198. До вибірки не включено: світильники, люстри й бра, металеві підсвічники, а також масово тиражовані бюсти вождів та інших діячів, що не відповідали предмету дослідження.

Верхню хронологічну межу дослідження обрано 1970 рік з кількох причин. По-перше, наприкінці 1969 року в Ужгороді було введено в експлуатацію нову будівлю майстерень⁶ Художнього фонду, що стало важливим етапом структурних змін: на єдиній виробничій площі зосередили всі основні цехи та адміністрацію, істотно оптимізувавши логістичні й управлінські процеси порівняно з попередньою

¹ <https://www.facebook.com/MonumentalTranscarpathia/>

² Таке припущення ґрунтується на зафіксованих у протоколах художніх рад грошових винагородах митцям за кожну стадію виконання проєкту, але оскільки в архівах немає договорів та актів приймання виконаних робіт – це питання залишається відкритим для наступних досліджень.

³ Комунальний заклад «Закарпатський музей народної архітектури та побуту» Закарпатської обласної ради та Комунальний заклад «Закарпатський обласний краєзнавчий музей імені Тиводара Легоцького» Закарпатської обласної ради.

⁴ Бойківський одяг подано переважно зразками з Міжгірського та Воловецького районів. Південно-західні райони Закарпаття репрезентовані матеріалами з Перечинщини, південної частини Ужгородського, а також Мукачівського й Свалявського районів.

⁵ Аполітичні твори – позбавлені прямих або опосередкованих ідеологічних символів, політичних наративів або образів влади чи офіційних історичних наративів. Такі роботи зосереджені на темах локальної та національної культури, повсякденного життя, дозвілля, природи і не виконують функції ідеологічного впливу.

Частково ідеологічними є твори, у яких поряд із нейтральними мотивами присутні ідеологічні елементи фрагментарно або контекстуально, у вигляді окремих символів, атрибутів, жестів, написів, гасел, алюзій чи сюжетних акцентів, однак вони не формують смислове ядро композиції. У таких випадках ідеологічний зміст співіснує з аполітичними або традиційно-культурними мотивами, не домінуючи над ними, а інколи виконуючи радше функцію формального «маркування», які були найбільш популярними/типовими в час створення.

Пропагандистські твори, – у яких ідеологічний наратив є визначальним і підпорядковує собі сюжет, іконографію та художні засоби. Такі роботи спрямовані на пряме утвердження політичних ідей, образів влади, державних міфів або офіційних історичних наративів і виконують функцію візуальної політичної комунікації в публічному просторі.

⁶ На загальній виробничій площі 1020 м² були розміщені монументально-декоративний, оформлювальний, прикладний, столярний цехи та адміністративні приміщення [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 189, арк. 6].

«розпорошеною» системою. По-друге, в 1969 році держава активізувала¹ підтримку збільшення обсягів замовлень на монументально-декоративні та станкові роботи, що стимулювало ріст замовлень та подальший розвиток художніх майстерень і комбінатів [Нікітчук, 2025а, с. 26]. По-третє, у 1969 році відбувся об'єднаний пленум правління Спілки художників та Спілки архітекторів України [Скляренко, 2022, с. 177], покликаний синхронізувати співпрацю митців і архітекторів та підвищити якість, візуальну естетику та ефективність інтеграції мистецтва в архітектурне середовище. По-четверте, різке зростання обсягів замовлень на виконання монументально-декоративних проєктів у наступні періоди: у 1970 – 1980 рр. було зафіксовано понад 550, що на 265% перевищує показники попередньої декади, а в 1980 – 1991 рр. ще 816 замовлень. Такий масив даних і результати його аналізу не можуть бути повноцінно висвітлені в межах однієї статті, тому була необхідність поетапного викладу матеріалу. У зв'язку з цим автор працює над окремою публікацією, присвяченою подальшому розвитку цієї теми.

Зміст та форма радянського монументально-декоративного мистецтва в контексті світових трендів 1960 – 70-х років. Починаючи з 1960-х років у царині архітектурного планування сформувалася стійка динаміка до активного синтезу монументально-декоративного та прикладного мистецтва з архітектурою громадських споруд УРСР. Цю тенденцію фіксують дослідники² з різних регіонів України, а також узагальнює Ігор Однопозов, зазначаючи, що «монументальний живопис стрімко увірвався» в художнє життя Києва на початку 1960-х років [Однопозов, 2020, с. 5]. Архітектурний простір дедалі частіше виступав не самодостатнім об'єктом, а основою для взаємодії різноманітних художніх форм. Цей процес був безпосередньо пов'язаний в першу чергу із переходом до інтернаціонального стилю³ «як у людей» [Липа, 2024, с. 230], що прийшов на зміну тоталітарній архітектурі – «радянському ампіру»⁴. Окрім засудження «сталінського стилю», офіційно пропонувалося активніше засвоювати досягнення зарубіжного будівництва [Скляренко, 2022, с. 176] і досить вдало на ділі «імпортувалось» як взірць в архітектурний ландшафт СРСР та «припало до смаку радянським властям» [Леонтьєв, 2010, с. 214]. Відмова від класичного ордеру, пластичних членувань, ліпнини

та іншого декору спричинила появу великих нейтральних площин фасадів та інтер'єрів, відкритих до художнього втручання. Асиметричні композиції та прості і вільні геометричні об'єми створювали сприятливі умови для інтеграції мистецьких проєктів в архітектурну структуру будівель [Борисова, 2025, с. 295]. Не менш важливим чинником, який сприяв розвитку монументально-декоративного мистецтва став процес індустріалізації будівництва, пов'язаний із масовим зведенням типових будівель, громадських комплексів та формуванням великих житлових районів [Терехович, 1985, с. 5]. У цьому контексті монументально-декоративне мистецтво виконувало підкреслюючу функцію, надаючи типовій забудові художньої виразності та певної індивідуальності.

Парадокс «радянського модернізму» часто окреслюють як ситуацію, за якої запозичення західних технологій у будівництві та виробництві заохочувалося, тоді як звернення до західних мистецьких напрямів і модерністських художніх практик розглядалося як потенційна загроза радянській ідеології та засадам соціалістичного реалізму [Скляренко, 2022, с. 176]. Така суперечність стала одним із ключових чинників формування специфічного монументально-декоративного середовища другої половини ХХ століття.

На тлі масової інтеграції художніх творів в архітектуру наприкінці 1950-х років у радянському мистецтвознавстві народжується наратив, що пов'язував розвиток монументально-декоративного мистецтва з так званим «Планом монументальної пропаганди»⁵ та ідеями, приписуваними Луначарському і Леніну⁶. Цей наратив незмінно відтворювався в численних публікаціях і набув статусу майже канонічного пояснення синтезу мистецтва й архітектури в СРСР, надаючи йому ідеологічної та історичної легітимності через апеляцію до «далекоглядних» намірів революційного керівництва.

Аналіз джерельної бази⁷ дозволяє поставити під сумнів однозначність такого трактування. Оригінальний декрет «О снятии памятников, воздвигнутых в честь царей и их слуг, и выработке проектов памятников Российской Социалистической революции» був спрямований насамперед на демонтаж імперських монументів і створення нових пам'ятників, які б задовільняли революційний зміст в контексті Росії, що радше відповідало практиці «пам'ятнико-

¹ Постанова № 222 від 2 квітня 1969 р. ЦК КП України «Про заходи щодо поліпшення монументального та архітектурно-художнього оформлення міст і сіл Української РСР».

² Олена Загребіна (Чернігів); Олександр Чернов і Станіслав Іванов (Маріуполь); Поліна Байцим, Євген Нікіфоров, Дмитро Соловйов, Євгенія Моляр, Олена Борисова, Ігор Однопозов та Олександр Панченко (Київ); Леонід Марущак (Вінниця); Олег Левій (Львів); Олександр Нікітчук (Ужгород) та ін.

³ Інтернаціональний стиль – вперше термін для позначення архітектури модернізму зафіксовано у книзі Генрі-Рассела Гічкока та Філіпа Джонсона «The International Style: Architecture Since 1922» (1932). Сформувався стиль на засадах функціоналізму та раціоналізму й поширився в Європі та США, а з кінця 1950-х р. став домінуючою мовою масового будівництва в країнах соціалістичного блоку.

⁴ Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР № 1871 від 4 листопада 1955 р. «Про усунення надмірностей у проєктуванні і будівництві».

⁵ «План монументальної пропаганди» – умовна назва радянського ідеологічного наративу, що походить від декрету РНК РСФРР

1918 року «Про зняття пам'ятників, споруджених на честь царів та їхніх слуг, і проєктування пам'ятників Російської соціалістичної революції». У пізнішій радянській та пострадянській літературі цей декрет був ретроспективно інтерпретований як програмний план розвитку монументального мистецтва, хоча документально зафіксованої цілісної концепції «монументальної пропаганди» у сучасному значенні не існує.

⁶ Анатолій Луначарський (1875 – 1933) – радянський політичний діяч і публіцист, перший народний комісар освіти РСФРР, який опікувався питаннями культури та мистецтва й залишив мемуарні свідчення про ранню культурну політику більшовиків.

Володимир Ленін (1870 – 1924) – засновник радянської держави, чия роль у формуванні культурної політики СРСР у подальшій радянській традиції часто була міфологізована та ретроспективно переосмислена.

⁷ «Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства» (№31, с. 416 від 15(2) квітня 1918 року).

заміщення», ніж системній програмі інтеграції мистецтва в архітектурне середовище. Так само оповідь про нібито програмну розмову Луначарського з Леніним щодо «плану монументальної пропаганди» не має чіткого документального підтвердження [Толстой, 1983, с. 210] і в мемуарних спогадах самого Луначарського подана доволі невизначено¹, що наштотує на думку про міф існування розмови як такої на цю тему. Саму ж теорію соціалістичного реалізму склали з цитат Леніна, який сам мистецтвом не цікавився взагалі [Голомшток, 1994, с. 10].

В радянський період міжнародний «західний» контекст майже не висвітлювався, яскравий приклад – досвід Федерального мистецького проєкту² США (1935 – 1943), у межах якого тисячі митців були залучені до створення художніх творів для громадських будівель, а також подальші державні стратегії США щодо інтеграції мистецтва в архітектуру, окреслені у документі «Керівні принципи федеральної архітектури» (1962)³. Замовчування або ігнорування цих прикладів звужувало поле порівняння та сприяло формуванню уявлення про радянську модель як унікальну й безальтернативну.

Варто підкреслити, що в пострадянський період частина українських досліджень монументально-декоративного мистецтва УРСР відтворювала радянські міфологічні схеми без достатньої критичної дистанції [Марковський, 2014, с. 47]. Це актуалізує потребу залучення ширшої джерельної бази, компаративних підходів і кількісного аналізу.

Тематика та художні засоби монументально-декоративних творів напряду залежали від функціонального призначення будівлі та її ролі у міському середовищі [Нікітчук, 2025b, с. 33]. Українські художники-монументалісти створили чимало оригінальних композицій, які виразно наповнили геометрично лаконічні архітектурні форми. У низці монументальних панно, створених в Україні упродовж 1960 – 1970-х років, мистецтвознавці ще в радянський період відверто окреслювали національну складову. Згідно образно-тематичних рішень монументальних панно зустрічаємо такі описи: «символ природних багатств України», «автор опирається на традиції українського народного декоративного мистецтва», «насичений колір, характерний українським народним розписом», «використання елементів українського орнаменту надають твору риси національного своєрідності», «присвячене історії українського народу», «вдало

використані елементи українського орнаменту», «вносить в загальне рішення інтер'єру національний колорит», «в дусі українського народного мистецтва», «манера виконання панно навіяна народним декоративним розписом» та ін. [Велигоцкая, 1975, с. 60–61, 70, 75, 83–84, 88, 91].

Безумовно, на сьогодні в науковому середовищі тривають дискусії, як щодо радянської культурної спадщини [Соклаков, 2024, с. 23], так і безпосередньо проблематики репрезентації «українського» в радянському монументальному мистецтві. Сучасне мистецтвознавство схильне конструювати національний мистецький канон ХХ століття за критерієм поневірянь митців, спричинених радянською художньою системою [Байцим & Нікіфоров, 2024, с. 27].

Робота з візуальною складовою «локальних» або «національних» ідентифікацій неминує порушує питання про те, хто саме і в який спосіб мав право бути видимим у радянському публічному просторі. Цю тенденцію яскраво ілюструє поява численних пам'ятників провідним козацьким гетьманам [Присяжнюк, 2024, с. 243–244], що починаючи з 1954 року були актуалізовані офіційною міфологемою «300-річчя Переяславської ради»⁴.

В умовах радянської культурної системи, існувала певна дуальність, де явно за домінування офіційної політики «тоталітарної культури», відбувались звернення частини художників до «національної тематики» та неофіційних практик, і функціонувало як форма внутрішнього, прихованого опору культурній політиці влади [Бровді, 2016, с. 10], [Фединишинець, 2008, с. 20]. У межах дозволених ідеологічних рамок вони намагалися зберегти й актуалізувати національні образи, символи та візуальні коди, використовуючи їх як засіб тихої, непрямой критики радянської системи [Мисюга, 2011, с. 13–15]. «Модернізм 1960-х років в Україні формувався як нетиповий щодо західноєвропейських моделей, зумовлений провінційним соціокультурним контекстом і ставив на порядок денний як одну із першочергових – вимогу утвердження національних цінностей» [Скляренко, 2020, с. 235]. Незважаючи на офіційний контроль, монументально-декоративне мистецтво «залишалось одним із найліберальніших видів образотворчості, де вимоги архітектури дозволяли художні рішення, відмінні від соціалістичного реалізму» [Скляренко, 2022, с. 180], і ніби попри видиму уніфікацію, на кожному етапі⁵

¹ Луначарський А. В. «Ленін о монументальной пропаганде», 1933 р.

² Федеральний мистецький проєкт США (Federal Art Project, 1935 – 1943) – програма уряду США в межах «Нового курсу» (WPA), спрямована на підтримку митців у період Великої депресії та інтеграцію мистецтва в громадський простір; у її межах було створено тисячі монументальних і декоративних творів для державних і муніципальних будівель.

³ «Керівні принципи федеральної архітектури» (1962) («Guiding Principles for Federal Architecture» memorandum issued under the administration of President John F. Kennedy) – програмний документ уряду США, що закріплював принцип обов'язкової художньої якості громадських будівель і заохочував інтеграцію сучасного мистецтва в архітектурне середовище як складову державної культурної політики.

⁴ Міфологема «300-річчя Переяславської ради» – ідеологічна конструкція радянської історіографії та культурної політики 1954 року, що інтерпретувала Переяславські події 1654 р. як «возз'єднання України з Росією» і слугувала легітимації імперського наративу через масові ювілейні заходи, пам'ятники та художні репрезентації.

⁵ Перший (1920-ті рр.) – етап становлення: держава ще не має монополії на культурну політику, але закладає її основи через централізацію видавництва, театрів, кіно та створення творчих спілок. Другий (середина 1930-х – 1953 рр.) – час монополізації мистецтва, культу особистості Сталіна й утвердження соцреалістичного канону. Третій (1953–1964 рр.) – «Відлига», відзначена частковою деконструкцією сталінізму, гуманізацією мистецтва та лібералізацією вираження. Четвертий (1964 – 1985 рр.) – період «Застою», коли офіційна культура набуває ритуального характеру, відтворюючи усталені форми без реального змісту, а тоталітаризм

розвитку *«тоталітарної культури»* виникали стилізові відмінності та трансформації канону (архітектура, живопис, музика, література тощо). Такі *«трицини системи»* давали митцям можливість експериментувати з матеріалом, фактурою, кольором та сюжетом [Нікітчук, 2025b, с. 27].

Деякі науковці наголошують, що сучасники здебільшого сприймали монументально-декоративне мистецтво *«як засіб пропаганди радянського ідеологічного конструкту»* і *«радянського способу життя»*. А головною функцією цього виду мистецтва було *«формування викривленого образу колективної пам'яті»*. Самі ж українські митці, за таких умов були *«цілком підконтрольні державі»* [Петрова & Хромова, 2022, с. 51–52]. Така інтерпретація доволі поширена тою чи іншою мірою, але вона спирається переважно на нормативно-ідеологічні джерела¹ та загальні уявлення про радянську культурну політику. На сьогодні можемо оперувати кількістю пам'яток в УРСР та їх ідеологічною складовою [Коляструк, 2025, с. 129], але відсутні системні кількісні дослідження² монументально-декоративного мистецтва, як приклад – статистичний розподіл творів за тематичним спектром від аполітичних до відверто пропагандистських. Так само майже не здійснено просопографічного аналізу сприйняття цих творів сучасниками: художниками, замовниками та аудиторією. За таких умов посилення виключно на урядові постанови й ідеологічні декларації не показує повну картину монументально-декоративного мистецтва в радянський період.

Категорія *«українського»* в СРСР, імовірно, не була нейтральною, а розглядалася як підмножина концепції *«радянського народу»*, але те, що часто сприймається як наслідок зовнішнього тиску влади, насправді було складним процесом, у якому *«великі сюжети»* формувалися не лише політичною доктриною, а й виборами самих митців та очікуваннями публіки, тому взаємодію художника і влади не можна зводити до простої логіки підпорядкування чи протистояння [Кретов, 2020, с. 137–140].

трансформується в адміністративний контроль над символічним простором. П'ятий (1985 – 1991 рр.) – доба «Перебудови», гласності й посттоталітарних трансформацій, що знаменують розпад тоталітарних культурних канонів.

¹ Нормативно-ідеологічні джерела СРСР – це офіційні документи (постанови партійних і державних органів, програмні тексти, директиви, інструкції), що фіксували ідеологічні настанови, регламентували культурну політику та визначали допустимі межі художньої практики в радянський період.

² Серед опублікованих досліджень кількісну статистику монументально-декоративних творів проведено щодо міста Ужгорода, представлену в роботі «Розвиток монументально-декоративного мистецтва Ужгорода в 1959 – 1990 рр. (на основі архівних матеріалів)», а також просопографічний аналіз діяльності митців у межах системи «Художфонд – комбінат мистецтва та пропаганди: художники зсередики системи (1945 – 1991)» [Нікітчук, 2025b]. Ці праці вводять до наукового обігу значний обсяг нових матеріалів, однак, спираючись переважно на діяльність Художнього фонду в Закарпатській області, вони не можуть повною мірою репрезентувати загальну площину цього мистецтва в УРСР.

³ Етнографізм в мистецтві – художнє звернення до образів традиційної народної культури (побуту, одягу, обрядів, типажів, форм господарської діяльності) з метою їх візуальної фіксації, інтерпретації або символічної репрезентації в межах певного історико-культурного контексту. Період розквіту на Закарпатті – 1920 – 1930-ті рр. з поступовою трансформацією в рамках

Передумови появи та поширення етнографічних мотивів в монументально-декоративному мистецтві Закарпаття. Етнографізм³ у мистецтві на сході Європи⁴ приходить на зміну романтично-історичному⁵ періоду та й набуває поширення наприкінці другої половини XIX століття. Його розквіт пов'язаний із процесами національного відродження та прагненням художників відобразити специфіку локальної культури й *«іншості»* щодо інших етнічних спільнот у межах Австро-Угорської монархії. Мистецтво цього періоду характеризується зображенням місцевого фольклору, жанрових сцен із побуту селян, а також етносів, що дозволяє простежити інтерпретацію народних типажів. Серед прикладів можна виділити роботи митців Чехії, Польщі, Угорщини⁶, у творчості яких етнографічні мотиви відігравали важливу роль (Іл. 1–4).

Період зосередження уваги та посиленого звернення до етнографічних мотивів збігається в Закарпатті з утворенням Підкарпатської Русі як автономного краю у складі Чехословацької держави (1918 – 1939 рр.), що відбилося у художніх практиках місцевих митців. Вони відтворювали специфіку побуту, традиційного одягу, обрядовості та господарських занять, не тільки як візуальну фіксацію, а також як власну ретрансляцію народної культури в умовах нових політичних кордонів.

Зацікавленість до етнографічної складової краю з боку чеських художників⁷ й інтелігенції [Небесник, 2007, с. 58], та особливо етнографів і фотографів⁸ [Маркович, 2025] для яких край був ніби *«загубленим»*, екзотичним світом, підсилювало увагу й місцевих закарпатських митців до власної історії та етнографії. У межах соціальної та культурної антропології цей процес описується як форма рефлексивної етнічної ідентифікації⁹. Додатковим стимулом також була державна програма по розвитку, вивченню та збереженню місцевої матеріальної культури [Небесник, 2000, с. 13–15; Bokšaj, 1936, с. 216]. Варто також наголосити, що внаслідок більшовицької окупації УНР, на території Підкарпатської Русі оселяється значна кількість української інтелігенції,

ідеологізованих художніх програм радянської культурної політики після 1945 року.

⁴ У межах цієї статті поняття *«сходу Європи»* використовується для позначення етнокультурного простору народів Австро-Угорської монархії.

⁵ Романтично-історичний період у мистецтві – етап художнього розвитку, пов'язаний зі зверненням до героїзованих образів минулого, національної історії та легендарних сюжетів, у яких історична тематика осмислюється крізь призму романтичної ідеалізації та емоційної експресії. Період розквіту – початок XIX ст., поступовий занепад – кін. XIX ст.

⁶ Тадеуш Рибковський (1848 – 1926), Антоні Козакевич (1841 – 1929), Зофія Стриєнська (1891 – 1976), Йозеф Манес (1820 – 1871), Миколаш Алеш (1852 – 1913), Йозеф Теодор Муссон (1887 – 1946).

⁷ Oldřich Blažiček, Bohuslav Harna, Antonín Hudeček, Otto Jelen, Jaroslav Zajíček, Ladislav Kaigl, Vladimír Kovarz, Ludvík Kuba, Rudolf Kučera, Josef Lhota, Bohumil Lizner, Václav Malik, Karel Minář та ін. [Поп, 2006].

⁸ Amalie Kožmínová, Bohumil Vavroušek, Adolf Lehner, Jiří Král, Ferdinand Bučina, Rudolf Hůlka, Jiří Viktor Daneš, Josef Kábrt та ін. [Маркович, 2025].

⁹ Рефлексивна етнічна ідентифікація – процес, за якого спільнота починає усвідомлювати й артикулювати власну культуру у відповідь на зовнішній погляд (інтерес дослідників, туристів, митців тощо).

яка активно долучається до культурно-просвітницької та громадсько-політичної діяльності¹, що своєю чергою, теж неабияк сприяло інтенсивному зацікавленню до традиційної культури краю [Пилип, 2012, с. 20].

Мистецтвознавиця Оксана Гаврош виокремлює три основні напрями розвитку жанрового живопису Закарпаття першої половини ХХ століття: світський (жанрові портрети та побутові сцени міського життя), етнографічний (обрядові й побутові сцени народного життя) та соціальний (натуралістичні й злободенні ілюстрації міжвоєнного життя) [Гаврош, 2010, с. 207].

У міжвоєнний період (1918–1939) живопис Закарпаття формувався переважно на основі народного мистецтва та органічний зв'язок з фольклором був його визначальною рисою [Гаврош, 2010, с. 203], що яскраво підтверджують твори Федора Манайла, Йосипа Бокшая, Адальберта Ерделі, Андрія Коцки, Ернеста Конратовича, Адальберта Борецького та ін. (Іл. 5–6).

З початком періоду Відлиги, формальні ознаки радянського мистецтва зазнали істотних змін, «*реабілітувавши*» раніше заборонені напрями раннього модернізму – від імпресіонізму та символізму до обережного фовізму й експресіонізму. Ці стилістики були притаманні як «*офіційному, так і неофіційному мистецтву доби попри збереження ідеологічних засад соціалістичного реалізму*» [Скляренко, 2020, с. 234].

Виклад основного матеріалу. У досліджуваний автором період з 1959 по 1970 рік зафіксовано 207 замовлень на виконання монументально-декоративних робіт, з яких до аналізу залучено 198. З цієї кількості 162 проекти було реалізовано на території Закарпаття, а 36 – поза межами регіону. Фотоматеріали вдалося ідентифікувати для 59 проектів, які становлять емпіричну основу подальшого аналізу. Кількісні показники подано у таблиці (Табл. 1 та 2).

Переважаюча частина замовлень на декоративне оформлення надходила від дорожньо-експлуатаційних управлінь (ДЕУ) та супутніх компаній з обслуговування доріг, що було зумовлено інтенсивною розбудовою мережі автошляхів в УРСР у цей період та підтверджується статистичними даними². Цей процес супроводжувався зведенням нових і реконструкцією наявних автовокзалів та диспетчерських пунктів, розгортанням мережі автопавільйонів (зупинок), а також створенням малих архітектурних форм – оформленням в'їздів до областей, районів і населених пунктів, встановленням інформаційних щитів-показників, облаштуванням питних джерел тощо. Окрім суто уніфікованого функціонального призна-

чення, малі архітектурні форми виконували й роль «*прикрашання*», покликану формувати «*високо-культурний*» вигляд населених пунктів [Скавронський, 1968, с. 5].

Сектор громадського харчування та сфери обслуговування³ посідав друге місце за кількістю замовлень на декоративне оформлення приміщень у досліджуваний період. Така динаміка спричинена інтенсивним розвитком із кінця 1950-х років внутрішньої (радянської) туристичної інфраструктури та рекреаційної сфери [Носа, 2017, с. 249–250]; [Нікітчук, 2018, с. 47], а також розширенням мережі закладів харчування⁴, торгівлі й обслуговування загалом [Докашенко, 2018, с. 116]. Ці процеси наочно підтверджуються кількістю проектів з художнього оформлення так і періодичністю видань туристичного путівника «*Советское Закарпатье*», що виходив у 1960–1980-х роках загальним тиражем майже пів мільйона примірників [Леньо, 2024, с. 160].

Переважаюча більшість композицій – фігуративного характеру (83%), що свідчить про пріоритетність зображення людських постатей порівняно з анімалістичними чи пейзажними сценами. Домінування фігуративних панно може вказувати на їхню своєрідну «*протекцію*» з боку самих митців і архітекторів проектів, адже саме за такі твори передбачалися найвищі розцінки⁵ [Нікітчук, 2025b, с. 30]. В той самий час, це було економічно вигідним і для системи Художнього фонду, оскільки сприяло досягненню й перевиконанню річних планових показників.

Тематичний спектр фігуративних композицій засвідчує перевагу сюжетів, пов'язаних із господарською діяльністю та ремеслами краю (47 %). Поряд із ними вагоме місце посідають обрядово-святкові та фольклорні мотиви (32 %), зосереджені на колективних формах дозвілля, пісенно та музично-танцювальних дійствах і народних уявленнях, які дозволяли митцям естетизувати локальну культурну ідентичність в художніх панно. Значно скромніше представлені сюжети соціально-побутової й освітньої тематики, що здебільшого виконувались в оздобленні дитячих садків, шкіл та інших закладах освіти⁶. Незначна група композицій (15 %) тяжіє до узагальнених образів, які виходять за межі чіткої тематичної класифікації та функціонують як універсальні візуальні коди «*повсякденного*» життя.

Вибір тематики художніх проектів та ступінь їх ідеологічної насиченості визначалися не лише художніми рішеннями митців, а в першу чергу – функціональним призначенням конкретного архітек-

¹ Видання: «Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді», «Подкарпатська Русь», «Наша земля», «Пчолка», «Наш рідний край», які здійснювались місцевою «Просвітою» та серед іншого публікували матеріали на тему краєзнавства.

² Перевезення пасажирів автобусами в УРСР зросли у сто разів у період з 1940 по 1965 рік, а впродовж наступних п'яти років майже подвоїлися, досягнувши у 1970 році показника 5 млрд перевезень на рік [Українська РСР у цифрах, 1974, с. 135]. Наведені показники відображають кількість фактів перевезення пасажирів (поїздок), а не чисельність окремих осіб; одна людина могла враховуватися багаторазово. Дані базуються на офіційній радянській звітності та слугують для характеристики динаміки й масштабів розвитку автобусного транспорту в УРСР, а не точного обсягу реального пасажиропотоку.

³ Їдальні, столові, кафе, ресторани, бари, готелі, санаторії, бази відпочинку, дегустаційні зали, гастрономи, торгові центри.

⁴ Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про подальший розвиток і покращання громадського харчування» від 20 лютого 1959 р.

⁵ Розцінки здійснювались згідно з «Справочником единых расценок на художественно-оформительские, художественно-прикладные и скульптурно-технические работы» у двох томах (видання 1957 р.) [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 102, арк. 27], який у подальшому систематично перевидавався із доповненнями та корегованими тарифами.

⁶ У нашому дослідженні такими є: дитячий садок, технікум та Будинок культури.

турного середовища. Переважно у закладах громадського харчування, обслуговування та туристично-рекреаційного призначення¹ домінували аполітичні, нейтральні за змістом композиції. У будівлях офіційного публічного представництва влади, навчання, виробництва, а також вузлах масової комунікації², зустрічаються художні панно із елементами ідеології та пропаганди, що відповідали офіційним наративам радянської політики. Таким чином, аналіз сюжетів та іконографії засвідчив переважання аполітичної тематики над частково ідеологізованою та відверто пропагандистською³. Отримані результати не можуть репрезентувати увесь період існування та всю територію УРСР, однак принаймні не підтверджують поширеного уявлення про те, що монументально-декоративне мистецтво було зведене суто до інструменту радянської пропаганди.

Аналіз етнографічних образів, представлених у монументально-декоративних панно (Табл. 2), засвідчує, що найвиразніше і найширше (серед іншого і далеко поза ареалом їхнього етнографічного побутування) репрезентовані закарпатські гуцули. Як етнографічна група українців, їх образ має усталений і легко впізнаваний іконографічний канон (Іл. 9–11). Чоловічий гуцульський костюм відображається за такими маркерами: сорочкою («кошуля», зазвичай вишита геометричним орнаментом), полотняними штанами («гати»), сукняними штанами («холошини»), шкіряним поясом («римін»), безрукавним кошушом («кептар»), сукняною курткою («сердак»), капелюхом («крисані»), взуттям (в основному – гостроносі постолі, або шкіряні чоботи). Жіночий гуцульський образ унаочнюється через поєднання сорочки (зазвичай вишита геометричним орнаментом), спідниці («подолки»), запаски, поясу («окрайки»), хутряної безрукавки («кептар»), сукняної куртки («сердак»)⁴, кожуха (хутром всередину), головних уборів, прикрас та взуття (в основному – гостроносі постолі, або шкіряні чоботи) [Коцан, 2021, с. 74–110]; [Пилип, 2012, с. 234–267]; [Коприва, 2008b, с. 5–13].

Саме декоративна насиченість, впізнаваність і колористична виразність гуцульського народного одягу робили цей образ особливо привабливим для художнього узагальнення, естетизації та символічної алегоризації Закарпаття та Західної України загалом [Косів, 2019, с. 150]. Подібні спостереження корелюються із дослідженнями плакатного мистецтва та візуальної репрезентації Закарпаття в туристичних путівниках другої половини XX століття, «візуальним уособленням якої (авт. – місцевої української культури) найчастіше виступали гуцули. Цікаво, що їх популярність була характерна й для попереднього чехословацького періоду» [Леньо, 2024, с. 161].

Прикметно, що зображення гуцулів у композиціях переважно супроводжувалися сценами танців, співів і традиційних ремесел – гончарства, теслярства та

ткацтва, але жодного разу не були пов'язані зі збором врожаю. Серед додаткових атрибутів, присутніх на панно, найчастіше трапляються топірці («бартки») та трембіти і в одному з випадків образ гуцула доповнено курильною люлькою.

Образ закарпатських долинян в монументально-декоративних композиціях (Табл. 2) (Іл. 12–13) вирізняється більш стриманою колористикою та меншою декоративною насиченістю аніж гуцулів. Чоловічий костюм долинян зазвичай репрезентується через поєднання короткої сорочки з широкими рукавами (переважно без надмірного декорування), полотняних чи лляних широких штанів («нагавиці»), шкіряного поясу на декілька пряжок («черес»), сукняних штанів на зиму («холошини») та шкіряним поясом в одну пряжку («ременем»), а також верхнього одягу – гуні, сукняної куртки («уйош»). Головні убори – фетровий капелюх («клебаня») або солом'яний («соломнянка»), взуття – заокругленими постоліми чи чоботами, а також додаткових атрибутів – сумок («бесаги», «тайстри»). Жіночий костюм долинян формується через довгу вишиту сорочку («довганю») з помірним орнаментом (частіше рослинного або геометричного характеру), спідницю («свита»), фартух («катран»), пояс («пас»), безрукавку («лайбик»), гуню, сукняну куртку («уйош»). Важливу роль відіграють головні убори – хустки та чепці, прикраси та взуття постолі («бочкори») [Коцан, 2021, с. 38–62]; [Пилип, 2012, с. 268–319]; [Тиводар, 2011, с. 227–240].

Згідно з візуальним аналізом, образи долинян у композиціях переважно поєднуються зі сценами праці – садівництвом, збиранням урожаю та сінокосом. На окремих панно також зафіксовано обрядові сцени й народні легенди. Локально художні панно співпадають з ареалом етнографічного побутування долинян.

Угорський етнос Закарпаття, представлений у монументально-декоративних панно, вирізняється поєднанням пізнаваних маркерів народного одягу з мотивами традиційної господарської діяльності, передусім виноградарства. Таке поєднання дозволяло художникам органічно інтегрувати образи угорської громади у візуальну площину та водночас підкреслювати локальну специфіку регіону. Чоловічий угорський костюм відрізняється колористичною стриманістю та зазвичай репрезентується сорочкою з мінімальним декором (часто із широкими рукавами), вузькими темними штанами («гати») оздобленими шнурівкою та заправленими в чоботи, вузьким поясом, а також короткою безрукавкою – жилетом («лайбі»). Доповненням до одягу інколи був фартух («китинь»). Важливо зазначити, що майже ідентичний народний костюм характерний і для етнографічної групи угорців

¹ Їдальні, столові, кафе, ресторани, бари, готелі, санаторії, бази відпочинку, дегустаційні зали, гастрономи, торгові центри.

² Міських, районних і обласних рад, Будинках культури й зв'язку, навчальних закладах (школах, університетах тощо), на транспортних і логістичних вузлах (залізничні та автовокзали), а також уздовж ключових міських маршрутів масових демонстрацій.

³ Аполітична тематика (77 %), частково ідеологічна (19 %) та пропагандистська (4 %) (Табл. 1).

⁴ У статті свідомо не подаються всі локальні назви елементів традиційного одягу, оскільки це не є предметом дослідження, і навіть окремі предмети (наприклад, пояс) могли мати з десятків місцевих варіантів найменування.

– секей¹. Також у композиціях часто акцентується капелюх традиційної форми з вузькими крисами, а також курільна трубка («*nina*») й наплічний дерев'яний кошик для збирання винограду («*путонь*»). Жіночий угорський костюм формується через поєднання сорочки (інколи без рукавів), блузки з короткими широкими рукавами («*буфи*»), пишної спідниці або декількох із зовнішньою густорамленою, фартуха, приталеної безрукавки («*візитка*»), кожуха («*бунди*»), гуні, головних уборів і взуття. В орнаментальному декорі домінує квітковий мотив, особливо – троянди, який виконує роль ключового візуального акценту та підсилює етнокультурну впізнаваність жіночого образу [Коцан, 2021, с. 156–166]; [Коприва, 2008а, с. 5–25]; [Коцан, 2020, с. 54–57].

Візуальний аналіз засвідчує, що угорська тематика в монументально-декоративних композиціях найчастіше розкривається через мотиви виноградарства та сезонних робіт – збирання врожаю. Характерною іконографічною деталлю виступає образ чоловіка з лютькою («*nina*»), який повторюється на більшості панно. Окрім сюжетів праці, трапляються також обрядові сцени та алюзії на народні перекази (Іл. 14–16). Локалізація цих творів збігається з традиційними ареалами етнографічного побутування угорської громади Закарпаття.

Етнографічні образи в межах фігуративних композицій 69 проєктів розподіляються таким чином. Серед етнографічних груп українців найчастіше представлені гуцули – у 11 проєктах (із них 9 реалізовано на території Закарпаття та 2 у Києві), а також долиняни – у 10 проєктах. Образи зі змішаними етнографічними ознаками українських груп (Іл. 17) зафіксовано у 8 проєктах, тоді як закарпатські угорці репрезентовані у 6.

Окрему групу становлять роботи, що не піддаються чіткій етнографічній ідентифікації: у 18 проєктах зафіксовано фігури людей із модернізованим вбранням або спеціальним одягом, ще у 15 максимально узагальнені, стилізовані образи (Табл. 2).

Відсутність у досліджуваних матеріалах репрезентації окремих етнографічних груп українців (лемків і бойків) доцільно розглядати через призму специфіки замовлення в системі радянського монументально-декоративного мистецтва, орієнтованої на створення узагальнених, легко зчитуваних і візуально виразних образів, які відповідали офіційним уявленням про

регіональну ідентичність. У цьому контексті гуцульські типажі, а також змішані композиції «*закарпатців*» могли виконувати роль певних образів локальної культури, та семантично підкреслювати наратив «*возз'єднання*» в межах УРСР, витісняючи менш впізнавані етнографічні групи закарпатських лемків та бойків.

Повна відсутність єврейських образів² співпадає з антисемітською політикою СРСР після Другої світової війни: ліквідація Єврейського антифашистського комітету³; «*Справи лікарів*»⁴; а тема Голокосту була фактично заборонена, оскільки «*стражданням єврейського народу не було місця в радянському варіанті висвітлення історичних подій*» [Венгерська & Магалецька, 2023, с. 135]. Закарпаття на тлі загальнодержавного вектору не становило винятку. У публікаціях євреїв систематично таврували як «*лихварів*» і «*панів*», а статистику мирних жертв краю в період Другої світової війни⁵ подавали узагальнено, без акценту на тому, що майже 90 % загиблих становили саме євреї. В той самий час синагоги та рабинати відчувалися у державну власність і перепрофілювалися під клуби, кінотеатри та інші заклади культурно-просвітницького призначення [Леньо, 2022, с. 56–57]. У такому розрізі не дивує зникнення тематики євреїв і в станковому та графічному мистецтві радянського Закарпаття.

З іншого боку відсутність німецьких образів⁶ пояснюється наслідками воєнних, репресивних і депортаційних процесів та небажанням акцентувати на етнічному різноманітті, яке не вкладалося в офіційний наратив «*дружби народів*». Німці несли колективну відповідальність, сформовану радянською інтерпретацією подій Другої світової війни [Molnár, 2022, с. 21], що фактично унеможливлювало їх позитивну або нейтральну візуальну складову в мистецтві Закарпаття.

Логічним продовженням цієї тенденції є також відсутність образів ромів, які навіть в сучасний період лишаються «*непомітними жертвами*» [Тяглий, 2016, с. 5–8]. Ромське населення в радянському візуальному дискурсі перебувало в зоні повного замовчування: його соціальна маргіналізація та відсутність «*позитивного*» образу робили ромів поза об'єктом художніх тем та композицій в рамках соціалістичного реалізму.

Що стосується словаків⁷, то в офіційній версії

¹ Секей – етнографічна група угорців, що історично сформувалася в Трансильванії. Вони мають спільну з угорцями мову й культуру, але вирізняються окремими традиціями та елементами народного одягу.

² Згідно перепису, у 1930 році на території Підкарпатської Русі (сучасна Закарпатська обл.) єврейське населення становило близько 13% від загальної чисельності мешканців регіону, – третьою по чисельності етнічною спільнотою краю в міжвоєнний період [Тиводар, 2011, с. 49].

³ Єврейський антифашистський комітет (ЕАК) – громадська організація, створена в СРСР у 1942 році з метою мобілізації міжнародної підтримки боротьби проти нацизму, насамперед серед єврейських громад за кордоном. Комітет відіграв важливу роль у СРСР під час Другої світової війни, однак після її завершення його діяльність була визнана «ідеологічно небезпечною». У 1948–1952 роках ЕАК було ліквідовано, а його провідних діячів та активістів страчено, що стало одним із проявів повоєнної державної антисемітської політики в СРСР.

⁴ «Справа лікарів» – сфабрикована кримінальна справа в СРСР 1952–1953 рр, спрямована проти групи провідних медиків, переважно єврейського походження, яких безпідставно звинуватили у змові з метою «шкідництва» та вбивства радянських керівників. Кампанія супроводжувалася масштабною антисемітською пропагандою.

⁵ В офіційній радянській історіографії Друга світова війна інтерпретувалася переважно як Велика Вітчизняна війна (1941–1945), що звужувало хронологічні та змістові рамки подій, виключало період 1939–1941 рр. і теми, що не вписувалися в героїко-патріотичний наратив, як от історію Голокосту та воєнні втрати національних меншин.

⁶ У 1930 році на території Підкарпатської Русі німецьке населення становило близько 2% від загальної чисельності мешканців регіону [Тиводар, 2011, с. 49].

⁷ У 1930 році на території Підкарпатської Русі населення чехів і словаків становило близько 5% від загальної чисельності мешканців регіону [Тиводар, 2011, с. 49].

історії краю дорадянського періоду їм, так само як закарпатським угорцям, німцям і євреям, відводилася роль споконвічних антагоністів українців і за ними закріплювалися кліше «панів» та образ «мачухи-Чехословаччини» [Леньо, 2022, с. 56–57].

Варто також розглядати такий факт, який міг впливати на представлення тих чи інших локальних образів у мистецтві (окрім офіційного замовчування в історіографії) – післявоєнну незначну присутність у розподілі населення Закарпатської області, де в розглянутих хронологічних межах статті 1959 – 1970 рр., словаки та євреї становили по 1%, німці та роми по 0,5 %, а румуни – 2 % від загальної кількості [Тиводар, 2011, с. 52].

Висновки. Починаючи з 1960-х років в УРСР сформувалася стійка динаміка до активного синтезу мистецтва з архітектурою громадських споруд, що підтверджено дослідженнями з різних регіонів України. Вона була пов'язана переходом до інтернаціонального стилю в архітектурі (з радянськими особливостями звисно) та масовим зведенням типових будівель і житлових районів, у межах яких монументально-декоративне мистецтво виконувало підкреслюючу функцію, надаючи типовій забудові художньої виразності.

Західний досвід інтеграції мистецтва в архітектуру майже не висвітлювався у радянський період, натомість канонізувався наратив «Плану монументальної пропаганди», який легітимізував синтез мистецтва й архітектури через ідеологічну інтерпретацію революційної спадщини та сприяв формуванню уявлення про радянську модель як унікальну й безальтернативну.

Тематика монументально-декоративних творів безпосередньо залежала від функції будівель: у закладах харчування, обслуговування та рекреації переважали аполітичні композиції, тоді як у будовах влади, освіти й масової комунікації домінували

ідеологізовані образи, узгоджені з офіційною культурною політикою.

Міжвоєнна традиція закарпатського живопису, тісно пов'язана з народним мистецтвом і фольклором, визначила подальші траєкторії використання етнографічних мотивів у радянський період. Комплексний аналіз панно дозволив ідентифікувати традиційний одяг, атрибути та тематичні акценти, а також виявити домінування образів закарпатських гуцулів, долинян і угорців. Відсутність закарпатських лемків і бойків дає підстави гіпотезі про заміщення їх узагальненим відображенням «закарпатців», тоді як повна відсутність єврейських, німецьких, ромських, словацьких і румунських образів могла бути спричинена репресивною політикою, депортаціями, прагненням уникати етнічного різноманіття поза наративом «дружби народів» та незначної кількості у розподілі населення післявоєнного Закарпаття.

На сьогодні бракує системних кількісних досліджень за ідеологічним розподілом творів і просопографічного аналізу їх сприйняття сучасниками, що унеможливорює повну реконструкцію процесів та вагомих висновків щодо монументально-декоративного та прикладного мистецтва УРСР.

Слід також враховувати, що сформульовані висновки ґрунтуються на неповному масиві візуальних джерел, адже наявні фотоматеріали та ескізи репрезентують лише частину реалізованих замовлень. Значна кількість монументально-декоративних творів могла бути втрачена внаслідок реконструкцій будівель, демонтажу, природного зносу та вандалізму. Така фрагментарність джерельної бази потенційно впливає на результати й не дозволяє з абсолютною впевненістю судити про повноту етнографічної складової, залишаючи відкритим питання про можливу наявність втрачених або незафіксованих образів.

Список використаних джерел

- Bokšaj, O., 1936. Malířství na Podkarpatské Rusi, *Podkarpatská Rus: Sborník hospodářského, kulturního a politického poznání Podkarpatské Rusi*, Bratislava, s. 214–217.
- Molnár, E., Váradi, N., Darcsi, K., Orosz, I. and Csernicskó, I., 2022. *Struggle for Survival. The Transcarpathian Hungarians (1944 – 2022)*, Budapest: Méry Ratio Publishing, 240 pp.
- Борисова, О., 2025. *Про мозаїки Києва*, Біла Церква: ВД «Атена», 304 с.
- Бровді, Р., Русин, А., Коприва, А., 2016. Шепя Антон: Барвіста феєрія, Київ: КИТ, 128 с.
- Велигоцкая, Н., Гаркуша, Н., Ильяшенко, М., Попова, Л., Пекарский, М., 1975. *Монументальное и декоративное искусство в архитектуре Украины*, Киев: Будивельник, 96 с.
- Венгерська, В., Магалецька, К., 2023. Антисемітизм у радянській Україні: витоки, зміст, наслідки. Історіографія проблеми, *Інтермарум: історія, політика, культура*, № 12, с. 130–157. DOI: <https://doi.org/10.35433/history.112053>.
- Гаврош, О., 2010. Жанровий живопис Закарпаття I пол. XX ст.: тематика, особливості художньої мови, *Науковий вісник ЗХІ, матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Ерделівські читання»*, Ужгород: Гражда, с. 201–209.
- Гаврош, О., 2013. Народне мистецтво в утвердженні національної ідентичності українців Закарпаття у міжвоєнний період XX століття, *Наукові записки НаУОА. Серія: Культурологія*, № 12 (2), с. 394–398.
- Гаврош, О., 2017. *Побутовий живопис Закарпаття 1945 – 1991 років: Еволюція жанру, тематика, персоналії*, дис. канд. мистецтвознавства, Львів: ЛНАМ, 364 с.
- Голомшток, І., 1994. *Тоталитарное искусство*, Москва: Галарт, 296 с.
- Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф. Р-1839, оп. 1, спр. 102, на 53 арк.
- ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 106, на 63 арк.
- ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 131, на 29 арк.
- ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 140, на 40 арк.
- ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 161, на 10 арк.
- ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 165, на 15 арк.
- ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 165а, на 81 арк.
- ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 171а, на 66 арк.

- ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 185а, на 94 арк.
 ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 188, на 13 арк.
 ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 189, на 93 арк.
- Докашенко, В., 2018. Громадський контроль діяльності підприємств торгівлі, харчування та побутового обслуговування: деталі політичної реконструкції «відлиги», *Історичні і політологічні дослідження*, № 1 (62), с. 104–129.
- Жаткович, Ю., 2007. *Етнографический очерк угорусских*, Ужгород: Мистецька лінія, 392 с.
- Коляструк, О., 2025. Осмислення радянської монументальної пропаганди в культурній спадщині України, *Вісник факультету історії і міжнародних відносин*, № 23, с. 128–134.
- Коприва, А., 2008а. Вишивка в народному костюмі угорців Закарпаття. Історія та художні особливості, *Конспект лекцій до курсу «Історія мистецтва Закарпаття»*, Ужгород, с. 28.
- Коприва, А., 2008b. Народний костюм закарпатських горян, *Конспект лекцій до курсу «Історія мистецтва Закарпаття»*, Ужгород, с. 28.
- Косів, В., 2019. *Українська ідентичність у графічному дизайні 1945 – 1989 років: монографія*, Київ: Родовід, 480 с.
- Коцан, В., 2020. Традиційний народний одяг угорців Закарпаття середини ХІХ – першої половини ХХ століття, *Народна творчість та етнологія*, № 5–6, с. 50–62. DOI: <https://doi.org/10.15407/nte2020.05.050>.
- Коцан, В., 2021. *Традиційний народний одяг Закарпаття ХІХ – першої половини ХХ ст.: етнічна специфіка, обрядова роль*, Львів: Інститут народознавства НАН України, 296 с.
- Коцан, В., 2024. Народне вбрання Закарпаття в дослідженнях 1940 – 1980-х років, *The 17th International Scientific and Practical Conference “Scientific Trends in the Development of Education in Universities”*, Athens, Greece, International Science Group, с. 81–88.
- Коцан, В., 2025. Зображувальні джерела у вивченні народного вбрання Закарпаття, *The 3rd International Scientific and Practical Conference “Global Trends in the Development of Educational Systems”*, Bergen, Norway, International Science Group, с. 91–100.
- Кретов, А., 2020. Філософсько-культурологічні проблеми самовизначення митця в радянську добу, *Суб’єкт. Пам’ять. Символічне, матеріали міжнар. конф.*, Київ, с. 136–141.
- Леньо, П., 2020. «Ленініана» на Закарпатті: дослідження радянської монументальної пропаганди (1944 – 1991 рр.), *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, Вип. № 1 (42), с. 397–412. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(42\).2020.203264](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(42).2020.203264).
- Леньо, П., 2021. Меморіалізація “Визволителів” у період превентивної радянзації Закарпаття (1944 – 1946 рр.), *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, Вип. № 2 (45), с. 142–147. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(45\).2021.247558](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(45).2021.247558).
- Леньо, П., 2022. Репресована пам’ять: міркування про причини колективної амнезії (закарпатський приклад комеморації Голокосту), В. Ільницький, ред. *Радянські репресії у західних областях України (1939 – 1953): історія, особистості, пам’ять*, Рига: Baltija Publishing, 374 с.
- Леньо, П., 2024. Трагічне минуле, але щаслива сучасність: Закарпаття в фокусі радянських туристичних путівників, *Науковий вісник Ізмайльського державного гуманітарного університету. Серія: Історичні науки*, № 67, с. 158–168. DOI: [https://doi.org/10.31909/26168774.2024-\(67\)-15](https://doi.org/10.31909/26168774.2024-(67)-15).
- Леонтьєв, Д., 2010. *Архітектура України: Велика ілюстрована енциклопедія*, Харків: Видавництво Ранок, 224 с.
- Липа, К., 2024. *Історія архітектурних стилів, великих і не дуже*, Київ: Віхола, 272 с.
- Скавронський, В. (спецред.), 1968. *Малі архітектурні форми в благоустрої населених місць: альбом*, Київ: Будівельник, 251 с.
- Маковский, С., 1925. *Народное искусство Подкарпатской Руси: пояснительный текст*, Прага: Издательство Пламя, 162 с.
- Манайло-Приходько, В., 2013. Народна традиція та пошук модерної національної форми у творчості Федора Манайла, *Науковий вісник Закарпатського художнього інституту*, № 4, с. 77–88.
- Маркович, М., 2025. *Ватра в Карпатах. Репортажі з минулого*, Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 460 с.
- Марковский, А., 2014. Від модерну до соцреалізму: синтез мистецтв в архітектурі Києва, *Вісник Закарпатського художнього інституту*, № 5, с. 48–51.
- Мисюга, Б., 2011. *Галина Севрук*, Львів–Київ: Смолоскип, 240 с.
- Монументальне мистецтво Закарпаття, 2017 – 2025. [Online]. Доступно: <https://www.facebook.com/MonumentalTranscarpathia/> (дата візиту: 19.01.2026).
- Небесник, І., 2000. *Художня освіта на Закарпатті у ХХ столітті: історико-педагогічний аспект*, Ужгород: Закарпаття, 168 с.
- Небесник, І., 2007. *Адальберт Ерделі*, Львів: Вид-во Мс, 296 с.
- Нікітчук, О., 2018. Монументальне мистецтво Закарпаття радянського періоду / Мистецьке віддзеркалення епохи, *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, Ужгород, с. 42–50.
- Нікітчук, О., 2025а. Розвиток монументально-декоративного мистецтва Ужгорода в 1959 – 1990 рр. (На основі архівних матеріалів), *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, № 1(52), с. 21–42. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(52\).2025.330044](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(52).2025.330044).
- Нікітчук, О., 2025b. Художфонд – комбінат мистецтва та пропаганди: художники зсередини системи (1945 – 1991), *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, № 2 (53), с. 25–47. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(53\).2025.341146](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(53).2025.341146).
- Нікіфоров, Є. & Байцим, П., 2024. *Чипси: Українські наївні мозаїки, 1950 – 90*, Харків: ist publishing, 190 с.
- Носа, Б., 2017. Історія розвитку туризму на Закарпатті (кін. ХІХ – поч. ХХІ ст.): короткий історіографічний огляд, *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, № 1(47), с. 248–252.
- Однопозов, І., Панченко, О., 2020. *У пошуках монументальної епохи*, 2-ге вид., Київ, 352 с.
- Петрановская, З., 1974. *Закарпатье приглашает в гости. Путеводитель по предприятиям Закарпатского курортторга*, Київ: Видавництво «Реклама», 28 с.
- Петрова, І. & Хромова, О., 2022. Монументальне мистецтво як засіб конструювання історичної пам’яті в радянській Україні, *Схід*, № 3(1), с. 47–52. DOI: [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3\(1\).271713](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3(1).271713).

- Пилип, Р., 2012. *Художня вишивка українців Закарпаття XIX – першої половини XX ст. (типологія за призначенням, художніми та локальними особливостями)*, Ужгород, 468 с.
- Поп, І. (ред.), 2006. *Енциклопедія Подкарпатської Русі*, Ужгород: ПП «Повч Р. М.», 412 с.
- Приймич, М., 2012. Творчість Йосипа Бокшая у контексті формування українського мистецтва 1920 – 30-х років на Закарпатті. *Науковий вісник Закарпатського художнього інституту*, № 2, с. 93–101.
- Присяжнюк, Ю., 2024. Тема козацтва в монументальних композиціях 1950 – 1980-х рр., *Proceedings of the 4th International Scientific and Practical Conference «Diversity and Inclusion in Scientific Area» «InterConf»*, № 194, с. 242–246.
- Склярєнко, Г., 2017. Закарпатська школа живопису в контексті українського мистецтва другої половини XX століття, *Мистецтвознавство України*, № 17, с. 220–229.
- Склярєнко, Г., 2020. Закарпатська школа живопису та особливості «повернення до модернізму» в українському мистецтві 1960-х років, *Вісник Закарпатської академії мистецтв*, № 14, с. 233–241.
- Склярєнко, Г., 2022. Український стінопис 1960 – 1980-х років: еволюція художньої мови, *Сучасне мистецтво*, № 18, с. 175–188. DOI: <https://doi.org/10.31500/2309-8813.18.2022.269727>.
- Соклаков, М., 2024. Монументальні мозаїки як місця пам'яті в публічних просторах України, *Українські культурологічні студії*, № 1(14), с. 22–26. DOI: [https://doi.org/10.17721/UCS.2024.1\(14\).03](https://doi.org/10.17721/UCS.2024.1(14).03).
- Терехович, М., 1985. *Московские монументалисты: альбом*, Москва: Советский художник, 239 с.
- Тиводар, М.П., 2011. *Етнографія Закарпаття: Історико-етнографічний нарис*, Ужгород: Гражда, 416 с.
- Толстой, В., 1983. *У истоков советского монументального искусства 1917 – 1923*, Москва: Изобразительное искусство, 240 с.
- Тяглий, М. (наук. ред.), 2016. *Геноцид ромів України в період Другої світової війни: вивчення, викладання, комеморація: матеріали науково-практичної конференції* (м. Київ, 4 жовтня 2016 р.), Київ, с. 5–8.
- Українська РСР у цифрах в 1974 році: короткий статистичний довідник / Центральне статистичне управління при раді міністрів УРСР, 1975, Київ: Техніка, 223 с.
- Фединишинець, М., 2008. Антон Шепа: «Рідко коли я цілком задоволений своєю роботою», *Старий замок. Паланок*, 17–23 квітня, с. 20.

References

- Bokšaj, O., 1936. Malířství na Podkarpatské Rusi, *Podkarpatská Rus: Sborník hospodářského, kulturního a politického poznání Podkarpatské Rusi*, Bratislava, s. 214–217. (in Czech).
- Borysova, O., 2025. *Pro mozaiky Kyieva* [About the mosaics of Kyiv], Bila Tserkva: Atena, 304 s. (in Ukrainian).
- Brovdi, R., Rusyn, A., Kopryva, A., 2016. *Shepa Anton: Barvyista feieriia* [Shepa Anton: A Colourful Phantasmagoria], Kyiv: KYT, 128 s. (in Ukrainian).
- Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi oblasti (DAZO)* [State Archive of the Transcarpathian Region], f. R-1839, op. 1, spr. 102, na 53 ark.
- DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 106, na 63 ark.
- DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 131, na 29 ark.
- DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 140, na 40 ark.
- DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 161, na 10 ark.
- DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 165, na 15 ark.
- DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 165a, na 81 ark.
- DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 171a, na 66 ark.
- DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 185a, na 94 ark.
- DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 188, na 13 ark.
- DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 189, na 93 ark.
- Dokashenko, V., 2018. Hromadskyi kontrol diialnosti pidpriemstv torhivli, kharchuvannia ta pobutovoho obsluhovuvannia: detali politychnoi rekonstruktsii vidlyhy [Public control over trade, catering and consumer service enterprises: details of the political reconstruction of the Thaw period], *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*, 1(62), s. 104–129. (in Ukrainian).
- Fedynyshynets, M., 2008. *Anton Shepa: Ridko koly ya tsilkom zadovolenyi svoieiu robotoiu* [Anton Shepa: Rarely am I completely satisfied with my work], *Staryi замок. Palanok*, 17–23 kvitnia, s. 20. (in Ukrainian).
- Havrosh, O., 2010. Zhanrovyi zhyvopys Zakarpattia I pol. XX st.: tematyka, osoblyvosti khudozhnoi movy [Genre Painting of Transcarpathia in the First Half of the 20th Century: Themes and Features of Artistic Language], *Naukovyi visnyk ZKhI, proceedings of the international scientific-practical conference Erdelivski chytannia*, Uzhhorod: Grazhda, s. 201–209. (in Ukrainian).
- Havrosh, O., 2013. Narodne mystetstvo v utverdzheni natsionalnoi identychnosti ukrainsiv Zakarpattia u mizhvoiennyi period XX stolittia [Folk Art in the Formation of the National Identity of Transcarpathian Ukrainians in the Interwar Period of the 20th Century], *Naukovi zapysky NaUOA. Serii: Kulturolohiia*, № 12 (2), s. 394–398. (in Ukrainian).
- Havrosh, O., 2017. *Pobutovyi zhyvopys Zakarpattia 1945 – 1991 rokiv: evoliutsiia zhanru, tematyka, personalii* [Genre Painting of Transcarpathia 1945 – 1991: Evolution of the Genre, Themes, Personalities], PhD dissertation in Art Studies, Lviv: LNAM, 364 s. (in Ukrainian).
- Holomshtock, I., 1994. *Totalitarnoe iscusstvo* [Totalitarian Art], Moskva: Galart, 296 s. (in Russian).
- Kosiv, V., 2019. *Ukrainska identychnist u hrafichnomu dyzaini 1945 – 1989 rokiv: monohrafiia* [Ukrainian Identity in Graphic Design, 1945 – 1989: A Monograph], Kyiv: Rodovid, 480 s. (in Ukrainian).
- Koliastruk, O., 2025. Osmyslennia rianskoi monumentalnoi propahandy v kulturnii spadshchyni Ukrainy [Interpretation of Soviet Monumental Propaganda in the Cultural Heritage of Ukraine], *Visnyk fakultetu istorii i mizhnarodnykh vidnosyn*, № 23, s. 128–134. (in Ukrainian).
- Kopryva, A., 2008a. Vyshyvka v narodnomu kostiumi uhortsiv Zakarpattia. Istorii ta khudozhni osoblyvosti [Embroidery in the Folk Costume of Transcarpathian Hungarians. History and Artistic Features], *Konspekt leksii do kursu Istorii mystetstva Zakarpattia*, Uzhhorod, 28 s. (in Ukrainian).
- Kopryva, A., 2008b. Narodnyi kostium zakarpatskykh horian [Folk Costume of Transcarpathian Highlanders], *Konspekt leksii do kursu Istorii mystetstva Zakarpattia*, Uzhhorod, 28 s. (in Ukrainian).

- Kosiv, V., 2019. *Ukrainska identychnist u hrafichnomu dyzaini 1945 – 1989 rokiv: monohrafiia* [Ukrainian Identity in Graphic Design, 1945 – 1989: Monograph], Kyiv: Rodovid, 480 s. (in Ukrainian).
- Kotsan, V., 2020. Tradytiiniy narodnyi odiah uhortsiv Zakarpattia seredyny XIX – pershoi polovyny XX stolittia [Traditional Folk Clothing of Transcarpathian Hungarians from the Mid-19th to the First Half of the 20th Century], *Narodna tvorchist ta etnolohiia*, № 5–6, s. 50–62. DOI: <https://doi.org/10.15407/nte2020.05.050>. (in Ukrainian).
- Kotsan, V., 2021a. *Etnokulturni markery v konteksti pohranychchia: tradytiiniy narodnyi odiah ta identychnist naseleння Zakarpattia XIX – pochatku XXI st.* [Ethnocultural Markers in the Borderland Context: Traditional Folk Clothing and Identity of the Population of Transcarpathia from the 19th to the Early 21st Century], dys. d-ra ist. nauk, Lviv, 450 s. (in Ukrainian).
- Kotsan, V., 2021b. *Tradytiiniy narodnyi odiah Zakarpattia XIX – pershoi polovyny XX st.: etnichna spetsyfika, obriadova rol* [Traditional Folk Clothing of Transcarpathia from the 19th to the First Half of the 20th Century: Ethnic Specificity and Ritual Role], Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 296 s. (in Ukrainian).
- Kotsan, V., 2024. Narodne vbrannia Zakarpattia v doslidzhenniakh 1940 – 1980-kh rokiv [Folk Clothing of Transcarpathia in Studies of the 1940s–1980s], *The 17th International Scientific and Practical Conference Scientific Trends in the Development of Education in Universities, Athens, Greece, International Science Group*, s. 81–88. (in Ukrainian).
- Kotsan, V., 2025. Zobrazhuvalni dzherela u vyvchenni narodnoho vbrannia Zakarpattia [Visual Sources in the Study of Folk Clothing of Transcarpathia], *The 3rd International Scientific and Practical Conference “Global Trends in the Development of Educational Systems”*, Bergen, Norway, International Science Group, s. 91–100. (in Ukrainian).
- Kretov, A., 2020. Filozofsko-kulturolohichni problemy samovyznachennia myttisia v radiansku dobu [Philosophical and Cultural Problems of Artistic Self-Determination in the Soviet Era], *Subiekt. Pamiat. Symvolichne*, materialy mizhnarodnoi konferentsii, Kyiv, s. 136–141. (in Ukrainian).
- Leno, P., 2022. Represovana pamiat: mirkuvannia pro prychny kolektyvnoi amnezii (zakarpatskyi pryklad komemoratsii Holokostu) [Repressed Memory: Reflections on the Causes of Collective Amnesia (the Transcarpathian Case of Holocaust Commemoration)], V. Ilytskyi, ed. *Radianski represii u zakhidnykh oblastiakh Ukrainy (1939 – 1953): istoriia, osobystosti, pamiat* [Soviet Repressions in the Western Regions of Ukraine (1939–1953): History, Personalities, Memory], Ryha: Baltija Publishing, 374 s. (in Ukrainian).
- Leno, P., 2020. Leniniana na Zakarpatti: doslidzhennia radianskoi monumentalnoi propahandy (1944 – 1991 rr.) [Leniniana in Transcarpathia: A Study of Soviet Monumental Propaganda (1944 – 1991)], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu: seriia Istorii – Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, Vyp. № 1 (42), s. 397–412. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(42\).2020.203264](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(42).2020.203264). (in Ukrainian).
- Leno, P., 2021. Memorializatsiia Vyzvolyteliv u period preventyvnoi radiansyzatsii Zakarpattia (1944 – 1946 rr.) [Memorialization of the Liberators during the Period of Preventive Sovietization of Transcarpathia (1944 – 1946)], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu: seriia Istorii – Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, Vyp. № 2 (45), s. 142–147. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(45\).2021.247558](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(45).2021.247558). (in Ukrainian).
- Leno, P., 2024. Trahichne mynule, ale shchaslyva suchasnist: Zakarpattia v fokusi radianskykh turystychnykh putivnykiv [A Tragic Past but a Happy Present: Transcarpathia in the Focus of Soviet Tourist Guidebooks], *Naukovyi visnyk IDHU*, № 67, s. 158–168. DOI: [https://doi.org/10.31909/26168774.2024-\(67\)-15](https://doi.org/10.31909/26168774.2024-(67)-15). (in Ukrainian).
- Leontiev, D., 2010. *Arkhitektura Ukrainy: Velyka iliustrovana entsyklopediia* [Architecture of Ukraine: A Large Illustrated Encyclopedia], Kharkiv: Vydavnytstvo Ranok, 224 s. (in Ukrainian).
- Lypa, K., 2024. *Istorii arkhitekturnykh styliv, velykykh i ne duzhe* [History of Architectural Styles, Great and Not So Great], Kyiv: Vikhola, 272 s. (in Ukrainian).
- Makovskiy, S., 1925. *Narodnoe iskusstvo Podkarpatskoi Rusi: poiasnitelnyi tekst* [Folk Art of Subcarpathian Rus': Explanatory Text], Praha: Izdatelstvo Plamia, 162 s. (in Russian).
- Manailo-Prykhodko, V., 2013. Narodna tradytiia ta poshuk modernoi natsionalnoi formy u tvorchosti Fedora Manaila [Folk Tradition and the Search for a Modern National Form in the Works of Fedir Manailo], *Naukovyi visnyk ZKhI*, № 4, s. 77–88. (in Ukrainian).
- Markovskiy, A., 2014. Vid modernu do sotsrealizmu: syntez mystetstv v arkhitekturi Kyieva [From Art Nouveau to Socialist Realism: The Synthesis of Arts in the Architecture of Kyiv], *Visnyk ZKhI – The Newsletter Transcarpathian Institute of Arts*, № 5, s. 48–51. (in Ukrainian).
- Markovych, M., 2025. *Vatra v Karpatakh. Reportazhi z mynuloho* [Bonfire in the Carpathians. Reportages from the Past], Uzhhorod: Vydavnytstvo Olexsandy Harkushi, 460 s. (in Ukrainian).
- Monumentalne mystetstvo Zakarpattia [Monumental Art of Transcarpathia], 2017 – 2025. [Online]. Available at: <https://www.facebook.com/MonumentalTranscarpathia/> (accessed: 19 January 2026). (in Ukrainian).
- Mysiuh, B., 2011. *Halyna Sevrak* [Halyna Sevrak], Lviv–Kyiv: Smoloskyp, 240 s. (in Ukrainian).
- Nebesnyk, I., 2000. *Khudozhnia osvita na Zakarpatti u XX stolitti: istoriko-pedahohichniy aspekt* [Art Education in Transcarpathia in the 20th Century: A Historical and Pedagogical Aspect], Uzhhorod: Zakarpattia, 168 s. (in Ukrainian).
- Nebesnyk, I., 2007. *Adalbert Erdeli* [Adalbert Erdeli], Lviv: Vyd-vo Ms, 296 s. (in Ukrainian).
- Nikiforov, Ye. & Baitsym, P., 2024. *Chypsy: Ukrainski naivni mozaiky, 1950 – 90* [Chips: Ukrainian Naive Mosaics, 1950 – 90], Kharkiv: ist publishing, 190 s. (in Ukrainian).
- Nikitchuk, O., 2018. Monumentalne mystetstvo Zakarpattia radianskoho periodu / Mystetske viddzerkalennia epokhy [Monumental Art of Transcarpathia of the Soviet Period / Artistic Reflection of the Epoch], *Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, Uzhhorod, s. 42–50. (in Ukrainian).
- Nikitchuk, O., 2025a. Rozvytok monumentalno-dekoratyvnoho mystetstva Uzhhoroda v 1959 – 1990 rr. (Na osnovi arkhivnykh materialiv) [Development of Monumental and Decorative Art of Uzhhorod in 1959 – 1990 (Based on Archival Materials)], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia Istorii – Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, № 1 (52), s. 21–42. [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(52\).2025.330044](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(52).2025.330044) (in Ukrainian).
- Nikitchuk, O., 2025b. Khudozhfond – kombinat mystetstva ta propahandy: khudozhnyky zseredyny systemy (1945 – 1991) [Khudozhfond as a Combine of Art and Propaganda: Artists from within the System (1945 – 1991)], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia Istorii – Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, № 2 (53), s. 25–47. [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(53\).2025.341146](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(53).2025.341146) (in Ukrainian).

- Nosa, B., 2017. Istoriiia rozvytku turyzmu na Zakarpatti (kin. XIX – poch. XXI st.): korotkyi istoriohrafichnyi ohliad [History of the Development of Tourism in Transcarpathia (Late 19th – Early 21st Century): A Brief Historiographical Review], *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhia National University*, № 1 (47), s. 248–252. (in Ukrainian).
- Odnopozov, I., Panchenko, O., 2020. *U poshukakh monumentalnoi epokhy* [In Search of a Monumental Epoch], 2-he vyd., Kyiv, 352 s. (in Ukrainian).
- Petranovskaia, Z., 1974. *Zakarpate priglashaet v gosti. Putevoditel po predpriatiiam Zakarpatskogo kurorttorga* [Transcarpathia Invites You to Visit. A Guide to the Enterprises of the Transcarpathian Resort Trade], Kyiv: Vydavnytstvo Reklama, 28 s. (in Russian).
- Petrova, I. & Khromova, O., 2022. Monumentalne mystetstvo yak zasib konstruiuvannia istorichnoi pamiaty v radianskii Ukraini [Monumental Art as a Means of Constructing Historical Memory in Soviet Ukraine], *Skhid*, № 3 (1), s. 47–52. DOI: [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3\(1\).271713](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3(1).271713). (in Ukrainian).
- Pop, I., ed., 2006. *Entsyklopediia Podkarpatskoi Rusi* [Encyclopedia of Subcarpathian Rus], Uzhhorod: PP Povch R. M., 412 s. (in Russian).
- Pryimych, M., 2012. Tvorchist Yosypa Bokshaia u konteksti formuvannia ukrainskoho mystetstva 1920 – 30-kh rokiv na Zakarpatti [The Work of Yosyp Bokshai in the Context of the Formation of Ukrainian Art of the 1920s–1930s in Transcarpathia], *Naukovyi visnyk Zakarpatskoho khudozhnoho instytutu*, № 2, s. 93–101. (in Ukrainian).
- Prysiashniuk, Yu., 2024. Tema kozatstva v monumentalnykh kompozitsiakh 1950 – 1980-kh rr. [The Theme of Cossacks in Monumental Compositions of the 1950s – 1980s], *Proceedings of the 4th International Scientific and Practical Conference Diversity and Inclusion in Scientific Area, InterConf*, № 194, s. 242–246. (in Ukrainian).
- Pylyp, R., 2012. *Khudozhnia vyshyvka ukrainsiv Zakarpattia XIX – pershoi polovyny XX st.* [Artistic Embroidery of Ukrainians of Transcarpathia in the 19th – First Half of the 20th Century], Uzhhorod, 468 s. (in Ukrainian).
- Skavronskiy, V., spec. ed., 1968. *Mali arkhitekturni formy v blahoustroi naselennykh mist: albom* [Small Architectural Forms in the Improvement of Settlements: Album], Kyiv: Budivelnik, 251 s. (in Ukrainian, Russian).
- Skliarenko, H., 2017. Zakarpatska shkola zhyvopysu v konteksti ukrainskoho mystetstva druhoi polovyny XX stolittia [The Transcarpathian School of Painting in the Context of Ukrainian Art of the Second Half of the 20th Century], *Mystetstvoznavstvo Ukrainy*, № 17, s. 220–229. (in Ukrainian).
- Skliarenko, H., 2020. Zakarpatska shkola zhyvopysu ta osoblyvosti povnennia do modernizmu v ukrainskomu mystetstvi 1960-kh rokiv [The Transcarpathian School of Painting and the Features of the Return to Modernism in Ukrainian Art of the 1960s], *Visnyk Zakarpatskoi akademii mystetstv*, № 14, s. 233–241. (in Ukrainian).
- Skliarenko, H., 2022. Ukrainskyi stinopys 1960–1980-kh rokiv: evoliutsiia khudozhnoi movy [Ukrainian Wall Painting of the 1960s–1980s: Evolution of Artistic Language], *Suchasne mystetstvo*, № 18, s. 175–188. DOI: <https://doi.org/10.31500/2309-8813.18.2022.269727>. (in Ukrainian).
- Soklakov, M., 2024. Monumentalni mozaiky yak mistisia pamiaty v publichnykh prostorakh Ukrainy [Monumental Mosaics as Sites of Memory in Public Spaces of Ukraine], *Ukrainski kulturolohiichni studii*, № 1 (14), s. 22–26. DOI: [https://doi.org/10.17721/UCS.2024.1\(14\).03](https://doi.org/10.17721/UCS.2024.1(14).03). (in Ukrainian).
- Terekhov, M., 1985. *Moskovskie monumentalisty: albom* [Moscow Monumental Artists: Album], Moskva: Sovetskii khudozhnik, 239 s. (in Russian).
- Tiahlyi, M., sci. ed., 2016. Henotsyd romiv Ukrainy v period Druhoi svitovoi viiny: vyvchennia, vykladannia, komemoratsiia [Genocide of the Roma of Ukraine during the Second World War: Research, Teaching, Commemoration]: *materialy naukovo-praktychnoi konferentsii* (m. Kyiv, 4 zhovtnia 2016 r.), Kyiv, s. 5–8. (in Ukrainian).
- Tolstoi, V., 1983. *U istokov sovetskogo monumentalnogo iskusstva 1917 – 1923* [At the Origins of Soviet Monumental Art, 1917 – 1923], Moskva: Izobrazitelnoe iskusstvo, 240 s. (in Russian).
- Tyvodar, M. P., 2011. *Etnohrafiia Zakarpattia: istoriko-etnohrafichnyi narys* [Ethnography of Transcarpathia: A Historical and Ethnographic Essay], Uzhhorod: Grazhda, 416 s. (in Ukrainian).
- Ukrainska RSR u tsyfrakh v 1974 rotsi: korotkyi statystychnyi dovidnyk* [Ukrainian SSR in Figures in 1974: A Brief Statistical Handbook], 1975, Tsentralne statystychno upravlinnia pry Radi ministriv URSR, Kyiv: Tekhnika, 223 s. (in Ukrainian).
- Velyhotskaia, N., Harkusha, N., Iliashenko, M., Popova, L., Pekarskyi, M., 1975. *Monumentalnoe i dekorativnoe iskusstvo v arkhitekture Ukrainy* [Monumental and Decorative Art in the Architecture of Ukraine], Kyiv: Budivelnik, 96 s. (in Russian).
- Vengerska, V. & Mahaletska, K., 2023. Antysemityzm u radianskii Ukraini: vytoky, zmist, naslidky. Istoriohrafiiia problemy [Antisemitism in Soviet Ukraine: Origins, Content, Consequences. Historiography of the Problem], *Intermarum: istoriia, polityka, kultura*, № 12, s. 130–157. DOI: <https://doi.org/10.35433/history.112053> (in Ukrainian).
- Zhatkovych, Yu., 2007. *Etnograficheskii ocherk ugororusskikh* [Ethnographic Essay of the Uhrorusins], Uzhhorod: Mystetska liniia, 392 s. (in Russian).

Oleksandr Nikitchuk

Postgraduate student at the Department of Archeology, Ethnology and Cultural Studies,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod, Ukraine

ETHNOGRAPHIC MOTIFS IN THE MONUMENTAL AND DECORATIVE ART OF TRANSCARPATIA, 1959 – 1970

The study is devoted to the analysis of ethnographic motifs in the monumental and decorative art of Transcarpathia during the Soviet period. In the second half of the twentieth century, monumental artworks became an important element of the architecture of public buildings, forming a distinctive synthesis of art and architecture. The development of this artistic direction was associated with the transition to the International Style in architecture and the strategy of mass standardized construction, within which monumental and decorative art performed the function of aesthetic individualization of the standardized urban space. The research has an interdisciplinary character and lies at the

intersection of regional history, the history of art of the interwar, wartime, and Soviet periods, as well as ethnographic studies. The main focus is placed on the ways of representing ethnographic and ethnic groups in examples of monumental art in the region, particularly on ethno-identifying markers within artistic compositions. The source base of the study consists of archival materials from the holdings of the State Archives of the Transcarpathian Region and the archives of the Transcarpathian Organization of the National Union of Artists of Ukraine. The methodology involves a visual-analytical examination of monumental panels by breaking them down into separate components: figures of characters, details of traditional clothing, attributes of everyday life, and the context of the depicted activities. This approach made it possible to localize ethnographic motifs and to trace the use of such markers as clothing complexes and examples of traditional trades and economic activities. The study revealed the ethnographic dominance of certain groups or, conversely, the absence of particular ethnic communities within the visual artistic field and public space. A typology of monumental panels was also developed according to the degree of the Soviet ideological component present in them – from neutral apolitical compositions to openly propagandistic images. In addition, the main commissioners of monumental-decorative works, types of compositions, and thematic features of the artworks were analyzed. The research summarizes new material on the topic and introduces a significant body of quantitative data into scholarly circulation, allowing for a broader understanding of the role of ethnographic motifs in shaping the artistic image of the public space of Transcarpathia in the second half of the twentieth century.

Keywords: monumental art, Soviet modernism, ethnography, cultural heritage, propaganda, ideology, Uzhhorod, Transcarpathia, Ukrainian SSR, USSR.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що не має конфлікту інтересів щодо даного дослідження, включаючи фінансовий, особистий, авторський або будь-який інший, який міг би вплинути на дослідження, а також на результати, представлені в даній статті.

Фінансування

Дослідження було проведено без фінансової підтримки.

Доступність даних

Усі дані доступні в цифровій або графічній формі в основному тексті рукопису.

Використання штучного інтелекту

Автор підтверджує, що при створенні даної роботи він не використовував технології штучного інтелекту.

Статус статті:

Отримано: 01.02.2026 Прийнято: 03.03.2026 Опубліковано: 15.04.2026

Creative Commons Attribution NonCommercial ShareAlike License (CC BY-NC-SA 4.0)

ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

ТАБЛИЦІ

Показник	Дані/проекти
Загальна кількість зафіксованих замовлень (проектів), з 1959 по 1970 рік¹	207
Проектів залучених до аналізу	198
– з них до реалізації на території Закарпаття	144
– до реалізації поза межами Закарпаття	54
Проектів з ідентифікованими фотоматеріалами	59
– в т.ч. мистецьких творів в 59 проектах	83
Основні замовники	
– ДЕУ ² та супутні компанії	86
– заклади громадського харчування та обслуговування (столові, кафе, ресторани, бари, готелі, санаторії, бази відпочинку)	60
– кінотеатри, Будинки культури, музеї	9
– залізниця (вокзали, станції)	5
– інше (колгоспи, заводи, поштові відділення)	32
– без зазначення замовника в протоколах	6
Типи композицій	
– фігуративні	69
– архітектурні	4
– анімалістичні	5
– інше (орнаментальні, пейзажні)	5
Тематичні блоки фігуративних композицій	
Традиційна господарська діяльність і ремесла:	32
– виноградарство	12
– землеробство (садівництво, збір врожаю, сінокіс)	12
– скотарство	3
– рибальство	1
– гончарство й ткацтво	4
Обрядово-святкова та фольклорна тема:	22
– танці, співи й музика	14
– обрядовість й святкові застілля	4
– народні міфи, легенди й перекази	4
Соціально-побутова та освітня сфера:	5
– виховання (дитячі садочки тощо)	3
– навчання (школа, ВНЗ)	2
Узагальнені та інші сюжети	10
Ідеологічна складова мистецьких творів:	
– аполітична тематика	64
– частково ідеологічна	16
– пропагандистська	3

Табл. 1. Кількісні показники аналізу монументально-декоративних проектів (1959 – 1970).

¹ На основі протоколів засідань художньої ради Художнього Фонду, котрі зберігаються в Державному архіві Закарпатської області (ДАЗО) Фонд Р-1839. Посилання містяться в розділі «Списки використаних джерел» даної статті.

² ДЕУ (дорожньо-експлуатаційне управління) – державна установа, що відповідає за будівництво, утримання, ремонт і благоустрій автомобільних доріг та пов'язаної з ними інфраструктури; у період СРСР ДЕУ також виступали замовниками монументально-декоративного оформлення об'єктів транспортних вузлів (автопавільйонів, станцій, СТО тощо).

Тип фігуративного образу:	Критерії ідентифікації чоловічих і жіночих костюмів	Етнічна / етнографічна інтерпретація	Кількість проєктів
з високим рівнем етнографічної визначеності	сорочка («кошуля», зазвичай з геометричним орнаментом), безрукавний козушок («кептар»), сукняна куртка («сердак»), запаска, капелюх («крисаня»), взуття (в основному – гостроносі постоли, або шкіряні чоботи). Додаткові атрибути: топірці, трембіти.	Гуцули	11
з високим рівнем етнографічної визначеності	сорочки з широкими рукавами, широких штанів («нагавиці»), шкіряного поясу на декілька пряжок («черес»), гуні, куртки («уйош»), капелюх («клебаня»), заокруглені постоли або чоботи, сорочка («довганю»), спідниця («свита»), фартух («катран»), безрукавка («лайбик»), хустки.	Долиняни	10
з високим рівнем етнографічної визначеності	сорочка з мінімальним декором (часто із широкими рукавами), вузькими темними штанами («гаті») оздобленими шнурівкою та заправленими в чоботи, короткою безрукавою – жилетом («лайбі»), капелюх, блузка з короткими широкими рукавами («буфи»), пишної спідниці або декількох із зовнішньою густорамленою, фартуха, приталеної безрукавки («візитка»). Декоровані квітковим орнаментом. Додаткові атрибути: люльки («піпи»), кошики для винограду («путонь»).	Угорці	6
зі змішаними етнографічними ознаками	вишиті сорочки, безрукавки, постоли, спідниці притаманні етнографічним групам українців.	Узагальнений образ місцевих етнографічних груп українців	8
зі змішаними етнографічними ознаками	вишиті сорочки, безрукавки постоли, спідниці притаманні етнографічним групам українців. В угорців – штани («гаті») заправленими в чоботи, короткою безрукавою («лайбі») оздобленими шнурівкою.	Місцеві етнографічні групи українців та угорців	1
з ознаками модернізованого вбрання та спецодягу	Модерний фабричний одяг, костюми – трійки, робочий спецодяг – комбінезони, фартухи.	Етнічна атрибуція неможлива	18
умовно-символічні або стилізовані	стилізовані плаття та чоловічі костюми без жодного декорування та орнаментів	Етнічна атрибуція неможлива	15

Табл. 2. Кількісні показники та типологія фігуративних образів за ступенем етнографічної ідентифікації в монументально-декоративних проєктах (1959 – 1970).

ІЛЮСТРАЦІЇ

Іл. 1. Тадеуш Рибковський (Tadeusz Rybkowski) «Гуцульське весілля». 1898 р.
(<https://art.lviv-online.com/tadeush-rybkovskyj-tadeusz-rybkowski/>).

Іл. 2. Антоні Козакевич (Antoni Kozakiewicz) «Художник в ромському таборі». 1880-і рр.
(<https://sztuka.agraart.pl/autor/licytacje/140/antoni-kozakiewicz/>).

Лл. 3. Зофія Стриєнська (Zofia Stryjeńska). Графіка із серії «Народні танці». 1927 р.
(<https://www.sda.pl/aukcja/obiekty/zofia-stryjenska-goralski-1938-r,10031,pl> ; <https://www.sda.pl/aukcja/obiekty/zofia-stryjenska-oberek-1938-r,10028,pl>).

Лл. 4. Йозеф Манес (Josef Mánes). Графіка із серії «Народні типи». Ліворуч – дівчина з Ганаччини, праворуч студії горалів. 1920 - рр.
(<https://pohlednice.sbiram.cz/josef-manes--1820-1871-hanacka--nakl--henclova-tiskarna/> ;
<https://files.ekmcdn.com/c8ed37/images/josef-manes-czech-corsetry-fashion-studie-goralu-painting-postcard-141095-p.jpg?w=1000&h=1000&v=2262021-132608>).

Іл. 5. Адальберт Ерделі. «Старий гуцул». 1943 р.
(З колекції Закарпатського обласного музею ім. Й. Бокшая
<https://bokshaymuseum.com.ua/collection/?c=ZH&m=ABCD>)

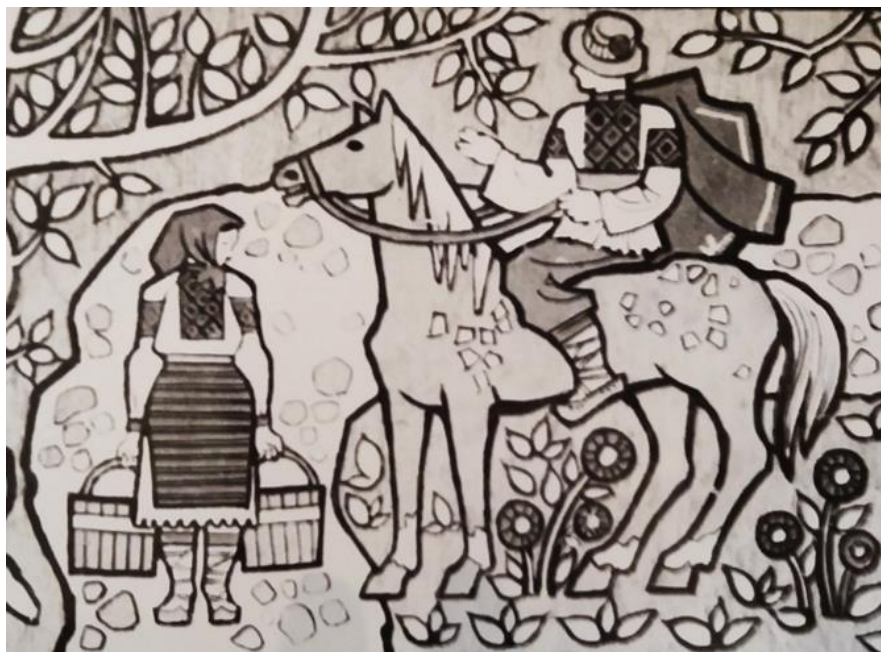
Іл. 6. Йосип Бокшай. «На полонині». 1937 р.
(З колекції Закарпатського обласного музею ім. Й. Бокшая
<https://bokshaymuseum.com.ua/collection/?c=ZH&m=ABCD>)

Іл. 7. Етнографічна карта Закарпаття [Тиводар, 2011, с. 66-67]

Іл. 8. Типи вишивки та вбрання українців Закарпаття [Пилип, 2012, с. 35]

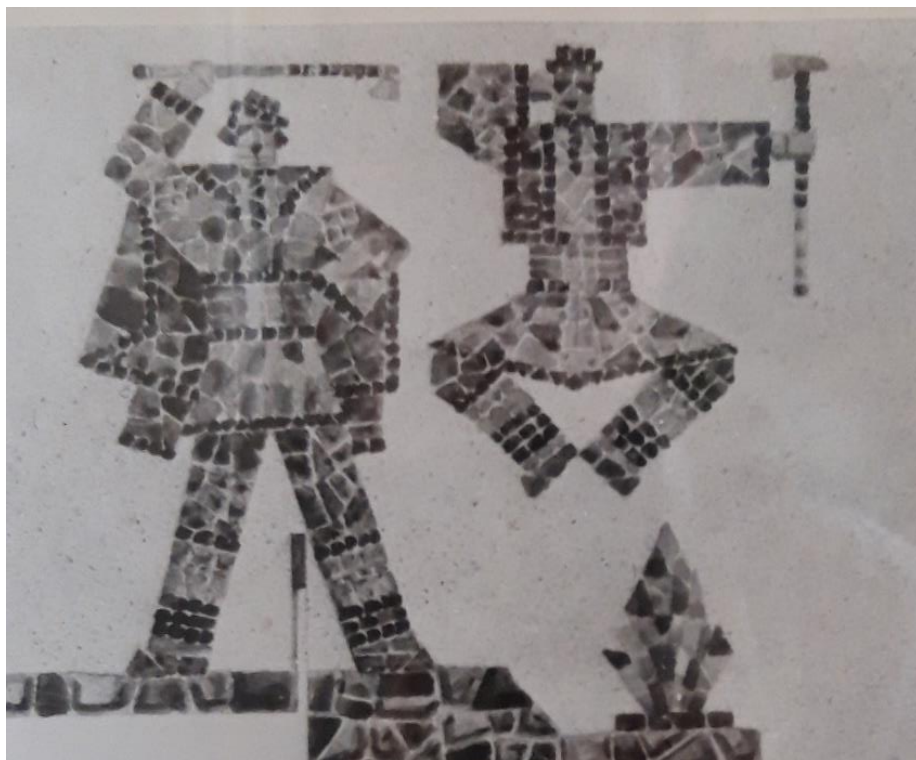
Іл. 9. Фрагмент проекту панно для залу очікування на жд вокзалі. Бокшай Й. (мол.), Шепя А., Балла П., Медвецький М. Сграфіто. 1966 р. м.Чоп. (Архів ЗОНСХУ).

Гуцульська пара. Критерії ідентифікації: сорочки (з геометричним орнаментом), сукняна куртка («сердак»), капелюх («крисаня»), запаска, взуття – гостроносі постоли. «Чим багатшим був парубок, тим більше він зсував капелюх набік» [Коцан, 2021, с. 95].

Іл. 10. Панно в залі ресторану «Невицьке». Бокшай Й. (мол.), Шепя А., Балла П., Медвецький М. Сграфіто. 1967 р. с.Невицьке. [Петрановська, 1974, с. 14]

Гуцульська пара. Критерії ідентифікації: сорочка (з геометричним орнаментом), безрукавний кошушок («кептар»), сукняна куртка («сердак»), капелюх («крисаня»), пояс на чотири пряжки («римінь»), запаска, взуття – гостроносі постоли. Додатковий атрибут: топірець.

Іл. 11. Мозаїка для мотелю «Верховина». Манайло Ф. 1967 р. м.Київ. (Архів музею ім.Ф.Манайло).
Гуцульські парубки. Критерії ідентифікації: сорочки (декоровані), безрукавний козушок («кептар»), куртка («сердак»), пояси на декілька пряжок («римінь»), капелюхи («крисаня»), взуття – постоли. Додатковий атрибут: топірці.

Іл. 12. Панно на тему «Сінокіс». Автопавільйон (зупинка). Пушкаш Л., Бедзір П. 1967 р. с.Забрідь.
(Архів ЗОНСХУ).
Перечинсько-бerezнянські долиняни. Критерії ідентифікації: сорочки, спідниці, фартухи.

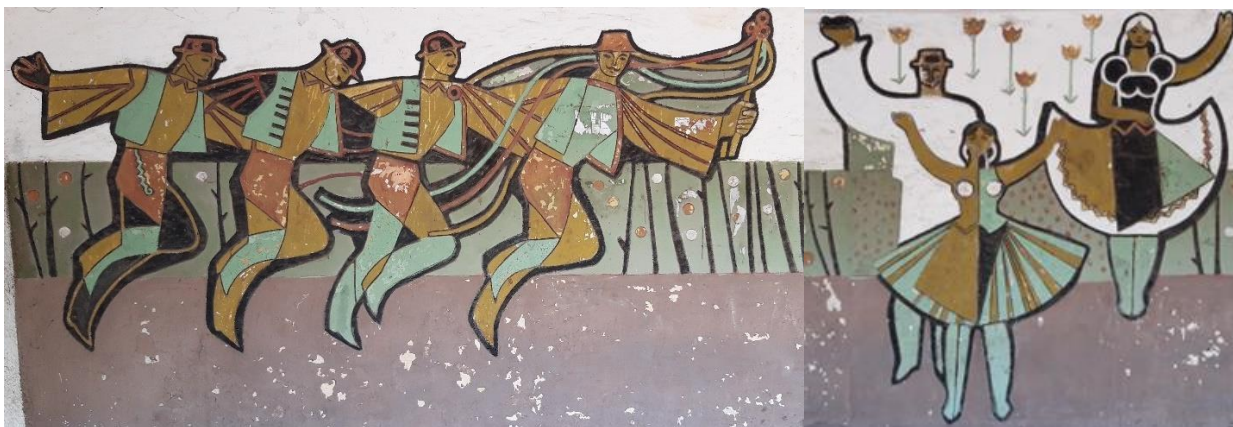
Іл. 13. Панно на тему «Збір врожаю». Будинок культури. Манайло Ф. Мозаїка. 1967 р. с. Заріччя.
(Приватний архів Леню П.).

Долиняни. Критерії ідентифікації: жіночі сорочки-заспільниці [Маркович, 2025, с. 242–244] та характерні спідниці і фартухи з прямих та ламаних ліній декорування [Коцан, 2021, с. 52].

Іл. 14. Панно на тему «Музика та збір врожаю». Автопавільйон. Звенигородський В. Сграфіто. 1968 р. с. Шом.
(Приватний архів Леню П.).

Угорська пара. Критерії ідентифікації: сорочка з рамленими широкими рукавами, вузькими штанами («гати») оздобленими шнурівкою та заправленими в чоботи, короткою безрукавкою – жилетом («лайбі»), блузка з короткими рукавами, пишна рамлена спідниця, фартух декорований традиційним угорським квітковим орнаментом, приталена безрукавка («візитка») [Коцан, 2021, с. 158–159].

Іл. 15. Панно на тему «Весільні обряди». Автопавільйон. Медвецький М., Медвецька Е., Бокшай Й. (мол.). Сграфіто. 1966 р. с. Бене. (Приватний архів Нікітчука О.).

Угорські пари. Критерії ідентифікації: сорочки з рамленими широкими рукавами, вузькі штани («гаті») оздобленими шнурівкою та заправленими в чоботи, короткі безрукавки – жилети («лайбі»), блузка з короткими широкими рукавами («буфи»), пишна рамлена спідниця [Коцан, 2021, с. 158–159]. Парубки з курагов'ю (весільним прапором) [Маркович, 2025, с. 302–304].

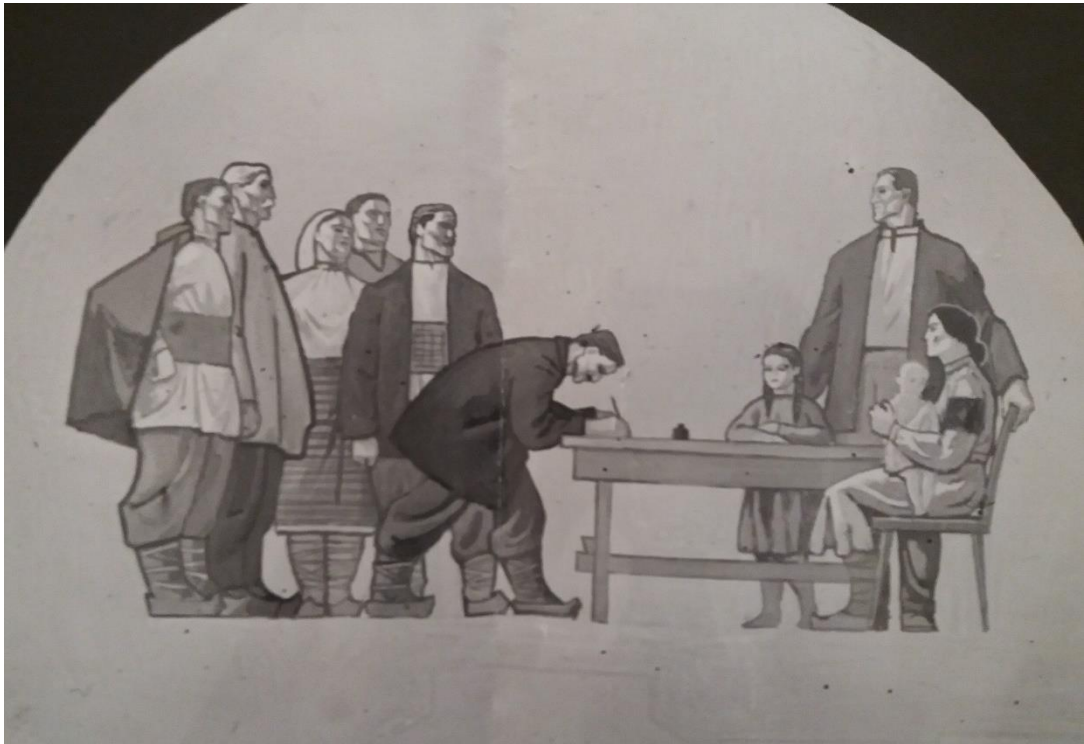

Іл. 16. Ліворуч зображення селянина з Куншагу¹ «Кунська (Половецька) земля» – історичної області Угорщини. J. Heinbucker, 1816 р.

Праворуч – імовірна алюзія на угорських кунів (половців). Фрагмент панно на тему «Легенда заснування Берегова». Ресторан «Білий камінь». Медвецький М. Сграфіто. 1968 р. м. Берегово. (Приватний архів Нікітчука О.).

Угорські куни (половці). Критерії ідентифікації: кожухи («гуні»), сорочки з широкими рукавами та широкі штани без декорування, дводільні шапки, волосся заплетене в косички, вуса, курильні люльки («піпи»), табун коней на задньому тлі композиції.

¹ Куншаг (угор. Kunság), або Кунська (Половецька) земля – історична область Угорщини, пов'язана з поселеннями кочових половців (кунів), які оселилися на цій території у XIII ст. Упродовж середньовіччя регіон зберігав окремі правові привілеї, елементи самоврядування та специфічну етнокультурну ідентичність, що відбилася в традиціях, топоніміці й матеріальній культурі.

Іл. 17. Ескіз панно на тему «Возз'єднання» (?). Балла П. 1966 р. м. Ужгород. (Архів ЗОНСХУ).
Образи зі змішаними етнографічними ознаками українських груп для імовірної репрезентації «закарпатців».

УДК 94(477)"1917/1921":[929:323.272]:314.15(=161.2)
DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(54\).2026.355035](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(54).2026.355035)

ЗБІРНИК УКРАЇНСЬКОГО ВОЄННО-ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА «ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ» ЯК МІСЦЕ ПАМ'ЯТІ

Ольга Зубко¹

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії та археології
Донецького національного університету імені Василя Стуса, Вінниця, Україна

Email: zubkoolga5@gmail.com

Web of Science ResearcherID: ACP-6458-2022

<https://orcid.org/0000-0002-7052-1472>

Дослідження присвячене актуальній проблемі збирання та збереження свідчень учасників воєнних дій. У статті йдеться про зміст і сенс видання збірника матеріалів з української військової історії «За Державність» (1929 – 1939), ініційованого відродженням у 1925 р. в Каліші Українським воєнно-історичним товариством (1920 – 1939). Для характеристики ролі та значення осередку, що гуртувався навколо ідеї міжвоєнного емігрантського воєнного часопису та подальшого її втілення, у розвідці було використано поняття «місце пам'яті», запроваджене в науковий обіг істориком П. Нора в 1980-х рр. Зроблено спробу застосування даного поняття як у широкому розумінні, тобто у трьох смислах – матеріальному, символічному й функціональному, так і вузькому, конкретному позначенні саме «місця» для збирання й збереження пам'яті та перетворення її в досвід. Представлено обґрунтування засновників видання щодо необхідності збереження національної пам'яті про боротьбу за українську державність та відповідне пояснення редакції щодо узагальнюючої назви 10 збірників, що містять понад 100 публікацій, здебільшого причетних до подій одного десятиліття (1914 – 1924 рр.). До редакторського поділу різноманітних матеріалів (спогади, нариси, рецензії тощо) запропоновано варіант їх найпростішої систематизації за назвами: про окремі події, бої, операції, походи, театри воєнних дій, шлях бойових підрозділів. Для ілюстрації проблематики публікацій наведено короткі біографічні довідки деяких авторів (Я. Водяного, М. Галина, Г. Порохівського, Ф. Сумневича, О. Шпилінського та інших). Як план на перспективу актуалізовано думки заступника голови товариства, лікаря і письменника Юрія Липи (1900 – 1944), автора двох десятків новел і статей про національно-визвольні змагання, які автор визначив як спробу дати наступному поколінню відповідь на питання «Що то було?» і «Як то сталося?»).

Ключові слова: Українська революція, українська військова еміграція, козацтво, Українське воєнно-історичне товариство, збірник «За Державність», Юрій Липа, національна пам'ять, джерела.

Постановка проблеми. Запроваджене П'єром Нора (1931 – 2025) ще на початку 1980-х рр. словосполучення «les lieux de mémoire», яке зазвичай перекладають як «місця пам'яті», було винесене в назву праці, робота над якою об'єднала десятки французьких науковців і тривала близько 10 років² [Новак, 2017, с. 244]. Відтоді з'явилася ціла низка досліджень, які, покликаючись на концепцію Нора, оперують поняттям «lieux de mémoire», що стало загальноживим терміном. Попри це суперечки навколо нього не вщухають. Словосполучення, яке з французької було витлумачене як «простір», «обшир», «сфера» пам'яті, не має прямих відповідників в англійській, німецькій, українській чи інших європейських мовах. Його практично прямий переклад звівся до варіацій «місць пам'яті» чи «меморіальних місць». Однак у праці за редакцією Нора йдеться далеко не лише про власне «місця», але й про символи, що не мають прямого географічного еквіваленту, які не можуть бути позначені цяткою на мапі (це, звісно, не означає, що ці символи не мають жодних матеріальних втілень) [Набок, 2017, с. 245].

До таких пам'ятних символів належать і

воєнно-історичні журнали. За типологією місць пам'яті – це друковані символічні простори з такими притаманними аспектами як фіксація подій, конструктор ідентичності та джерело інформації. Про фіксацію подій свідчить друк архівних документів, спогадів учасників і досліджень про боротьбу за незалежність. Конструктор ідентичності виявляє себе як через формування уявлень про військове минуле, так і через вплив на національну свідомість. А джерельна інформативність виступає частиною довготривалого запам'ятовування, забезпечуючи збереження знань, образів та емоцій.

Проблему «місць пам'яті» ставили свого часу українські емігранти – учасники подій 1917 – 1921 рр., але вона актуалізувалася у зв'язку з триваючою російсько-українською війною.

У міжвоєнну добу друкованим виданням, що займалося збиранням, збереженням, упорядкуванням та публікацією воєнної минувшини був збірник Українського воєнно-історичного товариства (1920 – 1939) «За державність» (1929 – 1938). Незмінним відповідальним редактором щорічників був полковник армії УНР, історик і журналіст Михайло

¹ © Зубко О.

² У перекладі англійською вибрані статті «Les lieux de mémoire» вийшли друком у трьох томах загальним обсягом понад 1,5 тис. сторінок у 1996 р. за назвою: «The Realms of Memory: Rethinking the French Past». На початку 2000-х рр. праця, також у скороченому вигляді, була опублікована німецькою мовою. Українському читачеві дослідження П. Нора відомі переважно зі збірки статей, що була укладена як своєрідний підсумок роботи над «Les lieux de mémoire» і вийшла в українському перекладі у 2014 р.: П'єр Нора. Теперішнє, нація, пам'ять / пер. з франц. Андрій Репа. Київ: Кліо, 2014. 272 с.

Садовський (1887 – 1967).

Огляд джерел та літератури. Історіографія проблеми представлена працями як українських [Кисіль, 2001], [Фуртес, 2009], так і закордонних дослідників [Karpus, 1991], [Wisza, 1997]. Польські дослідники зосередилися переважно на питаннях чисельності українських інтернованих збройних частин (35 000 козаків, 4 000 старшин і понад 100 генералів [Wisza, 1997, s. 316]), їх порозумінню з польською владою та їх підготовці до повернення в Україну. Тоді як українські історики фокусували увагу саме на історії створення та діяльності Українського воєнно-історичного товариства (далі УВІТ) як такого, а також на тій військовій проблематиці загалом, яка піднімалася українськими емігрантами як в Польській республіці, так і поза її межами (зокрема в Першій республіці чехів і словаків), впродовж 1920 – 1939 рр., що свідчить про відсутність наукових розвідок, присвячених безпосередньо збірникам УВІТу «За державність»

Відсутність новітніх історіографічних праць про друковане видання «За державність» скеровує до джерельної бази: колекції матеріалів [«За державність». Матеріали до історії Війська Українського» (1929 – 1938)], а також мілітарної прози й публіцистики громадського діяча, заступника голови УВІТ, лікаря і письменника Ю. Липи (1936 – 1937).

Мета. На прикладах мемуарних, публіцистичних та художніх творів українських емігрантів міжвоєнної доби з'ясувати та проілюструвати як і навіщо збирали воєнно-історичну інформацію та зберігали пам'ять про «недавнє минуле» учасники визволення України.

Виклад основного матеріалу. УВІТ було відроджене в Каліші у січні 1925 р. ініціативною групою військових-емігрантів у складі генералів А. Вовка, В. Змієнка, полковника М. Садовського, підполковників В. Євтимовича та М. Стечишина. Управа УВІТ одним з головних напрямів своєї роботи вважала збирання історичних праць, їх систематизацію та видання [За державність, 1929, № 1, с. 186–187].

Після легалізації товариства польською владою у березні 1926 р. справа видання пришвидшилася та полегшилася. На заклик УВІТ до співробітництва відгукнулося чимало колишніх вояків. Одні взялися до написання мемуарів, інші вже мали рукописи, але не знали куди їх подати. До портфелю редакції почали надходити матеріали, у більшості безкоштовно, але деякі за гонорар. Невдовзі їх назбиралося так багато, що вистачало б на укладання 2–3 випусків. Однак через деякий час зневірені у швидкій публікації автори почали відкликати свої праці до інших часописів або видавали їх власним коштом. [За державність, 1929, № 1, с. 188].

У 1929 р. нова управа УВІТ в складі генерал-полковника М. Юнакова, генералів-хорунжих В. Змієнка та А. Загородського, полковника М. Садовського, підполковників С. Скрипки, В. Євтимовича, П. Опаренка закінчила справу попередниці, здійснивши зрештою випуск першого збірника та почала готувати наступні. [За державність, 1929, № 1, с. 189].

У редакційній статті первістка було обґрунтовано необхідність і доцільність продовження такого видання. З тексту також зрозуміло, чому щорічник

отримав назву «За Державність».

Ініціатори видання вважали, що справа постанови української державності вирішиться тільки мілітарним шляхом. До цього повинні бути готовими «*всі по-державницьки успособлені Українці*». [За державність, 1929, № 1, с. 3]. Вони звертали увагу на гіркий досвід боротьби тих, хто прагнув, але не досяг самостійності. Звертаючи увагу, що цей досвід повинні застосувати й теперішнє, і майбутнє покоління, «*аби не кривавились задармо лави нових борців за визволення України, повторюючи старі помилки*» [За державність, 1929, № 1, с. 3]. При цьому враховуючи, що здобуті великою ціною знання можуть зникнути, бо «*рідшають лави старих активних борців, а з ними зникає і частина нашої воєнно-історичної минувшини*» [За державність, 1929, № 1, с. 3]. От чому обов'язком кожного небайдужого до української справи вояка є подання матеріалів, що висвітлювали б події, «*свідком, учасником або й аранжером яких довелося йому бути*» [За державність, 1929, № 1, с. 3].

Отже, перед УВІТом стояли завдання: по-перше, «збирати, класифікувати та систематизувати воєнно-історичні матеріали, вносити поправки на підставі перевірених даних та, в міру сил, подати належні висновки»; по-друге, «дати готові матеріали майбутнім дослідникам, на підставі яких вони спромоглися б укласти воєнну історію українських визвольних змагань»; по-третє, «може й створити притаманну українській вдачі військову доктрину». [За державність, 1929, № 1, с. 3–4].

Засновники видання підкреслили, що «*справа вимагає скупчення зусиль, що може видається надто важким в сучасний момент, коли живемо в період зневіри, розгубленості, гострої критики колишніх кумирів, а навіть почасти ворожнечі з причин особистих чи партійних, через розходження поглядів на форму Української Державності*». У підсумку зазначалося: «*Всі прагнемо власної хати, власної Держави, різницю політичних переконань покриває велич мети*». Знаючи та розуміючи «*злидні емігрантського животіння*», активісти сподівалися, що у цій важкій та занедбаній праці вони знайдуть як моральну, так і матеріальну підтримку серед українського суспільства [За державність, 1929, № 1, с. 4].

Письменник і лікар Ю. Липа, член УВІТ, один із заступників голови товариства, в дописі про військове видавництво зазначав, що не «*особисте самохвальство, чи бажання знайти собі подяку в сучасників*» рухало тоді ветеранами визвольних змагань, а бажання «*зберегти ідеали армії і пам'ять війни 1917 – 1920 рр. на будуче; прагнення не тільки дати приклади «героїчного чину» українського війська, щоб не повторювати минулих помилок*», а передати досвід для «*будучини Українського війська*», а відтак і майбутнього України.

«*З надзвичайними труднощами, мерзнувши в дерев'яній буді таборової друкарні, самохітні складачі, старшини і козаки, стулювали сторінку по сторінці на педаловій машині перший грубий том (аж 192 стор. великої 8°) збірника «За державність»* – так описував Ю. Липа початок цієї великої справи. [Липа, 1936, с. 3].

На заклик до друку відгукнулися «українці з усіх земель України», різних звань, посад і родів військ: «кубанець Сулятицький, бесарабець Галин, галичанин Думін та інші автори-аматори від генерала генерального штабу до простого козака, серед яких кіннотники, січові стрільці, повстанці тощо». Ю. Липа підкреслював, що для кожного свідомого українця обов'язково знайдеться на сторінках збірника «щось для зміцнення гордості і знання власної історії... і знання великих українських походів, як давніх, так і недавніх». [Липа, 1936, с. 3].

Пройде десять років і на з'їзді УВІТ працівники редакції згадуватимуть свої перші кроки, як вони відчували себе справжніми першодрукарями, коли «кожноразово пензлем потрібно було смарувати валок», щоб відбити одну сторінку накладу [За державність, № 5, 1938, с. 22]. За десятиліття їм вдалося видати десять щорічників збірника, обсягом понад 200 сторінок кожний, при цьому перший випуск 1929 р. було перевидано в 1935 р.

Збірники містять понад 100 публікацій, з них 45 спогадів, 52 історичні нариси та інші матеріали (рецензії, некрологи, бібліографія), а також 22 схеми. З 60-ти авторів, тільки одинадцять невійськових – це історики М. Антонович і Б. Крупницький, священник П. Білон, редактор і письменник І. Гаврилюк, К. Коваль-Медзвєцька (єдина акторка-жінка), редактор і бібліограф П. Зленко, юрист Г. Лазаревський, лікар і письменник Ю. Липа, історик і педагог П. Сулятицький дипломат і митець граф М. Тишкевич, інженер-залізничник В. Яновський.

Серед авторів-військових – представники генералітету та офіцери, а також кілька невизначених осіб¹.

Оголосивши про намір друкувати дослідження з усіх періодів історії українського війська, редакція помістила на сторінках збірника статті з давнього минулого про події та постаті козацької-гетьманської доби (кінця XV – початку XVII ст.): 1) В. Дашкевича-Горбацького про походження Остафія Дашкевича – старости черкаського, канівського та кричівського, кошового, який керував обороною південних кордонів від нападів кримських татар; 2) М. Антоновича про козацький похід польського шляхтича та військового діяча Речі Посполитої М. Язловецького в 1594 р.; 3) М. Антоновича про участь українського козацтва в Смоленській війні (1632 – 1634); 4) О. Переяславського про бойові дії Української Кінної армії під Лоевом у 1649 р. під командуванням гетьмана М. Кричевського – чигиринського полковника в 1643 – 1648 рр.; 5) О. Шпилинського про Сердюцькі полки на Лівобережжі за часів гетьмана Брюховецького; 6) Б. Крупницького про діяльність Пилипа Орлика на теренах Правобережної України в 1711 р.

Окремо відзначимо історичний нарис Олександра Опанасовича Шпилинського, який був співробітником

українських спецслужб: у 1920 – 1921 рр. керував розвідувальним відділом штабу Дієвої армії УНР і неодноразово бував особисто на території Радянської України.

У своїй праці Шпилинський писав: «У часі руїни, при облозі м. Ставища, це місто боронили три Сердюцькі полки і лишили нам приклад подиву гідного героїзму, що обійшов уся тогочасну закордонну пресу. В цей час на Лівобережній Україні Брюховецький мав 10 городових полків та 5 Сердюцьких. Реєстр із 1663 р. виглядає так: Правобережжя: Перший Сердюцький полк – полковник Дачко. Другий Сердюцький полк – полковник Буланій. Третій Сердюцький полк – полковник Дейнека. Лівобережжя: Перший Сердюцький кінний полк – полковник Мартинів. Другий Сердюцький піший полк – полковник Баки. Третій Сердюцький піший полк – полковник Годуненко. Четвертий Сердюцький піший полк – полковник Чернець. П'ятий Сердюцький піший полк – полковник Серденя. Три правобережні Сердюцькі полки під командою полковника Дачка полягли в жорстоких боях при обороні м. Ставищ майже до останнього чоловіка; лишалось таким чином тільки п'ять лівобережних Сердюцьких полків» [За Державність, 1930, № 2, с. 88–89].

У 1930-х сотник Шпилинський подав у відставку. Відомо, що 7 лютого 1937 р. він, не полишаючи дослідження про Ставищенське повстання проти Речі Посполитої у 1664 – 1665 рр. (нині Ставище – селище міського типу в Київській області поблизу Білої Церкви – *авт.*), виступив із доповіддю «Осада міста Ставище у 1664 році (військово-історична розвідка)» в Українському науковому інституті в Берліні. [Чухліб, 2012, с. 778]. Спроби розшукати цю працю поки що безуспішні.

Але повернемося до змісту збірників.

Більшість матеріалів охоплюють одне десятиліття (1914 – 1924) з недавнього минулого: від створення мілітарних організацій напередодні Першої світової війни (Е. Юревич-Книгєцький) до друкарської справи в Каліському таборі інтернованих (І. Зубенко) та волинських повстанців (Є. Філоненко). Йшлося як про власну участь у визвольних змаганнях (Ю. Науменко), так і про загальний огляд революційних подій, види та форми боротьби під час визвольних змагань (П. Єрошевич).

Щодо різноманітності форматів авторських дописів, то здебільшого це спогади та нариси, але редакція також приймала інші матеріали: некрологи (контрадміралу УНР М. Білинському, автор – В. Савченко-Більський); пропам'ятні статті (Головному отаману Симону Петлюрі, автор – В. Сальський); рецензії (історії України Д. Дорошенка, автор – Г. Лазаревський; записок генерала П. Врангеля, автор – А. Сулятицький); державне будівництво (про проголошення 4-го Універсалу, автор – І. Гаврилюк);

¹ Йдеться про генерала-полковника М. Омеляновича-Павленка; генерала-поручника П. Єрошевича; генералів-хорунжих М. Безручка, М. Галина, В. Дашкевича-Горбацького, А. Пузицького, В. Савченка-Більського, В. Сальського, О. Удовиченка, П. Шандрука; полковників О. Вишнівського, В. Кедровського, Ю. Киркиченка, М. Крата, Г. Порохівського, В. Савченка, К. Смовського, В. Чабанівського, С. Чорного; підполковників

А. Маруценка-Богдановського, Т. Омельченка, В. Проходи, І. Ремболовича, М. Чижевського, М. Янчевського, М. Яценка; поручників Д. Зоренка, Ф. Корольчука; сотників М. Бутовича, А. Гончаренка, О. Думіна, І. Зубенка, О. Каложного, В. Корніїва, С. Левченка, Ю. Науменка, О. Переяславського, П. Проценка, Є. Філоненка, О. Шпилинського; хорунжих І. Винника, І. Гнойового, Е. Юревича-Книгєцького.

військове будівництво (про засідання Всеукраїнського військового генерального комітету, автор – В. Кедровський); військове право (історія українського військового судівництва, автор – В. Кириченко); бібліографічний покажчик (про січових стрільців, автор – П. Зленко); описи повсякдення (про окупований денікінцями Київ, автор – К. Коваль-Медзвєцька).

Граф М. Тишкевич – український дипломат, публіцист, митець і меценат (тричі номінований на Нобелівську премію (1910 р., 1911 р. і 1927 р.) – *авт.*) зробив огляди міжнародної преси про відношення до України й міжнародних зустрічей. Свій допис «З недавнього минулого» він почав з твердження, що сучасне йому українське військо успадкувало і продовжило козацьку традицію: *«Слава Козаччини лунала колись по цілому світі. Знала її Європа й Азія; лише в самій Франції Ришельє, Людовик XIV і Наполеон, який наказав історикові Лезюру написати книгу про козаків. Писав про них Вольтер і співав Віктор Гіто. Наше військо вповні підтримало цю славу тпер»* [За Державність, 1937, № 7, с. 229].

Варто виокремити спогади Мартирія Андрійовича Галина – лікаря-хірурга, доктора медицини «Спостереження та враження з часів великої війни та революції», адже саме участь у бойових діях і набутий досвід спонукали його взятися за українську медичну термінологію, у результаті чого побачили світ «Російсько-український медичний словник» (Київ, 1920 р., 144 с.) та «Медичний латинсько-український словник» (Прага, 1928 р., 302 с.) [Нечаїв, 2020, с. 78].

На сторінках збірників можна знайти інформацію про окремі бої (А. Гончаренка про бій під Крутами 29 січня 1918 р.), операції (М. Крата про Вапнярську операцію 26–27 липня 1919 р.), походи (М. Омеляновича-Павленка, І. Ремболовича, М. Чижевського, С. Чорного, В. Яновського про Зимові походи). Є у збірниках інформація за театрами воєнних дій – зимові події 1917 р. у Таврійській губернії (Ф. Корольчука); Гайдамацький Кіш на Слобідській Україні у 1917 – 1918 рр. (К. Смовського); Одеська Гайдамацька бригада на півдні України в березні-грудні 1917 р. (М. Янчевського); про березневі бої 1918 р. за доступи до Києва (А. Пузицького); про 1918 р. на Чернігівщині (І. Ремболовича); історія боротьби військ УНР на Лівобережжі у 1917 – 1919 рр. (В. Савченка); боям за Вапнярку у липні-серпні 1919 р. (О. Вишнівського).

Окремі публікації були присвячені відомим подіям: вступу українського війська до Києва 31 серпня 1919 р. (В. Чабанівського); переходу української армії через Збруч 21–23 листопада 1920 р. (О. Удовиченка); форсуванню Дністра в серпні 1920 р. в районі Городенки (О. Удовиченка); трагедії Базару 21 листопада 1921 р. (П. Ващенко).

Зокрема від отамана Холодноярської республіки (1919 – 1922) Я. Водяного (1886 – 1940) дізнаємося про виступ Вільного Козацтва проти москалів на залізничній станції Віниця наприкінці грудня 1917 р. Від травня 1922 р. він жив у містечку Гусятин, що після короточасного перебування у складі ЗУНР (1918 – 1920) перейшло до Польської республіки. Робота у польських страхових та кооперативних товариствах давала йому весь вільний час використовувати для написання мемуарів про

українські визвольні змагання, а також для створення драми «Холодний Яр». Саме в Гусятині Водяного розшукали представники уенерівської спецслужби в еміграції та запропонували співпрацю. Думка про те, що зможе бути корисним для втілення в життя української ідеї в нових умовах, дуже захопила Водяного. Невдовзі, коли спецслужбу Військового міністерства Державного Центру УНР в екзилі у 1927 р. очолив генерал-хорунжий В. Змієнко (1886 – 1938) (нагадаємо, один зі співорганізаторів УВІТу – *авт.*), Яків Михайлович почав із ним співпрацювати. Під його проводом діяла добре організована група в містечку Гусятині й в селі Борсуки. Він мав свою агентурну мережу, яка добувала інформацію про справжній стан справ в Україні. Через перевірених агентів переправляв на українську територію листівки, журнали та іншу літературу, у якій звучав заклик не миритися з наявними порядками та боротися з радянською владою [Служба зовнішньої розвідки України, 2021].

Збірник містив також матеріали, присвячені історії окремих бойових підрозділів, їх українізації (В. Корніїв, Ю. Науменка, П. Проценка, В. Савченка); бойовий шлях січових стрільців (М. Безручка), сірожупанників (М. Бутовича, В. Проходи), синьожупанників (Т. Омельченка); 1-го Кінного Лубенського полку ім. Максима Залізняка (А. Марущенка-Богдановського); 5-тої Херсонської стрілецької дивізії (О. Думіна, Ю. Науменка); 8-й Катеринославського корпусу (С. Левченка); Інструкторську школу старшин (С. Левченка); Житомирську пішу Юнацьку школу (І. Винника).

Історію 412-ї Київської пішої дружини писав Федір Сумневич (1885 – ?) – колишній прапорщик російської армії, волинський та подільський губернський комісар, просвітянин та кооператор. Його долю після 1929 р., за відсутністю документів, не можливо простежити. (Давидюк, 2016). Тоді як надрукований у 1936 р. нарис свідчить про проживання та коопераційну діяльність Федора Олександровича на польських теренах, принаймні до 1936 р.

Полковник Гнат Порохівський зосередився на вагомих моментах історії 2-ї Кулеметної бригади, яку він очолював до моменту її інтернування в листопаді 1920 р. в Румунському Королівстві. В 1935 р. Гнат Єрмилович був не тільки співзасновником Громадсько-допомогового комітету української еміграції в Румунії (ГДК) та головою українського розвідувального пункту в Румунському Королівстві, але й співробітником румунської спецслужби – Спеціальної служби інформації (CCI, Serviciul Special de Informații) [Власенко, 2022, с. 192]. Отже, можемо стверджувати, щорічник ретельно прочитувався не тільки українськими та польськими військовими фахівцями, а й румунськими.

Але не тільки повне відтворення імен і подій з історії українського війська, і навіть не збереження набутих знань і досвіду як таких було важливим для емігрантів 1920 – 1930-х рр. Вони міркували над продовженням боротьби та підготовкою до неї прийдешнього покоління.

Лікар і письменник Ю. Липа не був професійним військовим, заступником голови УВІТ він був обраний

за створення тритомника новел «Нотатник» (Львів, 1936 – 1937), де на основі розповідей «самовидців» в художній формі відображено події визвольних змагань і еволюцію характерів учасників Української революції, починаючи від Першої світової війни та закінчуючи еміграцією. Новелами «Нотатника» охоплено десять років (1914 – 1924), випадково чи ні, але такий самий діапазон років у збірника «За Державність». Так, у новелах «Коваль Супрун» – час від літа 1914 р. до осені 1917 р.; «Література» – осінь 1917 р.; «Ганнуся» – (вочевидь – авт.) літо 1918 р.; «Гринів» – від початку 1917 р. до початку 1919 р.; «Рубан» – березень-грудень 1919 р.; «Кіннотчик» – весна 1919 р.; «Закон» – літо 1919 р.; «Кам'янець столичний» – літо 1919 р.; «Малий» – осінь 1919 р.; «На варті» – осінь 1919 р.; «Петька Клиш, нальотчик» – зима 1919 – 1920 рр.; «Чародій» – літо 1920 р.; «Бляшанки» – осінь 1920 р.; «Номер двадцять восьмий» – не раніше весни 1922 р.; «Гадючки» – не раніше осені 1922 р.; «Табір» – 1920 – 1924 рр. [Липа, 2024, с. 16]. Свої твори письменник визначив як спробу дати наступному поколінню відповідь на питання «Що то було?» і «Як то сталося?» [Липа, 1937, с. 6].

У статті «Бути великим свідком» Ю. Липа розмірковував над вартістю слова, почутого від учасника історичної події для письменника, що їх описує. Кожне таке свідчення він порівнює з появою «нового світла з темряви і хаосу». Новеліст переконує: «Знаємо крім того багато з української мемуаристики про походи, перемоги і невдачі, про окремі злі і добрі факти. Але цього замало. Бо ці зіставлення, мемуари і військові синтези ввійшли в кров, в душу лише учасників цього всього. Битви – нераз виписані не лиш у їх серці, але й іграми на їхньому тілі. Слово «Вознесеньск» для учасника походу – це ціла гамма почувань, те саме «Маківка» для Усусуса (Українських січових стрільців – авт.). Але про ці почування, на жаль, з їх мемуарів можемо лише догадуватись. Тому ці гами почувань умруть разом з ними, а є речі, що в українській духовій расі повинні бути безсмертні».

[Липа, 1936, с. 1].

На думку Юрія Івановича мемуари дають передовсім впевненість, «що не було перерви, порожнього місця в українському житті в тих великих роках». Спогади «можуть бути підставою гордості і віри», але не можуть «організувати почуття пізніших поколінь». Він переконаний, що «тривале відчуження життя в тих роках може дати лише література, малярство, мистецтво взагалі», тому що «письменник ставить читача мов би на місце тих людей», «експонує» дії та почуття, готує покоління до майбутніх випробувань». «Коли настануть великі випробування, то далі діяти, це вже не справа письменника» – підсумовує він. [Липа, 1936, с. 1].

Можливо саме тому, в збірнику матеріалів «напівнаукової», за визначенням самих керівників, організації УВІТ є лише один матеріал авторства Ю. Липи – це «Одеська Січ», про створення молодіжної парамілітарної організації в Одесі у квітні 1917 р. «Організатор українського почуття» обрав інший, художній формат впливу на молоде покоління.

Висновки. У назві статті було застосовано поняття «місце пам'яті», запроваджене в науковий обіг істориком П. Нора. У статті воно вживане в розумінні пам'ятного символу, з такими притаманними йому аспектами як фіксація подій, конструктор ідентичності та джерело інформації для характеристики ролі та значення осередку, що гуртувався навколо ідеї міжвоєнного емігрантського воєнного часопису та подальшого її втілення.

Організатори журналу збирали, зберігали, систематизували та друкували матеріали спогади, нариси та інші матеріали з давнього і недавнього минулого українського війська для створення історії національно-визвольних змагань в датах і подіях, виховання патріотизму через встановлення зв'язків поколінь, вони прагнули передати далі теоретичний і практичний досвід боротьби за визволення України наступному поколінню.

Список використаних джерел

- Karpus, Zbigniew, 1997. *Jeńcy Internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918 – 1924*, Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 209 s.
- Wisnka, Emilian, 2001. Prasa wojsk Ukrainskiej Republiki Ludowej internowanych w Polsce v latach 1920 – 1924. [w:], *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*, Toruń: Wyd. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, s. 309–327.
- Власенко, В. 2022. Гнат Порохівський: штрихи до біографії емігрантського періоду. (За матеріалами Галузевого державного архіву Служби безпеки України), *Z Tarcza albo na Tarczy: wojny w historii cywilizacji światowej. Monografia zbiorowa*. Międzynarodowe Konsorcjum Naukowo-edukacyjne Imienia Luciana Febvra, Warszawa-Paryż, 2022, с. 192–202.
- Давидюк, Р., 2016. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства, Львів; Рівне: Дятлик М., 704 с.
- Кисіль, З. Р., 2001. Українське воєнно-історичне товариство (1920 – 1939), *Український історичний журнал*, № 2, с. 100–112.
- Липа, Ю., 1936. Найбільше військове видавництво українців-емігрантів, *Обрії*, Львів, Ч. 10–11, с. 3.
- Липа, Ю., 1937. Нагороджений «Нотатник», *Новий час*, Львів, 22 лютого (Ч. 38), с. 6.
- Липа, Ю., 1936. Бути великим свідком, *Обрії*, Львів, Ч. 5, с. 1.
- Нечаїв, С., 2020. До сторіччя російсько-українського медичного словника Мартирія Галина, *Українські медичні вісті*, Т. 12, № 1 (84), с. 77–79. DOI: <https://doi.org/10.32471/umv.2709-6432.84.102>.
- Набок, С., 2017. Простір і пам'ять: на перехресті контекстів, *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*, Вип. 5–6 (91–92), с. 244–253.
- Отаман Холодного Яру Яків Водяний. Служба Зовнішньої Розвідки України. URL: <https://szru.gov.ua/history/stories/otaman-kholodnoho-yaru-yakiv-vodyanyi> (дата звернення: 02.02.2026).
- Фуртес, О. О., 2009. *Військово-історична проблематика у працях української еміграції 1920 – 1939 рр.*: дис. канд. іст. наук: 20.02.22, Львів, 220 с.

Чухліб, Т. В., 2012. Ставищанська оборона. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України, Київ: Наукова думка, Т. 9, с. 778.

References

- Karpus, Zbigniew, 1997. *Jęńcy Internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918 – 1924*, Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 209 s. (in Polish).
- Wiszka, Emilian, 2001. Prasa wojsk Ukrainskiej Republiki Ludowej internowanych w Polsce v latach 1920 – 1924. [w:], *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*, Toruń: Wyd. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, s. 309–327. (in Polish).
- Vlasenko, V., 2022. Hnat Porokhivskiy: shtrykhy do biohrafiy emihrantskoho periodu. (Za materialamy Haluzevoho derzhavnoho arkhivu Sluzhby bezpeky Ukrainy). [Hnat Porokhivskiy: touches to the biography of the emigrant period. (Based on materials from the Branch State Archive of the Security Service of Ukraine)], *Z Tarcza albo na Tarczy: wojny w historii ciwilizacji swiatowej. Monografia zbiorowa*. Miedzynarodowe Konsorcjum Naukowo-edukacyjne Imienia Luciena Febvra, Warszawa-Paryż, 2022, c. 192–202. (in Ukrainian).
- Davydiuk, R., 2016. *Ukrainska politychna emihratsiia v Polshchi: sklad, struktura, hromadsko politychni praktyky na terytorii Volynskoho voievodstva*. [Ukrainian political emigration in Poland: composition, structure, socio-political practices in the Volyn Voivodeship], Lviv; Rivne: Diatlyk M., 704 s. (in Ukrainian).
- Kysil, Z. R., 2001. Ukrainske voienno-istorychne tovarystvo (1920 – 1939). [Ukrainian Military Historical Society (1920 – 1939)], *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, s. 100–112. (in Ukrainian).
- Lypa, Yu., 1936. Naibilshe viiskove vydavnytstvo ukraintsiv emihrantiv. [The largest military publishing house of Ukrainian emigrants], *Obrii*, Lviv, Ch. 10–11, s. 3. (in Ukrainian).
- Lypa, Yu., 1937. Nahorodzhenyi «Notatnyk». [Award-winning "Notetaker"], *Novyi chas*, Lviv, 22 liutoho (Ch. 38), s. 6. (in Ukrainian).
- Lypa, Yu., 1936. Buty velykym svidkom. [To be a great witness], *Obrii*, Lviv, Ch. 5, s. 1. (in Ukrainian).
- Nechaiv, S., 2020. Do storichchia rosiisko-ukrainskoho medychnoho slovnyka Martynii Halyna. [To the centenary of the Russian-Ukrainian medical dictionary Martynii Halyna], *Ukrainski medychni visti*, T. 12, № 1 (84), s. 77–79. DOI: <https://doi.org/10.32471/umv.2709-6432.84.102>. (in Ukrainian).
- Nabok, S., 2017. Prostir i pamiat: na perekhresti kontekstiv. [Space and Memory: At the Crossroads of Contexts], *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa*, Vyp. 5–6 (91–92), s. 244–253. (in Ukrainian).
- Otaman Kholodnoho Yaru Yakiv Vodianyi [Ataman of Kholodny Yar Yakiv Vodianyi], *Sluzhba Zovnishnoi Rozvidky Ukrainy*, URL: <https://szru.gov.ua/history/stories/otaman-kholodnoho-yaru-yakiv-vodyanyi>. (02.02.2026). (in Ukrainian).
- Furtes, O. O., 2009. Viiskovo-istorychna problematyka u pratsiakh ukrainskoi emihratsii 1920 – 1939 rr. [Military-historical issues in the works of Ukrainian emigration 1920 – 1939]. *Candidate's thesis*. Ph.D. thesis, Lviv. (in Ukrainian).
- Smolii, V. A. red., 2012. Stavyschanska oborona. [Stavyschansk defense. Encyclopedia of Ukrainian History], *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, Vol. 9, Kyiv : Naukova dumka. (in Ukrainian).

Olha Zubko

PhD. (History), Senior Lecturer Department of History and Archaeology
Vasyl Stus' Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine

COLLECTION OF THE UKRAINIAN MILITARY-HISTORICAL SOCIETY “FOR STATEHOOD” AS A PLACE OF MEMORY

The study is devoted to the current problem of collecting and preserving testimonies of participants in military actions. The article deals with the content and meaning of the publication of a collection of materials on Ukrainian military history "For Statehood" (1929 – 1939), initiated by the Ukrainian Military Historical Society (1920 – 1939), revived in 1925 in Kalisz. To characterize the role and significance of the cell that gathered around the idea of an interwar émigré military magazine and its further implementation, the research used the concept of "place of memory", introduced into scientific circulation by historian P. Nora in 1981. An attempt was made to apply this concept both in a broad sense, that is, in three senses - material, symbolic and functional, and in a narrow, specific designation of the "place" for collecting and preserving memory and transforming it into experience. The justification of the founders of the publication regarding the need to preserve the national memory of the struggle for Ukrainian statehood and the corresponding explanation of the editors regarding the general title of 10 collections containing over 100 publications, mostly related to the events of one decade (1914 – 1924) are presented. For the editorial division of various materials (memoirs, essays, reviews, etc.), a variant of their simplest systematization by titles is proposed: about individual events, battles, operations, campaigns, theatres of war, the path of combat units. To illustrate the issues of the publications, brief biographical notes of some authors (Ya. Vodyany, M. Halyna, G. Porokhivskiy, F. Sumnevych, O. Shpylinskyi and others) are given. As a plan for the future, the thoughts of the deputy chairman of the society, doctor and writer Yuriy Lypa (1900 – 1944), the author of two dozen short stories and articles about the national liberation struggle, which the author defined as an attempt to give the next generation an answer to the questions “What was it?” and “How did it happen?”.

Keywords: Ukrainian revolution, Ukrainian military emigration, Cossacks, Ukrainian Military Historical Society, collection “For Statehood”, Yuriy Lypa, national memory, sources.

Конфлікт інтересів

Авторка заявляє, що не має конфлікту інтересів щодо даного дослідження, включаючи фінансовий, особистий, авторський або будь-який інший, який міг би вплинути на дослідження, а також на результати, представлені в даній статті.

Фінансування

Дослідження було проведено без фінансової підтримки.

Доступність даних

Усі дані доступні в цифровій або графічній формі в основному тексті рукопису.

Використання штучного інтелекту

Авторка підтверджує, що при створенні даної роботи вона не використовувала технології штучного інтелекту.

Статус статті:

Отримано: 16.02.2026 Прийнято: 14.03.2026 Опубліковано: 15.04.2026

Creative Commons Attribution NonCommercial ShareAlike License (CC BY-NC-SA 4.0)

ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

ГУНЯ ЯК ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ МАРКЕР ЗАКАРПАТТЯ: ЛОКАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ, ОБРЯДОВА РОЛЬ І ПРАКТИКИ ВІДНОВЛЕННЯ ТРАДИЦІЙ

Василь Коцан¹

доктор історичних наук, директор Комунального закладу
«Закарпатський музей народної архітектури та побуту» Закарпатської обласної ради,
доцент кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, Україна
E-mail: vasilkotsan@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0644-9725>

Стаття присвячена розгляду проблеми культурного значення гуні як традиційного верхнього одягу Закарпаття. Обґрунтовується ідея про те, що гуня є багаторівневим культурним феноменом, який включає утилітарний, естетичний, соціальний, етноідентифікаційний та сакральний виміри. Простежується історичний розвиток гуні у XIX – на початку XX ст. як універсального одягу серед долинян, бойків і лемків, із зазначенням локальних варіацій та специфічних ознак, що відображали культурну ідентичність етнографічних груп. У тексті розглядаються символічно-сакральні функції гуні, її роль в календарних святах, весільних, хрестильних та похоронних обрядах, а також магічно-захисних практиках. Особливу увагу приділено фольклорно-поетичному осмисленню гуні як знаку родинного тепла, материнської турботи та локальної гордості. У статті з'ясовано технологічно-ремісничий аспект виготовлення гуні, що включає пропарювання, чесання, ткання та валяння вовни, а також сучасну реконструкцію цих процесів у навчальних і культурних проєктах. Розкривається процес трансформації гуні від буденного одягу до чинника культурного відродження, локальної ідентичності, туризму та дизайнерських інтерпретацій. На основі вивчення музейних експозицій, фестивалів, освітніх програм і сучасних дизайнерських проєктів встановлено, що гуня зберігає свою актуальність як символ культурної тяглості, духовності та адаптивності традиції. Стаття підводить підсумки комплексного аналізу функцій гуні та її значення в культурному контексті Закарпаття та українських Карпат, а також дає узагальнену характеристику сучасних практик збереження та популяризації традиційного ремесла. Даний напрямок доповнюється розглядом перспектив подальших досліджень, зокрема цифрового картування локальних типів гунь, порівняльних студій у суміжних карпатських регіонах, семіотичного та гендерного аналізу, сучасних дизайнерських інтерпретацій. Автор приходить до висновку, що гуня виступає не лише як матеріальний об'єкт традиційного побуту, а як комплексний культурний символ, що поєднує історичну спадщину з сучасними соціокультурними процесами та слугує маркером локальної та національної ідентичності.

Ключові слова: гуня, Закарпаття, традиційний верхній одяг, долиняни, бойки, лемки, етнокультурна ідентичність, родинна обрядовість, народний календар, обряди, фольклор, музей, реконструкція традицій, сучасні інтерпретації.

Постановка проблеми. У сучасних умовах, коли Україна переживає складний період війни, а ворог цілеспрямовано намагається знищити нашу культурну спадщину та національну ідентичність, особливої ваги набуває питання її збереження й утвердження. Саме в такі часи загострюється усвідомлення власної історичної тяглості, посилюється інтерес до минулого, до духовних і матеріальних надбань народу, які формують основу національної самосвідомості. Звернення до історичного досвіду, традицій та культурної спадщини стає не лише науковою потребою, а й важливим чинником духовного спротиву. У цьому контексті вагоме місце посідають історико-культурні дослідження, зокрема вивчення народного одягу як невід'ємної складової традиційної культури. Адже саме в одязі відображено світогляд, естетичні цінності, соціальні особливості та історичну пам'ять народу.

Дослідження традиційного вбрання не повинно обмежуватися лише загальним аналізом цілісного одягового комплексу. Особливу наукову цінність має

вивчення окремих його складових, адже саме вони нерідко виступають виразними етномаркерами – ознаками, що дозволяють ідентифікувати локальну спільноту, простежити історичні зв'язки та культурні впливи. Через конструктивні особливості, матеріал, спосіб крою та декорування окремих елементів одягу можна глибше зрозуміти регіональну специфіку та етнокультурну своєрідність населення. До таких знакових елементів належить гуня – традиційний верхній плечовий одяг із домотканого вовняного сукна. Вона є не лише практичним видом одягу, пристосованим до природно-кліматичних умов, а й важливим показником етнічної та локальної належності. Її форма, довжина, характер оздоблення, колористика й техніка виготовлення відображають усталені традиції певного регіону та водночас засвідчують культурну спадкоємність поколінь.

Метою дослідження є проведення комплексного аналізу локальних особливостей крою, декору, обрядової ролі гуні як складової народного одягу Закарпаття, а також виявлення сучасних практик її

¹ © Коцан В.

популяризації.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Проблематика традиційного одягу Закарпаття, зокрема гуні як складової верхнього вбрання українців Карпат, упродовж XX – початку XXI ст. перебуває у полі зору етнологів, мистецтвознавців, істориків та лінгвістів. Джерельну основу цього дослідження становлять передусім архівні матеріали Лабораторії етнології, фольклористики та краєзнавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет» ім. М. П. Тиводара, а також фондові збірки КЗ «Закарпатський музей народної архітектури та побуту» ЗОР (м. Ужгород) і Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України (м. Львів). Саме ці матеріали забезпечують можливість комплексного аналізу локальних типів гуні, їх конструктивних, декоративних та функціональних особливостей, а також простеження регіональних варіацій у межах різних етнографічних груп Закарпаття.

Дипломні роботи, що зберігаються в архіві згаданої лабораторії, зокрема дослідження М. Гелетея (с. Лисичево) [Гелетей, 1960], П. Ляха (с. Приборжавське) [Лях, 1961], Р. Тиводара (с. Руське Поле) [Тиводар, 1997], О. Черевка (с. Калини) [Черевко, 2003], М. Шимоні (с. Колочава) [Шимоня, 1968], містять цінні польові матеріали середини XX ст., у яких зафіксовано побутування гуні в повсякденному та обрядовому житті селян. Ці праці дають можливість реконструювати локальні особливості крою, способи носіння, соціальну диференціацію та трансформації традиції в умовах суспільних змін.

Вагомий внесок у дослідження традиційного одягу Закарпаття здійснив М. Тиводар у праці «Етнографія Закарпаття» [Тиводар, 2011], де гуня розглядається в контексті матеріальної культури та етносоціального розвитку регіону. Узагальнюючий історико-етнографічний матеріал щодо карпатського ареалу подано у виданні Ю. Жатковича «Етнографический очерк угро-русских» (у сучасному упорядкуванні О. Мазурка) [Жаткович, 2007; Мазурок, 2001].

Окремий напрям становлять спеціальні дослідження верхнього одягу та етнокультурної знаковості вбрання. Насамперед це праці автора даного дослідження, зокрема монографічні та дисертаційні студії, присвячені етнокультурним маркерам пограниччя, традиційному верхньому одягу українців Закарпаття XIX – першої половини XX ст., а також особливостям жіночого плечового та верхнього одягу долинян. Автор детально аналізує конструктивні типи гунь, їх локальні варіації, іноетнічні впливи та роль у формуванні регіональної ідентичності [Коцан, 2016; Коцан, 2017; Коцан, 2021]. Праця О. Косміної акцентує на етнічній знаковості традиційного вбрання українців, що дозволяє розглядати гуню як символічний маркер етнічної належності [Косміна, 1998].

Технологічні аспекти виготовлення вовняних виробів у Карпатах висвітлено у дослідженнях Р. Захарчук-Чугай (у контексті бойківського ткацтва) [Захарчук-Чугай, 1983] та О. Никорак [Никорак, 2006], які аналізують тканини українців Карпат у широкому етнологічному й мистецтвознавчому вимірі. Ці праці є важливими для розуміння ремісничої бази

виготовлення гуні, зокрема процесів вальняння та обробки вовни.

Обрядову функцію одягу частково розкрито у дослідженнях весільної традиції бойків Закарпаття (Т. Леньо) [Леньо, 2012], що дозволяє простежити включення гуні до структури родинної обрядовості. Лексикографічні праці М. Онишкевича [Онишкевич, 1984] та П. Пиртея [Пиртей, 2004], а також розвідка І. Лукіянчук і Г. Березовської [Лукіянчук, Березовська, 2016] щодо функціонування лексеми «гуня» в українських говірках, доповнюють етнографічний матеріал мовними даними, засвідчуючи ареальність і семантичну варіативність терміна.

Локальні особливості народного одягу окремих сіл (Хижа, Новоселиця, Черна) висвітлено у публікації І. Грибанича [Грибанич, 1995], а польові матеріали автора цього дослідження щодо королівських долинян конкретизують регіональні риси вбрання кінця XIX – першої половини XX ст. [Коцан, 2010]. Значний пласт сучасних публікацій популяризаційного характеру (матеріали про с. Річка, музей гунь, фестивалі практики, журналістські розвідки М. Фединишинця, М. Марковича, інтернет-публікації Х. Біклян, Н. Зінченко, Р. Кобальчинської) відображають процес трансформації гуні в умовах культурного відродження, розвитку туризму та локального брендингу.

Отже, наукова література містить вагомий доробок щодо традиційного одягу Закарпаття та Українських Карпат загалом. Водночас більшість праць розглядає гуню в межах ширшого комплексу народного вбрання або в локальних студіях окремих населених пунктів. Недостатньо узагальненими залишаються питання символічно-сакрального змісту гуні, її функціонування як етнокультурного маркера, а також сучасні практики реконструкції та популяризації традиції. Саме тому комплексний аналіз гуні як багатовимірного культурного феномена є актуальним і науково виправданим напрямом подальших досліджень.

Виклад основного матеріалу. У XIX – на початку XX ст. єдиним верхнім одягом як жінок, так і чоловіків була вовняна накидка («гуня»). В окремих районах краю поряд з нею побутували хутряні кожухи. Наприкінці XIX – на початку XX ст. поширились сукняні куртки («уйоші», «вуйоші», «рекליки»). Різноманітність форм гунь та їх зміни пов'язані не лише з удосконаленням традиційних конструкцій та появою нових матеріалів, а й із зовнішніми чинниками – впливами міської культури, різних модних течій тощо.

У «Словнику української мови» лексема *гуня* із ремаркою *заст.* зареєстрована зі значенням «верхня одежа з грубого домотканого, переважно нефарбованого сукна». Лексема *гун'а* та її демінутивний варіант *гун'ка* відомі багатьом українським говіркам, зокрема бойківській та лемківській [Лукіянчук, Березовська, 2016, с. 7–8; Онишкевич, 1984, с. 199; Пиртей, 2004, с. 64].

Відомий закарпатський вчений Юрій Жаткович у своїй праці «Етнографический очерк угро-русских», яка була опублікована у 1895 році угорською мовою у журналі «Budapesti szemle» так писав про гуні на Закарпатті: «*Гуня особлива одіжчина русина. Без гуні русина не можна собі уявити, бо він носить її як*

посеред зими, так посеред літа. Але молодь, особливо дівчата, лише взимку носять гуню, аби показати, що не бояться студені. Гуня товста із чистої вовни і має довгий ворс (коцмата). Тому при роботі і в простий час носять петек, що є нічим іншим як тонка, коротка і легка гуня. Гуня і петек бувають білі, але в північній і середній смугах часто їх «задублюють», тобто замочують у виварці вільхової кори, щоб у них не водились ні воші, ні блохи» [Жаткович, 2007, с. 123].

Загальний процес виготовлення гуні виглядав наступним чином. Овечу вовну пропарювали в гарячій воді близько чотирьох-п'яти годин. Потім її промивали у протічній воді в річці чи потічку й сушили. Добре вимиту вовну чесали («скупбили») на спеціальних щітках з металевими зубцями. При цьому вовну ділили на добірну (якісну) та гіршу. З першої виготовляли нитки завдовжки 30–35 см для піткання та отримання ворсу, а другої – робили основу для полотна й навивали її на ткацький станок («кросна»). Для того щоб виткати три метри полотна з овечої вовни, вправній майстрині треба було щонайменше день. Виткану основу вимочували у валилі один-два дні, полоскали, осушували й зшивали гуню [Маркович, 2025, с. 72].

Жіночі гуні відрізнялись від чоловічих лише розмірами. Довжина жіночих гунь сягала від 60–62 до 95–100 см, а чоловічих – від 70–75 до 110–115 см. Поширеними були два варіанти крою долинянських гунь. В обох випадках стан гуні зшивали з двох пілок. При першому варіанті крою верхня пола (160×50 см), зігнута навпіл по довжині, формувала верхню частину стану та довгі (75–80 см) рукави. Поздовжні краї нижньої поли (150×60 см) загинались всередину, у результаті чого гуня не мала бічних швів, а її ширина по низу сягала 68–70 см. Другий варіант крою гунь подібний до першого. Відмінність полягала у тому, що між верхньою і нижньою пілками як спереду, так і ззаду вшивали вузькі (25–30 см) пілки-вставки («поперечниці») [Коцан, 2021, с. 126].

Локальну варіативність представляють гуні **долинян** Закарпаття. У XIX ст. у селах межиріччя Терєблі та Ріки побутовували білі довгі (нижче пояса) гуні («петіки») з довгими рукавами. Люди старшого віку могли одягати й чорні «петіки». Для виготовлення гунь брали довгу вовну, яку добре промивали, парили та сушили. Частину вовни пряли на нитки, а решту, що добре вичісувалась («прочесалася») гребінцем відкладали. Вовняні нитки снували й навивали на кросна. У процесі ткання разом з ниткою по пітканню стелили й короткі нитки. Гуні мали поперечний крій з верхньою пілкою, кроєною разом з рукавами [ФМЕХП Е: 64851/2014].

У 80–90-х рр. XIX ст. у селах долини р. Терєблі поширились й гладкі гуні без ворсу. «Петіки» обшивали («обмітували») навколо ший та по контурах передніх піл білою шерстяною ниткою, щоб не виточувались краї. Довгий ворс «петека» час від часу розчісували гребенем. Зверху гуню зав'язували двома вовняними шнурками («щумками») «у китичку». Народна традиція вимагала, щоб молоді («жених») і «одданиця»), незалежно від пори року, одягали «петек» [Коцан, 2016, с. 347; Тиводар, 1997, с. 54; Шимоня, 1968, с. 76].

У селах верхів'я р. Боржави білі гуні були слабо

поширені. Тут взимку як жінки, так і чоловіки одягали чорні гуні («петіки»). Для їх виготовлення білу вовну фарбували («дубили») у відварі кори чорної вільхи, добавляючи мідного купоросу. Після проварювання вовну сушили, чесали («чинили») на щіті («щети»), пряли. Для основи пряли тонкі, а для перетикання – товсті нитки («вірвовки»), з яких ткали полотно. Кілька зшитих піл вибивали у валилі. Потім приступали до пошиття гунь. Поширеними були гуні, верхня пілка яких кроїлась разом з довгими рукавами. Етнографічно розмежувальною рисою таких гунь було те, що довжина їх рукавів (70–75 см) перевищувала довжину самих гунь (60–65 см). Конттури горловини та піл обшивали чорною вовняною ниткою. На жіночих гунях з лівого боку ткали петлю («ключку»), до якої пришивали зелений або червоний шнурок, що закінчувався чотирма різнокольоровими кульками. У чоловіків гуня зав'язувалась зверху двома чорними вовняними шнурками. У селах Приборжавське, Довге, Суха, Бронька, Кушниця, Лисичево Іршавського району побутовували чорні [Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 244/154; Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 6787/3110], а у селах Керецьки, Березники – сірі з коричнюватим відтінком гуні [Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 8261/3434]. Через носіння чорної гуні жителів сіл верхів'я р. Боржави часто називали «черняками».

У селах середньої та нижньої течії р. Боржави (Імстичево, Великий Раковець, Малий Раковець, Білки, Осій, Ільниця, Розтока, Дубрівка, Сільце) побутовували довгі білі гуні («петіки») із ворсом («кострубами»). Шили їх з двох піл, верхня з яких кроїлась разом з рукавами. Гуні мали невеликий (10 см) круглий виріз горловини. Різниця у розмірах жіночих і чоловічих білих «петіків» не було. Жіночі могли бути довші за чоловічі й навпаки. Зустрічались як ворсовані, так і гладкі гуні. Носили їх наопашки [Гелетей, 1960, с. 83–84; Лях, 1961, с. 74; Коцан 2016, с. 348; Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 937/281; Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 2475/927].

У XIX – на початку XX ст. гуня з довгими рукавами як основний елемент верхнього плечового вбрання була поширена й у тересвянських долинян. Вона користувалась великим попитом у населення і була спільним одягом як чоловіків, так і жінок. У даному районі найчастіше зустрічались гуні з білої, сірої або чорної овечої вовни. Зазвичай вони були короткі, вище колін, рідше – довші. Круглий виріз горловини та поздовжній розріз обшивали тільки вузькою смугою зі шкіри або стрічкою з червоного чи чорного сукна [Косміна, 1998, с. 89; Коцан, 2021, с. 127; Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 810/278; Черевко, 2003, с. 31].

В районі проживання королевських долинян (села Хижа, Черна, Новоселиця Виноградівського району) були поширені білі гуні з довгим ворсом («коцмами», «коцмолами»). Полотно для гунь ткали на кроснах або купляли готові на базарі у Хусті чи місті Турець («Румунія»), що за 40 км від згаданих населених пунктів. Навколо ший та вздовж розрізу гуню обшивали, щоб не торочилась. Зав'язувалась гуня біля ший двома білими вовняними шнурками («оцінками»). Пошиту гуню кидали у валило, де вода біла її, і внаслідок цього полотно ставало густішим. Гуні не промокали від дощу, вода стікала по «коцмолах».

Найчастіше зустрічались гуні нижче колін, хоча до роботи могли шити й короткі [Грибанич, 1995, с. 185; Коцан, 2010, с. 9; Коцан, 2016, с. 348; Коцан, 2017, с. 1120–1121; Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 3831/1611].

У XIX – на початку XX ст. у турянських, мукачівських та ужгородських долинян побутували довгі білі, зрідка сірі («сиві») гуні. При пошитті більшості гунь їх верхню пілку кроїли разом з рукавами. Лише на святкових сваявських, мукачівських та ужгородських гунях між двома основними пілками вшивали вузькі (15–25 см) пілків-вставки («поперечниці»). У селах Раково, Туриця, Тур'я-Пасіка, Мокра, Тур'я-Поляна, Порошково Перечинського району контури вирізу горловини та передніх пілок обшивали білою вовняною ниткою [Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 4802/2246; Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 12439/181].

У селах Неліпино, Стройне, Тибава, Мала Мартинка, Дусино, Плав'є, Росош Свалявського району побутували як короткі (60–62 см), так і довгі (80 см) буденні гуні. Короткі гуні зав'язувались на плетені шнурочки під шиєю [Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 3939/1664], а низ рукавів довгих гунь заковували всередину на 5 см і підрубляли білими вовняними нитками [Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 3310/1395]. У селах Родникова Гута, Родниківка, Оленьово, Плоске, Павлово на Свалявщині зрідка зустрічались сірі («сиві») гуні, контури вирізу горловини та передніх пілок яких обшивали білими вовняними нитками [Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 429/200].

Характерними особливостями святкових сваявських гунь були довгий ворс та контури горловини, передніх піл, обшитих білими чи коричневими вовняними нитками [Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 107/94]. Ідентифікуючою ознакою білих гунь сіл Чорноголова, Смереково, Буківцьово Великоберезнянського району були вузькі шматки червоної фабричної матерії, якими декорували нижню частину вирізу горловини [Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 9734/3755].

У селах Мукачівського та Ужгородського районів буденні гуні ткали без ворсу. З виворітного боку їх підшивали домотканими полотном, зрідка робили пришивні кишені [Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 10138/3917]. Святкові мукачівські та ужгородські гуні з-поміж долинянських виділялись тим, що у них виріз горловини та контури правої пілки обшивали коричневою ниткою, а контури лівої – декорували білими китичками [Коцан, 2017, с. 1121; Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 11946/89].

Свої особливості крою та оздоблення мали гуні **бойків** Закарпаття. наприкінці XIX – на початку XX ст. у них побутували гуні білого або сірого кольору поперечного крою або ж зшиті з позовжніх полотнищ. Зустрічались гуні як з ворсом, так і без нього ворсу. Гуню з ворсом («коцями») називали «коцовата», «коцьовата», «коцованя». Довжина ворсу сягала 10–15 см. У селах Репинської долини побутувало прислів'я: «Без коцоватої гуні не женишся і не вийдеш заміж». Гуня з ворсом була завдовжки 80–85 см і сягала нижче поясу [Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 980/322], а безворсова – коротша (60–65 см) [Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 4381/1925]. Горловину та поли гуні обшивали («обмітували») білою або червоною вовняною ниткою, щоб не

розточувались. Під час ткання на кроснах ворс укріплювали («силяли») за кожен другу-третю нитку основи та перетикання, тобто за нитку («маханку») й прибивали набилками з бердом. На основу використовували й конопляні нитки. У селах Нижній і Верхній Студений ворс клали через кожен четверту конопляну нитку на основи та кожен другу нитку («маханку») на перетиканні. Густота ворсу на тканині залежала від заможності селянина, кількості настриженої вовни. Етноідентифікуючими ознаками бойківських «коцоватих» гунь були різнокольорова тканина смужка («обшивка», «латанка»), якою обшивали контури передніх пілок, та різнокольорові шнурки з китицями на краях, якими зав'язувались гуні.

Гуні не промокали на дощі. У селах Річка, Буковець, Келечин, Голятин, Майдан, Репинне старші люди говорили: «Куфайка вже мокра, коли хмара ще за горою, а гуню струси після зливи і йди собі далі». У селах Верхній Бистрий, Майдан, Торунь, Присліп, Завийка, Новоселиця, Рекіти гуню без ворсу фарбили («дубили») корою чорної вільхи. У теплу виварену вільхову суміш клали виткану гуню і вона набирала темно-червоного кольору. Такі гуні у народі називали «тигльовані гуні». Зав'язувались гуні зверху вовняними шнурками («шцінками») [Захарчук-Чугай, 1983, с. 39; Никорак, 2006, с. 680; Фединашинець, 2001, с. 14; ФМХП Е: 73683/2589].

У XIX – першій половині XX ст. верхнім плечовим одягом закарпатських **лемків** Перечинського та Великоберезнянського районів були короткі гуні («гунчата») поперечного крою з довгим ворсом («кострубами»). У лемків Перечинщини побутували довгі (65–70 см) жіночі гуні, кроєні з двох пілок домотканого вовняного полотна. Верхня пілка шилась разом з довгими рукавами. Етноідентифікуючою ознакою святкових гунь перечинських лемків були три шматки («ряньді») з червоної оксамитової («баршунової») матерії, якими обшивали контури вирізу горловини, утворюючи товстий шов («підшийник»). Кінці «ряньдь» не зшивали, утворюючи бант («кучері») [Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 10182/3949].

З кінця XIX ст. у лемків Великоберезнянщини поширились сірі («сиві») гуні («гунчата»). Крій жіночих та чоловічих гунь ідентичний. Відрізнялись вони лише за розмірами. Довжина жіночих сягала 70–72 см, а чоловічих – 85–90 см. Шили гуні із двох частин: верхньої («рукавниці», «плечовиці») та нижньої («гунчати»). Верхню частину кроїли разом із рукавами, тому її називали «рукавниця». Брала довгий прямокутний шматок полотна (195–210×48–50 см), згинали навпіл по довжині й зшивали до місця вставлення «гунчати». Посередині «рукавниці» робили круглий виріз горловини, що переходив у розріз. «Гунча» кроїли з довгого прямокутного шматка полотна (156–160×48–50 см), позовжні краї якого згинали на 38–40 см й пришивали до «рукавниці». Низ рукавів як жіночих, так і чоловічих «сивих» гунь лемків Великоберезнянщини оздоблювали короткими (3–5 см) білими стряпками [Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 14860/475].

Отже, аналіз локальних різновидів гунь долинян, бойків і лемків Закарпаття у XIX – на початку XX ст.

засвідчує, що цей тип верхнього плечового одягу був не лише універсальним і функціональним елементом традиційного строю, а й важливим етноідентифікуючим маркером. Попри спільність матеріалу (домоткане вовняне сукно), базових конструктивних прийомів (дві пілки, поєднання верхньої частини з рукавами, поперечний крій) та технології виготовлення, у кожній локальній групі простежуються виразні особливості крою, довжини, кольорової гами, способів валяння й фарбування, характеру ворсу та декоративного оздоблення.

У долинян варіативність виявлялася насамперед у співвідношенні білих, чорних і «сивих» гунь, наявності чи відсутності ворсу, способах обшивання горловини та пілок, а також у локальних елементах декору (шнурки, китички, фабричні вставки). Для бойків показовими були «коцоваті» гуні з густим довгим ворсом і різнокольоровими обшивками, що підкреслювали соціальний статус і виконували обрядову функцію. Лемківські гуні («гунчата») вирізнялися специфікою крою (поділ на «рукавницю» і «гунчу»), характерним оздобленням горловини оксамитовими «ряньдами» або білими стряпками, що формували чіткий локальний стиль.

Гуня здавна була не лише повсякденним верхнім одягом мешканців гірських і рівнинних районів Закарпаття, а й важливим сакральним атрибутом традиційної культури. До середини ХХ ст. важко було уявити місцевих жителів без цього своєрідного вовняного плаща у будь-яку пору року. Її носили й в холод, і в дощ, і в спеку; в ній йшли до церкви, на ярмарок, на весілля чи похорон. Водночас гуня виконувала значно ширші функції, ніж звичайний одяг: вона була знаком статусу, достатку, оберегом і необхідним елементом родинної та календарної обрядовості.

Особливо виразно сакральна роль гуні простежується у весільному циклі. У долинян, бойків і лемків вона була обов'язковим компонентом строю молодих і дружб незалежно від пори року. Як зазначав відомий закарпатський етнограф Юрій Жаткович, «молода мусила ходити протягом усього весілля у великій білій гуні, хоч би якою спекотною була погода». Білий колір символізував чистоту, урочистість і благословення, а сама гуня – заможність і щасливе подружнє життя [Мазурок, 2001, с. 108]. У бойків Закарпаття гуню використовували в обряді «одягання молодої». Молода ставала на гуню (символ багатства, великого щастя): «Вби боса не біла бо не буде ся газдівство вести» [Леньо, 2012, с. 67].

Весільна обрядовість розпочиналася ще напередодні – з так званих «заграванок», які влаштовували окремо в домі молодого і молодої. Після співів свашок посеред хати розстеляли гуню-коцованю з довгим ворсом. На ній, взявшись за руки, танцювали хлопчак – «щоб у молоді народжувалися парубки». Отже, гуня вже на початковому етапі весілля ставала сакральним простором, що програмував майбутню плодючість і продовження роду.

У день весілля обряд «затанцювання» передбачав, що молоді та дружби ставали в коло й танцювали коломийки на гуні, простеленій на землі. Її кидали під ноги молодятам із побажаннями: «щоби

щасливі були, щоби багаті були». У низці сіл Тячівщини під час вінчання гуню («коцованю», «петек») стелили під ноги, зверху сипали гроші й цукерки – на достаток і солодке життя. На Мараморошині наречена протягом усього весільного тижня мусила ходити в білій косматій гуні. Батько обсилав молодих кукурудзою, барвінком і хмелем, примовляючи побажання багатства: «Такі бисьте багаті, як вам гуні косматі». Таким чином гуня виступала видимим знаком соціальної спроможності родини [Маркович, 2025, с. 78].

Не менш важливою була роль гуні в обрядах, пов'язаних із народженням дитини. Після хрещення новонародженого в селах Міжгірщини загортали в гуню, щоб росло здоровим і міцним. Хресна мати в перший рік життя справляла дитині «гуньку» – на здоров'я, добрий ріст і розум [Кобальчинська, 2014]. Отже, гуня супроводжувала людину від перших днів життя, виконуючи захисну функцію.

У похоронній обрядовості колір гуні набував іншого значення: на похорон одягали чорну або сиву гуню, що маркувало жалобу і перехід у потойбіччя. Таким чином через колористику та контекст використання гуня відображала різні етапи життєвого циклу – від народження до смерті.

Важливе місце посідала гуня і в календарних обрядах. На Святий вечір, коли господар заносив до хати сіно та дідуха, господиня стелила за порогом гуню, щоб він не ступав на голу землю. Це мало забезпечити тепло, добробут і врожай у новому році [Кобальчинська, 2014]. У великодній обрядовості жінки місили тісто на паску, стоячи на гуні. Під час саджання паски до печі й господиня, і помічник також мали стояти на ній – «щоб бути багатими». Після освячення пасок перед входом до хати стелили гуню під поріг, ставали на неї й лише тоді заходили до оселі з великодніми стравами. У народному світогляді гуня уособлювала тепло, достаток і благословення [Тиводар, М., 2011, с. 329].

Сакральні функції гуні простежуються й у господарській магії. Під час будівництва хати майстер мав бути одягнений у гуню. Завершуючи роботу, обходив оселю, обсівав її свяченим зерном, кропив водою, бажаючи миру й статків. У деяких селах гуню клали під підвалини або прив'язували до сволака, «аби в хижі було тепло» і «аби худоба велася». Під час першої оранки господар, що мав «фарт» на врожай, одягав гуню, а ті, хто приступав до сівби, дотримувалися цього давнього «заказу». Гуня виступала тут своєрідним посередником між людиною і силами природи.

Навіть у молодіжному дозвіллі гуня зберігала свою символічну присутність. На вечорниці допускали лише в гунях: на них співали, жартували, грали в традиційні ігри. Таким чином гуня ставала частиною соціального простору, у якому формувалися шлюбні пари й підтримувалася тяглість традиції [Про село Річку, 2014].

Отже, у родинній і календарній обрядовості закарпатських долинян, бойків і лемків гуня постає як багатофункціональний культурний феномен. Вона супроводжувала людину протягом усього життєвого циклу, брала участь у найважливіших календарних подіях, виконувала роль оберега й символу достатку.

Поєднуючи утилітарність і сакральність, гуня стала одним із ключових маркерів традиційного світогляду та етнокультурної ідентичності населення Закарпаття.

Сакральний статус гуні не обмежувався лише обрядовою практикою. Закорінена у щоденному житті й символічно підсилена ритуалом, вона природно увійшла до усної народної творчості, ставши одним із поетичних образів, через які громада осмислювала себе, свою працю, пам'ять про предків і любов до рідного краю. Якщо в обрядовості гуня виконує передусім магічно-захисну та регулятивну функцію, то у фольклорі вона набуває емоційного, ліричного звучання, перетворюючись на символ материнської турботи, дівочої вроди, молодечої гордості й локальної самобутності.

Особливо виразно ця трансформація простежується у фольклорній традиції села Річка на Міжгірщині, де гуня постає не тільки як предмет побуту чи атрибут обряду, а як поетичний знак рідної землі. У піснях і коломийках вона оспівується поряд із горами, полонинами та працьовитими людьми, стаючи невід'ємною частиною локальної ідентичності. Саме тому аналіз фольклорних текстів дозволяє глибше зрозуміти внутрішній, емоційний вимір того культурного явища, яке в обрядовості виявляється через дію, а в поезії – через слово.

Фольклорний матеріал із села Річка засвідчує, що гуня в народній поетичній традиції постає не просто як елемент одягу, а як багатовимірний символ родинної пам'яті, праці, любові й етнічної ідентичності місцевого населення. У коломийковому репертуарі села гуня наділяється теплом материнства, сакральністю прадавнього ремесла і красою карпатського світу.

У поезії «Мамина гуня» центральним є образ матері, яка власноруч тче одяг для дітей:

*Ізоткала моя мамка з овечого руна
Білосніжну і тепленьку – на пам'ятку гуню.
Вибілила і випрала в селі моїм Річці,
На пам'ятку оставила Анци і Марічці.*

Тут гуня – це не просто річ, а матеріалізоване тепло материнських рук. Вона «білосніжна і тепленька», вибілена й випрана в рідній річці, тобто очищена й освячена простором малої батьківщини. Далі звучить мотив вдячності й духовної спадкоємності:

*Ваше тепло, мамко, гріє і біленька гуня,
Вам навіки, мамко, вдячна і донька Настуня.
Нас всіх гріє Ваше тепло і біленька гуня,
Що зоткана й вибілена з золотого руна [Про село Річку, 2014].*

Таким чином гуня стає знаком родинної пам'яті, оберегом, що гріє не лише тіло, а й душу.

У поезії «Золотое, овечое руно» символіка розгортається ширше – до рівня етнокультурного й навіть біблійного образу. Уже перші рядки підносять ремесло до сакральності:

*З золотого овечого, біленького, руна,
Горяночка-русночка ізоткала гуню,
Гріє ватра полонинська і із руна гуня...*

Гуня тут прирівнюється до полонинської ватри – вогню, що символізує життя й безперервність традиції. Авторка наголошує на духовному корінні цього образу:

*Бо овечка, тварь се Божя,
Било в Віфлємі,
Де Спаситель наш родився,
Помнім все й донині.*

Отже, овеча вовна й гуня вписуються у християнський світогляд, стаючи знаком Божого благословення. Водночас вони залишаються маркером етнічної стійкості:

*Все русина-горянина зогривала гуня,
Що зоткала єму мамка з овечого руна.*

Особливо виразно образ гуні функціонує у коломийках, де вона виступає символом локальної гордості й ознакою самобутності села Річка:

*Ой наше село Річка
Славиться піснями,
Тай гунями біленькими,
Людьми трударями.*

Таким чином ткацтво гунь постає як колективна чеснота громади, ознака її працьовитості. У піснях детально відтворено технологію виготовлення:

*Ой будемо білу вовну
Скубсти і чухрати,
Бо хотіли бисьме усі
Файні гуні мати.
Нитки білі на маханки
Треба навивати,
Аби було добре й легко
Ними гуню ткати.*

У цих рядках зафіксовано живу пам'ять про ремісничі процеси – прядіння, снування, ткання, валяння. Навіть валяло згадується з поетичною легкістю:

*У валялах білі гуні
Файно ся валяють...*

Водночас гуня в коломийках є елементом молодіжної культури, краси й шлюбної символіки. Дівчина співає:

*Ой, співаю молоденька,
Весело співаю,
Я собі на білу гуню
Вовни начіхраю.*

Або ж із гордістю зазначає:

*Дуже у ня файна гуня,
Йду в ній на фашанки.*

Гуня стає частиною святкового строю, атрибутом привабливості:

*Файна у ня дуже гуня,
Буду в ній ходити,
Та будут ня усі хлопці*

Річанські любити [Про село Річку, 2014].

Таким чином вона виконує ще й соціальну функцію – є маркером достатку, працьовитості, дівочої вроди та готовності до шлюбу.

Отже, у фольклорі села Річка гуня постає як синтез матеріального й духовного. Вона водночас є результатом тяжкої праці («скубсти і чухрати», «махати» і «валяти») і символом любові, Божого дару, тепла полонинської ватри та материнської турботи. Через поетичні рядки й коломийкові строфи гуня трансформується з предмета побуту на потужний образ культурної пам'яті, що уособлює тяглість поколінь і самобутність українців Карпатського краю.

Після того як гуня пройшла крізь століття, ставши

невід'ємною частиною родинної та календарної обрядовості, вона поступово трансформувалася у символ культурної пам'яті та народного мистецтва. Тепер, окрім весіль, вечорниць і свят, гуня зберігає своє значення в сучасних практиках – у музеях, навчальних студіях, туристичних проєктах та дизайнерських інтерпретаціях, продовжуючи жити в побуті й культурному просторі Закарпаття.

Сучасний етап побутування гуні в селі Річка Пилипецької громади засвідчує, що цей традиційний елемент верхнього одягу перестав бути лише частиною минулого і перетворився на важливий чинник культурного відродження, локальної ідентичності та туристичного розвитку. Давнє ремесло тут не законсервоване у формі музейного експоната, а продовжує жити в побуті, освіті, креативних ініціативах і сучасному брендингу.

Важливим осередком збереження традиції є місцевий музей, у якому представлено елементи давнього гірського побуту. Ще донедавна гуня була звичним одягом майже кожного жителя села в холодну пору року. Вона надійно захищала від пронизливого вітру, дощу та снігу, адже виготовлялася з овечої вовни за складною багатоступеневою технологією. До церкви взимку йшли саме в гунях, а «коцоваті» гуні з довгим ворсом особливо цінувалися серед вівчарів. І сьогодні річани підкреслюють: «гуня – це не просто теплий одяг, а справжній оберіг, що гріє душу і тіло». Віра в лікувальні властивості вовни зберігається: її використовують для вигрівання, зняття болю, профілактики застуд [У Річці, 2021].

Водночас традиція не обмежується демонстраційною функцією. Важливим кроком у її інституціалізації стало відкриття в Річці цеху-студії ручного ткацтва з елементами вишивки – підрозділу Міжгірського професійного ліцею, який очолює Василь Маринець. У спеціально відремонтованому приміщенні колишнього колгоспу встановлено старовинні кросна, зокрема верстат віком понад століття. Тут також зберігся унікальний «прапра-верстат» із датою 1720 року. Молодь навчається повному циклу виготовлення гуні – від обробки вовни до валяння у валилі та декоративного оздоблення. Такий підхід дозволяє не лише відтворити технічні навички, а й передати світоглядні засади ремесла, тісно пов'язаного з полонинським господарюванням.

Технологічний процес, який детально описують місцеві майстрині, зберігає архаїчні риси: вовну перуть у гірській воді, чухрають, прядуть, тчуть на дерев'яних кроснах, а потім валяють у спеціальній споруді на потоці («валилі»). Природна сила води замінює сучасні хімічні засоби, а сам процес триває кілька днів. Саме це забезпечує щільність і водостійкість полотна. Найвищим гатунком вважається гуня-коцования з довгим ворсом: вона потребує більше вовни й часу, тому коштує дорожче. Таким чином, у сучасних умовах ремесло набуває ще й економічного значення, стаючи джерелом доходу для родин, зокрема для знаного в селі роду Гичок [Село Річка, 2014].

Важливою складовою актуалізації традиції є фестивальний та туристичний вимір. У Річці започатковано фестиваль «Річанські гуні», який популяризує місцеве ткацтво та стимулює замовлення

на виробі. Логічним продовженням цієї ініціативи став туристичний проєкт «Шлях гуні», спрямований на поєднання природного, господарського та ремісничого компонентів культурного ландшафту. Маршрут пролягає через полонини Боржавського хребта, де туристи можуть побачити господарства з утриманням овець і кіз – джерело сировини для гуні, спостерігати за виробництвом сиру, бринзи та вурди, а також відвідати майстринь і долучитися до процесу тkania. Така концепція перетворює ремесло з локальної традиції на комплексний культурний продукт, що поєднує етнографію, екологію та активний туризм.

Символічно, що саме старовинні фотографії весілля із сусіднього Синевира, на яких молодь були одягнуті в гуні, стали одним з імпульсів для створення проєкту. Колись гуня слугувала знаком достатку й обов'язковим атрибутом обрядів, сьогодні вона знову набуває статусу маркера автентичності та престижу, але вже в новому соціокультурному контексті [Біклян, 2020].

Сучасна трансформація гуні простежується і в модному просторі. Традиційні мотиви переосмислюють українські бренди, зокрема Gupia Project, які працюють із народною спадщиною в актуальному дизайнерському ключі. Хоча не всі з них безпосередньо відтворюють класичну гуню, сама назва та естетика свідчать про символічну вагу цього образу. Інші виробники пропонують як автентичні, так і модернізовані варіанти гунь, що різняться ціною та стилістикою. Таким чином, гуня виходить за межі регіонального вжитку й стає елементом сучасної української модної ідентичності [Зінченко, 2021].

Отже, сучасні практики відновлення гуні в Річці демонструють комплексний характер цього процесу. Музейна репрезентація, освітні ініціативи, родинна спадкоємність, фестивальний рух, туристичний проєкт і дизайнерські інтерпретації формують багаторівневу модель збереження традиції. Гуня постає не як архаїчний релікт, а як живий культурний код, що поєднує минуле й сучасність, ремесло й економіку, локальність і глобальний інтерес до автентики.

Висновки. Гуня як традиційний верхній одяг Закарпаття є багаторівневим культурним феноменом, поєднуючи утилітарний, естетичний, соціальний, етнідентифікаційний і сакральний аспекти. У XIX – на початку XX ст. вона була універсальним одягом серед долинян, бойків і лемків, водночас відображаючи локальні відмінності та культурну ідентичність. Гуня виконувала магічно-захисну та обрядову функцію, супроводжуючи людину від народження до смерті. Вона присутня у святкових, весільних, похоронних та господарських обрядах. У фольклорі гуня символізує родинне тепло, материнську турботу та локальну гордість. Виготовлення гуні було складним технологічним процесом, що включав пропарювання, чесання, тkania та валяння вовни, а сучасні реконструкції засвідчують життєздатність традиції. Сьогодні гуня є не лише етнографічним об'єктом, а й чинником культурного відродження, локальної ідентичності, туризму та дизайнерських проєктів.

Подальші дослідження можуть включати цифрове картографування локальних типів гунь, порівняльні

студії в суміжних карпатських регіонах, семіотичний і гендерний аналіз, етнекономічні дослідження та вивчення сучасних дизайнерських інтерпретацій. Гуня залишається символом культурної тяглості, духовності та адаптивності традиції в сучасному контексті.

Список використаних джерел

- Біклян, Х., 2020. Карпатський «Шлях гуні» : від сивої давнини до сучасності, URL : <https://cikave.ko.net.ua/?p=33534>
- Гелетей, М., 1960. Матеріальна культура села Лисичево Іршавського району Закарпатської області в зв'язку із соціалістичними перетвореннями на Закарпатті : дипломна робота, *Архів Лабораторії етнології, фольклористики та краєзнавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет» ім. М. П. Тиводара* (далі – АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ»), Ужгород: УжДУ, 1960, 97 с.
- Грибаніч, І., 1995. Народний одяг українців сіл Хижа, Новоселиця, Черна Виноградівського району, *Календар «Просвіти» на 1995 рік*, Ужгород: МПП «Гражда», с. 185–186.
- Жаткович, Ю., 2007. *Етнографический очерк угро-русских : Комплексне видання / Упоряд. і передм. О. С. Мазурка*, Ужгород: Мистецька лінія, 392 с. : іл.
- Захарчук-Чугай, Р., 1983. Ткацтво, *Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження*, К.: Наукова думка, с. 134–141.
- Зінченко, Н., 2021. Гуня : як одяг наших прабабусь повертається у моду, URL: <https://ukrainky.com.ua/gunya-yak-odyag-nashyh-prababus-povertayetsya-u-modu/>
- Кобальчинська, Р., 2014. Гуня – незмінний атрибут карпатських горян. URL: <https://spadok.org.ua/zakarpattyia/unyanezminnyu-atrybut-karpatskykh-goryan>
- Косміна, О., 1998. Етнічна знаковість традиційного вбрання українців, *Етнічність в історії та культурі : матеріали дослідження*, Одеса, с. 87–90.
- Коцан, В., 2021. *Етнокультурні маркери в контексті погранич: традиційний народний одяг та ідентичність населення Закарпаття XIX – початку XXI ст.* дис. докт. іст. наук: 07.00.05, Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Інститут народознавства НАН України, 846 с.
- Коцан, В., 2016. Традиційний верхній одяг українців Закарпаття XIX – першої половини XX ст., *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту. Вип. 3. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Дослідження, збереження, відтворення та популяризація культурної спадщини», Ужгород, 26-27 червня 2015 р.*, Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, с. 347–360.
- Коцан, В., 2017. Традиційний жіночий плечовий та верхній одяг долинян Закарпаття XIX – першої половини XX ст., *Народознавчі зошити*, № 5, с. 1114–1125.
- Коцан, В., 2010. Характерні особливості та іноетнічні впливи в народному вбранні королівських долинян (села Хижа, Черна, Новоселиця Виноградівського району) кінця XIX – першої половини XX ст., *Польові матеріали автора*. Зошит № 6, Ужгород, 24 с.
- Леньо, Т., 2012. Початковий етап весільної обрядовості бойків Закарпаття (середина XX ст.), *Етнічна історія народів Європи*, № 38, с. 61–74.
- Лукаччук, І., Березовська, Г., 2016. Функціонування лексеми гуня в українських говірках, *Науковий часопис Східнопоміського лінгвокраєзнавчого центру : зб. наук. праць студентів, магістрантів, викладачів*, Умань : ВПЦ «Візаві», Вип. 5, с. 7–11.
- Лях, П., 1961. Матеріальна культура села Приборжавське Іршавського району Закарпатської області в зв'язку із соціалістичними перетвореннями на Закарпатті : дипломна робота, *АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ»*, Ужгород: УжДУ, 1961, 88 с.
- Мазурок, О., 2001. *Юрій Жаткович як історик та етнограф*, Ужгород: УжНУ, 292 с.
- Маркович, М., 2025. *Ватра в Карпатах. Репортажі з минулого*, Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 460 с., іл.
- Никорак, О., 2006. Тканини українців Карпат, *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат: у 4-х томах. Т. II. Етнологія та мистецтвознавство / гол. ред. С. П. Павлюк*, Львів: Афіша, с. 668–693.
- Онишкевич, М., 1984. *Словник бойківських говірок*, К.: Наукова думка, Ч. 1 : А – Н. – 495 с., Ч. 2 : О – Я, 515 с.
- Пиртей, П., 2004. *Короткий словник лемківських говірок / Упорядкування й підготовка до друку Є. Д. Турчин*, Івано-Франківськ: Сіверсія МВ, 364 с.
- Про село Річку, гуню, джергу та верховинські традиції*, 2014, URL: <https://spadok.org.ua/boykivschyna/pro-selo-richku-guniu-dzhergu-ta-verchovynski-tradytsiyi>
- Село Річка біліє гунями*, 2014, URL: <https://zakarpattyia.net.ua/News/130895-Selo-Richka-biliie-huniamy>
- Тиводар, М., 2011. *Етнографія Закарпаття: Історико-етнографічний нарис*, Ужгород: Гражда, 2011, 416 с.
- Тиводар, Р., 1997. Традиційна культура та етносоціальний розвиток українців села Руське Поле Тячівського району, *Закарпатської області у XX ст. : дипломна робота, АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ»*, Ужгород: УжДУ, 89 с.
- У Річці в Пилипецькій громаді можна відвідати музей гунь*, 2021, URL: <https://zakarpattyia.net.ua/Zmi/214502-U-Richtsi-v-Pylupetskii-hromadi-mozhna-vidvidaty-muzei-hun-VIDEO>
- Фединишинець, М., 2001. Горянка в гуні – як цариця гір, окрім того на цій одежині річанки роблять бізнес, *PIO*, 24 листопада, с. 14.
- Фонди КЗ «Закарпатський музей народної архітектури та побуту» ЗОР (далі – Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР:) 107/94, Жіноча святкова гуня, обшита коричневою ниткою, с. Росош Свалявського району.
- Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 244/154, Чорна жіноча гуня («петик»), с. Довге Іршавського району.
- Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 429/200, Сіра («сива») гуня, с. Родниківка Свалявського району.
- Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 810/278, Чоловіча гуня, с. Бедевіля Тячівського району.
- Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 937/281, Біла чоловіча гуня («петик»), с. Керецьки Свалявського району.
- Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 980/322, Гуня жіноча, с. Торунь Міжгірського району.
- Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 2475/927, Біла жіноча гуня («петик»), с. Дунковиця Іршавського району.
- Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 3310/1395, Жіноча буденна довга гуня із закоченими рукавами, с. Родникова Гута Свалявського району.
- Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 3831/1611, Жіноча гуня, с. Хижа Виноградівського району.
- Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 3939/1664, Коротка буденна жіноча гуня на зав'язки, с. Тибава Свалявського району.

- Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 4381/1925, Буденна гладка жіноча гуня, с. Рудовець-Майдан Міжгірського району.
- Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 4802/2246, Чоловіча гуня, с. Туриця Перечинського району.
- Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 6787/3110, Чорна чоловіча гуня («петик»), с. Довге Іршавського району.
- Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 8261/3434, Сіра жіноча гуня («петик») з коричнюватим відтінком, с. Керецьки Свалявського району.
- Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 9734/3755, Біла жіноча гуня, нижня частина горловини якої оздоблена червоною матерією, с. Чорногорова Великоберезнянського району.
- Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 10138/3917, Жіноча буденна гуня, с. Гайдош Ужгородського району.
- Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 10182/3949, Гуня жіноча з кучерями, с. Зарічево Перечинського району.
- Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 11946/89, Святкова жіноча гуня, с. Макарово Мукачівського району.
- Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 12439/181, Жіноча гуня, с. Раково Перечинського району.
- Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 14860/475, Жіноча сіра («сива») гуня, с. Люта Великоберезнянського району.
- Фонди Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України (м. Львів) (далі – ФМЕХП Е): 64851/2014, Чоловіча гуня, с. Данилово Хустського району.
- ФМЕХП Е: 73683/2589, Гуня жіноча, с. Присліп Міжгірського району.
- Черевко, О., 2003. Традиційна культура і побут українців с. Калини Тячівського району (кінця XIX – першої половини XX ст.): дипломна робота, *АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ»*, Ужгород: УжНУ, 78 с.: іл.
- Шимоня, М., 1968. Матеріальна культура трудящих села Колочава Міжгірського району: дипломна робота, *АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ»*, Ужгород: УжДУ, 98 с.

References

- Biklian, Kh., 2020. Karpatskyi «Shliakh hunia»: vid syvoi davnyiny do suchasnosti [The Carpathian «Path of the Hun»: from ancient times to the present day]. URL : <https://cikave.ko.net.ua/?p=33534>. (in Ukrainian).
- Cherevko, O., 2003. Tradytsiina kultura i pobut ukrainsiv s. Kalyny Tiachivskoho raionu (kintsia XIX – pershoi polovyny XX st.): dyplomna robota [Traditional culture and life of Ukrainians of the village of Kalyna, Tyachiv district (late 19th - first half of 20th century): diploma thesis], *ALEFK DVNZ «UzhNU»*, Uzhhorod : UzhNU, 78 s.: il. (in Ukrainian).
- F KZ «ZMNAP» ZOR: 10138/3917, Zhinocha budenna hunia, s. Haidosh Uzhhorodskoho raionu [Women's everyday hunia, village of Haydosh, Uzhhorod district]. (in Ukrainian).
- F KZ «ZMNAP» ZOR: 10182/3949, Hunia zhinocha z kucheriamy, s. Zarichevo Perechynskoho raionu [Female hunia with curls, village of Zarichevo, Perechyn district]. (in Ukrainian).
- F KZ «ZMNAP» ZOR: 11946/89, Sviatкова zhinocha hunia, s. Makarovo Mukachivskoho raionu [Festive women's hunia, Makarovo village, Mukachevo district]. (in Ukrainian).
- F KZ «ZMNAP» ZOR: 12439/181, Zhinocha hunia, s. Rakovo Perechynskoho raionu [Women's hunia, village of Rakovo, Perechyn district]. (in Ukrainian).
- F KZ «ZMNAP» ZOR: 14860/475, Zhinocha sira («syva») hunia, s. Liuta Velykobereznianskoho raionu [Female gray («gray») hunia, village of Lyuta, Velykoberezniansky district]. (in Ukrainian).
- F KZ «ZMNAP» ZOR: 244/154, Chorna zhinocha hunia («petyk»), s. Dovhe Irshavskoho raionu [Black women's hunia («petik»), village of Dovhe, Irshava district]. (in Ukrainian).
- F KZ «ZMNAP» ZOR: 2475/927, Bila zhinocha hunia («petyk»), s. Dunkovytsia Irshavskoho raionu [White female hunia («petik»), village of Dunkovytsia, Irshava district]. (in Ukrainian).
- F KZ «ZMNAP» ZOR: 3310/1395, Zhinocha budenna dovha hunia iz zakochenyim rukavamy, s. Rodnykova Huta Svalyavskoho raionu [Women's everyday long hunia with rolled-up sleeves, village of Rodnykova Huta, Svalyavsky district]. (in Ukrainian).
- F KZ «ZMNAP» ZOR: 3831/1611, Zhinocha hunia, s. Khyzha Vynohradivskoho raionu [Women's hunia, Khyzha village, Vynohradiv district]. (in Ukrainian).
- F KZ «ZMNAP» ZOR: 3939/1664, Korotka budenna zhinocha hunia na zav'iazky, s. Tybava Svalyavskoho raionu [Short everyday women's hunia with ties, village of Tybava, Svalyavsky district]. (in Ukrainian).
- F KZ «ZMNAP» ZOR: 429/200, Sira («syva») hunia, s. Rodnykivka Svalyavskoho raionu [Gray («grey») hunia, village of Rodnykivka, Svalyavsky district]. (in Ukrainian).
- F KZ «ZMNAP» ZOR: 4381/1925, Budenna hladka zhinocha hunia, s. Rudovets-Maidan Mizhhirskoho raionu [Everyday smooth female hunia, village of Rudovets-Maidan, Mizhhirya district]. (in Ukrainian).
- F KZ «ZMNAP» ZOR: 4802/2246, Cholovicha hunia, s. Turytsia Perechynskoho raionu [Men's hunia, village of Turytsia, Perechyn district]. (in Ukrainian).
- F KZ «ZMNAP» ZOR: 6787/3110, Chorna cholovicha hunia («petyk»), s. Dovhe Irshavskoho raionu [Black man's hunia («petik»), village of Dovhe, Irshava district]. (in Ukrainian).
- F KZ «ZMNAP» ZOR: 810/278, Cholovicha hunia, s. Bedevlia Tiachivskoho raionu [Male hunia, Bedevlia village, Tyachiv district]. (in Ukrainian).
- F KZ «ZMNAP» ZOR: 8261/3434, Sira zhinocha hunia («petyk») z korychniuvatym vidtinkom, s. Keretsky Svalyavskoho raionu [Gray female hunia («petik») with a brownish tint, Keretsky village, Svalyavsky district]. (in Ukrainian).
- F KZ «ZMNAP» ZOR: 937/281, Bila cholovicha hunia («petyk»), s. Keretsky Svalyavskoho raionu [White male hunia («petik»), village of Keretsky, Svalyavsky district]. (in Ukrainian).
- F KZ «ZMNAP» ZOR: 9734/3755, Bila zhinocha hunia, nyzhnia chastyna horlovyny yakoi ozdoblена chervonoiou materiieiu, s. Chornoholova Velykobereznianskoho raionu [White women's hunia, the lower part of the neck of which is decorated with red fabric, village of Chornoholova, Velykoberezniansky district]. (in Ukrainian).
- F KZ «ZMNAP» ZOR: 980/322, Hunia zhinocha, s. Torun Mizhhirskoho raionu [Female hunia, village of Torun, Mizhhirya district]. (in Ukrainian).
- Fedynyshynets, M., 2001. Horianka v huni – yak tsarytsia hir, okrim toho na tsii odezhyni richanky robliat biznes [A mountain woman in a hunia is like the queen of the mountains, besides, women from Richka do business in this outfit], *RIO*, 24 lystopada, s. 14. (in Ukrainian).
- FMEKhP E: 73683/2589, Hunia zhinocha, s. Pryslyp Mizhhirskoho raionu [Female hunia, village of Pryslyp, Mizhhirya district]. (in Ukrainian).

Fondy KZ «Zakarpatskyi muzei narodnoi arkhitektury ta pobutu» ZOR (dali – F KZ «ZMNAP» ZOR:) 107/94, Zhinocha sviatkova hunia, obshyta korychnevoiu nytkoiu, s. Rososh Svaliavskoho raionu [Women's festive hunia, trimmed with brown thread, village of Rossosh, Svalyavsky district]. (in Ukrainian).

Fondy Muzeiu etnografii ta khudozhnogo promyslu Instytutu narodoznavstva NAN Ukrainy (m. Lviv) (dali – FMEKhP E:) 64851/2014, Cholovicha hunia, s. Danylovo Khustskoho raionu [Men's hunia, Danilovo village, Khust district]. (in Ukrainian).

Heletei, M., 1960. Materialna kultura sela Lysychevo Irshavskoho raionu Zakarpatskoi oblasti v zv'iazku iz sotsialistychnymy peretvorenniamy na Zakarpatti: diplomna robota [Material culture of the village of Lysychevo, Irshava district, Transcarpathian region in connection with socialist transformations in Transcarpathia: diploma thesis], *Arkhiv Laboratorii etnologii, folklorystyky ta kraieznavstva DVNZ «Uzhhorodskiy natsionalnyi universytet» im. M. P. Tyvodara* (dali – ALEFK DVNZ «UzhNU»), Uzhhorod: UzhDU, 1960, 97 s. (in Ukrainian).

Hrybanych, I., 1995. Narodnyi odiah ukrainsiv sil Khyzha, Novoselytsia, Cherna Vynohradivskoho raionu [Folk clothing of Ukrainians from the villages of Khyzha, Novoselytsia, Cherna, Vynohradiv district], *Kalendar «Prosvity» na 1995 rik*, Uzhhorod: MPP «Hrazhda», s. 185–186. (in Ukrainian).

Kobalchynska, R., 2014. Hunia – nezminnyi atrybut karpatskykh horian [Hunia is an invariable attribute of the Carpathian highlanders]. URL: spadok.org.ua/zakarpattya/unya-nezminnyy-atrybut-karpatskykh-goryan (in Ukrainian).

Kosmina, O., 1998. Etnichna znakovist tradytsiinoho vbrannia ukrainsiv [The ethnic significance of traditional Ukrainian clothing], *Etnichnist v istorii ta kulturi: materialy doslidzhennia*, Odesa, s. 87–90. (in Ukrainian).

Kotsan, V., 2010. Kharakterni osoblyvosti ta inoetnichni vplyvy v narodnomu vbranni korolevskykh dolynian (sela Khyzha, Cherna, Novoselytsia Vynohradivskoho raionu) kintsia XIX – pershoi polovyny XX st. [Characteristic features and foreign ethnic influences in the folk costume of the korolevskykh Dolinians (villages of Khyzha, Cherna, Novoselytsia, Vynohradiv district) of the late 19th – first half of the 20th century]. *Polovi materialy avtora*. Zoshyt № 6. Uzhhorod, 24 s. (in Ukrainian).

Kotsan, V., 2016. Tradytsiinyi verkhniy odiah ukrainsiv Zakarpattia XIX – pershoi polovyny XX st. [Traditional outerwear of Ukrainians of Transcarpathia in the 19th and first half of the 20th centuries.], *Naukovyi zbirnyk Zakarpatskoho muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu. Vyp. 3. Materialy Mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii «Doslidzhennia, zberezhenia, vidtvorennia ta populiaryzatsiia kulturnoi spadshchyny»*, Uzhhorod, 26-27 chervnia 2015 r., Uzhhorod: Vydavnytstvo Oleksandry Harkushi, s. 347–360. (in Ukrainian).

Kotsan, V., 2017. Tradytsiinyi zhinochy plechovy ta verkhniy odiah dolynian Zakarpattia XIX – pershoi polovyny XX st. [Traditional women's shoulder and outerwear of the Transcarpathian Dolinians of the 19th – first half of the 20th centuries.], *Narodoznavchi zoshyty*, № 5, s. 1114–1125. (in Ukrainian).

Kotsan, V., 2021. *Etnokulturni markery v konteksti pohranych: tradytsiinyi narodnyi odiah ta identychnist naseleння Zakarpattia KhKh – pochatku XXI st.* [Ethnocultural markers in the context of borders: traditional folk clothing and identity of the population of Transcarpathia in the 19th – early 21st centuries], dys. dokt. ist. nauk: 07.00.05, Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy; Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 846 s. (in Ukrainian).

Leno, T., 2012. Pochatkovyi etap vesilnoi obriadovosti boikiv Zakarpattia (seredyna XX st.) [The initial stage of wedding rituals among the Boykos of Transcarpathia (mid-20th century)], *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, № 38, s. 61–74. (in Ukrainian).

Liakh, P., 1961. Materialna kultura sela Pryborzhavske Irshavskoho raionu Zakarpatskoi oblasti v zv'iazku iz sotsialistychnymy peretvorenniamy na Zakarpatti: diplomna robota [Material culture of the village of Pryborzhavske, Irshava district, Transcarpathian region in connection with socialist transformations in Transcarpathia: diploma thesis], *ALEFK DVNZ «UzhNU»*, Uzhhorod: UzhDU, 1961, 88 s. (in Ukrainian).

Lukiianchuk, I., Berezovska, H., 2016. Funktsionuvannia leksemy hunia v ukrainskykh hovirkakh [The functioning of the lexeme hunia in Ukrainian dialects], *Naukovyi chasopys Skhidnopodilskoho linhvokraieznavchoho tsentru: zb. nauk. prats studentiv, mahistrantiv, vykladachiv*, Uman: VPTs «Vizavi», Vyp. 5, s. 7–11. (in Ukrainian).

Markovych, M., 2025. *Vatra v Karpatakh. Reportazhi z mynuloho* [Vatra in the Carpathians. Reports from the past], Uzhhorod: Vydavnytstvo Oleksandry Harkushi, 460 s., il. (in Ukrainian).

Mazurok, O., 2001. *Yurii Zhatkovych yak istoryk ta etnograf* [Yuriy Zhatkovych as a historian and ethnographer], Uzhhorod: UzhNU, 292 s. (in Ukrainian).

Nykorak, O., 2006. Tkanyny ukrainsiv Karpat [Fabrics of Ukrainians of the Carpathians], *Etnohenez ta etnichna istoriia naseleння Ukrainskykh Karpat: u 4-kh tomakh. T. II. Etnolohiia ta mystetstvoznavstvo / hol. red. S. P. Pavliuk*, Lviv: Afisha, s. 668–693. (in Ukrainian).

Onyshkevych, M., 1984. *Slovnnyk boikivskykh hovirok* [Dictionary of Boykos dialects], K.: Naukova dumka, Ch. 1: A – N. – 495 s., Ch. 2: O – Ya, 515 s. (in Ukrainian).

Pro selo Richku, huniu, dzherhu ta verkhovynski tradytsii [About the village of Richka, the hunia, the jerga and Verkhovyna traditions], 2014, URL: <https://spadok.org.ua/boykivschyna/pro-selo-richku-gunui-dzhergu-ta-verkhovynski-tradytsii> (in Ukrainian).

Pyrtel, P., 2004. *Korotkyi slovnnyk lemkiivskykh hovirok* [A brief dictionary of Lemkos dialects] / *Uporiadkuvannia y pidhotovka do druku Ye. D. Turchyn*, Ivano-Frankivsk: Siversiia MV, 364 s. (in Ukrainian).

Selo Richka biliie huniamy [The village of the river is white with the hunia], 2014, URL: <https://zakarpattya.net.ua/News/130895-Selo-Richka-biliie-huniamy> (in Ukrainian).

Shymonia, M., 1968. Materialna kultura trudiashchykh sela Kolochava Mizhhirskoho raionu: diplomna robota [Material culture of workers of the village of Kolochava, Mizhhiria district.]: diploma thesis], *ALEFK DVNZ «UzhNU»*, Uzhhorod: UzhDU, 98 s. (in Ukrainian).

Tyvodar, M., 2011. *Etnohrafiia Zakarpattia: Istoryko-etnografichniy narys* [Ethnography of Transcarpathia: Historical and Ethnographic Essay], Uzhhorod: Grazhda, 2011, 416 s. (in Ukrainian).

Tyvodar, R., 1997. Tradytsiina kultura ta etnosotsialnyi rozvytok ukrainsiv sela Ruske Pole Tiachivskoho raionu, Zakarpatskoi oblasti u XX st.: diplomna robota [Traditional culture and ethno-social development of Ukrainians in the village of Ruske Pole, Tyachiv district, Transcarpathian region in the 20th century: diploma thesis], *ALEFK DVNZ «UzhNU»*, Uzhhorod: UzhDU, 89 s. (in Ukrainian).

U Richtsi v Pylypetskii hromadi mozna vidvidaty muzei hun [In Rička, in the Pylypetsk community, you can visit the Museum of hunia], 2021, URL: <https://zakarpattya.net.ua/Zmi/214502-U-Richtsi-v-Pylypetskii-hromadi-mozna-vidvidaty-muzei-hun-VIDEO> (in Ukrainian).

Zakharchuk-Chuhai, R., 1983. Tkactvo [Weaving], *Boikivshchyna. Istoryko-etnografichne doslidzhennia*, K.: Naukova dumka, s. 134–141. (in Ukrainian).

Zhatkovych, Yu., 2007. *Etnografycheskii ocherk uhro-russkykh : Kompleksne vydannia / Uporiad. i peredm.* O.S. Mazurka [Ethnographic essay of Ugro-Russians: Comprehensive edition], Uzhhorod: Mystetska liniia, 392 s.: il. (in Ukrainian).

Zinchenko, N., 2021. Hunia : yak odiah nashykh prababus povertaietsia u modu [Hunia: How our great-grandmothers' clothes are coming back into fashion], URL: <https://ukrainky.com.ua/gunya-yak-odyag-nashyh-prababus-povertayetsya-u-modu/> (in Ukrainian).

Vasyl Kotsan

Doctor of Historical Sciences, Director of the Municipal Institution «Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life» of the Transcarpathian Regional Council,
Associate Professor of the Department of Archaeology, Ethnology and Culturology,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod, Ukraine

HUNIA AS AN ETHNOCULTURAL MARKER OF TRANSCARPATHIA: LOCAL FEATURES, RITUAL ROLE, AND PRACTICES OF TRADITION RESTORATION

The article is devoted to the consideration of the problem of the cultural significance of the hunia as a traditional outerwear of Transcarpathia. The idea that the hunia is a multi-level cultural phenomenon that includes utilitarian, aesthetic, social, ethno-identification and sacred dimensions is substantiated. The historical development of the hunia in the 19th and early 20th centuries as a universal garment among the Dolinians, Boykos, and Lemkos is traced, with an indication of local variations and specific features that reflected the cultural identity of ethnographic groups. The text examines the symbolic and sacred functions of the hunia, its role in calendar holidays, wedding, baptism and funeral rites, as well as magical and protective practices. Special attention is paid to the folklore and poetic interpretation of the hunia as a sign of family warmth, maternal care and local pride. The article elucidates the technological and craft aspect of making a hunia, which includes steaming, combing, weaving and felting wool, as well as the modern reconstruction of these processes in educational and cultural projects. The process of transforming a hunia from everyday clothing to a factor of cultural revival, local identity, tourism and design interpretations is revealed. Based on the study of museum exhibitions, festivals, educational programs and modern design projects, it is established that the hunia retains its relevance as a symbol of cultural continuity, spirituality and adaptability of tradition. The article summarizes the results of a comprehensive analysis of the functions of the hunia and its significance in the cultural context of Transcarpathia and the Ukrainian Carpathians, and also provides a generalized characteristic of modern practices for preserving and popularizing traditional crafts. This direction is supplemented by a consideration of the prospects for further research, in particular digital mapping of local types of hunia, comparative studies in adjacent Carpathian regions, semiotic and gender analysis, modern design interpretations. The author concludes that the hunia acts not only as a material object of traditional life, but as a complex cultural symbol that combines historical heritage with modern socio-cultural processes and serves as a marker of local and national identity.

Keywords: hunia, Transcarpathia, traditional outerwear, Dolinians, Boykos, Lemkos, ethnocultural identity, family rituals, folk calendar, rituals, folklore, museum, reconstruction of traditions, modern interpretations.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що не має конфлікту інтересів щодо даного дослідження, включаючи фінансовий, особистий, авторський або будь-який інший, який міг би вплинути на дослідження, а також на результати, представлені в даній статті.

Фінансування

Дослідження було проведено без фінансової підтримки.

Доступність даних

Усі дані доступні в цифровій або графічній формі в основному тексті рукопису.

Використання штучного інтелекту

Автор підтверджує, що при створенні даної роботи він не використовував технології штучного інтелекту.

Статус статті:

Отримано: 02.02.2026 Прийнято: 05.03.2026 Опубліковано: 15.04.2026

Creative Commons Attribution NonCommercial ShareAlike License (CC BY-NC-SA 4.0)

ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

ДОДАТКИ

Рис. 1. Гуня жіноча. Хустський район. 20-ті рр. XX ст. (Фото з архіву автора).

Рис. 2. Верховинець у косматій гуні, 20-ті рр. XX ст. Листівка 20-30-х рр. XX ст..

Рис. 3. Верховинець з Воловеччини у гуні-коцовані. Листівка 20-30-х рр. XX ст.

Рис. 4. Весілля у селі Синевир на Міжгірщині, 20-ті рр. XX ст.
Фото Амалії Кожмінової.

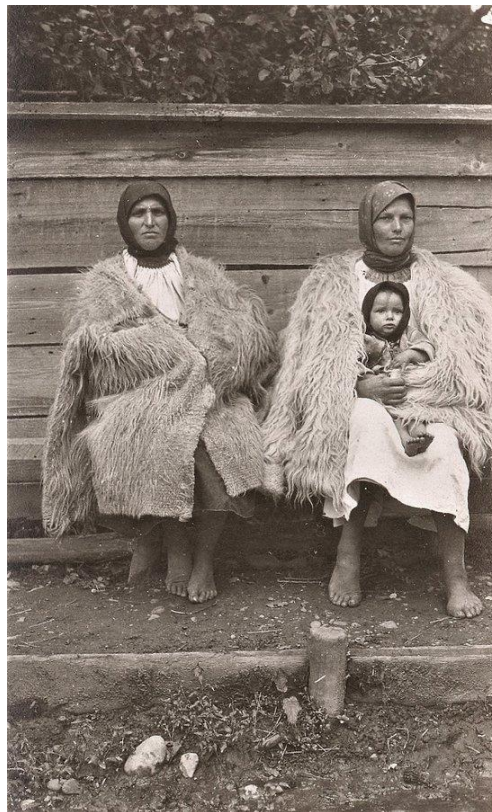

Рис. 5. Жінки з села Буштино на Тячівщині. 30-ті рр. XX ст. Фото Богуміла Вавроушека, Французьке географічне товариство.

АВТОБІОГРАФІЧНІ РЕФЛЕКСІЇ ПРО МАГІЮ Й МАГІЧНІ РИТУАЛИ ЯК ЕЛЕМЕНТ СВІТОГЛЯДУ ТА СОЦІАЛЬНІ ПРАКТИКИ СУЧАСНОГО НАСЕЛЕННЯ ЗАКАРПАТТЯ

Павло Леньо¹

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, Україна

E-mail: pavlo.leno@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID: 58809659800

<https://orcid.org/0000-0002-4196-6173>

Стаття присвячена сучасним магічним практикам та демонологічним віруванням населення Закарпаття. Текст має характер автобіографічного етнографічного есею. Автор у даному дослідженні виступає в якості «залученого спостерігача». На основі власних спостережень та польових матеріалів, зібраних впродовж останніх кількох десятиків років, він наводить приклади побутування магічних практик та ритуалів, поширення демонологічних вірувань серед представників різних етнографічних та етнічних груп регіону. Текст приділяє увагу процесам магічної контамінації та звертає увагу на раціональний, але водночас релігійний та містично-дохристиянський характер свідомості закарпатців. Автора цікавлять відповіді на наступні питання: причини активного побутування магічних практик в сучасному, здавалося б модернізованому світі; їх поширення не тільки серед старшого покоління, але й серед молодших закарпатців; причини їх синкретичного релігійно-магічного світогляду. Емпіричні спостереження автора розглядаються через інтерпретаційні схеми представників класичної (еволюціоністів, французьких соціологів, структуралістів, функціоналістів) та сучасної етнології/антропології. У результаті автор приходить до висновку, що магічні вірування у Закарпатті початку ХХІ ст. не можуть бути інтерпретовані як культурні пережитки архаїчного мислення, оскільки вони виконують певні функції, які необхідні для нормального життя суспільства. Зокрема магічні практики виконують функцію символічної стабілізації поведінки в умовах соціальної невизначеності. Емпіричні матеріали демонструють міжпоколінну трансляцію та адаптацію ритуальних форм – контамінацію глобальних і локальних традицій. Паралельне співіснування християнської релігійності та магічних практик відображає модель релігійного синкретизму, який був здавна характерний для закарпатців.

Ключові слова: Закарпаття, населення, демонологія, обряд, світоглядні уявлення, повір'я.

Актуальність. Тема співіснування магічних практик і традиційної християнської релігійності є важливим об'єктом дослідження сучасної культурної антропології та історії повсякдення. Закарпаття, як окремий історико-етнографічний регіон, становить особливий предмет вивчення та привертає увагу у цьому контексті, оскільки його мультикультурне населення демонструє достатньо стійку взаємодію локальної культури, церковної релігійності та магічно-символічних форм поведінки. Аналіз подібних явищ потребує поєднання емпіричного спостереження та історико-антропологічної інтерпретації. Методологічною основою дослідження є автоетнографічний підхід, який дозволяє поєднати позицію «залученого спостерігача» із систематизацією польового матеріалу. Це дає змогу представити суб'єктивний досвід дослідника, який, за умови критичної рефлексії та теоретичної інтерпретації, можна розглядати як джерело емпіричних даних.

Історіографія. Питання магії (а також демонологічних персонажів) постійно перебували в полі зору вітчизняних дослідників традиційної культури, оскільки магічні ритуали супроводжували весь цикл повсякденної побутово-сімейної, а також календарної обрядовості населення України. Фактично будь-яка тематична чи синтезна етнографічна

монографія (на кшталт класичних фундаментальних праць В. Шухевича чи Ф. Вовка) не обходилася без дослідження їх авторами цієї проблематики.

Серед праць останньої чверті нашого століття слід виділити напрацювання О. Поріцької [Поріцька, 2004], Н. Войтович (Левкович) [Войтович, 2015], Ю. Буйських [Буйських, 2018], В. Галайчука [Галайчук, 2025]. Розвідки цих авторів детально та глибоко розкривають пласт міфологічних вірувань. Цікавими є тематичні монографії чи захищені дисертації, які представляють різні підходи до дослідження магічних ритуалів. Для прикладу, У. Мовна [Мовна, 2017] докладно аналізує сакралізацію бджолярства: пасічника, бджіл та продуктів їх діяльності. Вона демонструє та пояснює, як синтезуються апотропеїка, магічна ритуалістика, езотеричні сили (пасічник як людина з категорії «непростих», а також демонологічні впливи). Дисертація В. Короля [Король, 2019] розкриває пов'язані з демонологічними персонажами магічні обрядодії, покликані захищати від їх зловорожих посягань чи сприяти їх задобренню. Вчений проаналізував магічні практики «знаючих людей», спрямовані на лікування чи досягнення інших цілей. Тут магія демонструється як складник світорозуміння, котра і сьогодні має значний вплив на індивіда та колектив. Семіотикою тілесності в українській

¹ © Леньо П.

культури, а в тому числі на Закарпатті, займалася М. Маєрчик [Маєрчик 2011]. Вона фокусувалася на обрядах родинного циклу та аналізувала практики магичного характеру, які в циклі родинної обрядовості виконують нормативну, ініціаційну та апотропейну функції. Окрім цих праць, закарпатській магії присвячено чимало розвідок та матеріалів, які опубліковані у збірнику обласного скансену¹, а також щорічнику експедиційних матеріалів «Етніка Карпат», редакторами якого є автор цього тексту та Василь Коцан².

Варто відзначити, що в Україні значно менше досліджень магії та демонологічних уявлень в контексті сучасної міської культури, однак і ця сфера представлена, зокрема працями М. Красікова. Цей харківський дослідник написав чимало цікавих статей про студентські магичні практики [Krasikov, 2005; Красіков, Ніколаєва, 2013].

Слід додати, що проблематика магичного в традиційній культурі цікавить і наших сусідів. Зокрема, актуальність цих досліджень у 2003 році обговорювали на окремі конференції в Словаччині. Результатом стала публікація збірника «Kult a mágia v materálnej kultúre» [Kult, 2004]. Проблематика статей видання стосується питань матеріальних (археологічних, етнологічних) свідчень, аналізу окремих об'єктів і ідей, що мають певний зв'язок з концепціями магії, міфології та релігійних вірувань загалом. Вартісним у контексті головної теми цього есею є дослідження М. Угрин та Т. Бужекової [Uhrin, Bužeková, 2022], де вони вивчають важливість «тонких», в т.ч. релігійно-ритуальних сигналів у комунікації між певними категоріями населення Словаччини. У Польщі цікавим монографічним дослідженням відзначився Міхал Буховські [Buchowski, 1993], який на основі власного польового матеріалу досліджував магичні практики Великопольщі. Він цікавився проблемами магичної культури, магії та релігії, ритуалу та церемонії, а також ритуальних форм творення світу. Іншого польського дослідника – Міколая Сміковського [Smykowski, 2016] цікавило питання про пережитки традиційної культури в сучасності. У своїй статті він розмірковує про складність розмежування традиційного культурного спадку та нової (винайденої) культурної традиції, що частково перегукується із проблематикою цього автобіографічного тексту про пережитки магичних практик на Закарпатті.

В основу порівняльної теоретичної інтерпретації

емпіричних спостережень лягли праці класичних та сучасних етнологів і антропологів. Насамперед це публікації представників класичного еволюціонізму Едварда Тейлора та Джеймса Фрезера, французької соціологічної школи Еміля Дюркгейма та Люсьєна Леві-Брюля, британського функціоналізму Броніслава Малиновського та Едварда Еванса-Прітчарда. До цього переліку я помістив також Петра Богатирьова, який відзначився дослідженням магичних практик закарпатців міжвоєнного періоду. Їх підходи до магії представляють погляди т. зв. кабінетних вчених, а також піонерів-польовиків. Інтерпретації більш пізніх дослідників представлено студіями Мірчі Еліаде, Ребеки та Філіпа Стейн, Тані Лурман та Сюзан Грінвуд.

Географічні межі дослідження окреслюються територією Закарпаття. Вони включають фактично більшість етнічних та етнографічних груп (долиняни, бойки, лемки, гуцули) краю, які потрапляли у фокус моїх індивідуальних та експедиційних досліджень. **Хронологічно** стаття стосується кінця XX – початку XXI ст., що обумовлено періодом моїх усвідомлених активних спостережень.

Трохи про емпіричні спостереження. Як будь-який корінний закарпатець, який чимало часу провів серед родичів у селі, я можу претендувати на роль т. зв. «залученого спостерігача»³ стосовно проблематики культурних та повсякденних практик місцевого населення. Це розуміння місцевого культурного контексту з часом поглибилося з огляду на мій вже доволі значний досвід польових етнографічних експедицій та досліджень⁴. Закономірно, що в дитинстві чи підлітковому віці я цього не усвідомлював, однак згодом прийшло розуміння, що закарпатцям притаманні елементи магичного світогляду, який у багатьох співіснує з глибокою релігійністю. Додає інтересу й те, що все це разом побутувало незважаючи на тодішні радянські атеїстичні часи. Ще з молодшого шкільного віку я знав, хто з сусідських «бабок-ворожок» вчиняє якісь незрозумілі, але цікаві дії зі спаленими вугликами чи хто з них може заговорити болочий зуб або у кого «недобрі очі». Також я був інформований щодо певних заборон, зокрема, зашивати на собі одяг або пришивати гудзика, чи знав, чому дитині на руку пов'язують червону нитку, мав уявлення про інші подібні, здавалося б, ірраціональні настанови.

Незважаючи на атеїстичне виховання та статус жовтенятка, а згодом піонера, все згадане вище було

¹ Повна назва скансену: Комунальний заклад «Закарпатський обласний музей народної архітектури і побуту» ЗОР. Серед авторів, які на сторінках його «Наукового збірника» висвітлювали проблематику народної магії та демонології: Е. Чанцева, В. Король, Г. Рейтій, М. Красіков, Т. Шульженко, Я. Діденко та інші.

² У чотирьох опублікованих томах «Етніка Карпат» народним уявленням про магію та демологію присвячені статті учасників експедицій М. Красікова, В. Короля та Г. Рейтія. Вони доводять, що магичні практики (захист худоби, відбирання манни, лікування вроків) залишаються для мешканців краю дієвим інструментом упорядкування реальності та подолання життєвих криз. Водночас демонологічні уявлення виконують важливу соціально-етичну функцію, виступаючи регулятором моральних норм у громаді. Крім статей, у «Етніках» вміщено чимало польових матеріалів. Вони розкривають проблематику функціонування нижчої міфології у сучасному побуті: від класичних образів босоркань, повітрів та

двудушників до специфічних регіональних культів, зокрема, віри в «гадячий камінь» чи пророчий дар цілительки Анції Зарічанської. У щорічнику опубліковані також приватні рукописні збірники замовлянь, що відображають синкретичну природу світогляду етнографічних груп Закарпаття, де архаїчна магія органічно переплетена з християнською молитовною традицією.

³ Це поняття тут вжито не зовсім у класичному розумінні Броніслава Малиновського. З його погляду, зовнішній дослідник повинен провести достатньо багато часу в суспільстві, яке вивчає та максимально зблизитися з його представниками для того, щоб зрозуміти місцевий контекст [Malinowski, 1922]. Для внутрішніх дослідників таке занурення не обов'язкове, оскільки вони володіють цим контекстом внаслідок свого зв'язку з суспільством, яке вивчають.

⁴ Окрім індивідуальних досліджень, останні 12 років я керую етнографічною практикою студентів історичного факультету.

постійно присутнім у моєму житті, а тому воно не сприймалося як щось незвичне. І тільки з часом я почав зауважувати, що особисті досвіди закарпатців включають знання та вірування, які, по ідеї, не мали б існувати в нашому раціональному та модернізованому суспільстві. Наведу кілька прикладів, які охоплюють період приблизно чвертьстолітньої давності. Вони показують не лише мій особистий підлітковий досвід, але засвідчують значну поширеність магічних практик чи віру в магію серед закарпатців різного віку та статі. Наприкінці 1990-х рр. в Ужгороді відбулася презентація фірми «Amway», що займалася поширенням миючих засобів. Ця компанія сповідувала принцип мережевого маркетингу і чимось нагадувала звичні тоді фінансові піраміди, хоча по суті нею не була. Презентація зібрала в колишньому кінотеатрі «Комсомолец» майже тисячну аудиторію – не всі помістилися на сидіючих місцях і чимало слухачів стояло в переповнених проходах. Попри свій достатньо юний студентський вік я скептично відносився до насправді переконливого російськомовного оратора, який обіцяв золоті гори та, зокрема, розповідав про рожевий мерседес т. зв. «платинових учасників», які увійшли в бізнес раніше за інших. Він був майстром своєї справи й швидко припинив монолог та розпочав спілкування із залом. Між іншим, він задав питання: «... скажіть, ведь середі вас єсть люди, каторіє хача би раз били у гадалкі?». Я тільки встиг подумати, що таких у залі, мабуть, мало, як поруч озвалася молода огрядна жіночка, яка дуже гучно й авторитетно, а ще чомусь від імені всіх присутніх, заявила: «Всі були!». Моєю першою реакцією було, що вона іронізує, однак подібні репліки було чути з різних кутків залу. Вони сформували однозначне враження, що відвідини гадалок (ворожок, відьом, монахів чи інших «знаючих людей») було звичною практикою для багатьох присутніх.

Кілька років потому у спілкуванні з трохи старшим товаришем, який збирався одружуватися, мені було дивно почути, що його приворожила майбутня дружина. Приятель вже років з десять як закінчив університет, мав освіту хіміка та раціональний склад розуму й походив з родини ужгородських службовців. Щиро вірячи у сказані слова, він фаталістично ставився до факту привороту, бо, на його думку, у селі Новоселиця, звідки родом була його кохана, найбільш сильні відьми в області.

Наступним роком я, вже як молодий учитель історії, працював в ужгородській школі № 12. Там я часто бачив, як до мого колеги по роботі (теж дипломованого історика) записуються в чергу люди різного віку та статі, щоб отримати нумерологічний прогноз на різні випадки життя. Він розробив власну систему аналізу цифр, яка мала попит як у бізнесменів-початківців, так і у людей, заплутаних у романтичних стосунках. Чимало з них планували свою тижневу чи більш тривалу діяльність та активність після консультації з ним та відповідно до того, що їм віщували цифри.

Подібні відомості в розмовах траплялися

регулярно, і я в силу атеїстичного виховання та раціонального мислення сприймав їх переважно скептично. Я не вступав у дебати, бо вважав, що кожен має право вірити в будь-що і сперечатися з цього приводу не бачив сенсу. Водночас у мене не було розуміння важливості та значущості цієї інформації. Частково воно прийшло трохи згодом, коли напередодні Помаранчевої революції я почав навчатися в аспірантурі в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України та, відповідно, занурився в специфічну етнологічну літературу. Серед авторів були Джеймс Фрезер і його порівняння магічних практик народів всієї ойкумени [Frazer, 1890], Мірча Еліаде з його дослідженням шаманізму [Eliade, 1964] та інші представники класичного і більш пізнього періодів антропології/етнології. В їх працях були описи архаїчних чи екзотичних спільнот або тих, які вже минули етап традиційного суспільства, а отже мали дуже опосередкований зв'язок із сучасністю.

Після отримання ступеня кандидата історичних наук я повернувся до Закарпаття, де почав працювати на історичному факультеті, а згодом керувати етнографічною практикою студентів. І ось в щорічних тривалих експедиціях мені прийшло усвідомлення, що наше модерне суспільство, яке нібито давно позбавилося традиційних ритуалів, насправді продовжує жити в достатньо ритуалізованому світі, де також завжди знайдеться місце для магічних ритуалів та дій. І це стосується не лише розповідей про «старі часи» з вуст людей, які народилися задовго до Другої світової війни. Чимало історій довелося почути від людей мого чи навіть значно молодшого віку, в тому числі недавніх студентів. Пригадаю кілька прикладів, які відбулися відносно нещодавно.

У 2018 році в тритижневій експедиції Виноградівським (тепер Берегівським) районом ми охопили 10 населених пунктів. Результатом стало значне поповнення зібраними матеріалами нашої Лабораторії етнографії¹, а також публікація окремого щорічника матеріалів практики «Етніка Карпат». В експедиції доводилося працювати в селі Широке. Впродовж кількох днів ми зі студентами записали десятки розмов на різні теми, а в тому числі зафіксували інформацію про кілька архаїчних апотропейних ритуалів. Довелося докласти доволі значних зусиль, щоб знаючі люди поділилися цією інформацією, адже «відьомська» тема чи проблематика «нечистої сили» – делікатні, тож зазвичай потребують особливого підходу та часу. Серед молодшого покоління оповідачів знайти не вдалося. Щоправда, ми особливо й не шукали, адже, вважається, що носії відповідних знань зазвичай дуже літні люди. Поважний вік не завжди гарантує добре здоров'я, а тому ми здебільшого шукаємо саме старших співрозмовників, усвідомлюючи, що іншого варіанту поговорити може не статися. Приблизно через місяць після експедиції, уже під час серпневої відпустки, я їхав автівкою із родиною і зупинився щось купити в магазині в центрі Широкого. Неподалік одного з приватних будинків я побачив велику

¹ Повна назва – Лабораторія етнографії, фольклору та краєзнавства ім. М. П. Тиводара УжНУ.

кількість припаркованих автовок (десятиків зо три) і чимало людей. У магазині, де мене впізнали продавці, я запитав про причину такого скупчення – у селі зазвичай таке стається у випадку похорон чи іншої важливої події. *«Та ні, – відповіли мені, – не похорон, це місна ворожка має прийомний день...»*. Це було для мене відкриття, оскільки під час експедиції про неї, як потенційного оповідача, ніхто не згадував і зазвичай нас відсилали тільки до «старих бабів», які своєю знахарську/ворожитську діяльність вже активно не практикували.

У с. Широкому вийти на контакт з тою ворожкою не вдалося. Але в інших експедиціях та локаціях нам часто доводилося чути розповіді про представниць її професії та іноді знайомитися з ними. Зокрема, поширена історія про «ворожок» (частіше інформатори про них говорять як про «навчених» відьом), які змушені іншим чинити перешкоди, бо в протилежному випадку їм стає погано. Свої наміри такі жінки реалізують за допомогою речей – передача до рук жертви, підкидання на обійстя. Про один із таких випадків йшлося в с. Онок. До невістки інформаторки, яка поділилася цією історією, якось звернулася з проханням сусідка, щоб невістка, яка працювала санітаркою у поліклініці, взяла від неї шмат сала та доторкнулася ним до якої-небудь породіллі. Отримавши відмову, невдовзі жінка сконала.

Щодо босоркань (відьом), то досі поширені обряди, спрямовані на полегшення їх відходу у засвіти. Як раніше, так і зараз люди вірять, що такі жінки через гріховне життя та контакт із іншою нечистою силою помирають страшною смертю. Одну з таких історій ми почули в с. Лавки: *«... вони тяжко вмиравуть. Вони не гонні умерти. У мене зб'яв мовна робила, що казала, що у неї сусіда босорканя. Она много за ній знала, що она босорканя. Она хвора довго-довго була. Каже, в снну ниділю прийшла така снна жона в чорнум платті, каже, і через годину як она пак умелла. Ци она ів шось ізробила, бо она тяжко умирала...»* [Рейтій, 2019, с. 62].

Іншим прикладом, який вартий згадки, є те, що серед моїх колег є принаймні один, про якого неодноразово чув від нараторів з різних та віддалених локацій області, де ми бували під час експедицій, що в нього «недобрі очі». В його присутності наші співрозмовники (не лише бабусі, але й матері) поспішали вивести дітей, щоб до них часом біда якась не приліпилася, чи одягали їм на зап'ястки червону нитку. Чомусь така своєрідна «чуйка» була характерна тільки жінкам – чоловіки, вочевидь, менш чутливі до сприйняття подібної візуальної інформації. Проте, згадані відчуття жінок – це також свідчення побутування елементів магічного світогляду.

Інформацію про магічні ритуали ми зустрічаємо не лише в межах основного етнографічного поля – сільської спільноти. Доволі яскраві приклади контамінації магічних обрядів демонструє сучасне студентське повсякдення. Зокрема, поширеною є практика тричі стрибати через підручник чи конспект

матеріалів, щоб успішно скласти предмет. Іншим варіантом підготовки до сесії є звичай не мити голову перед важким заліком чи іспитом. Тут, либонь, простежується модифікація архаїчної оберегової практики не вмиватися, щоб не змити з себе удачу або щастя.

Продовжують побутувати лікувальні магічні практики, ворожіння на судженого чи навіть спроби привороту. Про це доводилося чути від нараторів різного віку та статі: як від зовсім юних вчорашніх випускників шкіл, так і від більш старших осіб, котрі нам зустрічалися в експедиціях. Так, у с. Копинівці на Мукачівщині жителька поділилася історією про приворот. Батьки дівчини дуже хотіли зазяти чоловіка, який мав одружуватися з іншою. Вони звернулися до знаючої людини, яка допомогла досягнути бажаного, втім дорогою ціною. Невдовзі по одруженню почалися проблеми зі шлунком: *«Та робили 'му операцію, що даже, перебачте за слово, жабками і гадами блював. Да, било такоє, він мені сам розказував: «Я такими малими, каже, гадиньчатами, жабками рвав...»* [Рейтій, 2019, с. 26]. Зазвичай після таких історій оповідачі зауважують, що приворожені пари довго не живуть разом: дуже сваряться й розходяться, або зачарована особа рано помирає.

Серед досі побутуючих та поширених заборон – не піднімати знайдені гроші, оскільки цим самим можна добровільно перетягнути на себе прокляття. Збереглася низка табу, які приписують, чого не можна робити вагітним жінкам. Подібні уявлення частково збереглися та де-не-де побутують і в сусідніх країнах, зокрема в Польщі та Словаччині, про що йдеться в дослідженнях, які згадані у вступній частині статті.

Важливо уточнити, що розповіді про сучасне побутування магічних ритуалів, обрядів, забобонів та про різні обереги ми чули не лише від українців Закарпаття. Інформативно насиченими є історії про магічні обряди місцевих угорців та румун. Зокрема, колишня наша студентка румунського походження із Солотвина поділилася історіями про обряди ворожіння на майбутнього чоловіка та рецептами приворотів. А згідно з розповіддю теперішньої студентки угорського походження, її у дитинстві разом із братом водили до угорської ворожки з с. Тисакерестур. Та тоді вчинила цілий комплекс обрядових дій: гадала на майбутнє по руці й картах, пов'язувала червоні нитки на дитячі зап'ястки, наказала викинути того ж дня в річку футболки, в яких дітей приводили до неї, передала кілька пакетів із білими камінцями, які було слід закопати в городі, щоб порча не знайшла тощо.

Загалом можемо стверджувати, що дослідник у полі зустрічає чимало свідчень, що магічні ритуали та вірування досі є важливою частиною життя місцевого населення¹. І мова йде не лише про певні знання, які зберігають пам'ять старшого покоління. Наступне, значно молодше, теж використовує старі вербальні формули, тобто примовляння, чи йде шляхом контамінації та відтворює модифіковані магічні практики, прилаштовуючись до нових умов існування.

¹ Слід пам'ятати, що навіть зараз більшість корінного населення Закарпатської області проживає у сільській місцевості, та й серед жителів міст чимало вихідців із села, де мають там батьків.

Зокрема, замість 9-ти жаринок-вугликів більш модернізований обряд їх гасіння передбачає використання 9 спалених сірників.

Логічним є питання – які причини збереження та навіть активного практикування магічних обрядодій в сучасності? Адже про вплив індустріальної цивілізації та початок нівелювання на Закарпатті народних традицій згадується вже в книзі Юрія Жатковича «Етнографія угро-руських» [Жаткович, 2007], яка була написана ще наприкінці XIX ст. Дещо пізніша, теж синтезна етнографічна праця, яку в 1940-х – на початку 1950-х рр. написав Федір Потушняк [Потушняк, 2005], констатує фактичне зникнення традиційної (насамперед матеріальної) культури внаслідок активних суспільних, політичних та економічних змін. Важливим питанням також є, чому ці практики відтворюються не лише серед старших носіїв знань, але й в середовищі молодших людей. І нарешті, чим пояснити, що ці, дохристиянські по суті, вірування співіснують з дуже консервативним релігійним світоглядом закарпатців, про християнську поборність яких довідуємося від багатьох авторів, зокрема від згаданих вище Ю. Жатковича, Ф. Потушняка, а також відомого угорського економіста Е. Егана.

Теоретичні спроби інтерпретації магічних практик. У цій частині есею я спробую відповісти на порушені вище питання, використовуючи підходи класиків та частково сучасних представників етнологічної науки.

Дослідження магії тривалий час розвивалася в межах еволюціоністської парадигми. Однією з перших системних спроб наукового осягнення магічного мислення стала концепція культурних пережитків Едварда Тайлора. У праці «*Primitive Culture*» [Tylor, 1877] дослідник розглядав магічні вірування як *survivals* (пережитки) – культурні елементи, що зберігаються після зміни домінантної світоглядної системи. Будучи яскравим представником еволюційного підходу, він закономірно прийшов до висновку про відмирання старих елементів культури та появу нових. Однак ця концепція вже в XIX столітті вважалася анахронізмом й зазнала критики за надмірну лінійність та ігнорування функціональної актуальності таких явищ. Існування магічних елементів та ритуалів можна було інтерпретувати в якості пережитків у часи Тейлора, однак його концепція не пояснює, чому вони досі існують і доволі активно практикуються на Закарпатті й не лише тут.

Інший представник еволюціонізму Джеймс Фрезер у фундаментальній праці «*The Golden Bough*» [Frazer, 1890] вибудував послідовність розвитку людства, яке пройшло через три етапи: «магія – релігія – наука». У цій тріаді він трактує магію як передрелігійну стадію мислення та вважає її побічною сестрою науки [Frazer, 1890, р. 11–48]. Він переконував, що коли людство усвідомило марність магічних ритуалів, то саме тоді відбувся перехід до віри у надприродні сили, а роль магії почала грати релігія. Цей умовивід кабінетного дослідника, яким являвся Д. Фрезер, не знаходив підтвердження в умовах польових досліджень. Зокрема, навіть сучасний етнографічний матеріал із Закарпаття демонструє, що магія не зникає з

переходом до «вищих» форм світогляду (релігії та науки), а співіснує з ними.

Це явище можна пояснити завдяки трактуванню представників французької соціологічної школи, насамперед її засновника Еміля Дюркгейма. На відміну від Фрезера, він вважав, що магія стосується приватної сфери та не має нічого спільного зі священним/сакральним, тобто релігією, яка за своєю суттю є соціальною, а не приватною справою. Логічним, на його думку, є те, що магія і релігія не є почерговими етапами суспільної свідомості – вони співіснують. У них принципово відмінна природа: у магів (відьом, ворожок, ворожитів) є пацієнти, тоді як релігія інституціалізована. Дослідник розглядав релігію як систему колективних уявлень, що забезпечують соціальну солідарність, тоді як магічні практики характеризував як переважно індивідуалізовані дії [Durkheim, 1912]. У закарпатському культурному середовищі ця модель проявляється у поєднанні участі в церковному житті з індивідуальними магічними практиками без відчуття внутрішнього психологічного конфлікту та когнітивного дисонансу.

У цьому контексті важливим є внесок сучасника Дюркгейма – Люсьєна Леві-Брюля, який запропонував концепцію дологічного мислення [Lévy-Bruhl, 1910]. У нього йдеться не про відсутність логічної структури мислення, а про іншу форму раціональності, в якій символічний і матеріальний рівень реальності не розділяються жорсткою дихотомією. Віра в ефективність замовлянь, сакральних предметів або числових формул у народній культурі може розглядатися як прояв такої когнітивної моделі. Закарпатці в чомусь демонструють раціональність логічного мислення й водночас їх часто інстинктивні магічні практики/дії можуть свідчити на користь існування якогось своєрідного «дологічного мислення» в леві-брюльовському розумінні.

Функціоналістську інтерпретацію магії бачимо у працях Броніслава Малиновського. Він критикував представників еволюціонізму і, зокрема, твердив, що магію слід розглядати не як пережиток, а аналізувати її роль в конкретному суспільстві. Адже будь-який обряд направлений на досягнення мети, і магія виконує важливі функції, що необхідні для нормального життя спільноти. Зокрема, у праці «*Magic, Science and Religion*» [Malinowski, 1948] він доводив, що магія виконує компенсаторну психологічну функцію в ситуаціях невизначеності. Магічний ритуал знижує рівень тривожності, формує символічне відчуття контролю над подіями та забезпечує когнітивну стабільність індивіда. Інший представник британського функціоналізму Едвард Еванс-Прітчард у своєму дослідженні «*Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande*» переконував, що магічні вірування становлять раціонально впорядковану систему інтерпретації подій [Evans-Pritchard, 1937, р. 18–20]. Для представників народу азанде магія і практичне не суперечать, а доповнюють один одного [Evans-Pritchard, 1937, р. 63–67].

Цікаву інтерпретаційну перспективу запропонував Пьотр Богатирьов, який, досліджуючи населення Підкарпатської Русі, наголошував на необхідності синхронного аналізу культури, що дозволяє

інтерпретувати магію як функціонально активний компонент соціальної системи, а не як історичний релікт. У його праці підкреслюється функціональність традиційних форм у сучасному для дослідника соціальному середовищі [Bogatyrev, 1929, p. 7–18]. Магічні практики, згідно його синхронічного (або real-time) підходу, не є «пережитками», а діючими структурними елементами культурної системи. Дослідник на основі своїх спостережень 1920-30 років підкреслював, що для місцевих жителів характерний не дуалізм чи двовір'я, а саме єдиний синтезний варіант вірувань в якому органічно переплелися християнські та дохристиянські елементи.

Феноменологічний підхід Мірчі Еліаде суттєво розширює інтерпретаційні можливості аналізу магічних практик населення Закарпаття. У працях «*Myth of the Eternal Return*» [Eliade, 1954] та «*The Sacred and the Profane*» [Eliade, 1957] дослідник показав, що традиційна людина прагне відтворювати архетипні моделі сакральної поведінки через ритуалізацію повсякденного життя. Повторюваність числових символів, апотропейні дії та вербальні формули можуть інтерпретуватися як локальні прояви універсальної моделі сакралізації простору і часу.

Ключ до розуміння активного побутування сучасних магічних ритуалів та практик на Закарпатті, при одночасному збереженні високого рівня релігійності, дають сучасні антропологічні дослідження. Зокрема, Ребекка та Філіп Стейн переконані, що традиційні магічні практики не зникають у межах доктринальних релігій, а продовжують існувати як механізми символічної інтерпретації реальності [Stein, R., Stein, L., 2011]. До подібних висновків ще раніше прийшла американська психологиня-антропологиня Таня Лурманн, яка вивчала історії про сучасних відьом, актуальні магічні та окультні практики Великобританії. У своїй монографії [Luhmann, 1991] вона демонструє, що магічне мислення є не рудиментом минувшини, а активним компонентом сучасної світоглядної системи. Таку ревіталізацію авторка пояснює прагненням людини наповнити буття сенсом, пошуком шляхів до самоідентифікації та бажанням контролювати своє існування.

З позицій феноменології та культурного релятивізму розкриває суть повернення до магічних практик

та їх модифікацій антропологиня Сьюзен Грінвуд. Її розвідка «*Magic, Witchcraft and the Otherworld: An Anthropology*» [Greenwood, 2000] висвітлює розвиток та діяльність сучасних політеїстичних та ритуальних магічних угруповань Лондона упродовж 1990-х рр. Вона пояснює, що повернення до магічного мислення дозволяє пояснити певні речі, коли цього результату не можна досягти за допомогою раціонального (наукового) підходу. Так само вона відстоює думку, що подібний досвід розширює кругозір людини та дозволяє уникати однобічності в оцінці світосприйняття. Власне, її висновки логічно пояснюють, чому зневірені в системі сучасної освіти люди можуть звертатися до альтернативних варіантів знань, а відповідно шукають відповіді в магічних практиках, езотериці та містиці.

Висновки. Узагальнюючи різні теоретичні інтерпретації польових спостережень на Закарпатті, можна прийти до наступних умовиводів. Магічні вірування початку XXI ст. не можуть бути інтерпретовані як культурні пережитки архаїчного мислення, оскільки вони виконують певні функції, які необхідні для нормального життя суспільства. Емпіричні матеріали демонструють міжпоколінну трансляцію та адаптацію ритуальних форм – контамінацію глобальних і локальних традицій. Деякі магічні практики збереглися у формі механічного повторення традицій (наприклад, червона нитка на зап'ястку дитини), однак існують та з'являються цілком нові модифіковані магічні ритуали. Їх побутування та практикування водночас із дотриманням релігійних (християнських) обрядів не є нелогічним навіть з погляду кількох різних теоретичних підходів. Подібне співіснування християнської релігійності та магічних практик відображає модель своєрідного релігійного синкретизму. Поширеним є погляд, що сучасні магічні практики виконують функцію символічної стабілізації поведінки в умовах соціальної невизначеності, дають хоча б ілюзорну можливість та впевненість у контролі над власним життям. У турбулентних умовах сучасного світу це, вочевидь, означає, що магічні практики та ритуали будуть відігравати роль і в майбутньому, а це не виключає їх чергової трансформації.

Список використаних джерел

- Bogatyrev, P., 1929. *Actes magiques, rites et croyances en Russie subcarpathique*, Paris: Institut d'Ethnologie, 162 p.
- Buchowski, M., 1993. *Magia i rytuał*, Warszawa: Instytut Kultury, 168 s.
- Durkheim, É., 1912. *The Elementary Forms of Religious Life*, London: George Allen & Unwin, 456 p. [Online]. Available at: <https://archive.org/details/elementaryformsof00durk> (accessed: 09.03.2026).
- Eliade, M., 1964. *Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 610 p. [Online]. Available at: https://openlibrary.org/books/OL5099128M/Shamanism_archaic_techniques_of_ecstasy (accessed: 09.03.2026).
- Eliade, M., 1954. *The Myth of the Eternal Return: Cosmos and History*, Princeton: Princeton University Press, 213 p. [Online]. Available at: <https://archive.org/details/mythofeternalret0000elia> (accessed: 09.03.2026). (in English).
- Eliade, M., 1957. *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*, New York: Harcourt, Brace & World, 256 p.
- Evans-Pritchard, E. E., 1937. *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande*, Oxford: Clarendon Press, 558 p. [Online]. Available at: <https://archive.org/details/witchcraftoracle00evan> (accessed: 09.03.2026).
- Evans-Pritchard, E. E., 1965. *Theories of Primitive Religion*, Oxford: Clarendon Press, 128 p. [Online]. Available at: <https://archive.org/details/theoriesofprimit0000evan> (accessed: 09.03.2026).
- Frazer, J. G., 1890. *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*, London: Macmillan, 752 p. (rev. ed. 1922). [Online]. Available at: <https://www.gutenberg.org/ebooks/3623> (accessed: 09.03.2026).
- Greenwood, S., 2000. *Magic, Witchcraft and the Otherworld: An Anthropology*, London: Routledge, 248 p.
- Krasikov, M., 2005. Ukrainian Student Subculture as Mirrored in Epigraphy, *Етнічна історія народів Європи*, 18, s. 73–79.

- Krekovič, E. (ed.), 2004. *Kult a mágia v materiálnej kultúre. Zborník z konferencie Kult a mágia v materiálnej kultúre*, Bratislava: Ústav etnológie SAV, 112 s.
- Lévy-Bruhl, L., 1910. *Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures* [The Mental Functions in Lower Societies], Paris: F. Alcan, 461 p. [Online]. Available at: https://classiques.uqam.ca/classiques/levy_bruhl/fonctions_mentales/fonctions_mentales.html (accessed: 09.03.2026). (in French).
- Luhrmann, T. M., 1991. *Persuasions of the Witch's Craft: Ritual Magic in Contemporary England*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 382 p.
- Malinowski, B., 1922. *Argonauts of the Western Pacific: An Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea*, London: George Routledge & Sons, 527 p. [Online]. Available at: <https://www.gutenberg.org/ebooks/55822> (accessed: 09.03.2026).
- Malinowski, B., 1948. *Magic, Science and Religion and Other Essays*, Boston: Beacon Press, 348 p. [Online]. Available at: <https://archive.org/details/magicscienceandr0000mali> (accessed: 09.03.2026).
- Smykowski, M., 2016. Niematerialne, ale czy dziedzictwo? Tradycje wynalezione w Połajewie (powiat czarnkowsko-trzcianecki) i ich popularyzacja na gruncie społeczności lokalnej, *Łódzkie Studia Etnograficzne*, 55, s. 218–240.
- Stein, R. L., Stein, P. L., 2011. *The Anthropology of Religion, Magic, and Witchcraft*, Boston: Pearson, 416 p.
- Tylor, E. B., 1871. *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art and Custom*, London: John Murray, 2 vols. 502 p. [Online]. Available at: <https://www.gutenberg.org/ebooks/70458> (accessed: 09.03.2026).
- Uhrin, M., Bužeková, T., 2022. The Role of Subtle Signals Linked to Religious Rituals in the Evaluation of Newcomers by a Village Community, *Slovenský národopis*, 70(2), s. 210–227. <https://doi.org/10.31577/SN.2022.2.19>.
- Буйських, Ю., 2018. *Жіночі образи української міфології: колись русалки по землі ходили*, Харків: Книжковий клуб сімейного дозвілля, 320 с.
- Войтович, Н., 2015. *Народна демонологія Бойківщини: монографія*, Львів: СОПЛОМ, 228 с.
- Галайчук, В., 2025. *Відьма в народних традиціях українців*, Київ: Віхола, 312 с.
- Жаткович, Ю., 2007. *Етнографический очерк угро-русских*, Ужгород: Мистецька лінія, 392 с.
- Король, В., 2019. *Народна демонологія гуцулів Закарпаття*. Дис. ... канд. іст. наук (доктора філософії): 07.00.05 «Етнологія», Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Інститут народознавства НАН України, 274 с.
- Красіков, М., Ніколаєва, А., 2013. Студентська «магія» як спосіб аутокомунікації, *Етнічна історія народів Європи*, 41, с. 112–117.
- Маєрчик, М., 2011. *Ритуал і тіло. Структурно-семантичний аналіз українських обрядів родинного циклу*, Київ: Критика, 325 с.
- Мовна, У., 2017. *Бджільництво: український обрядовий контекст*, Львів: Інститут народознавства НАН України, 551 с.
- Поріцька, О., 2004. *Українська народна демонологія у загальнослов'янському контексті (XIX – поч. XX ст.)*, Київ, 180 с.
- Потушняк, Ф., 2005. Закарпатська українська етнографія. Значення, історіографія, завдання, проблеми та їх вирішення, елементи та їх розміщення, Тиводар, М. П. *Життя і наукові пошуки Федора Потушняка*, Ужгород: Гражда, с. 241.
- Рейтій Г. *Матеріали етнографічного дослідження з теми «Народна демонологія та народна магія», зібрані у населених пунктах Мукачівського р-ну Закарпатської обл. 1–15 липня 2019 р.* Фонд КЗ «ЗМНАП» ЗОР. 16601/1988. 66 арк.

References

- Bogatyrev, P., 1929. *Actes magiques, rites et croyances en Russie subcarpathique*, Paris: Institut d'Ethnologie, 162 p. (in French).
- Buchowski, M., 1993. *Magia i rytuał*, Warszawa: Instytut Kultury, 168 s. (in Polish).
- Buiskiykh, Yu., 2018. *Zhinochi obrazy ukrainskoi mifologii: koly rusalky po zemli khodyly* [Female images of Ukrainian mythology: once mermaids walked the earth], Kharkiv: Knyzhkovyi klub simeinoho dozvillia, 320 p. (in Ukrainian).
- Durkheim, É., 1912. *The Elementary Forms of Religious Life*, London: George Allen & Unwin, 456 p. [Online]. Available at: <https://archive.org/details/elementaryformso00durk> (accessed: 09.03.2026). (in English).
- Eliade, M., 1954. *The Myth of the Eternal Return: Cosmos and History*, Princeton: Princeton University Press, 213 p. [Online]. Available at: <https://archive.org/details/mythofeternalret0000elia> (accessed: 09.03.2026). (in English).
- Eliade, M., 1957. *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*, New York: Harcourt, Brace & World, 256 p. (in English).
- Eliade, M., 1964. *Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 610 p. [Online]. Available at: https://openlibrary.org/books/OL5099128M/Shamanism_archaic_techniques_of_ecstasy (accessed: 09.03.2026). (in English).
- Evans-Pritchard, E. E., 1937. *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande*, Oxford: Clarendon Press, 558 p. [Online]. Available at: <https://archive.org/details/theoriesofprimit0000evan> (accessed: 09.03.2026). (in English).
- Evans-Pritchard, E. E., 1965. *Theories of Primitive Religion*, Oxford: Clarendon Press, 128 p. [Online]. Available at: <https://archive.org/details/theoriesofprimit0000evan> (accessed: 09.03.2026). (in English).
- Frazer, J. G., 1890. *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*, London: Macmillan, 752 p. (rev. ed. 1922). [Online]. Available at: <https://www.gutenberg.org/ebooks/3623> (accessed: 09.03.2026). (in English).
- Greenwood, S., 2000. *Magic, Witchcraft and the Otherworld: An Anthropology*, London: Routledge, 248 p. (in English).
- Halaichuk, V., 2025. *Vidma v narodnykh tradytsiakh ukrainsiv* [The witch in the folk traditions of Ukrainians], Kyiv: Vikhola, 312 p. (in Ukrainian).
- Korol, V., 2019. *Narodna demonolohiia hutsuliv Zakarpattia* [Folk demonology of the Hutsuls of Transcarpathia]. PhD thesis in Ethnology, Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy; Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 274 p. (in Ukrainian).
- Krasikov, M., 2005. Ukrainian Student Subculture as Mirrored in Epigraphy, *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 18, s. 73–79. (in English).
- Krasikov, M., Nikolaieva, A., 2013. Studentska “mahiiia” yak sposib autokomunikatsii [Student “magic” as a means of autocommunication], *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 41, pp. 112–117. (in Ukrainian).
- Krekovič, E. (ed.), 2004. *Kult a mágia v materiálnej kultúre. Zborník z konferencie Kult a mágia v materiálnej kultúre*, Bratislava: Ústav etnológie SAV, 112 s. (in Slovak).
- Lévy-Bruhl, L., 1910. *Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures* [The Mental Functions in Lower Societies], Paris: F. Alcan, 461 p. [Online]. Available at: https://classiques.uqam.ca/classiques/levy_bruhl/fonctions_mentales/fonctions_mentales.html (accessed: 09.03.2026). (in French).

- Luhrmann, T. M., 1991. *Persuasions of the Witch's Craft: Ritual Magic in Contemporary England*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 382 p. (in English).
- Maierchuk, M., 2011. *Rytual i tilo. Strukturalno-semantyczny analiz ukraińskich obriadów rodnego cyklu* [Ritual and body. Structural-semantic analysis of Ukrainian family cycle rituals], Kyiv: Krytyka, 325 p. (in Ukrainian).
- Malinowski, B., 1922. *Argonauts of the Western Pacific: An Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea*. London: George Routledge & Sons, 527 p. [Online]. Available at: <https://www.gutenberg.org/ebooks/55822> (accessed: 09.03.2026). (in English).
- Malinowski, B., 1948. *Magic, Science and Religion and Other Essays*, Boston: Beacon Press, 348 p. [Online]. Available at: <https://archive.org/details/magicscienceandr0000mali> (accessed: 09.03.2026). (in English).
- Movna, U., 2017. *Bdzhilnytstvo: ukraiński obriadowy kontekst* [Beekeeping: Ukrainian ritual context], Lviv: Instytut narodoznawstwa NAN Ukrainy, 551 p. (in Ukrainian).
- Poritska, O., 2004. *Ukraińska narodna demonologija u zaharnoslovianskomu konteksti (XIX – poch. XX st.)* [Ukrainian folk demonology in the general Slavic context (19th – early 20th century)], Kyiv, 180 p. (in Ukrainian).
- Potushniak, F., 2005. *Zakarpatska ukraińska etnografia. Znachenja, istoriografija, završennja, problemy ta yikh vyrishennja, elementy ta yikh rozmishchennja* [Transcarpathian Ukrainian ethnography. Significance, historiography, tasks and problems], Tyvodar, M. P., *Zhyttia i naukovy poshuky Fedora Potushniaka* [Life and scholarly pursuits of Fedor Potushniak], Uzhhorod: Grazhda, p. 241. (in Ukrainian).
- Reitii, H., 2019. *Materialy etnografichnoho doslidzhennja z temy «Narodna demonologija ta narodna mahija», zibrani u naselenykh punktakh Mukachivskoho r-nu Zakarpatskoi obl. 1–15 lytnia 2019 r.* [Materials of ethnographic research on the topic “Folk demonology and folk magic” collected in the settlements of Mukachevo district, Transcarpathian region, July 1–15, 2019]. Fond KZ «ZMNAp» ZOR, 16601/1988, 66 ark. (in Ukrainian).
- Smykowski, M., 2016. Niematerialne, ale czy dziedzictwo? Tradycje wynalezione w Połajewie (powiat czarnkowsko-trzcieński) i ich popularyzacja na gruncie społeczności lokalnej, *Łódzkie Studia Etnograficzne*, 55, s. 218–240. (in Polish).
- Stein, R. L., Stein, P. L., 2011. *The Anthropology of Religion, Magic, and Witchcraft*, Boston: Pearson, 416 p. (in English).
- Tylor, E. B., 1871. *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art and Custom*, London: John Murray, 2 vols. 502 p. [Online]. Available at: <https://www.gutenberg.org/ebooks/70458> (accessed: 09.03.2026). (in English).
- Uhrin, M., Bužeková, T., 2022. The Role of Subtle Signals Linked to Religious Rituals in the Evaluation of Newcomers by a Village Community, *Slovenský národopis*, 70(2), s. 210–227. <https://doi.org/10.31577/SN.2022.2.19> (in English).
- Voitovych, N., 2015. *Narodna demonologija Boikivshchyny* [Folk demonology of Boykivshchyna], Lviv: SOPLOM, 228 p. (in Ukrainian).
- Zhatkovych, Yu., 2007. *Etnograficheskii ocherk uhro-russkikh* [Ethnographic sketch of the Ugro-Russians], Uzhhorod: Mystetska liniia, 392 p. (in Russian).

Pavlo Leno

Candidate of Historical Science, Associated Professor of the Department of archaeology, ethnology and cultural studies, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod, Ukraine

AUTOBIOGRAPHICAL REFLECTIONS ON MAGIC AND MAGICAL RITUALS AS AN ELEMENT OF THE WORLDVIEW AND SOCIAL PRACTICES OF THE MODERN POPULATION OF TRANSCARPATHIA

The article is devoted to modern magical practices and demonological beliefs of the population of Transcarpathia. The text has the character of an autobiographical ethnographic essay. In this study, the author acts as an “involved observer”. Based on his own observations and field materials collected over the past few decades, he gives examples of the existence of magical practices and rituals, the spread of demonological beliefs among representatives of various ethnographic and ethnic groups of the region. The text pays attention to the processes of magical contamination and draws attention to the rational, but at the same time religious and mystical-pre-Christian nature of the consciousness of Transcarpathians. The author is interested in the answers to the following questions: the reasons for the active existence of magical practices in the modern, supposedly modernized world; their spread not only among the older generation, but also among the younger Transcarpathians; the reasons for their syncretic religious-magical worldview. The author's empirical observations are considered through the interpretative schemes of representatives of classical (evolutionists, French sociologists, structuralists, functionalists) and modern ethnology/anthropology. As a result, the author concludes that magical beliefs in Transcarpathia at the beginning of the 21st century cannot be interpreted as cultural remnants of archaic thinking, since they perform certain functions that are necessary for the normal life of society. In particular, magical practices perform the function of symbolic stabilization of behavior in conditions of social uncertainty. Empirical materials demonstrate intergenerational transmission and adaptation of ritual forms - contamination of global and local traditions. The parallel coexistence of Christian religiosity and magical practices reflects the model of religious syncretism, which has long been characteristic of Transcarpathians.

Keyword: Transcarpathia, population, demonology, ritual, worldview, beliefs.

Конфлікт інтересів

Павло Леньо, член редакційної колегії, є автором цієї статті та не брав участі в редакційному розгляді й ухваленні рішення щодо рукопису. Опрацювання рукопису здійснювалося незалежним редактором. Рецензування відбувалося зовнішнім рецензентом. Інші члени редакційної колегії заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Фінансування

Дослідження було проведено без фінансової підтримки.

Доступність даних

Усі дані доступні в цифровій або графічній формі в основному тексті рукопису.

Використання штучного інтелекту

Автор підтверджує, що при створенні даної роботи він не використовував технології штучного інтелекту.

Статус статті:

Отримано: 17.02.2026 Прийнято: 16.03.2026 Опубліковано: 15.04.2026

Creative Commons Attribution NonCommercial ShareAlike License (CC BY-NC-SA 4.0)

ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 904:623.444.2:728.81(477.87-25)

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(54\).2026.355511](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(54).2026.355511)

ШАБЛЯ УГОРСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ТИПУ З ПОХОВАННЯ В УЖГОРОДСЬКІЙ ЗАМКОВІЙ ЦЕРКВІ¹

Володимир Мойжес²

кандидат історичних наук, завідувач кафедри археології, етнології та культурології,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, Україна

E-mail: volodymyr.moizhes@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID: 57190844415

<https://orcid.org/0000-0002-4836-7042>

Володимир Гуцул

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, Україна

E-mail: volodymyr.hutsul@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID: 56333447800

<https://orcid.org/0000-0002-1126-1746>

У 2023 р. під час археологічних досліджень площі центрального нефу (розкоп II) зруйнованої церкви, що на території Ужгородського замку, були виявлені поховання. Частина з них виявились інвентарними, що, зокрема, дає змогу більш чітко їх датувати, а матеріали ввести до наукового обігу. У даній статті пропонується аналіз шаблі із поховання № 69. Це захоронення виявилось добре збереженим і представлене цілим посткраніальним скелетом, який вирізняється своєю масивністю. Антропологічний аналіз також засвідчив, що воно належить чоловіку, східному європеюві віком 45–55 років. Виявлена шабля залягала вздовж лівого боку кістяка. Вона була у піхвах, від яких залишилися переважно металеві складові. Характер розташування, головним чином елементів її підвісу, дає підстави говорити, що шабля була просто покладена до поховання, а не була прикріплена до поясу покійника. За класифікацією польської зброєзнавчої школи виявлена шабля належить до так званого «угорсько-польського» типу. Це зброя з відкритим руків'ям, яке формує нахилений у напрямку лева хвостовик і довга пряма хрестовина з «вусами» (тобто двома виступами що виходять із центру хрестовини на руків'я та клинок під прямими кутами). Найбільш характерним елементом клинка було вістря у формі чітко виділеного і заточеного з обох боків «пера». Кривизна клинка була мінімальна. Проведений аналіз засвідчив, що клинок має конструкцію характерну для угорських шабел XVI ст. Судячи з конфігурації його основне призначення – це січні удари. Попри посередній стан збереження, фрагментарно збереглася ретельно виконана заточка. Це, а також стан металевих складових від піхв та підвісу, засвідчують, що шабля застосовувалась за прямим призначенням і досить тривалий час перебувала у інтенсивному використанні. Усі представлені у статті аналогії дозволяють певно датувати шаблю другою половиною XVI ст. Також тут слід зазначити, що така зброя, в силу важливого символічного значення у шляхетському повсякденні, могла перебувати у використанні у кількох генерацій власників. Зріст похованого, поряд з яким знайдено шаблю є додатковим аргументом до припущення, що померлим не був першим власником зброї. Його параметрам підходила б зброя на 5–10 см довша. Все це вкладається і у стратиграфію поховання № 69, за якою воно датується у межах першої половини XVII ст.

Ключові слова: Ужгородський замок, руїни церкви, археологічні дослідження, поховання, інвентар, шабля, атрибуція, аналіз.

Постановка проблеми. У 2023 р. археологічна експедиція Ужгородського національного університету продовжила дослідження руїн середньовічного храму на території Ужгородського замку, а саме – у південній частині його двору (Google maps. GPS координати: N48.620975, E22.307055) (Рис. 1). Метою робіт було уточнення хронології та стратиграфії пам'ятки, а також виявлення архітектурних складових

та встановлення етапів розбудови [Мойжес, 2025а, с. 10–12; Долженко, Мойжес, 2025].

Традиційно вважається, що ця церква була споруджена у XIII ст. Однак це питання залишається ще відкритим і потребує ретельного дослідження на існуючих, а головне – достовірних даних [Мойжес, 2021, с. 38–39; 2025b, с. 10–11]. У такому випадку припускаємо, що тільки археологічні матеріали

¹ Стаття підготовлена за грантової підтримки Національного фонду досліджень України в рамках проекту «Між Сходом і Заходом: фунеральна культура заходу України від XI до XVIII століття. Міждисциплінарний аналіз» № 2023.03/0187 [The article was prepared with the grant support of the National Research Foundation of Ukraine within the framework of the project “Between East and West: Funerary Culture of Western Ukraine from the 11th to the 18th Century. An Interdisciplinary Analysis” No. 2023.03/0187]

² © Мойжес В., Гуцул В.

можуть бути основою для хронологічного визначення будівництва цієї пам'ятки та встановлення її архітектурних особливостей. Відомо, що цей храм функціонував до 1728 р., коли внаслідок пожежі він зазнав великих руйнувань і після цього не відбудовувався. З часом його стіни були знесені, натомість були посаджені дерева та створений парк, який повністю перекрив залишки засипаних споруд [Пеняк, 2010, с. 346; Мойжес, 2025b, с. 13–14].

У 1978 р., під час проведення великих реставраційних робіт, що відбувались на території замку, було відкрито п'ятигранну апсиду з контрфорсами. Невеликі роботи проводилися в 1981, 1983, 1985 та 1987 рр. Тоді було розчищено від завалів, але виключно до рівня підлоги, сакристію, частину площі нефу та частково поховальну споруду – крипту, яка була прибудована з південної сторони храму [Пеняк, 2010, с. 345–353].

Масштабні та планомірні археологічні роботи з вивчення руйн середньовічного храму розпочалися вже у 2018 р. археологічною експедицією Ужгородського національного університету [Мойжес, 2020, с. 38; 2025b, с. 15–17; Долженко, Мойжес, 2022, с. 229]. За чотири роки (2018–2019 та 2023–24 рр.) розкопана площа складала 280 м² (Рис. 2). Досліджено вітарну частину, центральний неф, частково боковий неф та прибудовану крипту, над якою знаходилась каплиця [Мойжес, 2025b, с. 20–23].

Особливий інтерес викликають матеріали польового сезону 2023 р. Тоді було продовжено вивчення центрального нефу [Мойжес, 2025a, с. 10–11]. Верхній шар тут складався виключно із завалу каміння, цегли, будівельного розчину, штукатурки та уламків нервюр від готичного склепіння. Залягав цей шар до рівня підлоги церкви. На цьому рівні, у північних квадратах прирізки, по заповненні нашарувань вже виділялась крипта (Рис. 3). Склепіння її було зруйноване, ймовірно, ще в середині XVIII ст., коли крипти в церкві пограбували [Тедрик, 2013, с. 200]. Тоді ж було знищено й наявні тут поховання. Площа крипти була заповнена будівельним сміттям, уламками готичних нервюр, а ближче до підлоги містила невелику кількість хаотично розкиданих людських кісток. Стінки крипти вимуровані з цегли; підлога, розташована на глибині 1,8 м від рівня підлоги церкви, вимощена цеглою, розміри – 1,1 x 2,7 м (Рис. 3).

Окрім цього, в центральній частині розкопу були зафіксовані фундаменти давнішого входу до церкви (Рис. 3). На поверхні виявлених каменів зафіксовано залишки вапна з кольоровим розписом. Це свідчить про їх вторинне використання. Припускаємо, що стіни більш ранньої церкви (початкової?) були розібрані під час пізнішої перебудови. Також по центру розкопу зафіксовано продовження дренажної системи, виявленої у попередні роки досліджень (Рис. 3). Вона була створена для відведення ґрунтових вод, які могли накопичуватися в криптах. Система має вигляд виритої в материку канавки, в якій із цегли викладений закритий канал на зразок мурованої труби. З одного боку він починається в межах крипти, розташованої в апсиді, і звивисто тягнеться у центральній частині нефу, маючи розгалуження до крипт у бік притвору.

За межами крипти містився шар коричневого ґрунту з дрібними вкрапленнями. У ньому були виявлені поховання, що загалом можуть датуватися у межах кінця XIII – початку XVIII ст. Залягали вони на глибині від 1,4 до 2,6 м від рівня підлоги церкви. Окремі з них зазнали пошкодження під час пізніших похоронів чи будівничих робіт, а також були інвентарними (Рис. 3).

Особливий інтерес викликає поховання № 69. Тут вздовж лівого боку кістяка була виявлена шабля у піхвах, від яких залишилися переважно металеві складові. Характер розташування, головним чином елементів її підвісу, дає підстави говорити, що шабля була просто покладена до поховання, а не була прикріплена до поясу покійника (Рис. 4–5). Скелет залягав у квадратах Ж–1–2 на глибині 2,0 м, витягнутий на спині, головою на південний схід. Руки були зігнуті на животі, ліва рука лежала трохи нижче за праву (Рис. 3–4). Припускаємо, що таке розміщення кістяка зумовлене розміщенням поряд крипти № 5, яка, як показують матеріали досліджень пам'ятки, могла бути зведена тільки в останні роки XVI ст. Загалом, за стратиграфією дане поховання датується у межах першої половини XVII ст.

Значимо, що знахідки шабел в похованнях є доволі рідкісними. Виявлений тут екземпляр вдалося точно зафіксувати та зібрати всі його елементи. Отже, доцільно провести аналіз нововиявленої клинкової зброї. Це, зокрема, дасть змогу більш чітко хронологічно визначити поховання, зброярські вподобання її власника, особливості використання, а також увести до наукового обігу нові матеріали, що є метою нашої статті.

Виклад основного матеріалу. Антропологічний аналіз поховання № 69 засвідчив, що воно містить цілий посткраніальний скелет, який відзначається своєю масивністю, людина була кремезною та високою (Рис. 4). Кістки добре збережені. Присутні всі кістки верхніх і нижніх кінцівок. Наявні хребці, тазові кістки, лопатки, ключиці та ребра. Череп цілий, наявна нижня щелепа. Зуби досить сильно стерті. Діаметр головки стегнової кістки становить 51,0 мм. Колір кісток – світло-коричневий, сірий. Дані краніометрії вказують, що мозковий відділ за індексом є брахікранний. За індексом обличчя середне – мезен. Ніс помірної висоти та малої ширини. Враховуючи вузькі орбіти та дані краніоскопії, визначено, що похований є східним європеоїдом, а за морфологічними ознаками встановлено, що це чоловік віком 45–55 р.

Як вже вище зазначалось, вздовж лівого боку кістяка залягала шабля в піхвах. Інші предмети (деталі одягу, прикраси тощо) не зафіксовано.

Параметри шаблі (Ін. № ЗОКМ А-2774), складових її піхов та підвісу. Має наступні параметри: загальна збережена довжина – 87,5 см; довжина клинка – 77,4 см; довжина кільйонів – 16,7 см (у перетині мають шість граней, їх закінчення – у формі кульок; ширина пера при основі – 4,3 см; довжина пера – 19 см; висота перехрестя – 9,7 см; ширина клинка біля п'яти – близько 4 см; кривизна клинка 4/7,6 см; товщина обуха біля перехрестя – 0,8 см; товщина обуха біля пера – 0,7 см; ширина клинка в центральній частині –

3,6 см (Рис. 7). Верхів'я (голівка) ручки шаблі зроблене з кістки мигдалевидної форми та має розмір 24 x 35 мм (Рис. 6, 1–1а). Вага клинка з хрестовиною та невеликим фрагментом піхов, що пристав біля хрестовини (Рис. 7), становить 855 г.

Шабля була в піхвах, від яких залишилися металеві складові (срібні). Це дві обіймиці (Рис. 8, 6–7), оснащені рухомими кільцями (діаметром 24,5 мм). Відзначимо, що одна з них на внутрішній стороні має насічки, що утворюють візерунок, подібний до латинської літери *F* (Рис. 8, 6). Загальні розміри: висота – 53 мм; максимальна ширина – 53 мм; товщина – 21 мм. Наявний наконечник піхов. Його загальні розміри: максимальна довжина – 97 мм; ширина – 51 мм; товщина – 17 мм (Рис. 8, 8). Зазначимо, що в середині наконечника піхов збереглась деревина, з якої були виготовлені піхви (Рис. 6, 2–3).

Поряд з шаблею зібрані і металеві (срібні) деталі підвісу. Це два однакових круглих (діаметр 28 мм) ремінних розподільників, декоровані крізним ажурним квіткоподібним візерунком (Рис. 8, 1–2), а також три невеликі дворамкові пряжки підвісу розміром 18 x 28 мм (Рис. 8, 3–5).

Зауважимо, що підвіси та оправа піхов шаблі (Ін. № ЗОКМ А–2774) мають на собі подряпини та деформації, характерні для інтенсивного носіння клинкової зброї власниками як пішки, так і верхи (Рис. 8).

Атрибуція предмету. За класифікацією польської зброєзнавчої школи виявлена шабля (Ін. № ЗОКМ А–2774) належить до так званого «угорсько-польського» типу. Володзимерж Квасневич так сформулював характерні риси угорської шаблі. Це зброя з відкритим руків'ям, яке формує нахилений у напрямку леза хвостовик та дерев'яні накладки на ньому, обмотані шкірою та зафіксовані мигдалеподібним ковпачком, і довга пряма хрестовина з «вусами» (тобто двома виступами, що виходять із центру хрестовини на руків'я та клинок під прямими кутами). Клинки таких шабел були важкими та широкими, пласкі з обох боків або з прокованими долами (одним або кількома), паралельними обуху. Найбільш характерним елементом клинка було вістря у формі чітко виділеного і заточеного з обох боків «пера». Кривизна клинка була мінімальна. Широкі піхви угорських шабел пласко зрізані на кінці, виготовлялися вони з деревини та обтягувались коричневою або чорною шкірою [Kwaśniewicz, 2007, s. 32].

Шабля (Ін. № ЗОКМ А–2774) та збережені елементи піхов мають усі перелічені ознаки зазначеного типу (Рис. 6–8).

Хрестовина шаблі (Ін. № ЗОКМ А–2774) має плечі шестикутного перерізу з декоративними кульками на кінцях. Вона виготовлена зі сплаву заліза, на відміну від решти срібної гарнітури, і має лише срібне покриття, що черговий раз доводить утилітарне, бойове призначення предмету – хрестовина повинна була витримувати зіткнення зі зброєю противника під час фехтування, тому м'яке срібло не підходило в якості матеріалу для цієї деталі. Форма хрестовини характерна для угорських шабел XVI ст. (Рис. 9–10).

Найближча аналогія хрестовини міститься на шаблі, знайдений в населеному пункті Сіксо поблизу

Мішкольца. Предмет широко датований угорськими дослідниками Йозефом Лугоші та Ференцом Темешварі XVI ст. і має на клинку напис «*dimesei a terro*», котрий не надається до перекладу [Lugosi, Temesváry, 1988, № 39, s. 222] (Рис. 11).

Інша аналогія – хрестовина шаблі з зібрання Музею мистецтв у Відні, атрибутована як власність графа Міклоша Шубіча Зріні (1508 – 1566), котру пізніше успадкував хтось із його синів, найімовірніше Дьордь (Рис. 12). Тібор Ковач з співавторами доводять, що ця шабля була виготовлена з нагоди коронації Максиміліана I Габсбурга на угорського короля, що відбулася в 1563 р. [Kovács, Négyesi, Padányi, 2018, p. 3].

Також схожі, або ідентичні хрестовини з гранчастими кільйонами, з кульками на кінці, та ребристими «вусами» монтовані на кількох інших шаблях та палашах з різних угорських музейних зібрань, датованих XVI ст., опублікованих у праці Лугоші та Темешварі [Lugosi, Temesváry, 1988, № 47, 58; с. 223–224].

Клинок має конструкцію, характерну для угорських шабел XVI ст. Судячи з конфігурації його основне призначення – січні удари. Попри посередній стан збереження, фрагментарно збереглася ретельно виконана заточка. Клиноподібне звуження леза, яке починається одразу від нижнього долу і займає половину довжини клинка у перетині, говорить про неабияку потужність січних та ріжучих ударів шаблі. Ударний центр січного удару в угорських шаблях знаходився в межах верхньої третини клинка і позначався виступом обуха (так званим «молотком» у польській термінологічній традиції). Така деталь міститься і на представленій нами шаблі (Ін. № ЗОКМ А–2774).

Вістря шаблі (Ін. № ЗОКМ А–2774) оформлено у вигляді заточеного з обох боків «пера». Така конструктивна особливість клинка разом з його малою кривизною говорить про те, що шабля надавалася до здійснення колючих ударів. В цьому випадку рука комбатанта рухалася по траєкторії, яка співпадала з вигином клинка. Через це колючий удар шаблі програвав у потужності мечу, і був неефективним проти армованого противника.

Аналогічний клинок з двома долами та пером зображений на надгробку Мельхіора Балашші (1511 – 1568), зафундованому його сином між 1570 – 1574 рр. у с. Солоница в Західній Словаччині (Рис. 13).

Інша аналогія клинка походить з поховання, котре може належати Ференцу Баторі (помер між 1597 та 1602 рр.) або Елеку Баторі (помер 1598 р.). Небіжчик був похований у повному бойовому спорядженні, яке, крім шаблі, включало латний обладунок, шолом, остроги та пернач (Рис. 14).

Усі вище перелічені аналогії дозволяють певно датувати шаблю, що виявлена у похованні № 69 (Ін. № ЗОКМ А–2774), – другою половиною XVI ст.

Як показує приклад шаблі Міклоша Зріні, така зброя, в силу важливого символічного значення у шляхетському повсякденні, могла перебувати у використанні у кількох генерацій власників. Слід пам'ятати, що шабля була розбірним предметом:

широко відомі випадки, коли на старші клинки монтувалися нові руків'я та хрестовини, або ж, рідше, типологічно старша гарнітура монтувалася на новіший клинок. У нашому випадку усі конструктивні елементи зброї хронологічно містяться в межах XVI ст.

У попередньому викладі зазначено, що похований був кремезним та високим чоловіком, що також є додатковим аргументом на користь припущення, що він не був першим власником зброї. Його параметрам підходила б зброя дещо більша, дець на 5–10 см довша.

Функціональний аналіз предмету. Про причини поширення шаблі в середовищі ранньомодерних центрально-східних європейських мілітарних спільнот дотепер ведуться дискусії. Що стосується володінь корони св. Стефана, виглядає на те, що шабля, як вид озброєння, прибула на її терени разом з кочовими східними народами в ранньому середньовіччі та вже більше їх не покидала. В Середньовічну добу шабля була зброєю кінних лучників, з яких переважно і склалися війська номадів. Вестернізація воєнної справи в Угорському королівстві, яка повним ходом йшла в XII – XIII ст., не витіснила шаблю з ужитку. По-перше, через живучість номадичних мілітарних традицій серед угорських еліт, а по-друге, через географічну близькість розселення тюркських кочових народів, які свої воєнні традиції продовжували культивувати. В королівських угорських законах другої половини XV ст., що регламентували військову повинність, регулярно згадуються *Philistei*, *Comani*, *Tartari*. [Segeš, 2004, s. 60].

З початком турецької експансії в XV ст. шабля на території Угорського королівства пережила добу відродження. Після катастрофічної для угорської державності битви під Могачем (1526), у другій третині – середині XVI ст. шабля стала домінуючим типом клинкової зброї у середовищі угорських мілітарних спільнот: як «підгабсбурзької», так і «підтурецької». Шабля ввійшла у дві сфери застосування: мілітарну та повсякденну. У цьому процесі зіграли свою роль не тільки турецькі мілітарні впливи, мода, але і зручність шаблі порівняно з мечем або кордом як предмету для повсякденного носіння (стосується повсякдення), а також стрімке розповсюдження так званого гусарського мілітарного тренду (стосується мілітарної сфери).

Терміном «гусари» (латинською *hussarones*) від другої половини XV ст. в латинських текстах Угорського королівства позначалася так звана легка кіннота (*levis armatura*). Така кіннота воювала на легших конях і в легшому спорядженні та озброєнні у порівнянні з рицарським. На відміну від рицарів копійників, вони діставали від короля не 15, а 10 золотих флоринів на квартал. І гусари і рицарі-копійники володіли одним й тим самим прийомом – таранним ударом кушованого спису, проте останні виконували його не в латному обладунку, а в кольчужному, а іноді й без нього. Королівський закон від 1498 р. наказував гусарам мати щит, шолом, спис та кольчугу [Segeš, 2004, s. 126, 134].

Гусарська клинкова зброя в законодавчих та військово-фіскальних актах, зазвичай, не згадується. Проте численні іконографічні джерела XVI–XVII ст. дозволяють певно стверджувати, що у бою гусари

використовували комплект клинкової зброї, що складався із двох предметів: шаблі та кончара (угорською – *hegyestor*) прямого, порівняно довгого (1,2–1,7 м довжиною) колольного меча із гранчастим клинком. Кончар був потрібний для того аби компенсувати малу ефективність шаблі проти латного обладунку, котрий протягом ранньомодерного часу був в Центрально-Східній Європі в широкому ужитку.

Яке місце займала і яку роль відігравала шабля у гусарському озброєнні, дає уявлення серія цитованих нижче візуальних джерел.

Дереворит з поетичної збірки шляхетного Адама Чагровського гербу Корчак, виданої у Львові в 1598 р., подає нам зображення поєдинку гусара з турком (Рис. 15). В якості гусара тут зображений сам поет. Про що свідчить спеціальний римований підпис. В якому автор повідомляє, про те, що немалий час воював в Угорщині проти турків і щедро полив угорську землю власною кров'ю. З огляду на палке ангажування автора у коментар до зображення, він, певно, ретельно подбав про те, аби його персона і деталі спорядження були відтворені вірно [Czarhowski, 1598, karta Hv].

Дереворит зображає таранне зіткнення армованих вершників (турка та гусара), із застосуванням кушованих, тобто нахилених горизонтально і затиснутих під пахвою, списів. На цій стадії зіткнення, клинкову зброю не було можливості застосувати обом противникам, проте автор деревориту ретельно її зобразив. До гусарського сидла приторочений меч-кончар, при боці гусара зображено шаблю, яка пропорціями відносно росту вершника і конструктивними деталями руків'я та піхов є майже ідентичною шаблі, що виявлена у похованні № 69 (Ін. № ЗОКМ А–2774).

Цікаво, що кончар, котрий зображений при сидлі Чагровського, можливо, мав реальний прототип, який був надзвичайно дорогий поету. Повертаючись в рідну Річ Посполиту в другій половині 1590-х років через місто Кошице (суч. Східна Словаччина), чимало свого майна він залишив у заставі у кошицьких міщан. В листі Чагровського до кошицького в'їта, писаного угорською 1599 р. у Львові, міститься повний перелік коштовного добра, яке власник обіцявся викупити найближчим часом і просив тримати його невідторканим. Автор згадує і турецького невільника, і золотий перстень з сапфіром, і чималий набір столового срібла, і повний гусарський обладунок, усі деталі якого зображені на деревориті: шолом, лати, остроги, і султан із пір'я чаплі як прикраса щита. Але найчастіше Чагровський згадує *hegyestor* оздоблений золотом в срібних піхвах, такої доброї сталі, що він окремо нагадував про її якість. Про неабияку цінність для власника цього кончара свідчить і той факт, що за нього йому вдалося виторгувати собі 29 форинтів заставної, тоді як за перстень з сапфіром – він узяв усього 20 форинтів [Mikulski, 1956, s. 484–486].

Чимало гусарів із шаблями та кончарами зображено, що називається, в акції, на нобілітаційних дипломах, протягом другої половини XVI ст. наданих Габсбургами тим представникам угорської мілітарної спільноти, котрі відзначилися у війнах з турками. Для угорської геральдичної традиції цього часу характерне зображення на новостворених гербах реальних подій,

котрі призвели до нобілітації власника. Це, свого роду, візуальні документи. Розглянемо кілька з них.

На гербі, наданому Фердинандом I Форкошу Рацу-Покрачевичу 1559 р., зображена наступна стадія таранного зіткнення, яка наставала після ламання списів (Рис. 16). Гусар Форкош завдає турецькому противнику удар кончаром в груди, не дивлячись на те, що турецький спис пробив його праву руку в кольчужному обладунку і звідти стирчить уламок спису. Власне за таку витривалість і твердість характеру Форкош і був нобілітований. Шабля Форкоша залишається в піхвах, її руків'я помітне біля щита [I. Ferdinand].

У хроніці Марціна та Йоахима Бельських описана схожа ситуація, що трапилася під час експедиції Миколая Мелецького в Молдавію 1572 р. «*Nazajutrz zasię ufiec wielki turecki nasze ściągnął w drodze, gdzie także jakiś Turczyn znaczny jął Stanisława Ciołka, upatrzawszy go sobie (bo był ochedożnie na koniu) na pojedynek po słowieńsku wywabiać. Bieżał do wojewody Ciołek prosiąc, aby mu dopuścił z nim czynić; jemu niedopuszczył, ale Pawłowi Chanzowskiemu to odprawić kazał. Skoczy tedy do Turczyna, Turczyn także do niego, chybił się obadwa kopiami, a Chanzowski zaraz koniem obróci i jedną ręką koncerz wyrwie a drugą go za barki pochwyci, także go w czoło prosto koncerzem ugodzi*» [Bielski 1856, s. 1214–1215].

Коли таранний поєдинок закінчувався вдало і противник був переможений, то шабля найкраще підходила, аби відрубати тому голову і забрати її в якості трофея власної доблесті. Адже гранчастий трикутний, або квадратний у перетині клинок кончара до цього не надавався. Так зробив Ференц Турій, маючи в стегнові уламок спису від турецького противника, за що теж отримав шляхетство від Максиміліана II у 1571 р. [Miksa] (Рис. 17).

Гусари були «універсальними вояками». Певно, таким був і Міклош Шегней з Лопішпотоку (зараз село Плоске поблизу Кошиць, Словаччина), кошицький капітан за часів Іштвана Бочкаї. Як то впливає з нобілітаційного диплому від 1606 р. та його гербового щита, Міклош відзначився у штурмі міста Георгень в теперішній Румунії, на стінах якого він побиває шаблею турка у верхній третині щита. Іншого турка, і то воеводу, Ішван у таранному поєдинку списом пробиває наскрізь разом з щитом та кірасою, що зображено в центрі гербового щита. Під стінами Прешова Міклош убив своїм кончаром двох німецьких найманців, третього захопив у полон, цей його подвиг закарбований для нащадків у нижній частині щита. У всіх трьох подвигах Іштвана шабля була незмінним його супутником, а тому ретельно вималювана в трьох частинах композиції [Bocskai] (Рис. 18).

В другій половині XVI ст. шабля стала невід'ємною деталлю угорського шляхетського костюму як зброя щоденного носіння і як маркер елітарного статусу власника. Прикметно, що Адам Чагровський, повертаючись до мирного життя, заклав практично усе своє воєнне спорядження, крім шаблі. Але в нашому конкретному випадку немає сенсу спекулювати у цьому напрямку, адже при небіжчику – власнику шаблі (Ін. № ЗОКМ А–2774) не знайдено жодних залишків його костюму, ані текстильних, ані металевих.

Часто шабля ставала знаряддям приватних поражень, поєдинків та інших проявів збройного насильства, як спонтанних, так і прорахованих наперед, невід'ємних від шляхетського способу життя. Як то впливає з габсбурзько-османського дипломатичного листування другої половини XVI ст., дуельна традиція на угорсько-турецькому прикордонні переживала свій розквіт. Представники обох мілітарних спільнот регулярно викликали один одного на спеціально обумовлені летальні поєдинки, часто наполягаючи на екстравагантних умовах: поєдинок мав відбуватися на льоду; учасники мусили відмовитися від будь-якого захисного обладунку; тощо [Bayerle, 1982, p. 117].

Певним відголоском цієї традиції є поява угорської шаблі у «Новому ілюстрованому фехтувальному трактаті» нюрнберзького фехтувального майстра і найманця Себастьяна Хойзлера, виданого у 1616 р. Розділ «Про рубку» автор проілюстрував зображенням дуелі угорця та турка (Рис. 19). Автору йдеться про те, «...як розрубати противнику праву руку». Майстер Себастьян дає таку пораду: «Якщо хтось рубає вас цілячись у голову, будьте уважні і, коли цей удар завдано, зробіть крок назад лівою ногою, таким чином, аби ухилитися і збільшити дистанцію, відхиліть верхню частину тіла так само порядно назад, одночасно рубайте його збоку у праву руку, як це показано на малюнку» [Heußler, 1616, p. 248]. Для ілюстрації цієї поради обрано пару дуелянтів в угорському (лівий персонаж) та турецькому (правий персонаж) костюмах (Рис. 18).

Вище проаналізовані візуальні джерела дозволяють стверджувати, що у бою армованих вершників, які протягом усього XVI ст. складали кістяк центрально-східноєвропейських армій, включно з османською, шабля мала суто допоміжну функцію як знаряддя для «удару милосердя» по вже знешкоджені противнику, або як зброя останнього шансу. Натомість у піших рукопашних сутичках при облогах, штурмах, поєдинках тощо, шабля була необхідною і надзвичайно пожиточною зброєю через свою динамічність та універсальність.

Висновки. Отже, проведена атрибуція та функціональний аналіз виявленої шаблі із поховання № 69 (Ін. № ЗОКМ А–2774) засвідчили, що її клинок загалом має конструкцію, характерну для угорських шабел XVI ст. З огляду на його конфігурацію призначалась шабля для січних ударів. Разом з цим її вістря вказує, що вона застосовувалась і для здійснення колючих ударів. Попри посередній стан збереження, частково віціліла ретельно виконана заточка. Це, а також стан металевих складових від піхв та підвісу, безпосередньо вказують, що шабля застосовувалась за прямим призначенням і досить тривалий час перебувала в інтенсивному використанні.

Усі представлені у статті аналогії дозволяють обмежити датування шаблі другою половиною XVI ст. Однак, як зазначалось, така зброя, внаслідок важливого символічного значення у шляхетському повсякденні, могла перебувати у використанні у кількох генерацій власників. Приблизний зріст похованого, поряд з яким було знайдено шаблю, є додатковим аргументом на користь припущення, що

померлий не був першим власником зброї. Його параметрам підходила б зброя трохи довша. Все це вкладається також у стратиграфію поховання № 69, за якою воно датується у межах першої половини XVII ст.

Список використаних джерел

- I. Ferdinánd magyar király, Rácz-Pokrachievích Farkas, címer, magyar nemesség, Magyar Nemzeti Levéltár, HU-MNL-ZML-IV.434.-27.1559.07.08.
- Bayerle, G., 1982. Turco-Hungarian Duels: Comments on a Letter of Ibrahim Agha from 1589, *The Journal of Popular Culture* 1982-jun vol. XVI iss. 1, p. 117–125.
- Bielski, M., 1856. *Kronika Marcina Bielskiego*, Tom. 2, Kraków, 1222 s.
- Bocskai István magyar és erdélyi fejedelem, lapispataki Segnyey Miklós kassai kapitány, címer, magyar és erdélyi bárói, Magyar Nemzeti Levéltár, P 392-I.-21.-7.1606.05.01.
- Czarhowski, A., 1599. *Rzeczy rozmaite Adama Czahrowskiego z Czahrowa, szlachcica polskiego uczynione w Taborzech y w ziemi Węgierskiej y Horwackiej tam z rozmaitym szczęściem mieszkając poczwwszy od roku 1588 do roku 1596*, Lwow.
- Heußler, S., 1616. *Neu Kunstlich Fechtbuch*. Nuremberg: print by Ludwig Lochner.
- Kovács, S., T., Négyesi, L., Padányi, J., 2018. Zrínyi-Szablyák. *Hadtörténelmi Közlemények*: 1, p. 3–27.
- Kwaśniewicz, W., 2007. *Dzieje szabli w Polsce*, Warszawa: Bellona, 248 s.
- Lugosi, J., Temesváry, F., 1988. *Kardok*, Budapest: Zrínyi Katonai Kiado, 256 old.
- Miksa magyar király, nagytúri Turý Ferenc, címer megújítása, magyar nemesség megerősítése, Magyar Nemzeti Levéltár, HU-MNL-HBML-XV.21.b.-27.1571.06.13.
- Mikulski, T., 1956. List węgierski Adama Czahrowskiego. *Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej*, 47/2, s. 479–493.
- Segeš, V., 2004. *Od rytierstva po žoldnierstvo. Stredoveké vojenstvo v Uhorsku so zreteľom na Slovensko*, Bratislava: Ministerstvo obrany Slovenskej republiky, 264 s.
- Долженко, Ю. В., Мойжес, В. В., 2022. Краніологія та статеві-вікова характеристика поховань другої половини XIV – XVII ст. з церкви Ужгородського замку, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, Вип. 1 (46), с. 228–264. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(46\).2022.257842](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(46).2022.257842).
- Долженко, Ю., Мойжес, В., 2025. Краніологія чоловічих поховань із церкви Ужгородського замку, *Сіверянський літопис*, № 1 (181), с. 16–32. DOI: <https://doi.org/10.58407/litopis.250102>.
- Мойжес, В., 2020. Результати дослідження зруйнованих церков Ужгорода, *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 38–41.
- Мойжес, В., 2021. Питання датування церкви на території Ужгородського замку, *Наукові записки Ужгородського університету. Серія: історично-релігійні студії*, Вип. 7, с. 37–50.
- Мойжес, В., 2025a. Дослідження Ужгородського замку, *Археологічні дослідження в Україні 2023 р.*, с. 10–12.
- Мойжес, В., 2025b. *Знахідки, які розповідають: альбом*, Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 172 с.
- Пеняк, П., 2010. Розкопки замкової церкви Ужгорода, *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, Вип. 14, с. 345–353.
- Тедрік, С., 2013. Ужгород (Ungvár), Замкова церква, *Середньовічні церкви від Тиси до Карпат*. Ніредьгаза: Color Pack, с. 196–205.

References

- Bayerle, G., 1982. Turco-Hungarian Duels: Comments on a Letter of Ibrahim Agha from 1589, *The Journal of Popular Culture* 1982-jun vol. XVI iss. 1, p. 117–125. (in English).
- Bielski, M., 1856. *Kronika Marcina Bielskiego*, Tom. 2, Kraków. (in Polish).
- Bocskai István magyar és erdélyi fejedelem, lapispataki Segnyey Miklós kassai kapitány, címer, magyar és erdélyi bárói, Magyar Nemzeti Levéltár, P 392-I.-21.-7.1606.05.01. (in Latin).
- Czarhowski, A., 1599. *Rzeczy rozmaite Adama Czahrowskiego z Czahrowa, szlachcica polskiego uczynione w Taborzech y w ziemi Węgierskiej y Horwackiej tam z rozmaitym szczęściem mieszkając poczwwszy od roku 1588 do roku 1596*, Lwow. (in Polish).
- Dolzhenko, Yu., Moizhes, V., 2025. Kraniolohiia cholovichykh pokhovan iz tserkvy Uzhhorodskoho zamku [Craniology of male burials from the church of Uzhhorod castle], *Siverianskyi litopys*, № 1 (181), s. 16–32. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(46\).2022.257842](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(46).2022.257842). (in Ukrainian).
- Dolzhenko, Yu.V., Moizhes, V.V., 2022. Kraniolohiia ta statevo-vikova kharakterystyka pokhovan druhoi polovyny XIV–XVII st. z tserkvy Uzhhorodskoho zamku [Craniology and sex-age characteristics of the Uzhhorod Castle Church burials of the second half of 14th–17th centuries], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, Vyp. 1 (46), s. 228–264. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(46\).2022.257842](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(46).2022.257842). (in Ukrainian).
- Heußler, S., 1616. *Neu Kunstlich Fechtbuch*. Nuremberg: print by Ludwig Lochner. (in Deutsch).
- I. Ferdinánd magyar király, Rácz-Pokrachievích Farkas, címer, magyar nemesség, Magyar Nemzeti Levéltár, HU-MNL-ZML-IV.434.-27.1559.07.08. (in Latin).
- Kovács, S., T., Négyesi, L., Padányi, J., 2018. Zrínyi-Szablyák. *Hadtörténelmi Közlemények*: 1, p. 3–27. (in Hungarian).
- Kwaśniewicz, W., 2007. *Dzieje szabli w Polsce*, Warszawa: Bellona, 248 s. (in Polish).
- Lugosi, J., Temesváry, F., 1988. *Kardok*, Budapest: Zrínyi Katonai Kiado, 256 old. (in Hungarian).
- Miksa magyar király, nagytúri Turý Ferenc, címer megújítása, magyar nemesség megerősítése, Magyar Nemzeti Levéltár, HU-MNL-HBML-XV.21.b.-27.1571.06.13. (in Latin).
- Mikulski, T., 1956. List węgierski Adama Czahrowskiego. *Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej*, 47/2, s. 479–493. (in Polish).
- Moizhes, V. 2025a. Doslidzhennia Uzhhorodskoho zamku [Research of Uzhhorod Castle], *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini* 2023 r., s. 10–12. (in Ukrainian).

Moizhes, V., 2021. Pytannia datuvannia tserkvy na terytorii Uzhhorodskoho zamku [The question of dating the church on the territory of Uzhhorod Castle], *Naukovi zapysky Uzhhorodskoho universytetu. Seriya: istorychno-relihiini studii*, Vyp. 7, s. 37–50. (in Ukrainian).

Moizhes, V., 2025b. *Znakhidky, yaki rozpovidaiut: albom* [Finds that tell a story: album], Uzhhorod: Vydavnytstvo Oleksandry Harkushi, 172 s. (in Ukrainian).

Moizhes, V., 2020. Rezultaty doslidzhennia zruinovanykh tserkov Uzhhoroda [Results of a study of the destroyed churches of Uzhhorod], *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.*, s. 38–41. (in Ukrainian).

Peniak, P., 2010. Rozkopky zamkovoi tserkvy Uzhhoroda [Excavations of the castle church of Uzhhorod], *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, Vyp. 14, s. 345–353. (in Ukrainian).

Segeš, V., 2004. *Od rytierstva po žoldnierstvo. Stredoveké vojenstvo v Uhorsku so zreteľom na Slovensko*. Bratislava: Ministerstvo obrany Slovenskej republiky, 264 s. (in Slovak).

Tedrik, S., 2013. Uzhhorod (Ungvár), Zamkova tserkva [Uzhhorod (Ungvár), Castle Church,], *Serednovichni tserkvy vid Tysy do Karpát*. Niredhaza: Color Pack, s. 196–205. (in Ukrainian).

Volodymyr Moizhes

Candidate of Historical Sciences,
Head of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod, Ukraine

Volodymyr Hutsul

Candidate of Historical Sciences,
Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod, Ukraine

A SABRE OF THE HUNGARIAN-POLISH TYPE FROM A BURIAL IN THE CASTLE CHURCH OF UZHGOROD

In 2023, during archaeological excavations in the central nave area (Trench II) of the ruined church located within the territory of Uzhhorod Castle, several burials were discovered. Some of them contained grave goods, which makes it possible to date them more precisely and to introduce these materials into scholarly circulation. This article presents an analysis of a sabre discovered in burial No. 69. The burial proved to be well preserved and is represented by a complete postcranial skeleton distinguished by its robust build. Anthropological analysis indicates that the remains belonged to a male individual of Eastern European Caucasoid type aged 45–55 years. The sabre was found along the left side of the skeleton. It had been placed in a scabbard, from which mainly metal elements have survived. The arrangement of the find, particularly the elements of its suspension system, suggests that the sabre had been placed in the grave rather than attached to the belt of the deceased. According to the classification adopted in the Polish school of arms studies, the discovered sabre belongs to the so-called Hungarian-Polish type. This weapon is characterized by an open hilt formed by a tang inclined toward the blade and a long straight crossguard with two projections «moustaches» (extending from its centre toward the hilt and the blade at right angles). The most characteristic feature of the blade is the point shaped as a clearly defined and double-edged «feather». The curvature of the blade is minimal. The analysis indicates that the blade has a construction typical of 16th-century Hungarian sabres. Judging from its configuration, it was designed primarily for delivering cutting blows. Despite the moderate state of preservation, traces of carefully executed sharpening have partially survived. This, together with the condition of the metal components of the scabbard and suspension system, indicates that the sabre had been used for its intended purpose and had remained in intensive use for a considerable period of time. All the analogies presented in the article allow the sabre to be confidently dated to the second half of the 16th century. It should also be noted that such weapons, owing to their significant symbolic importance in the everyday life of the nobility, could remain in use for several generations of owners. The stature of the individual buried with the sabre provides an additional argument suggesting that the deceased was not its first owner, since a weapon suitable for his height would likely have been 5–10 cm longer. This interpretation is also consistent with the stratigraphy of burial No. 69, according to which it dates to the first half of the 17th century.

Keywords: Uzhhorod Castle, church ruins, archaeological excavations, burial, grave goods, sabre, attribution, analysis.

Конфлікт інтересів

Володимир Мойжес, член редакційної колегії, є автором цієї статті та не брав участі в редакційному розгляді й ухваленні рішення щодо рукопису. Опрацювання рукопису здійснювалося незалежним редактором. Рецензування відбувалося зовнішнім рецензентом. Інші члени редакційної колегії заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Фінансування

Дослідження здійснено за грантової підтримки Національного фонду досліджень України в рамках проекту «Між Сходом і Заходом: фунеральна культура заходу України від XI до XVIII століття. Міждисциплінарний аналіз» № 2023.03/0187.

Доступність даних

Усі дані доступні в цифровій або графічній формі в основному тексті рукопису.

Використання штучного інтелекту

Автор підтверджує, що при створенні даної роботи він не використовував технології штучного інтелекту.

Внесок авторів

Мойжес Володимир: проведення археологічних розкопок, аналіз та підготовка до друку археологічного матеріалу, постановка проблеми, частина висновків. Гуцул Володимир: збір та вивчення письмових та візуальних джерел, аналіз історіографії, підготовка наукового тексту та частини висновків.

Статус статті:

Отримано: 21.11.2025 Прийнято: 24.03.2026 Опубліковано: 15.04.2026

Creative Commons Attribution NonCommercial ShareAlike License (CC BY-NC-SA 4.0)

ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

ІЛЮСТРАЦІЇ

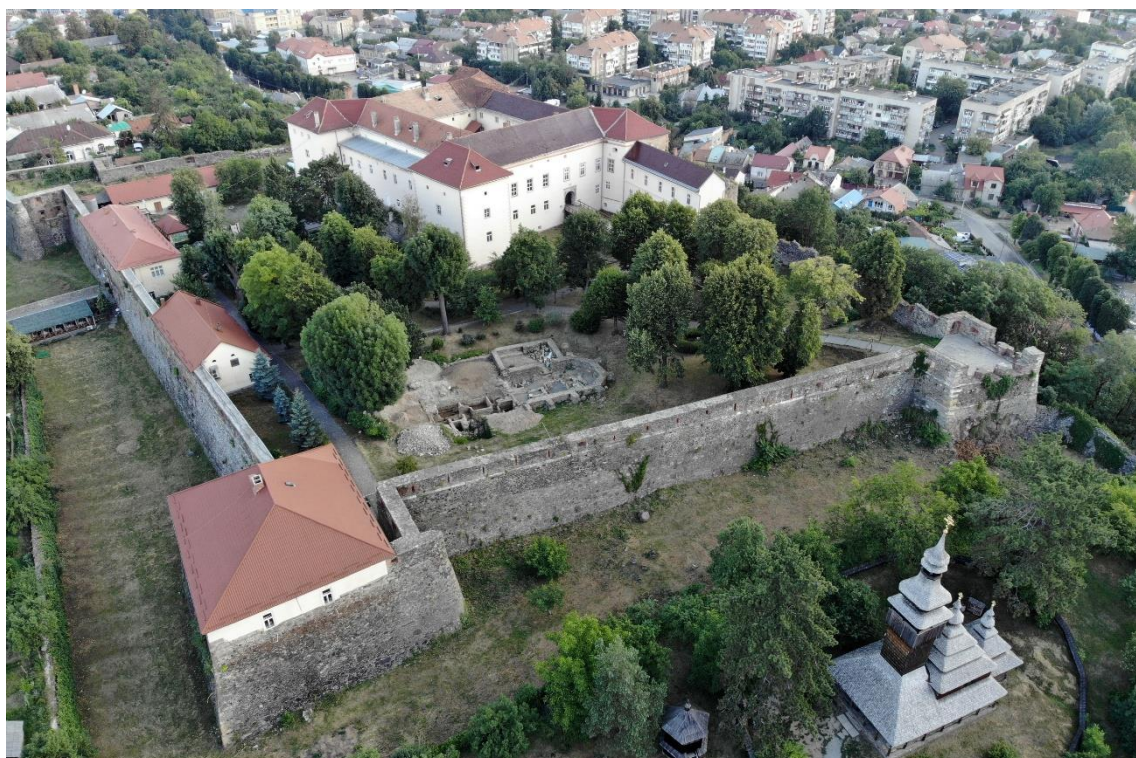

Рис. 1. Ужгородський замок (вид з півдня).

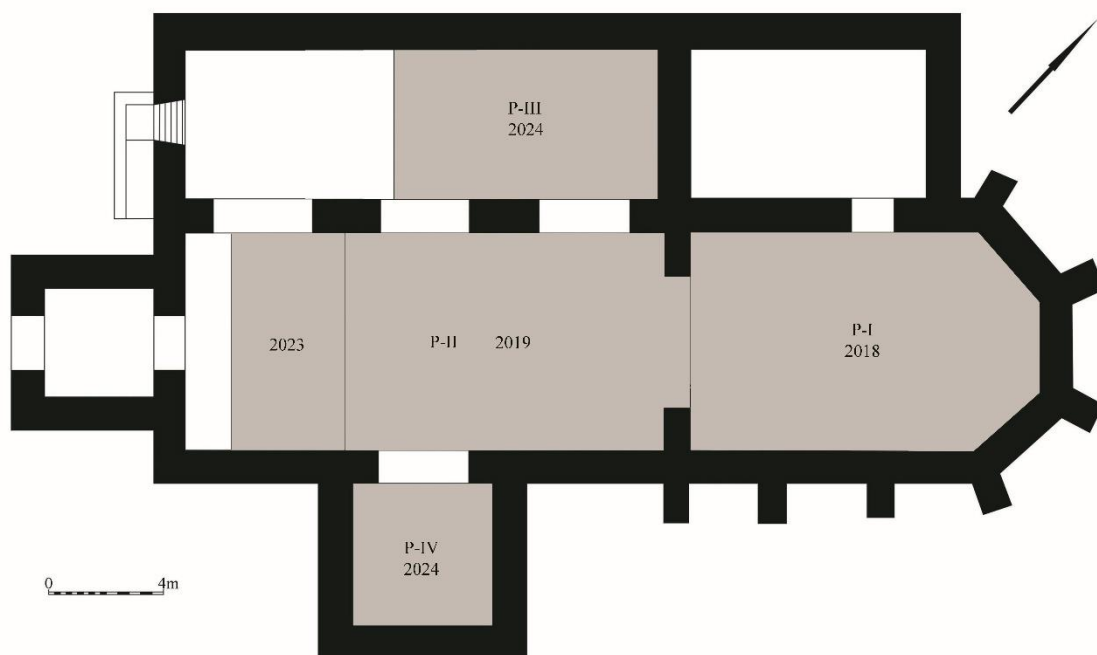

Рис. 2. Ужгородський замок. План церкви та дослідженої площі.

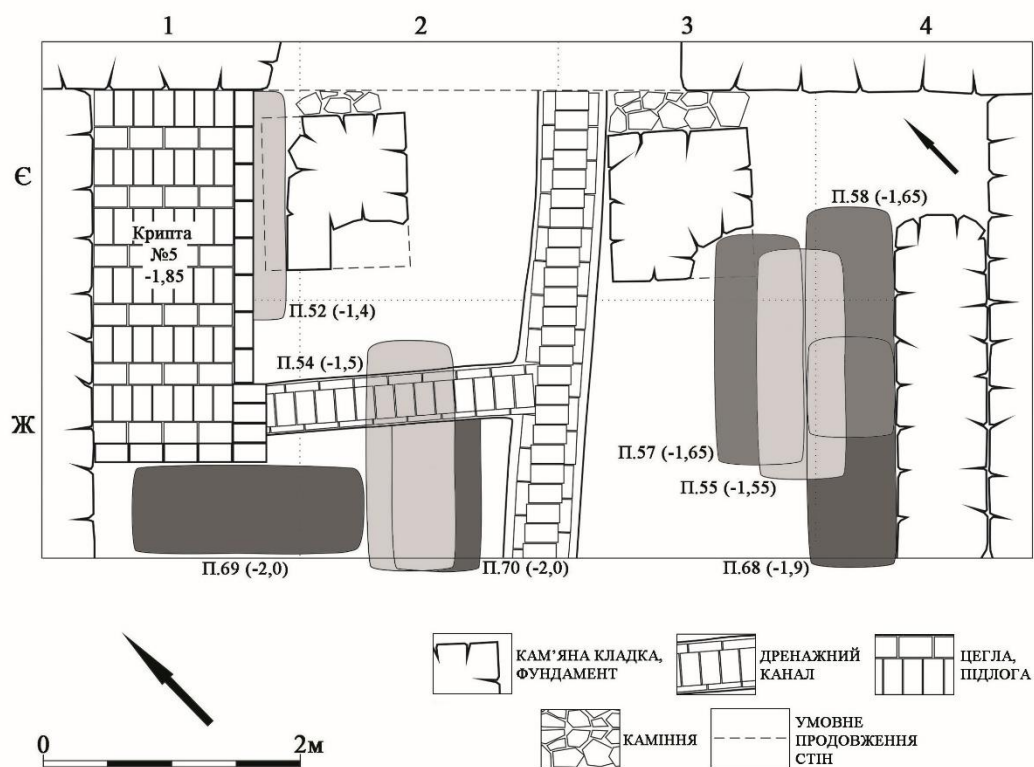

Рис. 3. Ужгородський замок (Руїни церкви). План розкопу II (центральный неф) з позначенням інвентарних поховань.

Рис. 4. Ужгородський замок (Руїни церкви). Розкоп II (центральный неф). Поховання № 69.

Рис. 5. Ужгородський замок (Руїни церкви). Розкоп II (центральный неф). Поховання № 69. Залягання шаблі (Ін. № ЗОКМ А-2774).

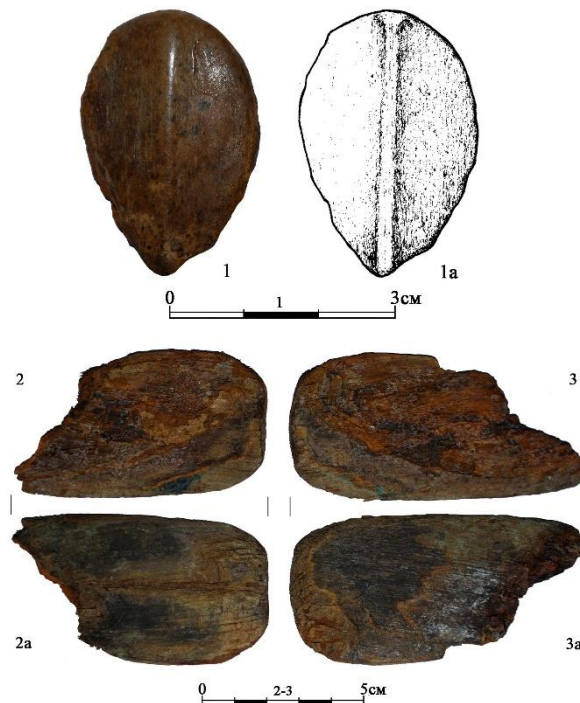

Рис. 6. Ужгородський замок (Руїни церкви). Розкоп II (центральный неф). Поховання № 69. 1–1а – верхів'я (голівка) руків'я шаблі; 2–3 – фрагменти деревини з наконечника піхов шаблі.

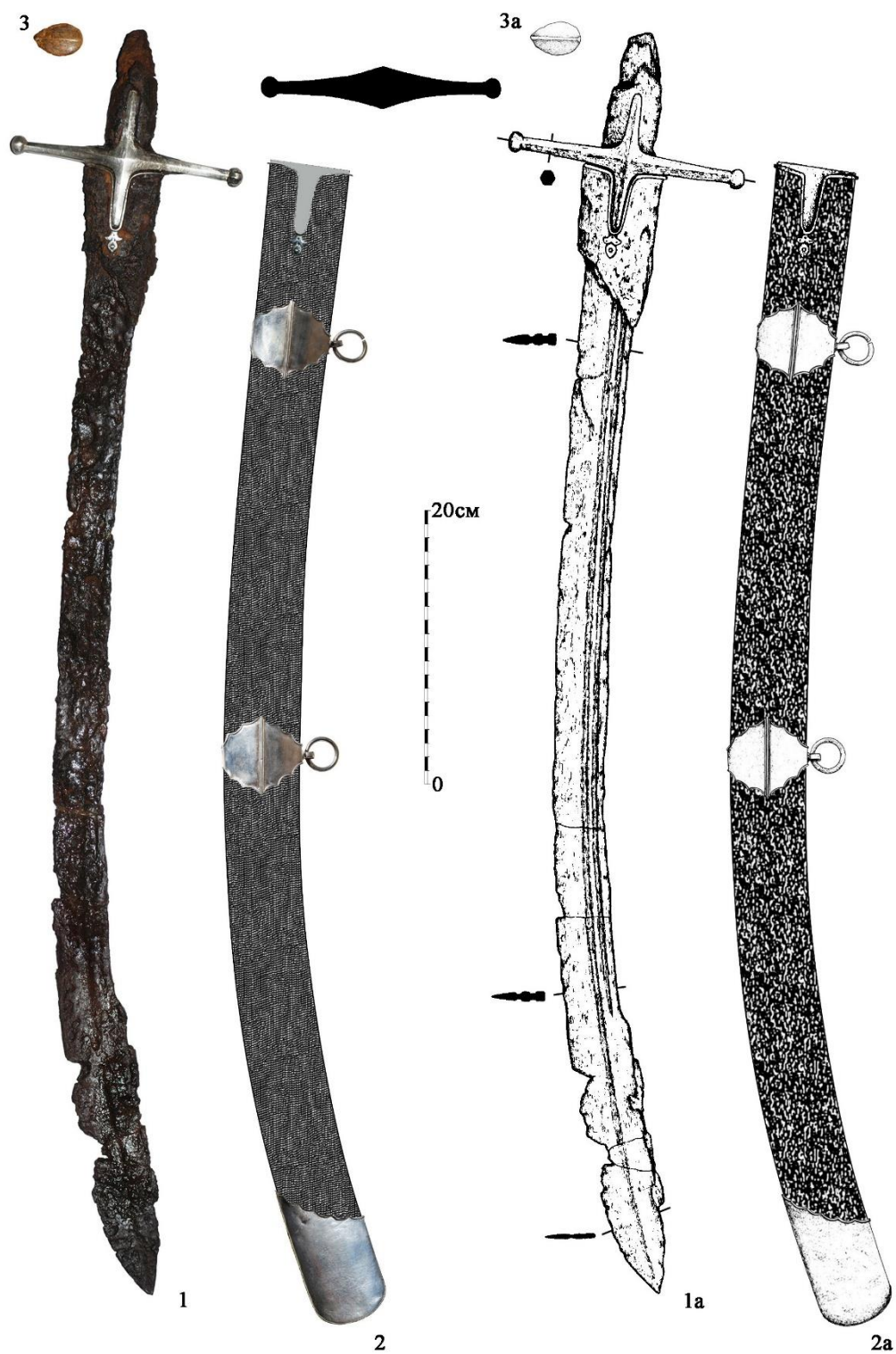

Рис. 7. Ужгородський замок (Руїни церкви). Розкоп II (центральный неф). Поховання № 69. 1–1а – шабля (Ін. № ЗОКМ А–2774); 2–2а – реконструкція піхов шаблі; 3–3а – верхів'я (голівка) руків'я шаблі.

Рис. 8. Ужгородський замок (Руїни церкви). Розкоп II (центральный неф). Поховання № 69. Деталі підвісу та піхов шаблі. 1–2 – ремінні розподільники; 3–5 – пряжки підвісу; 6–7 – обіймиці з рухомим кільцем; 8 – наконечник піхов.

Рис. 9. Ужгородський замок (Руїни церкви). Розкоп II (центральный неф). Хрестовина шаблі (Ін. № ЗОКМ А–2774) з поховання № 69.

Рис. 10. Ужгородський замок (Руїни церкви). Розкоп II (центральный неф). Хрестовина шаблі (Ін. № ЗОКМ А–2774) з поховання № 69.

Рис. 11. Шабля, Угорщина, XVI ст. (Lugosi, J., Temesváry, F., 1988. Kardok. Budapest: Zrínyi Katonai Kiado, № 36).

Рис. 12. Шабля Міклоша Зріні, Угорщина 1562. <http://www.croatia.org/crown/articles/10933/1/Zrinskis-in-Vienna-with-emphasis-on-Nikola-Subic-Zrinski-of-Siget---1566.html>

Рис. 13. Надгробок Мельхіора Баллаші, 1570 – 1574 рр. с. Солоница, Словаччина.
<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=gri.ark:/13960/t6rz5df13&seq=1>

Рис. 14. Уламки клинка угорської шаблі, XVI ст. <https://muzeuzalau.ro/rezultate-starea-actuala/>

Рис 15. Поединок Адама Чагровського з турком. Дереворит, 1599 р.
<https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/372156/edition/295803/content>

Рис. 16. Нобілітаційний диплом Форкоша Раца Покрачевича, 1559 р.
<https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/cimereslevel-adatbazis/adatlap/7285>

Рис. 17. Нобілітаційний диплом Ференца Турія, 1571 р.
<https://adatbазisokonline.mnl.gov.hu/adatbазis/cimereslevel-adatbазis/adatlap/6962>

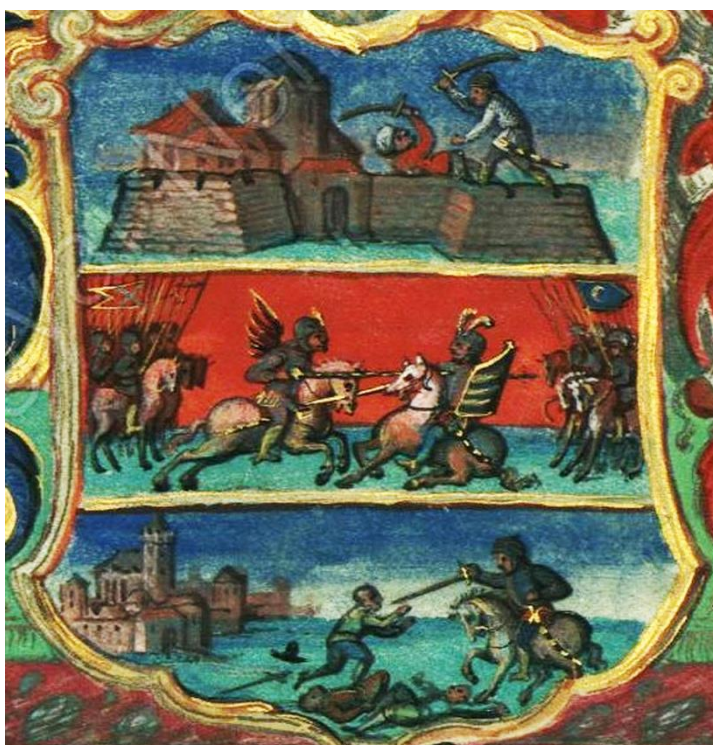

Рис. 18. Нобілітаційний диплом Міклоша Шегнія, 1606 р.
<https://adatbазisokonline.mnl.gov.hu/adatbазis/cimereslevel-adatbазis/adatlap/5452>

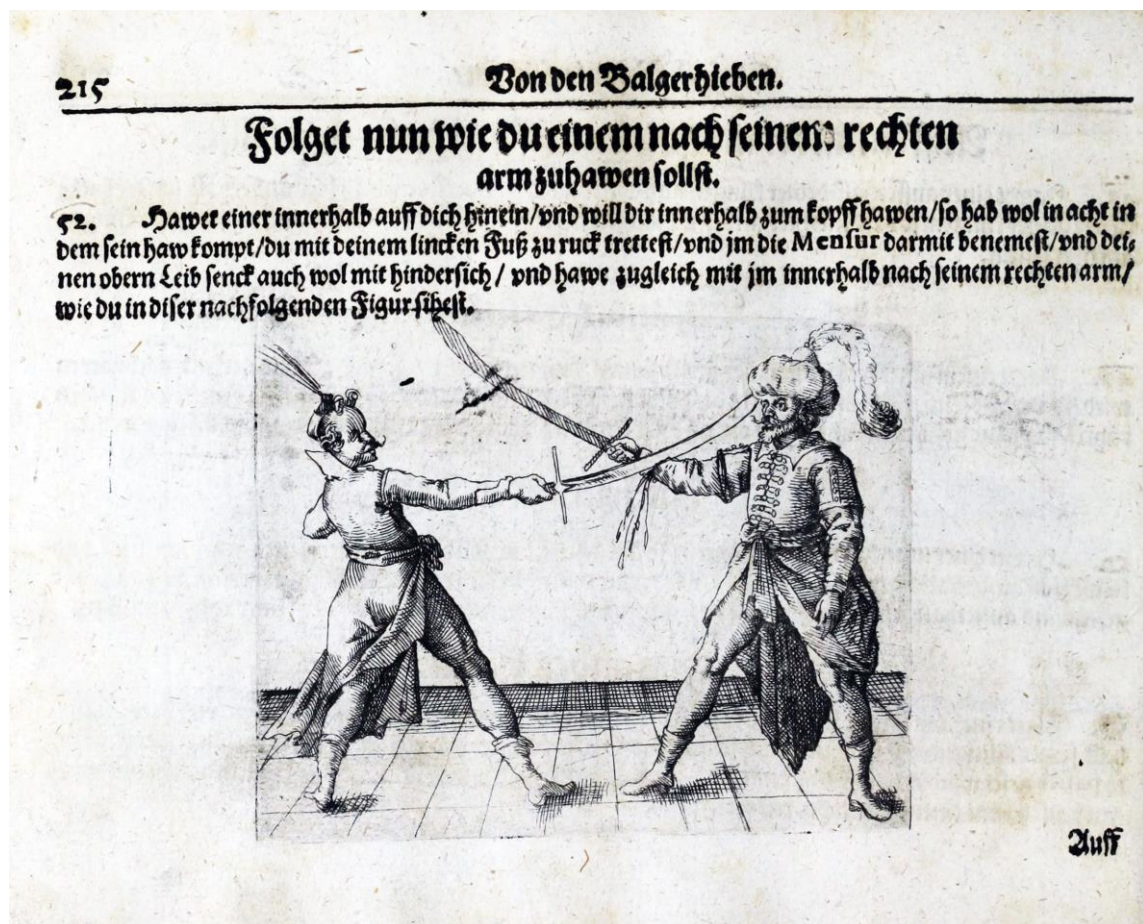

Рис. 19. Поєдинок угорця з турком. Дереворит, 1616 р. (Heußler, S., 1616. Neu Kunstlich Fechtbuch. Nuremberg: print by Ludwig Lochner. P. 246).

ВІДГУКИ, ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ

МІЖ ДЕРЖАВНІСТЮ ТА ВІЙНОЮ НАРАТИВІВ: РЕЦЕНЗІЯ НА ПЕРШІ ДВА ТОМИ ЩОРІЧНИКА ЦЕНТРУ ДОСЛІДЖЕНЬ УКРАЇНИ (Ukraine: Challenges of Independence, № 1/2023; Russia-Ukraine: A Confrontation of Narratives, № 2/2025)

Ігор Тодоров

доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, Україна
E-mail: hor.todorov@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000000309869485>

BETWEEN STATEHOOD AND THE WAR OF NARRATIVES: A REVIEW OF THE FIRST AND SECOND VOLUMES OF THE YEARBOOK OF THE CENTER FOR UKRAINIAN STUDIES

(Ukraine: Challenges of Independence, № 1/2023;
Russia-Ukraine: A Confrontation of Narratives, № 2/2025)

Ihor Todorov

Doktor of History, Professor of the Department of International Studies and Public Communications,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod, Ukraine

Studium Europy Wschodniej Варшавського університету створив Центр досліджень України та започаткував відповідне наукове видання. Поява *Щорічника Центру досліджень України* є симптоматичною для сучасного стану гуманітарних і соціальних наук у Європі. Обидва перші томи видання постали в умовах не лише широкомасштабної війни Російської Федерації проти України, а й глибокої кризи усталених аналітичних моделей, у межах яких Україна тривалий час розглядалася як «периферійний» або «похідний» об'єкт дослідження. Саме тому *Щорічник* доцільно інтерпретувати не лише як чергову академічну серію, а як епістемологічне втручання у поле східноєвропейських студій.

Центральним методологічним імпульсом видання є послідовне утвердження України як суб'єкта історії та знання, а не як пасивного простору геополітичних проєкцій. У цьому сенсі *Щорічник* вписується в ширший тренд деколонізації гуманітарного знання, що став особливо актуальним після 2022 року, коли виявилася обмеженість «нейтральних» або «балансованих» підходів до аналізу імперської агресії.

Попри тематичні відмінності, перший і другий томи *Щорічника* утворюють чітко скоординовану інтелектуальну цілісність. Перший том, *Ukraine: Challenges of Independence*, зосереджений на історичних, політичних і культурних передумовах української незалежності, зокрема на механізмах її системного заперечення в імперських і радянських наративах. Його ключовим завданням є демонстрація тягlosti українського державницького проєкту та спростування тез про його «випадковість» або «штучність».

Другий том, *Russia-Ukraine: A Confrontation of Narratives*, логічно продовжує цю лінію, але переносить аналітичний фокус у площину війни наративів. Тут держава й історія постають не лише як об'єкти дослідження, а як ресурси символічної боротьби, які активно використовуються в сучасному конфлікті. Таким чином, другий том не замінює перший, а розкриває його

потенціал у новому, гостро актуальному вимірі.

Однією з центральних тем першого тому є проблема української державності в добу революцій і трансформацій початку ХХ століття. Стаття Владислава Верстюка про діяльність Української Центральної Ради демонструє високий рівень історіографічної рефлексії та виразну полемічну спрямованість. Автор небуденно доводить, що український революційний проєкт мав власну внутрішню логіку розвитку, інституційні форми й

соціальну підтримку, а отже не може бути редукований до «периферійного відгалуження» російських подій 1917 року. Цей підхід має безпосереднє значення для сучасного політичного контексту, оскільки саме історичні аргументи є одним з ключових інструментів російської пропаганди. Таким чином, історичні студії в першому томі виконують не лише реконструктивну, а й контрнарративну функцію.

Не менш важливим є аналіз радянського періоду, представлений у першому томі статтею *Юрія Шаповала*, присвяченою постаті Петра Шелеста. Автор демонструє, що навіть у межах жорстко централізованої радянської системи існували суперечливі, але реальні спроби артикулювати українську специфіку. Водночас ці спроби жорстко контролювалися й у підсумку були репресовані як «націоналістичні відхилення». Цей аналіз дозволяє глибше зрозуміти природу радянської політики щодо України як політики керованої асиміляції, що зберігала видимість автономії, але фактично заперечувала будь-яку форму реальної суб'єктності. Саме ця спадщина, як показують матеріали другого тому, значною мірою визначає сучасні російські підходи до історичної політики.

Другий том *Щорічника* розгортає тезу про те, що сучасна російсько-українська війна є не лише збройним, а й наративним конфліктом. Стаття *Владислава Верстюка*, присвячена публіцистиці Сергія Єфремова, показує, що конфронтація українського й російського бачення історії має глибоке коріння. Вже на початку XX століття формувалися альтернативні моделі українсько-російських відносин, які були знищені більшовицькою агресією.

Таким чином, другий том демонструє історичну тяглість наративних конфліктів і водночас їхню трансформацію в умовах сучасної інформаційної війни.

Важливою рисою обох томів є послідовне включення польського контексту. У першому томі це проявляється через аналіз польсько-українських інтелектуальних контактів і публіцистики, у другому – через дослідження дипломатії пам'яті та сучасних російських спроб зруйнувати польсько-українську солідарність.

Стаття *Ірини Матяш* про діяльність Генерального консульства Польщі в Києві в радянський період є показовою з точки зору довготривалої наративної політики, яка здійснювалася навіть в умовах тоталітарного контролю. Цей матеріал підкреслює, що наративи формуються не лише в умовах відкритого політичного протистояння, а й у «тихих» формах культурної дипломатії.

Одним з найбільш дискусійних блоків другого тому є аналіз сучасної російської пропаганди. Стаття *Юрія Шаповала* про російські підручники історії, видані у 2023 році, демонструє, що йдеться не про окремі ідеологічні перекозчення, а про системну індоктринацію, спрямовану на легітимацію війни в довгостроковій перспективі. Цей матеріал має принципове значення для розуміння того, що сучасна війна є водночас війною за майбутнє — за формування історичної свідомості наступних поколінь.

Європейський вимір *Щорічника* представлений не лише як простір підтримки України, а і як простір уразливості. Аналіз медіанаративів, здійснений Ольгою Брусиловською, показує, що російська пропаганда продовжує впливати на західні інтелектуальні кола, використовуючи риторику «альтернативних точок зору» та псевдоплюралізму. Це ставить під сумнів традиційні уявлення про інформаційну безпеку демократичних суспільств і актуалізує питання відповідальності академічної спільноти.

Особливої уваги заслуговує проблематика культури та «м'якої сили», яка проходить червоною ниткою через обидва томи. Якщо в першому томі культура розглядається переважно як інструмент позитивної самопрезентації України, то в другому – як потенційна зброя імперського впливу.

Завершальна стаття *Миколи Рябчука* у другому томі формулює деколоніальний підхід до проблеми російської культури в умовах війни. Аргумент про неможливість культурної нейтральності в ситуації імперської агресії є водночас дискусійним і методологічно плідним, оскільки змушує переглянути усталені гуманістичні уявлення про автономію культури.

У сукупності перші два томи *Щорічника Центру досліджень України* демонструють високий рівень концептуальної узгодженості та методологічної рефлексії. Видання свідомо відмовляється від удаваної нейтральності, але при цьому зберігає академічну строгість і аналітичну глибину. Напрямок між описом і нормативною позицією не є слабкістю *Щорічника*, а радше його принциповою особливістю. В умовах війни за смисли така позиція виглядає не лише виправданою, а й необхідною.

Зведений аналіз двох томів дозволяє стверджувати, що *Щорічник Центру досліджень України* є одним з найбільш значущих українознавчих проєктів у сучасному європейському академічному просторі. Він формує нову рамку осмислення України – як історичного суб'єкта, як об'єкта імперського насильства і як активного учасника глобального процесу деколонізації знання.

НЕКРОЛОГ

ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА В. Є. ЗАДОРОЖНОГО

Микола Олашин

кандидат історичних наук, доцент, Мукачево, Україна

E-mail: olasyn2017@gmail.com

IN MEMORY OF PROFESSOR VOLODYMYR ZADOROZHNYI

Mykola Olashyn

Candidate of History, Docent, Mukachevo, Ukraine

Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет» з глибоким сумом повідомляє про смерть доктора історичних наук, професора, академіка Міжнародної Слов'янської академії наук, Заслуженого працівника народної освіти України, академіка Академії наук вищої школи України, лауреата премій імені Івана Крип'якевича та Августина Волошина, почесного члена громадського об'єднання «Закарпатське крайове культурно-освітнє товариство «Просвіта» **Володимира Євгеновича Задорожного**, яка настала 31 грудня 2025 року на 87 році життя.

Він народився 27 квітня 1939 року у селі Спас (тепер Львівської області). Закінчив Львівську торгово-кооперативну школу (1958), історичний факультет (1966) та аспірантуру (1971) Ужгородського державного університету. Усе його свідоме життя пов'язано з рідним навчальним закладом. Він пройшов шлях від викладача до професора, завідувача кафедри історії України УжНУ.

Трудову діяльність розпочав у 1964 році завідувачем студентського клубу. Згодом два роки був секретарем комітету комсомолу УжДУ. З листопада 1967 року працював на історичному факультеті Ужгородського університету: старший лаборант кафедри загальної історії (1967 – 1968), аспірант (1968 – 1971), асистент (1971 – 1973), старший викладач (1973 – 1975), доцент (1975 – 1982, 1984 – 1989),

старший науковий співробітник (1982 – 1984) кафедри історії СРСР, професор кафедри історії СРСР і УРСР (1989 – 1990), завідувач (1990 – 2001) та професор (2001 – 2016) кафедри історії України. З вересня 2016 р. по червень 2017 р. – професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій факультету історії та міжнародних відносин УжНУ.

Ще будучи студентом Володимир зацікавився археологією. Під керівництвом доцента (згодом професора) Едуарда Балагурі брав участь в археологічних розкопках в селі Острівці Івано-Франківської області. Написав кілька повідомлень і тез з цієї тематики. Однак аспірантури з археології в УжДУ не було. Тому він поступив в аспірантуру по кафедрі історії СРСР, до професора Іллі Гавриловича Шульги (1921 – 1993). Науковий керівник запропонував йому тему – «Економічні і культурні зв'язки західноукраїнських земель з Наддніпрянською Україною і Росією в першій половині XIX століття». Він познайомився з нечисленними працями з досліджуваної теми, потім почав вивчати статистичні матеріали, а згодом – опрацював фонди окремих (всесоюзних та республіканських) архівів. Більшість архівних матеріалів було введено у науковий обіг вперше. З досліджуваної теми публікувались статті та повідомлення. А у квітні 1972 року відбувся успішний захист кандидатської дисертації.

Володимир Євгенович, подолавши одну наукову вершину, вирішив штурмувати іншу. Були дискусії з вибором теми докторської дисертації. Тут своє вагоме слово сказали професори Ілля Шульга та Яків Штернберг. Врешті-решт зупинились на темі «Розвиток товарного виробництва і торгівлі на західноукраїнських землях в період кризи феодалізму (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)». Автор опрацював фонди багатьох архівів. Основну групу джерел склали рукописні матеріали, що зберігаються у фондах Державного історичного архіву у Львові. Також було використано джерела Львівського державного архіву, державних архівів Закарпатської та Чернівецької областей. Крім того, були опрацьовані статистичні матеріали, тогочасна періодика тощо.

У дисертації вчений ґрунтовно розкрив наступні питання: розвиток товарного виробництва в сільському господарстві вказаного регіону, міста як центри товарного виробництва, організація внутрішньої торгівлі, зовнішньоторгові зв'язки західноукраїнських земель у досліджуваній час тощо. З результатами наукових пошуків виступав на міжнародних, всесоюзних, республіканських, міжвишівських конференціях. І у червні 1987 року на засіданні спеціалізованої вченої ради при Київському державному університеті ім. Т. Шевченка відбувся успішний захист докторської дисертації доцента Володимира Задорожного. Згодом побачила світ

монографія історика «Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)» (Львів, 1989). Ще раніше, вийшли з друку, написані у співавторстві, дослідження «Єдність збережена і примножена» (Ужгород, 1982) та «Зоря незгасна» (Ужгород, 1986).

Займався вчений і проблемами Карпатської України (1938 – 1939). Він був автором низки наукових і науково-популярних праць з цієї тематики, у тому числі історико-популярного нариса «Велич і трагедія Карпатської України» (Ужгород, 1993; співавтор Микола Вегеш) та монографії «Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 р. – березень 1939 р.)» (Ужгород, 1999; співавтор Олександр Богів).

Володимир Євгенович мав суттєві здобутки й у галузі біографістики. Писав про вченого, педагога Івана Орлая (1771 – 1829), релігійного діяча, історика Михайла Лучкая (1789 – 1843), основоположника болгаристики в Росії Юрія Гуцу-Венеліна (1802 – 1839), вченого і педагога Петра Лодія (1764 – 1829), релігійного діяча, історика Олександра Духновича (1803 – 1865), першого ректора Петербурзького університету Михайла Балудянського (1769 – 1847), педагога Василя Кукольника (1765 – 1821), видатного українського письменника і вченого Івана Франка (1856 – 1916), історика, педагога, поета Якова Головацького (1814 – 1888), історика, філософа, громадського діяча Михайла Драгоманова (1841 – 1895), видатного вченого і державного діяча Михайла Грушевського (1866 – 1934), релігійного діяча Андрея Шептицького (1865 – 1944), Президента Карпатської України Августина Волошина (1874 – 1945), учасника визвольних змагань на Закарпатті, письменника Василя Греджу-Донського (1897 – 1974), історика Івана Крип'якевича (1886 – 1967), професора Іллю Шульгу (1921 – 1993), вченого-етнолога Георгія Кожолянку (1946 р.н.) та ін.

Вчений досліджував й інші наукові проблеми. Деякі з них зібрані в його монографії «Історіографічні студії» (Ужгород, 2016.). Зокрема там аналізується вплив Львова і Бродів на розвиток торгівлі Габсбурзької монархії. Серед інших питань наступні: історія братських шкіл в Україні кінця XVI – початку XVII ст., Кирило-Мефодіївське товариство в українському національному русі, питання формування інтелігенції на Закарпатті у першій половині XIX ст., монастирі – центри духовного і культурного життя на Закарпатті в XIX ст., взаємовідносини «Руської трійці» з чеськими і словацькими діячами в контексті слов'янської єдності та ін.

Професор Володимир Задорожний був чудовим педагогом і методистом. Його педагогічний стаж складає 46 років. Викладав курси «Історія Росії (доба феодалізму)» та «Історія України» і спецкурси: «Історія української еміграції», «Історія української дипломатики», «Карпатський регіон в історичних зв'язках народів Європи», «Історія української культури (IX – початок XXI ст.)» тощо. Лекції та семінарські заняття проводив на високому методичному рівні. Лектор пробуджував у вихованців бажання вчитися, пізнавати щось нове, загадкове, таємниче. На прикладі вчинків історичних героїв формував у них громадянську позицію. Наголошував, що справжній науковець і педагог мусить бути неупередженим, відкинувши усі симпатії та антипатії. Тільки тоді можна досягти щось у житті. До речі, згадаємо, що Володимир Євгенович читав спецкурс «Карпатський регіон між Сходом і Заходом» студентам-історикам Харківського (Україна) та Пряшівського (Словаччина) університетів.

У співавторстві зі словацьким педагогом, літературознавцем, перекладачем Юрієм Кундратом написав підручник «Курс історії української культури (IX – початок XXI ст.)» (Ужгород, 2009). Він призначений для студентів-україністів. У доступній формі автори подали основні етапи становлення та розвитку культури України. Вчені наголосили, що історико-культурна спадщина українського народу є невичерпним джерелом його духовності, моральності, культури. Здобутки вітчизняної культури треба оберігати та примножувати, щоб було що передати наступним поколінням.

Свій багатий педагогічний досвід Володимир Євгенович частково оформив у вигляді науково-методичних студій, а саме: «Методичні поради по підготовці семінарських занять з історії СРСР для студентів I курсу історичного факультету» (Ужгород, 1981), «Програма з історичного краєзнавства» (Ужгород, 1989), «Орієнтовна програма з історії України для загальноосвітніх шкіл Закарпатської області» (Ужгород, 1992), «Загальна програма і навчальні рекомендації з історії України: (Методичний посібник для студентів-істориків)» (Ужгород, 1998), «Робоча програма з історії світової і української культури» (Ужгород, 1998), «Історія України: програма курсу та навчальні рекомендації: (Методичний посібник для студентів усіх спеціальностей)» (Ужгород, 1999) та ін.

Професор Володимир Задорожний дбав про підготовку науково-педагогічної зміни. Під його керівництвом захистили кандидатські дисертації Сергій Федака (1992), Микола Вегеш (1994), Василь Керецман (1995), Володимир Фенич (1997), Любов-Ірина Горват (2000), Олександр Богів (2003), Неля Жулканич (2004). Крім того, троє (С. Федака, М. Вегеш, Н. Жулканич) стали докторами історичних наук, а В. Керецман – доктором наук з державного управління.

Колега тривалий час очолював новостворену кафедру історії України (1990 – 2001). Робив усе, щоб підняти престиж вивчення вітчизняної історії. На кафедрі панувала творча обстановка. Завідувач кафедри робив усе, щоб колеги почувалися комфортно, плідно працювали, творчо зростали. Одним словом, щоб вони почувалися як у сім'ї. Крім того, зміцнювалась матеріально-технічна база кафедри. Проводились наукові конференції, організовані членами кафедри. Захищались дисертації.

Професор Володимир Задорожний був членом спеціалізованої вченої ради при історичному факультеті Ужгородського національного університету. Упродовж двох термінів (2002 – 2006) призначався членом експертної ради ВАКу Міністерства освіти і науки України, де виступав рецензентом-експертом кандидатських і докторських дисертацій.

Колега відзначався активністю й у громадській роботі. Так, він з 1967 року протягом 60 років був активним учасником самодіяльної народної чоловічої хорової капели «Боян», куди входили викладачі та співробітники Ужгородського університету. Небіжчик зізнався, що він любить співати, доносити до людей неоціненне надбання людства, передусім українського народу. Основу репертуару складає українська та сучасна класика, представлено і духовні твори. Цей колектив об'їздив весь Радянський Союз, а також сусідні країни.

Він був членом Ради крайового культурно-освітнього товариства «Просвіта» від дня його відродження у 1990 році. Брав активну участь у заходах, що проводила «Просвіта» (вечори, дні пам'яті, демонстрації тощо). Його, як справжнього патріота України, турбувала доля країни, а саме: занепад економіки, безробіття, зменшення тиражів українських газет, пошуки людей кращої долі в інших країнах. Крім того, вищі церковні ієрархи УПЦ МП не бажають об'єднатися (в основному) в єдину Православну Церкву України. Вони, за вказівкою Кремля, заявили, що розривають зв'язок з Константинополем, забуваючи, звідки було прийнято (у 988 році) християнство в Київській Русі. Крім того, східний сусід анексував Крим (2014), розв'язав війну на Донбасі, а в лютому 2022 році розпочав повномасштабну війну проти України.

Володимир Євгенович був чудовим чоловіком, батьком, дідусем, прадідусем. Він зустрів своє незрадливе кохання в особі випускниці (згодом доцентки) хімічного факультету УжДУ Єви Михайлівни Ердевдій. 3 9 жовтня 1965 року вони поєднали свою долю. Дали життя і виростили двох чудових доньок – Мирославу та Катерину, які закінчили Ужгородську середню школу № 1, музичне училище (м. Ужгород) та Львівську державну консерваторію ім. Миколи Лисенка. Створили свої сім'ї. Подарували батькам онуків і правнуків – Крістіну, Шандора, Володимира, Марка.

Тривала і наполеглива праця професора Володимира Задорожного помічена та відзначена. Колега був заслуженим працівником народної освіти України (1999). Крім того, він академік Міжнародної слов'янської академії наук (1998) та Академії наук вищої освіти України (2004), двічі лауреат премії ім. Івана Крип'якевича (1997, 2009), лауреат премії ім. Августина Волошина (2017), заслужений професор Ужгородського національного університету (2005), почесний член Закарпатського крайового культурно-освітнього товариства «Просвіта» (2009) та ін.

Свій вічний спочинок професор **Володимир Євгенович Задорожний** знайшов на цвинтарі в селі Доманинці Ужгородського району Закарпатської області. Нехай закарпатська земля буде йому пером, а пам'ять надовго збережеться в серцях і думках рідних, колег, студентів, друзів, усіх тих, хто знав вченого, педагога, і просто непересічну людину.

ПОРЯДОК ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОДАННЯ ПУБЛІКАЦІЇ

1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

- **постановка проблеми** у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання **мети, цілей статті** (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Назви окремих елементів статті виділяються **жирним шрифтом**.

2. Мова написання рукопису: українська, англійська.

3. Рукопис статті подається до редакції у формі: файлу рукопису, який надсилається на електронну адресу редакції **jurij.danilec@uzhnu.edu.ua** у форматі «Автор. docx».

4. Наукова стаття подається до редакції в завершеному вигляді, повинна бути ретельно вчитана автором (співавторами) щодо відсутності граматичних і стилістичних помилок та оформлена відповідно до встановлених редакційною колегією вимог. Не допускається виклад матеріалу у публіцистичному стилі. Виклад матеріалу статті повинен бути послідовним, логічно завершеним, із чіткими формулюваннями, що виключають подвійне тлумачення або неправильне розуміння інформації, мова тексту – виразною, лаконічною, такою, що відповідає літературним нормам і науковому стилю.

5. Рішення про можливість публікації статті приймає **редколегія та незалежні рецензенти**. Стаття проходить анонімне рецензування.

6. Загальні вимоги до рукопису статті:

- **обсяг рукопису – від 12 до 24 сторінок** (як виняток, не більше **30 сторінок**), включаючи рисунки та таблиці;
- стаття повинна бути підготовлена за допомогою редактора **Microsoft Word for Windows**;
- **формат аркуша – A4 (210x297)**, орієнтації сторінки – «книжна»; інтервал між рядками – 1 пт; 14-м кеглем, стилем Times New Roman. У тексті не повинно бути переносів і макросів.
- **поля** (параметри) сторінки наступні: поля – усі 2 см, абзац – 1 см.

7. Розташування структурних елементів статті:

- **індекс УДК**;
- **назва статті**; - малими літерами, не використовувати Caps Lock.
- **ім'я та прізвище** автора (авторів);
- **науковий ступінь, вчене звання; посада і місце роботи** (подається без скорочень українською та англійською мовою); **e-mail; профілі: ORCID, ResearcherID, Scopus Author ID**.
- **анотація** українською та англійською мовами, **кожна обсягом не менш як 1800 знаків**.
- **Фрази, рекомендовані для написання анотації до наукової статті**: У даній статті розглядається проблема ...; Обґрунтовується ідея про те, що ...; Простежується ...; У статті порушується тема ...; Дається порівняння ...; Стаття присвячена комплексному дослідженню ...; Метою статті є аналіз вивчення ...; Стаття присвячена феномену ...; У статті розкриваються проблеми ...; Особливу увагу приділено ...; У статті аналізується ...; Автор приходить до висновку, що ...; Основна увага в роботі автор акцентує на ...; Виділяються і описуються характерні особливості ...; У статті з'ясовано особливості ...; На основі вивчення ... встановлено ...; На підставі аналізу ..., а також залучення ... встановлюється, що ...; Стаття присвячена актуальній на сьогоднішній день проблемі ...; Дана проблема мало вивчена і вимагає подальших досліджень; У статті узагальнено новий матеріал з досліджуваної теми, вводяться в науковий обіг; Автором запропоновано ...; Робота має міждисциплінарний характер, написана на стику ...; Основний зміст дослідження становить аналіз ...; Такий погляд буде цікавий фахівцям в області ...; У статті йдеться про ...; Стаття присвячена детальному аналізу ...; Значна увага приділяється ...; На закінчення розкривається ...; Стаття розкриває зміст поняття ...; Автор простежує становлення ...; Узагальнюється практичний досвід ...; У статті досліджуються характерні ознаки ...; У статті розглядаються ключові етапи ...; У статті розкриваються процеси ...; Стаття підводить деякі підсумки вивчення ...; Автор дає узагальнену характеристику ...; Даний напрямок доповнюється також розглядом ...; Обґрунтовується думка про те, що ...; У статті проаналізовано концепції ...; В якості ключового доказу ... використовується ...; статті наведено аналіз поглядів дослідників ...; Дискусійним продовжує залишатися питання про ...; У даній статті зроблена спроба розкрити основні причини ...; У статті викладаються погляди на ...; Автор прагне простежити процес ...; У статті подано аналіз наукових досліджень...
- **ключові слова** українською та англійською мовами;
- **текст статті**.
- **Список використаних джерел**. Наводиться наприкінці статті у алфавітному порядку на мові оригіналу, відповідно до **Harvard Referencing style**. На початку списку подаються праці іноземною мовою в латинському шрифті. Слід також наводити ідентифікатор DOI.

Приклади оформлення:

- Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф. 2, оп. 2, спр. 91, на 202 арк.
 - ДАЗО, ф. 21, оп. 9, спр. 237, на 18 арк.
 - Конквест, Р., 1993. *Жнива Скорботи. Радянська колективізація і голодомор*, Київ: Либідь, 540 с.
 - Тарасенко, О. Ф., 2008. Чернігівський архієпископ Пахомій (Кедров) (1876 – 1937), *Сіверянський літопис*, № 3, с. 43–51.
 - Чому перейшов єромонах Серафим Яроевич на католицтво? 1928, *Діло*, 14 жовтня, с. 5.
 - Скельчик, С., 2014. Перший кандидат і його вірні діти: як висували в депутати в повоєнному Києві. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1302-serhii-yekelchik-pershyi-kandydat-i-ioho-virni-dity-yak-vysuvaly-v-deputaty-v-povoiennomu-kyievi> (дата візиту: 24.09.2022).
- **References.** Якщо наукова праця написана мовою, що використовує кириличний алфавіт, то її бібліографічний опис необхідно транслітерувати латинськими літерами. Після транслітерованої назви праці зазначається **переклад англійською мовою у квадратних дужках**. Іноземні література і джерела залишаються без змін. Переклад на англійську мову праць на латинському шрифті не потрібний. Після кожного посилання необхідно в дужках указати мову оригіналу джерела, наприклад: (in Ukrainian), (in English), (in Latin), (in Hungarian) і т.д. Якщо всі праці в **списку** на латинському шрифті, тоді **References не потрібно подавати взагалі**.

Зразок:

- Derzhavnyy arkhiv Zakarpats'koyi oblasti (DAZO), f. 2, op. 2, spr. 91, na 202 ark. (in Czech).
- DAZO, f. 117, op. 1, spr. 128, na 2 ark. (in Czech).
- Konkvest, R., 1993. *Zhnyva mskorboty. Radianska kolektyvizatsiia i holodomor* [Harvest of Sorrows. Soviet collectivization and famine], Kyiv: Lybid, 540 s. (in Ukrainian).
- Tarasenko, O. F., 2008. Chernihivskiy arhiiepyskop Pakhomii (Kedrov) (1876 – 1937) [Chernihiv Archbishop Pahomii (Kedrov) (1876 – 1937)], *Siverianskyi litopys*, № 3, s. 43–51. (in Ukrainian).
- Chomu pereishov yeromonakh Serafym Yarosevych na katolytstvo? [Why did Hieromonk Seraphim Yarosevych convert to Catholicism?], 1928, *Dilo*, 14 zhovtnia, s. 5. (in Ukrainian).
- Yekel'chik, S., 2014. Pershyi kandydat i yoho virni dity: yak vysuvaly v deputaty v povoyennomu Kyievi [The first candidate and his loyal children: how they were nominated for deputies in post-war Kyiv]. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1302-serhii-yekelchik-pershyi-kandydat-i-ioho-virni-dity-yak-vysuvaly-v-deputaty-v-povoiennomu-kyievi> (24.09.2022). (in Ukrainian).

Література подається у транслітерації (для публікацій українською, російською або іншою кириличною мовою). Необхідно застосовувати тільки рекомендовані транслітератори (після транслітераторів необхідно вручну відкорегувати пунктуацію):

- ДЛЯ УКРАЇНОМОВНИХ ТЕКСТІВ (обирає вкладку "паспортна")- <http://www.slovnnyk.ua/translit.php>
- ДЛЯ РОСІЙСЬКОМОВНИХ ТЕКСТІВ - <http://translit-online.ru/pasport.html>

Для транслітерації прізвищ та імен ОБОВ'ЯЗКОВО використовувати сервіси за посиланнями:

<https://dmsu.gov.ua/services/transliteration.html> (укр.)

<http://translit-online.ru/pasport.html> (рос.)

8. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [Антонович, 1900, с. 15], інтернет джерела: [Виховання]; [Соловейчик]. Архівні джерела у тексті розкриваються повністю: [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 1, арк. 10].

9. Додаткові вимоги до тексту статті:

- між словами ставити тільки один пробіл;
- не відділяти від попередньої цифри знак градуса, секунди, процента (25°; 30"; 77%);
- відділяти нерозривним пробілом знаки і літери на означення томів, частин, параграфів, пунктів, номерів сторінок тощо від наступної цифри (т. 7; ч. 23; § 5; № 3–4; с. 28–30); загальноприйняті позначення одиниць виміру від попередньої цифри (45 пуд.; 150 грн; 32 км; 6 млн; 45 тис.);
- відділяти нерозривним пробілом ініціали та прізвище (В. М. Іванов); скорочення після переліків (типу і т. п., і т. д.), перед іменами та прізвищами (ім. В. Винниченка), перед географічними назвами (м. Ужгород, с. Ракошино, р. Латориця);
- скорочення типу 80-ті, 2-го друкувати через нерозривний дефіс;
- використовувати парні лапки («»);
- апостроф має виглядати так – ' ;
- дати подавати через тире з пробілами. Перед скороченнями р., рр., ст. ставити нерозривний пробіл. У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 1932 – 1933 рр., 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік);
- часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (1–2 липня, липень–серпень; 36–44);

– у цифрових даних, що включають більше чотирьох цифр, ставити нерозривний пробіл (13 255; 457 357; 46 532,5 кг.);

– у тексті не повинно бути згадки на автора/авторів. Якщо йде примітка, то у дужках вказується курсивом *авт.* Наприклад: (авторська примітка. – *авт.*); у тексті повинні бути відсутні словосполучення: «автором досліджено», «автором зроблено» і т.ін.; з тексту роботи рецензент не повинен довідатися про особистість автора, що вимагається політикою сліпого рецензування.

10. Рукопис статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються зовнішньою рецензією кандидата або доктора наук за фахом публікації (наукового керівника) або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.

11. Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

12. Сканований матеріал не приймається. Фотографії для ілюстрацій потрібно надсилати окремими файлами в одному з форматів графічних файлів (наприклад, *.jpg).

13. Сторінки статті не нумеруються.

14. Публікація здійснюється на безкоштовній основі. Автори отримують електронний варіант збірника.

15. Відомості про автора (авторів): контактний телефон, відділення Нової пошти.

SUBMISSION REQUIREMENTS AND FORMATTING GUIDE

1. The scientific article should contain the following essential elements:

- **Definition of the problem** in general terms and its connection with important scientific or practical tasks;
- **analysis of recent studies and publications** which contributed to this subject research and informed the author; statement of previously unresearched or under-researched parts of the general problem to which this article is devoted;
- formulation of **the tasks of the research** (the tasks statement);
- **an outline of the main research material** with a full substantiation of the scientific results obtained;
- **conclusion** from this study and prospects for further research.

Titles of structural elements of the article are highlighted in bold.

2. The language of the manuscript: Ukrainian, Russian, English.

3. The paper manuscript is submitted to the editorial office in the form of: a manuscript file sent to the e-mail address of the editorial office: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua in the format "**Author – Article title.doc**".

4. The scientific article is submitted to the editorial board in the completed form, must be carefully proofread by the author (co-authors) regarding the absence of grammatical and stylistic mistakes and formatted in accordance with the requirements established by the editorial board. Journalistic style is not accepted. The presentation of the article material should be consistent, logically completed, with clear wording that excludes double interpretation or misunderstanding of information; the language of the text should be expressive, concise, consistent with literary norms and scientific style.

5. **The editorial board and independent reviewers** will take decision as to the article publication. The article is double blind peer reviewed.

6. General requirements for the manuscript of the article:

- volume of the manuscript – **from 12 to 24 pages** (exception, not more than 30 pages), including drawings and tables;
- the article should be prepared using Microsoft Word for Windows;
- a page size is A4 (210x297), "book" orientation of the page; 1 line spacing; font 14 Times New Roman. The text should not contain hyphens and macros.
- the margins (parameters) of the page are as follows: margin – 2 cm, paragraph – 1 cm).

7. Location of the structural elements of the article:

- UDC index;
- the title of the article
- name, patronymic, surname of the author (authors);
- academic degree, academic rank; position and affiliation (to be given without abbreviations in Ukrainian and English); e-mail; Profiles: ORCID, ResearcherID, Scopus Author ID.
- an abstract **in Ukrainian and English, each with a volume of not less than 1800 characters**.
- **Phrases recommended for writing an abstract to a scientific article:** This article addresses the problem ...; The idea is based on the fact that ...; Traced ...; The article breaks the topic ...; A comparison is given ...; The article is devoted to a comprehensive study ...; The purpose of the article is to analyze the study ...; The article is devoted to the phenomenon ...; The article reveals the problems ...; Particular attention is paid ...; The article analyzes ...; The author comes to the conclusion that ...; The focus of the work focuses on ...; Stand out and describe the characteristic features ...; The article clarifies the features ...; Based on the study ... installed ...; The article is devoted to a thorough analysis ...; On the basis of analysis ..., as well as involvement ... it is established that ...; The article is devoted to the current problem ...; This problem is little studied and requires further research; The article summarizes the new material on the topic under study, introduces it into scientific circulation; The author proposed ...; The work has an interdisciplinary character, written at the junction ...; The main content of the study is an analysis ...; Such a view will be of interest to specialists in the field ...; The article is about ...; The article is devoted to detailed analysis ...; Considerable attention is paid ...; In the end it is revealed ...; The article reveals the meaning of the concept ...; The author traces the formation ...; Generalized practical experience ...; The article deals with the characteristic features ...; The article considers the key stages ...; The article reveals the processes ...; The article summarizes some of the study results ...; The author gives a generalized description ...; This direction is supplemented by consideration ...; The argument is based on the fact that ...; The article analyzes the concepts ...; As a key proof ... used ...; The article provides an analysis of the views of researchers ...; The question of ... remains debatable; This article attempts to reveal the main causes ...; The article looks at ...; The author strives to trace the process ...; The article presents the analysis of scientific research ...
- **keywords** in Ukrainian (Russian) and English;
- **the text of the article**.
- **References.** References are given at the end of the article in alphabetical order in the original language, according to Harvard Referencing style. Foreign publications are given at the beginning of the list. The DOI identifier should also be provided.

Examples:

- Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф. 2, оп. 2, спр. 91, на 202 арк.
- ДАЗО, ф. 21, оп. 9, спр. 237, на 18 арк.

- Конквест, Р., 1993. *Жнива Скорботи. Радянська колективізація і голодомор*, Київ: Либідь, 540 с.
- Тарасенко, О. Ф., 2008. Чернігівський архієпископ Пахомій (Кедров) (1876 – 1937), *Сіверянський літопис*, № 3, с. 43–51.
- Чому перейшов єромонах Серафим Яросевич на католицизм? 1928, *Діло*, 14 жовтня, с. 5.
- Стельчик, С., 2014. Перший кандидат і його вірні діти: як висували в депутати в повоєнному Києві. [Online]. Доступно: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1302-serhii-yekelchik-pershyi-kandydat-i-ioho-virni-dity-yak-vysuvaly-v-deputaty-v-povoiennomu-kyievi> (дата візиту: 24.09.2022).

– **References.** References are transliterated in Latin letters (References). If the scientific work is written in a language using the Cyrillic alphabet, its bibliographic description must be transliterated in Latin letters. The title of the paper in Latin letters is followed by its translation into English in brackets. After each reference, in the parentheses the source language should be indicated, for example: (in Ukrainian), (in English), (in Latin), (in Hungarian). If all works in the list are in Latin script, then References do not need to be submitted at all.

Examples:

- Derzhavnyy arkhiv Zakarpats'koyi oblasti (DAZO), f. 2, op. 2, spr. 91, na 202 ark. (in Czech).
- DAZO, f. 117, op. 1, spr. 128, na 2 ark. (in Czech).
- Konkvest, R., 1993. *Zhnyva mskorboty. Radianska kolektyvizatsiia i holodomor* [Harvest of Sorrows. Soviet collectivization and famine], Kyiv: Lybid, 540 s. (in Ukrainian).
- Tarasenko, O. F., 2008. Chernihivskiy arhiiepyskop Pakhomii (Kedrov) (1876 – 1937) [Chernihiv Archbishop Pahomii (Kedrov) (1876 – 1937)], *Siverianskyi litopys*, № 3, s. 43–51. (in Ukrainian).
- Chomu pereishov yeromonakh Serafym Yarosevych na katolytstvo? [Why did Hieromonk Seraphim Yarosevych convert to Catholicism?], 1928, *Dilo*, 14 zhovtnia, s. 5. (in Ukrainian).
- Yekel'chik, S., 2014. Pershyi kandydat i yoho virni dity: yak vysuvaly v deputaty v povoyennomu Kyievi [The first candidate and his loyal children: how they were nominated for deputies in post-war Kyiv], URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1302-serhii-yekelchik-pershyi-kandydat-i-ioho-virni-dity-yak-vysuvaly-v-deputaty-v-povoiennomu-kyievi> (24.09.2022). (in Ukrainian).

References should be transliterated (for publications in Ukrainian, Russian or other Cyrillic languages). It is necessary to use the recommended transliterators:

<http://www.slovnuk.ua/translit.php> - FOR UKRAINIAN TEXT (passport regime)

<http://translit-online.ru/pasport.html> - FOR RUSSIAN TEXT

8. The references to the sources in the text are presented in the following way: [Антонович, 1900, с. 15], Internet source: [Виховання]; [Соловейчик]. The archival sources in the text are fully described: [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 1, арк. 10].

9. Additional requirements to the text of the article:

- one space between the words;
- do not separate the mark of degree from the previous digit, minute, second, percent (25°; 5'; 30"; 77%);
- for quotes use inverted commas: («»);
- dates are written with a dash with spaces: (1861, 1945 – 1947, (1945 – 1947), XV – XVIII centuries); a slash is used (1997/98 academic year; 2012/13 budget year);
- time and numerical intervals are written through a dash without spaces (July–August 1–2; July–August; 36–44);
- put an inseparable space in numerical data containing more than five digits after each three digits (13 255; 457 357; 46 532,5 kg.).

10. The manuscript of the article, the authors of which have no scientific degree, are accompanied by an external review of the candidate or doctor of sciences on the specialism of publication (scientific supervisor) or extract from the minutes of the department meeting recommending the article for publication. A review or extract from the minutes is submitted scanned by e-mail.

11. The authors of the materials are responsible for the content, accuracy of the submitted facts, quotations, numbers and last names. The editorial office reserves the right to minor edits and shortenings, as well as proofreading the article (preserving the main conclusions and style of the author). The editorial board may not share the authors' ideological beliefs.

12. The scanned material is not accepted. Photographs for illustrations should be sent as individual files in one of the graphic file formats (for example, * jpg).

13. The article pages are not numbered.

14. The publication is free of charge. Authors receive an electronic version of the collection.

15. Information about the author (authors): contact phone, Nova Poshta office number.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія: Історія
Виходить двічі на рік

Випуск 1 (54)

Верстка та макетування – Тополянський С. І.

Дизайн обкладинки – Кустрьо М. Д.

Статті подані в авторській редакції

У-33 Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор та ін.). Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2026. Вип. 1 (54). 262 с.

УДК 001:94 (100) + 94 (477)
У 33

Формат 60 x 84/8. Умов. друк. арк. 15,3. Зам. № 19. Наклад 100 прим.
Видавництво УжНУ «Говерла», м. Ужгород, вул. Капітульна, 18.
e-mail: goverla-print@uzhnu.edu.ua.

*Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців, виготівників і
розповсюджувачів видавничої продукції – Серія 3т № 32*